

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Академия Наук Армянской ССР
Государственный Исторический Музей Армении

ТОРОС ТОРАМАНЯН

МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ
АРМЯНСКОЙ
АРХИТЕКТУРЫ

ВТОРОЙ
СБОРНИК
ТРУДОВ

СОСТАВИЛ И РЕДАКТИРОВАЛ К. КАФАДАРЯН
ПРИ СОТРУДНИЧЕСТВЕ Н. ТОРАМАНЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН - 1948

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

7-
10-80

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

ՍՏՈՒԳԱԾ 1951

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԿԱԶՄԵՅ ԵՎ ԽՄԵՐԱԳՐԵՅ Կ. ՂԱՏԱԴԱՐՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿՅՈՒԹՅԱՄԲ Ն. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 1948

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրողի կողմից	VII	զ. Զվարթնոց	83
ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ		դ. Զվարթնոցի հարավային կողմի շինությունները	92
Հայկական նարտարապետության ծագման, զարգացման և փոխազդեցությունների հարցի շուրջը	1—57	Ձ. Հովհի Եկեղեցին	106
Ա. Ներածություն	3	Է. Անճո պարիսպների մասին	106
ա. Ճարտարապետության ծագումը	3	Ը. Ցուցակ պատմական նարտարապետական հուշարձանների	108
բ. Նախնադարյան ժամանակներ	5	ՄԱՍՆ ԵՐԲՈՐԴ	
գ. Կրոնական տաճարներու զանազանությունները սկզբին մինչև բրիտանականություն	9	Հուշագրեր, տեղեկագրեր և նամակներ հնագիտական ուղևորությունների մասին	
դ. Ակնարկ մը ճարտարապետական ոճերու ծագման և բաժանման վրա	23	Ա. Քամբրոզական առաջին ծոցատետր	145—254
Բ. Հայկական նարտարապետության փոխազդեցության հարցերի շուրջը	24	Ալամ	147
ա. Հայկական ճարտարապետություն	24	Տեկորի տաճարը	148
բ. [Հայկական ճարտարապետության կրած ազդեցությունները]	26	Գարձյալ Տեկորի տաճարի մասին	156
գ. Բալդրուշայտիսի գիրքը	36	Նզվարդ	156
դ. Կոստանդինոս և Հուստինիանոս	41	Դվին	159
ե. Տրդատ ճարտարապետի մահարձանը Կ. Պոլսում	42	Գառնի	159
զ. [Տրդատ ճարտարապետի մասին]	43	Ավան	161
կ. Գրիգոր Լուսավորչի երազը	44	Կարմիր վանք	161
ը. Համառոտ տեսություն հայ ճարտարապետության մասին	45	Հոռոմոսի վանք	161
Գ. Հայոց գեղեզմանական նարտարապետությունը	50	Սեդուկի	162
ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ		Ադիաման	163
Հայկական նարտարապետության հուշարձանները	59—143	Թալին	171
Ա. Էջմիածնի տաճար	61	Լճպատա ս. Ստեփանոս	171
ա. Էջմիածին	61	Շիրվանճուր	174
բ. Տեղեկագիր Էջմիածնի տաճարի հարավային արսիդի վրա հետնագույն կառուցված զանգակատան հանկարծ փլուզումն պատճառով վնասված արսիդի և ուրիշ փոքր մասերու վերանորոգման	63	Մազարճուր	174
Բ. Տեկորի տաճար	66	Չարնճալի Եկեղեցին	175
ա. Տեկոր	66	Մարմաշեն	175
բ. Տեկորի տաճարը	68	Արալբեի բերդ	176
գ. Մի աստղ անհետացած հայ գեղարվեստի հորիզոնից	69	Ռ. Քամբրոզական երկրորդ ծոցատետր	176
Է. Երեւոյի տաճար	72	Անի	176
Մանթոթություններ Երեւոյի բազիլիկի մասին	72	Մրենի տաճարը	187
Դ. Հոփսիմնի տաճար	74	Բապարան	190
Ե. Զվարթնոց	77	Բազնայր	195
ա. Զվարթնոցը գեղարվեստի պատմության մեջ	77	Գ. Քամբրոզական երրորդ ծոցատետր	197
բ. Զվարթնոց	80	Սրթբրիլիտա	197
		Ղուլիշան	197
		Արիվալի	198
		Ռպարան	198
		Ղարանլուղ	199
		Մուլաղասում	198
		Մաշիթու	200
		Արթիկ	200
		Բազնայր	200
		Չըփըրլուի կամուրջը	201
		Տալլար	201
		Հոռոմոսի սբ. Գևորգը	201
		Ուղուղու	201
		Տամճու	201
		Ասովածընկալ	202

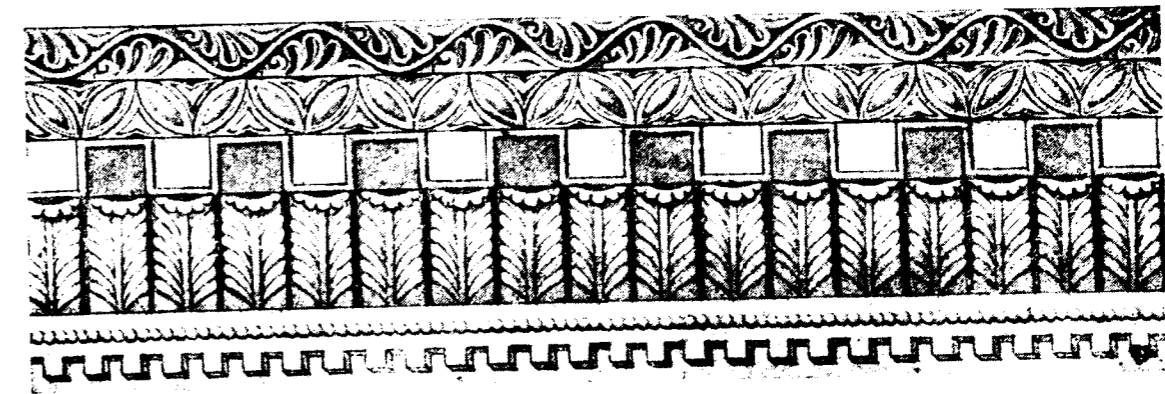
200659
66593

3500083 127

հղկարդ	203
Պ. Նամակ պրոֆ. Ե. Մալին	203
Ե. Հնորայեց Պանպանոսյան Կոմիտեի նախագահին	214
Չ. Ճանապարհորդական տեղեկագիր: Տանձօրյա ճեպատակիան շրջագարայան Արևադարձ, Գնաձուլ, Արագածատուն, Զրանկեանց և այլ մտապա գյուղերում 1924 թ. ապրիլ ամսի մեջ	215
Է. Էջմիածնից դեպի Արագածի լանջերը	220
ա. Արդար Գալիթ	220
բ. Օշական	220
գ. Ղըզըլ Քամիր (այժմ Ասկեվազ)	224
դ. Ազթամիր	225
ե. Բաթրինճ	225
զ. Ազարակ	226
է. Ուրարտական պատերի հիմքեր և նախաբերատունական ուխտատեղի	226
թ. Փարպի	229
ժ. Քերսի	229
ճ. Տիրմա Տաշ	229
Ջ. Մենաբարի երկրորդ օրինակ	230
ժք. Անրերդ կամ Ամբրդ	231
ժզ. Տեղեր կամ Գըզըր	231
ժզ. Գոյթուլ կամ Ղոյթուլ	233
ժե. Ավան	233
ժզ. Կուաշ կամ Կոշ	233
Ը. Ճանապարհորդական տեղեկագիր 1924 թ. սեպտեմբերի 4-ից դեպի Երևակ և Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերում կատարած շրջագայության	235
ա. Մարմաշեն	235
բ. Ղափրի	239
գ. Սոնգուրու	241
դ. Հուռոմ	241
ե. Յրմուտու	243
զ. Մաճուտու	243
է. Երվանդու	245
թ. Բաշղուլ	246
ժ. Ղըրի Գալիթման	246
ճ. Հանի Նալի	248
ժա. Սենկեր, Ղոնդախազ, Ճարճարիս, Ղուրի Բուզազ	249
ժբ. Միրաբ	250
ժզ. Հանի Գարա	250
Թ. Ճանապարհորդություն դեպի Քալին 22% Կոմիտեի հանձնարարությանը	251

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԳ
Տեղեկագրեր և նամակներ պեղումների ու քանդակների մասին . 255—290

Ա. Անթի պեղումներ (նամակներ և երկր)	257
Բ. Մամոնտի մնացորդների գյուտը Անիկեանի մոտ	268
ա. ՀՍԽՀ Հնութայնց Պահպանության Կոմիտեի նախագահին	268
բ. ՊՀՊ Կոմիտեի կարգադրության համաձայն Անիկեանում հայտնաբերված մամոնտի ոսկորները Երևան տեղափոխելու համար պործուղման տեղեկագիրը	268
Գ. Կամարաճենի պեղումներ Զվարթնոցի շրջակայքում	269
ա. Հնութայնների Պահպանության Կոմիտեին (Զվարթնոցի մոտ բացված Հնութայնների մասին)	269
բ. ՊՀՊ Կոմիտեին	270
գ. ՊՀՊ Կոմիտեին	270
դ. Տեղեկագիր Այգեղործական ընկերության հնագիտական վարչի վրա կատարած փորումների մասին	271
ե. ՊՀՊ Կոմիտեի որոշումով 1928 թվի սեպտեմբերի 23-ից Էինլե հոկտեմբերի 9-ը Զվարթնոցի սահմաններում կատարած պեղումների տեղեկագիրը	272
զ. Զվարթնոցի սահմանին մեջ 1929 թվին երևան եկած նախնադարյան մի հնագույն գերեզմանի մասին	276
Դ. Հանի-Ղարայի նախնադարյան գերեզմանների մասին	278
Ե. Գեղարդաձորի մեջ կատարած պեղումների տեղեկագիրը	278
Զ. (Զվարթնոցում քանդակում կառուցելու մասին) գեղուցում	280
Է. ՀՍԽՀ Լուսնոկում բնկ. Մապլյանին. Ձեկուցում քանդակում հայ ճարտարապետության բաժին կազմելու մասին	281
Ը. Բաց նամակ արժ. Մեսրոպ վարդապետին	283
Թ. Խաչիկ վարդապետի պեղումների գիտական արժեքը Հավելվածներ	283
Ցուցակներ և ցանկեր	

ՆԱԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Նախագիտ մենք մտադիր էինք Թ. Թորամանյանի բոլոր գիտական աշխատությունները հրատարակել միայն երկու հատորով, որոնցից մեկը պետք է բնագրերը նրա զբաղման տեսական ուսումնասիրությունները, իսկ երկրորդը՝ ճարտարապետական շահագրությունների ժողովածուն, հատուկ ալբոմի ձևով:

Այդ մտադրությամբ էլ կազմեցինք հեղինակի աշխատությունների առաջին ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1942 թվին. ՍՍՍՄ Գիտությունների Ազգային Հանրապետության Ֆիլիալի հրատարակությամբ՝ «Նյութեր հայկական հարաբարապետության պատմության» վերնագրի տակ: Այդ առաջին ժողովածուն մենք կազմել էինք այն հույսով, որպեսզի նրա ընթացիկը համեմատաբար լրիվ գաղափար ստանար հայկական պատմական ճարտարապետության շրջանների մասին, և միևնույն ժամանակ նպաստել ունենալ ժողովածուի մեջ ի մի հավաքել Թորամանյանի կարևոր բոլոր գործերը:

Սակայն առաջին ժողովածուի բացառիկ ջերմ ընդունելությունը սովետական ընթերցող հասարակության կողմից, ինչպես նաև նրա գիտական արժանիքները թելադրեցին մեզ կազմել մի երկրորդ ժողովածու ևս՝ բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա, և դրանով իսկ սպասել բեղմնավոր հեղինակի բոլոր գրավոր գործերը, իսկ շահագրությունների ժողովածուն, որ պահանջում է գրեթե հիմնովին մաքրագծություն, հետազայում հրատարակել իբրև այդ երկու ժողովածուների ալբոմ:

Այդ պատճառով էլ ներկա ժողովածուն ոչ թե անմիջական շարունակություն է առաջինի, այլ մի ինքնուրույն և անկախ հատոր է, որն իբ պարունակած բազմաթիվ նոր նյութերով պալիս է հարստացնելու մեր ճարտարապետության պատմությանը վերաբերող գրականությունը: Կարևորն այն է, որ այստեղ հրատարակում ենք այն ամբողջ հույս նյութը, որի հիման վրա հեղինակը կառուցել է իր գիտական տեսությունները: Ահա թե ինչու մենք մեծ կարևորություն ենք տալիս ներկա ժողովածուի մեջ հրատարակվող օրագրերին, ղեկուցազրբերին և ճամփորդական տեղեկագրերին:

Ինչպես առաջին հատորի մեջ, այնպես էլ այստեղ, թեև հրատարակվում են միանգամայն առանձին և միմյանց հետ չկապվող աշխատություններ, բայց մենք, այնուամենայնիվ, դրանք լսմբավորել և որոշ սխառմի ենք վերածել իրենց բովանդակության համաձայն, ուստի և ժողովածուն, ամբողջությամբ բաժանել ենք չորս բաժինների:

Առաջին բաժնում գետեղել ենք այն ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են ճարտարապետության ծագմանը, զարգացմանը և փոխադրեցություններին:

Հատկապես փոխազդեցութիւններէ խնդրում հեղինակը միանգամայն գիտական ճիշտ տեսակետի վրա է կանգնած: Նա մի կողմից քննադատութեան է ենթարկում Արևմուտքի առաջ գլուխ խոնարհողներին, որոնք հայկական ճարտարապետութեանը վերագրում են միայն պասսիվ դեր, և մյուս կողմից էլ քննադատում է նրանց, ովքեր ազգային սնապարծութեամբ ամենուրեք հայտարարում են, թե հայկական ճարտարապետութեանը ազդել է մեր հայրենի ժողովուրդներէ և այլ երկրներէ ճարտարապետութեան վրա և ինքը մնացել է միանգամայն անաղարտ վիճակում: Թորամանյանն ընդունում է, որ հայկական ոճի զարգացումը սերտորեն կապված է հարատև փոխազդեցութիւնների հետ, երբ հարևան ժողովուրդների համատեղ գործունեութեամբ առաջ է ընթանում ոճերի զարգացումը:

Առաջին բաժնում ենք տեղավորել նաև մինչև այժմ աչքաթող արված գերեզմանական ճարտարապետութեանը վերաբերող միանգամայն ուշադրավ մի հոդվածը:

Ժողովածուի երկրորդ բաժինը նվիրված է ճարտարապետական առանձին հուշարձանների մեծ մասամբ համառոտ բնութագրմանը: Այստեղ կան նյութեր, որոնք վերաբերում են էջմիածնի և Տեկորի տաճարներին, ինչպես նաև Չվարթնոցին, սակայն նրանք իբրև նոր նյութեր այս կամ այն չափով լրացնում են Թորամանյանի աշխատութիւնների առաջին հատորի մեջ հրատարակված ուսումնասիրութիւնները: Նույն բաժնի վերջում դրել ենք ալբանական կարգով դասավորված հուշարձանների համառոտ մի ցուցակ, որն աշխատել ենք ըստ հնարավորին պատկերազարդել, որպեսզի մինչև այժմ չուսումնասիրված մի շարք ճարտարապետական կոթողներ այս կամ այն չափով հայտնի դառնան մեր գիտական գրականութեանը, թեև ցուցակն ըստինքյան խիստ թերի է և բովանդակութեան տեսակետից միանգամայն անմշակ:

Երրորդ բաժնին ընդգրկում է հեղինակի հնագիտական ուղևորութիւններին վերաբերող բոլոր հուշատետրերը, տեղեկագրերը և գիտական նշանակութիւն ունեցող նամակները, որոնք բոլորն էլ ունեն գիտական նշանակութիւն այն իմաստով, որ պարունակում են ուսումնասիրական և չափազրական բազմաթիվ մանրամասնութիւններ: Չրանք հիմք են ծառայել հեղինակին հանգելու այս կամ այն եզրակացութեանը: Բայց, ցավոք սրտի պետք է նշենք, որ Թորամանյանը սովորութիւն չի ունեցել կանոնավոր կերպով ծոցատետրեր և կամ օրագրեր պահելու, իսկ նրա ունեցած ծոցատետրերի մի մասն էլ ոչնչացել է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ահա թե ինչու այստեղ տպագրում ենք միայն երեք ծոցատետր, որոնցից երկուսը վերաբերում են 1909 թվին, իսկ երրորդը՝ 1914 թվին: Այդ թերին կարողացանք մասամբ լրացնել հեղինակի տանը, Հնութիւնների Պահպանութեան կոմիտեի և այլ հիմնարկների արխիւներում պահպանված զեկուցագրերով ու տեղեկագրերով, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ և պարունակում են որոշ գիտական նյութ:

Ժողովածուի չորրորդ բաժնում տեղավորել ենք Թորամանյանի կատարած հնագիտական պեղումների տեղեկագրերը և թանգարանային շինարարութեան վերաբերող նյութեր, իսկ բաժնի սկզբում գետեղել ենք նրա այն թղթակցութիւնները, որոնք վերաբերում են Անիում Ն. Մառի կատարած պեղումներին:

Այս հատորի վերջում դրել ենք երկու հոդվածներ, որոնցից մեկը վերաբերում է Չվարթնոցի վերակազմութեան շուրջը եղած վեճերին, իսկ մյուսը՝ Թաշիկ վարդապետի պեղումներին, որտեղ հեղինակը սպանիչ քննադատութեան է ենթարկում նրան՝ պեղումների սխալ մեթոդիկ կիրառելու և գիտական պատրաստութիւնից զուրկ լինելու համար:

* * *

Ներկա ժողովածուի մեջ Թորամանյանի լեզուն աշխատել ենք պահպանել նույնութեամբ, միայն խիստ արխայիկ և այժմ անհասկանալի ոճերը որոշ չափով մեղմել ու փոփոխել ենք: Սակայն ստիպված ենք եղել ծոցատետրերի լեզվի մեջ մի քիչ ավելի փոփոխութիւններ մտցնել, որովհետև այդ ծոցատետրերը Թորամանյանը գրել է միայն իր համար, խիստ հակիրճ և շատ դեպքերում անկապ նախադասութիւններով, երեք չմտածելով, որ մի օր կարող են դրանք հրատարակվել: Մենք նախադասութիւնները որոշ չափով հարթել ենք և բոլորովին անհասկանալի տեղերը հանել՝ տեքստն ընթերցողին հասկանալի դարձնելու համար: Բացի այդ՝ հատորի համար նախատեսված նյութերից կրճատել ենք այն հատվածները, որոնք անձնական բնույթ են կրում և գիտութեան հետ առնչութիւն չունեն:

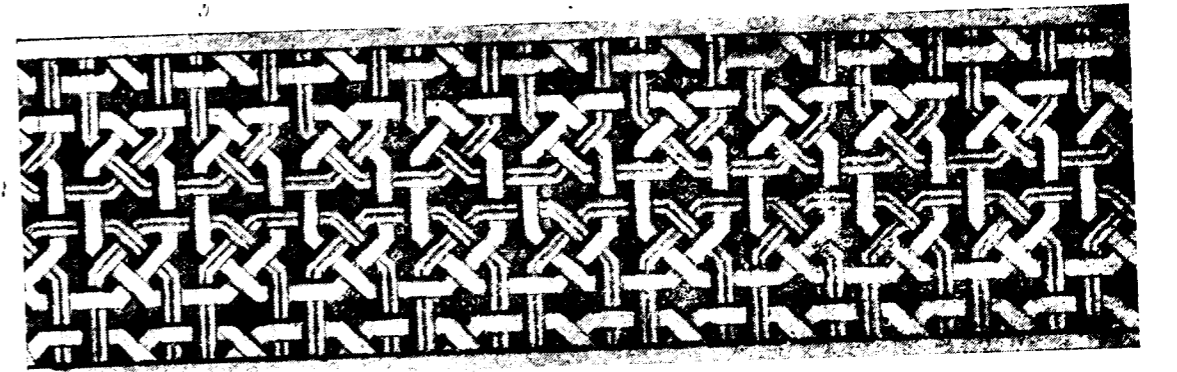
Ժողովածուի մեջ եղած բոլոր չափազրուութիւնները (բացի ծոցատետրերի մեջ եղածներէ) և լուսանկարները ընտրել ու հարմարեցրել ենք մենք, որի համար օգտագործել ենք մեր թանգարանի սեանկար ապակիների սովոր ժողովածուները, իսկ դժգոհութեամբ, բացի 12 և 62 համարների տակ եղածներէ, բոլորը մաքրազմել են հատկապես այս հատորի համար: Ըստ որում № 65-ը (Աղցի դամբարանը) մաքրազմել է ճարտ. Գրիգոր Գոչոյանը, № 132-ը (Դվինի խոյակները)՝ ճարտ. Լիպարիտ Մադոյանը, իսկ մնացած, 40-ից ավելի գծագրերը՝ ճարտարապետ Լիա Գասպարյանը, որի ձեռքով են կատարվել նաև Չվարթնոցի ճակատի վերակազմութիւնը Թորամանյանի կատարած կտրվածքի համաձայն և քանդակազարդ գոտու մանրամասները: Հեղինակը տեղանունների մեջ երբեմն միօրինակութիւն չի պահպանել: Մենք այդ անունները թողինք նույնութեամբ, միայն նրանց մոտ դրել ենք վայրերի այժմ ընդունված նոր անունները, որպեսզի նոր սերնդին հասկանալի լինեն նրանք: Ժողովածուն կազմելու և հրատարակութեան պատրաստելու գործում ինձ մշտապես աշխատակցել է հեղինակի դուստր և մեր թանգարանի ավագ լաբորանտ Նազելի Թորամանյանը:

Ինչպես առաջին ժողովածուի մեջ, այնպես էլ այստեղ հեղինակի մի քանի հնացած և անընդունելի տեսակետները պատմական մի շարք իրադարձութիւնների մասին թողել ենք անփոփոխ, որպեսզի ընթերցողը ճիշտ գաղափար կազմի հանգուցյալ հեղինակի մասին:

Կ. ՂԱՅԱՆԱՐՅԱՆ

1 1941 թվին Պատմութեան Ինստիտուտում կազմվեց մի հանձնաժողով, որը քննեց Թորամանյանի աշխատութիւնների առաջին ժողովածուն և որոշ փոփոխութիւններ մտցրեց նրա մեջ: Հանձնաժողովի աշխատանքներն առաջին հատորի առաջաբանում նշված չլինելու պատճառով, այժմ հարմար առիթն օգտագործում եմ իմ շնորհակալութիւնը հայտնելու նրա կազմին, որի մեջ էին, բացի ինձանից, պրոֆ. Մ. Ներսիսյանը (նախագահ), արվեստի վաստակավոր գործիչ **Գ. Լեւոնյանը**, ՍՍՏՄ շարժարարական Ակադեմիայի թղթակից-անդամ Ս. Սաֆարյանը, ճարտարապետութեան թեկնածու Վ. Հարութիւնյանը, ճարտարապետ Կ. Հովհաննիսյանը և ճարտարապետ Գ. Մուշեղյանը:

ОТ РЕДАКТОРА

Первоначально нами было намечено издание научных трудов Т. Тораманяна только в двух томах, в одном из которых предполагалось поместить его литературно-теоретические исследования, а в другом специальный альбом архитектурных обмеров.

Согласно этому плану и был составлен первый сборник трудов Т. Тораманяна, изданный в 1942 году Армянским Филиалом Академии Наук СССР под заглавием „Материалы по истории армянской архитектуры“. Цель этого сборника заключалась в том, чтобы дать читателю более или менее полное понятие об истории армянской архитектуры. Одновременно мы имели в виду привести в полном объеме работы Тораманяна.

Исключительно теплый прием, который встретил изданный 1942 г. сборник со стороны читателей, как и его научные достоинства, явились стимулом для издания второго сборника на основе совершенно новых материалов. Этим вторым сборником исчерпываются все рукописные работы плодovitого автора. Альбом обмеров и чертежей, для которого потребуются изготовить новые чертежи, намечено издать в виде отдельного приложения.

По своему содержанию настоящий сборник не является непосредственным продолжением первого, а представляет собой самостоятельный том с многочисленными материалами, дополняющими литературу по истории армянской архитектуры. Особое значение имеет то обстоятельство, что мы здесь публикуем весь сырой материал, послуживший основанием для научных выводов автора. Поэтому мы придаем большое значение печатаемым в сборнике дневникам, отчетам и путевым записям.

Хотя работы, помещенные как в первом так и во втором сборнике не имеют между собой связи, мы тем не менее сгруппировали и систематизировали их по содержанию, разбив весь сборник на четыре раздела.

В первый раздел вошли исследования, касающиеся вопросов возникновения, развития и взаимного влияния архитектур. Взгляд автора о взаимовлияниях мы находим вполне правильным. Автор с одной стороны критикует тех, которые преклоняясь перед Западом, приписывают армянской архитектуре лишь пассивную роль, и с другой стороны он осуждает тех, кто утверждает, что армянская архитектура, влияя на архитектуру соседних народов и стран, сама была не тронута чужими влияниями. Тораманян признавал, что армян-

ский стиль развивался в тесной связи с развитием стилей соседних народов. В первый же раздел мы включили интересную статью об архитектуре надмогильных памятников.

Второй раздел сборника посвящен в большей своей части краткой характеристике отдельных архитектурных памятников. Им приводятся материалы, касающиеся Эчмиадзинского, Текорского храмов, а также Звартноца. Эти материалы в той или иной степени дополняют исследования, данные нами в первом сборнике работ Тораманяна. В конце раздела помещен алфавитный перечень памятников с соответствующими характеристиками. Помещение этого перечня имеет целью познакомить научный мир с рядом до сих пор еще не исследованных памятников. Однако надо признать, что этот перечень является далеко не полным. Перечень частично снабжен иллюстрациями.

Третий раздел сборника состоит из памятных книжек автора, относящихся к его археологическим странствованиям, кратких сообщений и писем научного характера. Все эти материалы имеют важное научное значение в том отношении, что они освещают многие частные вопросы, связанные с исследованиями и обмерами автора. С сожалением приходится отметить, что Тораманян не имел обыкновения вести систематических записей и дневников, а также, что часть его записных книжек погибла в годы первой мировой войны. Поэтому мы публикуем здесь только три записные книжки, из коих две относятся к 1909 году, а третья к 1914 г. Нам удалось частично пополнить этот пробел имеющимися у родных автора, в Комитете Исторических Памятников Армении и в других учреждениях отчетами и сообщениями, которые здесь публикуются впервые и представляют собой известный научный интерес.

В четвертом разделе сборника помещены сообщения об археологических раскопках Тораманяна и материалы, касающиеся музейного строительства. В начале раздела приводится корреспонденция автора, относящаяся к раскопкам Н. Я. Марра в Ани.

В конце сборника имеются две статьи, из коих одна относится к спорам по вопросу о реконструкции Звартноца, а другая посвящена раскопкам архим. Хачика. В ней автор подвергает уничтожающей критике метод раскопок Хачика и указывает на отсутствие у него необходимой научной подготовки.

* * *

Мы постарались в настоящем сборнике сохранить язык Тораманяна, только архаические и не понятные для современного читателя выражения несколько изменены и слажены. В большей мере пришлось редактировать текст записных книжек Тораманяна, так как они писались им для себя и отличаются чрезмерной лаконичностью языка. Публикуя записки, мы опустили места, не имеющие отношения к научным вопросам и носящие личный характер.

Отбор фотографии и обмеров (кроме имеющихся в записных книжках) произведен нами. С этой целью использованы богатые коллекции негативов Исторического Музея Армении. Чертежи, кроме №№ 12 и 62 перечерчены набело специально для настоящего сборника. Чертеж № 65 (гробница в Ахце) архитектора Григория Кочояна, черт. 132 (Двинский капитель) архитектора Липарита Садояна, остальные чертежи в количестве более 40 чертила архит. Лия Гаспарян, которой воспроизведен второй вариант фасада Звартноца по разрезу Тораманяна и детали орнаментированного пояса первого яруса того же храма.

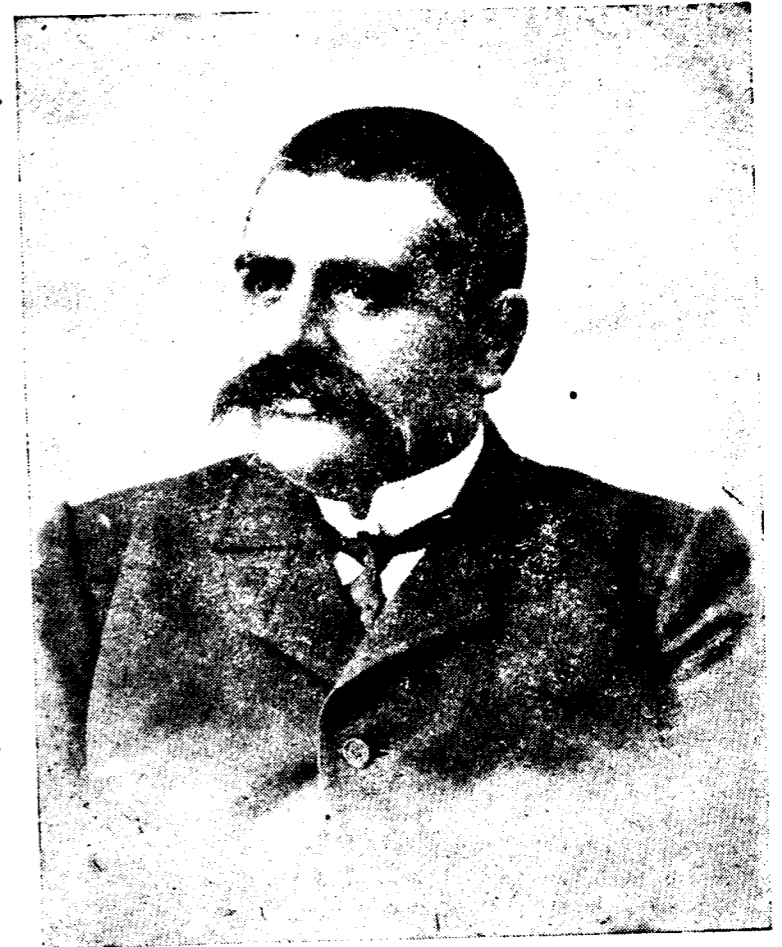
При составлении и подготовке сборника к печати со мною постоянно сотрудничала дочь автора—старший лаборант нашего музея Назели Тораманян.¹

Как в первом, так и в данном сборнике автором высказаны некоторые взгляды на ряд исторических событий, каковые взгляды в настоящее время являются устаревшими, а подчас и вовсе неприемлимыми. Дабы не исказить содержание работ автора, мы оставляем их без изменения.

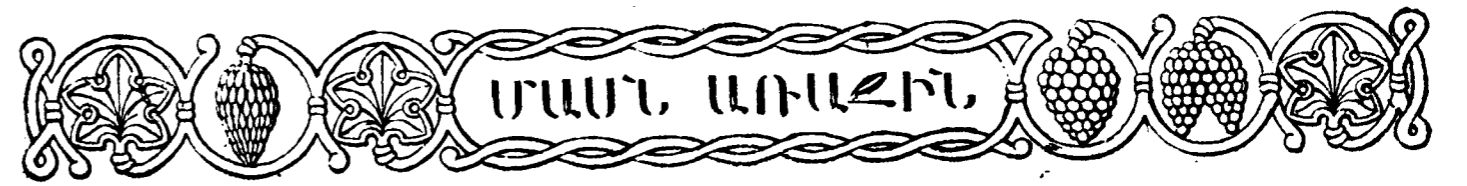
К. КАФАДАРЯН

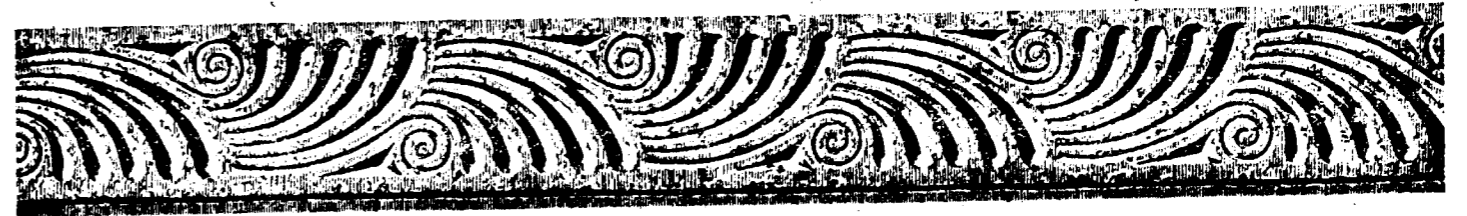
¹ В 1941 г. при Институте Истории была создана комиссия, которая рассмотрела первый сборник работ Тораманяна и внесла в него некоторые изменения. Ввиду того, что в предисловии к первому сборнику работ об указанной комиссии не упоминается, я пользуюсь случаем принести свою благодарность лицам, входящим помимо меня в состав этой комиссии: проф. М. Нерсисяну (председателю), засл. деят. искусств Г. Левоняну, чл.-кор. Академии Архитектуры СССР С. Сафаряну, канд. архитектуры В. Арутюняну, архит. К. Оганесяну и архит. Г. Мушегяну (членам).

ՔՈՐՈՍ ՔՈՐԱՄԱՆՅԱՆԸ 1914 ՔՎԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԾԱԳՄԱՆ, ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ
ԵՎ
ՓՈԽԱԶԴԵՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ

Ա

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

ա. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ¹

Գիտական բազմաթիվ լուրջ հետազոտություններ ապացուցեցին, որ մարդկային ցեղը ունեցել է իր նախնական վիճակը, երբ միանգամայն գուրկ է եղել այսօրվան քաղաքակրթության պարզևած առավելություններին:

Նախնադարյան մարդկային համայնքն իր ֆիզիկական բացառիկ առավելություններու շնորհիվ սկսավ քաջ առ քաջ առաջ երթալ, անզգալի կերպով առաջ տարավ իր տնտեսական զարգացումը, համարաբար քակվեցան լեզվի կապերը՝ սուր ճիշտը, բացականչությունները հետզհետե բառերու և խոսքերու փոխվեցան, և այսպես դարե ի դար լեզուն զարգանալով, ճոխանալով հասավ մինչև մեր օրերու ամենակատարյալ ներբություններուն:

Մարդկային ցեղի նախնական ներկայացուցիչները ոչ միայն լեզվով ու բառերով աղքատ էին, այլև թվով ալ շատ քիչ: Անսահման ժամանակը գոյություն տվավ այսօրվան բազմամիլիոն մարդկության: Քանի բազմացան մարդիկ, այնքան տարածվեցան երկրագունդի զանազան կողմերը և յուրաքանչյուր աշխարհամասի տեղական պայմաններու համեմատ, անոնք ստացան իրարմե տարբեր նկարագիր, բարք, սովորություն և լեզու:

Մարդկային լեզուները դարուս գիտնականներուն ուսումնասիրության այնպիսի անսպառ նյութ մատակարարեցին, որոնք այսօր խորասուզված գրքերու, արձանագրություններու և այլ հիշատակարաններու անհունության մեջ, անդադար կիստրեն յուրաքանչյուր բառի ծագման պատճառը, ծննդավայրը և գաղթավայրերը:

Թե որչափ հաջողեցան գտնել այսօրվան բազմազան լեզուներու նախատիպը, այդ մասին իհարկե դեռ վճռական ոչինչ չկա. ճշմարտությունն շատ ավելի ես

ենթադրությունները, որովհետև շատ դժվար է մեկնել ի մեկ թափանցել մարդկային ցեղի հեռավոր անցյալի աղբյուրներին խավարի մեջ, երբ ո՛չ գիտություն կար, ո՛չ գրականություն, ո՛չ քաղաքակրթություն և ո՛չ ալ ապագա սերունդներին որևէ հիշատակություն թողնելու գաղափարը: Ուստի գիտությունը հասավ մինչև այն որոշ սահմանը, որ մարդիկ զեթ դիպվածական կերպով թողել էին իրենց գոյության և կյանքի շոշափելի հետքերը: Այդ սահմանը քաղաքակրթության խանձարուրն էր: Այդ շրջանին ապրող մարդկային ցեղի թողած իր գոյության ապացույցներուն վրա, խելքի, իմացականության, դատողության և գործնական կյանքի հազիվ աղոտ նմուշներ միայն կերևային, ուստի բնականորեն պիտի հետևեր, որ ավելի հնագույն ժամանակներու մեջ մարդկային ցեղը կատարյալ վայրենության շրջան մը անցնելուն հետո կամաց կամաց մտավ քաղաքակրթության սահմանին մեջ, և հասավ այսօրվան նախնանքի բարձրության:

Ճիշտ այսպես ալ սկսավ արվեստներու ծագումն ու զարգացումը: Երբ մարդկային ցեղի անասնական բնազդները թուլանալով, խմբովին, ընկերական կյանքով ապրելու արամադրություն ստեղծվեցավ պնդեց մեջ, երբ իրենց նախնական օրրանը, կենսական անհրաժեշտ պիտույքներու համար նեղ զգալով, արգավազեց ու բերրի տեղեր փոխադրվեցան, պետք զգացին նաև ցեղական արունուղար կոխվեցին և վայրի զազաններու հարձակումներն ինքզինքնին պաշտպանելու համար ապահով ու անժառանգելի քնակարաններու:

Այն ցեղերը, որ իրենց գաղթավայրը էին ընտրել մշտադարյալ լեռնալանջեր և պատսպարվել էին լեռանց խորշերու և բնական քարայրներու մեջ, ստիպվեցան ապրել որսորդությունով և անասնապահությամբ. իսկ այն ցեղերը, որոնք իրենց գաղթավայր էին ընտրել ընդարձակ, ջրառատ դաշտավայրեր, անտառատ տեղեր, պարապեցան արմտիքներ հավաքելով և հողի կամավորապես պարզևած պտուղներով սնանալու. և փոփոխական կլիմայի ազդեցություններն ու վայրի զազաններու անակնկալ հարձակումներն ինքզինքնին պաշտպանելու համար եղեգներ ու ծառի ճյուղեր խուշեր հյուսեցին, խրճիթներ շինեցին և անոնց մեջ բնակություն հաստատեցին:

Շատ անգամ դաշտավայր տեղերու մեջ իբրև ապահով ամրոց, գործառնելին փոքր կենտրոն, որոնց մեջ

¹ Այս հատվածը տպագրում ենք հեղինակի անտիպ աշխատություններից, որի կրկն ենք նաև այլ անվարտ քննադատությունների մասեր:

ցիցեբու վրա շինեցին իրենց բնակարանները՝ ցամաքի հետ շարժական կամուրջներով կապելով: Գիշերները կվեցնեին այդ շարժական կամուրջները, և բուրբուլի կղզիացեաց կանցընեին մինչև առավոտ:
Անոնք, որ հարմարավոր լճակներ չգտան, մեծամեծ ծառերու վրա շինեցին խրճիթներ, ու կրթորակալին շարժական սանդուղքներով, և գիշերները սանդուղքներն ալ կքաշեին վերև ապահովությամբ գիշերելու համար:

Կիսավայրենի մարդկային ցեղերը անհամեմատ ավելի շատ և շուտ աճեցան, այս արագ աճման հետ նաև բազմազան բնական պետքերը, այլև բավական չնդան բնության կամավորապես տված պտուղներն ու արմատները, կամաց-կամաց ծնամ մշակությամբ ձեռք բերելու գաղափարը և զարթոցավ մշակութունը բեղմնավորելու հանձարը:

Բնակարաններ կառուցելու, հողը մշակելու և ուրիշ առօրյա բազմազան պետքերը արվեստական միջոցներով ձեռք բերելու համար պետք զգացին գործիքներու, ուստի դիմեցին քարերու և փայտերու օգնության՝ քանի դեռ մետաղները ծանոթ չէին:

Կարծր քարերի շինեցին ամեն տեսակ գործիքներ, ուրազ, կացին, գանակ, բրնձ, նույնիսկ խոփեր՝ հողը հերկելու համար: Մարդկային աշխատանքներու օժանդակության կոչեցին նաև անասունները, նախապես հանելով զանոնք իրենց վայրենի վիճակեն: Կենդանիները բնակարաններով, ո՛ր միայն օգտվեցան անոնց կաթին, մսեն ու մորթեն, այլև ուժեն:

Փոփոխական կլիմայի տակ մարդկային ցեղը քաղաքակրթության առաջին քայլն, սևուցի անհրաժեշտ պետքերուն հետ զուգընթացաբար կարիք զգաց նաև հագնվելու: Սկզբում պարզ մորթով մը ծածկվելու սովորութունը աստիճանաբար փոխվեցավ լաված, ձկնած ու կաթնած հագուստներու, որոնց համար նաև մարդկային հանձարը շուտապես բուրբուլ ու բամբակը արհեստական միջոցներով մաքելու և հյուսելու հնարները ստեղծվել:

Բարեկեցության և հարստության սերը ստիպեցին մարդուն որոնել անպիտի աշխարհամասեր, ուր հողը և կլիման ընդունակ լինեին առատ արդյունաբերության: Հողաբնորոն վրա պահաս չէին այսօրինակ արգավանդ տեղեր, թեև հեռու, այնուամենայնիվ մարդիկ դադար չառին, համայնական կամ ցեղային մեծամեծ խումբերով գաղթեցին ու տարածվեցան երկրագնդի ամեն կողմը, և երբ գտան այնպիսի տեղեր, ուր շրտառու և բարեխառն կլիմայով օժտված, արվեստական մշակութենն կույս հողը լինվին բավականություն կուտար համայնքին, այնտեղ հիմնավորապես մնացին բաժանելով հողը և սահմանելով վարչական ու տնտեսական կարգեր ու օրենքներ:

Մարդկային ցեղի վայրենությունն դեպի քաղաքակրթություն վազկոխած առաջին շրջանին մեջ իսկ բակվեցավ նարտաբանական արվեստի խանձարուրդը:

Սրբ գաղթական խումբերն իրենց հարմար բնակավայրեր գտնելով, հիմնական բնակիչներ դարձան և երբ բավականին ապահովեցին իրենց կյանքն ու ապրուստը, բնականաբար այդ ապահովությունը պիտի ծներ նաև բարեկեցության և վառելիքի տենչը. ցուրտն ու սառըն մարմինը պաշտպանելու համար ստեղծված

նախնական կաշիի հագուստները անհաճո երևցան հետզհետե զարգացող վայելչասիրական ճաշակին, ակնհաճո կերպով պճնազարդվելու տենչը մարդկությունը դեպի ճարտարապետություն և դեպի արվեստներու. ստեղծագործություն, միայն բուրբը չէր, որ մանելով կտավ գործեցին, այլև բնության ուրիշ արագորություններն ալ շահագործելով պատրաստեցին բազմաբանակ դիպակներ, կերպասներ և այլն և այլն, որոնք մեր օրերուն բնական պետքե ավելի պճնամուրթյան անդիմադրելի պահանջներ դարձան:

Մարդկային ճաշակի զարգացման այս բուռն հոսանքին բնականաբար ազատ շարժում մտած նաև բնակարաններու քարեձևություն և վայելչություն գաղափարը: Ինչպես հագուստի և սնունդի, նույնպես ալ բնակարաններու համար ջանացին բնության արտադրություններին օգտվել, ընդարձակ, լուսավոր, վայելուչ և ժամանակի պահանջներու համապատասխան գործածություն հարմար բնակարաններ ունենալու համար: Տարակույս չկա, որ մեկ կողմեն ալ մարդիկ հետզհետե սկսեցին ճանչնալ բնությունը և անոր մարդկային ցեղի վրա ունեցած ազդեցությունը, թե ինչպես լույսը, օդը, ջուրը բարերար ազդեցություն կարող են ունենալ մարդու աշխարհական կազմելության վրա, եթե անոնք լինեն մաքուր, առատ և ախորժելի:

Իր մարմինը պճնազարդել սովորող մարդուն հետզհետե անախորժ թվեցավ իր բնակարանի պարզությունը, զուգընթացաբար աճեցավ նաև ակնհաճո և փարթամ տեսարաններով շրջապատվելու մարմաշը, ուղեց իր հագուստի և մարմնական զարդարանքներու համապատասխան ներդաշնակությամբ զարդարված տեսնել բնակարաններու ներսը և դուրսը:

Ապրուստի համար և բնության քմահաճույքներուն դեմ որոշ շարժում կուվելու գիտությունը ձեռք բերած մարդկային ցեղին համար կամար այժմ ակնհաճո ներդաշնակությամբ և մեծափարթամ ու հոյակապ բնակարաններ ունենալու մշտնջենական մրցումը: Հասարակական ու անհատական շենքերը, ներքուստ ու արտաքուստ շարժական ու անշարժ զարդարանքներով պղծներու մեջ մեկզմեկու գերազանցելու ձգտումը այնքան առաջ գնաց, որ շատ քիչերուն հաջողեցավ վառ երևակայությամբ, ընդհանուրի առջին ու ճաշակին հաճելի շինարարական գեղեցկություններ ու մեծագործություններ ստեղծելու թռիչք ունենալ, որոնց արդյունքը եղան աշխարհի վրա այսօրվան ճարտարապետական հրաշալիքներ համարվող շքնաղ հանձարներու կերտած հավիտենական կոթողները: Ուստի նախնական խուզերու և խրճիթների հետ դեմ դիմաց հոգեզմայլ վսեմ ներդաշնակությամբ շենքեր կանգնեցներու արվեստը գեղարվեստի կարգը դասվելով նախապես արվեստաբանական անունը և ստեղծագործող հազվագյուտ հանձարի տերը նախապես տիրազուր ստացավ:

Բայց շատ մը պատճառներով, մարդկային ցեղը քաղաքակրթության մեջ հավասարապես չզարգացավ երկրագնդի ամեն մասերուն վրա, այդ պատճառով ալ մենք այսօր քաղաքակրթության գագաթնակետին հասած ազգերի հետ քով քովի կտեսնենք նախամարդու իսկական ներկայացուցիչ ցեղեր: Անշուշտ տարօրինակ է, որ բյուրեղյա պալատներ ստեղծելու կարող ցեղին հետ և անոնց անմիջապես

քովիլը կգտնվեն նույն ցեղին պատկանող հասարակություններ, որոնք ոչ նվազ կհիշեցնեն ու կպատկերացնեն նախամարդու հոգեկան ու բարոյական իսկական նկարագրերը: Մենք շատ ունենք այսօր արտաքուստ կարգի շեղություններ փայլող մեծ մայրաքաղաքներու անմիջապես կողքին, ստորերկրյա այրերու և ողորմելի Կրճիթներու մեջ ապրող բնակչություն մը:

Այստեղ, տնտեսական պայմաններու անհավասար զարգացումն է պատճառ, որ միևնույն շրջանակի մեջ ծաղկող քաղաքակրթության բարիքները հավասարապես չեն կարող վայելել համորեն բնակչությունը: Թեև մյուս կողման, ճշմարտություն է, որ «ազնվացած» համարված դասակարգի մը մեջ ալ պահված են վայրենի հակունկներու՝ զորեղ գծեր, որոնք պատճառով, առանց իրապես ազնվանալու սեփականություն մը ու առատության մեջ լինվին հղիացած դասակարգը չի քաշվեր զրկելու, հարստահարելու, և անասնական անտարբերությամբ կդիտե թշվառության զոհերու աղկտուր գալարումները:

Իսկապես կրթված ու ճշմարտասեր ազնվացած մարդկային որոշ խմբավորումներ, բնականաբար չէին կարող անտարբեր հանդիսատես լինել այս հակամարդկային երևույթներուն և շատեղծել թշվառությունները վերացնելու միջոցներ: Ուստի այդ ճշմարտապես ազնվացած և սրտի ու մտքի կատարյալ դաստիարակությամբ օժտված խմբավորումներու ձեռքով հիմնվեցան քաղաքական, կրթական և բարեգործական հաստատություններ և անխոնջ աշխատանքով մեկ կողման կշանան քաղաքակրթության ետ մնացող դասակարգի կենցաղը բարելավել և դասակարգային նկարագրեր բարձրացնել, մյուս կողման նորահաս սերունդին հոգվույն մեջն շքացնելով տիրող խաղի ստրկացնող դաստիարակության արմատները, ազնիվ դաստիարակությամբ օժտված քաղաքացիներ պատրաստել:

Սակայն նախնական մարդկության դեպի քաղաքակրթություն ունեցած աստիճանական զարգացումը չի կարելի այս երևույթով բացատրել և համեմատել ներկա ժամանակի զարգացման ուղղության հետ: Մեր ժամանակակից կիսավայրենի ցեղերը կկրթվին ու կազնվանան գործնական օրինակներու առջև և կամ քիչ ավամ համար, և կամ քաղաքակրթ աշխարհը բուն կիսանջ յուր քաղաքակրթության հոսանքին և կտանի դեպի իրական մարդկային կյանք:

Նախամարդը շունք իր առջև իրական օրինակներ կամ փորձված առաջնորդներ, օրեօր իրեն առջև պարզվող կյանքի և զգացումներու անդիմադրելի պահանջներն էին անոր առաջնորդները, որոնց զոհացում տալու համար, ամբողջ դարաշրջաններու մեջ բազմաթիվ սերունդներ մաշվեցան, մինչև որ բավարար շարժում ստեղծվեցավ մարդկային թշվառությունները մեղմելու, կյանքի ու ապրելու միջոցները դյուրացնելու շարժումով: Այսպես և արվեստներ: Սակայն այդ մաշվող ու տառապող սերունդը մեղմ տասնյակ դարեր առաջ այնպիսի փայլուն քաղաքակրթություն մը ստեղծեց և հետագայ սերունդներուն ժառանգություն թողեց, որ մեր այժմյան սերունդը, առհասարակ ընդօրինակողի և կամ հինը մշակողի դերն ունեցավ: Մեր դարերն ալ ունեն իրենց սեփական ստեղծագործությունները, ա-

նոնք ալ նախապես սերունդն սերունդ մշակված ու պատրաստված ուղեղներու շնորհիվ էր որ առանց քաղաքակրթված նախնիքներու սերունդ լինելու, անհասարկ էր ստեղծագործել վերջին դարերու գիտություն ու արվեստների նորությունները:

Բայց թե գիտության և արվեստներու ստեղծագործությունից մինչև բավարար աստիճանի մը հասնելը, մարդիկ ի՛նչ պարբերական ազդեցություններն անցան, ի՛նչ հոգեբանական տրամադրություններ զիրենք մղեցին դեպի ստեղծագործություն, աշխարհագրական ի՛նչ դիրքեր, պատմական ի՛նչ հեղաշրջումներ ներգործեցին մարդկային հանձարի վրա, քանի՞ հազարավոր սերունդներ մաշվեցան, և յուրաքանչյուր դարաշրջանի մեջ քանի՞ քայլ մտտեցան մեզ պատմությամբ և հնագույն հիշատակարաններով ծանոթ բարձրագույն զարգացման հետևող շրջանին, որ մեզմե հազարավոր տարիներ առաջ փայլեցավ երկրագունդի քանի մը կետերուն վրա:

Ահա այս հարցերն են, որոնք տակավին իրենց մեջ կրթված դասակարգները անհրաժեշտ են: Ներկա գիտությունը կձգտի ճշտությամբ գծել այն ուղին, որով մարդկությունը առաջացավ մինչև մեր օրերը: Պետք է հավատալ սակայն, որ օր մը ապագա սերունդին առջև պարզված պիտի լինին այժմ անլուծելի համարված գաղտնիքները՝ գիտության անխոնջ աշխատավորներու ջանքերով:

Հետզհետե կմտնեն անոնք երկրի անթափանցելի խավարին մեջ, կբանան անհիշատակ ժամանակներու մեջ ապրող քաղաքակրթության գերեզմանները և քարացած լավաններու մեջն զուրս կբերեն նախնադարի մարդուն թողած հիշատակությունները և ձեռարկելուսի նմուշները մինչև հետին դարերը:

Հին հիշատակարանները զիրենք կերտող ժողովուրդի արժանավորությունն ցույց կտան և պատկերներն են: Մենք յուրաքանչյուր բեկորին վրա ներկա գիտությունը հաջողությամբ կկարդա նույն ժամանակի հասարակական և անհատական արժանավորություններն ու թերությունները: Հիշատակարաններով կազմվեցան շատ մը ծանոթ ու անծանոթ ազգերու անցյալի ստույգ պատմությունը:

Նույնպես հիշատակարաններով պիտի կազմվի մեր ժողովրդի՝ հայության ալ իսկական պատմությունը:

Բ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Դեռաբույս ճարտարապետության հիշատակարանները մեզ դիտել կուտան, իրենց ավելի պարզ արտահայտությամբ, այն անխուսափելի կապերը, որք շինելու կարող կկարգեն մարդկության հաջողաբար փոփոխվող վիճակին հետ և կկազմեն արվեստի պատմության ամփոփում մը, ինչպես նաև ընկերական պատմություն: Կանենք բնակության հաստատվելը, կլիմայական փոփոխություններու և կյանքի պահանջներու համեմատ ձևափոխվելը, տեղական միջոցներով և գործիքներու առաջադիմությամբ շինելակերպերու բարեփոխվելը, դամբանական և կրոնական ճարտարապետության՝ նախքան պիտույց արվեստին կանխելը, նըմանահանություն արվեստին ճարտարապետությամբ նախակարգապես լինելը: Նախապես կճանչնանք սովորու-

թան այն եզակի ազդեցությունը, որ ձեռքը կապրեցնե մշտապես իրենցմե բխող պատճառներով: Ամեն ժողովրդի մեջ պիտի փոխանցվեր միևնույն հաջողակա- նությունով, պիտի հնազանդեր միևնույն օրենքին. նախապատմական արվեստին մեջ բովանդակված կերևի ուրիշ բոլոր արվեստներու ծիլը:

Գլխավոր շրջաններ.— Նախնադարյան ժամանակը պարզապես երեքի կրածանվի, որ կհամապատասխան նախնական մարդկության երեք տեսակ ապրելակերպին, և հետևաբար երեք ուղղությամբ խիստ որոշ դրոշմված ճաշակ, ուրկե պիտի ծագեր շինելու արվեստը, այսինքն, նախաառացային մեծ երևույթին ժամանակը, սառցային երևույթին համընթաց ժամանակը և սառցային երևույթին հաջորդող ժամանակը:

1. Առաջին շրջանի մեջ մեր երկրին կլիման մեղմ և հավասար է. մարդը այդ շրջանին չէ փորձած ինքզինքը պաշտպանել ցրտին դեմ, ո՛չ բնակարանով և ո՛չ հագուստով, ընկերական կյանքը նստակյաց չէր, իբրև գործիք միայն զայլախազ ունեռ՝ բախումով և կամ կրակով պայթեցուցած:

2. Եկամ սառցային շրջանը, մարդուն հարկազրկեց միանգամայն բնակարան և հագուստ ունենալու. տակավին անձանոթ էր անասնաբուծությունը և հովվական կյանքը, մարդիկ իսկապես որսորդներ և արմտիք հալածողներ էին, կտեղափոխվեին միջոտ ըստ եղանակի, հետևելով իրենց որսին, մասնավաճճ հյուսիսային եղջերուին, որն իրենց գլխավոր սնունդը կկազմեր: Բնակարանը անհրաժեշտ դարձավ և նախապես շամբական եղավ: Անշատությունը հնարավոր դարձնող գործիքները նախնական ժամանակի նման զայլախազյա էին, բայց արդեն կոթի վրա առնված և ուշադրավ իրենց ձեռքու ալյազանով, գործածության նշանակելի առանձնահատկությամբ, ինչպես տապար, գզի, քերոց և այլն: Սկսեցին շինել պարաններ և առաջ եկավ ոստայնակությունը:

3. Սառցային շրջանը վերջանալու հետ մեկտեղ, որչափ սառույցի սահմանները հեռացան, այնչափ եղջերուները քաշվեցան դեպի հյուսիս. որսորդ ժողովուրդը եղջերուներուն հետևելով, իր տեղն ազատ թողեց նոր արջավորներուն, որոնք տեղում ծանոթացան անասնաբուծության, նույնպես նաև երկրագործության: Անոնցմով սկսեց անասնապահությունը և երկրագործական կյանքը: Գայլախազի գործածությունը թեև կը շարունակվեր, բայց ոչ առաջվան նման միայն պայթած միջակին մեջ, այլ հզված: Անոնք կրակը գործածեցին ոչ միայն կերակուրի, այլև կավը կարծրացնելու և ամանեղեններ թրծելու համար: Անոնց ժամանակը ամենազարմանալի գործունեությունը ստեղծագործող ըզրջանն էր: Այս միևնույն մարդիկ բավական զորեղ մեքենակալության մը ստեղծագործողները կթվին վիթխարի քարերու զանգվածներ տեղափոխելու համար, որոնք ճարտարապետության առաջին հիշատակաբանները պիտի լինեին:

Այսպես են ապրելակերպի և գործիքներու հաջորդական փոփոխությունները, անցնինք աշխատության տեսության, որոնցմով գործիքները պատշաճության մասն:

Փայտի գործածությունը.— Փայտի գործածությունը, զայլախազյա տապարով և սղոցով իրագործելու հնարավորության համեմատությունը, շատ սահմանափակ է, իսկական առաջագործության ժամանակը կարելի է ենթադրել առնվազն բրոնզյա գործիքներու ժամանակը: Եվ նույնպես անոնցմով դժվար էր միացման գործողության համար տաշումներ կատարել, այս տեսակետով է, որ կտեսնենք թե շինողներ իրենց նավակներն ավելի ծառերու բուններ փորելով են շինած, քան թե կտորներով ճարձարացած: Երբ հարկ եղած է խրճիթներ շինել, միացումներու փոխարինած են ընդհանրապես կապույտները, ավելի կամ նվազ նըման այն կապերուն, ինչպես որ կապված էին գործիքները իրենց կոթերուն վրա: Ամանեղենները, որ գործիքներու օգնության պետք չունեին, պետք է որ ավելի կանոն լինեին, քան առաջագործությունը: Հողին մեջ ամկել գերաններ, և չվաններով այս գերաններուն կապել գոտեկապեր, առաստաղներ կամ տանիքներ, ահա այս շափով կարելի է ամփոփել նախապատմական առաջագործությունը:

Քարագործությունը.— Քարի գործածությունը տակավին դժվար էր, զայլախազով տաշելու ատեն կը փշրվեր: Բրոնզն իսկ լավ ընդունակ չէր ժայռը տաշելու, որ հաճախ հարվածեն կճաթեր, սակայն հնարավորություն կուտար աշխատանքին: Քարի ճարտարապետությունը մեծազնեցու էր: Քարի ճարտարապետությունը մեծազնեցու էր, այս է պատճառը յուր ուշ երևան գալուն:

Սկզբնական շրջանին հատկանշական երևույթ մը կենրկայանցն հսկայագործությունը, մեծամեծ զանգվածներով կշիռնին շենքերը ամեն կողմ եղող զանգվածներին: Եվ ինչպես կտեսնենք այդ երևույթը գործիքներու անկատար վիճակին հետևանքն է: Մեզ համար շատ գյուրին է քարերը կանոնավոր և մանր զանգվածներու վերածել հեշտին միջոցներով. նախնադարյան ժամանակի մեջ ավելի դյուրին էր անտաշ վիճակի մեջ գործածել մեծ զանգվածները: Քարահանքի մեջ կճեղքեին և լծակով կտեղափոխեին քարը: Աշխատության պահանջը հսկայական էր, բայց առանց նյութական օգտակարության այս հիշատակաբաններուն շինվելը, իշխանական ահավոր կազմակերպության մը վկայությունն է: Հսկայագործությունը, որտեղ աշխատության մեծությունը կփոխարինե գործիքին, հետևանք է գործիքներու պակասության և բնորոշ հատկանիշ մի նորածին ընկերակալության:

Քարն օգտագործելու մի ուրիշ կերպն ալ զայն խորափորեցն էր. խորշեր կամ այլոք կփորեին՝ ապարածներու ժայռերուն մեջ՝ ապարածները ջարդելու համար գործիքներ ունենալին սկսյալ. երբ առաստաղի խավաքարերը վար թափելու վտանգ սպառնար, ապահովելու ամենահարմար միջոցն էր վերամբարձ հատվածը (Profil surhaussé): Այս տեղին է սկիզբն ամենավաճճ հատվածը, առավել կամ նվազ կանոնավոր, որոնք մեծ թվով կերկին ձեռագործ քարայրերուն մեջ:

Շագանակ ջինություն.— Քարը, ինչպես ըսինք, ընդձող էր զայլախազյա գործիքի դեմ, փայտը անոր անհնազանդ, շագանակը զայն շագվող ձեռքերին զատ ոչինչ չի պահանջեք, շագանակը կարելի էր ոչ միայն

պատեր շինել, այլև այնպիսի կամարներ՝ որպիսին փայտով շինել չէր կարելի. շագանակը պիտի լիներ մարդուն բնակության համար գործածված առաջին շինվածությունը: Ամենահին ժամանակներու մեջ կարելի է գտնել աղյուսը, սակայն անթուր զործածված: Թրծված աղյուսի գործածությունը ծագում առած կթվի ասիական այն երկրներուն մեջ, ուր ծագում առին նաև կրակով եղած ուրիշ արվեստագործություններ, և ամբողջ պատմական շրջանին մեջ տեղականացած է: Ասիո մեջ Եփրատի արևելյան կողմը: Տրոլվազայի առաջին գիտնական արշավախումբը պարզ շագանակով շինված պատերը շիթեցին թրծած կավի հետ, որոնք հրդեհով եփած էին: Նմանապես անթուր կավով էին շինված Սանթրոնի այն տունները, որոնք մեզ հասան, ինչպես Պոմպեի մնացորդները՝ հրաբուխի մը մոխիրներուն պաշտպանողական խավին ներքև ծածկված: Այս տուններին մանրամասնություն մը հիշատակության արժանի է. անոնց կավեղեն պատերը՝ ավելի կամ նվազ կանոնավորությամբ՝ փուտ քարն շինված խարսխի մը վրա հանգչած էին, որոնց միջոցները (քարերու կարեր) կավե շագանակով լեցված էին. մենք այնտեղ կը գտնենք ծանոթ շինելակերպի մը առաջին օրինակը, որ հետո պիտի դառնար որմնաշինության արվեստի անբաժանելի կերպը:

Ձարդափունդակ.— Ձևակերպյալ արվեստի (art figure) առաջդիմության և անկման շրջանները ոչ մի կերպ չեն համապատասխանը շինողական ձեռարվեստի շրջաններուն (industrie constructive):

Սառցային շրջանին մեջ, երբ հազվի կարող էին շենքեր շինել, պարագայ ժամերուն կըքաղվեին իրենց զենքերուն վրա կենդանիներու պատկերներ ընդօրինակելով, և տարրինակ վտարումով՝ երեք օրինակ չէին վերջնեք բուսական ձևերին:

Մետաղների ծանոթ ցեղերը կարճ կտրեցին այս թռիչքը, անոնցմով նմանողական արվեստը հանկարծի կերպով անհետացավ: Հղկյալ քարի, հսկայագործության և մետաղների շրջանի մարդիկ, միանգամայն օտարացան նմանողական արվեստին: Մետաղների երևումն ի վեր շնչվեցավ վերացական գեղեցիկի գազափարը: Արվեստը փոխարինեց արհեստին, աշխատանքի կատարելությունը բունեց զարդարանքի տեղը: Նախկին շրջանին մեջ զենքերու վրա կփորագրեին, այնուհետև կհզկեին երանները հզկիչ գործիքներով, և ուշադրության արժանի հարաստության զարմանալի երևույթով մը, մենք կտեսնենք առաջին բրոնզյա գործիքները, ավանդական զայլախազյա գործիքներուն ճիշտ ընդօրինակությամբ շինված: Այսպես կտեսնենք նաև հունական ճարտարապետությունը, որուն մեջ կը տեսնվի նախնական ավանդական փայտյա շինությունաց ձևերը:

Այն օրեն սկսյալ, երբ մետաղները երևան եկան, և ձեռարվեստը սկսավ, զարդարանքակը միանգամայն պայմանականի վերածվեցավ հզայման ժայռահզ ազատությանը, ինչպես Գավրինիսի դոմենի ծածկաստիքի վրայի ալիքաձև գծերը:

Ժայռերը կօփելու դժվարությունը երկար ժամանակ արգելք եղավ ճարտարապետության զարգացման. Գավրինիսի մեջ զարդարանքերու վրա շինված խաչա-

նշանները շատ վատ են, զայլախազյա կամ բրոնզյա գործիքներով փորագրել կարող էին, բայց ոչ երբեք հզկել, և երբ զանգվածը խիստ կարծր էր, գործավորը կհրաժարեր զայն զարդարել, թողնելով զայն անտաշ վիճակի մեջ: Գավրինիսի մնացյալ զարդարանքակները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ անբավարար միջոցներով եղած ճիշտ մը:

Այս պարզ փորձերուն հաջորդեցին հյուսիսային Եվրոպայի մեջ rune-ները (սքանդինավյան հին գրեր), որոնք տակավին նշանագրեր են, արտահայտելի գծերով փորագրված նավային տեսարաններ, և շրջա- նակաձև քանդակներ Սքանդինավյան ժայռերու վրա:

Գուժեններու ծանրատեսիլ ճարտարապետության հետ զուգընթացաբար, մի հեռավոր երկրի մեջ պետք էր որ գոյություն ունենար մի ճարտարապետություն, որուն մեջ կենդանի բնության արտահայտությունները իրենց ղեկը խաղային, որոնք օր մը թերևս արվեստի ծագման պատմության մեջ իրենց տեղը պիտի ունենաին:

Նիքատակառակներ.— Շենքերը, մարդկային ցեղի ապրելակերպի և բարոյական վիճակի որպես վկա, յուրաքանչյուրը իր դարաշրջանին համեմատ կդասա- վորվին:

Ինչպես ըսինք, նախասառցային շրջանը չէր պահանջեր վրանաբնակ կյանք կամ շինված ապաստարան: Նախասառցային երկրներուն մեջ միակ հայտնի հետքերը մնացած են, սովորաբար դարևանաչ հողի վրա վերին վար վտարաններ, որոնց մեջ կուտակված են ածուխ, մոխիր և վայրենի կենդանիներու ոսկորներ, որոնք մեզ առաջին նախնեքներու սնունդը կկազմեին:

Սառցային շրջանի մեջ երբ ապաստարանի պետք անհրաժեշտ դարձավ, տակավին բացառապես որոտող մարդկությունն իր գաղթաշարժերուն մեջ ապաստարան բնական քարայրերու մուտքերուն մեջ, Բարձրաքարձ ժայռերու կողերուն վրա ձեռագործ քարայրեր զանելու համար, պետք էր հասնել մինչև այժմյան մետաղներու շրջանը, երբ հնարավոր էր հզարական փշրել ժայռերը: Շինված շենքեր և հսկայագործություններ նախնադարյան շրջանի վերջին արվեստը պիտի լինեին:

Բնակարան և պաշտպանություն.— Մետաղյա առաջին գործիքներու ժամանակի քարայրը մի նեղ նըրբ բանցքի ձև ունի, ընդարձակ քարայրի մը ավելի հաս- տատուն և պաշտպանվելու ավելի հարմար: Կարասցի- ցերու վրա շինված Կուլդերը, լեռային բնակարանները, որոնք հաճախ կպատահին Ալպյաններու մեջ, այսօր- վան Եվրոպայի մեջ բնակող ժողովուրդների համար գրեթե անբնակելի են. պետք է ընդունել, որ այնտեղ բնակ- կեր է ճահիճների ազդեցությանը ստեղծում: Ընդունակ մի ցեղ, որպիսիք են այժմյան սլավոնները:

Ծիցերը խիստ սրբապ է և հարուստ գործիքով տաշված Բնակարաններուն ձևի մանրամասնությունը անհայտ է ըստ երևույթին, ինչպես դարձավայրերու վրա եղող բնակարանները խիստ նման էին այժմյան հարթախուղերուն, կամ ավելի ճիշտը ցցապատ սրբա- րով շինված գմբեթներ, կամ հակառակ կողմի գարձ- ված զխաթի ձևով տանիքավոր խրճիթներու, որպիսին

մեզ կնկարագրեն Ստրաբոն բնագիտական բնակարանները:

Այս ջրերը և հեղեղները պաշտպանված բնակարաններուն, անշուշտ պետք է ազելացնել նաև կախալ բնակարանները, որոնց աշխարհումը պահված է, լեհերի լճային բնակարաններուն զուգահեռաբար: Անջրպետի մեջ առանձնացմանը, այստեղ կփոխարինեն ջրերը, սա ավելի տեղական պատշաճութեան հետևանք էր, քան դարաշրջանի: Մարդիկ պարագաներուն հետեւի, իրենց գեմ գտնված պահանջին՝ լուծում ավելի են հանդարտ ջրերու մեջ ցցապատնեղներով բնակարաններ, անտառների մեջ կախալ բնակարաններ, կակուղ քարաժայռերու երկարություն վրա քարայրեր շինելով, մինչև վերջապետ հասնելը այն կանոնավոր բնակարաններուն, որպիսիք են Սանթորինի և Տրովադայի բնակարանները, որոնց կազմաշարժի պատճառով և հողահարգար տանիքներով ձևերը շարունակված են ասիական տուններու մեջ:

Դամբնակահան և կրճակահան շենքեր, հուշարձաններ.— Նախասոսոցային շրջանը գերեզմանական հետք բնավ չէ թողած. մեռելները կթողնեն ինչպիսիք իրենց ապրած բնակարանի մոտ: Մեռելներու պաշտամունքը երկարորոշության և մետաղներին ծանոթ ցեղերի մեջ առաջ եկավ և առաջին անգամ այդ ցեղերի օրոք մեռելային պաշտամունքին նվիրվեցան շինարարական արվեստի շանքերը:

Գերեզմանական հիշատակարաններու ամենապարզ ձևը հողադամբարանն է. կոնաձև հողալից արվեստական բլուր մը: Կան գալլախաղչա կանոնորոշող հողադամբարաններ անշրաթափանց շաղախով ծեփված և քարով պատված. երբեմն կործին մը կզարգարեն հողային ծիրը կզավորող կողերը:

Սովորաբար հողադամբարան մը կը շրջապատեն կամ կպատսպարեն դամբարանական սենյակ մը կամ գույմն մը:

Դումնեը, որ ընդհանուր առմամբ շինու է մի քարայր է, կբազկանս մեծ սալաքար առաստաղ մը կըրող երկու հանդիպակաց կանգուն քարե զանգվածներե, մի տափակ քար զբված կանգնած երկու քարերու վրա: Ահա վասիկ մարդոց իրագործած առաջին հուշարձանի շինութեան առաջին ձևը:

Դումնեներու շրջանին կպատկանին կոթողի ձևով կանգնված անտաշ քարերը, որոնք կհողվին մենհիրներ-մենաքարեր: Զառախ քարի զանգվածը վերի կողմն փոխանակ քարակելու, կթանձրանա առաջադարկառ մակերևութի մը երևույթով: Երբեմն այս քարերը կզգիացած են, երբեմն հավաքաբար ծառուղիի մը կամ պատիկի ձևով շարված, որոնց թիվը հարյուրներու կըհասնի (Բրիտանական, Գալթալ, Գալլիո երկրները):

Այս քարերու շարքերուն մեջ նկատված են նվիրական շրջանակներ՝ առ ի շոտի գրություն կամ նշաններ որևէ մեծ անցքի մը հիշատակը հավերժացնելու համար: Այս գալլախաղի նման հեղքված քարերը նախնական զենքերու վրա եղող հսկայից օրագրերուն նման են: Տեղաբնուն մեջ ցույց կուտար բրիտանական հսկայագործություններու նման, անտաշ քարեր կանգնեցնող հեղքայիցիներ ի հիշատակ հարթություն: Կմնա գտնել, թե, սույն հուշարձանական հատկանիշը պետք էր որ

առարածվեր խորհրդավոր հիշատակարաններու ամբողջ ընտանիքին վրա:

Ուրիշ կարծիքներ ունեցողներ կան հողադամբարաններու նպատակի մասին. ոմանց արևելադարձության եղանակը պահ մը մտածելով տվավ թե աստեղագիտական խորհրդաշնաններ լինեն անոնք:

Համենայն դեպս նկատված են հաճախ, որ մեկ հողադամբարանն տեսարանը կը տարածվի ուրիշ շատերու վրա, որով առաջ եկավ այն ենթադրությունը, թե նշանական բլուրներ եղած լինին:

Բացօթյա դումնեները երբեմն զոհի սեղաններ կարծվեցան, բայց ի՞նչ հաստատություն կա որ ժամանակով զանոնք ծածկող հողը անհետացած չէ:

Բոլոր այս ենթադրությունները մեջ կարող է ճշմարտություն մասեր գտնվին և բոլորովին չի կարելի մերժել հիշատակարանի գաղափարով մը, որուն նպատակն էր հիշատակ մը հավերժացնել:

Բայց ինչ որ զգուշացրել է քայտերի, այն ալ անոնց տեղիքու գեղագիտական ընտրությունն է, հողադամբարաններու մեծ մասը տեսանելի կերպով կարծրանան բլուրներու գազաթներու վրա, ուրկից կպարզվի ընդարձակ հորիզոնը:

Այս նախնական հիշատակարաններուն հեղեղակները ոչ նվազ ծանոթ էին քնությունը իրենց գործին հետ ընկերակցելու արվեստին:

Տարածում և վերապրում ճախնադարյան արվեստին.— Կանգնած քարերը, դումնեները, այս միանգամայն ահեղ և դժնատեսիլ հիշատակարանները խիստ տարբեր ժամանակներու մեջ շինված են: Մի երկիր պատշաճապես զարգացած ճարտարապետություն ունեցած պահուն, մի ուրիշ երկիր տակավին փորձնական վիճակի մեջ էր, նման մարդկային այն խումբերուն, որոնց մեջ միևնույն ժամանակ անհատներ կբարձրանան զարգացման տարբեր աստիճաններուն:

Գալլիո երկրի մենաքարերուն նմանող բրիտանական մենաքարերը կպատկանին այնպիսի թվականի մը, որում Մանչի մեկ եզերքն մյուսը մշտապես հարաբերության մեջ դնելու շարի նավագնացությունը բավական զարգացած էր: Անոնք իրենց տրամագրություն ներքև նավային մեքենականություն ունեցող ծովային ժողովրդի գործեր են և հավանական է, որ քրիստոնեությունեն քիչ դարեր այն կողմը կանցնեն:

Ամենահին դումնեներն իրենց մեջ պարփակող գալլախաղչա զենքերեն և գործիքներեն զատելով, կըպատկանին հղկած քարի առաջին շրջանին. ավելի հեռագույնները ժամանակակից են պատմական քաղաքակրթության: Ամբողջ միջին դարուն, Սքանդինավիայի մեջ դումնեներ-կլանգնվելին: Գերմաններն իրենց համեմական կայսրության վերջ գնող արշավանքի ժամանակ, տակավին գալլախաղչա զենքեր կգործածեին: Եթեպատմաբանքի ավանդությունը Օվկիանիայի մեջ տակավին կշարունակեն մինչև մեր օրերը, ուրեմն, շինվածակերպի նմանությունն հետևեցնելով, որևէ շրջանի հասարակության վերագրելու մասին պետք է զգուշ լինել: Նույնպես պետք է զգուշանալ մարդկային ցեղի պատմության վրա շատ դյուրավ հետևություններ հանելու: Որևէ շինվածակերպ, շինվածանյութ անհամապատասխան երկրի մը մեջ, չի կարող շարունակվել, և շինվա-

ծակերպի տարբերությունը հաճախ ենթադրել կուտան տեղական աղբյուրներու դանդաղությունը: Սակայն, ինչ որ կարելի է կասկածն դուրս համարել, այն է, թե եղավ մի ժամանակ, երբ աշխարհի մեկ ծայրեն մինչև մյուս ծայրը տիրապետեց միևնույն տեսակ գործիքը, որ կցորդված է շինելակերպի անխուսափելի նմանությանը հետ: Ամերիկայի հղկած գալլախաղի տեսքը բավական նմանություն ունի ճապոնականի հետ, որով թերևս անհետացած երկրի մը վրայով մշտնջենական հարաբերության մը միջոցով փոխանցում մը կատարված կկարծվի, որ որսորդներու թափառաշրջիկ կյանքը կհաստատուի հետագայում երկրներու հետ:

Պատմական ճարտարապետության ղզբնական օրրոհները.— Նախնադարի հողի վրա, կամաց կամաց առաջ եկան երկու մեծ ճարտարապետություն. անոնց մեկը ծնավ Եգիպտոսի մեջ, իսկ մյուսը՝ Փարոսայի: Եվ այս երկուքին միմյանց հանդիպումով, որ իսկապես պատահական չէր, զարգացավ այն երկրներու մեջ, ուր շինանյութերու առաջին շինվածանյութը կավի բաղախը եղավ: Եգիպտոսին վերապահված էր հսկայագործության արվեստը մինչև վերջը տանել. բայց միշտ շաղախի գործունեությունը շինելակերպը պահելով, և հավանականություն կա, որ շինելու այս պարզ կերպը իր առաջին շրջանն սկսավ: Եգիպտոսը, յուր ուրիշ պետություններն ավելի առաջադիմությունը պարտական է այն դյուրությունը, որ կզտնվեր նույնիսկ անհեթեթ գործիքներու ստեղծագործությունն առաջ:

Մյուս կենտրոնը Քարոսան է, և այնտեղ ալ լինելով հողային երկիր, մարդը կարողացավ շինող գառնալ նախքան գործիքներու գոյությունը:

Առաջին առթիվ մենք պիտի քննենք այս երկու մեծ կենտրոններու արվեստը և անոնցմե բնույթը շատավիզները:

Գ. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒ ՉԱՆԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԿՂԸՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎ ԳՐԱՏՈՂՆԵՐՈՒՆԵՐԸ

Հայ ճարտարապետության ծագումը և զարգելու հուսանքին մեջ անոր կրած փոփոխություններն ու զարգացումը հետազոտելն առաջ, կարելի է ընդհանուր ակնարկ մը նետել բոլոր կրոնական հաստատություններու հաստակագծային բաժանումներու վրա, սկսալ պատմական ամենահին ժամանակներն մինչև մեր օրերը. առանց թեև ճարտարապետության հետ զուգընթաց, սակայն անկեց բոլորովին անկախ ենթարկվեցան այլ շինություններու և ուրույն զարգացման:

Ամեն տեսակ հասարակական և անհատական մեծ ու փոքր շինանյութերու մեջ ճարտարապետին սեփական ճաշակով զատավորվեցան հաստակագծային բաժանումները՝ ձևվելով տեղին, դիրքին և պետքերուն վրա: Կրոնական հաստատությանը հաստակագծերու մեջ, ճարտարապետները միշտ ենթարկված մնացին ծեսերու և ավանդությանը պահանջներուն. կղերն էր անոր հեղի-

նակը, ճարտարապետը առ առավել, կարողացավ այդ տրված ծրագրին ներդրանակ իրագործումը տալ:

Բայց որովհետև ի սկզբանե անտի կրոնական հաստատություններն եղան գեղարվեստի զարգացման և ճոխացման գլխավոր ազդակները, անոր համար ալ անոնք միշտ կապված մնացին գեղարվեստի հետ: Հաստակագծերը թեև կրոնական, սակայն նրան ծածկող շինությունը լիովին արվեստին կպատկաներ. այլևս ճարտարապետին կմնար աստվածային փառաց արժանի շքեղազարդ կոթողներ կանգնեցնել ժողովուրդի այդ անմահության խարիսխներուն վրա, մինչ պետական և հասարակական գանձարաններ լիովին տրամադրված էին վատնելու իր հունձարի արտացոլմանց համար:

Անհետացող և մնացող բոլոր ազգերը համեմատաբար ավելի մեծ հետքեր թողնեցնեցին կրոնական հսկա ու մեծածախս տաճարներու, քան պալատներու և ուրիշ քաղաքային շինությունները: Որովհետև լիովին ենթարկված կրոնի ազդեցության, հրաժարելով աշխարհային վաշխելությունների, իրենց ամբողջ կյանքը զոհաբերեցին միմիայն հավիտենական փրկությանը: Փագավորներն, իշխաններն իրենց ճոխ գանձարաններով, հասարակ ժողովուրդին իր ֆիզիկական տանջանքներու գերազույն համբարտարությունները գերին եղած էին առասպելական նախապաշարումներու:

Հանդերձայ կյանքի երանավետ վայելչությանց տենչով հափշտակված ժողովուրդի մը համար աշխարհային կյանքի պետքերը շատ ավելի անխուսափելի էր փառագարող տաճարներու գոյությունը, տաճարներ՝ սրտնք պիտի ըլլային այս ունայն աշխարհին դեպի հանգերձայի հեշտալի դրախտը տանող կամուրջները:

Որչափ ատեն համոզված էին, թե այս աշխարհը նախագավիթն էր հավիտենականին, երազը աներևակայելի վայելչությանց, և որչափ ատեն հավատացած էին, թե այդ անմահության դրախտի դուները պիտի բացվեին իրենց խոնկով ու աղոթքով, այնչափ կավելանար հետզհետե շքեղությունը գիրար գերազանցող տաճարներ ու դամբարաններ ունենալու մարմալը:

Ազգեր կային, որոնց համար նույնքան կարևոր էին դամբարանները, որչափ տաճարները. տաճարը միակ դուռն էր հավիտենականին, ուրկե կանցնվեր դեպի անմահություն, իսկ դամբարանը հանդերձայի բնակարանը, պալատն էր, ուր պիտի ապրեին ու անվերջ վայելին աշխարհային կյանքի մեջ իրենց սիրտն ու հոգին հափշտակող երջանկության հեռանկարի իրականությունը: Ուստի դամբարանները ոչ միայն արտաքին նով, այլ և ներքինով ալ կզարգարվեին թանկագին կահկարասիներով և սպասներով:

Հայերն ալ ոչ նվազ հափշտակվեցան երկնային արքայության անդիմադրելի հրապուրելին. քանի-քանի թագավորներ, թագուհիներ, իշխանազուներ, թողած իրենց երբեմնի աշխարհասասան գահն ու վայելչությունները, մենաստաններու խոնարհ ստրուկները դարձան: Տասն և վեց դարու երկար շրջանի մը մեջ հազվեթողի քանի մը աննշան պալատներ ու բերդերու հետքեր, մինչդեռ ամբողջ հայ աշխարհը ողողվեցին իրենց գեղարվեստի անվիճելի տազանգով պնագարգված տաճարներով:

Հազվե կարելի ըլլա ըսել, թե վերջին երեք դարու ժողովուրդն է, որ ազատված կրոնի և նախապաշարմանց

1 Այս հոդվածը արտատպում ենք «Հուլիոս» ամսագրի 1909 թվականի 8-րդ և 9-րդ համարներից: — էջեր՝ 80—81 և 90—91. Կազմող

ճնշող ազդեցութենեն, սկսել է փրկիտփայտրեն մտածել ներկա ու ապագա կյանքի վրա, և այս հարցերի փոփոխության անմիջական ազդեցության տակ ընկան պարզ աշխարհի գեղարվեստները և կամաց կամաց մոռացվեցան տաճարներն ու դամբարանները: Հասարակական ու հանրագոտ շինություններ իրենց հաղթական հպարտ գլուխը բարձրացուցին անոնց առջև և լուկ վայելչության համար պենագարդեցան այն սրբազան տարազներով, որոնք մի ժամանակ հասարակ մահկանացուի մը համար ոչ միայն անհպելի էին, այլ և աչքով տեսնելն ալ սրբապղծություն էր:

Պատրանք մը ըլլալու վրա է այլևս անցյալը. ներկան հանրային և անհատական բնակարաններու արտակարգ ճոխությանց մրցման շրջանն է: Անցյալը մեզի հակա տաճարներ և շքեղ դամբարաններ տվալ, իսկ ներկան պիտի տա ապագային՝ այս աշխարհի մեջ իրագործված դրախտի մանրանկարը — հասարակական և անհատական բնակարաններ:

Սգիպտոսի ինչպիսի արվեստներու, նույնպիսի ալ կրտսի և տաճարներու նախահայրերը եղած ըլլալ կրկարծվին:

Սգիպտոսի ժողովուրդին ծագումը և անոր գործունէյա կյանքի ակնարկը ժամանակի անհունության մեջ կտրած է: Գիտնականներ հազիվ կարողացան անոնց կյանքի հորիզոնի վրա երևնալին ասոնց մինչև սոսար տիրապետությունների վերջնականապես ենթարկվելը՝ առհասարակ հարստությունների կամ տիրապետությունների դանազան շրջաններու բաժանելը: Այդ շրջաններու սկզբնն մինչև 18-րդ հարստության շրջանը, բնավ որոշ թվական չկա: 18-ին սկսյալ, կարողացան ճշտել պատմական դեպքերու ժամանակներն ու թվականները:

Ահա այդ շրջանին մեջ, մեր թվականն տասն և հինգ դար առաջ, երբ ուրիշ ազգեր քաղաքակրթության հազիվ նախօրյակին մեջ էին, Գարնաքը մեզի կուտա աստվածային պաշտամանց հատկացյալ տաճարի հատակաքմային բաժանման այնպիսի ծրագիր մը, որ մինչև մեր օրերու տաճարներուն նախատիպը եղալ, և ժամանակը շկարագացալ այդ ծրագիրը զգալի փոփոխության ենթարկել:

Ինչ է այդ ծրագիրը. զատ պարզ բան. շենքը մը, որ պիտի ծառայի իրեն երկնավոր բնակարան իրենց աստեղուն, ուր ժողովուրդին խունկն ու ազոթը պիտի մատուցվի անոնց սրբազան գահին:

Աստվածները նյութական կարիքներ չունին, անոնց միակ կարիքն էր հավատացելոց երկրպագութունը, սատի հարկ չէր որ աստվածային բնակարանը ծանրաբեռնվի զանազան տեսակ բաժանումներով, բավական էր անոր համար միմիայն կրեց գլխավոր բաժանում. 1) սրբարանը, ուր պիտի գեանգվի պաշտելուն գահը կամ անոր արձանը, 2) ժողովուրդի ու աստուծա միջոցը՝ նվիրյալ քահանայից գասը, 3) ազոթի սրահը:

Այս երեք բաժանումներն գուրս եղած բոլոր բաժանումներ, ափի ջրան նվազ շափով եթե կային, տեսնք ալ կամ աստեղնի տաճարներ էին կամ ուրիշ ոչ կրոնական պետքերու հասուց էին:

Գարնաքին առաջ, 12-րդ հարստության ժամանակ, բուրբոլին պարզ էին մեհյանները. գրեթե շորս պատի մեջ պարփակված էին այս երեք բաժանումներն աստեղ

միջնորմներու և հաղորդակցության դռներու. հարթ գետնի վրա գծված սահմանով մը կորոշվի յուրաքանչյուր բաժինը: Հետզհետե որչափ բազմացան ծխական օրհնքներ, այնքան ավելի որոշ դիրքեր տրվեցան այս բաժանումներուն ասանց անոնց խորհրդավոր սահմանը փոխելու:

Շինության խորը սրբարանին տեղն էր, անոր անմիջական կհետևեր քահանայից բաժինը, և հետո հավատացելոց բազմության հատկացած սրահը:

18-րդ հարստության ժամանակ երեկեցալ աստեղ բնակարանը վերածված առանձին մի սենյակի՝ արձանին համեմատական մեծությամբ: Այս աստվածային սենյակին երկու թուփերը, մինչև հանդիպակաց աջ ու ձախ պատերը, կամ բաց թողուցին և կամ սրբազան սենյակի ճակատին ուղղությամբ ծածկեցին, ներսը այլ և այլ կրոնական պիտոյից գործածության հատկացնելով:

Նույնպիսի քահանայից բաժինը պատով մը ծածկվեցալ տաճարի ամբողջ լայնությամբ, թողվելով միայն հաղորդակցության դուռ մը հավատացելոց բաժնին վրա, ինչպիսի արձանին սենյակին ալ դուռ մը քահանայից բաժնին վրա:

Հավատացելոց բաժինը միշտ ամենեն ընդարձակ բաժինը կգրավի շինության մեջ, և սյունազարդ, երբեմն ալ ու ձախ կողմերն երկու կարգ, և երբեմն ամբողջ սրահը սյունազարդված էր: (Տես նկ. № 1, հաստակագիծ Ա):

Ահավասիկ հատակագիծ մը, որ մեր թվականն տասն և հինգ դար առաջ նվիրված էր աստվածային պաշտաման:

ա. Սրբարան, ուր կըրվի արձանը, և բուրբոլին անմատչելի հասարակության:

բ. Քահանայից կամ քրմաց բաժին, նույնպիսի անմատչելի էր հասարակության:

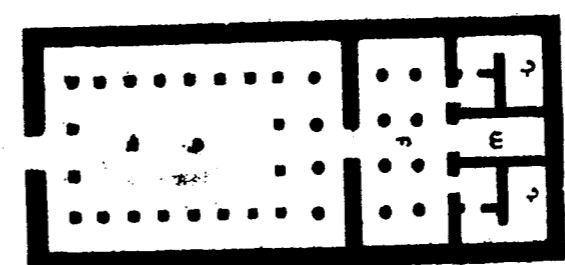
գ. Հավատացելոց բաժին:

դ. Սրբազան անոթներու և սպասարկության հատակ խցիկներ:

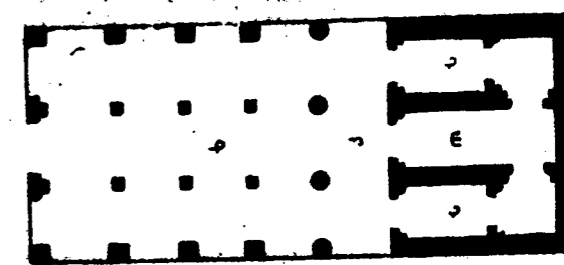
Այսօրվան Սգիպտոսի մեջ երեկեցած բազմաթիվ բաժանումներով հին մեհյանական հատակագիծերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ շատ մը մեծ ու փոքր տաճարներու, դամբարաններու, գավիթներու և կրտսի պաշտոնների բնակարաններու հավաքական խումբեր զանազան ժամանակ իրարու վրա ավելացված, որոնց մեկ օրինակը մենք ունինք այսօր, ի միջի այլոց, Հոռոմոսի վանքի մեջ, ուր մոտավորապես շորս դար շարունակ իրարմե անկախ շինություններ շինված են մի փոքր սահմանի մեջ իրարու կցված:

Մինչև վերջն առանց բացատրության լմնաց այս ձևը. պարբերաբար եղան փոփոխություններ առանց բաժանումներու խորհրդավոր ձևն ավրելու. երբեմն սրբարանը մեծացրին, երբեմն փոքրացրին, երբեմն քահանայից բաժինը երկու մասի վերածեցին, կամ սյունազարդեցին, բայց ասոնք զգալի փոփոխություններ չէին. եղալ մի գլխավոր փոփոխություն, որ ոչ միայն Սգիպտոսի մեջ տեղեց մինչև վերջը, այլև անցալ ուրիշ ազգերու ալ:

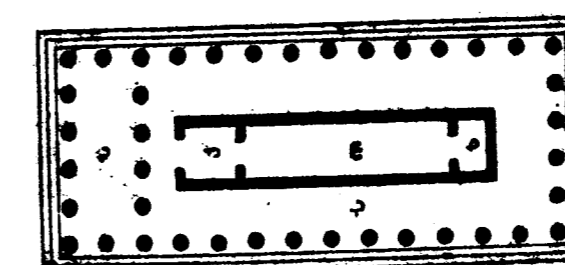
Հավատացելոց սրահը, որ որմնափակ էր ամեն կողմնն և ուներ միմիայն մտից դուռ մը, Թերեթի շրջանին վերջին ժամանակները փոխվեցալ պարզ սյունա-

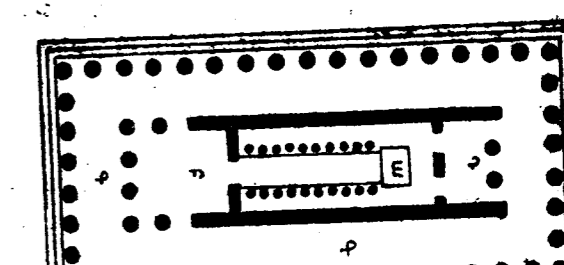
հասակագիծ Ա.

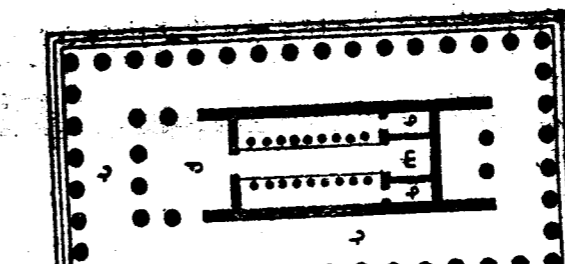
հասակագիծ Բ.

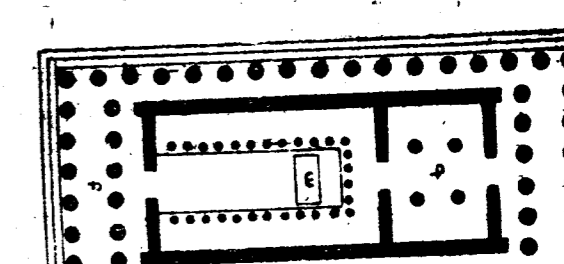
հասակագիծ Գ.

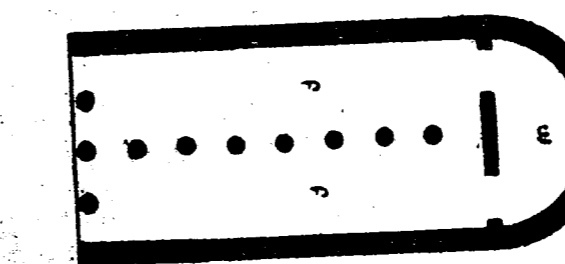
հասակագիծ Դ.

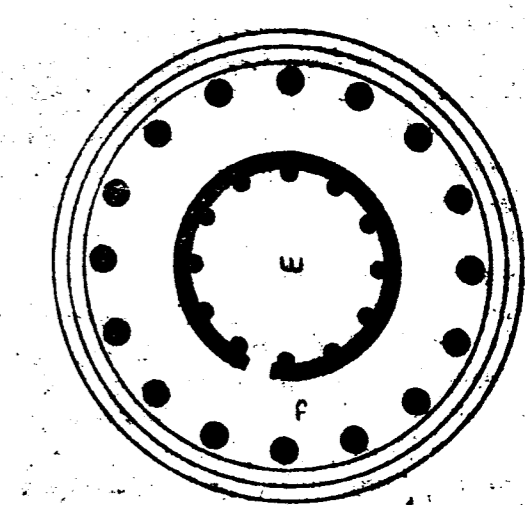
հասակագիծ Ե.

հասակագիծ Զ.

հասակագիծ Է.

հասակագիծ Ը.

Այս տաճարներուն մեկ օրինակը մեծ մասամբ գործ-
թղան սմի միջև այսօր Գարնաքի մեջ:

Ոչիմպիայի մեջ քանի մը տաճարներ բուրգովին
բուրգով ձևով շինվեցան, որոնց նախատիպը տեսնվե-
ցավ պելլադայանց մեջ: Այս տաճարներն մեկը Տելուսի
մեջ, որ Ֆիլիքիում անունը կըրեր, կրազկանար Կ. սրբա-
բանն մը և ք. քահանայից սյունազարդ սրահն մը:
(Տես նկ. № 1, հատակագիծ Ը): Այս բուրգով ձևը ա-
մենն ավելի հաճելի եղավ հռոմեացոց, որոնք ոչ մի-
այն անօրինակ վայելչութեամբ ճոխացուցին տաճար-
ներու վրա և տվին մեզի ճարտարապետական մի հրա-
շախի՞ր՝ Պանթոնը, ալ և ընդհանրացուցին և պատշա-
ճեցուցին հասարակաց ու անհատական շինութեաններու
վրա ալ:

Ավելորդ է առանձնապես զբաղվիլ հռոմեական
տաճարներու հատակագծերով, որոնք հունական տա-
ճարներէ քննելով տարբերություն չունեցան: Հռոմեացիք
ինչպես իրենց աստվածները, նույնպես ալ տաճարնե-
րու ձևերը առին Հունաստանէն, և որովհետև հռոմեաց-
ցիք հունաց նման զուտ կրոնական ժողովուրդ չէին,
ասոր համար ալ հռոմեացից շրջանը եղավ գիտու-
թյուններ և գեղարվեստի կատարյալ զարգացման շրջ-
ան:

Այս ժողովուրդն ինչպես կրոնը, նույնպես ալ ար-
վեստը հույներէն փոխ առավ. միայն տարբերությունն
այս եղավ, որ հռոմեացիք ավելի շատ հասարակական
շինութեաններ տվին և ունեցան գեղարվեստի անկման
ու զարգացման շրջաններ: Այդ զարգացման շրջանի
արդյունքն է Պանթոնը:

Երկու խոռոչ ալ զոհարաններու մասին:
Ինչպես կըրէի, բացի երթայական տաճարներէ,
ուրիշ ազգաց մեծ զոհարանները որոշ տեղ չունեցան:
Հունական և հռոմեական շատ մը տաճարներու մեջ
զոհարանի հետքեր չկրնային: Զոհարանը տաճարին
անհրաժեշտ մասը չէր կազմեր, և անոր պատշաճ տեղը
որոշելը կըրէին բացարձակ կամքէն կախված էր. եր-
բեմն տաճարին կից էին, երբեմն հեռու Պոմպիի ա-
վերակներուն մեջ, տաճարի մը պատին վրա երեւցավ
եկարգված զոհի սեղան մը՝ տաճարին շատ հեռու հրա-
պարակի մը վրա, շուրջը խանված ամբողջ, իսկ քահա-
նաները կեցած էին տաճարին դռան առջև սյունազարդ
սրահի ծածկույթին տակ:

Նույնպես ավելորդ է զբաղիլ ասորական, քաղցեա-
կան և փյունիկյան տաճարներու ձևերով, որոնք նույնն
են զբեթն եգիպտական և հունական տաճարներու հետ
անշնչան տարբերություններով: Բացառութեամբ են քաղ-
ցեական աստղագիտական դիտարանները, որոնք երկ-
հարկանի և երբեմն ալ բազմահարկ էին և միևնույն
ատեն թե՛ դիտարաններ և թե՛ մեհյաններ էին:

Պարսկական կրակապաշտական մեհյաններն ալ
քառակուսի ձևով սրահներ էին, որոնց կենտրոնը կըզբ-
վեր սրբազան հուրի սեղանը (աթաշկիյա) և շուրջա-
նակի կըկրկնապաշտ ժողովուրդը:

Սախարան քրիստոնեական եկեղեցիները, կարևոր է
հետազոտել երթայական տաճարները, որոնք համեմա-

տաբար ավելի մեծ ներգործություն ունեցան քրիստո-
նեական եկեղեցիներու հատակաձևին վրա ս. գրոց մեջ
աշխարհված ծեսերու և պաշտամունքներու միջոցով:

* * *

Երբայական* կրոնի հիմնադիրը, Մովսես, հրեա
ընտանիքի զավակ, ծնած է Եգիպտոսի մեջ և ստացած
զուտ եգիպտական կրթություն: Պողոս առաքյալ գովե-
լով անոր բարձր կրթությունը մասամբ կրացատրել ա-
նոր նոր կրոնը քարոզելու պատճառները:

Հրեաները, Մովսեսի ծնունդէն շատ առաջ, մեծ
զարթանկանություն մը կազմած էին Եգիպտոսի մեջ.
Բայց անոնք, հակառակ Եգիպտոսի բարգաւաճ վիճա-
կին, քաղաքական կյանքի մեջ միանգամայն իրավա-
զուրկ և իրենց սեմական ցեղի զարգացման ցածր մա-
կարդակի պատճառով ստորին ծառայութեաններով մի-
այն կպարտապէին: Գլխավոր արհեստներն էր առհաս-
րակ աղյուսաշինությունը: Չնայելով իրենց ստորին
դրութեան, եգիպտական կառավարության առջև ալ, իբ-
րև անհանգիստ ժողովուրդ կանկածելի դարձած էին,
նաև զգվելի՞ իրենց մեջ մեծ չափով տարածված բողո-
սաբանական ախտին պատճառով: Ուստի քշված հանկույս
նեղոսի՝ ենթարկված էին թե՛ հակոռոմեական և թե՛ խիստ
ճնշումներու:

Այս հալածանքներն ու ճնշումները կամաց կամաց
պատճառներով մոտեցող խլրտումներու ծնունդ
տվին: Եգիպտական կրոնին հակառակ, միաստվածու-
թեան կամ էհոմիլայի աստվածութեան նոր վարդապե-
տություն մը երևան եկավ, որուն քարոզչի էր Մով-
սես:

Երբայցեց Խլրտումներուն ուժ կուտային նույն
ժամանակ ստորին Եգիպտոսի մեկ մասին տիրապետող
հեթանոսները, որոնք նույնպես սեմական ցեղին կպատ-
կանեին, որոնք երկար ժամանակն է վեր կազմած մի
մեծ զարթանկանություն՝ կերպովին օր մը տիրանալ ամ-
բողջ Եգիպտոսին:

Եգիպտական կառավարությունը երկրին խաղաղու-
թեան լուրջ վտանգ սպառնացող այս շարժումը միտ-
գամայն արժատախիլ ընկու. համար, ամենակարճ և
կարուկ միջոցի դիմեց, որոշելով զանոնք բուրգովին
երկրին սահմաններէն դուրս արտաքսել: Բայց այս
արտաքսումը շատ դժուրով չհաջողեցավ, երկար տարի-
ներ տևեց անոր իրագործվելը. վերջապես Եգիպտոսի
թագավորներն մեկը, որ ըստ Մովսեսի և Պողոսի չէր
ճանչնար Հովսեփը, այդ ծանր գործը զուլս հանեց, ոչ
միայն նորադանգ հրեաներն իրենց պարագլուխ Մով-
սեսով միասին վերջնականապէս երկրին սահմաններէն
դուրս քեչեց այլ և հեթանոսներն ալ:

Այս համայնական արտաքսումը հրեաներու օայ-
րահեղ թշուառության պատճառ դարձավ, որուն անմի-
ջական հետևանքն եղավ լուրջ երկպառակություններ և
սպառնալից գանգատներ Մովսեսի դէմ: Բացի զազա-
կանութեան պատճառած ֆիզիկական և տնտեսական

տառնապներն, արտաքսումը հրեաների մեծ մասին ան-
հաճո նոր վարդապետության քարոզները ևս կզրգոնին
ամբոխին վրեժխնդրությունն իրենց թշուառության պատ-
ճառ դարձող Մովսեսի դէմ և անոր կյանքին լուրջ վը-
տանգ կսպառնային:

Մովսեսի համար անկարելի էր վերադարձնել ժողո-
վուրդը, իսկ առաջ տանել՝ շատ դժուար, բայց դարձալ
մի կերպ պետք էր թե՛ առաջ տանել ժողովուրդը և թե՛
զրգոված ամբոխին բարկության կրակը մարել. ուստի
զարթանկան բանակին անմիջապէս հայտարարեց էհոմի-
լայի հայտնությունները և պատգամները հրեա ժողո-
վուրդին համար, որը կխոստանար օգնել ոչ միայն մի-
շէ ավելացեալ երկիր հասնելու, ամբողջ ճանապարհոր-
դության միջոցին օգնել և առաջնորդել, այլև տալ ա-
նոնց իրենց հայրերուն խոստացված ընդարձակ ու բա-
րեքեք երկիրները, ուր պիտի հարստանային, երկրի
սատեղբու շափ պիտի բազմանային և սերունդն սերունդ
երջանիկ պիտի ըլլային, եթէ միայն հնազանդ ըլլային
էհոմիլային և անոր պատգամներուն միջնորդ ու թարգ-
ման Մովսեսին:

Այս հայտարարությունը ամոթամանակ մեղմացուց
ժողովուրդին հուզումը, որովհետև իրենց հայրերուն
մշտնջենական երջանկություն խոստացող էհոմիլան ի-
րեն իրենց ծանոթ էր Եգիպտոսի մեջ էսա կամ էոհ ան-
վամբ, ուստի օգտվելով Մովսես այս ամոթամանակա-
յա խաղաղութենէն, անմիջապէս սկսեց թե՛ խաղաղութե-
ան հարատև պահելու և թե՛ նոր վարդապետության ժո-
ղովուրդը ընտելացնելու համար օրենքներ ծրագրել և
գործադրել զարթանկան բանակին մեջ:

Միայն էոհ կամ էհոմիլայի անունը բաժնական շե-
ղով ժողովրդի սրտն միանգամայն արմատախիլ ընկու
դարերի է վեր անոնց սրտին մեջ արմատացած բազմ-
անաստվածութեան նախապաշարումներն ու ավանդու-
թյունները. ուստի Մովսես, ստիպված տեղի տվավ ա-
նոնց զգացումներուն առջև և շատ բաներու մեջ հետևե-
ցավ կրկին եգիպտական կրոնի ծեսերուն, ավանդու-
թյուններուն, պահելով միայն միաստվածությունը: Ըն-
դունեց կենդանիների սրբազորությունը, անշատելով
միայն արժանաւորները, զոհաբերության արժանի սուրբ
կենդանի համարվեցան ոչխար, եղ, կով և այլն և այլն:
Ամոթնի խորհրդանշան օձը պղնձն շինել տալով կանգ-
նեց բանակին մեջ, որուն նայողը փրկություն կգտներ:
Այս օձը, ըստ Հովհաննես ավետարանչի եղավ կանխա-
զուշակություն Քրիստոսի խաչելութեան, թե՛ն Եզկիլ
սրբան հեթանոսական կուռք զայն փշրել և ոչնչացնել
տվավ:

Բանի կզիչը Մովսես, հին հավատքի ավանդու-
թյուններն երբեմն անվնաս համարված ծեսեր հաւտա-
տելու հետզհետե ավելի խստապահանջ կզանար ժողո-
վուրդը, և բուրգովին վերահաստատված տեսնել կցան-
կանար հին կրոնը: Ուստի, օր մը, օգտվելով Մովսեսի
բացակայութենէն, ամբողջ հարձակվեցավ Մովսեսի
եզբոր Ահարոնի վրա, բռնի ձուլել տալով սկիզբն հոր-
թը (եգիպտացից Ապիթը) մեծահանգիստ ու կատարեց
անոր առջև:

Ինչպես կըրէի, զարթանկանութեան քանի կհեռա-
նար Եգիպտոսի սահմաններէն և վերադարձը անկարելի
կարճաբար, հետզհետե կավելնար Մովսեսի ինքնավառա-
հոմբուրդ և կուռքիցներու թիվը: Մկզբն որ կբաժա-

կանանար կուռքաշուրջան դեմ խիստ օրենքներ հայ-
տարարելով և պատիժ սպառնալով, ոսկի հորթին
պաշտպան ժամանակ նա աներկրուզ հրամայեց անխեա
կոտորել դավանափոխներին, շինարելով նույնիսկ ի-
րենց ծնողաց, եզբոր կամ քրոջ, որով նույն օրը ավելի
քան երեք հազար մարդ սպանվեցան անապատին մեջ
(Նյւթց 32 դ. 28 հ.):

Ջարհուրեղի ազնուն արտափած ժողովուրդը ավա-
մա հնազանդություն ցույց տվավ, եթէ ոչ հայտնի, գո-
նե սկսեցին գաղտնի քարոտակել շատեր նախկին կու-
րաշուրջանը: Փյունիկեցից և Փղշտացից Մողթթը
գլխավոր պաշտելի աստվածն էր և գաղտնի պահե-
կատարին, որուն համար հատկապէս Մովսես պարբե-
րաբար խիստ ու սպառնալից օրենքներ կհայտարարեր:
(Նևտական 10 դ.):

Մովսեսի վարդապետության մեջ տեղ չունեցավ
հոգով անմահությունը. նա լիսոստացավ հովիտնեական
կյանք կամ երկնից արքայություն: Իրեն հետևողներ և
էհոմիլային կամքը կատարողներ սերունդն սերունդ այս
աշխարհին մեջ պիտի ստանային լիսոստ վարձատրու-
թյուն: Այս վարդապետության հետևանք այնքան գար-
գացավ ազահությունը և ընշաքաղցուցությունը հրեից մեջ,
որ մինչև քրիստոնեություն ժամանակ Պաղեստինը՝ սե-
փականության սպառնալիք դարձավ: Ոչ արվեստ և ոչ գիտու-
թեան զարգացան այնտեղ, այնպես որ Մողթթն երբ
իր հռչակավոր տաճարին շինության ձեռնարկեց,
ստիպվեցավ Փյունիկիային բերել տալ թե՛ հարտաբա-
պետ և թե՛ արհեստավորներ:

Ընշաքաղցության, անապատի դեմ կոզնելու հա-
մար Քրիստոս վերահաստատեց հոգւտ անմահության
գաղափարը, և երկնից արքայության դուռը փակեց հա-
րուտտին առջև, Մալուխին անեղին ծակին անցնելուն
շափ անհնար ցոյց տալով անոր երկնից արքայություն
մտնելը:

Տասն պատփրանաց հայտարարութենէն հետս
Մովսեսի առաջին դորն եղավ, շարժական տաճար մը
շինել էհոմիլայի պաշտաման համար: Դիմելով ժողո-
վրդական նվիրատուությանց շինեց տապանակ ուխտին
և զոհի սեղանը:

Ս. գրոց նկարագրութենէն շատ պարզ կհասկացվի
այս շարժական տաճար-տաղավարին ձևը. երկայն ցա-
ռակուսի սրահ մը էր, երկու մասի բաժանված, խորը
զտնվող բաժանման մեջ, որ թանկը վարագույրով մը
ծածկված էր, դրվեցավ տապանակ ուխտին— էհոմիլայի
աներևոյթ ներկայութեանը և անոր հաջորդող մասին
մեջ պաշտամանց հասուկ նվիրական սպաններ: Այս
երկար բաժանման անմիջապէս կհաջորդէր քահանա-
յից բաժինը փոքր տարածութեան վրա. նախորդ սրահ-
ներուն շուրջը և վրան ծածկված էր կտավով. իսկ այս
վերջինին վրան միայն կտավն ծածկութեան հաստա-
ված էին գետինը տնկված փայտա ցիցերու վրա
հատկապէս շինված օգտակար միջոցով: Ասոր շուրջը
սահմանվեցավ ազոթող ժողովուրդին ուր տանձին գա-
վիթ մը կձևանար նույնպէս ցիցերու վրա կտավապատե-
րով հեռավորութեան վրա դրված առանձին շրջափակով
մը:

Ոչ միայն հատակագիծն է ձևով նմանեցավ եգիպտա-
կան տաճարներու, այլև արտաքսմանց խորհրդանշան

1 Պողոս չէ շփոթել Եգիպտոսի Գարնաքին հետ. այս Գարնաքը
կտանվու հին Եգիպտոսի մեջ՝ արձան Երուսաղիմի սահմաններուն
վրա:

1 Արտեզից սկսած մի այլ անտեղ հոգւտ նեղ միջոցով
իրն Եգիպտոսի շարժականութեան:

տապանակ ուխտով նմանությունը կատարյալ եղավ կապալառուական մեհյանի, և ծառայեց իբրև նախագահապար ապագա Սողոմոնի տաճարին:

Մովսեսի տապանակը խորանարդ սնդուկ մը էր վրան ոսկեզօծ շրջանակավոր կափարիչով. կափարիչին վրա հաստատված էին երկու թևատարած ձուլածո քերովրդներ: Մտրուկին երկու կողմին վրա ամրացած են օղակներ, ձողեր անցնելու հատուկ, որպեսզի փոխադրության ժամանակ այդ ձողերու միջոցով վերցվի տապանակը: Նույն ձևը կտեսնվի եգիպտական սրբազան նավակին վրա, միմիայն նավակը քերովրդներու է փոխված Մովսեսի շինած տապանակին վրա:

Մտտ հինգ դար, երբայցեք Մովսեսի շինած տապանակով և անոր կազմած շարժական տաղավարով բավականացան: Անրնգհատ կրոնափոխության և պառակտումներու ենթակա եղած, երբեք փուլթ շունեցան հաստատուն տաճար մը ունենալու:

Դավիթ առաջին անգամ հղացավ շքեղ տաճար մը շինելու գաղափարը, սակայն արգելվեցավ նախան մարգարեի կողմից, իր բազմաթիվ պատերազմներու և արյունահեղությանց պատճառով, որպես անարժան մարդ Տիրոջ անվան սրբության տաճար կանգնելու համար, ուստի կտակեց իր որդուն՝ Սողոմոնին, որը հիմնարկության ձեռնարկեց 1011—12 թվականին (Ք. ա.):

Սողոմոն ճարտարապետ, արհեստավոր և մեծ քանակությամբ գործավորներ Տյուրոսեն բերել տալեն զատ, տաճարի համար պետք եղած բոլոր շինվածանյութերը նույնպես բերել տվավ այնտեղին: Լիբանանի անտառներից կտրվեցան փայտեր և նույն տեղի քարահանքերուն մեջ տաղվելով քարերը, բերվեցան Սրուաղեմ:

Սողոմոնի տաճարին օրինակը մեզի չէ հասած, որովհետև մինչև քրիստոնեության ժամանակ երեք անգամ ավերվելով վերաշինված է, բայց ամեն անգամ նորոգության մեջ, ըստ ս. գրոց ավանդության, Սողոմոնի տաճարին հատակագծի ձևը նույնությամբ պահված է, միայն թե հետագայները կրկնապատիկ և ավելի ընդարձակ էին քան նախորդները:

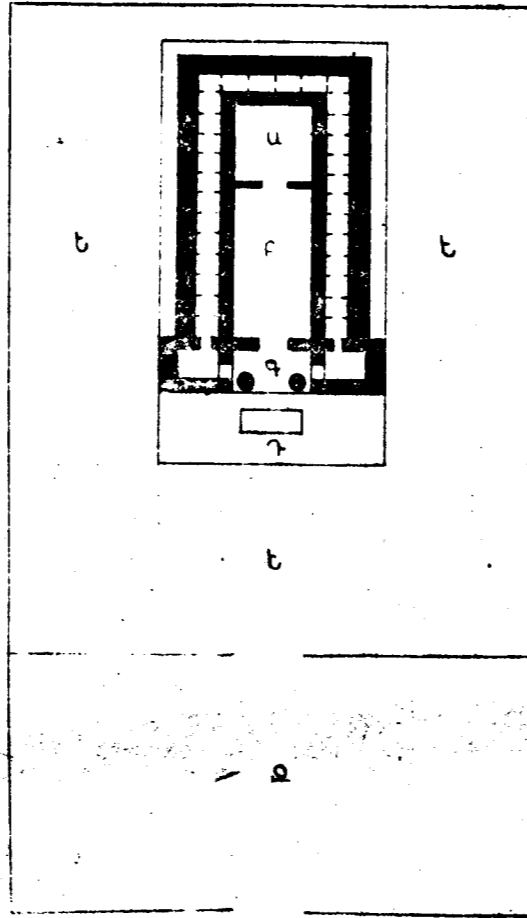
Գիտական խառնարկներ, լի հետաքրքրությամբ, վերականգնեցին այս համբավավոր տաճարը, հիմնվելով ս. գրոց նկարագրությանց վրա, որոնց մեջ կտեսնվի, որ բուն սրբարանի մասերը լիովին նման են միմյանց, սակայն սրբարանին գուրս դավիթներու և սրահներու բաժանմունքներով բավականաչափ կզանազանին իրարմե, որովհետև այդ մասերուն նկարագրություններ ս. գրոց մեջ շատ թերի են:

Կենդանացնենք ըստ ս. գրոց, Սողոմոնի տաճարին հատակագիծը, որ սրբարանի մասերով ըստ ավանանի համապատասխան և ուղիղ է ս. գրոց նկարագրության հետ, սակայն դավիթներու մասերը աճեն են հավանական ենթադրվածն է:

Տաճարին հատակագիծը կազմակերպող հետևյալ գլուխավոր բաժանումներն են.

Ա. Սրբություն սրբոց. շինության խորը եզրը բաժանումը, ուր պահվեցավ Մովսեսի տապանակ ուխտին:

Բ. Սրբարան. Սրբություն սրբոցի անմիջապես հաջորդող բաժինը, ուր սրբազան անոթներու, կրոնական սպասարկությանց հատուկ էր և բահանայից միայն ծառայել էր:

Նկ. 2. Սողոմոնի տաճարի հատակագիծը ըստ ս. գրոց:

Գ. Քահանայից գավիթ. Սրբարանին հաջորդող փոքր սրահը, ուր քահանայք կկենային պաշտաման ժամանակ:

Դ. Առհի սեղանը. Բացօթյա սահմանավորյալ բաժին մը քահանայից սրահին անմիջապես հաջորդող ժողովրդյան մատչելի այն ստեն միայն, երբ հարկ էր զոհի վրա ձեռք դնել:

Ե. Ե. Ի սրայի գավիթ. Բացօթյա ընդարձակ գավիթ, ուր կկենար ժողովուրդը աղոթքի ժամանակ: Զ. Կանանց գավիթ. Նույնպես բացօթյա և որմնափակ, անշատ Ընթացի գավիթն, հատկապես կանանց իբրև աղոթատեղի սահմանված:

Այս տաճարին մեջ, բաղադրամասը հունական և եգիպտական տաճարներու զարուգություն կկազմեա. զոհի սեղանը, որուն տեղը որոշ է քահանայից գավիթին ձիշտ ստեղծ. մինչդեռ մյուսներուն մեջ որոշ տեղ չունեն դահլիճները, քահանայից կամքն կախված էր որոշի անոր պատշաճ տեղը: Գ. Կանանց գավիթը, որ տաճարին մեջ երկու սեղան անշատման առաջին օրինակը կենդանացնեն, ուրիշ հեթանոսական տաճարներու մեջ որոշված չէ կանանց տեղը և դիրքը: Զ. Հեթանոսաց գավիթը, ուր կկենային օտարականներ, հեթանոսներ, մեկ խոսքով էհովվայի տաճարը մտնելու անարժան համարվողներ:

Մինչև այստեղ մենք տեսանք և փոքր ի շատե գաղափար կազմեցինք նախաքրիստոնեական տաճարներու հատակագրության խորհրդավոր բաժանմանց վրա, այսինքն

անցնենք քրիստոնեական տաճարներուն և քննենք թե ի՞նչ կերպով սկսեցին անոնք և ի՞նչ փոփոխություններու ենթարկվեցան մինչև մեզի հասնելը:

* * *

Քրիստոսի քարոզած նոր կրոնն ալ անշուշտ պետք պիտի ունենար տաճարներու, սակայն ի սկզբան, երբ վարդապետությունը նոր էր, և հետևողներ շատ քիչ էին, բնականաբար չէր կարելի մտածել ո՛չ տաճարներու շինության և ո՛չ ալ անոնց ձևերուն վրա: Առաքելոց ժամանակ Սրուաղեմի մեջ, ուր սկիզբն առավ քրիստոնեությունը, տաճարներ կանգնել անհնար էր, ոչ միայն հավատացյալներու քիչության համար, այլ և ուրիշ քանի մը գործը պատճառներով ալ:

Նախ՝ սաստիկ հալածանքը, որ անդադար կմղվեր նոր աղանդին դեմ, երկրորդ՝ անոր գլխավոր քարոզչը՝ ղեկավարները հավատացելուց թիվը բազմացնելու վրա կմտածեին: Անոնց գործունեության միակ նպատակն էր ամբողջ հրեա ժողովուրդին հողմույն տիրապետել. երբ կհաջողեին իրենց այս նպատակին մեջ, այն ստեն փոխանակ նոր տաճար շինելու, արգեն պատրաստ կունենային իրենց տրամադրության տակ Սողոմոնի հաշակավոր տաճարը և ուրիշ երբայական ժողովարաններ: Նոր վարդապետության ոգուն հակառակ հակասության մեջ պիտի ընկնեին առաքյալներ, եթե տաճարի նոր ձև ստեղծելու հետամտեին և կամ նոր կրոնին հերձվածի մը երևույթը տային, քանի որ նոր վարդապետությունը հին շարունակությունը և կամ անոր բարեկարգությունն էր: Հին դարերու մեջ մարգարեից բերնով Իսրայելի ժողովուրդին հատկապես խստացված փրկվելն էր նոր վարդապետը և հրապարակավ կհայտարարեր թե «ոչ եկի լուծանել այլ լնուլ»: Ուստի կմնար միայն ջնջել ժողովրդությունը, մարքել տաճարը ապականություններ և դարձնել իսկական տուն աստուծո, որ վերջը եղած էր «այլս ասպակաց»: Այս իսկ սկզբունքով ալ էհովվայի կողմանի իր սիրելի ժողովուրդին փրկության համար ուղարկված մեծ քարեկարգիչը — իր հոր տունը երբայական տաճարը ընտրեց քարոզելու և սովորեցնելու համար:

Առաքյալներ ալ շքեղացան իրենց վարդապետի ուղղութենեն. հակառակ հաճախ տաճարն նախատինքնով գուրս վնասվելուն, միշտ շարունակեցին տաճարին մեջ քարոզելու երթույլը. շատ մը պարագաներու մեջ հարգանք ու ակնածանք ցույց տվին երբայական հալածանք ծնեություն. մասնավորապես Պողոս վերին աստիճան հետառես նրբամտությամբ տնի օրերուն անցված, մարքված և ըստ ավանանի հրեից սովորության համեմատ պատրաստված կմտներ տաճար ապացուցանելու համար, թե իրենք ճշմարիտ հավատացողներ և երկրպագուներ էին էհովվային և անոր առաջին մարդարե Մովսեսի բոլոր ավանդությանց:

Այս հետառես քաղաքագիտությամբ Պողոս ոչ միայն հրեից մեջ բորբոքված մոլեռանդության բոցը կըմեղմացնեի, այլ և Հունաստանի մեջ իսկ հաջողեցավ իրեն դեմ մոլեռանդ ամբոխը հանդարտեցնել և լի սկանածանոք փոքր ուղարկություն հրավիրել իր վրա «ձեռ անծանոթ աստվածը պիտի սովորեցնեն» ըսելով: Ուստի այս ուղղությամբ առաքյալներ ոչ միայն հույս պիտի

ունենային երբայական տաճարները քրիստոնեական սրբարաններու վերածելու, այլ և հեթանոսական տաճարներն ալ, որը թեև իսկապես իրականացավ, սակայն առաքյալներ իրենք չվաշխեցին այդ սուր հեռատեսությունը:

Առաքյալներ եթե չիրենց կենդանության ժամանակ, ծանոթ և անծանոթ աստվածներու տաճարներ շկրցան քրիստոնեից տրամադրության տակ ունենալ, սակայն շնորհիվ իրենց ճարտար ղեկավարության ունեցան բազմաթիվ հետևողներ և անրնկճելի կազմակերպված ուժ ոչ միայն հրեից դեմ, այլ և տիրապետող հռոմեական ահեղ կայսրության դեմ, որուն հալածանքներն ու տանջանքները քրիստոնեության ծավալումը արգելել չկարողանալն զատ, ինքն ալ ամբողջությամբ բռնկեցավ կայսրության ամեն կողմը ճարպկորեն հյուսվող ցանցին մեջ:

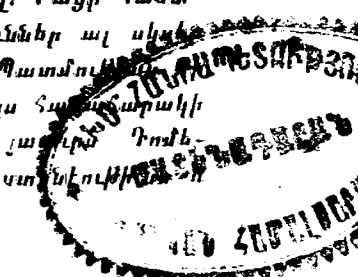
Քրիստոնեությունը իր վնաս ծրագրով այնպիսի հարմար ժամանակ հայտնվել էր, որ բնականաբար ոչ մի ուժ բավական պիտի չըլլար անոր համաճարակ ընթացքը կասեցնելու: Մեկ կողմանե Մովսեսի երկրավոր վարձատրության խոստումներու հետևանք ընդաբաղյուցյամբ ապականած, հրեա ազնվականության ձևը գերի եղած էր ստորին հասարակությունը Պաղեստինի մեջ, մյուս կողմանե հեղափոխության և գաղանային կիրքերու ու հաճույքներու գերի հռովմեական կայսրներու ճնշող, հարստահարող կառավարությունը պատրաստ հող էր ստեղծած նորածին վարդապետության սերմերն արագապես աճեցնելու համարեն կայսություն մեջ:

Քրիստոնեությանը ոչ միայն դեռ իր խոսճարուրդին մեջ, սեր, խաղաղություն, հավատարմություն ու եղբայրություն կբարոզեր, այլ և երկնային անվասիճան երանության դուները կբանար հնվատացյալին ստեղծ: Լոկ խոսք չէին անոնց քարոզները, գործնականապես կպացուցանեին: Սեփականությունը գոյություն չունեի անոնց մեջ, ամեն բան հասարակաց էր և ամեն ոք հավասար: Հարուստը աղքատին, գորավորը տկարին, խեղցին տգետին պարտական էր միշտ այս նորագոյությունը հասարակության մեջ, և ով որ այս օրերին դեմ կմեղաներ, կպատվիր... Տիրոջ կողմանե:

Ասկեց ավելի ինչ կարող էր դուռնը տառապած և ստրկության ամբակուռ շղթաներու տակ շեշտապատ ահագին ամբոխ մը, որուն գլխուն ոչ միայն անաճությունը այսպիսի կհյուսվել երկնից արքայության մեջ, այլ և այս աշխարհի մեջ ալ կմեղմանային իր թշվառության ցավերը և կլեցվեին կարոտությունները: Ուստի բնական էր, որ զրկվածներու, ճնշվածներու ահագին հեղեղ մը պիտի ստեղծվեր, որոնք պիտի գային անընդհատ ապաստարան և կյանք փնտրելու այս սփոփարար երկնային վարդապետության հովանավորության տակ:

Ինչ քրիստոնեության առաջին դարուն, հռովմեական կայսրության մեջ, քրիստոնյաներ այնքան պատկառելի թիվ կազմեցին, որ տակավ առ տակավ պետության իսկ մտահոգությունը պատճառել սկսավ: Բացի հասարակ ամբոխն, ազնվականներ, գիտուններ ալ սկսեցին վարակվիլ: Միայնի Ասորիի Պատմության հատվածը շատ պարզ ցույց կուտա այս հասարակի որոշ աստիճանը: «Ճայած ժամանակի լաջըր իոմե տիարնուսի (81—96 թ. թ.) աճեաց քրիստոնեությունը»

059002

Եւհարց Պատրուարուս զվարդապետն իւր Ռոսինոս, թէ
ինչ նշանակէ այսքան բազմութեան հաւատալ ի խաչե-
ալ այր մի, որ և Թէոդորոս իմաստապետն Աթենացոցն
և Ափրիկանոս Աղեքսանդրացի և Մարտինոս Իրաթու
(Հիպատոս) հաւատացին ի նա, թողեալ զվախելովին
աշխարհիս: Ետ պատասխանի և ասէ. «մի զարմանար
ընդ այդ, զի կարծեմ թէ և աստուածք հնազանդին նը-
մա»: Եւ նա ասէ. «Ո՞րպէս» և ասէ ցնա. «Զի անախ-
տութիւն և անմեղութիւն և անընչութիւն է քարոզութիւն
նորա. յայտ է զի ի վեր է քան զամենեցուն քարոզդ
այլք»: 1

Հաջողութեան ճանապարհը ուղիղ էր և հունձքը ան-
սպառնչի կերպով առատ: Առաքելներ ցրված արևելք
և արևմուտք, եռանդուն կերպով կգործեին, քաղաքն
քաղաք, գոտնն գոտը կքարոզեին, թղթակցութիւններ
կգրեին հավատացելոց քաջախրության համար:

Առհասարակ նորահավատները գոհ էին նոր կրո-
նին մատակարարած քարիքներէն, միայն տրտունջներ
կլսվեին վարչական ձևերու մասին, լավ չէին բաշխվել
նյութական օժանդակութիւնները, զրկվողներ և մո-
ռացվողներ շատ կային անոնց մեջ, հարկ էր ալլա ու-
րող կանոններ և հաստատուն կազմակերպութիւն, ու-
րոնց միջոցով կարելի ըլլար առատութեամբ և հավա-
սարութեամբ մխիթարել բոլոր կարոտայնները, և վերջ
տալ լուրջ հետևանքներ սպառնացող տրտունջներուն:
Ուստի ահա այստեղ, առաքելներ ժողով գումարեցին,
պաշտոնյաներ ձեռնադրեցին և անոնց յուրաքանչյուրին
գործն ու պաշտոնը որոշեցին, և հիմը դրին այն մեծ
կազմակերպութեան, որուն վրա թեև ի սկզբան անտար-
բեր հեծնութեամբ վերաբերվեցան տիրող պետութիւնն
ու ժողովուրդը, սակայն կողմէն էր նա մեկ երկու դար
հետո իրական սպառնալիք մը դառնալու երկար դարերի
ի վեր նվիրագործված հեթանոսական անասան հաս-
տատութիւններուն:

Օր ըստ օրն բազմացող և հեթանոսութեան մեջ ծե-
սերու և արարողութիւններու սովոր նորադարձ ժողո-
վուրդին անախորժ երևցավ քրիստոնեական կրօնի
բողոքովին պարզութիւնը, բնական հակում զգաց դեպի
տաճարները և անոնց մեջ կատարվող բազմամբողի տո-
ները, բավական շեղված իրենց կենդանի տաճար աս-
տուծո ըլլալը: Նյութական տաճարի կարիքն անխուսա-
փելի դարձավ նույնիսկ առաքելոց ժամանակէն մեկն
ավելի պատճառներով. տաճարը պիտի ըլլար այն շքե-
շանակը, որուն մեջ պիտի հավաքվեր նորահավատ
ժողովուրդը. տաճարը պիտի միացներ համոբն քրիս-
տոնեացի սիրտն ու հոգին. տաճարին մեջ պիտի լսեին
փրկարար վարդապետության քարոզները, մեկնութիւն-
ները: Մանավանդ, ամենակարևոր ծես մը կար կատար-
վելիք նոր կրօնի մեծ վարդապետի վերջին կատարվող
նվիրագործված, որուն համար տեղ և բնակարան հարկա-
վոր էր, պետք էր հաց կտրել և գինի խմել, և համբրժաց-
նել «արարէք զայս առ իմոյ յիշատակի» պատվերը, որուն
գործարողութիւնը պիտի ըլլար թե՛ ապագա բազմա-
տեսակ ծեսերու և թե՛ քրիստոնեական տաճարներու
հատակագծային բաժանման ոճին:

Մեկ կողման արքայատ հասարակութիւնը կերակրելու

համար մեծաքանակ գումարներու անհրաժեշտ պետքը,
մյուս կողման քրիստոնեացի դեմ հարուցված խիստ
հաւածանքները, առաջին դարու մեջ մեծ արգելք էին
տաճարներու շինութեան, ուստի առաքելներ բավական
համարեցին ունէ ընդարձակ սրահի մը մեջ և այնտեղ
քարոզել, աղոթել, հաց կտրել ըստ փրկչականի կտա-
կի և խոսել ու խորհրդակցել հասարակաց քարոզու-
թեան ու վարչական կանոններու վրա:

Ինչպես կերևի առաքելոց թուղթերէն, քրիստոնեա-
կան այս նախնական աղոթատեղիները և անոնց հաց
կտրելու արարողութիւնը ավելի ընտանեկան ժողովի
մը երևույթը ունէր, քան թե կրօնական պաշտաման
սրբավայրի, որովհետև հաց կտրելու սեղանին շուրջը
հավաքվողներու երբեմնի անպատշաճ վարմունքը ա-
ռաքելոց դժգոհութեան առիթ տվին և խստով հանդի-
մանվեցան. փոխանակ համեստութեամբ պատատ մը
հացով և բաժակ մը պինով սիրո և եղբայրակցութեան
ուխտը կատարելու, սկսել էին զվարճութեան սեղանի
մը նման ուտել, խմել, հարբել ու անվայել արարքներու
մեջ գտնվիլ. այս պատճառով ալ հարկ եղավ միջոցներ
ձեռք առնել սույն անպատշաճութիւնները չկրկնվելու
համար:

Անշուշտ պաշտաման ժամանակ հավատացելներու
վարքի մասին հետզհետե կանոններ սահմանվեցան,
սակայն աղոթարահներու ձևերուն մասին ոչ մի կանոն
կամ օրենք չեն երևիր առաջին դարուն մեջ: Աղոթարա-
հին տեղը, դիրքը, ձևը ոչինչ նշանակութիւն չունէր,
բավական էր որ հավատացելներու երկնեռ բազմու-
թիւնը պարունակելու շափ ընդարձակ ըլլար, ուր կա-
րելի ըլլար հանգստութեամբ կատարել այն ժամանակ-
վան կարճ ու պարզ ծեսերը: Կանանց անշատ կամ խա-
ռըն աղոթելուն մասին ոչինչ օրենք չի նշմարվել, նա-
յելով եքրայտական օրենքի տրամադրութեան, պետք էր
որ կանայք առանձին տեղ գրաված ըլլային. կանանց
համար բացառիկ օրենք միմիայն գլուխին ծածկված
աղոթքի ներկայանալն է: Իսկ երբ ի նկատի ունենանք
Պողոս առաքելի բողոքը առաքելոց՝ կիներու հետ շքե-
շագայելը բաժանողներու դեմ, կարելի է ենթադրել որ
ի սկզբանն այդ փառութեանն ալ չէ եղած:

Երուսաղեմէն դուրս գալ, Փոքր Ասիո և Հունաստանի
զանազան կողմերը հետզհետե բազմացող քրիստոնեա-
ներն ալ ի սկզբան ասկեց արարքեր սովորութիւններ
չէին կարող ունենալ, սակայն բնական էր, որ ըստ
միջավայրի և ճաշակի, հետզհետե հասարակ բնակա-
րանն մը տարբեր, պատկանելի սրբավայրի մը երևու-
թը տալու պիտի ջանային, տակալ առ տակալ կահա-
վորելով, ճոխացնելով և զփշրալով ժողովներու ժամա-
նակ սովորականն ավելի լուսավորութեամբ պայծա-
րացնելով:

Առաջին դարուն մեջ, առաքելներ եկեղեցիով ձևի
մասին, եթե ոչ մի օրենք չավանդեցին, հաշտի կերևի
որ ժողովուրդն ալ չզբաղվեցան այդ խնդրով. քանի որ
բազմապիսի սովորութիւններ և ծեսեր չկային, որպես
զի ըստ ծիսական պահանջմանց որոշ հատակագիծ
հարկ ըլլար: Բացի հաց կտրելու արարողութիւնը: ու-
րուն համար սրահ մը և տեղան մը անհրաժեշտ էր, կա-
րելի էր ամեն տեղ աղոթել, քարոզել այնտեղ, ուր բազ-
մութիւն կար մեկտեղ, ուր որ շուր կար, իսկ ձեռնադրել

այնտեղ, ուր կարելի ըլլար երկու-երեք ձեռք դնելու ի-
րավասունք գտնել:

Առաքելոց հայացքով քրիստոնեական եկեղեցին
զարդ կամ վախելուցուն չէր պահանջել Քրիստոսի ե-
կեղեցիութեան զարդը ժողովուրդայն առաքելութեանը, սերն
ու քարեպաշտութեանն էր, սակայն հակառակ առաքելոց
անընդհատ սիրո և համերաշխութեան քարոզներուն, ի-
րենց ձեռքով ձեռնադրված զանազան երկիրներու մեջ
քարոզող եպիսկոպոսներ դեռ առաջին դարու մեջ սկսե-
ցին դարձանաբանական սուր վեճերու և ծնունդ տվին
կուսակցութիւններու, այնպես որ շատ անգամ հարկ
եղավ առաքելոց զորով միջամտութեան: Ահա այն ժա-
մանակ սկսած կուսակցութիւններն էին, որ ոչ միայն
բազմաաեսակ ծեսերու, արարողութիւններու և քրիս-
տոնեական տաճարներու զանազանութիւններ պիտի
ստեղծեին, այլ և պատճառ պիտի դառնային օր մը եղ-
բայրասպան սոսկալի արյունահեղութեանց:

Երկրորդ դարուն մեջ քրիստոնեացի թիվը թեև ան-
համեմատ ստվարացավ քան առաջին դարը, սակայն
պարբերաբար հալածանքներու դադարումը հակառակ
ներգործութիւն կունենար քրիստոնեացի բարոյական
կազմակերպութեան վրա. երթալով կապիլանային ոչ մի-
այն կուսակցութիւնները և կուսակցական խոշոր կոիվ-
ները, այլ զանազան տեղերու մեջ համայն քրիստոնե-
ից վրա ինքնագլուխ տիրապետելու կամ հովիւրպետե-
լու տնայն կապիլանար առաջնորդներու կամ եպիսկո-
պոսներու սրտին մեջ: Այս դարուն մեջ սկսեցին եկե-
ղեցական օրենքներ, մեկնութիւններ, աստվածաբանա-
կան խոշոր միճաբանութիւններ, ժողովներ և Թրոպե-
ներ: Այս դարուն մեջ եղավ առաջին ժողով մը Նիկիոյ
մեջ, ուր նզովվեցան Վաղենտիանոս և Սաբել կրօնա-
ցիւն:

Հետզհետե աճող և երկրին խաղաղութեան սպառ-
նացող այս վեճերը տիրող պետութեան ալ անհանգըս-
տութիւն և մտահոգութիւն պատճառել սկսեցին: Տրա-
յանոս կայսրը այս նոր աղանդները կատարութեան
մեջ կազմված նոր կառավարութիւն մը համարելով,
խիստ օրենքներ հրատարակեց անոնց դեմ, իսկ Տրա-
յանոսին հետո Աղրիանոս և Մարկոս Ավրելիանոս
լուրջ հաւածանքներ սկսեցին, նույնիսկ պետական կազ-
մին համար վտանգավոր համարելով: Սակայն արդեն
ժամանակն անցած էր, մեկ կողման քրիստոնեաներ
հայտնի կամ գաղտնի անընկճելի ուժ կազմող քանա-
կութեան հասած էին, մյուս կողման գտնվելով այդ
կազմին մեջ, աշխարհական կամ կղերական հեղինա-
կավոր անձինք, որոնք մեծամեծ շահերու միջոց դար-
ձուցած էին կրօնը իրենց ձեռքին մեջ, ոչ մի միջոցի
առջև կանգ չէին առնել այլևս իրենց նյութական շահե-
րը պաշտպանելու համար. շատ անգամ անոնք կարո-
ղացան պետական շահերու վրա ալ ազդել, որով կայ-
սերք ստիպված հաճախ տեղի կուսային այս կրօնն
մեծ շահույթներ ունեցողներու առջև:

Երրորդ դարու մի պատմագիր Կիպրիանոս, իր դա-
րուն մեջ քրիստոնեութեան անվան տակ տեղի ունեցող
զվեկի շահատակութիւններու մասին հետևյալ վճիտ
նկարագիրը կուտա հալածանքը ազատութենէն ավելի
նախապատիվ համարելով:

«Վերջին տարիներու փորձութիւնները ցույց տվին
որ, — կրօնը — համաշխարհային բարուց սպառնալու-

թիւնները հավասարապես թաշ կուտային քրիստոնեա-
նեան ալ. որովհետև հասարակութեան և անոր գլխավոր-
ներու այլասերումը այնպիսի կետի մը հասած էր, որ
ամենախիստ միջոցները կարող էին ամբողջական բա-
րոյական անկումն մը հետ կասեցնել... Ամեն ոք փր
անձնական հարստութիւնը ավելցնելու վրա կմտածեր:
Միահամուտ մոռցած առաքելոց ժամանակի հավատա-
ցելոց գործերը, կամ ինչ որ կպարտավորին ընել
միշտ, անհոգ, անտարբեր են: Ընդհակառակը կջանան
անհագ ընչաքաղցութեամբ իրենց հարստութեանը ա-
վելցնելու: Ոչ մի կղեր ցույց չէր տար ավանդական խո-
սակցութեանը և ոչ մի պաշտոնյա կատարչալ հավատք.
գթութիւնը այլևս գոյութիւն չունէր, համեստութիւնը
անհետացած էր, մարդիկ իրենց մոլորներուն հետ կը-
խաղային, կանայք կշարվեին և կըբանային իրենց
պճնասիրութեան մեջ, մազերնին և հոնքերնին արվես-
տով կնեղեցին: Պարզամիտներուն սիրտը խաբելու հա-
մար՝ հարեցին ամենահաջող խաբեալութիւններ, և
իրենց եղբայրներուն սիրտը մոլորեցնելու համար նեն-
գավոր խրատներ: Հեթանոսաց հետ ամուսնութեամբ
կկապվեին և անհավատներուն հետ գոհ կմատուցա-
նեին քրիստոնեա հասարակութեան անդամներ: Անքիղջ
հայհոյութիւններով չէին բավականանար, այլ երդմ-
նայնացաց ալ կըլլային: Առաջնորդաց մեծագույն մասը,
որ պարտավոր էր խրատելու և օրինակ ալլոց հան-
դիսանալ, կառահամարհեր իրեն պարտականութիւնները,
հոգով ապականված աշխարհային գործերու միջնորդ
դարձաւ նա. թախուր կթողներ իրեն աթոռը, ժողովուր-
դը լքված կթողներ իրեն ճակատագրին և կթափառեր
ուրիշ գավառներ շահաբեր գործեր փնտրելով. երբեք
օգնութեան չէր հասնել իրեն կարոտա եղբայրը, միայն
կբաղձար ոչկիի դեզեր ունենալ, կուզեր ստացվածքներ
շորթի կեղծավորչալ խարբալանքներով և հարստանալ
ծայրահեղ հափշտակութեամբ:

Իրաց այս վիճակին մեջ ստույգ է, որ քրիստոնեա-
ներ Յ-րդ դարուն շրջանին մեջ, թեև տակալին անհաս-
տատ և պարբերաբար հալածված, ունեցան եկեղեցա-
կան ներքին որոշ կազմակերպութիւններ, ունեցան տա-
ճարներ, թեև ոչ շքեղ և ամրակուտ, բայց որոշ ձևի
տակ, ուր կկատարվեին մինչև այն ատեն սահմանվող
ծեսեր, աղոթքներ և երգեցողութիւններ: Քահանան և
ժողովուրդը իրենց պատշաճ տեղը գրաված էին աղո-
թատեղիին մեջ, կրօնի նվիրված պաշտոնյայք զգեստա-
վոր էին գիրենք հասարակ ժողովուրդն զանազանող ա-
բազով: Հիմա արդեն սրբավայրի մը պատկանելի երե-
վութիւնը ստացեր էին եկեղեցիները: Բայց տակալին
ճշտով ծրագրված չէին հատակագծային բաժանումները,
թեև նախնական բողոքովին անորոշ և կամայական
դրութենէն անցած մի կերպ սահմանի տակ դրված էին.
սակայն այնպես չէին ինչպես 6—8-րդ դարերուն մեջ ե-
րած վերջնական տիպարներ:

Առաքելոց վերնաստունն և կամ անոնց օրով եղած
նման սրահներն հետո, առաջին և երկրորդ դարերուն
մեջ ամենախիստ հաւածանքներու ժամանակ, երբ ան-
հար էր արտոնութիւն ստանալ եկեղեցիներ կանգնե-
լու, արևմտյան քրիստոնեացի առաջին եկեղեցիները
կամ աղոթարանները ստորերկրյա քարայրները հրան
երկար ժամանակ: Այս քարայրներին շատերը բախտի
բերմամբ իրենց ձեռքը կանցնեին, որովհետև անոնք

1 Ժամանակագրութիւն տեան Միխայէլի Ասորոյ Պատրի-
արքի, Երուսաղեմ, 1871 թ., էջ 113—114:

նախաքրիստոնեական շրջանի մեջ ալ գոյություն ունեին շոտի և իր շրջակայից մեջ, կվարժվի թե հանքերու համար փորվածքներ էին, ուրկեց հալածված քրիստոնյաներ օգտվել փողոցան թե՛ ժողովներու և աղոթքներու համար և թե՛ ննջեցելոց թաղման համար՝ որպես դամբարան: Քրիստոնեական եկեղեցիներու հատակաձևի այս նախագծին մեջ եթե մի որոշ հատկություն կա, որ բուն իսկ քրիստոնեից ձևերով հավելվածներ են, այն ալ այրին խորը բոլորակ ձևով ատանձին փորված փոքր սենյակներն են, որոնք հատկացված էին մասնավորապես մարտիրոսներու մարմինները ամփոփելու, ուր քահանան՝ աղոթքի ժողովին հետո, կմտնի այնտեղ և ատանձին հոգեհանգիստի սաղմոսը կկարդար հանգուցելուն վրա:

Արևելյան քրիստոնեից համար այս մասին կարծիքներ կտարբերին, առհասարակ սկսյալ Կեսարիայի շրջանին, Փոքր Ասիայի հարավային կողմերը, Ասորիք, Հայաստան, Պարսկաստան տարածվող քրիստոնեից վրա համեմատաբար հալածանքը քիչ ըլլալուն համար, անոնք ունեցան քիչ թե շատ բաց օդին մեջ կանգնված եկեղեցիներ, սակայն այդ շինություններն այնքան խեղճ ու հասարակ էին, որ ոչ մեկը չհասամ գոնե պատմության ծանոթ շրջանին, մեկ մասը ինքնին փլավ կարճ ժամանակի մեջ և ոչնչացավ, մնացյալներն ալ քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելուն հետո, վար անվեցան և անոնց տեղին վրա նորեր շինվեցան: այս շրջանին մեջ է, որ կհիշատակվի եկեղեցի մը, որ իբր անհաստատության պատճառով հեղեղին քլվեցավ: Երրորդ դարուն վերջերը, երբ քրիստոնյաց բյուզանդական կայսրության թագը խաչին առջև խոնարհեցնելու շափ ուժ ու աղեղնություն ձեռք բերած և թվական փրակչություն ունեցած էին, այլևս կասկած չէր մնար որ թե բավականին ազատ շունչ քաշելով քրիստոնյաներ տաճարներ շինած էին և թե անոր ձևերուն վրա որոշ կանոններ և օրենքներ հաստատած էին: Այս դարուն մեջ ըստ ծիսական պահանջման եկեղեցիի մեջ, սեղանը իր տեղը ունի, քահանայք և դպիրք իրենց տեղը և երկսեռ հավատացյալք իրենց հատուկ բաժինը, միայն այս բաժանումներուն մասին զանազան տեղերուն վրա տարբեր համոզումներ և հակառակ ուղղություններ կային: Առայժմ գլխավորաբար երկու կերպ բաժանում հայտնի է, որ իրարու դեմ մրցել են մինչև 7-րդ դար: Առաջինը այն է, որ սրահին խորը կգտնվի պատարագի սեղանը, անոր առջև քահանայից դասը, որուն անմիջապես կհաջորդի ժողովուրդին բաժինը և երկի ավելի ընդհանրացած և ընդունված ձևն այս էր, որ երբ Կոստանդիանոս քրիստոնեությունն ընդունեց, իր շինած բոլոր եկեղեցիներուն հատակագծերն այս ձևին պատշաճեցուց: Երկրորդ ձևն այն էր, որ փոխանակ սեղանը խորը դրվելու կգետնեղվի կեղծոնին վրա, սեղանին շուրջը կհենային քահանայք և դպիրք և մնացյալ տարածությունը կգրավեր ժողովուրդը: Այս տիպի եկեղեցիներ առ հասարակ բոլորակ կամ անկյունավոր բոլորչի ձև ունեցած են:

Անշուշտ այս զանազանությունները առաջ կուգային այլ և այլ տեղերու մեջ գաղափարաբանական վարդապետություններու և ս. գրոց տարբեր մեկնություններու պատճառով: Միևնույն ժողովուրդայն մը վրա միաձեռն իշխելու տենչն բունված քարոզիչներ,

կպիկոպոսներ այնքան շափազանցության տարին քրիստոնեական վարդապետության պատրվակին տակ իրենց կուսակցական վեճերը, որ քայքայման վտանգ կսպառնար քրիստոնեության ամբողջական կազմին:

Թերևս քաղաքագիտական հեռատեսությամբ Կոստանդիանոս ևս քրիստոնեից հոգվուն վրա տիրապետելու տենչն բունված, նախքան իր դավանափոխ ըլլալը մեծամեծ պաշտպանություն և ապահովություն ցույց տվավ քրիստոնեից, իսկ իր քրիստոնեությունն ընդունելին հետո ալ, անմիջապես ձեռնարկեց իր հովանավորության տակ տեղերական ժողով գումարելու, որպեսզի վերջ տա անխորժ երկպառակությանց և տարբեր տարբեր հատվածներ ի մի ձուլելով, անոնց վրա թե՛ հոգևոր և թե՛ մարմնավոր գերիշխանություն ձեռք բերի:

Քրիստոնեությունը ընդունելով, Կոստանդիանոս, ոչ միայն իր նոր հիմնադրած մայրաքաղաքը կշնչեցրե ու կհարստացնե, որը հին Հռոմը պիտի գերազանցեր, այլև արևմտյան կայսրության և համայն Եվրոպային սպառնացող բարբարոսաց արշավանքներուն դեմ կապահովեր ամբողջ երկիրը: Երեք դար անընդհատ հավատ պաշտպանության անունով անհրեակայնիչ հաստատություններ և քաղցրությամբ հռոմեական ահեղ կայսրության ներքին ուժերը շլատելու շափ կովող քրիստոնյա հասարակությունը, երբ տեսավ իրեն գլուխ կանգնած քրիստոնյա թագակիրներ, ոչ միայն ավելի եռանդով և ոգևորությամբ պաշտպանեց երկիրը արտաքին հարձակումներու դեմ և ապահովեց կայսրության գոյությունը մինչև ասար դար ևս, այլև նյութական առատակերպ հարստությամբ ողողեց թե՛ եկեղեցին և թե՛ վայսերաց պալատներն ու գանձարանները:

Ինչ որ ալ ըլլա Կոստանդիանոսի դավանափոխության նպատակը, վերջապես վերջնականապես դադար առավ քրիստոնեության դեմ եղած հալածանքը և փոխարարձ բռնուն թափով անդրադարձավ հեթանոսներու դեմ:

Այս ժամանակը ոչ այնքան քրիստոնեական բարեկարգության, այլև դեղարվեստի վերածնության դար ալ եղավ: Արքիտո և գիտություն նոր կրոնին հետ ձեռք ձեռքի տված հանկարծական փալլով մը դարգացուցին երկիրը, նոր կյանքի և նոր գործունեության շրջան մը սկսվեցավ: անթիվ եկեղեցիներ հիմնադրվեցան թե՛ մայրաքաղաքի և թե՛ կայսրության բոլոր նահանգներու մեջ: Կավի թե, Կոստանդիանոսի օրով ավելի քան 800 ճարտարապետներ զբաղված էին երկրին ամեն կողմը եկեղեցիներ, մատուռներ և վանքեր շինելով: Պատմական ավանդություն կա, որ Կոստանդիանոսն մինչև Հուստինիանոս 190 տարվան մեջ 18000 եկեղեցիներ հիմնարկեցին միայն Արևելյան կայսրության մեջ:

Քրիստոնեության պաշտոնապես ազատության սկզբնական շրջանին մեջ երբ բավարար թվով եկեղեցիներ չկային և անմիջական պահանջ կար մեծ քանակությամբ եկեղեցիներու, և նոր եկեղեցիներ կառուցելը երկար ժամանակի կարոտ էր, այդ անխուսափելի պահանջին շուտով բավարարություն տալու համար, Կոստանդիանոսի հրամանով քրիստոնեից տրամադրության տակ դրվեցան բոլոր հեթանոսական տաճարներն ու քաղաքային շինություններն մեծ մասը: Գլխավորաբար բազիլիք ըսված շինությունները, որոնք անխտիք

եկեղեցիներու փոխարկվեցան թեթև փոփոխություններով և նորգոյություններով: Արևելադրության սկզբունքը տակավին քրիստոնեից մեջ վերջնականապես մուտ դատած ըլլալը մեծապես օգնեց հեթանոսական շինությունները քրիստոնեական եկեղեցիներու փոխարկվելուն: դեռ 6-րդ դարու Այա-Սոֆիան ուղիղ արևելադրված չէ, իսկ ներքին բաժանման մեջ կուսաշտական տաճարներն ունեցած տարբերությունն այն էր, որ Զևսի գահուն վրա պիտի բազմեր հաղթական էհովվան, և միաժին Միներվի տեղը պիտի գրավեր էհովվայի միաժին Քրիստոսը: Շատ քիչ ժամանակ էր հարկավոր, որ հեթանոսական բազմաթիվ երկրորդական աստվածներու թափուր միացած ամբողջություն վրա ևս գային քաղմելու քրիստոնեից բազմաթիվ սուրբերը միևնույն ավանդական և առասպելական նվիրագործումներով: Իսկ մնացյալ մասերը, որոնք աստվածային պաշտոնեությանց և ջերմեռանդ հասարակության կվերաբերին, գրեթե անփոփոխ մնացին:

Քրիստոնեության պետական կրոն հայտարարվելին առաջ, քրիստոնեության դարձող հեթանոսներ եթե կամավ կամ համոզումով հրաժարած էին կուսաշտական առասպելական ավանդություններ, քրիստոնյա պետության մը հալածանքներու տակ բունի դավանափոխ եղողներ ընտանաբար դյուրավ չպիտի հրաժարվեին իրենց սրտին մեջ արմատացած փառավոր հավատարիքներն և ավանդություններն, պայքարը նույնքան երկար և ահեղ պիտի ըլլար, ինչպես քրիստոնեության պայքարը հեթանոսության դեմ, եթե 4-րդ դարու եկեղեցվոր քրիստոնյա քարոզիչներ հետևելով իրենց նախորդներու, Մովսեսի և Պողոսի խորագետ քաղաքագիտության, չվերանորոգեին հին ավանդությունները և սովորությունները, քրիստոնեական ծեսերնու տակ մի կերպ արքագործեղով: Ուստի այդ սկզբունքով ալ ոչ մի-

այն խոտելի շեղան կուց տաճարներու հատակագծային բաժանումները քրիստոնեից համար, այլև անոնց վերադրված սրբազան անուններն ալ օծումով և պաշտամունքով արքագործվեցան, գրեթե միևնույն անուններով: Հեթանոսական կույս Միներվի մեհյանը քրիստոնեական ս. կույսի տաճար եղավ, Արևի մեհյանը ս. Շեղի և բոլոր աստվածներու տաճար՝ Բանթեոնը— ամենայն սրբոց տաճարներու փոխարկվեցան: Նույն բանը եղավ նաև հայոց մեջ, որուն մասին հետո պիտի տեսնինք:

Այժմ քննենք, թե ինչ խորհրդավոր ձև և բաժանում էր հարկավոր քրիստոնեական տաճարներու, որոնք պահելով իրենց մեջ երբայական հին ուխտի տաճարներուն բոլոր բնորոշ գծերը, նաև պատշաճություն տրված ըլլար նոր ուխտի տաճարներու գլխավոր վարդապետությանց պահանջներուն, միևնույն ատեն հնարավորություն լինի հեթանոսական տաճարներու և բազիլիքներու քրիստոնեական եկեղեցիներ փոխանակելուն:

Նոր կուսակարանի տեսակետով հին ուխտը նորին սովորին էր, կամ ավելի պարզ հին կուսակարանի հին մտվեհասովանդ ծեսերը, ավանդությունները ասպաս քրիստոնեության նախագիծ պատկերներն էին, որոնք ժամանակավորապես ծածկված պիտի մնային խորհրդավոր թողի տակ մինչև Մեսիային հայտնաբերծությունը. և անկեց հետո՝ հին սովորությունները նորին մեջ պիտի ունենային դարձյալ իրենց հատուկ պարտաճ տեղը, ավելի պարզված, մեկնված, և իրականության փոխված այն ամենը, որոնք ի հնուան լուկ մարգարեություններ էին միայն:

Այստեղ համեմատենք երբայական տաճարի պաշտաման և սպասարկությանց հատուկ մանրամասնությունները քրիստոնեական տաճարի մանրամասնությունաց հետ և տեսնենք թե ինչով տարբերվեցավ վերջինը առաջինն:

Երայական տաճարի մանրամասնությունները	Քրիստոնեական տաճարի մանրամասնությունները
1) Սրբարան	— Խորան
2) Սրբություն սրբոց	— Խաչը, սրբատուփը
3) Տապանակ ուխտի	— Խաչկալ
4) Տապանակին մեջ դրված քարե տախտակ տասն պատվիրանաց, օրինաց թուղթ և մանանա	— Ավետարան և հաղորդություն
5) Զոհի սեղան	— Պատարագի սեղան
6) Աշտանակ յոթը թևով	— Աշտանակ յոթը թևով (հունաց մեջ մինչև այսօր գործածական)
7) Բուրվառ կամ փնկաման	— Բուրվառ և փնկաման
8) Վարագույր սրբարանի	— Վարագույր խորանի
9) Քահանայից և դպրաց դաս	— Քահանայից և դպրաց դաս
10) Հավատացելոց դաս կամ Խորայնից գավիթ	— Հավատացելոց և կամ մկրտված քրիստոնյաներու աղոթքի դաս
11) Հեթանոսաց գավիթ	— Երկայնից կամ ասպաղաբուրոց գավիթ

Ինչպես կերևի այս համեմատությունն, հինին և նորին հասարակությունները գրեթե միևնույնն են, շատ մասնավոր փոփոխություններով և կամ հավելումներով, հետևաբար նախկին երեք դարերու քրիստոնեության վարդապետները պիտի մշակեին այս ձևը լիովին ծիսական պետքերու մեջ բավարարություն գտնելու համար և այդպես ալ եղավ արդեն: Թեև քացի երբայական տաճարի մանրամասնություններն մտավ նաև քրիս-

տոնական եկեղեցիներու մեջ հեթանոսական տաճարներն ալ բաժիններ նույն հատկություններով և նույն անուններով, սակայն այդ մասերը թե՛ քիչ ուշ մտան և թե՛ այնքան ալ պարտավորիչ չեղան երկար ժամանակ. պարբերաբար միայն պահանջ զգացվեցավ անոնց:

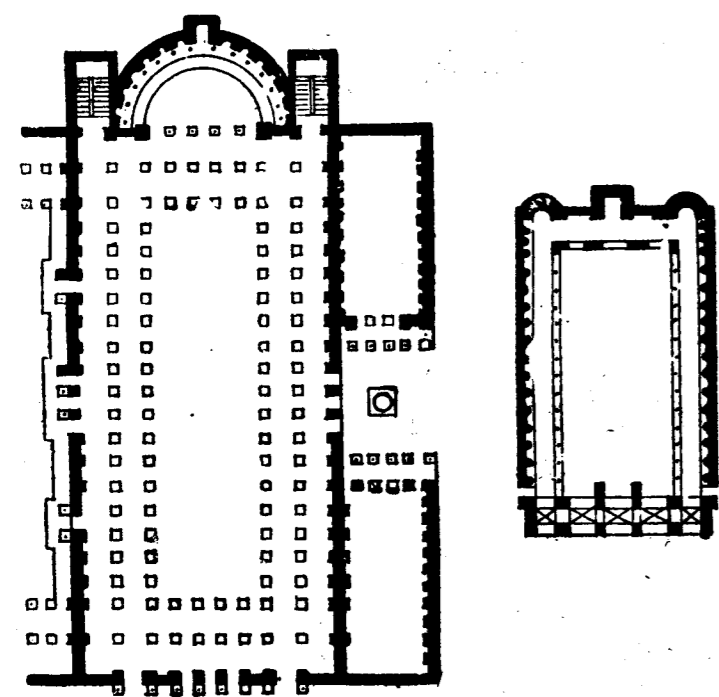
Եզրագրացող, հունաց և այլ հին ազգաց տաճարները բնեղծվ մենք տեսնեք, անոնք երբայական տա-

Ճարներն տարբերություն չունենալով զատ, երբայկան տաճարը կետ առ կետ ձևված էր անոնց վրա, արդ, երբ հեթանոսական տաճարը կապտաճի երբայկան տաճարին, բնական էր, որ դյուրավ պիտի պատշաճեր նաև քրիստոնեական տաճարին, բացի հետզհետե ավելացած մեկ-երկու հերձվածական պահանջներին և արևելադարձության սկզբունքին:

Կմնա քննել բազիլիկը ըսված շինությունները, թե ինչ էին անոնք և ինչ հատկություններով պատշաճություն տվին եկեղեցիներուն և իբրև նախատիպ ծառայեցին ապագա բազիլիկի սկզբունքներուն, մասնավորապես Արևմուտքի մեջ:

Բազիլիկները, քառակուսի և իրենց լայնության կրկնապատկեր և երբեմն մինչև եռապատկեր երկարության շինություններ էին, արտաքուստ բոլորովին պարզ, իսկ ներքուստ դեպի երկարությունը շարված երբեմն երկու, երբեմն շուրջ կարգ սյունաշարերով երեք կամ հինգ մասերու կբաժանվեին. միշտ մեջտեղի սյունամիջոցները համեմատաբար լայն քան կողմնակիները. երկարության խորը կվերջանար կիսաբոլորակ արսիդով մը: Արսիդին մոտ երկու կողմերուն վրա անոնք հաճախ կունենային երկու փոքր սենյակներ, որոնք Chaëdicque կանվանվեին: Այս ձևին հոդվածացիք ծանոթացան Հռոմաստանի մեջ մակեդոնական պատերազմի ժամանակ Նախքան 231 թվականը Քրիստոս առաջ: Հռովմի մեջ 204 թվին Ք. ա. առաջին օրինակը շինեց Porcius Caton, որը Porcia կոչվեցավ. երկրորդ օրինակը Marcos fulvius Nobilius և այսպես հաջորդաբար շարունակվեցան մինչև քրիստոնեության օրերը, որոնց մեջ գտնվեցան երբեմն մեծամեծ ու նշանավոր բազիլիկներ ինչպես Տրայանոսի, Ցուլբիայի և այլն և այլն, և անոնցմե շատերն ալ քրիստոնեական եկեղեցիներու փոխարկվելով պահվեցան մինչև 7—8-րդ դարը:

Բազիլիկներու ձևերուն և հատկություններուն վրա կատարյալ գաղափար կազմելու համար ընտրանք

Նկ. 3. Նախաքրիստոնեական բազիլիկներու հատկանիշները:

կղնեմ այստեղ կատարելագործյալ շրջանի երկու բազիլիկներու հատակագծեր, որոնցմե առաջինը կվերաբերի Տրայանոս կայսեր Basilique Trajan անվամբ և երկրորդը basilique d'Herculanum:

Այս շինությունները հատուկ էին մեծամեծ ժողովներու, ուր կհավաքվեին երբեմն կայսեր նախագահության երկրին մեծամեծ իշխանները, դատավորները և օրենսգետները, ժողովրդյան ներկայությունը հասարակական և ազգային մեծամեծ խնդիրներու վրա խորհրդակցելու համար: Կիսաբոլորակ արսիդը հատուկ էր թագավորին, ուրկեց առած է յուր բազիլիկը անունը հունարեն վասիլիոս բառն առնելով, իսկ ի բացակայության թագավորին փոխանորդը նախագահը պիտի նստեր այնտեղ: Երբ արսիդը մեծ էր, ամբողջ կիսաբոլորակ շրջանակին հավասար կարգով կնստեին մյուս պաշտոնյաները կամ խորհրդականները: սյունազարդ ընդարձակ սրահը հատուկ էր օժանդակ ժողովրդյան բազմության. կողմնակի փոքր սենյակները հատուկ էին խորհրդակցության, արխիվի և այլ զանազան երկրորդական պետքերու:

Այս ձևը ոչ միայն իր ընդարձակությամբ և խորը գտնված կիսաբոլորակով վերին աստիճան պատշաճ էր քրիստոնեական հանդիսավոր թափոններու և արարողություններու, այլև ունակ էր կողմերին վրա եղած փոքր սենյակներուն պատճառով խաչաձևի մոտեցող հատկությունը իբրև նախագաղափար պիտի ծառայեր ապագա քրիստոնեական եկեղեցիներու խաչաձև հատակագծերուն.¹ ուստի խորը գտնված կիսաբոլորակ արսիդը սրբարանի վերածելով պատարագի սեղանը գետնեղեցին անոր կենտրոնական մասին վրա բոլորովին անշատ կերպով, ճշտությամբ իրագործելու համար թե՛ մովսեսական զոհի սեղանի դիրքը և թե՛ Դավթի Վրուս-

¹ Այստեղ պատշաճ կհամարեմ սաել, որ իմ կործնող սխալ է այն ըմբռնումը, երբ երկար քառակուսի շինություն մը, որը սյունաշարերու միջոցով թևերու բաժանված է, զայն բազիլիկ անվանել կամ բազիլիկի առանձնահատկությունը այս ձևին մեջ տեսնել: Այս ձևով շինություններ բազիլիկ անունը ստանալի շատ առաջ գոյություն ունեին Հռոմաստանի ամեն կողմը, Եգիպտոսի մեջ ինչպես Հռոմաստանի և Եգիպտոսի մեջնակները ամեն ալ երկար քառակուսիներ են, հաճախ սյունաշարերով թևերու բաժանված: Բազիլիկի միակ հատկությունը, որով կզանազանվի ուրիշ բազմատեսակ շինություններ, խորը գտնված կիսաբոլորակ արսիդն է, այդ արսիդավոր շինություններն էին միայն, որոնք բազիլիկ անունը ստացան սկսյալ այն թվականն, երբ երեցան անոնք (արսիդը): Բազիլիկ անունը, որ հունարեն վասիլիոս բառն կուզա, պարզապես ցույց կուտա, որ այդ շինությունները եթե ոչ թագավորաշեն, զոնն անպայման իր մեջ թագավորի հատուկ բաժին մը ունեն, և այդ բաժինը արսիդն է: Երեցան շատ զանազան տեսակ բազիլիկներ արսիդներու շարքի և ձևով զգալի կերպով իրարմե զանազանվող: Ոմանց արսիդը այնքան փոքր էր, որ թագավորին հատուկ աթոռը միայն կտեղավորվեր, իսկ խորհրդականաց աթոռները կղրվեին նույն տեղի մեջ հատկացված բաժնի մը վրա, որուն հատակը կամ բարձր էր հասարակության հատկացուցած տեղի հատակին և կամ ավելապատկով կամ սյունաշարերով անշատված էր: Երբեմն պատահեցան մեկն ավելի արսիդներով մեկնույն պատին վրա բնականաբար փոքր շարքով, իսկ անոնցմե ոմանք ալ փոխանակ կիսաբոլորակ քառակուսի ձևով շինվեցան, թեև այս վերջինս համեմատաբար շատ հազվադեպ էր: Արսիդին հաջորդող խորհրդականաց այդ բաժինն է, որ այսօր Արևմտյան եկեղեցիներու մեջ transept անունը ստացավ:

ցից զձեռն իմ սրբութեամբ և շուրջ եղից զսեղանով քովս խոսքը:

Սեղանին դրված տեղը, այսինքն աբսիդին հատակը ավելի բարձր շինեցին հասարակության տեղին զանազանելու համար, ըստ որում սա սրբարանին փոխանցումն էր: Խաչաձևը, որ երբայկան Տապանակ ուխտին տեղը բռնեց, պատշաճապես հորինվելին հետո, վրան գետնեղեցին խաչը, որը Քրիստոսի աներևույթ ներկայությունը կհիշեցներ ինչպես Տապանակին մեջ հնովվայի աներևույթ ներկայությունը կհիշեցներ սրբություն սրբոցը, Տապանակին մեջ դրված տասն պատվիրանաց քարի տախտակին և օրինաց գրքին փոխարինեց ս. գիրքը, մանապէս տեղը հաղորդությունը՝ գոյափոխյալ Մարմին տյառն սրբատուփով կամ սկիհով: Սրբայական տաճարի սրբարանին վարագույրը նույնության ընդունվեցավ քրիստոնեացի մեջ նույնպես նաև պաշտաման հաստուկ շատ մը սպասներ. ինչպես յոթը ճշուղերով աշտանակ, բուրվառ, խնկաման: Միակատար կղերականներու հազուատներ ևս անփոփոխ նույնն են քրիստոնեացի մեջ, ինչ ձևով որ Մովսես շինել տվավ դեռ անապատին մեջ, շատ թեթև քրիստոնեական խորհրդանշաններու հազուատներով: Գլխավոր տարբերություն մը եթե կար երբայկանին և քրիստոնեականին սկզբնական շրջանին մեջ, այն ալ եպիսկոպոսական աթոռը արսիդի խորը դրվելով՝ մնացյալ հոգևորականներու արսիդին համահավասար ուղղությունը շարվելն էր: այս կերպ գետնեղման պատճառով միայն բազիլիկները, եպիսկոպոսը իբրև եկեղեցիով պետ այնտեղ պատշաճ համարեց, ուր որ բազիլիկի մեջ թագավորը կնստեր իբրև աշխարհական պետ, սակայն այս կերպ կարգադրությունն ալ բոլորովին կամայական կերպով չեղավ, կղերը հիմք գտավ այս ձևին պատշաճության շնորհանքով: Հայտնության Ծ գլուխին մեջ, ինչպես նաև ուրիշ քանի մը արարողություններու: Ինչպես կերևի, եպիսկոպոսական աթոռին և քահանայից ու դպրաց դասին արսիդին մեջ տեղ բռնելու սովորությունը ընդհանրապես չընդունվեցավ, գլխավորաբար հունաց եկեղեցին էր, որ երկարատեն պահեց այդ ձևը: մինչդեռ արևելյան եկեղեցիներին մեկ քանին կամ շատ շուտով փոխեցին այդ ձևը և կամ բնավ չընդունեցին և քահանայից դասուն հատկացուցին խորանին անմիջապես հաջորդող մասին վրա, որ կգտնվեր ժողովրդյան բաժնին և սեղանին մեջ տեղատու թե՛ նմանություն տվին հին ուխտի ծիսական ձևին և թե՛ խորհրդավորություն մը քահանայից պաշտոնին որպես միջնորդ աստծու և ժողովրդյան մեջ:

Բազիլիկներու մեջ եղած սյունաշարերը դյուրացուցին հին օրենքն քրիստոնեական անփոփոխ կերպով անցնող կանանց գավթի բաժանման խնդիրը, մեկ սյունին մյուսը ձգված երկաթի ձողերու միջոցով կախված վարագույրներով զատեցին սրահին մեկ թևը և հատկացուցին կանանց, իսկ մյուս թևը մինչև առանձին հեթանոսաց գավթի շինվելը կծառայեին իբր հեթանոսաց գավթի, կամ երկխաչից և ապաշխարողաց բաժին, կեդրոնական մեծ թևին մեջ բռնեցին ճշմարիտ քրիստոնյաները հանդեպ խորանին, ուրկից համարձակ կտեսնեին եկեղեցական բոլոր արարողությունները և կլսեին ընթերցումը կամ աղմուսագրությունները:

Ուրեմն այս կարգադրությամբ Քրիստոսի եկեղեցին

ալ ունեցավ հետևյալ գլխավոր հատակագծային բաժանումները, գրեթե նման նախընթաց դարերու զանազան դավանությանց պատկանող ազգերու կրոնական տաճարներուն:

1. Աստվածային աներևույթ ներկայության գահը.
2. Քահանայից բաժինը.
3. Ժողովրդյան սրահ.
4. Հեթանոսաց գավթի:

Գ. ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՋԵՐՈՒ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՎՐԱ՝

I

Պետքը ստեղծեց բնակարանները, իսկ ճաշակը անոնց զանազան զարդարանքները:

Նախնադարյան ժամանակներու մեջ բնակարանները սկսվեցան ստորերկրյա նկուղներ և քարայրներ. ու մարդկության զարգացման համընթաց զարգանալով փոխվեցան մեր օրերու մարմարյա և բյուրեղյա հրաշագեղ պալատներուն:

Այս շինություններու արվեստը եղավ ճարտարապետության և անոնց ձևերը եղան ոճ:

Ծենք մը իր ընդհանուր ձևին մեջ ունեցավ ոճերու հրեք գլխավոր ստորաբաժանումներ, որոնք են ներքին բաժանում, շինության կերպ և զարդարանքներ, աստուք ալ եղան ոճեր և գործածվեցան շատ անգամ իրարմե անկախ:

Այս ոճերը, ամեն երկրի մեջ, ըստ միջավայրի տարրական պահանջներու, իրարմե տարբեր ուղղություն ստացան, որով ծագումեն մինչև մեր օրերը անհամար ճյուղերու բաժանվեցան, այնպես որ ոչ միայն երկրի երկիր, այլ նաև քաղաքի քաղաք նորանոր ոճերու ծնունդ տվին:

Ներքին բաժանումները ծնվեցան յուրաքանչյուր երկրի ընտանեկան և տնտեսական պահանջներու համաձայն. շինության կերպը զանազանվեցավ նույն երկրներու արտադրած շինվածանյութերու տեսակին և կլիմային համեմատ, իսկ զարդարանքներու մեջ դեր խաղացին միջավայրի բնական դիրքերը, զիրենք շրջապատող բնությունը և անոնց ազդեցությունն տակ զարգացող ժողովուրդին ստեղծագործական ոգին ու նրբացած ճաշակը:

Մի քանի երկրներու մեջ կրոնքը ոչ նվազ նշանակություն ունեցավ գեղարվեստի ծագման և անհամեմատ արագ զարգացման վրա:

Ըստ ամենայնի ճոխ ու հսկա շինություն մը շինելու համար, նախաքրիստոնեական դարերու մեջ այնքան յուրահատուկ ձևեր և հարամասունքներ ստեղծվեցան, որ հետագա սերունդներու մեջ, նախապես պատրաստված բազմաթիվ նյութերու տարբեր-տարբեր դասավորությունները եղան ոճեր:

Հետագա սերունդներն ալ անպտուղ չմնացին, անոնք ալ ըստ իրենց միջավայրի և ճաշակի զարգացման աստիճանի, բազմաթիվ ճյուղեր պատվաստեցին այդ բազմադարյան ուռճացած հաստ բունի վրա: Հին ձևերը կոկեցին, նրբացուցին և խառնելով ճաշակի ու

¹ Արտատպվում է «Հուշարարի» 1907 թ. № 1-ից (էջ 9-10) կազմով

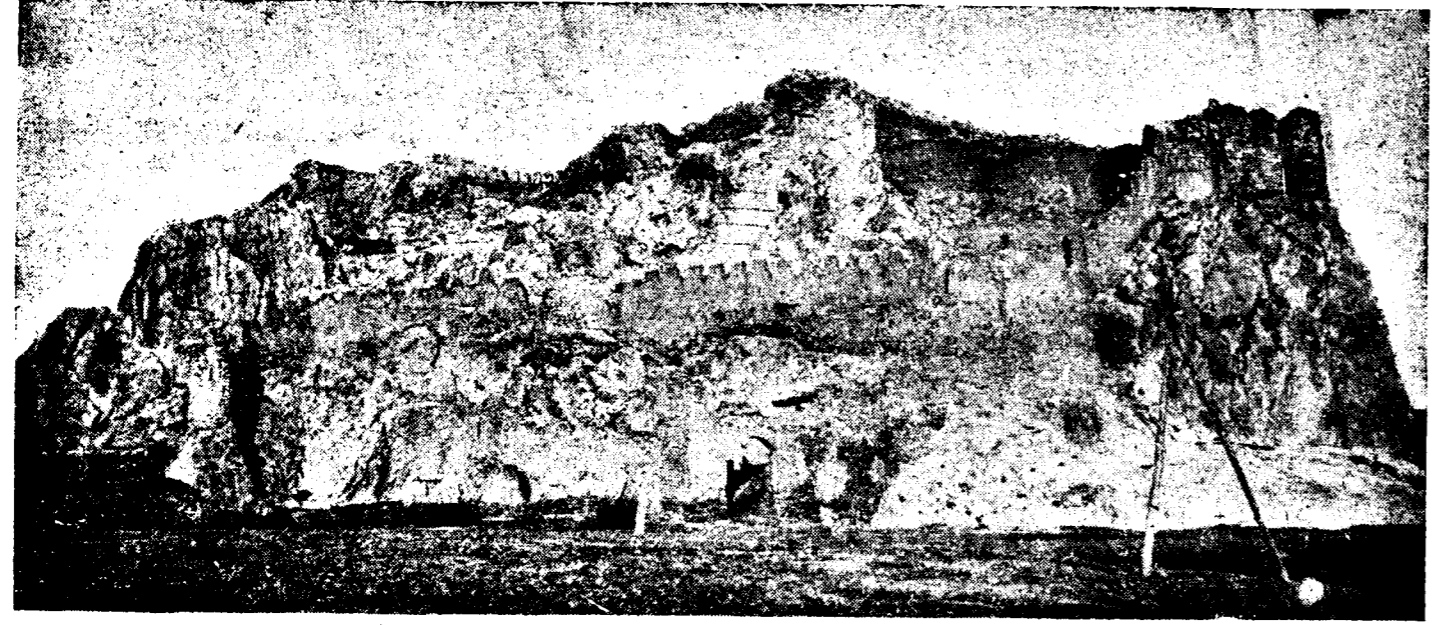
զտած խորհելու ըստ վարելույն իր ներքին զարգացման համար ալ:

Հայկական ճարտարապետական հետաքրքիր ոճը թարգմանն է հայ ազգություն, եվրոպացիներու համար: Չկա գեղարվեստի միջազգային հավաստի մը, որու մեջ գովված չլլա հայ ճարտարապետությունը:

Բ. [ԱՅՅԳՈՒՆ ԶԱՐԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԱԾ ԱԳՒՅՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆԵՐՆԵՐՆԵՐ]

1

Նախաքրիստոնեական կրկնայան շինություններ, կրաշաղախով կամ առանց կրաշաղախի շարունակվել են նուրիակ քրիստոնեական թվականի սկզբնական մի քանի դարեր: Սակայն հավաքված այդ բոլոր նախաքրիստոնեական ճարտարապետական նմուշների մեջ, գոյություն չունենին փոքր ի շատե՛ս ակնապարար և գնահատելի ճարտարապետական հանձարի արդյունք շինություններ, բացի Քրանասցի գիտնական ուղևոր Պուլյը լը Կուգի (Ալիշան, Ալրարատ, էջ 202) 1647-ին Դըզնափուզ գյուղի ասհմաններում տեսած և գծագրած նախաքրիստոնեական իշխանական դղյակից, որը թեև նախնական երևույթ ունի, սակայն նախաքրիստոնեա-

Նկ. 4. Վանա բերդի ընդհանուր տեսարան

ցել և բավականին զարգացած վիճակում մտել են քրիստոնեական թվականները: Այս կարծիքին ույժ են տալիս անմրկ նախաքրիստոնեական շրջանի քանդակագործությունները, ինչպես Ազիսամատում, Դարբանդում, նույնպես ուրիշ տեղեր, որոնց մասին կխոսեմ հետո: Որովհետև արվեստի զարգացման բնական օրենքով ևս դատելով 4-րդ և 5-րդ դարերում մեջ ըստ ամենայնի վատարելության հասնող ճարտարապետական և շինարարական արվեստների բավականաչափ մշակված դրությունը ապացուցում է, որ նույն արվեստների

կան վերջին դարերու, ուրարտական թագավորներու տիրապետության ժամանակների ճարտարապետության առաջադիմությունը և ուրարտացիների ճաշակը կրնորոշել մնացյալները գեղարվեստական երևույթի գուրկ, թուրքովին նախնական բնույթ ունին. մասնավոր խոր հնություն ունեցող մնացորդները, որոնք միմիայն ամրոցներու և քաղաքատեղերու պարիսպներ ու պատեր են, որոնց ես անվանեի եմ «հայկական ժայռերով քարակույտ արգելափակեր» փոխանակ պատերի:

Բայց մի կողմից պատմական տեղեկությունները, մյուս կողմից հնագույն հուշարձանների մնացորդները ապացույցներ տալիս են, որ եթե մի գծով նախաքրիստոնեական ճարտարապետության ոճը և շինելակերպը մտել են Հայաստան և երկու կամ երեք դար առաջացել են քրիստոնեական թվականի սկզբին, մյուս կողման պատմական հուշարձանների մնացորդների ապացույցներով պարզվում է, որ քրիստոնեական թվականի մեջ մի քանի անգամ վերածնված ճարտարապետական մեծ և դարգացած արվեստի սկիզբը հասնում է նախաքրիստոնեական վերջին դարերուն, այնպես որ քրիստոնեական շրջանի մեջ մի քանի անգամ վերածնվող և բարձր կատարելություն հասնող ճարտարապետական արվեստի առաջին վերածնությունը ամենայն հավանականությամբ նախաքրիստոնեական դարերուն տեղի են ունե-

1 Այս հատվածը սղագրում ենք առաջին անգամ, փոքրիկ կրճատումներով և փոփոխություններով հիմք ունենալով հեղինակի այս նյութի վրա ավելի ուշ գրած հոդվածները:

2 Նկարը ղեկավար է առաջին ժողովածուի մեջ՝ 38 էջում:

Նկ. 5. Վանա բերդի ուրարտական ստեղծանքերը և վերափոխված ժուլաքը

նեական լինելու մեծ հավանականություն կա, թեև հետագային, ըստ ժամանակի պահանջմանց դանազան փոփոխությունների և նորոգությունների են ենթարկված:

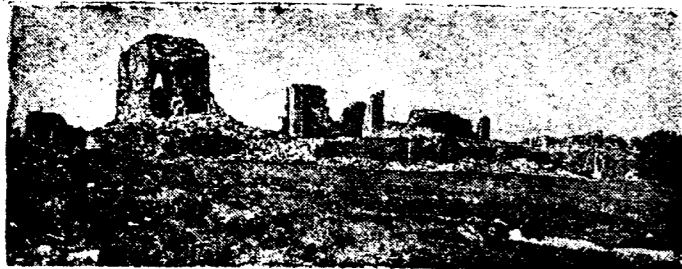
Դեռ Հայաստանի նախաքրիստոնեական ուրարտացիների ժամանակ հիմնվում է Վանը, Սարտուք Ա-ի ձեռքով (835—820 թ. ա.): Քիչ հետո ոչ միայն քարեզարդություններ շինվում են Մենուա Ա-ի ձեռքով (800—780), որոնց կարևորները և զարմանալիները մինչև այսօր գոյություն ունեն: Մովսես Խորենացին, Վանի մեջ շինված սկզբի և հետագա ուրարտական մեծագործությունները վերագրում է ինչ որ առասպելական թագուհի Շամիրամի իր գրքի Ա. մասի ԺԶ գլխի մեջ մանրամասն պատմում է Վանի բերդի, պարիսպների, քարայրերի, շքեղ քաղաքամասերի և գլխավորապես հռչակավոր շրանցքի և այլ և այլ շինությունների մասին, որ այսօր իսկ գիտնական ճանապարհորդներ վկայում են որ մեծ մասամբ տակալին մնում են ուրարտական այդ մեծ և զարմանալի արժանի շինությունները և հաստատում են, որ ուրարտացիների ժամանակ Հայաստանում գոյություն ունեցել են, թե՛ քաղաքով աշխարհակալ միապետներ և թե՛ քաղաքակրթված ժողովուրդ: Մասնավորապես քաղաքի շինության նկարագրությունը, որ ուղղակի կապվում է այնտեղ բնակվող ժողովրդի հետ, ապացույց է ըստ ամենայնի նրկրի առատության, բնակիչների բարեկեցության ու հանգստության: Գուցեգուցե քարերով շինված երկու կամ երեք հարկանի շինքեր, բնակիչների հարստության և ճաշակի զարգացման ապացույց են, իսկ շինքերի ճակատները դեպի արևելք

շինելը. հօգուտ առողջապահական գիտակցության կը վկայե:

Նախաքրիստոնեական վերջին դարերում, քննադատության բովեն անցած, Հայաստանի վրա թագավորող մի քանի մեծ աշխարհակալ թագավորների պատմության մեջ արձանագրված ուշադրության արժանի գործերը, որոնց մասին մեզ լրացուցիչ և ստույգ տեղեկություններ են տալիս օտար պատմագիրներ, պարտավորեցնում են հավատալ Հայաստանում գոյություն ունեցող լուրջ քաղաքակրթության, մեր թվականից դեռ երկու-երեք հարյուր տարիներ առաջ: Երբ ի նկատի ունենանք այն ժամանակվան հունա-հռոմեական քարձրագույն քաղաքակրթությունը և մեր նրկրին տիրապետողների ջանքն ու ձգտումը, այդ քարձրագույն քաղաքակրթությունը Հայաստան տեղափոխելու համար, պիտի տեսնենք, որ որոշ շափով իրենց նպատակին հասել են հունա-հռոմեական քաղաքակրթությունը Հայաստանում տարածելու համար:

Նախաքրիստոնեական վերջին շրջանում Հայաստանի մեջ եղել են երկու մեծ թագավորներ, որոնք ընդհանրապես տիրապետող պարսկական ազդեցության դեմ կռվելով հունական քաղաքակրթությունը տարածելու նպատակի հաջողության համար, նաև աշխատել են Հայաստանի մեջ մտցնել հունական դիցապաշտությունը, որուն ակամա համակերպում էր ժողովրդյան մեծագույն մասը: Կրկին հաջողել են թեև, որովհետև պարսկական վճռական բան չի կարելի ըսել, որովհետև պարսկական քաղաքակրթության ազդեցությունների ընտելացած ժողովուրդը. դարեր հարկավոր էին փոխելու և հունական քաղաքակրթության ընտելացնելու համար: Սահմանա-

կից երկու մեծ պետությունների մեջ, Հայաստանի վրա ազդեցություն գործելու մրցումը երկար պիտի տևեր, առանց սակայն լիակատար հաջողության: Մասնավանդ որ Հայաստանի ժողովուրդը արտաքին ազդեցություններ

Նկ. 6. Տիգրանակերտի պարիսպների մնացորդները ըստ Հեման-Հաուպտի

ընդունելով և յուրացնելով հանդերձ, քաղաքակրթական տեսակետով բոլորովին ինքնուրույն բնույթ ունենալ:

Գալով մասնավորապես ճարտարապետության ազդեցությանը տեսակետով, որ մեր իսկական նպատակն է հետազոտել, բնավ չեն համակրած հունա-հռոմեական ոճին և մինչև վերջին անկում միևնույն արևելյան ինքնուրույն ոճով շարունակել են իրենց ճարտարապետությունը և շինարարությունը:

Նախաբրիտանական թագավորներն մեկը, Արտաշես Ա. (Ք. ա. 160 թ. ?) Վանի լճի ափին շինեց Արտաշես քաղաքը, յուր կնոջ Սաթենիկի գվարձուկյան համար (Թովմա Արծրունի) և զարդարեց գեղեցիկ շինություններով, պարտեզներով, ճեմելիքներով, ծաղկաստաններով և այլ գեղեցիկ հարմարություններով: Իսկ մյուս թագավորը, Մեծ Տիգրան, շինեց Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս քաղաքին համար ևս օտար պատմագիրների կողմից վկայություններ կան, որ շատ շքեղ էր և շինարարական օրենքներով ըստ ամենայնի կատարյալ: Երջակա քաղաքակրթ ազդեցից կիստ բնակչություն ունենալով էր, բացի հայ ժողովրդից, որ համեմատաբար պատկանելի թիվ կվազմեր: Այս քաղաքը Տիգրան Մեծի կենդանության ժամանակ պատկանելի համբավ ստացել էր իր գեղեցկության համար:

Բայց այս երկու քաղաքների շինությանց ոճի մասին ոչ մի խոսք չկա: Կարող է նորաշեն քաղաքները շատ շքեղ և ակնհաս լինել, բայց մեզ պետք եղածը ոճերի ազդեցության խնդիրն է, որ անհայտ է: Սակայն այստեղ դարձյալ իմ կարծիքս պիտի կրկնեմ, որ նկատի ունենալով ժողովրդի ճաշակը, պետք էր որ ժողովրդին շինածը լիներ ընդհանրապես արևելյան. այնտեղ պետք է որ գտնվեին ասորա-քաղդեական, պարսկական ոճեր և շինեցակերպերը (ինչպես որ տեսնել մինչև 15-րդ դար, շատ քիչ արևմտյան խառնուրդներով): Սակայն հունա-հռոմեական ոճը, ամենայն հավանականությամբ, պետական շենքերու հատուկ պետք է որ լիներ, ի նկատի ունենալով տիրապետողների ճաշակը և արևմտյան քաղաքակրթությունը Հայաստանի մեջ ընդհանրացնելու ձգտումը: Վերջապես պետք էր որ արևելյան և արևմտյան ոճերու խառնուրդ լինելի, իհարկե մեծագույն տեղը արևելյան ինքնուրույն ոճին արված:

Երկարատև հետազոտությունների մեջ նկատել եմ, որ մինչև 15-րդ դար, հազիվ մի քանի շենքերի մեջ, արևմտյան ճարտարապետության ոճեր պատվաստված են Հայաստանի հին ճարտարապետության մեջ: Վերջապես հունա-հռոմեական և քյուզանդական ճարտարապետությունները շատ թիվե ազդեցություն են ունեցել Հայաստանի ճարտարապետության վրա, իրենց պետական գոյության տևողության մեջ. Հայաստանի ժողովուրդը և մասնավորապես ճարտարապետները սիրել են արևելյան յուրը և արևմտյան ոճը քան հունա-հռոմեական նրբին և շքեղ ոճը:

Գառնիի մեջ հունա-հռոմեական ոճով կառուցված Տրդատա թախտի գոյությունը բնավ ընդհանուր ազդեցություն չպիտի համարել Հայաստանի ճարտարապետության վրա, վասնզի այդ շենքը միակն է, որ մեզ հասած է, և տեսնում ենք, որ բովանդակ Հայաստանի մեջ այլևս չկան նույն հռոմեական ոճով շինված շենքեր, եթե լինելի իսկ, այնքան սակավաթիվ եղած են, որ անմիջապես անհետացել են: Գուցե օրինակներ գտնվին, եթե հին Արտաշատը պեղվի և խուզարկվի:

Շատ զարմանալի կերպով Տրդատա թախտն հետո, մինչև 5-րդ դար շինված են մի քանի շենքեր, նույնիսկ Գառնիի մեջ գոյություններ պահել են մինչև այսօր, որոնք հազիվ նշմարելի մի քանի հունա-հռոմեական ոճեր ունեն իրենց մեջ, ինչպես Տեկոր, Երվանդաճուռ, Դիրակար, Էջմիածին և այլն և այլն, որոնց մասին իր տեղում կհայտնեմ մանրամասն: Այժմ միայն ընդհանուր հատկություններն են որոշելու համար պիտի մատնանշեմ, որ այս բոլոր հիշած շինությունները, որ հասել են մեր օրերուն և հաստատուն սովալներ ունեն նախքան 5-րդ դար, կամ 5-րդ դարում կանգնված լինելուն, բնականաբար մտածել կուտան քննող ճարտարապետին կամ հետաքրքրվող ուսումնասիրին թե, դեռ 5-րդ դարում այնքան ճարտարապետական ճաշակ և շինարարական կատարելություն ունեցող շինվածքներ ե՞րբ այսքան մշակվեցին և կատարելության հասան, ո՞ր և քանի՞ դար առաջ կարող էր տեղի ունենալ անոր ծրագրումը կամ սկիզբը:

Արդ, ի նկատի ունենալով, որ ճարտարապետություն և շինարարություն միշտ համարաբար առաջ են ընթանում, և դարերի ընթացքում աստիճանաբար են կատարելագործվում, հետևաբար անոր սկիզբը կամ վերածնության ծրագրումը տեսնելու համար, պետք է նա զնայ դեպի նախաբրիտանական դարերը: Մանավանդ, երբ պատմական տեղեկություններ մեզ կավանդին ոչ միայն քաղաքների շինության, այլև անոնց գեղարվեստական բարեգաղտության 2-րդ և 3-րդ դարերում, բնականաբար քրիստոնեական շրջանի կատարելագործված արվեստի սկիզբը պետք է տեսնել մեր թվականն առաջ քան 3-րդ դարը:

Գուցե գտնվին մարդիկ, և իսկապես այնպիսիները կան, որոնք Հայաստանում զարգացող ճարտարապետության մասին հոռետես են և արհամարհանքով են վերաբերվում, սակայն պետք է ըսել, որ այդօրինակ մարդոց բնավ ծանոթ չեմ, սկսած քրիստոնեական թվականից մինչև 15-րդ դար Հայաստանում անթիվ հուշարձանների գոյությունը, որոնք մինչև մեր օրերուն հասած են: Բացի անոնց անծանոթ լինելուց, եթե այդ-

պիսիներին ներկայացնեք Հայաստանի մեջ իրագործված խոշոր գեղարվեստական մնացորդներ, երբեք չեն ուզում հավատալ Հայաստանի բնիկ ժողովրդին ի հնումն ունեցած տաղանդին և շնորհքներին, անպատճառ օտարի մատն են ուզում տեսնել այդ գեղարվեստ աշխատանքի մեջ:

Ես իհարկե, աշխատությանս մեջ այդպիսի հոռետեսների գոյությունը ի նկատի չունեմ՝ ի տես բովանդակ Հայաստանում համատարած գեղարվեստ հուշարձանների. քանակաբար պիտի համոզված լինիմ, որ տեղական ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին, նաև հայեր էին շինարար արհեստավորներ (ինչպես մեր ժամանակին ևս), որոնք ոչ միայն իրենց երկրին մեջ իրագործել են այդ գեղարվեստական հիշատակարանները, այլև գաղթականությամբ տարել են հեռու և մոտ օտար երկրներ: Այս մասին ոչ միայն հայ, այլև օտար արվեստագետների վկայություններ են, որոնց մասին պիտի խոսենք առաջիկային ի պահանջել հարկին:

* * *

Ոմանց կարծիքով հայ-ճարտարապետության ոճը պետք է որ լինի զուտ հունական և կամ քյուզանդական և այս կարծիքին իբրև փաստ կներկայացնեն հայ լեզվի և գրականության հունական և քյուզանդական գործը ազդեցության ենթարկված լինելը:

Ինձ հայտնի չէ թե որչափ մեծ ճշմարտություն է այս կարծիքը հայ լեզվի ու գրականության համար, սակայն հայ ճարտարապետության համար միանգամայն անընդունելի տրամաբանություն է, կապելով լեզվի ու գրականության հետ ինքնուրույնությունները և համարելը:

Հայ ճարտարապետությունը գրեթե ամենեին չէ ուսումնասիրված, ճշմարիտ է որ հիսունն ավելի եվրոպացի գիտնական ճանապարհորդներ շրջած են Հայաստանը, որոնցմե շատերն իրենց հիշման տպավորությունները բանաստեղծական ներբողներով են արտահայտում, սակայն շատ քիչն են, որ քանի մը տող քննադատորեն գրած են հայոց ոճերու մասին: Եվրոպացի գիտնականը պարտական այլ չէր զուտ հայ գեղարվեստի նվիրելու փր ժամանակը, քանի որ նա ուներ յուր առանձին գործն ու նպատակը յուր ուղևորության ժամանակ: Այդ մեր գործը պիտի լիներ, իբրև ստամուսիտության համար պատրաստ նյութ գիտնոց սեղանին վրա դնել այն անհուն ու անսպառ նյութերը, որոնք ցրված են Հայաստանի ամեն կողմը:

Կարծողներ կան, որ շատ բան եղած է արդեն թե օտարներու և թե հայ քանասերների կողմանե, հավաքված են նկարներ, գրված են նկարագրություններ, բայց ցավ է սիրտնս պիտի ըսեմ, որ այդ ամենը ոչ մի արժեք չունին, քանի որ հատկապես ծրագրված գիտական ուղղությամբ չեն կատարված և ոչ մի գիտնական անոնցմե չէ կարող նպատակահարմար արդյունք արտադրել գլխավորաբար այն պարզ պատճառով, որ եղած նկարները և նկարագրությունները մեծ մասամբ անհարազատ և սխալ են: Մեծահարգ գիտնական պր. Ն. Մատ Անիի պեղումներու ժամանակ հուսահատ շեջ-

1 Այս հատվածը բազմի ենք «Գեղունի» 1909 թվականի 6-ի մեջ տպագրված «Կաթիլ» մը հայ գեղարվեստի ծովին հոդվածից:

տով մը հաճախ կրկնելով թե «Անիի մասին առաջ բավական բան գիտենք, այժմ ոչինչ չգիտենք», վասն զի օր ըստ օրե կտեսներ, որ գրվածներու նման ոչինչ չեկար, նորագույն հետազոտություններ և պեղումներ բուրովին տարբեր և նոր բաներ երևան կբերին:

Բնական էր, որ մենք չէինք կարող Հայաստանի մեջ ունենալ եգիպտական բուրգեր, հունական սկրոբոլներ, քյուզանդական ս. սոփիաներ, սակայն ինչ որ կարելի էր սպասել դարուց ի դար արյան ճապարիքներու մեջ լողացող և իր աշխարհագրական աննպատակ դիրքի պատճառով ոտնատակ կոխկրտվելու դատապարտվող նահատակ ափ մը ժողովուրդը, անկից բազմապատկի ավելի ունինք:

Գեղարվեստի բացարձակ թշնամի մերիկ մը քրիստոնեական նախնական դարերուն, ինչպես արևմուտքի մեջ, նույնպես արևելքի մեջ, եթե ամեն բան քաղաքանդ չըներ, այսօր Հայաստանը պիտի ունենար ոչ միայն Գ և Դ դարերին սկսյալ գեղարվեստական հիշատակարաններ, այլ և նախաքրիստոնեական շրջանի ևս հայկական բարձրագույն քաղաքակրթության ապացույցներ:

Բայց ինչ որ ալ լինի այդ ավելուման հետևանքը, անվիճելի ճշմարտություն է, որ առաջին դարուն (Ք. ա.) Հռոմի մեջ, հռոմեական արվեստի գերեզմանին վրա, իբրև վերջին կոթող Պասթիոնը կանգնվեն հետո, երբ անընդհատ Դ—Ս դար գեղարվեստական կյանքը բոլորովին մեռած էր, երբ դեռ Քյուզանդիոնի աշխարհահռչակ Սոփիան իր երկնակամար ոսկեզօծ դմբեթը դեպի երկինք չէր բարձրացուցած Ձ դարուն մեջ, Հայաստանի գեղարվեստի կանթեղը մշտավառ կպլպար, և առհասարակ էր օր մը արևմուտքի մարած ջահերուն ալ ույս մատակարարելու:

Գառնիի մեջ Ա դարու սկզբին շինված Տրդատա թախտ անվանված աննման կոթողը, եթե Հռոմի ծաղկյալ դարերուն Հռոմի մեջ կանգնեին՝ անկեց ավելի վաշխվություն և շքեղություն չէին կարող տալ: Ե դարուն մեջ կանգնված հայկական եկեղեցիներ՝ որոնց գլխավորներն են Տեկորի և Երերույքի տաճարները, իրենց վրա պայծառ կցայացնեն հայ ճարտարապետության դարավոր մշակման և զարգացման դրոշմը: Եթե մի Տեքսի շատվեր ժամ դարու սկզբին՝ Տեկորի տաճարը հետազոտող, գուցե հավիտյան պիտի որբագործվի պայտաձև կամարներու աղբյուրական ստեղծագործություն լինելուն ընդհանուր համոզումը, վասն զի Տեկորի տաճարը արդեն՝ օրհասական վիճակի մեջ է, և ահա վաղը, ոչ միայն Ե դարու պայտաձև կամարներ՝ այլ ևս հայ ինքնուրույն ճաշակի ապացույց հիանալի խոյակներ, խնամքներ և ուրիշ զարդաքանդակներ ընդմիջտ պիտի թաղել յուր փլատակներուն տակ:

Եթե Արտաշատ, Վաղարշապատ, Արմավիր, Դվին և ուրիշ մեծամեծ մայրաքաղաքներ անհետ կորան, բարեբախտաբար, հայ գեղարվեստը փրտաբանող Անիի դեռ կենդանի է յուր պատկանելի հիշատակարաններով ու ճոխաբանդակ բեկորներով:

Անին շտեմարան է հին դարերու հայկական գեղարվեստի ոճերուն և բանալին իրմե առաջ կորած գիտությունաց և պատմության առեղծվածների լուծելու: Անեցիք չեն արհամարհած իրենց պապենական արվեստները, այլ հետզհետե նույնը զարգացուցել և հու-

խացուցիչ են առանց նախնականին տիպի ու հատկությունները վարանցնելու: Եթե երբեմն ժամանակի ոգին կարահանջեր օգտվել գիրենք շրջապատող մեծ ազգերեն, չեն վարանած փոխ առնել ոճեր, սակայն այդ ոճերը չեն պատմաստված հայ արվեստի բունին վրա՝ առանց գանձը նախապես հայացնելու:

Հայ ճարտարապետությունը մեզ ծանոթ նախնական շրջանին մինչև վերջին անկումը (ժԴ կամ ժԵ դար) չորս գանազան վերածնություններ ունեցեր է միշտ մեկզմեկն ափելի տպավորիչ և շքեղ ձևերու տակ: Յուրաքանչյուր վերածնության մեջ խիստ անշահան գծերով կամատնվին օտար ազդեցությանը հետքեր:

Վերջին վերածնության մեջ ժԲ—ժԳ դարերուն, եթե ոչ բուրբուն արաբականություն՝ գոնե արաբական զորեղ ազդեցություն տեսնել կուզեն ոմանք: Սակայն իմ կողմանի դժվար է համաձայնել այդ կարծիքին, և դարեն ի վեր Հայաստանը տղոտղ արաբ ժողովուրդը ինչու պիտի սպասեր մինչ ժԲ—ժԳ դարերը իր արվեստով Հայաստանի վրա ներգործելու համար:

Նոր գիտությունը մերժեց արաբներու ստեղծական տաղանդը: Արաբներ չէին, որ արվեստ ստեղծեցին իրենց գրաված երկիրներուն մեջ, այլ փրենց գրաված յուրաքանչյուր երկիրներուն բնիկ ժողովուրդները ստեղծեցին տիրող տարրին համար: Ե այդ պատճառով ալ Սպանիա, Թունիս, Ալժիր, Սյուրիա, Պարսկաստան և Հայաստան, յուրաքանչյուրը ըստ տեղական պայմաններու և սեփական ճաշակի, իրարմե մեծապես գանազանող արաբական ոճեր ստեղծեցին:

Հայաստանի մեջ ժԲ—ժԳ դարերու ծաղկող արաբական ոճը եթե բաղդատենք հայոց հնագույն ոճերու հետ, շատ կգտնենք նոր արաբականի կորիզներ՝ որոնք հայ գերիներու հետ թափառելով երկրն երկիր արաբական տիրապետության սահմաններուն մեջ և հետոզհետեզ զարգանալով հետագարձ ներգործություն միայն ունեցեր են:

Գոնիայի մեջ արվարձիցի մի դավանափոխ հայ ժԱ դարուն կշիռներ Ալալիզի մզկիթին ամպիոնը, որուն վրա Հայաստանին տարված գեղեցիկ մանվածոներով զարդարելին հետո՝ վրան ալ կգնեն հայկական ութանկյունի թմբուկավոր կաթողիկե. նույնպիսի կաթողիկեի ձևով շինված է նաև մզկիթին գմբեթը:

Երբ հայ արվեստագետին ճակատագիրը տնօրինուղը և անոր հայրենիքը որոշողը՝ բռնակալ տիրապետողին քմահաճույքն էր, այլևս ինչու է զարմանալ, որ Ե դարու Տեկրդի պայտաձև փամարները ժ դարուն Սպանիայի մեջ կերևան:

Հայկական պատմական շրջանի յուրաքանչյուր դար զեղարվեստական պատկանելի մեծագործություններ արտադրեր է, որոնցմե շատերը կանգուն կամ կիսականգուն մեզ հասած՝ արճախոս վկաներ են հայ ժողովուրդի գեղարվեստական բեղմնավոր տաղանդին, որոնց մեկ բանի նմուշը ներկայացնել հաճույք է ինձ համար:

Բազմաթիվներու օրով Երբակի մեջ, հազիվ մեկ

¹ A. Choisy.— Histoire de l'architecture, second, p. 90 (Paris).
² Daniel Ramée.— Histoire générale de l'architecture, tome deuxième, Paris, MDCCLXXII, p. 1148.
³ Manuel d'art musulman. Gaston-Migeon III, Paris, p. 120, fig. 101.

ու կես միջինի հասնող մի փոքրիկ ժողովուրդ, բավական չէր որ արևելյան արտակարգ ճոխությունը արաբական պայտաներ պիտի կանգնե, թագավորներու թագերը թանկագին գոհարներով ու մարգարիտներով պիտի զարդարեր, թագուհիներու համար ոսկեթել բեհեզներ ու ծիրանիներ պիտի պատրաստեր, բազմաթիվ թագավորազուգեցողներ և իշխանազուգեցողներ վայելքի ու զվարճության համար առատ հարկեր ու նվերներ պիտի վճարեր, այս ամենն զատ, այդ փոքրիկ ժողովուրդի քրտինքի կաթիլներն զոյացել են այն բազմաթիվն զուգարները, որոնցմով կանգնվել են բացի Անիի ահավոր պարիսպներն, ուրիշ բազմաթիվ բերդեր, հազարավոր հույակապ մեծ ու փոքր տաճարներ, կամուրջներ, քարափոր հասարակաց ճանապարհներ, գեղարվեստական վերին աստիճան նուրբ ու շնորհալի տեսքով և, ո՞րչափ ժամանակի մեջ, առասպելական է, եթե ըսեմ՝ հարյուր քսան տարվան փոքր ժամանակամիջոցի մը մեջ: Հիրավի Անիի շինությունը թեև տեղեց ժ դարին մինչև ժԴ դարը, բայց երբ դուրս հանենք պարսկական բունակալության շրջանը, երբ գեղարվեստական զարգացման ոչ մի շարժում չի նկատվում զատ նույնիսկ անցու ամենին սիրելի թագուհիի կաթողիկեին զազաթը մահմետական մահիկին փայլիլը անմխիթար սուգի էր մատնած ժողովուրդը, այլևս հազիվ մեկ ու կես դար կմնա իբրև շինարարական շրջան:

Ով որ տեսած է Բյուզանդիոնի պարիսպները և բաղդատած Անիի պարիսպներուն հետ, նա կտեսնե թե դժբախտ Անիի գեղապարույր բուրգերը ո՞րչափ թանձր ստովեր կձգեն Բյուզանդիոնի պարիսպներու կողմ ահավորության վրա:

Գազիկ Ա, երբ է դարուն մեջ կանգնված հույակավոր Զվարթնոց եկեղեցիի տխուր հիշատակը կվերականգնե Անիի մեջ յուր մեծագործ ս. Գրիգորով, անոր թարեպաշտ թագուհին Սմբատի հիմնարկած կաթողիկեն շքեղապես կամբողջացնելու: Եթե կաթողիկեի ներքին ծիսանձնադիվ և ոսկեթել զարդարանքներու մասին Ասողիկի վկայությունը հաստատող փաստերն մերկացած է տաճարը, անոր արտաքին պատերուն վրա գտնված քանդակազարդերն մեկը, արևելյան խորշերու մեկ հատի կամարը թող պատմե թագուհիին ճաշակը:

* * *

Թագիլիքներն՝ իբրև աշխարհիկ շենք, նախնի հունաց մեջ ևս իրագործված էին, բացի այն որ մեհենական ձևերն շատերը միանգամայն նման են բազիլիքներին՝ բացառությամբ արտիզի, այլև հնագիտական ուսումնասիրությունները հայտնագործել են, որ ընտանեկան բնակարանների մեջ մեծամեծ սրահներ շինված էին նույն ձևով, կրք փայտով ծածկելու հնարավորություն կար, որովհետև երբ հին հունաց մեջ դեռ անծանոթ էին կամար կապելու գործնական միջոցները, սրահներուն որոշ լայնություն տալու համար, հանդիպակաց պատերն պահանջված չափով հեռու սյուների

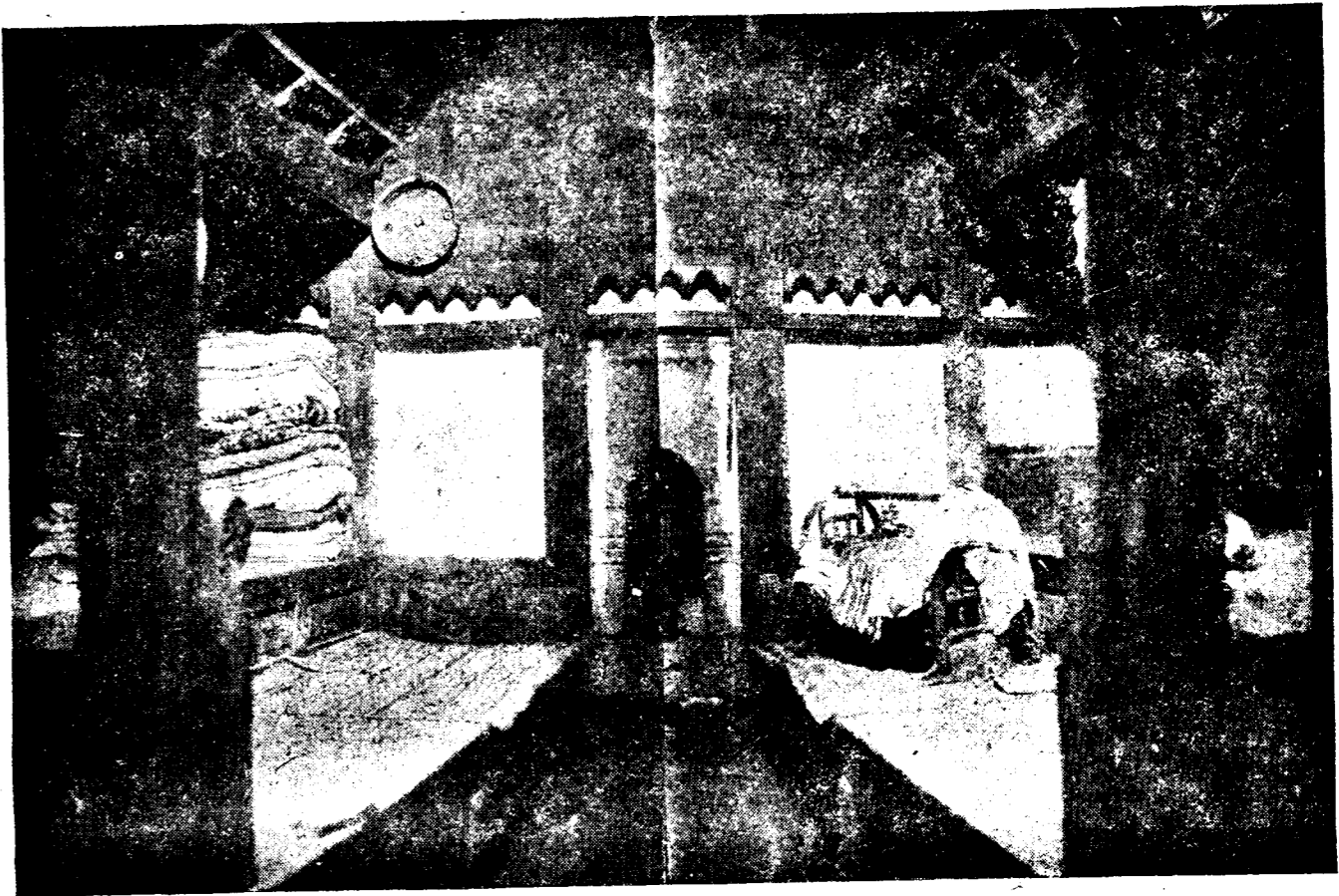
¹ Այս հատվածը տպագրում ենք հեղինակի սեպարե ձևազրկից, որի սկիզբը և վերջավորությունը հանել ենք՝ կրկնություններից խոյս տալու համար:

կազմող

կտեղեկին, այնչափ, որչափ որ միջին թևը ծածկելու համար գերաններու երկարությունները կբավականացնեն, միջին լայն թևին գերանների երկարության չափով սյուների շարքի հետո, կողմնակի թևերը ծածկելու գործողությունը արդեն ինքնին հեշտանում էր: Ներկա կյանքի մեջ իսկ, մեծ քաղաքներում պակաս չեն բազիլիք ձևի հասարակական շինություններ, որոնք իբրև հանդիսատեղի, ժողովատեղի, կամ իբրև խաղաարահներ և պարասրահներ ծառայում են և նրանց ծայրին հաճախ գտնվում են հաստկապես շինված բեմեր դասախոսությունների կամ ներկայացումների համար, և որ

ավելին է, մեր բանասերներից մեկը՝ հայ գյուղացու սյունաշար երկար գոմերը համարում էր բազիլիքների նախատիպ Հայաստանի համար: Թեև բավական միամիտ է այս բաղդատությունը, սակայն ճշմարտություն է, որ չափազանց նման են բազիլիքի հայկական գյուղերի մեծ գոմերը, որոնց կողմնակի թևերն մեջ կապվում են անասունները, իսկ միջին թևերը ազատ են անցուդարձի համար, եթե արտիզի փոխարեն ընդունենք մեկ ծայրին վրա գյուղական ձմեռային գոմի օղան, այն ժամանակ նմանությունը կատարյալ կլինի:

Մասնավորապես հայոց եկեղեցիները, որ ի սկզբ

Նկ. 7. Գոմի օղա գյուղական սան մեջ

բան հունական մեհյանների կամ բազիլիքների ձևով սկսեցին, այնուամենայնիվ միևնույն ձևերի մեջ շահարատեցին, կարծեք հետզհետե հաճելի շինեցավ հայերին նույն արևմտյան ձևերը, ուստի դեռ 5-րդ դարուց սկսեցին փոխել, և հանելով բազիլիքների հատկանիշներն՝ սովին բուրբակ, քառակուսի ու այլ ձևեր և շքեղության համար նաև գմբեթավորեցին հայկական ոճի հատուկ գմբեթներով:

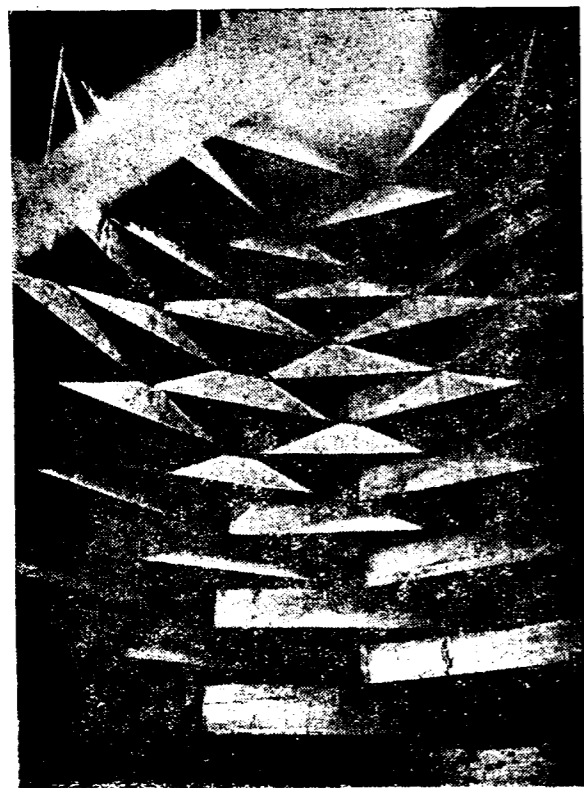
Գմբեթը զուտ արևելյան ոճ է, ծագումը կհասնի մինչև քաղդանական շրջանը, թեև դեռ անկատար վիճակի մեջ, այնուամենայնիվ գոյություն ունեցան հին Քաղդեայում շինված փոքր ծավալով դամբարանների վրա և ասորաբաբելական շրջանում մի քիչ ավելի կատարելագործությամբ՝ Խորասպատի պալատի նախասրահի վրա: Հին պարսկական պետության մեջ գրմբեթաշինությունը այնքան կատարելագործության հասած էր, որ հսկայական մեծությամբ և բարձրությամբ գմբեթներ շինվեցան պարսկական պալատների վրա, այդ շրջանում ոչ միայն արքայական պալատների վրա,

այլ և անհասարակ մեծ շենքերի մեջ իսկ սովորական էր դարձած ցածր կամ միջակ գմբեթ շինել փոքր ի շատե ընդարձակ սրահների վրա: Պարսկաստանի հսկայական գմբեթների ուղղակի ազդեցությունն էր, որ անցավ դեպի արևմուտք և Հռոմի մեջ ն. ք. մ. թ. Ա դարուն շինվեց Պանթեոնը՝ հսկա գմբեթով՝ հանուն բոլոր աստվածների: Այժմ նույն շենքի նմանությամբ շինված գոյություն ունի մի այլ Պանթեոն՝ Փարիզի մեջ, որ ծառայում է իբրև տապանատուն հասարակական մեծամեծ ծառայություններ կատարող հանգուցյալների գերեզմանների համար:

Պարսկաստանին անմիջապես հարևան Հայաստանը ետ շինաց ճարտարապետական այդ շքեղ մեծագործությունն: Հայկական ոճի հատուկ գմբեթի ձևը ինչպես հայտնի է բոլորակ թմբուկի վրա կոնաձև ծածկն է, ըստ ժողովրդական ավանդության, այս ձևը իբր փորձողանշան վերցրին հայերն Արարատ լեռան կոնաձևից, որ հեթանոսության ժամանակ խորհրդավոր պաշտելի օտար էր Հայաստանի, ինչպես աստվածարնակ

Ուխտագրող Հունաստանի համար, թեև քրիստոնեությունը ընդհանուր էր երևույթին Արարատի պաշտամունքը, այնուամենայնիվ Հայաստանի կենդանուն վրա գտնվող և հին ավանդություններով հարուստ այլ սարն իր հմայքը չկորցրեց ժողովրդի աչքին, եղան ժամանակներ որ Հայաստանի թագավորներ իրենց դրոշակներին վրա իբր հայկական սիմբոլ Արարատի պատկերը դրին Նոյան տապանում:

Այստեղ հարկ է գիտենալ մի վարկած հանգամանք. հին հուշարձանների քանակությունը պարզված է, որ Հայաստանում գաղթաբարձրությունը երկու ուղղությամբ զարգացավ, մեկը այն է, որ մինչև մեր օրերը գոյություն ունի եկեղեցիների վրա՝ թմբուկավոր և կոնսոլիդացիայի անհատական, սակայն ի ներքուստ խիստ շքեղ կազմվածք ունի շենքի իրագործման ժամանակի ճաշակին համաձայն քանդակագործություններով: Այս երկրորդ ուղղությունը իրագործված է դարձյալ քարով եկեղեցիների նախագավիթների, տոհմային դամբարանների և այլ հարակից շենքերի վրա, որոնք անկախ են եկեղեցիներից: Սակայն երևում է, որ քարյա այս ոճով շինված գմբեթներն առաջ են եկել առհասարակ փայտաշեն տների մեջ գերաններով իրագործված գմբեթներից, որոնց գրական լեզվով ստղծված են անվանում, իսկ հասարակ ուսմական քարքառով զառնակում: Գմբեթների այս գեղեցիկ ձևը հայոց մեջ պահված է եղել մեր

Նկ. 8. Գլխաան ծածկը գյուղական տան մեջ

ժամանակի քաղաքների և գյուղերի մեջ շինված փայտաշեն տների մեջ և կամաց կամաց անհայտանալու վրա է, տեղի տալով նորաձևությունների, այսինքն հարթ հորիզոնական առաստաղների: Այս սողմաքաշ գմբեթների մեջ երբեմն այնքան գեղեցիկ և խնամքով շինվածներ կան, որոնք անհնար է որ քննող հետաքրքիր ճարտարապետի ուշադրությունը չգրավեն (տեսնեսա-

կան և դիմացկունության տեսակետով): 1913 թվականին հայտնի գիտնական Ստրիգովսկի առանձին խնամքով լուսանկարել տվավ այս սողմաքաշ գմբեթներից մեկը Մարմաշենի մոտ Ղանլիճա գյուղի մեջ: Գեո 19-րդ դարում, արևմտյան և հարավային Հայաստանում, որ ես առիթն եմ ունեցել շրջելու, այնքան սովորական եղած էր մեծ տներու մեջ գմբեթարդներով մի ընդարձակ սրահ կամ սենյակի շինել, որ գրեթե պահանջ էր դարձել թե՛ տանտիրոջ կողմից և թե՛ տունը շինող ճարտարապետի կամ վարպետի կողմից, սրանով թե՛ տանտիրոջ ճաշակն էր գնահատվում և թե՛ շինող վարպետին արվեստին մեջ ունեցած հմտությունը գովաբանվում: Մեծ տների մեջ այսօրինակ գմբեթաքո ունեցող սրահներին սովորական լեզվով զուպպա կամ կուպպա անունն էր տրվում: Արտաքուստ գմբեթավոր մասնավոր շենք, այն մտքով ինչպես որ էր ի հնումն, գրեթե ինձ չէ հաջողվել տեսնել մասնավոր շինությունների վրա, սակայն հաճախ երևում էին գմբեթանման թմբուկավոր մասեր մեծ տների կատարին անկյունավոր կամ քառակուսի, որոնց առհասարակ լայտեր (ֆանտր) անունն են տալիս: Բայց սրա հակառակ գրեթե բոլոր եվրոպայում մասնավոր մեծ շենքերի, թատրոնների և այլ պետական հասարակական շինությունների վրա բազմաթիվ են գմբեթները, որոնք առանձին շուք և վեհություն են տալիս շենքի ընդհանուր տեսքին:

Մինչև ցարդ համառոտակի քացատրություններիցս, կարծում եմ, որ բավական է հասկանալու համար, թե Արևելքում կրոնական հարկածածով շինություններ չեն եղել, փակ Արևմուտքում որ հունական գեղեցիկ ճարտարապետությունը, բացի մեհյաններից, նույնիսկ աշխարհիկ շինությունները ևս մեհյանական ձև ունին, այդ իհարկե ժամանակի ոգու պահանջն էր (ճարտարապետության, գեղարվեստականության պահանջն էր և ընդհանուր տիպ շենքերի) այնուամենայնիվ այդ մեհյաններն այլ աշխարհիկ ծագում ունեին, թագավորական ունկնդրության սրահների ձևերն էին, որ մեհյաններու համար ընդունելի եղան, նաև բազիլիկները, որ քրիստոնեական եկեղեցիների անունով սրբազորվեցին, դարձյալ զուտ աշխարհիկ ծագում ունեին և պետական կարիքների համար նտեղծված: 4-րդ դարում, նորագարձ քրիստոնեության ժամանակ հավատացողների թիվը այնքան մեծ էր և եկեղեցիներ պահանջը շատ, որ նույնը շինաց, մասնավորապես Արևելքում, շատ վաղ ժամանակ սկսեցին բազիլիկներից անկախ տարբեր ձևեր տալ եկեղեցիներին, որոնք եթե խորը ուսումնասիրվին, պիտի տեսնենք որ այդ նորաձևությունների նախատիպերը գոյություն ունեցան Արևմտյան շրջաններում Պարսկաստանի մեջ, որ մեհյաններ կանգնելու սովորությունն ենավ գոյություն չունեցավ բացի փոքրիկ ստորուշաններից և զոհի սեղաններից: Հայաստան, որ մի փոքր ժամանակ ընդունեց բազիլիկ ձևերն ընդհա-

տումներով, պատճառն այն էր, որ քրիստոնեությունը գալիս էր Հայաստան արևմուտքից և հարավից, ուր միահամուռ ենթարկված էին Խաչիկ քրիստոնեական ամբոխային կրոնքին: Հայաստան ընդհանրապես ոչ միայն չհավերժացուց արևմտյան քրիստոնեից ընդունած բազիլիկ ձևը, այլև ընդհանուր դավանության պահանջած այն մասնամասնությունները, որոնք կրոնական ֆանատիկոսություն հետ էին կապված: Որչափ ժամանակ որ հայոց քրիստոնեությունը անկախ մեծ օտարներից, այնքան ժամանակ մենք չենք գտնում հայոց եկեղեցիների մեջ հեթանոսական գավիթ, ողբացողաց կայան, կանանց բաժին և այլ հարամատուցներ: Նույնիսկ այն ժամանակները, որ կարծվում էր, թե հայերը վերին աստիճան եկեղեցասեր են եղած, պատմագրական ավանդություններ ցույց են տալիս, որ այդ մոլեռանդությունը կղերականների մեջ էր և հոգվորդի կրոնության և հավիտենական կյանքի հետանկարներ ցույց տալով հպատակեցնում էին ժողովուրդին: Այս մասին եթե ուզենք տեսնել օրինակներ, բազմաթիվ են հայ մատենագրության մեջ՝ սկսած 5-րդ դարուց մինչև վերջին ժամանակները: Մեր միակ ոչ ուղղադինական և բանաստեղծ Նիկիտին իր միանշանց ճառին մեջ, ողբագին ցավ է հայտնում, որ հայ մեծամեծներ, նայելով իրենց աշխարհիկ կյանքին, տեղ պիտի չունենան երկրներում: Մի հոգեբանական պրեճախոս օրինակ է 10—11-րդ դարերու քրիստոնեական ամբոխի նկատմամբ, Պուլ Հովհաննես վարդապետի ավանդությունը: Այս ավանդությունը գալիս է մեզ ապացուցանելու որ հայ ժողովուրդը միշտ էլ այն մոլեռանդ ավելորդապաշտությունները չէ ունեցել, ինչպես որ կարծում ենք մենք և կղերն այնպես չէ պատմագրացիք ինչպես ժամանակակից արևմտյան քրիստոնեականները: Ամենայն հավանականությամբ այս անտարբեր վերաբերմունքից է թխում կղերական մատենագիրների այն ողբերգական ցավերը, որոնք աշխարհային բոլոր դժբախտություններ, բնության արհամիթքներ, պատերազմներ և այլն և այլն վերաբրում էին ժողովրդի դեպի կրոնը և հոգվորդականությունն ունեցած անտարբեր և թույլ վերաբերմունքին: (Ավելացնել կղերների դարավոր պայքարը թագավորների և իշխանների հետ՝ տիրապետելու ճրգատումով): 1031 (?) թվականի ահեղ երկրաշարժի ժամանակ Հովհաննես կողերն մեծ վարդապետը գրեթե նույն պատճառներին էր վերադարձնում քնական այս սուգակալի պատուհասը: Թերևս հարցվի, թե այդքան մահերևույթին հավատ ունեցող ժողովուրդը ինչու համար շինում էր անօրինակ վայելություններ մեծամեծ տաճարներ: Դրա պատճառը հավատից ավելի փառասիրություն էր, որը ի նկատի ունենանք, որ մինչև 15-րդ դար ոչ մի ժողովրդական եկեղեցի չունեին, բոլոր եկեղեցիների շինությունները կապված են թագավորների, բարձրաստիճան նախարարների և այլ իշխանների հետ, որոնց փառասիրությունը պահանջում էր ոչ միայն բնիկ Հայաստանի ժողովրդին կողմեն հարգանք ու պատկառանք վայելել, այլև միջազգային եկեղեցաշինություն մրցումներից ետ չմնալ, որ նույն ժամանակահատվածում բյուզանդական սահմաններով ստեղծված քառասուսուսումնասիրում էին տաճարներ ժամանակի ոգու պահանջմամբ: Մասնավորապես Հայաստանի համար անհաստատ անկախության մեջ եկեղեցին էր մի ամուր շրջանակ ժողո-

վրդին պահելու համար, և հոգևորական դասն էր ընդհանրապես հայոց ազգի և պետությունների միջև միջնորդի դեր կատարողը: Պետական իշխանությունները երբեմն քայքայվում էին, սակայն ժողովրդի ամբողջությունը պահպանվում էր եկեղեցիով շուրջը հավաքված: Իրաց այս վիճակին մեջ դժվար է հին հայերին մեղադրել կրոնական մոլեռանդության մեջ, սակայն ինչ որ արտավերապես գնահատելի է, արվեստասեր և գեղարվեստասեր ժողովրդի համար այն է, որ ընդհանուր գեղարվեստը զարգացնելու մեծ ասպարեզներից մեկն էր կրոնական կոթողը, որ 5-րդ դարին մինչև 15-րդ դար չափազանց շքեղ և հետզհետե վերածնվող ոճերով կանգնվեցին և այսօր մեծ պատիվ են բերում ստեղծագործող ժողովրդին: Համաշխարհային գեղարվեստի պատմության մեջ Սվրուպայում իրագործված միջնադարյան մի քանի շաշխարհիկ ոճերի ճնշողավայրը Հայաստանն է համարվում վճռականապես: Միայն եկեղեցիները չեն, որ հայ ժողովրդի գեղարվեստասիրական ճաշակն էր ապացուցանում: Չիրիմներ և դամբարաններ ևս, ինչպես ուրիշ ամեն ազգաց մեջ, նույնպես հայոց մեջ, մեծամեծ շքեղությամբ են կանգնված՝ սկսած ամենահին դարերից մինչև մեզ մոտիկ վերջին դարերը: Դժբախտաբար այս վերջիններն իբր ոչ բոլորովին կրոնական շինություն, ավելի են ավելվել քան եկեղեցիները, առհասարակ փչատակները և շենքերի գեղարվեստական բնկորները միայն մնացած են տեղերի վրա: Աշխարհիկ շինությունների կորուստը կամ ավերումը թույլ չի տա լիովին ապացուցանելու նույն շքեղությունները, այնուամենայնիվ կան փաստեր այդ մասին:

Շատերի համոզումն է եղած այսօր, որ հայերը Հայաստանում միմիայն եկեղեցիներ են շինած, քաղաքակրթական ուրիշ ասպարեզներում բնավ չեն առաջ գնացել բացի ճարտարապետականից: Այս թյուր կարծիքն առաջ է գալիս գլխավորաբար գուցե այն պատճառով, որ այսօր մեծ մասամբ եկեղեցիների ավերակներ են մնացել կանգուն անցյալի իբրև վկաներ: Նախ պետք է լավ իմանալ, որ առանց քաղաքակրթական ընդհանուր զարգացման ճարտարապետությունը երբեք չէր կարող առաջադիմել Հայաստանի մեջ, իսկ ճարտարապետության և գեղարվեստի զարգացման շարժումն անալու համար, խորհուրդ եմ տալիս դիմել եվրոպացի գիտնական ճանապարհորդների գրած այն հարյուրավոր հատորներին, որոնք ամբողջապես կամ մասնակի կերպով հետազոտած, ուսումնասիրած են և առանձին հիացումով են խոսում Հայաստանի ժողովրդի կենսունակության շրջապատում ծաղկող գեղարվեստներից օգտվելու ընդունակության և ստեղծագործական տաղանդի մասին: Այնուամենայնիվ, եթե Հայաստանում բացի եկեղեցիներից, ուրիշ շենքեր չեն տեսնում, այդ չի նշանակում զուտ ճշմարտություն լինելը, բնականաբար չեն տեսած ուրիշ բազմաթիվ աշխարհիկ կուլտուրական մնացորդներ:

Բովանդակ աշխարհի ճարտարապետության պատմությունը եթե թղթատենք, կպտենք միմիայն եկեղեցիներ, որոնց վրա հիմնված, գիտնականներ իրենց ուսումնասիրություններն ու եզրակացությունները հանում են զանազան երկրների ճարտարապետության զարգացման մասին Արևմուտքում միայն հոսմեական

և մասամբ բյուզանդական կայսրությունն է, որ թողնել են աշխարհիկ կամ քաղաքային շինություններ, որոնց ավերակները միայն կան գիտնական խուզարկումներու առջև: Կրոնական շինություններ միայն պահպանված լինելու մասին, ենթադրություններ անել կամ կարծիք հայտնել առայժմ տեղը չէ, յուրաքանչյուր ժամանակակից պատմաբան կարող է գոհացում տալ այդ անզոնվածային կարծված հարցին, սակայն ես առայժմ խոսքս մասնավորեցնելով Հայաստանի վրա, հաստատապես կարող եմ ասել, որ այնքան կուլտուրական և քաղաքային շինություններ են շինված Հայաստանում, որ եթե բոլորին հավաքենք գուցե ավելի մեծ թիվ կազմեն քան եկեղեցիները: Իմ մոտավորապես 20 տարվան հետախուզություններս ինձ տվել են բազմաթիվ նյութեր, որոնք մինչև այսօր հնար չէ եղել հրատարակել, սակայն ավելորդ չեմ համարում այստեղ դնել մի քանի կարևոր նմուշներ, որոնք կարծեմ բավական կրկին պայցուցանելու, թե հայեր դարերով ինքնուրույն պետություն կազմելու մեջ, զուրկ չէին պետականության արժանավորություններից (Գր. Մամիկոնյանի պալատը Արտևում, Սահմատիսի պալատը Մրենում, Սահմատիսի պալատը Անիում):

* * *

Նախաքրիստոնեական 2-րդ դարում, հունահռոմեական երկիրների նման, թատրոնները գոյություն ունեցել են Հայաստանի մեջ, որում մասին վկայում են օտարազգի պատմագիրները: Հայոց արքունիքները (մասնավորապես Մեծն Տիգրանի ժամանակ) ոչ միայն պահանջ էր դրում թատրոններ շինելու, այլև նրա հաշորդ Արտավազդը գրում էր նաև պիեսներ թատրոնների մեջ ներկայացնելու համար: Թե որչափ խրախուսում էին գիտությունն ու արվեստները թող ամեն մի հետաքրքրվող դիմե պատմագրությանը, իմ նյութիս սահմանը շատ նեղ է այդ հարցերով զբաղվելու համար: Իսկ քրիստոնեական թվականի սկզբնավորությունից հետո մինչև 15—16-րդ դարեր, մեզ խիստ շատ նմուշներ են մնացել այդ ժողովրդական և կուլտուրական հիմնարկություններին կամ հուշարձաններին բացառապես ենթարկված միմիայն հայկական ոճին, որոնց գլխավորներն են հետևյալ հուշարձանները:

Թովմա Արծրունին, 10-րդ դարում, Վասպուրականի սահմաններում այնպիսի բազմակողմանի շինարարական աշխատանքներ է նկարագրում, որոնց շինարարական հիմնարկներն և հաշվով մասին այսօրվան գեղարվեստագետներին և շինարարական մասնագետներին իսկ հիացում է պատճառում: Իմ հոգվածիս սահմանը շատ նեղ է այդ բոլորը մի առ մի գրել. սակայն այդ շինարարական աշխատանքներից ամենից ուշագրավը և կարևորը կուղեմ այստեղ հիշատակել: Գագիկ Ա. ուղեով ծովի մեջ մի խաղաղ նավահանգիստ շինել, չորս ձիարշավ երկարությամբ (ավելի քան երկու կմ.) ծովը լեցուցել է մեծամեծ ժայռերով և վրաները շինել է հաստատուն պարիսպներ նավահանգիստը շրջապատող: Այս պարիսպները այժմ ևս երևում են չրի մեջ, որովհետև վերին մասերը փլել են, նաև չրի մակարդակը բարձրացել է դարերի ընթացքում և պարիսպի ստորին մասերը մնացել են չրի մեջ: Թովմայի այս նավա-

հանգստի շինության մասին չափազանց ուշագրավ և նկարագրությունը: Այնպես մայրամասնությամբ և ճշգրիտ նկարագրում է քարերի տեղադրումը, ծովի մեջ հոսեցման եղանակները և այլ մանրամասնություններ, որ այսօրվան միևնույն նպատակով աշխատանքներից ոչ մի տարբերություն չի երևում, միայն եթե կա մի տարբերություն, որ մեզ հայտնի չէ, այն ժամանակվան չրի մեջ քարեր ամրացնելու համար գործածված կրաշաղախի տեսակը և բնույթն է: Այս մասին ոչ ոք հետամուտ չէ եղել, կարդացել են նկարագրությունը, նկատել են նավահանգստի պատերը չրի տակ և այդքանով բավականացել են: Վասպուրականի մասին այսօրվան հայտնելուց հետո ես կանցնեմ Երևակ գավառին, որը ես անձամբ շրջել և ամեն մի մնացորդ տեղի վրա տեսել ու արձանագրել եմ:

Նկ. 9. Անիի կամուրջի ավերակներն Արտևյան գետի վրա

Արտևյան գետը որ ամբողջությամբ Երևակի թագավորության է պատկանում, բնակչության հարաբերությանը դուրսից համար այդ գետին վրա, սկսած Մարմաշենից մինչև Արաքսի խառնուրդը շինել են ինք հսկայական միակամար կամուրջներ, որոնց կամարները 23 մետրից մինչև 30 մետր բացվածք ունին, կամուրջների կառուցվածքը եղել է սրբատաշ քարերով և այնպիսի շինարարական մաքրությամբ, որ այսօրվան

մեր ամենին խնամքով կառուցված շինքերն կգերազանցեն: Եվ ոչ ոքի թող տարորինակ չթվի, որ ասեմք թե 31 մետր լայնություն ունեցող միակամար մի կամուրջի կամարազագավր 105 սանտիմետր միայն թանձրություն ունի:

Չրբիլու գյուղի առջև շինված կամուրջը ավելի գերազանց հատկություններով օժտված է, որը ոչ միայն այսօրվա ավերակ վիճակի մեջ իսկ հպարտ է յուր ահեղ կառուցվածքով այլև իր վրա ունի անցյալում բարձր տեղերը ոռոգելու համար շրուղի եղած լինելու նշաններ: Այս կամուրջը թե՛ ավելի լայն է և թե՛ ավելի բարձր քան Անիի կամուրջը: Այս երկու կամուրջները քանդվել են թուրք-պարսկական կովի ժամանակ պարսիկների ձեռքով՝ թուրքերի արշավանքը դժվարացնելու համար: Մնացյալ յոթ կամուրջները թեև ավելի քանդված և ավերակ, սակայն ցույց են տալիս միևնույն մեծությունը և արվեստագործական վեհությունը: Այս կամուրջների շինության ոճը եթե քննենք, պիտի տեսնենք, որ իրենց պարզությամբ, ոճի հատկություններով իրենց կամարների ձևով, տեղ տեղ քաշված moulure-ների պարզությամբ ու գեղեցկությամբ կպատկանեն տեղական հայկական ոճին (այստեղ կարելի է հիշատակել Դերեզի կամուրջը): Երևակի ամեն կողմի վրա կարելի է տեսնել ձևագործ ճանապարհների մնացորդները, որոնք մի քանի վերստ երկարություն են ունեցել և այն տեղերը ուր ժայռերի և խութների են պատահել, ճեղքել են բազալտի ժայռերը պետք եղած լայնությունը և երկարությամբ և շարունակել են ճանապարհը (Բագարան, Անի, Աղջաղալա, Արզղալայի հյուսիսային

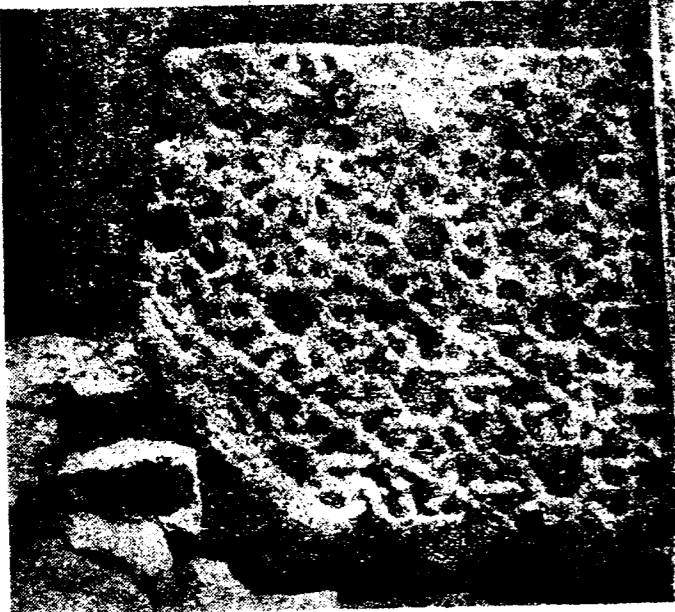
կողմը և այլն և այլն): Ոռոգման համար շրանցքների սխառեմով և բազմազանությամբ հետաքրքրվողներին, խորհուրդ կուտայի տեսնել ամենաառջև Բագարատունիների օրով շինված Ամբերդի շրանցքները, որոնք խորածոր լանջերի վրա շինված են անշրդի հողերը մշակելու համար: Ամբերդի գետի միայն աջ լանջին վրա սկսած ցածից մինչև վերին ձորագրը 13 հատ շրատար առուներ են շինված, որոնց մեկ քանիսը դեռ մինչև այսօր օգտագործում են շրջակա գյուղացիք մինչև Տեղեր կամ Կոշ գյուղերը: Ամբերդի ձախ ձորալանջին նույնպես հինգ հատ շրատար առուներ են եղել, որոնք լուծն Ամբերդի բերդաշրջանը ոռոգելով, անցնում էին շրջակա արևելյան և հյուսիսային գյուղերը, որոնք այժմ անբերրի են առուների խանգարման պատճառով: Նույն դրուքումը կարելի է տեսնել նաև Անիի շրջանում, որ մեծ քանակությամբ շուր բերված էր Արաքս լեռան և Գետիկների աղբյուրներից, որոնք ոչ միայն ոռոգում էին շրջակա ամբողջ այգիներն ու պարտեզները, այլև լեցնում էին քաղաքի հյուսիսային պարիսպի առջև փորված լայն խրամատները, և անցնելով այս խրամատներից քաղաքի արևելյան և արևմտյան լանջերում եղած այգիներն ու պարտեզները, ոռոգելուց զատ դարձնում էին շատ շրաղացներ և ձիթհանքի քարեր: Այս շրատար առուների հայտնի հետքերը այսօր ևս կարելի է տեսնել Եղվարդում: Գր. Մամիկոնյանի շինած բազմանկյունի եկեղեցիի մոտերը Սոգյուրի ձորալանջերի վրա և այլ տեղեր: Մենակ Անի քաղաքում շինված են հինգ հատ բաղնիքներ, բացի պալատական բաղնիքից, որոնց չորսը պարիսպի մեջ են, իսկ մեկը

Նկ. 20. Թալիկի իշխանաան շերտի մասերից

պարիսպից դուրս: Բազմաթիվ ձևերը հիշեցնում են արևելյան ձևերը, յուրաքանչյուր բաժանումները զբաղեցնում են տար ու պաղ ջրերի խորովակները դեռ մնում են ամեն մի գուտի առջև: Այդ ուղղությամբ դեռ չեն բնաված նախքան Անին գոյություն ունեցող հայկական հին քաղաքները, ինչպես Մրեն, Բագարան, Արգինա և Երազգավորս, որոնց մեջ անհնար է որ չլզրտնվին հասարակաց առողջության օգտակար այս կարևոր հիմնարկությունները: Հայոց վանքերը, բացի իրենց կրոնական և կրթական նպատակներից, ծառայել են նաև իբր ասպնախանոց կամ իջևան ճանապարհորդ կարավանների համար, սակայն անկախ վանքերից, Երազգավոր շինված են մեծամեծ իջևաններ, որոնց ավերակները հիացում են պատճառում հանդիսատեսին: Թալինի և Թալիշի մոտերը կան այնպիսի հսկայական իջևաններ, որոնց մեջ կարող էին պատասխարվել հարյուրավոր մարդիկ և հարյուրավոր անասուններ, սայլեր և այլն և այլն: Այս իջևանները ևս շինված են այնպիսի խնամքով և սրբատաշ քարերով ինչպես շինված են արքայական իշխանական պալատները:

Հայ հասարակության քաղաքակրթության և աշխարհաշինական աշխատանքներից կարելի է հարյուրավոր օրինակներ բերել և եթե նրանց ժամանակի պահանջն է եղել տեղ տեղ կրոնական շենքեր հիմնելը, այնուամենայնիվ այնպիսի մեծ և բազմաժախ հասարակական աշխատանքներ և շինարարություններ են կատարվել նրանք, որ յուրաքանչյուր 10-նյակ եկեղեցիների արժեքն ունի: Մենակ Թալինի իջևանի ծախքով կարելի էր շուրս հատ եկեղեցի շինել: Եթե Թալինում 7-րդ դարուն կանգնեցր են հսկայական գեղարվեստական կրոնական 2-3 կոթողներ, նրա հետ միաժամանակ շինել են ճանապարհներ, իջևանատներ, տնկել են անտառներ, փորել են ոռոգման առուներ և այլն և այլն: Այս բոլորը թափով շինարարությունը Հայաստանում մինչև 14-րդ դարը առաջ է գնացել, որ ոչ միայն դարի ի դար վերածնություններով և ձևափոխություններով

Նկ. 11. Թալինի իջևանատն մուտքի հսկայական քարի մի մասը

արևելյան աշխատանքներ և շինարարություններ են կատարվել նրանք, որ յուրաքանչյուր 10-նյակ եկեղեցիների արժեքն ունի: Մենակ Թալինի իջևանի ծախքով կարելի էր շուրս հատ եկեղեցի շինել: Եթե Թալինում 7-րդ դարուն կանգնեցր են հսկայական գեղարվեստական կրոնական 2-3 կոթողներ, նրա հետ միաժամանակ շինել են ճանապարհներ, իջևանատներ, տնկել են անտառներ, փորել են ոռոգման առուներ և այլն և այլն: Այս բոլորը թափով շինարարությունը Հայաստանում մինչև 14-րդ դարը առաջ է գնացել, որ ոչ միայն դարի ի դար վերածնություններով և ձևափոխություններով

որով արտահայտվել է երկրի մեջ, այլ նաև հայ-շինարարական արվեստը և ոճերի ազդեցությունները գնացել են մոտավոր և հեռավոր երկրները:

Զկա մի երկիր, Հայաստանը շրջապատող երկրների մեջ, ուր պատմական ավանդությունները չհաստատեն հայ մասնագետների— բժիշկների, նկարիչների, ճարտարապետների գոյությունը: Մասնավորապես ճարտարապետներն իրենց երկրի սեփական ոճով շինել են շենքեր Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայի զանազան մասերում և իրենց անունները փորագրել են իրենց կանգնած շենքերի վրա: Ծարտարապետության հուշակավոր պատմաբան փիլիսոփա A. Choisy ցույց է տված մի գիտական քարտեզի միջոցով այն հոսանքները, որ հայոց շինարարական արվեստը տարածվել է Եվրոպայի զանազան մասերում վրա: Հոսանքներից մին և ամենն են բնորոշը անցնելով Դոնի և Վոլգայի ափերով, իրենց հետքերը Ռուսաստանում թողնելի հետո, հասել են Սկանդինավիա, հետո Իռլանդիա և այնտեղից դեպի հյուս. արևմտյան Եվրոպա: Մի ուրիշ հոսանք Ան Ժովի ափերով անցնելով Եվրոպա և Դանուբի եզրերից, հայ-ճարտարապետական գաղթախոյնի մը վերածնելով, հասել է նույնպես հյուսիս արևմտյան Երանսիա և մեծ օժանդակ է հանդիսացել ռոմանական ոճի կազմակերպման՝ 11-րդ դարու սկզբներին: Պակաս դեր չէ ունեցել նաև գոթական հյուսիս կազմության մեջ 13-րդ դարում: Նաև Ogive անվանված շինարարչիկ ոճին ամենահին օրինակներն եվրոպացի գիտնականներ Հայաստանում են գտնում: Նույն հեղինակը (Choisy) նույնպես ցույց է տալիս քարագործության արվեստի հետ միասին ուրիշ հայկական արվեստների ուղիղ ազդեցությունների փոխադրությունը թաթարների արշավանքների միջոցով մինչև Նիկոմեդիա (Մարմարա ծովի եզրերը):

4. ՔԱՂԱՔԱՆՈՒՄԻ ԿՈՐԸ

Եվրոպական հնագիտական մատենագրանք ճարտասացավ հայոց ճարտարապետության մասին, ուսումնասիրական մի նոր հատորով: Գրքը մեծադիր և շքեղ հրատարակություն է գեղատիպ պատկերներով:

Գրքի անունն է «Etudes sur l'art médiéval en Georgie et en Arménie» Ուսումնասիրություն միջնադարյան վրացական և հայկական արվեստի»:

Հեղինակն է Սորբոնի համալսարանավարտ Jurgis Baltrušaitis— Ժյուռժիս Բալտրուշայտիս երիտասարդ գիտնականը: Տպված է Փարիզ 1929 թ.:

Այս գիրքը միջնադարյան Հայաստանի արվեստագետ աշխատավորության պատմիչն ու պարծանքն է, որ ոչ միայն գիրքն է, հին դարերի մեջ, իրենց շրջապատում զարգացող արվեստներից օգտվել, այլ և գիտցել են այդ ուրիշներից փոխառյալ արվեստները յուրացնել, զարգացնել և կատարելագործել: Այսօրվա եվրոպական գիտնականների ուշադրությունը իրենց թողած հուշարձանների վրա բեկնելու շարժումը:

Ն Այս հոդվածը մի գրախոսական է, որ ցույց տալով է մասնակցությունը

Հեղինակը, միջնադարյան հայ արվեստի մի ճյուղը, այսինքն հայկական մանվածները մոտից ուսումնասիրելու համար, երկու անգամ այցելել է Հայաստան, շրջել է հուշարձանների մի մասը՝ ուր կային հեղինակին հետաքրքրող նյութերը:

Հեղինակի համար խիստ դժվարին և երկար ժամանակի կարոտ պիտի լինեք այս լուրջ ուսումնասիրությունը գլուխ բերելը, եթե Հայաստանի կառավարությունը, և մասնավորապես կուսակցության ժողովրդական կոմիսարիատը, ըստ ամենայնի շրջապաններին հեղինակի ճանապարհորդությունները, տալով ամեն տեսակի հանձնարարություններ, փոխադրական միջոցներ, և այլն և այլն, որով, հեշտությամբ կարողացավ իր նպատակին հասնել: Ուստի առ այս՝ իր գրքի առաջաբանին մեջ պարտք համարեց հրատարակել անհուն շնորհակալություններ հայտնել Հայաստանում գտած թե պետական աջակցությունների համար և թե մասնագետների տված խորհուրդների և օգնությունների համար:

Գրքի առաջաբանը գրել է Սորբոնի համալսարանի բազմահմուտ պրոֆեսոր Ֆոսիլյոնը, (Henri Focillon,) որ մի հակիրճ, բայց հմտալից տեսություն է կատարել հայոց հին պատմության մասին, խտացնելով նախաքրիստոնեական շրջանից մինչև մեր. թվականի քաղաքական անցքերը, որուն մեջ ցույց է տալիս ընդհանրապես Հայաստանի քաղաքական և շինարարական զարգացման աստիճանները, որում պարբերաբար, ըստ ընդհանուր բարեկարգության և տնտեսական բարեկեցիկ վիճակի, ստեղծել են ճարտարապետական և գեղարվեստական ոճեր, թե՛ արտաքին և ներքին փոխադարձ ազդեցություններով և թե՛ ստեղծագործություններով:

Ընդունելով, որ, համեմատական ուսումնասիրությունը կենտրոնի յուրաքանչյուր ոճի կամ ձևի բնագավառը կամ գաղթախոյնը, այնուամենայնիվ, նույն կերպով մանրազնին քննության ենթարկելով՝ կորոշվի նաև տեղական ստեղծագործությունները: Հայաստանը թեև խոշոր ազդեցություններ կրած է շրջակա մեծ ազգերի ճարտարապետությունից, սակայն անվիճելի է դառնում այժմ նաև ինքնուրույն ստեղծագործությունները: Բանի խորանում են գիտնական արվեստագետները պատմական հայ ճարտարապետության ուսումնասիրության մեջ, այնքան մեծ նյութ են գտնում ուսումնասիրելու թե՛ օտարաճատ ոճերը, և թե՛ տեղական ստեղծագործությունները:

Վերջին անգամ, որ հայ ճարտարապետության մասին խոր ուսումնասիրություն կատարել է Հ. Սորթիգոնկին և տվել է առատ նյութ հայ ճարտարապետության հուշարձաններից, անշուշտ պրոֆեսոր Ֆոսիլյոն համամիտ Սորթիգոնկինի: Կրկնում է անոր Հայաստանի ճարտարապետության մասին կարծիքը: Թե՛ սերկար ժամանակ բյուզանդական գավառական ճարտարվեստ համարվելուց հետո, հետզհետե հանգեցին այն համոզման, որ Հայաստանը, ճարտարապետի էական տարրերի՝ եթե ոչ տարածողը, գոնե յուրատեսակ մի օջախ է, որ օժտված է մեծ գործությամբ տարածելու Հայկական ճարտարապետի կառուցողներին մենք հանդիսում ենք ոչ միայն Պոլսում, ամենի հին ժամանակներում, այլ և հետագա շրջանում Գնեստրի և Սիրիայի երկրներում» (առաջաբան, էջ 7):

Գիտնականներից ընդունված ճշտություն է, որ գիտություն և արվեստներ երկրն երկիր փոխանցվում են. առևտրական հարաբերություններով, գաղթականություններով և պատերազմներով: Հետևաբար բնավ տարբերակ չէ, որ Հայաստանի մեջ ճարտարապետություն և գեղարվեստ զարմանալի կերպով զարգացել են, քանի որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով, վերահիշյալ երեք տեսակ երևույթների թատերաբեմը եղած է ընդմիջում:

Գրքի առաջաբանի հեղինակն ասում է. «Հեղինակը ստանալով ճարտարապետի մի մասնագետ է, որ հարուստ հողի վրա շարունակելու է իր հետազոտությունը և գործադրելու իր մեթոդները»: Հետազոտություններ և քաղաքատվություններ անելու պահուն, հեղինակը կարծում է, որ, անոր (հայ ճարտարապետության) ամենափայլուն ծաղկման շրջանը գրեթե զուգահեյտում է ռոմանական կուլտուրայի ծաղկման հետ (էջ VII):

Հեղինակը, իր տեսած սահմանափակ հուշարձաններով, բնական էր, որ այս տեսակ մի կարծիք ունենար: Սակայն, եթե նա հնարավորություն ունենար տեսնելու 5-րդ դարին մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնած մեծ ու հուշակալ հուշարձանները, անպայման օրիստի համոզված լինեք, որ հայ ճարտարապետության գլխավոր օրրանը Արևելքն էր. տեղական ճաշակի և շինանյութերի ինքնուրույն հատկությունից համեմատ, յուր արևելքից առած դասերը անհունապես զարգացուց նույնիսկ հին ազդեցությունը անճանաչելի դառնալու շարժ: Այս ամենը կատարված էր դեռ այն ժամանակ, երբ ռոմանական ճարտարապետություն գոյություն չուներ և անձնազն ալելի քան երեք հարյուր տարի անցնել էր հարկավ, որ ռոմանական արվեստը ծրագրվեր:

Հիմարվի, եղել է ժամանակ, որ արևմուտքը մեծ ազդեցություն է ունեցել Հայաստանի քաղաքակրթության վրա, նախաքրիստոնեական շրջանում, մասնավորապես Արշակունիների ժամանակ, բայց այդ ազդեցությունը մեզ տալիս են հայ և օտար պատմագիրներ, ոչ թե կանգուն կամ կիսականգուն հուշարձանական վավերական վկայություններ:

Քրիստոնեական առաջին դարուց մինչև երրորդ դար, մենք ոչ մի հուշարձան չունինք, բացի Գառնիի մեջ Տրդատ առաջինի կանգնած հովանոցն, որպեսզի մենք հիմնավորենք պատմագրաց տված տեղեկությունները նաև ճարտարապետական տեսակետով: Մաքուր հոռմեական ոճով կանգնված Տրդատա հովանոցը իր շքեղ գեղարվեստական ոճով, բնավ ազդեցություն չէ ունեցել Հայաստանի շինարարության և ճարտարապետական ոճին վրա և ինքը մենակ մնացել է Հայաստանի սրտին վրա, մինչդեռ անվիճելի կերպով 5-րդ դարուն նույնիսկ Գառնիի մեջ կառուցված մեծ կաթողիկեն, որը այժմ կիսավեր վիճակի մեջ է, բնավ չունի արևմտյան հատկանիշ: Երկու կամ երեք հին հուշարձանների մեջ, թեև երևում են մի քան արևմտյան գծեր, ինչպես էլ միտին, Տեկոր, Երվանդուց, բայց ընդհանրապես անոնց կառուցումը և ճաշակը միշտ արևելքն է հիշեցնում: Արևմտյան ճարտարապետության մի քանի մասնավոր ձևեր, որոնք հետագային ևս պարբերաբար երևում են Հայաստանի հուշարձանների վրա,

մինչև 11—12-րդ դար, հաստատույն մեզ ենթադրել են տալիս, որ ազդեցությունը եղած է Միրիայի ճանապարհով, որովհետև 5-րդ դարուն կանգնված Քաշ Ապարանի և ուրիշ ժամանակակից շենքերը զուտ սիրիական կանգնված Ջվարթնոց հոյակապ տաճարը, հոռվմեակներից շատ ավելի սիրիական ոճի և ճաշակի հատկանիշներ ունի: Այնուհետև մինչև 12-րդ դար, թե՛ Անիում և թե՛ Հայաստանի ուրիշ մասերում, հունա-հռոմեական աննշան մասնամասնություններ երևում են դռների և այլ զարդաքանդակների մեջ պատշաճեցուցված:

«Երբ 429 թ. Սասանյանները տապալեցին Արշակունիները բոլոր մնացորդները Հայաստանում, անոնք իրենց հետ բերին ոչ միայն քաղաքական սխառնմ, այլ նաև տարբեր կրոնական հաստատություններ և իրենց դինաստիական դոգմատիկական ֆանատիկությունը» (էջ IX): Այսպես է բնորոշում առաջարանի հեղինակը նույն դարերուն Հայաստանի քաղաքական կացությունը: Ես չեմ կարող որևէ առարկություն անել այս կարծիքին դեմ, սասանյանների ժամանակ Հայաստանի քաղաքական կացության մասին, այդ կարող պատմաբանների լուծելու խնդիրն է, սակայն միայն մի բան ինձ շահագրգռել է, այն է, գտնել Հայաստանում սասանյան կրոնական տիպի հաստատությունների մնացորդներ, բայց այդ տեսակ հետքեր գտնել ոչ միայն ինձ համար անհնար է եղել, այլև մի քանի խուզարկու մարդկանց ենթադրությունները ևս միանգամայն անհիմն են: Պարզապես երևում է, որ սասանական կրոնը Հայաստանի մեջ ընդհանուր տիրապետող չէ եղած, հետևողներ խիստ սահմանափակ եղել են առանց կրոնական նշանակելի հաստատությունների:

Գալով Քաղղորդայտիսի աշխատության, արվեստագիտական շահագրգռելով զրատարակություն է: Նա ցույց է տալիս, ոչ միայն ուսմանական արվեստի մեջ իր կատարյալ հմտությունը, այլև հարկանական ճարտարապետություն մեջ իր ընտրած ճյուղի, մանվածոների ուսումնասիրությունը կատարում է ամենայն բարեխղճությամբ: Քննության է ենթարկում բոլոր ձևերը, անոնց հյուսվածքների եղանակը, բազմազանությունը և միանգամայն բարդ ձևերը, որոնց տարրալուծելով, պարզելով ցույց է տալիս ընթացողին քանդակող արվեստագետներին շահագրգռական հմտությունը և քանդակելու մեջ ունեցած ճարտարությունը:

Հեղինակը, ինչպես ասացինք, ուսումնասիրության նյութ ընտրել է հայ-վրացական մանվածո քանդակները և հարթաքանդակ պատկերազարդումները, որոնք առհասարակ գտնվում են հուշարձանների պատերի վրա փորագրված: Ես այստեղ չպիտի զբաղվիմ ամբողջ գրքի բովանդակությունով, այլ պիտի զբաղվիմ Հայաստանի մանվածոների մասին գրվածներով, որոնք հաճախ իր խոսքերով պիտի ներկայացնեն ընթերցողին և պիտի գրեմ իմ դիտողությունները, եթե կարիք լինի գիտազության:

Շատ քիչ է զբաղվում մանվածոների պատմականությամբ, այնուամենայնիվ հետաքրքրական են սոված տեղեկությունները և իր տպավորությունը հնագույն արվեստի մի ճյուղի մասին, որին սահման է գծում արևելքում Սև ծովից մինչև Կասպից ծով տարածված երկրները, այսինքն բովանդակ Անդրկովկասը:

«Մանվածոները ամենահին ձևերի խումբին պատկանին, որը մարդիկ գործածել են իրենցները և հուշարձաններ զարդարելու համար: Ոչ ոք չպետք է համարի որպես բարբարոսական ոգու արդյունք կամ արվեստի հատուկ մի տարր: Իր տարածված երկրները և կիսի ընդարձակ ինչպես իր հնագույն ծագումը: Միջին դարու բոլոր նախնական ժամանակներում, հետո ուսմանական շրջանում, և արևելքի մեջ ևս զարդաքանդակների այս արվեստը, երկար ժամանակ շատ սիրելի թեմա եղած է»:

Արևմտյան Ասիան, քրիստոնեական հուշարձանների զարդաքանդակների մեջ, արտակարգ կարևորություն սովավ մանվածոներին, մասնավորապես Հայաստանի և Վրաստանի մեջ»:

Անօգուտ չէ ստորագծել, որ քրիստոնեական թվականներին, մեր տեսած նույն երկրներին մեջ, շատ հին ժամանակներում այսօրինակ մի զարգացման ոճ գործածել էին քաղղեացի և հիթիթ քանդակագործներ և կարելի է նույնիսկ ավելի հին ժամանակներում ևս: Մեր ծրագրի մեջ չի մտնում պատմական հաջորդության մի կապ փնտռել և հաստատել այս սխառնմաների մեջ, որ կրոնա տեսականապես վերլուծվել մի միավորան և կառնվին նաև իրենց բազմազանության մեջ ավելի հին ձևերը, որոնք այժմ խիստ հեղաշրջված են»:

«Մանվածոների թիվը, բազմազանությունը և երկարատև գործածությունը, ի սկզբան միօրինակության տպավորությունը կթողուն: Այս օձապտույտ հանգույցներով համատարած հյուսվածանկար քարերը, առաջին հայացքով միմյանց նման են և ստեղծագործելու անընդունակ մի ժողովուրդից ստրկաբար դրոշմված, բայց ավելի մոտիկից տարրալուծելով, պիտի տեսնենք, որ կազմական ոճը շահագրգռել է և այս ալլազան զուգախառնումները, մեծ ճշտությամբ մեկը մյուսից կթիան, որ ունին իրենց մեջ շահագրգռական մի բան: Բառին բուն իմաստով, զարդական ձևերն՝ անկե կանչատվին այնպիսի պայմանների մեջ, որ կպարտավորվին ճշտել, և թերևս պիտի օգնենք ըմբռնելու ոչ միայն այս արվեստի ոգին, այլ և բաղադատական ճանապարհով խուզարկությունները լույս պիտի սփռեն ուրիշ երկրների քրիստոնեական արվեստների վրա»:

Այս հոյակապ հրատարակությունը մի լուռ մեղադրանք է Հայաստանում ապրող բազմաթիվ ճարտարապետների հասցեին, որոնք ընավ չեն հետաքրքրված իրենց անմիջապես շուրջը համատարած սփռված արվեստագիտական անգնահատելի գանձերով: Եվ ահա ինչպես ընդմիջտ, այս անգամ դարձյալ գիտական մի մեծ հաստատության կողմից, Եվրոպայից է գալիս մի մասնագետ, Հայաստանի հուշարձանները ուսումնասիրելու համար, նաև կատարելապես լրացնում է հայ արվեստի գեթ մի մասին վրա, նախորդ գիտնական արվեստագետների մակերևութային և թուուցիկ ուսումնասիրությունները:

Հիրավի, զարմանալ միայն կարելի է հեղինակին թե՛ դեպի հուշարձաններն ունեցած արտակարգ սիրույն վրա և թե՛ մանվածոների մաթեմատիկական և շահագրգռական ճշգրիտ ձևակերպումները խորապես ուսումնասիրելու, կատարյալ համբերատարությամբ տարրալուծելու մասին:

Մանվածո քանդակները, ինչպես նկատել է գրքի հեղինակը, ուրիշ շատ օրինակների հետ ժառանգել են ճեղքավոր հիթիթներից և Ասորա-Պարթևայից, սակայն ակներև է, որ այս հին ցեղերի մեջ թողած պարզ և նախնական ժառանգությունը, անօրինակ բազմաբեղուն կատարելության են հասցրել Անդրկովկասի ժողովուրդները և մասնավորապես Հայաստանը, որոնց արտագրությունները համեմատելով նախկին պարզության հետ, կտեսնենք, թե որչափ սիրելի են Հայաստանում այս մանվածոները և մի խորհրդավոր անհրաժեշտություն են համարել այդ ճյուղի զարգացումը: Դեռ 5-րդ դարին սկսած, հայ հուշարձանների վրա երևում են մանվածոներ, սակայն ավելի պարզ և թեթև հյուսվածներով: Ավելի բարդ և գերազույն կատարելության հասած շրջանը 10-րդ դարին մինչև 12-րդ դարն է, որ միանգամայն հավատարիմ նախկին պլանդրություններին ավելի խիտ են հյուսվածները և շատ անգամ սովորական երկու ժապավենի, մինչև երեք ժապավենով հյուսված են: Սկսած 13-րդ դարին է, որ երևան են գալիս նստեղով և տերևներով խառն մանվածոները և զանազանակերպ հյուսվածներով բազմակյունի աստղերը, որոնք թեև չունին նախկին շրջանի հյուսվածքի խտությունը, այնուամենայնիվ, շահագրգռելով ճոխացած և ծանրաբեղունված մի երևույթ ունին և հաճախ աններդաշնակ, թե՛ իր ամբողջության մեջ և թե՛ իր շրջապատին հետ: Անտարակույս այս շրջանի մանվածոների մեջ, հեղինակը համարում է «արագական հանճարը այս ձևակերպումների մեջ առաջին կարգի մի դեր խաղացած»: Ինչ որ ալ լինի արագական ազդեցության խնդիրը, պետք է որ այդ ազդեցությունը համարվի 13-րդ դարին ոչ շուտ, հավանական է համարվում, որ թաթարների մահմեդականությունը ընդունելուց հետո միայն, մանվածոների մեջ այդ էական փոփոխությունը կատարվել է, այլ շրջանը առհասարակ, ոչ միայն մանվածոների, այլ և հայոց ճարտարապետության անկման սկիզբն է համարվում:

Այս գրքին մեջ ցանկալի էր, որ ուսումնասիրված լիներ մանվածոների, գոնե քրիստոնեական շրջանի «հաջորդական կապերը որով մեզ որոշ շահով հայտնի պիտի լիներ, թե ո՞ր երկիրը նախապես ժառանգել է հիններից մանվածոների ավանդությունը, շարունակ պահել և զարգացրել է, և ո՞ր երկրները եղած են հետեվողներ կամ ազդվողներ: Մանվածոնք երբ նկատվում է, որ որոշ դարաշրջանների մեջ, մանվածոների բնույթը զգալի փոփոխությունների է ենթարկվում. թերևս այդ ուսումնասիրությամբ պիտի պարզվեր նաև արագական կամ իսլամական ազդեցության ժամանակաշրջանը:

Երևի առաջիկային դարձյալ նույն հեղինակից պիտի սպասենք այդ ուղղությամբ մի ուսումնասիրություն:

Թեև սկզբից մինչև վերջը ժամանակագրական համեմատություն չէ կատարած հեղինակը, այնուամենայնիվ, որոշ երկրների մեջ, մանվածոների արվեստագիտական տարբերությունը նշանակել է, որ մեզ համար խիստ շահեկան է: Արդ, այս մասին հեղինակը գրում է՝ «Գալով թեմային Անդրկովկասին մեջ բաժանվելուն, միջոց հավասար և համեմատական չէ, Վրաստանը նվազ

խորացած է վերլուծական ոգիով, նորա հյուսվածքները հաճախ գործածում են շղթայումներով ձևացած և բնածալում են անոր մի ընդարձակ աղյուսակ: Իրենց բազմանկյունների ձևակերպումը ավելի սեղծ է. մասերի շղթայումը, մանվածքը և հյուսվածքն ավելի միատարր և ավելի անձկորեն կապված լինելը կհաստատեն»:

«Հայաստանն ընդհակառակը, ամբողջովին սողոված է վերլուծական ոգով, յուր անթիվ խաչքարերը տարբեր բազաղրյալ հյուսվածքներով կենդակացնեն բոլոր հնարավոր ալլազանությունները, այնտեղ շղթայումը խիստ քիչ անգամ կիրարկված է: Ասոր հակառակը, ընդիրեարս խաչաձևումը, որ կընչե ձևի միությունը, կատանա մի մասնավոր զարգացում. բազմանկյունների կատարյալ երկրաչափական են և հյուսվածքը միանգամայն պարզ է, յուրաքանչյուր տարր դյուրահասկանալի, հաշիվների խորությունը այնտեղ խիստ շրույթյան կհասնեն և մարդ կզգա որ, ոճի մի հրամայական պահանջի հատկանիշ կատանա»:

«Միևնույն ոգին երևան կուզա նաև բարձրաքանդակ հորինածի մեջ, սա միօրինակ կանոնավորություն ունի, ձևակերպությունը խոյս կուտա ալլազանություններից, հաշված է նաև քանդակով ու կարգինով. գծապտության ստվերագծի շուրջը եղող դատարկությունները խորացնելով է, որ դուրս կբերեն ուրվագիծը. հասարակ եղանակ թերահարթ քանդակագործությունը: Հատակը կմնա խորության մեջ ծածկված և կտարածվի ստվերավոր մի սփռոցի նման: Պատկերագրական այս նշանադիրը ճշտորոշված են նաև փողաձև փորվածքներով, որք կընթանան հյուսվածքին զուգընթաց, կկրկեն յուր գծագրությունը և կուրվագծեն մի ստվերի շուրջով»:

Վրաստանի մեջ աստիճանաշափը ավելի ընդլայնված է, փորվածքները ավելի շեղված, հորինվածքը նվազ մանրամասնությունների մեջ կմտնեն: Մինչ դեռ Հայաստանի մեջ բաղադրությանց աստիճանաշափը շատ ավելի փոքր է. հատակի փորվածքները նվազ շեղված, ամբողջության մեջ ավելի խոսացած, ուրվագծեր ավելի նուրբ են, քանդակագործական դուրի ճարտարությունը ոսկերչական աշխատանքն են հիշեցնում»:

«Այս կերպով մենք կարողացանք հետևել Անդրկովկասյան մանվածոների շրջափոխությանց մեջ, մի շահագրգռական ձգտումի: Սա փակագրի և շահագրգռության ճշմարիտ պաշտամունք է, որ անհրաժեշտ է պատշաճապես տալ արևելյան ուճին: Այսօրինակ հզացված արվեստի մի գործ, խաչի արդյունք չէ, արվեստագետի ճարակը կամ քմահաճույթը չէ, որ առաջ վարել է գրիչը: Հանպատարաստից մի հորինված չէ, որ ինքնաբերաբար գտել է ձևերու այս բազմապիստությունը, նա մի գերագույն գիտության տեր արվեստագետի հաշիվն ունի իր բոլոր եղանակների մեջ: Քանդակագործը մի շահագրգռ է, և փնտրում է շահագրգռական կարգով խնդիրների լուծումը և իր հրահանգները դրոշմում է քարի վրա»:

Ես չեմ ավելացնելու իմ կողմից ավելի բացատրություն հարկական մանվածոների մասին և որչափ հրմտություններ և ճարտարապետությամբ քանդակված են անոնք, այս հորվածին մեջ բավական եմ համարելու հեղինակի տպավորությունները և տեսությունները:

միայն ցանկալի կգտնեմ, որ ժամանակակից արվեստագետներ հետաքրքրվեն և սեփական աչքով տեսնեն այն ամենը, որ միջնադարյան հայ աշխատավոր արհեստավորը թողել է մեզ իբր ժառանգություն, որով մենք կարող ենք պարծենալ համաշխարհային արվեստագետների առջև:

Կարդալով այս գրքի առաջաբանը և առաջաբանի հեղինակի պատմական եզրակացությունները, թե ինչպես Արշակունիների ժամանակ արևմտյան քաղաքակրթությունը տիրապետող եղած էր Հայաստանի մեջ, և հետո որ 429 թվին տիրապետեցին Սասանյանները, գրեթե միանգամայն փոխվեց քաղաքակրթական պատկերը Հայաստանի մեջ, ձուլվեով Սասանյանների քաղաքական և կրոնական սխառեմները հայոց ներքին կյանքի մեջ: Ըստ իս, այս պարագան ավելի խորն ուսումնասիրության կարոտ է: Գուցե քաղաքակրթական զանազան ճյուղերի մեջ առաջադիմություն կատարեց ըստ պատմագրական վկայությունների և ժամանակակից պատմաբանների ենթադրության, սակայն ճարտարապետական տեսակետով, կարծեմ համաձայնել դժվար պիտի լինի ինձ համար, քանի որ Հայաստանի մեջ ունե հուշարձան չէ գտնված փաստացի կերպով նախաքրիստոնեական վերջին դարերը հիշեցնող: Այստեղ շատ կան նախապատմական ուրարտական կամ խալդական շենքերի հետաքրքրական կիկլոպյան ամրոցների և պարիսպների մնացորդներ, որոնք ճարտարապետության նախնական պատկերը միայն հիշեցնում են մեզ, բայց ոչ թե հունական կամ հռոմեական բարձր քաղաքակրթություն տիրապետող Հայաստանին: Իսկ մնացորդներն անմիջապես հետո, թողելով մի քանի դար անորոշ դատարկություն, 4-րդ դարուց սկսվում է քրիստոնեական շրջանի ճարտարապետությունը, որը դարձի է դարձրել զարգանում է և թե նոր վերածնություններով կերպարանափոխվում է մինչև 15-րդ դար: Սակայն եթե ուշի ուշով քննենք, գրեթե առանց բացառության, բոլոր դարաշրջաններում, հայոց ճարտարապետության մեջ կգտնենք ոչ միայն Արեւմտյան և Սասանյան, այլ և հեռավոր ասորա-քաղաքական ճարտարապետության տարիքներ:

Մշակույթ վերն ասել եմ, եղել են դարաշրջաններ 5-րդ դարին մինչև 12-րդ դար, որ արևմուտքը մասնակի ազդեցություն ունեցել է հայոց ճարտարապետության վրա, բայց երբեք ընդհանուր տիրապետող չէ եղած: Հիրավի, էջմիածին, Տեկորի, Երվանդուքի, և այլն շենքերի վրա կան հունա-հռոմեական զծեր, սակայն անոնք շատ աննշան են և հազիվ ճանաչելի տեղ ընտան են, իսկ ամբողջ շինարարական ոճը և ճաշակը միակամայն արևելյան է: Այստեղ հարկ է որ կրկնեմ, թե Փանոսի մեջ Տրդատի հույակապ հովանոց անվանված շենքը, իր հունա-հռոմեական ոճի արտակարգ ճոխությամբ հաճելի չէ եղած տեղական ճարտարապետների և ժողովրդին ու բնավ հետևողներ չէ ունեցած: Երկրորդ Փանոսի մեջ 5-րդ դարուն կանգնված մի շենք, հռոմեական ճարտարապետությունը հիշեցնող մի գիծ իսկ չունի: Ուստի իմ կարծիքով, կանխահաս եզրակացություն է Հայաստանի նախաքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ հունական և հռոմեական ազդեցություն փնտրելու նախորդ թվածու ազդեցություն:

ները և անվիճելի են այն պատճառով, որ Սիրիայի ճանապարհով եկած են, որովհետև փաստացի գիտենք, որ Սելեվկյանց տիրապետության ժամանակ շատ շենքեր կառուցվեցին Սիրիայում հռոմեական ոճով, որոնցմե փոխադրվեցան Հայաստան, քրիստոնեության միջոցով, խառն սիրիական ոճի հետ:

Գալով հեղինակ Բաղրուշայտի հայկական մանվածոների մեջ «Արաքական կամ իսլամական հանճար» տեսնելուն, կարծում եմ, որ այդ եզրակացությունը առաջ է դալիս ժամանակագրական մանրակրկիտ ուսումնասիրություն կատարած չլինելուն համար: Այս հարցն ապահովությունը, մի քանի գիտնական ճանապարհորդներ ևս արել են, որ իբր թե հայ ճարտարապետության մեջ տիրող դեր է կատարել արաքական ոճը:

Արաքները Հայաստանին մեծ մասամբ տեր դարձած օրից (7-րդ դար) պետք էր, որ իրենց ճաշակը դրոշմած լիներ եթե ոչ 7-րդ դարու, գեթ 10-ից 11-րդ դարու ճարտարապետության վրա: Մինչև 13-րդ դար, այդ կարծեցյալ ճաշակը բնավ գոյություն չունենալին զատ, անոնց տիրապետության շրջանում չենք գտնում մի շենք կանգնված: Եթե նույնիսկ ուշադրություն չը դարձնենք հայ մատենագիրների ողբերգություններին, Հայաստանի տառապանքների մասին, և սա ոչինչ համարենք, Վոգյուսի, Եռագլխի և այլ եվրոպական գիտնականների, արաքների արշավանքը քաղաքակրթության պատուհաս համարելուն, դոնե իրենց տիրապետած սահմանին մեջ, չգտնվեցան հուշարձաններ, որոնք այս ընդհանրացած կարծիքների հակառակը ապացուցեն:

Արվեստը հանկարծակյան թափով երևան է գալիս Հայաստանի մեջ 13-րդ դարուն, թաթարական տիրապետության ժամանակամիջոցին, և երկիրը ծածկվում է թեև փոքր, բայց հաճույատեմիլ շինանյութերով: Ահա այս շրջանին է, որ հայկական մանվածոները, որոնք արդեն գոյություն ունենին 5-րդ—7-րդ և 10-րդ—11-րդ դարերուն մեջ, ստանում են միանգամայն նոր տեսք և նոր զուգարանում: Այս շրջանին է, որ տերևալից ուտերի մեջ խառն կենդանիների և թռչունների քանդակներով մանվածոներ երևում են, որոնք գրեթե օտարապետում են հին մանվածոների ակնապարար երևույթին և մեր կարծիքով մոտենում են անկման, ինչպես որ այդ շրջանում է, որ սկսվում է հայ ճարտարապետության անկումը, որովհետև ոչ միայն մանվածոներն այդ դարուն նոր ձև ստացան, այլ և շենքերի ամբողջության մեջ ևս հեղաշրջում առաջ եկավ, հին ավանդությունները պահելով հանդերձ: Թաթարական շրջանի մանվածոների և քանդակագործների ալլասերված նմուշներն են Ջուզայի բազմաթիվ խաչքարերը, որոնք թեև նախնական հայացքով շփազանց շքեղ և զարդարուն երևույթ ունեն, այնուամենայնիվ, նախկին մանվածոների ակնապարար և հաճույալի երևույթը չունի: Այստեղ արդեն նկատելի է ոչ միայն թաթարական ճաշակը, ինչպես Անիի հետին դարերու շինությանց մեջ, այլ և նոր պարսկական ճաշակը խառնված հին մանվածոների հետ, որոնք ցույց են տալիս նախորդ մեծ արվեստի անկման ենթարկումը:

ԿՈՍՏԱՆԴՆՍՆՈՍ ԵՎ ՀՈՒՍԻՆՆԱՆՈՍ

(Ժամանակի դատաստանը)

Վաղուց անցեր էին եգիպտական մեծագործ Ռամզեսներու, փարավոններու և ասորա-քաղաքական Սենհերիթներու: Սարգոններու աշխարհազորը շրջանները:

Փիլիպյան Աղեքսանդրի վաղահաս մահվամբ հռոմեայցի կայսեր տիեզերակալի մեծ փառքը ընդմիջատ դրոշմեցավ և աշխարհաստան կայսրությունը՝ բախտախնդիրներու մեջ բաժան բաժան եղած անվերջ կոփվելու ասպարեզ դարձավ, մինչև որ միջին դարուն համաշխարհային մեծ հեղաշրջում մը փոխեց երկրին ճակատագիրը:

Միջին դարուն առաջ եկավ բյուզանդական ահեղ կայսրություն մը, որ մոտավորապես երեք դար միահեծան տիրապետեց Եվրոպայի և Առաջավոր Ասիայի մեծ մասին, ավելի քան Ալեքսանդր աշխարհակալի տիրապետած սահմանները: Եթե արաքական աշխարհավեր արշավանքը վրա չի հասներ, թերևս բյուզանդական կայսրության բախտը մինչև համաշխարհային տիրապետության հասներ:

Սկսած Բյուզանդիոնի մայրաքաղաք դառնալին (326—330) մինչև Յաթիմ սուլթան Մահմեդի տիրապետությունը (1453) Բյուզանդիոնի փառապանծ գահուն վրա նստող կայսրներուն ամենուն չլիճակվեցավ պատմական, քաղաքական և գիտական մեծագործության հավիտենական անուն թողելու, անոնցմե ոմանց համար այդ փառաշուք գահը թեև փուշ ու ստատակ եղավ և գիրենք ավելի թշվառացուց, քան սովորական մարդկանց ամենին թշվառականը, սակայն ուրիշներու համար երջանկության և վայելչության այնպիսի հեղաշրջում դարձավ, որ երբեմն փորձվեցան ինքզինքնին սովորական մահաանցողների շատ բարձր աստվածների կարծելու:

Ժամանակը անկայուն է և անոր դատաստանը անողոր և իրեն հետ միասին անկության անդունդը կզրոր ինչպես ցավ ու տառապանք, այնպես ալ փառք ու վայելչություն:

Այսպես անէացավ և ստվերի մը նման եկավ անցավ ավելի քան տասն և հինգ դարեր ապրող, իշխող և հզոր աշխարհի նման մոնղոլ բյուզանդական երբեմնի աշխարհահռչակ կայսրությունը:

Պատմությունը հազիվ կարողացավ ժամանակի անէացնող հոսանքին առջևն փրկել քանի մը արժանաֆրաճանակ անցքեր, այս երկար ու մեծանուն անցյալին, և կայսրության աստվածային գահը բազմողներու լոկ անունները միայն պահել, խիստ նսեմ և անփառունակ:

Սակայն այս տասն և հինգ դարերու մեջ Բյուզանդիոնի աստվածային գահուն վրա նստողներն երկուքին իսկպպես վիճակվեցավ աստվածանալու շափ համաշխարհային փառքի և հավիտենական երախտագիտության արժանանալու նախանձի բախտը:

Այս երկուքը՝ Կոստանդինոս և Հուստինիանոս՝ իրենց անվան այնպիսի մահաբաններ կանգնեցին, որ

Ն Այս միջև այժմ անսկզբ հատման ունի երկու տարբեր ձևագրերի վրա տարբեր վերնագրեր, որոնցից մեկը գրեթե փակված է:

րոնց առաջինինը պիտի մնա կանգուն այնքան ժամանակ, որչափ ժամանակ գոյություն ունենա քրիստոնեությունը, իսկ երկրորդինը՝ պիտի մնա քանի գոյություն ունենա աշխարհի մեջ գիտության և գեղարվեստի պաշտամունքը:

Բայց արդյո՞ք արդարացի կերպով տիրացան այս երկու կայսրներ իրենց վիճակված հավիտենական փառաց պսակին, ժամանակը պիտի պարզե ալք ճշմարտությունը, անոր դատաստանն արդար է և վճիռն անողը, քուցե գա օր մը, որ անոնց պատվանդաններուն քով կանգնե ավելի բարձրը և բազմացնե անոնց վրա այն ճշմարիտ աստվածները, որոնց ավելի արդար իրավունքն էր հավիտենական համաշխարհային երախտագիտությունը:

Կոստանդինոս, հակառակ իր նախորդներու հալածող քաղաքականության, քրիստոնեությունը ազատ և պետական կրոն հայտարարեց, որո փոխարեն, քրիստոնյա աշխարհը, ի վարձատրություն կայսերական այս բարյացակամության, զինքը պաշտելի սրբոց կարգը դասեց:

Մինչև վերջին օրն առանց մկրտված լինելու քրիստոնյա և հավիտենական պաշտաման արժանի սուրբ հոյսեկավոր Կոստանդինոս համոզված էր արդյոք հանուն քրիստոնեության մարտիրոսացող հարյուր հազարավորներու դատին ճշմարտությանը որոնք կպահանջեին ընդհանուր մարդկության համար ազատություն, հավասարություն և եղբայրություն, թե՛ երեք հարյուր տարիներ ի վեր մարտիրոսներու արյամբ ոռոգված ու բեղմնավորված քրիստոնյա աշխարհի աստվոր ուժին առջև ակամա տեղի տալով արքայական վեհաշուք գահն ու աշխարհային փառքն ու վայելչությունն ապահովեց:

Անշուշտ չէր մոռցած քանի մը տարիներ առաջ Դիոկղետիանոսի սարսափը ամբողջ բանակին զինաթափ տեսնելու վտանգին առջև, երբ կոտց զոհելու կրքունադատեր իր քրիստոնյա զինվորներուն:

«Սովալ յաղթեցեալս» ի ճշմարտության տեսիլին մեջ արդյոք խա՛ն էր տեսած, թե՛ աշոք բացոք տեսավ իր գահին ու թագին սպառնացող քրիստոնյա բանակին անպարտելի ուժը:

Արժանահավատ պատմությունը կհավաստե, թե խաչանիշ սաղավարդակիր և վահանակիր բանակի միահամուտ զորությունը փրկեց կայսրության ամբողջությունը մոտալուտ կորստյան վտանգին, կհավաստե նաև, թե բովանդակ բանակի զինվորները հաճույթով զրին իրենց կուրծքի վրա իրենց վսեմ գաղափարի հաղթանակի պաշտելի խորհրդանշանը:

Ուրեմն բախտը գեթ առ ժամանակ ուղեց երեք հարյուր տարվան մարտիրոսներու արյամբ հյուսված՝ բազմաբնույթ, հավասարության և եղբայրության գաղափարի փառաց պսակը ժառանգե Կոստանդինոս կայսրը:

Հուստինիանոս ուղեց որ, իր օրով քաղաքական խառնակության մը ժամանակ մոխիր դարձող Կոստանդինաշեն եկեղեցին այնպես մը վերաշինե, որուն նմանը աշխարհի մեջ տեսնված չի լինի:

Հասավ իր նպատակին, կանգնեց հանուն ս. Սոֆիայի գերաբարձ տաճար մը, որուն վրա տասն և չորս դար հիացավ բովանդակ աշխարհը:

ի՛նչ զգացմունքներն մղված Հուստինիանոս ձեռնարկեց այդպիսի աշխարհահուշակ մեծագործություն:

Ոմանք կվերագրեն անոր ջերմեռանդ հավատքին, ոմանք ալ ծայրահեղ գեղարվեստասիրության: Սակայն հավատացողներ ալ կան, որ այդ միջոցին ամբողջացած ժողովուրդին առջև անհրաժեշտ էր թափել, հեղեղել իր պետության գանձարանին մեջ կուտակված ոսկիները, և այդ ոսկիներու շողողուն փայլով ստեղծել տառանվել սկսող գահին նեցուկները: Իսկ ոսկիին հետ երբ կփանար աստվածառաք հրեշտակներու պատգամը տաճարի շինություն մասին, այն ժամանակ կայսրը նվիրական կրանար ուսման աշխարհ և անձեռնմխելի կդառնար անոր գահը:

Ինչի՛ր էին հրեշտակներու պատգամները աստվածախոս այս նոր Սողոմոնին:

Հրեշտակները բերին տաճարը շինելու աստվածային անբունարարելի կամքը, տաճարին շարքը, ձևը և ամբողջ հորինվածի ծրագիրը:

Կայսրն առանձին հպարտությանը հայտարարեց, որ եթե աստված Հրամայեցր տաճարի շինությունը, եթե հրեշտակը չբանար անհայտ քարայրի մը մեջ ծածկված անհամար ոսկիի շտեմարանը, ինքը ընավ չէր կարող հանգանել այդ մեծագործության ձեռնարկելու: Եւ եթե աստված չի տար այդ զարմանահրաշ տաճարի գեղարվեստական զմայելի ծրագիրը և իր հրեշտակներու միջոցով չի զեկվարեցր անոր շինությունը, ինքը անզոր էր քան Սողոմոն գերագանցելու:

Ուրեմն ի՛նչ կասկած կարող է լինել, որ աստված, Սողոմոնեն շատ ավելի սիրեց Հուստինիանոսին:

Եթե Կոստանդինոս խոստովանեցավ, որ առանց խաչի կամ խաչակիր բանակի ինքը անզոր էր վերահաս վտանգին կայսրությունը փրկելու, նույն խոստովանությունը վերահասար կատարեց Հուստինիանոս իր անզորության մասին, առանց աստվածառաք հրեշտակներու օժանդակության:

Կայսրության գանձարանին անսպառ միլիոններ մատակարարող ճարտարամիտ ելեմաստիս պաշտոնյաներ և երկու մեծահանճար ճարտարապետներ եթե դժգոհ էին այս աստվածային պատգամներն և հրեշտակային օժանդակության հավաստիացումներն, սակայն լուրջությունը իմաստություն համարեցին, վստահ լինելով, որ ժամանակը ուշ կամ կանուխ պիտի վերցնե իրենց վրա ծածկված հրեշտակային շողողուն հանգեքները և պիտի ցույց տա աշխարհին: Հուստինիանոսի վայելած փառաց դափնիներուն իսկական ժառանգորդները:

Հուստինիանոս բռնորդին սխալ չէր իր հայտարարության մեջ, մի՞թե սովորական մարդոցմէ բարձր հանճարները պաշտվելու արժանի չեն:

Ժամանակը թերևս օր մը Կոստանդինոսի փառաց պատվանդանին քով ավելի բարձր պիտի կանգնե համարողային իրավանջ պաշտպան նահատակներու փառապանծ արձանը, որուն առջև հավիտյան պիտի երկրպագեն իրավաբանության կապանքներն ազատված մարդկությունը, իսկ Հուստինիանոսի պատվանդանին

մոտ պիտի կանգնե Անթեմիոսի և Իզիտորի հոյակապ արձանները, որոնց առջև հավիտյան պիտի խոնարհվին գիտություն և գեղարվեստի բոլոր երկրպագուները:

Գուցե մնան Կոստանդինոսն ու Հուստինիանոսն ալ իրենց խոնարհ պատվանդաններուն վրա՝ առաջինը իբրև համեստ զիջողության, իսկ երկրորդն իբրև գեղեցիկին ու վանմին մարմնացում գեղարվեստը գնահատողի օրինակ:

Ե. ՏՐԻԱՍ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ՄԱՀԱՐԱՋԱՆԸ Կ. ՊՈՒՍՈՒՄ

Կոստանդնուպոլսո Ս. Սոփիա եկեղեցին միջին դարու ճարտարապետական ամենամեծ հրաշալիքն է:

Այս հրաշալիքը Թ-րդ դարու սկզբին կանգնել տրվավ Հուստինիանոս կայսրը, փոքր ասիացի երկու հույն ճարտարապետներու ձեռքով, որոնց մեկն էր Թրալլացի Անթեմիոս և մյուսը՝ Միլետացի Իսիդոր:

Այս եկեղեցին մինչև այսօր աշխարհի բոլոր գիտականների ուխտատեղին է, որը Կոստանդնուպոլսո ատունն հետո մզկիթի փոխարկեցին թուրքերը:

Անկարելի է առանց զարհուրելու դեպի վեր՝ անտր գմբեթին նայել, որ երկնքի մը պես կախված է դիտողի գլխին վրա, որուն մեջ բյուզանդական կայսրության օրով ոսկեզնն ու արծաթեղեն անթիվ շահեր ու կանթեղներ կփողփողային աստեղազարդ երկինքի մը նման:

Գմբեթի տրամագիծը 31 մետրն ավելի է, տրամագիծ մը, որ քիչ պակաս է Զվարթնոց եկեղեցիի կամ Անիի Գագկաշեն ս. Գրիգոր եկեղեցիի ամբողջ շենքին տրամագծին:

Ենթը վերջանալեն, Հուստինիանոս քառաձի կառքով գնաց օժման, հանդեսին ներկա գտնվելու: Երբ ներս մտավ ու տեսավ այս հրաշալի շենքը զարդարված ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդերով, բյուզանդական հերթով ու կանթեղներով, հպարտ ջերտով մը դուրս ելավ:

«Հաղթեցի քեզ, Սողոմոն»...

Օժման թվականն քան տարի հետո, այս մեծագործ գմբեթը փլավ: Հուստինիանոս առանց հուսահատվելու, վերստին նորոգեց ավելի հաստատուն կերպով: Այս նորոգությունն հետո միջոտ անվանա մնաց մինչև 989 թվականը: Այս թվականին ահեղ երկրաշարժ մը վերստին փլուց գմբեթը և շենքն ալ մեծ ճեղքվածք բուտացավ:

Ժամանակակից հայազգի վասիլ կայսրը ուզելով անմիջապես վերանորոգել այս շնաշխարհիկ հիշատակարանը, բազմաթիվ տեղացի ճարտարապետներ հավաքեց անոր շուրջը:

Այս դեպքին նույնպես ժամանակակից հայ պատմագիր Ստեփաննոս Ասողիկ կատարեց թե տեղացի ճարտարապետներն ոչ ոք չհամարձակվեցավ հանձն առնել անոր վերաշինությունը:

Պատահաբար այնտեղ գտնվեցավ Շիրակի թագավոր Սմբատ Բագրատունիի անձնական ճարտարապետը՝ Տրդատ, որ հիմնարկել էր Անիի Մայր եկեղեցին, բայց Սմբատի մահվամբ շինությունը ընդհատվել էր, մինչև Գագիկ Շահնշահի զուգակից կատարանքի թագուհիի վերսկսելը:

Այս հանճարեղ ճարտարապետը հրավիրվեցավ

նորոգելու: Նա համարձակ մոտեցավ այդ մեծ ու հանդուգն գործին և հանձն առավ վերաշինել ավելի հաստատուն, քան իր նախորդները: Անձամբ պատրաստեց բոլոր կաղապարները, անկյուններու շրուս առագաստները նորոգեց իր ուզած ձևով, հետո բարձրացուց շուրջանակի ցած թմբուկ մը, որ այն ժամանակ միմիայն Հայաստանի հատուկ ոճ էր, և այս թմբուկին վրա կազմեց 31 մետրն ավելի տրամագիծով կիսագնդը:

Այն օրեն ի վեր անցեր են ինը հարյուրն ավելի տարիներ, բազմաթիվ երկրաշարժներ և ուրիշ բնական արկածներ Կոստանդնուպոլսոյը դրոշմ են, սակայն Տրդատաշեն գմբեթը անաստան կմնա ս. Սոփիայի գլխին:

Ահավասիկ գեղեցիկ փաստ մը պատմական հայ ճարտարապետության հոռետես քննադատներուն համար:

Շիրակի նման փոքրիկ թագավորության մեջ ծներ ու զարգացեր է այնպիսի հայ արվեստագետ մը, որ ոչ միայն մրցակից հանդիսացավ Հուստինիանոսի զույգ ճարտարապետներուն, Անթեմիոսին և Իսիդորին, այլև իր հավիտենական մահարձանը կանգնեց Բյուզանդիոնի ս. Սոփիա եկեղեցուն վրա, — պատիվ ու պարծանք իր հայրենիքին, իր ցեղին:

Երբ որ պաղատականության բուռն հոսանքներ 5-րդ դարին սկսյալ Բյուզանդական կայսրության երկիրները կողողեին, արդյոք քանի՞ մեծագործ արվեստագետներ խառնված այդ հոսանքներուն, Տրդատի նման սքանչելիքներ կանգնեցին բյուզանդական երկիրներու մեջ, որոնք անհիշատակ կորան և անոնց հանճարի արտադրություններն արձանագրվեցան երկրին և ամբողջ աշխարհի անունով:

Բայց ի՛նչ հարկ կա ուրիշ փաստեր փնտրելու հնագործային Հայաստանի բարձրագույն քաղաքակրթության և հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի մասին: Այսօրվան ս. Սոփիայի գլխին բազմած ահեղատեսիլ գմբեթը Հայաստանի բազմադարյան քաղաքակրթության պերճախոս պատմությունն է:

Զ. [ՏՐԻԱՍ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ՄԱՍԻՆ]

Սմբատ Բագրատունու Տիեզերակալ մականվանյալ թագավորը, երբ իր հոր Աշոտ Ռդրմածի գահը բարձրացավ 977 թվականին, առաջին գործը եղավ Անի քաղաքն ավելի ընդարձակ պարիսպով մը շրջապատել, այնուհետև գրեթե 8—10 տարի ևս հանգիստ ու դադար չունեցավ իր երկիրն ասպատակող թյունախնդրներն մաքրելու համար:

Սմբատի սարսափը հյուսիս և հարավ տարածված ոչ ոք այլևս չհամարձակվեցավ անոր երկրներուն և հարստությունաց աչք տնկելու: Դրացի բոլոր թագավորներ սկսեցին խոնարհան անոր ասպատական քաղաքային առջև զինքը Շահնշահ և Տիեզերակալ տիտղոսներով պատվեցին:

Երբ ամեն բարձր ու առատություն, խաղաղություն

1 Թորմանյանը Տրդատ ճարտարապետին ուղեցն է գրեթե գեղարվեստական երկի նյութ, որի սեպերի միջև սկզբի մի երկու թեթերն են պահել նրա դիվանում: Այստեղ տեղին են համարում ներկայացնել մեզ հասած այդ հատվածը:

տիրեց Շիրակի մեջ, Սմբատը հիշեց, որ երախտադիտական պարտք մը ևս ունի իրեն սրտին արիություն, բազուկներին ուժ և ձեռնարկներուն հաջողություն տվող աստուծուն, բերդեր, կամուրջներ, ճանապարհներ և շքեղ ապարանքներ մեծ քանակությամբ շիներ էր կարճ ժամանակի մեջ, սակայն անտես ըրեր էր աստվածային փառաց տաճար մը կանգնելու:

Հրամայեց կանչել իրեն մոտ Շիրակի անվանի ճարտարապետներն մեկուն՝ Տրդատին, և հայտնեց անոր իր մտադրությունը, և ըսավ:

«Զիս ու իմ երկիրս անհուն բարիքներով ողողող Աստուծու անվան սրբազան խորան մը կանգնել քեզ վիճակված է, ուստի բոլոր ուժդ հավաքած պետք է այնպիսի տաճար մը կանգնես այս քաղաքին մեջ, որ ոչ միայն իմ նախորդներու շինածները գերազանցես, այլև մինչև այսօր քու բոլոր շինած շենքերուդ մեջ ամենին շքեղը լինի: Արքայական գանձարանս բաց է, մինչև այսօր ձեռք բերած համբավիս փառաց պատվը այդ տաճարով բոլորելու համար: Ես վստահ եմ քո հանճարով, որ շինած հրաշագեղ տաճարիդ թե իմ թագավորական թագիս և թե քու արվեստագիտական հազվագյուտ տաղանդիդ արժանի վայելություններ պիտի զարդարեմ ներսով ու դրսով: Արդեն Հնդկաստան մարդ ուղարկեցի մինչև ութը բյուզանդական քաղաքներ հանճարի փնտրելու համար, որպեսզի որպես արեգակ տաճարիս երկնամասն գմբեթն կախված լուսավորե տաճարիս մեջ աղթող հավատարիմ ու անձնվեր ժողովուրդս և ըզրկը հազարավոր ոսկի և արծաթ կանթեղներ մշտավառ աստղերու պես փողփողեն: Պատվիրեցի նույնպես քաղաքիս ամենին արվեստագետ ոսկերիչներուս պատրաստել համակ արծաթաձուլ մարդաչափ խաչ մը, որուն վրա մարդարտին ու աղամանդին, զմրուխտին ու հակինթին շողողուն լույսը ոսկեգօծե մեք դիմաց վեհափառորեն բազմող ծերունի Արագածի ճակատը և հեռվին ամբողջ Հայաստանի վրա արթուն աչքերով հսկող վշտակոծ Մասիսի գագաթը, հանելով զիրենք 500 տարվան մշտամոռնոք սուրբն:

Անմիջապես պիտի կանչեմ մնացած բոլոր արվեստագետներ, որոնք ևս սկսեն պատրաստել բոլոր այն ոսկեթել բանվածքներ, վարազույրներ և մետաքսեղեն զորքեր, սկսած աստվածաբանակ խորանեն մինչև գավիթի դուռը, դատարկ տեղ լմնա զարդարելու համար: Իսկ քու վարձատրությունդ, անշուշտ, գիտես որ արքայական վարձատրություն պիտի լինի»:

Տրդատն այս վերջին խոսքը լսեց անգամ, նա բուրբանապես լսեցած էր երևակայությամբ անպարզերկի հորիզոնները և սկսեց էր մտքին մեջ ամփոփել մինչև այն ժամանակ ծրագրած հազար ու մեկ հրաշալիքներ, որոնց իրագործման ժամանակը հասեր էր: Հանճարը հրաբուխի մը նման սրտին ու մտքին մեջ կորբոքեց, ու իր ամբողջ էությունը կիսանձեռ: Հասեր էր այդ հրաբուխը պայթելու ժամանակը և անոր բոցով լուսավորելու համար հայ գեղարվեստագետի աշխարհը:

Թեև քիչ մը սրտաբեկ էր իր շինելիք տաճարին մեծությունը, քան Կ. Պոլսո ս. Սոփիայի մեծ, և Սմբատի զսնձը Հուստինիանոսին շափ առատ լինելուն, սակայն նա որոշել էր այնպիսի բան շինել, որ թեև ծավալով

փոքր, սակայն ընդմիջում հիանար նորանով ապագան։
Տրդատի ուրախությունը երկար չտևեց։ Մեքատի անակնկալ մահվամբ, բոլոր հույսերը ցնդեցան։ Իր երևակայությունները մնացին լոկ երևակայություն։ Ո՞վ պիտի կանչեր զինքը անկեց ետքը մեծագործություններ առաջարկելու։ Թագավորներ սովորություն չունեին իրենց նախորդներուն պաշտոնյաներով և արվեստագետներով զեկավարվել։ Անոնք իրենց համար նոր պաշտոններ էին և նոր արվեստագիտաց խումբ կկազմեին։ Այս հուսահատ տխրությունը Տրդատի վրա հազիվ մեկ երկու ամիս տևեց էր, երբ Բյուզանդական կայսրության մեջ պատահած սուկայի երկրաշարժի մը լուրը հասավ, որը շատ մեծ ու փոքր շենքեր, բերդեր ու արարանքներ կործանելին զատ փլցուցեր էր ս. Սոփիայի գմբեթն ալ և շենքը ճեղքել էր վերին մինչև վար։
Տրդատի հուսահատ աչքերը վերստին փայլեցան, ուրախության և հույսի արևը լուսավորեց համակ էությունը։ Ոչ ոքի հետ բան չխոսեցավ, լսիկ ու մնչիկ ճանապարհ ընկավ դեպի Բյուզանդիոնի մայրաքաղաքը։
Տրդատ չէր սխալած, որ Բյուզանդիոնի մեջ ինքը պիտի փայլեր ու պիտի փայլեցներ հայ արվեստագետներու անունն ու պատիվը։ Բազմաթիվ արվեստագետներ ժողոված էին Վասիլ կայսեր հրամանով, որ ամեն հնարք ի գործ դնեն ս. Սոփիայի գմբեթը վերստին շուտով շինելու համար, սակայն ոչ ոք չէր համարձակեր նախաձեռնարկ լինել այդ սարսափելի կերպով պատասխանատու գործին։
Տրդատ առանց կողմնակի մարդոց դիմելու, դիմեց ուղղակի կայսեր, և ցանկություն հայտնեց, որ իրեն հանձնվի այս անգամ ս. Սոփիայի գմբեթի վերաշինությունը, ներկայացնելով ամեն հավաստիք իր էությունության և արժանավորության վրա։
Կայսեր անձանոթ չէր հայն ու Հայաստանը, ինքն ալ հայ մը էր Բյուզանդիոնի գահուն վրա, շատ մոտեն դիտեր Շիրակի Թագավորության մեջ կանգնվող զեղարվեստական շինություններու համարվելը։ Ուրախությամբ հավանություն տվավ Տրդատի առաջարկին, միանգամայն ձանձրացած տեղական ճարտարագետներու երկար խորհրդակցություններին և ապարդյուն ժողովներին։ Ուստի ըսավ Տրդատին.
— Ըս արդեն լսած եմ թո անունն ու համարվել, վստահ եմ, թե ըստ ամենայնի զիս կգոհացնես, ուստի այս րոպեին քեզ բացարձակ լիազոր կկարգեմ այդ գործին։ Բու հրամանեղ կպսված պետք է լինին տեղական բոլոր ճարտարագետները, արքունի գանձարանըս ալ բաց, որչափ որ ծախես. ով որ թու կամքիդ ու ուղղությանդ հակառակ կգործես, մահվամբ կփոխարինեմ այդպիսիներուն վարժունքը, գնա՛, ուրեմն, հաջողություն քեզ։
Այդ հանձնարեղ ճարտարագետը համարձակ ժողովարկ գործին առանց որեւէ պատասխանատվության վախենալու Առանց ժամանակ կորցնելու Տրդատ ողևորված ձեռնարկեց կաղապարներու պատրաստության և սկզբնավորեց շինությունը գլխուն ժողոված վարժ ու փորձված արհեստագետներու խումբ մը։ Ամենայն հաջողությամբ առաջ գնաց, և ահա վերջապես եկավ օր մը, որ գմբեթը ամբողջովին կանգնած էր, ավելի հաստատուն և ավելի սիրուն ձևով մը։

Տրդատի մեծագործության համարվել արդեն հասեր էր Անի, ամեն կողմ կխոսեին անոր վրա։
Բարեպաշտուհի Կատրանիդե Թագուհին առ ժամաբար հանձներ էր Մեքատի պակաս թողած կաթողիկեի շինությունը շարունակությունը մի այլ ճարտարագետի հակողությունը։ Բայց սրտանց կցանկանար, որ Տրդատ ինքը վերջացնե իր սկսած գործը, ուստի շուտով պատգամ հանեց Պոլիս և հրավիրեց Տրդատին վերստին Անի մայրաքաղաքը, իր ձեռքով սկսած գործը իրմով ալ վերջացնելու համար։
Տրդատը հազիվ վերջացուցեր էր ս. Սոփիայի գմբեթի գործը, երբ այս հրավերը ստացավ։ Հայրենասեր արվեստագետին սիրտն ու հոգին դրոշաց. առանց վարանելու և սպասելու կայսեր իրեն խոստացած վարձատրություններուն, գնաց ներկայացավ անոր հրածնշտի ողջույնը տալու։
Կայսրը զարմացած հարցուց.— Տրդատ, մի՞թե քեզի իմ հղոր պետության մեջ փառք, պատիվ ու մեծություն կպակասեր, որ որոշել ես գնալ այնպիսի փոքրիկ երկրի մը մեջ, որ հազիվ իմ հետին նահանգներն մեկուն հավասար է և շատ անբավական թու ստեղծագործական տաղանդը բեղմնավորելու համար. քեզ նրման արվեստագետ մը իմ երկրիս պատիվ կբերե, Մնա այստեղ։
— Ոչ, արքա՛ հայրենիքս ինձի կկանչե... պատասխանեց Տրդատը հպարտությամբ.— Հայաստանն է իմ հայրենիքս, Հայաստան պիտի երթամ (Չեռագիրն այստեղ ընդհատվում է)։
Է. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԵՒ ԵՐԱՋԸ:
«Ըս տեսանէի ի մեջ քաղաքիս, մոտ յապարանան արքունի, խարխիսաձև, ճախարակաձև խարխիս ոսկի, մեծութեամբ իբրև զմեծ մի բլուր, և ի վերայ նորա սիւն մի հրդէն, բարձր մինչև յոյժ, և ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ և խաչն լուսատրի վերայ նորա։
Հիմնվելով սյունի նկարագրության խարխիսաձև և ճախարակաձև բառերուն վրա, կարծողներ կան, որ Ջվարթնոց եկեղեցու բոլորակ ձևը լուսավորչավանդ ծրագիր էր, երազի միջոցով և երազի մեջ մատնանշված տեղը, նույնիսկ Ջվարթնոցի շինված տեղն էր։ Հետևաբար ներսես Շիտոզ իր ժամանակին նախնայց սխալը սրբագրող և երազի միջոցով լուսավորչավանդ ձևի եկեղեցու ճշտությամբ իրագործողն եղավ։
Երազի մեջ մատնանշված տեղը՝ Վաղարշապատն էր թե՛ Քաղաքադաշտի առապարը, այդ մասին վճիռ տալ կթողում հմուտ պատմաբաններուն, իսկ ինչ կվերաբերի զուտ ճարտարագետական նկարագրության խմբատին, ավելորդ է միանգամայն այլ ընդ այլո մեկնություններ տալ, այլ պետք է բացատրել Ագաթանգեղոսի ժամանակները ընդհանրացած մի քանի ավանդական սովորություններով, որոնք ճարտարագետության միջոցով կարտահայտվին։
Մի այ հոգվածը սպառնում է հեղինակի անավարտ սեպեր ձեռագրից, որն, ինչպես հեղինակն է վերջում նշում, թեև լի է քննադատորեն մշակելի նյութ է։
Կաղազ
Քննադատող կերևի զեռ 7-րդ դարուն ներսես Շիտոզ գերբզանին վրա միևնույն ձևով կանգնած էր կրթող մը, սյուն խարխիսներով և խոյակով

Հունա-հռովմեական շրջաններուն, քաղաքական մեծամեծ անցքերու և մեծագործ մարդկանց հիշատակի հավերժացման համար սովորություն կար առանձնահատուկ հիշատակարաններ կանգնել։ Այս հիշատակարաններուն մեջ ամենն բնորոշներն էին հաղթական կամարները և սյունաձև կոթողները։
Սյուն կոթողներու մեջ, ամենն նշանավորը 112 թվականին Հռովմի մեջ Տրայանոս կայսեր 44 մետր բարձրությամբ և 3,57 մետր տրամագծով կանգնած սյունը, որուն բունին վրա մագաղաթյա փաթուժին ձևով քանդակված էին իր օրով տեղի ունեցած նշանավոր քաղաքական անցքերը պատկերներու լեզվով։
Ոչ միայն Տրայանոսի հիշատակին կանգնված սյունը և միևնույն նպատակով կանգնվածները, այլև բոլոր հունա-հռովմեական ճարտարագետական ոճի սյուններն առ հասարակ բոլորակ են և կրողական երեք գլխավոր մասերի, 1. խարխիս, 2. բուն, 3. խոյակ։
Խարխիսներն առանց բացառության բոլորակ են և ճախարակաձև ինչպես ցույց կտտա երազատեսը, իսկ խոյակները որոնք զանազան դարաշրջաններու մեջ թեև տարբեր ձևեր ստացն են, սակայն անոր վերևի մասը, որ քառակուսի տախտակի մը ձևն ունի, նույնությամբ անփոփոխ պահված է ամեն ոճի մեջ, գրեթե մինչև մեր օրերը և այդ մասին զուտ հայերեն բառն է թակաղաղ աղ (Abaque կամ talloir)։
Ագաթանգեղոս, իրեն ըսելով «ի քաղաքէ մեծն Հռովմայ և վարժեալ հայրենի արուեստի, հռովմայիսն և լուսարէն ունեալ դպրութիւն» անպայման տեսած էր ոչ միայն Տրայանոսի հիշատակին կանգնված հոգա սյունը Հռովմի մեջ, այլ և ուրիշ նմանները շրջակային մեջ։
Արդ, քանի որ Թագավորական հրամանով Հռովմին կանգնված էր (Ագաթ., էջ 9) քրիստոնեության և խաչի հաղթանակի մատնագրական հիշատակարանը կազմելու, անշուշտ հիշելով իր ծնած ու սնած երկրի մեջ սովորություն եղած ճարտարագետական հիշատակարանի վեհագույն ձևը— սյուն կոթողը, թերևս ցանկացավ Վաղարշապատի մեջ ալ կանգնված տեսնել Տրայանոսի կոթողին նման սյուն մը, որուն թակաղաղին վրա, փոխանակ Տրայանոսի, Տրդատի կամ ևս առավել ս. Գրիգորի արձանը կանգնած լիներ։
Սակայն ժամանակի ոգին փոխված էր, նորածին քրիստոնեությունը անողորմ կերպով կհալածեր այն ամենը, ինչ որ հեթանոսական ճաշակ ու սովորություն կարտահայտեին. հետևաբար նյութագես անկարելի էր քրիստոնեական թիստոնեական մեծ հեղաշրջման հիշատակին հեթանոսական ձևով հաղթանակի կոթող կանգնելու։ Ուստի երազատեսն իր երևակայած սյան գլխին կանգնեց լուսաշող խաչը, որ հաղթական քրիստոնեության միակ խորհրդանշանն է։ Գրիգոր Լուսավորչի՛ գլխավոր սյունն էր քրիստոնեական հավատի և լուսավորության, որուն բարձրությունն ավելի էր քան ուրիշ սյուններ նույն երազին մեջ տեսնված։
Որովհետև քրիստոնեության հաղթանակի համար, տաժանելի տանջանքներով մարտիրոսանալու մեջ, Գրիգոր մենակ չէր իր ժամանակին, ուստի, երազի հեղինակը երևակայեց ուրիշ երեք սյուններ ևս՝ ի հիշատակ Հովհաննիսի և իր ընկերներուն, որոնք ոչ նվազ արժանացն էին հավերժական հիշատակության՝ իբրև գորա-

վիզ քրիստոնեության հաղթանակի և իբրև հավատ սյուններ, որոնց համար Ագաթանգեղոս Գրիգորի բերանով կըրես. «Ահա սիւնք հաստատուն կանգնեցան ձերում խարխուլ շինուածոյն։ Այս այն սիւնք են, առէ, որ ունին զքեռն ծանրութեան ձերոյ շինուածոյն փրկութեան. ահա երեք սիւնք և շորրորդ սիւնն կենդանութեան՝ որ զձեզ առ Աստուած վերացուացէ... և այլն և այլն» (Ագաթ., էջ 400)։ Գրիգոր թեև քաղաքագիտորեն ինք զինքը բնավ հավատո սշուն շանվաներ, սակայն Հովհաննայանց նահատակներու անունով կանգնված մատուցները երբ սյուն և կանգնան, շատ պարզ է, որ շորրորդ սյունը ինքն է երազին մեջ առաջինը և ամենաբարձրը։
Այս երազի այլաբանական նկարագրությունն է թեև ուզենք եկեղեցիի մը շինության ճարտարագետական ծրագիր մը հանել, Ջվարթնոցն ավելի կպատշաճեց այժմյան էջմիածնի կաթողիկեին, որովհետև նկարագրությունը շորս աղեղնակապ սյուններու վրա գմբեթավորյալ եկեղեցիի մը պատկերը կուտա, առանց բոլորակի մասին ակնարկ մը ունենալու, բացի սյանց խարխիսներու ճախարակաձևութենէն։ Հետևաբար միանգամայն անտեղի է երազը Ջվարթնոցի հետ կապելը։
Ինչպես հաճախ առիթ եմ ունեցեր խոսելու այն մասին, թե հայոց եկեղեցական ճարտարագետական սկզբնական ձևերը ուղղակի ազդված են մեհնակական ձևերին, նույնպես այս երազին մեջ տրված ճարտարագետական ծրագրին մեջ, ես կտեսնիմ դիցապաշտության հեռավոր մի ազդեցությունը, խառնված քրիստոնեական սկզբնական դարերուն, երևան եկող շորս սյուններու վրա, գմբեթավորված եկեղեցիներ կանգնելու սովորության հետ։
Դեռ հռովմեացիներն առաջ, Հունաստանի մեջ, սովորություն կար, սյունագարդ մեհնակներու յուրաքանչյուր սյունը նվիրել մի առանձին աստվածության, և կառուցված տաճարն այդ բոլոր աստվածություններու անունը կտտանար սյուններու թվով։ Հետևաբար հեղինակը երևակայությամբ սլացներ էր դեպի հեթանոսական դարեր և այնտեղ գտնված օրինակներն ուզեր է օգտը վել նորադարձ քրիստոնեության հավատո շորս սյունվել նորադարձ քրիստոնեության հավատո շորս սյուններու անվամբ եկեղեցի մը կանգնել՝ շորս սյուններու վրա գմբեթավորված որպես երկնային աստվածային հովազավորության, և շորս սյուններուն յուրաքանչյուրը նվիրված լինելի հավատ շորս սյուններու անվան։
(Քննելի և քննադատորեն մշակելի նյութ հապճեպով գրված)։

**Ը. ՀԱՄԼԱՈՍ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
ՆԱՅ ԷՍՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՍԻՆ**

(Ձեկուցում Պետերբուրգի Գիտությունների Կայսերական Գործիչի կաճառին)՝

Թե որչա՛փ հին է հայոց ճարտարագետության ծագումը, ժամանակի թանձր մթնոլորտի մեջ կորած է նախաքրիստոնեական շրջանի մեջ, հայոց միահեծան կայսրություններու աշխարհակալությանց և զարգացման մասին քանի մը պատմագրաց տված պեղճաբան վկայություններ միշտ պիտի մնան իբրև առաջնայինը, 1 Գիտությանց հեմարտի կեթի թիվ 1417, թվական 1907.

քանի որ այդ զարգացման ապացույցներ, եթե կան, երկրի ծոցին մեջ հողի թանձր շերտի տակ ծածկված են:

Արտաշատ, Արմավիր, Դվին նույնպես և վասպուրականի և այլ հայաբնակ գավառներու հետազոտութեան կույս մնացած հողաբուրքները թերևս տան մեզի դրական փաստեր այն ատենական զարգացման մասին, սակայն քանի որ այժմ ոչինչ չունինք ի ձեռին, մեզ կմնա դատել այդ առջև եղած իրական ապացույցներու վրա:

Թեև հայերը, բարձրագույն կրթութեան հասած ազգերով շրջապատված՝ իրենց աշխարհագրական դիրքով չէին կարող չազդել անոնց քաղաքակրթութենեն, սակայն գեղարվեստի պատմութեան համար, տրամաբանական հետևություններ, այնքան ալ զորեղ պայացուցներ չեն կարող համարվիլ, երկրի մը ընդհանուր դարգացման մասին: Միայն կա մի դրական ապացույց, որով կարող ենք հայ գեղարվեստի ծագումը, անոր գոյությունը գործնականապես ապացուցված թվականներն քանի մը դար կա՝ ավելի հետու, դեպի հեթանոսական շրջանը տանել:

Հայկական ոճի ամենահին նմուշ, մեզի հասած 4-րդ և 5-րդ դարու հիշատակարանները՝ դատելով կրկնաբարձրագույն կատարելութեան հասած երևույթներն և զանոնք կառուցողներու կիրթ ու հմտագույն ճարտարական քննարկումն պետք է հետևեցնել, որ անոնք երկար դարեր առաջ սկսված և անընդհատ աստիճանական զարգացման ենթարկված գեղարվեստի մը արդյունք են:

Ինչ որ ալ ըլլա հետևորդ անցյալը, մեզ հասած տարրերու վրա շարժելով, կմնա հետաքրքրիլ թե ո՞ր էր հայոց գեղարվեստի աղբյուրը, ի՞նչ ճանապարհով մտավ Հայաստան, և ի՞նչ պարբերական ազդեցություններ անցնելով, հասավ յուր վերջին անկման շրջանին:

Այս հարցը դժբախտաբար դեռ անլուծելի կմնա: Մինչև ցարճ գիտնական ուղևորներու եզրակացությունները, միշտ զիրար հակասեր են, հայոց ընդհանուր հիշատակարաններու վրա հավաքական ուսումնասիրություն կատարած լրջալու համար: Մի փոքր շրջանի մեջ թուցելի արշավանքներ բավական չեն ընդհանուր արվեստին վրա գաղափար կազմելու, վասնզի, հայկական զանազան նահանգներու մեջ ճարտարապետական արվեստը՝ իրարմ զգալի շարժում տարբեր ազդեցություններու ենթարկված այլազանություն մը կենդանացան: Հետևաբար թուրքաբան յուր գիտնական հետազոտող, տեսած նմուշներուն վրա պիտի ձևեր յուր կարծիքներն ու ենթադրությունները, ընդհանուրի վերաբերմամբ:

Հետազոտությունացա համառոտ ամփոփումը գրի առնելով, նոր կարծիք մը, կամ նոր ճշմարտություն մը հայտնած ըլլալու հավանականությունը երբեք չունիմ, գուցե ես պարզ արձագանքն եմ քան զիս կանխող բազմահմուտ ուսումնասիրողներու, սակայն իբրև գեղարվեստի խոնարհ մշակ, ես ալ պարտական զգացի ինքզինքս, հաղորդել թղթին, գուցե և ապագային, այն ամենը, որոնք ինձի նորություն և հետազոտութենե գուրջ թվեցան:

Հայ ճարտարապետության ոճը և կազմությունը

Բնորոշող թեև շատ բան գրված չէ, սակայն եղածներն ալ ընդհանրապես, անոր՝ բյուզանդական ազդեցության տակ կազմված ըլլալուն համաձայն են: Ոմանք ալ հակված են այս կամ այն մասերուն մեջ տեսնել արևելյան ոճերու ազդեցությունը, բացի իր ինքնուրույն ստեղծագործական ճիւղ մասերեն:

Այս հակասությունը բառնալու համար էր, որ վերջերս գիտնական ճարտարապետ մը Փարիզի Սորբոնին մեջ, հատկապես հայոց ճարտարապետության մասին կարդացած դասախոսության մը ժամանակ, ուշադրությունը կհրավիրեր մասնագետներու, նորագույն հետազոտություններու և հայտնություններու համեմատ՝ քննելով թե, այսուհետև որչափ հավանական կարելի է համարել հայոց ճարտարապետության ուղղակի բյուզանդական ազդեցված ըլլալու կարծիքը: Միևնույն ատեն հարկ կհամարեր քննել թե ինչ շարժում Բյուզանդիա օգտված էր հայ ոճեն:

Սա հակվելով բոլորովին այս վերջիններու կողմը, ատվելագույն համոզումս եղած է, թե հայ ոճը բնավ չէ ենթարկված արևմտյան ոճերու, մինչև 11-րդ դարու սկիզբը: Այս դարին սկսյալ, հազիվ կես դար, արևմտյան ոճերը հայ արվեստին մեջ թեթև հետքեր թողնելն հետո, իսպառ անհայտացած են, միանգամայն տեղի տալով հանկարծական անկման մը՝ որը տևած է ավելի քան մի դար, մինչև նորագույն վերածնությունը:

Պատմական տեսակետով ալ դատելով, փոքր ինչ անքննարկյալ կի՞նք բյուզանդական ճարտարապետության ազդեցությունը հայոց վրա, քանի որ գիտությունը Փոքր Ասիոյ բազմազան ոճերու խառնուրդը մը կազմված ըլլալը, որոնց մեկ երկուքին փոխանցման ուղիղ ճանապարհը Հայաստանն էր յուր անընդհատ և խուռնեղամ գաղթականություններու միջոցով:

Բյուզանդիայի գահի վրա տասնյակ կայսրներ քաղաքացիներ շարժող և ազդեցություն գրավող գաղթականություն մը համար, տարօրինակ բան չէ հավատալ, որ անոնք իրենց հետ փոխադրած քաղաքակրթության արժանավորություններու շնորհիվ կարողացած էին շահել իրենց ճայնը քաղաքական գործերու մեջ իսկ:

Բյուզանդական կայսրության անմիջական դրացի երկիրներու մեջ, որոնք հաճախ մնացած են անոր երկարատև թնադրության տակ, գուցե գտնվին անոր ուղիղ ազդեցությունը կրող արվեստագործություններ. այս կողմերը որ Ասորիքի և Պարսկաստանի մշտնջենական բաժինը եղած է գրեթե, անոնց արվեստներուն ալ խոր հետքերը հստակ կերպով նշմարելի են մինչև վերջը:

Արևելյան ոճերու ենթարկման այս ընդհանուր հոսանքին մեջ կա սակայն մի ուշադրված, բայց անհետևանք բացառություն՝ Գառնիի մեջ, ժողովրդական ավանդությունը Տրդատու թախտ անունով:

Տրդատու թախտը զուտ հունա-հույնական ոճ ունի և միայն արդյունք է այն կառուցողին ի մանկությունն և Լուովի մեջ ստացած դաստիարակությանը:

1 «Քանասեր» հանդես, հրատ. 4, 3. Բաժնաձև. Փարիզ, 1906. հատոր 8, № 4.
2 Փորձականի գիտնական գտնվող մի առանձին թղթի վրա այս հարցի մասին գրածը տեղին համարելով գեղում ենք այստեղ իբր ծանոթություն կազմող ճարտարապետության պատմությունով զբաղվող գիտնա-

Գեղարվեստի հայրենիքին մեջ, անհուն հրաշակերտներու հիացման թարմ տպավորության տակ, Տրդատու յուր վերադարձին շուտով չէր կարող հաշտվիլ արևելյան ցուրտ և ծանր ոճերու հետ: Այս շինքը ինքնին մեծ ապացույց է ժողովրդական ավանդության ստուգությունը:

Եթե իբր անսխալ ընդունենք անոր վերակազմությունը՝ և դետալներու ընդօրինակությունը, այն ատեն անմիջապես այդ կզարնեն արևելքի ճարտարապետներու՝ իրենց համար բոլորովին օտար այս նոր ոճին իրագործման մեջ ցույց տված ինքնուրույն տարրերի ներմուծման բնորոշ գծերը:

Տրիզի անհամեմատ նեղությունը թեև զգալի է, սակայն 2-րդ դարուն, հոռմեական գեղարվեստի անկման սկզբնաշրջանին մեջ, անոր նման, և երբեմն առանց Ֆրիզի entablement-ներ երևցած ըլլալուն պատճառով, կարելի է մասամբ քննադատութենե ազատ համարել: Բայց ուրիշ մասերու մեջ հույնական և արևելյան գծերու ներդաշնակ դասավորումը ակհնաճո կերպով շեղված է:

Տրիզի միջի քանդակները հույնական acanthe-ներու գեղեցիկ ու ձկուն ոլորումները կենդանացնեն արևելյան ոճի տերևներով:

Կաններու մեջ, գրեթե ընդհանուր համոզում է որ, արևելյան արվեստների վերջին արևմտյան փոխանցելու ճանապարհը կամ կամուրջը եղել է Հայաստանը: Ժամանակագրապես փաստացի ապացուցված 4-րդ և 5-րդ դարուն կանգնված հույնական կանգնակները մեջ, որոնք բնությունը ցույց կուտան թե, հայ-հույն տարապետության վրա ներգործության հասնողների ազդեցություն արևելքում և հարավում կգտնվեն, ոչ թե արևմտյանը: Թեև կարծում էին ոմանք, հայոց ճարտարապետությունը գեղեցիկ չուսումնասիրված: Թեև անվիճելի է մինչև 7-րդ դարը, վերջին շրջանում նաև 10-11-րդ դարերում, հայ-ճարտարապետության մեջ թեթև գծերի գոյությունը (բացառությամբ Գառնիի Տրդատու հույնական ոճի, որը խիստ զորեղ կերպով հույնական ոճի ազդեցության տակ է), այնուամենայնիվ այդ արևմտյան ոճի ազդեցության շղթայից, ուղիղ գծով Հայաստան մտած լինելը շարժական տարապետության է: Միևնույն ժամանակ պարզ է որ, արևմտյան ոճերը Հայաստան մտել են Սիրիայի ճանապարհով, որոնց հետ թերևի նաև սիրիական ոճի մի շարք մտովներ, որոնք ավելի ու հայացած են տեղական արվեստագետների քմահաճույքին համեմատ, այնպես որ, մինչև 14-15-րդ դարերը Հայաստանի ճարտարապետության մեջ քաղաքացիություն ստացած արևմտյան ոճի գծերը հազիվ կկատարեն հայ ճարտարապետության ընդհանուր ներդաշնակություն մեջ: Ի նկատի ունենալով, հայոց ճարտարապետության վրա, սկիզբն է մինչև վերջ արևելյան ճարտարապետությունների ազդեցությունը, քննարկներն հարց կծագի թե, եթե արևելյան կրթությունը խորապես ազդել են հին հայոց կրթի վրա, և եթե ազդել են, ինչ հետքեր մնացել են այդ խոր ազդեցությունը ապացուցողը, այս մասին պատմական վկայություններ խիստ հատուկոր են և մի վճռական եզրակացություն հանելու անբավական ուսումնասիրություններին զուգահեռաբար պետք է ուշադրել թե՛նք նաև նախնայց հույնականների մնացորդները և անոնց մեջ փնտրել թե, արդյոք Հայաստանում ես կգտնվին Հայաստանը շրջապատող հին ազգերի մեջնաներին կամ կրակաբաշտական տաճարների համանման շենքերի մնացորդներ, որոնց մեջ պաշտվեցան հին ասորականը՝ սկսած նախապատմական ժամանակներից գեթ մինչև նոր կրթության ծագումով հիներին ասպարեզից բաշխել կամ վտարելը:

Այս վերակազմությունը տեսնելով Ալեքսանի Ալեքսարտին մեջ երևա 364-366. սակայն ընդհանրապես անհարապատություն և տեղագրական սխալներ այնքան շատ են այնտեղ, որ ակամս ստիպված եմ կստիճանել:

Իրաց այս վիճակին մեջ, պետք է խոստովանիլ, որ այս շինքը հայ հիշատակարաններու շարքին մեջ շքեղ գլուխ գործոց մը կենդանացնի:

Բայց և անպես այս գեղեցիկ ոճը, զգտնելով ոչ մի համակրող և հետևող, միայնակ մի երևույթ մնացեր է ամբողջ հայ գեղարվեստի պատմության մեջ:

Գեթ ինձի չէ՛ հաշտված տեսնել հայոց մեջ ուրիշ շինություն մը, որ ունենար Տրդատի թախտին շարժական արվեստյան տարագ:

Բագրատունի Գագիկ Ա. հրապարակված Չվարթնոցի անօրինակ վայելազարդության համարվեն 1000 թվականին, Անիի մեջ կանգնել կուտան անոր ընդօրինակությունը, սակայն Անեցի ճարտարապետներ, պահելով անոր հայոց մեջ վաղուց ընդունված բոլորը և քրիստոնեական խորհրդանշան խաչաձև հատակագիծը, բոլորովին կմերկացնեն յուր զարդերեն և կհազվեցնեն իրենց սեփական տարազով:

Ահա այս 1000 թվականին, կես դար տևողությամբ մտած կերելին հայոց մեջ արևմտյան ոճի հետ ունեցած ընդհանուր մանրամասները: Այս խառնուրդները կնշմարվին Գագիկին ս. Գրիգորի իրանը շրջապատող գոտիին վրա և դրանց շրջանակներու մեջ. կաթողիկեի հարավային ճակատի արևելակողման նիշի կամարին վրա. Հոռոմոսի ս. Հովհաննեսի տաճարին դավիթի ատարադին զարդաքանդակներու մեջ և այս շրջանի ոճին ենթարկվող բոլոր եկեղեցիներու դռների շրջանակներու վրա:

Այստեղ ի դեպ է ըսել թե, այս թվականին և կամ ավելի էր յուր 11-րդ դարուն, ավելի շեղված կերպին հայոց եկեղեցական հատակագծային ձևերը արևմտյան քրիստոնեական եկեղեցիներու վրա, հավանականաբար դասախոսական ծեսերու ընդհանրության միջոցով: Այս մասին ունիմ առանձին հետազոտություն, բայց կանխահամար կհամարեմ գրել, դեռ վերջնական եզրակացության հանգամ չլրջալու համար: Միայն ստույգ է, որ այս թվականներին սկսյալ, հայ եկեղեցյաց խորաններու երկու կողմը գտնված պարզ պահարանի պաշտոնով շինված քառակուսի սենյակները արսիկավոր ավանդատուններու և կամ մատուռներու փոխվել են և ավելցելով են ապաշխարողաց գավիթներ: Նույնը կտեսնենք նաև արևմտյան քրիստոնեական տաճարներու մեջ՝ մտից դռներու առջև:

Նախնական կերպին կվերաբերին էջմիածնի, Ղըզըլ Ալալայի, Տեկորի, Մրենի, Հոփիսիմի, Գայանեի, Ողջավանքի ս. Մինասի և ուրիշ շատ մը եկեղեցիներ, որոնց շինությունաց թվականը այս դարին առաջ է, ասոնք ոչ արսիկավոր ավանդատուն ունին և ոչ ալ պաշխարողաց գավիթ: 11-րդ դարին սկսյալ, այնպիսի ստիպողական պահանջ դարձեր են ավանդատունները և գավիթները, մանավանդ Անիի մեջ, ուր նախապես շինված շատ մը եկեղեցիներու արևելյան կողմը քանդված շատ մը եկեղեցիներու սեղաններու երկու կողմը ալ, մեծ դժվարությամբ սեղաններու երկու կողմը ավելցուցեր են փոքրիկ ավանդատուններ, առանց նույնիսկ նկատի ունենալու նույն եկեղեցիներու արտաքին տեսքի սաստիկ տեղեկանալը, ինչպես Ապուղամարինց ս. Գրիգոր և միջնաբերդի երկու ութանկյունի եկեղեցիները.

1 էջմիածնի երկու թեկուն մեջ սեղանները հետ են ավելցուցած:

որոնք՝ հետո՝ վերածվել են անկանոն բազմանկյունի-
ներու Իսկ գավիթներ անխտիր ավելացված են ամեն
եկեղեցիներու առջև, նույնիսկ չխնայելով անոնց նախ-
կին գեղարվեստական ներդաշնակ երևույթին: Մայր
եկեղեցվո շինված ժամանակ այդ գավիթի սովորու-
թյունը դեռ մտած չերևիր Անիի մեջ, որովհետև Մայր
եկեղեցվո գավիթն ալ ուշ ժամանակ՝ ավելցված է: Հստ
երևույթին այս գավիթները շուտով փոխելով իրենց
նշանակութունը, գերեզմաններու և դամբարաններու
վերածվել են:

Հայոց և հունական ոճի փոխազդեցությունը են-
թադրելով սովոր գլխավոր մանրամասներն մեկը խոյոլն
է (volute). այս ենթադրությունը կարող էր արգարանալ
այն ժամանակ երբ խոյոլի ծննդավայրը Հոնիան կը-
կարծվեր, ինչպես որ Պերսեպոլիսի ավերակներուն մե-
ջն գտնված սյունի մը խոյակին վրա վերին վար ուղ-
ղահայաց դիրքով քանդակված խոյոլները Քսերքսեսի
գերի վարած հույն վարպետներու գործ համարվեցավ:
Բայց երբ Եգիպտոսի և Ասորեստանի պեղումները ճշը-
տեցին անոր իսկական հայրենիքը և գծեցին անոր փո-
խանցման ուղին, այն ատեն այս ենթադրությունը իր
ուժը կորսնցուցի կարելի կըլար հետադարձ ազդեցու-
թյուն հասնարի հայոց վրա, եթե, նախ անոնք՝ հայոց
մեջ արևելքի նախնական գծերով մնացած լըլլային,
երկրորդ, եթե խոյոլն զատ հունական ոճը շարժվող
գծով աննշան շարժով ուրիշ մանրամասներ ալ գտնվեին.
երրորդ, եթե, պրոֆ. Մատի Անիի գլոսի մեջ պնդած
հեթանոսական գերեզմաններն դուրս եկող կապի ա-
մանի մը կողի վրա բարձրաքանդակ նկարված խոյոլը
անոր, նույնիսկ հեթանոսական դարերու մեջ գործած-
ված ըլլալը շապացուցաներ:

Ուրեմն ասկեց կհետևի, որ Առաքելոց եկեղեցվո և
Փազկաշենի ս. Գրիգորի վրա եղած խոյոլները վերջին
շառավիղներն էին, որովհետև անոնց թվականներն հե-
տո շինված հիշատակարաններու վրա այլևս չեն երևիր,
մինչդեռ անկեց առաջ հաճախ գործածված են մինչև
Ջվարթնոց եկեղեցին, թերևս ավելի հիններն ալ ունին,
բայց գործարարներ են ասիթ չեմ ունեցած հետազո-
տելու:

Եթե ընդունենք խոյոլին արևելքն ուղիղ փոխան-
ցումը դեպի Հայաստան, այնուհետև ամեն մանրա-
մասնություն հայոց ճարտարապետության մեջ, միմիայն
ասորական և պարսկական մանրամասներու զուգընթաց
նախատիպեր կման, որոնցմե ոմանք գործածված ի-
րենց քանավորի իսկական ձևով, իսկ ոմանք այլա-
փոխված և ճոխազարդված սեփական հայ ճաշակով:
Այժմ կհամեմատենք քանի մը գլխավոր մանրամաս-
ներ, տեսնելու համար անոնց հարազատությունը ասո-
րական և պարսկական նախատիպերու հետ:

Առհասարակ քիվերը սկզբն մինչև վերջ շրջա տե-
սակ ձևափոխության ենթարկված կերևին, որոնցմե մե-
կը ամենն հին շրջանին մեջ գործածված է, այսինքն
5-րդ դարն մինչև 7-րդ դար, և կտեսնվի Պողոսի,
Մրենի, Քալիսի և Մաստարայի եկեղեցիներու վրա, ո-
րոնք կներկայացնեն երբեմն մեկ և երբեմն քանի մը
ճարտարապետական գծերով խառնված ատամնաշարեր
(denticule) Պերսեպոլիսի համապատասխան, ատամ-
ները երբեմն կիսաթուր և երբեմն քառակուսի և եր-

բեմն ալ առարկաներու պատկերների վերածված
(Պողոսի):

Մյուս երկու տեսակները միաժամանակ հավասարա-
պես գործածված են 7-րդ դարն մինչև 11-րդ դար: Առա-
ջին օրինակը կներկայացնեն նեղ ճակատի մը հաջորդող
քառորդ բոլորակի խողովակ մը երբեմն վերջացած պա-
տին կից listele-ով մը: Այս օրինակները զանազան հա-
մաշափություններ կտեսնվին Թալինի ս. Աստվածածնի,
Տեկորի, Ալամի, Անիի Առաքելոց եկեղեցիի և Հովվի
եկեղեցիի վրա. իսկ երկրորդը՝ առհասարակ ամեն եկե-
ղեցիներու վրա, գլխավորաբար Անիի մեջ: Սա ևս կներ-
կայացնեն առաջակարկառ մը՝ բաղկացած նեղ ճակատի
մը և պատին մոտիկ գավազանն մը, ձակատին և գա-
վաղանին մեջտեղ մնացած լայն պարապությունը քան-
դակված է ամեն տեղ միօրինակ մանվածոներով: Ա-
սոնց մեջ կան նաև նեղ ճակատին տակ գավազանը
(listel) կրկնված և երբեմն ալ լայն պարապությունը
չբացառված օրինակներ:

Քառաչին օրինակին Հայաստան մտնելու հանա-
պարհը խիստ պարզ է Եգիպտոսն սկսած մինչև այն-
տեղ հասնելը:

Երկրորդ օրինակը՝ եթե նախկին խողովակաձևին
բարեփոխությունը չէ, կարելի է տեղափոխել ստեղծագոր-
ծություն համարել, որովհետև ինձի տակավին չէ հա-
ջողված տեսնել այս ձևի նախատիպը:

Վերջին շրջանը օրինակը պարզ բարեփոխումն է
նախկին մանվածո քանդակազարդ առաջակարկառին,
երբեմն երկու և երբեմն երեք գավազանով, միայն պա-
րապություններու մեջ փոխանակ միօրինակ մանվածո-
ներու ուրիշ նոր շրջանի բազմաթիվ տեսակ քանդակնե-
րով զարդարված են: Այս ձևը անխտիր ամեն շինու-
թյանց վրա գործածված է 13-րդ դարն սկսյալ մինչև
վերջնական անկումը:

Նեղ ու երկար բունով և գնդաձև (bulbe) խոյա-
փով ու խարիսխով արտաքին որմնասյուններու հին նա-
խատիպը դուրս եկավ Խորասպատի պեղումներեն. ուր-
կեց անցեր էր այս ձևը Պարսկաստան և անկեց ալ Հա-
յաստան լիովին անփոփոխ նմանությամբ: Խորասպա-
տի մեջ կբացակայի անոր խորանարդաձև abaque-ը,
իսկ Պերսեպոլիսի մեջ՝ երկու մասերը առանձին գործա-
ծելի էին: Հայեր այդ երկուքը իրարու միացուցեր են
իրենց մեջ, բայց տարօրինակ է, որ այս բարակ բունով
արտաքին որմասյունները 9-րդ դարն առաջ ոչ մի տեղ
գործածված չկա. թեև Ջվարթնոցի ներքին որմասյունե-
րը իրենց երկարությունով կհամապատասխանին, բայց
խոյակներով և խարիսխներով շատ տարբեր են: Զը-
վարթնոցի մեջ գնդաձևը գործածված է միայն ներքին
սյունաշարի մեծ խոյակներուն վրա իբրև կողով:

Պարզ մանվածո քանդակներուն՝ նույնպես մի
թեթև օրինակը Խորասպատի մեջ աշյուսի վրա նկար-
ված գտնվեցավ, որուն բացի բազմաթիվ տեսակ խա-
նութները (composition), որ իրենք հորինեցին իրենց
ճաշակով, ճիշտ նմանն ալ գործածեցին հայեր մինչև
վերջը:

Ամփոփելով տեսությունս, վերջնականապես հասած
եմ այն եզրակացության, որ հայոց ճարտարապետու-
թյան ամբողջ կամայք՝ ասորական և պարսկական ար-
վեստների մասերով կազմված է ինչ մաս որ վերջնեք
հայոց ճարտարապետության մեջն, նույնին օրինակ-

ները կգտնենք ասորոց ու պարսից մեջ, ոչ միայն
գծադրական ձևերով, այլ և շինարարական օրենքնե-
րով:

Բայց և այնպես, հայեր, եթե փոխ առան այս մա-
սեր, անոնց հետ իրենց սեփական ստեղծագործու-
թյունները խառնեցին զանոնք անճանաչելի դարձնելու
չափ օտարացնելով: Հովվի եկեղեցիին ներքին կողմի
վեց գրեթե ամբողջ կիսաբոլոր քարաշեն աղեղներու
առանց սյունի դեպի կեդրոն հավաքումը, միշտ պիտի
մնա հայ ստեղծագործության պակաս, թեև կորոզված
հոշակավոր մզկիթին մեծապարզ կհիշեցնեն այս ձևը, սա-
կայն նախ որ նա կազմված էր փայտով, երկրորդ
անոր մեջ աղեղները խառնված են ամենն քարեր
կետը կեդրոնի վերածելով: Մինչդեռ Հովվի եկեղեցիին
մեջ կեդրոնը գրեթե մոտ է հավասարվելու, աղեղներու,
որմասյանց գլխուն վրա հանգչող մասի բարձրության,
ինչ որ բոլորովին հակառակ կերպ մը կներկայացնի:
Կորոզվածի մեծապարզ աղեղներուն ուղիղ նմանություն-
ներ կտեսնվին Հախպատի և Ուշագանքի խառնված
կամարներու վրա, որոնք շինված են 13-րդ դարուն
մեջ:

Առ այժմ փոխանակ մի առ մի թվելու այն ամենը,
զորս հայոց սեփական ոճերու արդյունք համարած եմ,
ամփոփ կերպով պիտի ընդդրեմ զայն:

Հայոց ճարտարապետության առանձնահատկու-
թյունը կկայանա արտաքուստ մասերի ներդաշնակ դա-
սավորության և գեղեցիկ ու վայելուչ բազադրության
(composition) անվերջանալի կերպերուն մեջ: Ենթե
կամարներու մեջ պահելով ընդհանուր ձևը, ըստ ժա-
մանակի պահանջման, զարդարանքներու բազադրու-
թյան և դասավորության մեջ հանգչող է տեսնել մե-
կը մյուսին համեմատ օրինակ մը: Առանց հարստիկե-
տ համաշափության օրենքներու, անձեքք մթցքը են մեկը-
մեկե տարբեր բաներ արտադրելու և մեկգեմեկու գերա-
զանցելու համար, և հիմալի, մասնավորապես, վերջին
շրջաններու մեջ, անթիվ քանակությամբ իրագործեր են
միշտ սիրուն ու վայելչազարդ հիշատակարաններ:

Կմասնավորեմ խոսքս Անիի վրա, ուր եղեր է իմ
աշխատությանս զբնավոր կենտրոնը: Անիի մեջ, կամ-
սարականներու ժամանակին հազիվ կմնան մի եկեղեցի,
պալատին կից և քանի մը հիմեր, պատերու մնացորդ-
ներ անոր շուրջը: Այս մնացորդներն ալ բավական են
պարզելու անոնց գեղարվեստական և շինարարական
ճաշակը:

Այս առաջին նմուշները բաղադրված ամենավեր-
ջին նմուշներու հետ, Անիի մեջ կտեսնվին երեք
զանազան զարգացման և ձևափոխության շրջ-
աններ, որոնց առաջինին կպատկանի պալատի
եկեղեցին, թեև արտաքուստ մասամբ նորոգված, գուցև
և վրայի կամարն ալ, սակայն ներքին պատերը,
5-րդն 7-րդ դարու արվեստագիտական դրոշմը կիր-
ի սյուններով, խոյակներով և այլ զանազան զուստ ա-
րվելիան քանդակներով: Այս շրջանին կպատկանին
եթե չեմ սխալի, Ուշագանքի ձորի մեջ մ. Մինաս
անվանված եկեղեցին և բլրին վրա ս. Հովհաննեսու տա-
ճարի հարավային կողմը անանուն մի փոքր մատուռ:
Ապուղամբնց ս. Գրիգորը շատ հեռու չի մնար այս
ոճերեն իր միջին տարազով. սա կկրե իր վրա հին ար-
վեստի վերջին շառավիղները և նոր շրջանի արշալույսի

ցուցբերը: Արձանադրության մեջ հիշատակված պատմա-
կան անվանմը մը կհաստատվի, որ այս եկեղեցին շին-
ված է 10-րդ դարու կեսին հետո, հետևաբար սկիզբը
Անիի ճարտարապետական երկրորդ շրջանին:

Երկրորդ շրջանին մեջ, նախկին լուրջ ու ծանր
երևույթները սկսած են անհետանալ շինությանց վրա-
յն, գողտրիկ վայելչություն մը սկսած է զգալի դառ-
նալ անոնց ընդհանուր երևույթին վրա. սկսած են բա-
րակ որմնասյուններ զարդարուն կամարներով միասին
պնել զատարկ պատերը, երկրաշափական գծերով
բազմաճյուս մանվածոներ իրենց վայելուչ տեղերը գը-
րաված են այդ ընդհանուր ներդաշնակության մեջ և
տեղ տեղ մանվածոների մեջ հյուսվելով ան արա-
բական և պարսկական տերևներու փոքրիկ խառնուրդ-
ներ: Հազիվ մի դար ապրած է այս շրջանը և դեռ չի
տված յուր վերջին կատարելագործության պտուղները,
ենթարկվել է վաղահաս ճակատագրական անկման մը
11-րդ դարու կեսին մոտ:

Ալիսալանի տիրապետության անմիջապես հետո,
ավելի քան մի դար, գեղարվեստական կյանքը բոլորու-
վին մեռեր է այս քաղաքին մեջ: Մինչև 13-րդ դարու
սկիզբը, ոչ միայն Անիի մեջ, այլ և շրջականերու մեջ
իսկ քար քարի վրա դրված չերևիր, ոչ պատմական
հիշատակություն կա, և ոչ ալ շինության մի արձանա-
գրություն, որ այդ շրջանին պատահի, բացի Բագնայրի
մեջ մի փոքրիկ մատուռն: Բացի նորեր շինվելը, եղած-
ներն ալ մեծ մասամբ քանդվել ու ոչնչացվել են:

Կուստուրայի բացարձակ թշնամի տարր մը տիրա-
պետելով միջնաբերդի Բազադրանոց պալատին, ոչ
միայն զայն հողտուված ու այլանդակված դիակ մը
գաղափար է, այլև հավանելով պալատի անմիջական
մոտիկ միջավայրի վրա համացողներու մի ոմակ,
սկսյալ պալատին մինչև Աշոտի պարիսպը, ամեն բան
փճացուցեր են անխնայ: Պատմական ավանդությամբ
ծանոթ բազմաթիվ եկեղեցիներն հազիվ շորս հատի
հետքերը մնացեր են, որոնց մին իր վիթխարի փլատա-
կով և բոլորը հատակագծով, պատմության ծանոթ
երկարաբերդ կործանված Ամենափրկիչը ըլլալ կկար-
ծեմ, հին ոճով քանդակներ թափած են մեջը, մասնա-
վոր ուշագրության արժանի են գծերին կոնաձև մասին
քանդակազարդ ծածկի թեկոսները, որուն միակ օրինա-
կը եղած էր Առաքելոց եկեղեցին: Մնացյալ երեք ավե-
րակներն մեկը միայն ծանոթ է հիշատակարանով և
մյուսները անհայտ են:

Ամբողջ այս ընդարձակ միջավայրին մեջ, հակա-
ռակ ամեն տեղե ավելի իր դիրքի գեղեցկության և
պալատի մոտավորության, այլևս ոչ մի կարևոր շինու-
թյան հետք չկա, ամեն տեղ ցեխով շաղախված խեղճ
ու ողորմելի պատերու փլատակներ միայն կտեսնը-
վին: Հայտնի բան է, որ տիրապետող ստորին տարրի
այնտեղ բազմանալեն, հարստահարված հայերը հետըզ-
հետ թշվեր են ներքին պարիսպին դուրս, եղեր է ժա-
մանակ մը, որ այդ մասը զուտ ժահճեղական քաղաքա-
մանը կազմեր է, մեկ կողմին իրեն սահման ունենալով
խաներու ապարանքը և մյուս կողմին մզկիթը կամ
Աշոտի պարիսպը: Հետզհետե այնքան հաստատուն
գիրք գրված կերևին այնտեղ մահճեղականները, որ
13-րդ դարուն Ջաքարի տիրապետության օրով իսկ,
որուն հետ կսկսի նաև Անիի ճարտարապետության

վերածնության երրորդ շրջանը: Տնար չէ եղած հեռաց- նել զանոնք այդ տեղեն, և այդ մասն ալ շենցնել ինչ- պես դրսի ընդարձակ տարածությունը:

Բռնության կապանքներն ազատված դեղարվես- տասներ ժողովուրդը, կարճ ժամանակամիջոցի մը մեջ, անհավատալի արագությամբ, Աշոտի պարիսպեն դուրս ծածկեր է մինչև այն նմանը շտեմնված անթիվ շքեղ տաճարներով, ապարանքներով և անհատական բնա- կարաններով:

Առաքելոց եկեղեցիի արևմտյան կողմի ձորեզրեն սկսյալ մինչև Լուսավորիչ եկեղեցի և Գլխորի եզերե- ները, երրորդ վերածնության շքեղ արվեստագործու- թյամբ կանգնված քանդակազարդ տաճարներու և ա- պարանքներու համախումով մը կենդանացնել, հարյու- ռե շատ ավելի կարելի է համարել այս տարածության վրա եկեղեցիներու և մատուռներու մնացորդներ, որոնց շուրջը թափված գեղաքանդակ բեկորներ է մեծ մասը գեղարվեստի վերջին երրորդ շրջանի գործը կկրեն, մինչև Աշոտի պարիսպեն ներս, մինչև այսօր ոչ մի բար և քանդակ չէ տեսնված, որ գոնե քանդակված ըլ- լա, բացի հիշածս եկեղեցիներու բեկորներն Չաքա- րյան շրջանի հատուկ ոճով:

Երրորդ շրջանին մեջ բոլորովին այլափոխված է հայ ճարտարապետությունը: Իբր ավանդական սրբու- թյուն, պահելով միայն եկեղեցիներու հատակաձևերը և արտաքին երեսներու կամարակապ սյունազարդերը,

արտադրեր են նորորինակ քանդակներու անհուն բազ- մազանութուն: Չափական գծերով մանվածոներ հազիվ կտեսնվին, ոստեր, ցողուններ և տերևներ են, որ այլ- ևս գողտրիկ ճկունությամբ կհյուսվին՝ իրենց ոլորում- ներու մեջ տեղ տալով նրբաքանդակ թռչուններու և կեն- դանիներու:

Արարական արվեստը գործող գծերով ներդաշնակու- ռեն պատվաստված տեղականին հետ, հիանալի վերա- ծնության ակնախտիչ պատկեր մը կենդանացնել: Այս շրջանի գործեր են. ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (Նախշի), Ղըզլուլայի ս. Աստվածածին, Բեխենց վանք, Փրկիչի գմբեթը, Առաքելոց եկեղեցիի գավիթը և այն ամեն մնացորդները, որոնց մեջ առանց կարկինի և քանոնի օգնության ձեռքի ճարտարություն ալ կփայլի:

Անիի ճարտարապետության վերածնության այս մեծ թվականը կարծեք Չաքարի գոյություն հետ միայն կապված էր: Անոր մահվանն հետո, կրկին զգալի է, շինություններու աստիճանական նվազման հետ, մեծ փայլով սկսված գեղարվեստի ևս տակավ առ տակավ նսեմացումը, հազիվ կհիշատակվին կարևոր շինություն- ներ, մինչև կես դար, այնուհետև վերստին կսկսի մարել ետևն կյանքը և հալ ու մաշ վիճակի մեջ կհասնի մինչև այն դժբախտ թվականին, երբ այլևս տխուր փլատակ- ներու տակ վերջնականապես կծածկվի այս բազմազա- րյան կոչությունը:

Քեթանդրոպոլ, 26 նոյ. 1907

(ՀԱՅՈՑ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ)

Նախամարդու մերկութենն մինչև այսօրվան մեր ճոխ ու վայելուչ զգեստավորումը, հագուստներու ան- թիվ, անհամար ձևեր ընդունվեցան և լքվեցան: Ոչ միայն ամեն ձգգ, ամեն ցեղ պարբերաբար իր հագուստի ձևն ու ոճն ունեցավ, այլ և յուրաքանչյուր դարաշրջան յուր սեփական դրոշմը դրավ մարդկանց հագվելու ճա- շակին վրա: Հին դարերն սկսած, բազմաթիվ այլազա- նություններն անցած մարդկանց տարազներու ուսում- նասիրության նյութը այնքան շատ և բազմակողմանի է, որ այսօր առանձին մի գիտություն է դարձել: հազ- վագյուտ տաղանդներ կգտաղվին այս բոլոր անցած ձևերու հավաքման, ամբողջացման և անոնց ըստ դա- րաշրջաններու դասավորման համար: Ենթոհիվ անխոնջ և մշտատև ուսումնասիրության, մեծ առաջադիմություն արավ այս հետաքրքրական գիտությունը, այնպես որ հմուտ մի ազգագրագետի համար այսօր շատ դժվար չէ որոշել կերպաների, հագուստների ձևերի, հագուստ- ների վերաբերյալ բազմազան ասեղնագործությունների ո՞ր դարաշրջաններում, ո՞ր ազգերի մեջ գործածական լինելը:

Մարդիկ միայն հագուստներու ձևը չէր, որ դարն ի դար փոփոխության ենթարկելով հետզհետե ավելի վայելուչ և նպատակահարմար ձևեր կտեսնեին, այլ և անդադար ձևափոխության և կանոնավորման կենթար- կելին այն բոլոր իրերն ու առարկաները, որոնք անհրա- ժեշտ էին կյանքի մեջ մշտական կամ պարբերական պործածության համար, ինչպես տնական կարասիներ,

երկրագործական կամ արհեստագործական գործիքներ և այլն:

Ճիշտ այս կերպով սկսավ ճարտարապետական արվեստի զարգացումը. բնական քարայրերն, հասարակ ծառի ճյուղերն և եղեգներն կազմված սկզբնական բնակարանները աստիճանական զարգացումով հասան այսօրվան գեղակերտ և հսկայական շենքերին: Քանի մարդկային ցեղը դեպի քաղաքակրթություն, առաջա- ցավ, քանի անոր պետքերը բազմացան, զուգահեռա- բար զարգացավ նաև անոր ստեղծագործելու հանձարը՝ բարեկեցության վայելչության և ճոխության համար:

Ինչպես ցրտեն ու տաքեն պաշտպանվելու համար նախապես պարզ հագուստներ միայն ստեղծեցին, բայց հետո բավական չհամարելով անոր պարզությունը, գուլջգուլյն երկններով, ասեղնագործ և ոսկեթել բան- վածքներով զարդարելու և մեկզմեկ գերազանցելու մեջ մրցեցին մարդիկ: Նմանապես եկավ ժամանակ, որ մարդիկ բավականություն չզգացին հասարակ, պարզ պատերով կանգնված բնակարաններն, հետզհետե ձգտեցին իրենց բնակարանները ներսեն և դրսեն զար- դարել գեղակերտ քանդակագործություններով, ներդաշ- նակ գունազեղ պատկերներով և ճոխ փարթեմ կահ կարասիներով:

Հետզհետե զարգացող և կատարելագործության հասնող արվեստներու շարքին մեջ, մարդիկ շինարա- րական արվեստը մասնավորապես այնքան քարձա- պույն կատարելության և շքեղ գեղարվեստականության

հասուցին, այնչափ մեծագործություններ կանգնեցին և կանգնված շենքերին հրաշատեսիլ կերպարանք տվին, որ այդ մեծ արվեստն անվանվեցավ ճարտարապե- տություն և զանոնք հղացող և իրագործող հազվա- դյուտ տաղանդները վարձատրվեցան ճարտարա- պետ պատվանունով:

Եվ հիրավի, շատ ծանր և պատասխանատու էր ճարտարապետի կոչումը. ճարտարապետը ոչ միայն գիտակ պետք է լիներ բազմաթիվ կողմնակի գիտու- թյունների և արհեստների, այլ և պետք է որ շնորհք ունենար բազմաթիվ արհեստավորներու վայելչության և գեղեցկության ճաշակը ներշնչելու, որպեսզի անոնք մղվին դեպի բարձրագույն կատարելություն և ստեղ- ծագործություն իրենց ասպարիզում:

Ոչ մի արվեստի մեջ այնքան բազմատեսակ ար- հեստավորներու հավաքական գործակցության պետքը զգալի չէ, որչափ ճարտարապետության մեջ. հետևաբար ճարտարապետի տաղանդն ու գեղագիտական նորը ճաշակն կախված է այդ բազմաթիվ արհեստավորնե- րը նպատակահարմար կերպով աշխատցնել և անոնց արտագործությունները գեղեցիկ պատշաճությամբ դասա- վորել՝ տալով անոնց նաև անսասան հաստատու- թյուն:

Մի ուրիշ տեսակետով, ճարտարապետն իր կանգ- նած շենքի հաստատությունն և գեղարվեստականութե- նն զատ, պարտավոր էր մտածել նաև անոր առողջա- պահական պայմաններու համապատասխանումը, և կա- ուցման նպատակի համաձայն գործածության բոլոր հարմարությունները:

Եվ ահա, այս բազմաթիվ պահանջներու պատաս- խանատու ճարտարապետները, դարուց ի դարս, միշտ հենը սրբազորելով, նորերը ավելացնելով կամ ավե- լորդները պակասեցնելով, ժամանակի ոգույն համե- մատ, իրենց ձեռքին ունեցած նյութերը դասավորելով, այսօր մեզ թողր են իրենց հանձար շնաշխարհիկ կո- թողները:

Ճարտարապետության ծագումն մինչև այսօր կրած փոփոխությունները և ստացած կատարելություն- ները ուսումնասիրելու գործը նույնպես մի մեծ գիտու- թյուն է, որուն համար ամեն տարի պետական գանձա- րաններ մեծածեծ գումարներ կտրամադրեն, հազվա- դյուտ գիտնականների ուղեղներ կշարադին այս կա- տարելի պետական օժանդակություններու զուգահեռ մասնագետ մեծ գիտնականներու հոգնաշան աշխատու- թյանց այնքան առաջ դնաց, որ այժմ բազմաթիվ սխալներ սրբազորված, շատ անստուգություններ պարզ- ված են, և կարելի է ըսել, թե անոր շատ ճյուղերու նկատմամբ, գիտությունը կարողացավ իր վճռական վերջին խոսքն ըսել:

Բայց նյութը այնքան ընդարձակ է, անհետացող դարերու փավարը այնքան թանձր, ավերումներն այն- քան բազմաթիվ, ապրող, գործող և անհիշատակ ան- հետացող ազգեր ու ցեղեր այնքան շատ են, որ դեռ դարերու աշխատանք պետք է հին ազգերու ճարտարա- պետությունը լիովին ուսումնասիրած լինելու համար:

Ազգեր ու ցեղեր կան, որոնք ոչ նվազ դեր ունեցել են երկրագնդի զանազան մասերի վրա այս վեմս ու շրթ- նաղ արվեստի կազմակերպության մեջ, որոնց ծառա- յությունները քննելու և ստուգելու համար կամ բնավ ձեռնարկված չեն ճարտարապետության պատմաբաննե- րի կողմից և կամ անոնց գոյությունը հազիվ հազ հաս- տատելու շափ փորձեր եղած են:

Ահա այս ծանոթ մնացածների կարգին մեջ էր նաև հայոց պատմական անցյալի ճարտարապետությունը, որուն գոյությունը մոտավորապես մի դար առաջ, գրե- թե առասպելական էր, սակայն շնորհիվ 19-րդ դարու մի քանի եվրոպացի գիտնական ճարտարապետներու քննության և ուսումնասիրության, ոչ միայն անոր գո- յությունը ապացուցվեց, այլև հետզհետե կատարված լուրջ հետազոտություններով այսօր, գիտնականների սեղանին վրա իր պատկառելի տեղը բռնեց, անոնք թեև երբեմն հակասական, այնուամենայնիվ որոշ շափով գծեցին ծագման ու զարգացման ուղին և ըստ կարելի- վույն զանազանեցին օտարն ու սեփական ստեղծագոր- ծությունները:

Թեև հայ գեղարվեստի հոյակապ հուշարձաններ համարում են բովանդակ Հայաստանի մեջ և անոնց- մե շատ քիչ բան մատակարարված է գիտնականներին՝ գիտականորեն մշակելու համար, սակայն միևնույն ժամանակ միջնադարական է տեսնել, որ վերջերս այդ գործը լավ ապագա կկատարանա, շնորհիվ մի քանի արվեստագետների և գիտնականների անխոնջ ջանքե- րին, որոնք տարիներ ի վեր սկսել են հայ գեղարվես- տի զանազան ճյուղերի վերաբերյալ մեծ ֆանակու- թյամբ նյութեր հավաքել՝ լուրջ ուսումնասիրության համար:

Եթե իշխողին կամ տիրապետող նյութապես ապա- հոված դասի վայելչությունն ու փառասիրությունը կմղեր դեպի հոյակապ ճարտարապետություն, դեպի շքեղ գեղարվեստ, այս բարձր դասի ձգտումներին վայելչասիրության օժանդակ կլինի համայնական մի ուրիշ ավելի մեծ զգացում, մի ավելի սրբազան պա- հանջ և հսկայական քայլերով կմոտեցնի դեպի գե- րագույն կատարելություն: Այդ զգացումը հավատի զգացումն էր, այդ պահանջը, աստ և հոսեղբորդյալի մեջ մարդուն երջանկության աղբյուր և ճակատագրին տեր ամենազոր աստվածների անվան կառուցվելիք տաճար- ներն էին, որոնք իբրև աստվածությանց բնակարան ավելի գերազանց պետք էր լինեին, քան մարդկանց բնակարանները: Այն տաճարների մեջ, մարդ արարա- ծը, թագավորն սկսած մինչև հետին ստրուկը հարաբե- րության պիտի մտներ կլեբներով միջնորդությամբ, դի- րենք ստեղծող աներևույթ էությունց հետ, ուր առատու- րին պիտի բաշխվեր հատուցում և շնորհ, այնտեղ պի- տի փառավորվեր թագավորը քաջություն և իմաստու- թյուն ստանալով աստվածներից, որոնց մարմնավոր ներկայացուցիչն էր աշխարհի վրա: Այնտեղ պիտի բոլ- րորեն ու աճեր կարոտյալներու և տառապյալներու սրտին մեջ ներկա կյանքի հաջողությանց և հանդերձյալ հավիտենական կյանքի անսպառ երջանկության գեղա- ծիծաղ հույսը: Այնտեղ պիտի միջնորդվեր ճակատա- գրապես դժբախտության մատնված վշտաբեկ հուսա- հատը: Վերջապես աստվածային տաճարները համայ- նական երջանկության ամենամեծ օջախներն էին, ո-

րոնց շքեղ ու փառավոր կառուցման համար, համայնքը պարտավոր էր զոհաբերել իր բոլոր նյութական, բարոյական և ֆիզիկական կարողությունները առանց խնայելու:

Այս համայնական զոհաբերողների կարգին մեջ արվեստագետին բաժին կմնար հանճարի ավելի մեծ թոշիկներով սլանալ անհունին, հավիտենականին և անծայրածիր երջանկությանը շնորհաբաշխ աստվածությանը անվան արժանի կոթողներ կանգնել: Այսպես կպահանջեին աստվածությունը և մարդկանց մեջ միջնորդ կղերականությունը, այսպես կպահանջեին միանորդ կղերականությունը, այսպես կպահանջեին միասնորդ հավատով տարված համայնքը. ուստի աստվածներին հանձնել լինելու բուն ցանկությունը, հարուստից ոսկի, արվեստագետից հանճար և հասարակությունից աշխատանք ու քրտինք զոհաբերել կտրամադրեր:

Տնտեսական, քաղաքական և կրոնական անդիմադրելի ուժով ծնած ու հետզհետե զարգացած ճարտարապետական արվեստի զանազան ճյուղերը իրենց ծնունդ տվող պատճառների հատուկ զանազան ուղղություններ ստացան: Այս զանազան ուղղությունները բնորոշվում էին համար սովոր ենք ասել տնտեսական, քաղաքացիական, կրոնական և այլն և այլն ճարտարապետություն:

Այս ուղղություններին յուրաքանչյուրը ունեցան նաև իրենց այլազանությունները կամ ճյուղերը, որոնց մեկուն, կրոնական ճարտարապետության մի ստորաբաժանումին մասնակի ուսումնասիրությունը պիտի լինի ներկա աշխատության նպատակը:

* *

Գրեթե աշխարհի բոլոր կրոնները մարդուն սովորեցրին հոգվո անմահությունը և հավիտենական կյանքի գոյությունը: Աշխարհի կյանքը հավիտենական անմահ կյանքի նախազավթիլն էին համարում, ուստի այս աշխարհի վաղանցիկ կյանքից հետո էր, որ պիտի սկսվեր բուն կյանքը, որ հավիտենական էր:

Մեռնելն հետո ապրելու համոզումը ծնունդ տրված մեռելոց համար հավիտենական բնակարաններ շինելու գաղափարին նույնիսկ այս աշխարհի վրա: Այս համոզման հետևանքն են երբեմնի այն հոյակապ արքայական դամբարանները, որոնց մեջ հաճախ կատնվել են բացի սրահներն և մեծամեծ սենյակներն, որոնք արքայավայել կերպով կահավորված էին, նույնիսկ բոլոր պիտույքներով և կահավորություններով դասավորված խոհանոցներ: Եթե հասարակ ժողովուրդը չէր կարող դամբարաններ շինել, այնուամենայնիվ յուր մի փոքրիկ գերեզմանի մեջ անգամ տեղավորված էին ապրիլու հատուկ պիտույքներ և իրեղեններ, ինչպես զենքեր, զարդ ու զարդարանք: Գտնվել են նաև գերեզմաններ, որոնց մեջ թաղված էին մեռելի հետ, մեջքը կերակուրներով լիք զանազանակերպ ամաններ: Հին ազգերի թողած հուշարձանների պեղումները բազմաթիվ օրինակներ տվին մեզ, յուրաքանչյուրին հավիտենական կյանքի մասին ունեցած համոզումները բացատրող և այդ ըմբռնումների համաձայն կառուցված դամբարաններ ու մեծ ու փոքր գերեզմաններ:

Կրոնական ճարտարապետության այս ճյուղը կամ ստորաբաժանումը այնքան կատարելի պաշտաման հատուկ տաճարներու ձևերն են, որ այս ճյուղին առանձնապես

պես դամբանական կամ գերեզմանական ճարտարապետություն (Architecture funéraire) անունը տվին ճարտարապետության գիտնական պատմաբաններ:

Այս ճյուղն ալ ունեցավ իր բոլորովին նախնական ձևը, բայց հետզհետե դարերի ընթացքում այնքան զարգացավ, որ գեղարվեստական գույն գործոցներ կանգնվեցին այս ճյուղին հատուկ: Իհարկե, դարե դար զանազան ազգերի մեջ հանդերձալ կամ հավիտենական կյանքի մասին համոզումներ փոխվեցան, սակայն մեռելոց համար հիշատակարաններ կանգնելու պահանջը մինչև այսօր մնաց անխուսափելի:

Իմ նպատակս չէ այստեղ խոսել ընդհանուր գերեզմանական ճարտարապետության մասին, թե ի՞նչպես սկսեց և ինչպես զարգացավ մինչև այսօր յուրաքանչյուր ազգի և ցեղի մեջ, և ի՞նչ հարորդական ձևեր ու ոճեր ստացան իրենց դավանանքների և հավատալիքների պատշաճությամբ: Այդ մասին հետաքրքրվողներ կարող են գտնել եվրոպական լեզվով գրված հոյակապ հատորներ: Ես կուզեմ այստեղ, եթե ոչ լիակատար ուսումնասիրություն, գեթ հնար եղածին չափ նյութ մատակարարել հայոց գերեզմանական ճարտարապետության՝ առաջիկայի ուսումնասիրություններին դյուրություն տալու համար:

Հայկական ճարտարապետության և գեղարվեստի զանազան մասեր փոքր ի շատե ուսումնասիրության և քննության առարկա եղել են հայ և օտար գիտնականների և բանասերների ձեռքում, իսկ մասնավորապես ուսումնասիրել հայոց գերեզմանական ճարտարապետությունը, դեռ ոչ ոքի մտքից անգամ չէ անցել: Եթե երբեք պատահաբար հատուկտոր նյութեր էլ կան հրատարակված, նրանք էլ արվեստի, ոճի և դարաշրջանների տեսակետով քննորոշելու փորձ չէ եղած:

Նախաքրիստոնեական հայության գերեզմանական ճարտարապետության մասին խոսել, իմ կարծիքով գրեթե անկարելի է, որովհետև այսօր ձեռքբերիս ոչ մի շուշափելի կամ փաստացի ապացույցված աշխատություն չունենք հայ ժողովրդի կազմավորման մասին, սակայն ի նկատի ունենալով, որ Հայաստանի հողին վրա խիստ բազմաթիվ են նախաքրիստոնեական շրջանի գերեզմաններ, կարելի է նախապես անոնց այլազանություններն նկարագրություններ և մի քանի օրինակներ դնել այստեղ, որոնց մեջ գուցե գտնվին նաև նախաքրիստոնեական հայկական գերեզմաններ. գտնել ինձ համար հավանական երևցածները կատանանշիմ վերապահությամբ, սակայն ընդհանրապես վերջին եզրակացությունը կթողում ավելի հստակ մասնագետներին:

— Բացի հայ և օտար մասնագետների ձեռքով, Սևանա ծովի ափերում, Լոռիի շրջանում հայտնագործված հին դամբարաններից և գերեզմաններից, որոնք ըստ ինքյան չափազանց հետաքրքրական բովանդակություն ունեցած են, ինձ հայտնի են Շիրակում և Այրարատի այլ գավառներում բազմաթիվ նախաքրիստոնեական բազմաձև շիրիմներ և գերեզմաններ, բայց նրանց մեջ դժվար է որոշել, թե ո՞րն է հայկականը և ո՞րն է Հայաստանի նախաքրիստոնեական մինչև հայ ժողովրդի կազմավորումը: Կան իհարկե դամբարաններ և գերեզմաններ, որոնց ձևը և հատկությունները կարկած չեն թողնում որ շատ հին են և նախահայկական բնիկների գերեզմաններ են, սակայն կան այնպիսիներ ևս, որոնք

առանձին ուսումնասիրության կարոտ են, որովհետև չափազանց հավանականություն ցույց կուտան քրիստոնեությունն մի քանի դար առաջ լինելու:

Պատմական իրողություն է, որ Հայաստանում հայ ժողովուրդը գոյություն ունեի քրիստոնեությունից մի քանի դար առաջ և նա կազմավորվել էր առաջին հազարամյակի կեսերին տեղական ցեղերից: Բայց մինչև նույն ժամանակ հայերի հետ կողք կողքի ապրում էին նաև այլ ցեղեր: Անպայման հայերի և մյուս ցեղերի գերեզմանական ոճերի կամ պարզապես մեռելը թաղելու սովորությունների մեջ տարբերություն պետք էր որ լիներ մինչև նրանց լիակատար միաձուլումը: Իմ կարծիքով այս հարցերը այնքան էլ դժվար լուծելու հանելուկներ չպիտի լինեն, եթե վաղուց հետաքրքրված լինեին և ընդարձակ չափով պեղումներ կատարվեին բուն Հայաստանի հողին վրա և արդյունքները լրջորեն ուսումնասիրվեին: Անվիճելի փաստ է նաև, որ հայոց քրիստոնեությունը ընդունելն հետո իսկ մի քանի դար դեռ կային թե՛ նախնայաց դավանության հայտնի կամ զազտնի հետևող հայեր և թե՛ զուտ օտարադավան ուրիշ ցեղեր: Մենք մինչև իսկ այս քրիստոնեական շրջանի, մինչև 5-րդ դարու հայ և օտար գերեզմանների զանազանության մասին ոչինչ չգիտենք: Չեմ կարծում, որ հայեր քրիստոնեությունը ընդունելու հետ զուգահեռաբար անմիջապես փոխեցին նաև իրենց գերեզմանների ձևը. անշուշտ երկար ժամանակի կարոտ էր առնոց լիակատար փոփոխությունը, սակայն նախքան ամբողջական փոփոխությունը պետք է կապ ունենար իրենց դավանության և հավատալիքների հետ և որոշ աստիճանի կապ ունենար նաև գերեզման շրջապատող մեծ ազգերի սովորության հետ, որոնց ազդեցության տակ ընկած էին հաճախ թե՛ քաղաքականապես և թե՛ կրոնապես:

Որեմն այստեղ ի նկատի ունենալով նախաքրիստոնեական շրջանի բազմազան դամբարանների որ ազգին և ցեղին պատկանելը որոշելու դժվարությունները և երկար ու բազմակողմանի ուսումնասիրության կարոտ լինելը, բավականանանք ցույց տալով անոնց գլխավոր ձևերը և նկարագրությունները ապագային վերապահելով անոնց գիտականորեն լիակատար լուծումը:

(Այստեղ ցույց տալ նախաքրիստոնեական շրջանի դամբարանների և գերեզմանների օրինակներ, տալով անոնց նկարագրությունը ըստ կարելույն համեմատելով, թե Հայաստանի մեջ գտնվածները միմյանց հետ և թե շրջապատող մեծ ազգերի սովորության հետ):

* *

Բավական համարելով հայոց հեթանոսական շրջանի գերեզմանական ճարտարապետության մասին խոսելը, ձեռք առնեմք հետագոտել քրիստոնեական շրջանի մահարձանները, դամբարանները և գերեզմանները, որոնց մի շարք այլազանություններին ծանոթացնել եմ երկար տարիներ իմ ճարտարապետական ուսումնասիրությունների նպատակով ճանապարհորդությունների ժամանակ:

Քրիստոնեական առաջին շրջանն մինչև հետին 14—15-րդ դարերը հայոց գերեզմանական կամ դամբարանների ձևերը խիստ բազմաթիվ են և բազմաձևապես: Ոչ միայն որոշ դարաշրջանների մեջ զգալի փոփո-

խություններ և տարբերություններ կան, այլ և միևնույն երկրին մեջ գավառե գավառ տարբերությունները ակնբախ են:

Հայոց՝ գլխավորաբար հին գրականության մեջ, բազմաթիվ բառեր ունենք, որոնք ամենն ալ պարզապես կգերեզմանի նշանակություն ունեն, սակայն այդ տարբեր բառերը ի հնումն իզուր տեղն առանց պատճառի չեն ստեղծվել, անպայման նրանց յուրաքանչյուրը մի ձևի կամ կերպի, մի ցեղի տված բնորոշող հատկանշական անունն էր:

Այս բառերի մի մասը պարզված են մեզ համար և դեռ կան ուրիշներ, որոնց հատկությունները տակավին չեն պարզված, ըստ ոմանց մի քանիսը հոմանիշ են միմյանց, բայց այս հոմանիշ լինելը որչափ համոզիչ և ճիշտ է, իմ կարծիքով դեռ վերջնականորեն պարզված չի կարելի համարել. պետք է, որ մեր հայ լեզվաբաններ ուշադրություն դարձնեն այս կետին վրա, քննելով անոնց ծագումը և առումը զանազան դարաշրջանների մեջ: Բացի գերեզմանների տարբեր անունների, նշանակությունը կորած և առումները զանազան դարերի մեջ շփոթած ուրիշ շատ բառեր ունենք, որոնց վրա գրեթե ընդհանուրապես ոչինչ չգիտենք: Չեմ կարծում, որ հայ լեզվաբաններ ուշադրություն չեն դարձուցնել մեր լեզվին զարգացման նախանձանդի գիտնականներ և բանասերներ: Այս կետը շատ կարևոր է և շատ կհնձիկներ կլուծե արվեստի պատմության մեջ, եթե աշխատվի ճշտել մեր հին գրականության մեջ գտնված բազմաթիվ նշանակությունները կորած և ներկայիս տարբեր առումով գործածվող բառերում:

Առայժմ ինձ հայտնի են գերեզման նշանակող հետևյալ բառերը՝ դամբարան, դամբան, շիրիմ, վկայարան, հանգստարան, հանգիստ, դիր, տապան, տապախատուն, եղևտառուն, քեռան, գերեզման, գերեզմանոց և այլն և այլն:

Առանց վերջնական համարելու իմ բացատրություններս, և սպասելով ավելի հմտագունից գիտականորեն ճշտված բացատրության, առայժմ կգրեմ փոքր ի շատե նշանակություններ ինձ համար պարզված համարածներս և համառոտով կբացատրեմ, թե ի՞նչ հիման վրա կրնորոշեմ անոնց ձևն իրենց ստացած անվան համեմատու:

✓1. Վկայարան: Մատուռի կամ փոքր եկեղեցիի նշանակությամբ շինված մի շենք էր վկայարանը, ուր կըթաղվեին մարտիրոսների կամ հանուն քրիստոնեության նահատակվողների մարմինները: Արտաքուստ ութանկյունի, բոլորակ կամ քառակուսի ձև ունեին, ըստ Փաղատոսի և Ուզար Փարպեցու թեև եկեղեցական զարդերով կաշնվեին, սակայն պատարագ չէր կարելի անել անոնց մեջ: 7-րդ դարում էր, որ առաջին անգամ փոխվեց անոնց ձևը, վերածվեցին եկեղեցիների, հետագուց լով այնտեղից մարտիրոսների նշխարները և եկեղեցվո մի կողմում ստորերկրյա կամարակապ մի տեղում գետեղելով այդ նշխարները:

✓2. Տապան, որ իմ ըմբռնումով պետք է լինի քարափոր գերեզմանները, որոնք շարժական սնդուկի ձև ունեին մարդու հասակին չափով շինված և վրան կափարիչով փակված:

* Այստեղից սկսած գետեղել ենք մի այլ սևագիր հատվածի մի մասն իրեն շրջանակություն նախորդ հոդվածի:

Կազմող

Վ 3. Կիր, բնաբան, հանգիստ նկատեր եմ իբրև հոմանիշ բառեր տապանի: Թեև այս բառերը մեկ մարդու թաղված տեղը կնշանակեն տապանին նման, սակայն տարբեր տեսակ նշանակությամբ բառեր հատկացվելը կվերագրեն դարձյալ Հայաստանի տարբեր ցեղերից ծագած կրոնական որոշ վարդապետությանց՝ աշխարհի և հավիտենական կենաց նկատմամբ:

Վ 4. Հանգստաբան պետք է ուղղակի հոմանիշ լինի գերեզմանաց բառին (ոչ գերեզմանատան), ուր պետք է թաղված լինին մեկն ավելի հունգուցյալներ. կամ ամբողջ քաղաքի կամ գյուղի մը հասարակության հանգուցյալները:

Վ 5. Դամբարան ըստ իս, պետք է լինին այն հոյակապ շինվածքները, որոնց մեջ թաղված են ամբողջ տոհմեր, և մասնավոր ցեղերու միայն հատուկ են: Մասամբ դամբարանի հոմանիշ կգտնվի գերեզմանատուն բառը, հիմնվելով Անիի մեջ նկատված հետաքրքրական երևույթի վրա, որ բացի հասարակաց ընդհանուր գե-

րեզմանոցներեն, յուրաքանչյուր տան մոտ (ի հարկե իշխանական կամ հարուստ դասերու) կան առանձին բաժանումներ տան հետ կից, որոնք կբաղվան մի փոքրիկ մատուռի և մի տոհմային գերեզմանատան. մեջը թաղված նույն ընտանիքին պատկանող հանգուցյալներ:

Վ 6. Երբիմ՝ ըսելով պետք է հասկանամ մի որևէ դիրի, հանգիստի տապանի կամ գերեզմանի վրա կանգնեցված զանազան գեղարվեստական կերտվածքներու, ինչպես շքեղ տապանաքար, քանդակազարդ կոթողներ, խաչքարեր, արձաններ և այլն և այլն:

Սա շունիմ հավակնություն ըսելու որ անպայման իմ ըմբռնումներս ճիշտ են, բառազննությունն իմ մասնագիտությունը չէ, կարելի է որ սխալված լինիմ. սակայն իմ այս ուսումնասիրության ընթացքին մեջ, որ հաճախ պետք պիտի ունենամ զանազան ձևեր քայքայելու համար որոշ անուններուն, հետևաբար նույն անունները պիտի տամ այն ձևերուն, ինչ կերպով որ ես ըմբռնեմ և բացատրեմ եմ, եթե ոչ՝ թե՛ ես ինքս կշփոթեմ անպատճառ և թե՛ ընթերցողը:

Նախքան քուն նյութին սկսելու մեջ պիտի բերեմ բոլորովին բացառիկ մեկ հատիկ հիշատակարան զոնե իմ տեսածներու մեջ, որը եթե շիրիմ լինելը չհաստատվի, այնուամենայնիվ հերթելն ալ դժվար է:

Այդ հիշատակարանը Օշականի մեջ հնագույն մասնակներ կանգնված մի սյուն է, որուն տակը կա աստիճանավոր մի պատվանդան, պատվանդանին վրա սյունին քունը, իսկ քունին վրա մի խոյակ: Հավանորեն խոյակին վրա ի հնումն եղեր է մի արձան, սակայն այժմ արձանին փոխարինած է մի արագիլ, ուր ամեն տարի կուգա և խոյակի դատարկությունը կլեցնե իբրև ավելի հաճելի մի զարդարանք:

Խոյակի ձևը և վրայի քանդակագործությունը ցույց կուտա որ այդ սյունը կանգնված կարող էր լինել ամենաուշը 7-րդ դարուն: Որովհետև նույն ձևի խոյակներ կան Զվարթնոց եկեղեցվո ներքին կողմի հիսարդուր սյունաշարերու դուխը, և բացի Զվարթնոցեն հատ-հատ որտեղ որ ալ կան, անոնք փաստացի կերպով հայտնի են որ 7-րդ դարեն այս կողմ չեն:

Ինչո՞ւ համար կանգնվեր է այս կոթողը Օշականի մեջ, արդյոք գերեզման էր, թե՛ մի ուրիշ հաղթության հիշատակարան: Թեև գյուղացոց մեջ ընդհանուր համոզում կամ ավանդություն է թե Մորիկ կայսեր մոր գերեզմանն է: Անշուշտ հետևյալներով մեր պատմագիրներն մեկուն ավանդությունն թե Մորիկ կայսրը հայ էր և Օշականցի:

Համենայն դեպս այս երևույթը եզակի է և Հայաստանի մեջ և շատ տարբերակ: Եթե հին ժամանակ հռոմեական կայսրության մեկ հաղթանակի հիշատակարանը չէ և գերեզման է, պիտի ըսեմ որ դարձյալ պետք է լինի մի մեծ հոռմեացի գերեզմանը, հոռմեական ոճով շինված: Երբ և իցե ես չգիտեմ ալ թե Օշականը եղած է մինչև 7-րդ դար մի կարևոր կենտրոն ուր հարկ ըլլար թաղել ունե մի հոռմեացի զորավար կամ

* Երբիմ և դամբարան հաճախ շփոթված են մեր հին պատմագրաց մեծ և անխոր շատ անգամ իբրևու տեղ գործածված, այնպես որ թիչ կմնա հոմանիշ համարելու, սակայն իմ ընդունած ձևով ավելի շատ լինելուն համար այս ձևն ընդունեցի:

ուրբայազուն: Հետևաբար, եթե ճիշտ է որ Մորիկը հայ էր և նույնիսկ Օշականցի, այն ատեն ավելի հավանական ենթադրություն կլինի այդ հիշատակարանը Մորիկի անվան հետ կապել քան ուրիշներու:

Գերեզմանական ճարտարապետության բոլոր ստույգաբանումները իր բոլոր մանրամասնությամբ ուսումնասիրել այս հոդվածին մեջ առայժմ անհնար է, նախ՝ կարծվածն շատ ավելի ընդարձակ ու բազմա-

Նկ 13. Գլխուն գտնված 7-րդ դարի խոյակներ

կողմանի է նյութը, երկրորդ՝ լիակատար ուսումնասիրության համար դեռ կպակսին ինձի կարևոր նյութեր: Ներկա հոդվածով պիտի ջանամ ուսումնասիրության մի ուրվագիծ տալ հայոց մեջ իրագործված դամբարաններու, շիրիմներու և տապաններու ճարտարապետության և անոնց դարերի դար ոճերու փոփոխության վրա:

Նախ ձեռք առնենք տապանը և իր նշանակությունն հետևյալները մասամբ իր ոճը և հետո ձեռքի տակ ունեցած օրինակները բացատրենք:

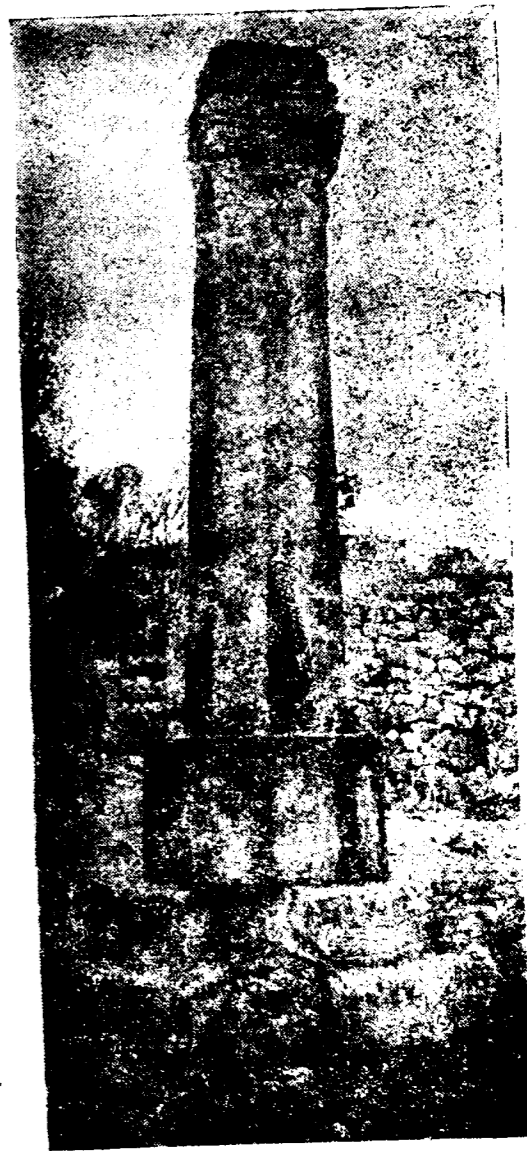
Տապան բառը հայերենի մեջ կնշանակե մնտակ, բայց ավելի ճիշտը սնտակի նմանությամբ նավ, որուն ֆրանսերենն է arche: Ըստ Մովսեսի հնգամատյանի առաջին անգամ Նոյը շինեց տապան մը վերահաս շքր-հեղեղեն ազատվելու համար: Նոյը շինեց այնպիսի տապան մը, որ ինքը իր ամբողջ սերունդով պատրաստվեցանք վանոր մեջ, և տապանը քառասուն օր լողաց ջրերուն վրա, մինչև որ ջրերը բաշվեցան և նստավ Արարատ լեռան գագաթին:

Երկրորդ տապանը կամ տապանակը շինեց Մովսես՝ տաճարին մեջ դնելու համար, և այդ տապանը մի տեսակ փրկական խորհրդավորություն ուներ իր մեջ:

Գիտական հետազոտությունները բավականին պարզեցին, որ Նոյի և Մովսեսի տապանները ոչ այլ ինչ էին, բայց եթե եգիպտական սրբազան նավակի (barque sacré) մի ուրիշ ձևով սրբազործումը:

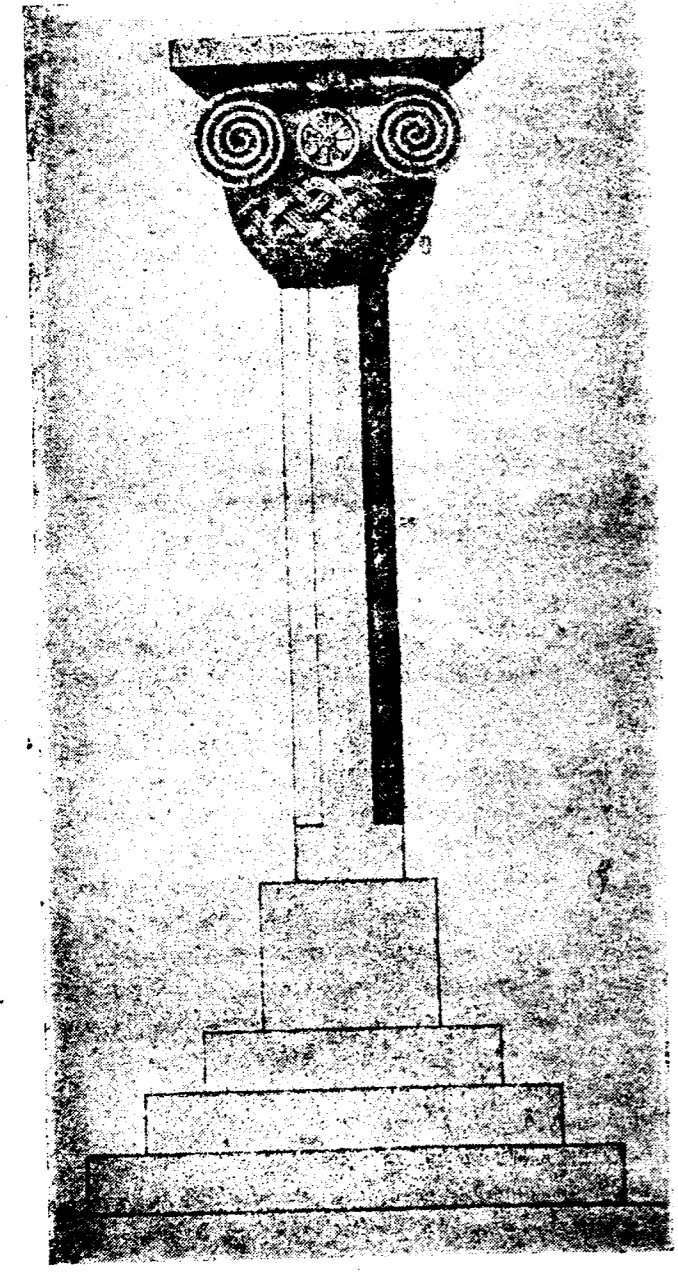
Եգիպտական դիցաբանության մեջ սրբազան նավակի պաշտոնն է մեռելոց հոգիները փոխադրել դեպի հավիտենական աշխարհը:

Դիցաբանական այս ավանդության զանազան այլաբանությունները ոչ նվազ ընդունված էին ասորեստանացոց և քաղղեսացոց մեջ, նույնպես պարսիկներու:

Նկ 14. Կոթող Հովհաննավանքի բակում

* Օշականի առանձնակի կանգնած սյան խոյակի ճիշտ նմաները գտնվեցին Գլխուն շքր հաս, հավանաբար դարձյալ առանձնակի սյուներու վրայից (տե՛ս նկ. 13). մի այլպիսի սյուն էլ կա Հովհաննավանքի բակում (նկ. 14):

Նկ 12. Մորիկ կայսեր մոր վերադրվող սյունը Օշականում

մեջ: Ըստ իս, հավանական է, որ հայոց հեթանոսութեան ընդունված և սրբազորված բառ է մեռելոց անուսով և թերև նույն նշանակություն ունի ինչպես Եգիպտոսի մեջ, որ դեռ 5-րդ դարու մատենագրության մեջ գործածական է:

Տապանները առհասարակ քարի շինված էին, և իմ կարծիքով ամենաշատը հայոց մեջ գործածական եղեր է 6-7-րդ դարերը, իսկ անկեց հետո բացարձակ դեպքերու մեջ միայն գործածած:

Իմ տեսած տապաններուն մեջ մեկ տեսակ մը կար, որ պարզ երկար քառակուսի անտուկ է, բոլորովին պարզ և արտաքուստ հազիվ կոկված, ինչ որ ապացույց է թե հողին մեջ պետք է թաղվեր, ոչ թե հողին դուրս երևնար: Խորությունը մոտավորապես 50-80 սմ. վրան կափարիչ շուներ, հավանաբար կորած կամ փճացած էր:

Մի ուրիշ տեսակը արտաքուստ կատարյալ երկար քառակուսի է, իսկ մեջը փորած 40-50 սմ. խորություն մեկ կողմը լայն և մեկ կողմը համեմատաբար նեղ, անշուշտ լայն կողմը պետք է գլխուն կողմը լիներ, իսկ նեղ կողմը ոտքերուն: Ոտքերուն կողմը փորվածքը անկյունավոր, իսկ գլխի կողմը՝ ամբողջ կիսաբոլորակ և հասակն ալ աստիճանաբար բարձր, այնպես որ, այդ տեսակին մեջ դիակը փոխանակ ուղիղ հորիզոնականի, փոքր ինչ գլխին և թիկունքներու կողմն դեպի վեր թեքված պիտի պտակեր: Այս տապանն ալ կափարիչ շուներ, որ գաղափար կազմեի անոր ձևին վրա:

Ինչպես կերևի այս տապանները անպայման հեթանոսական էին, որովհետև ասուց մեջն գտնված են խեցեղեն ամաններ, գույնզգույն ուլունքներ և այլ ուրիշ առարկաներ, որոնք քրիստոնեական շրջանին գրեթե անսովոր են:

Այս տարի Արթիկ գյուղի մոտ գրեթե երկու կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող լճապատմանը բնակած հնագույն եկեղեցու արևելյան կողմը ցույց տվին ինձի քարե տապաններ, որոնք կարելի է ըսել զեռ տեղերին չեն հանված: Տեղի գտնված լինելուն պատճառով անշուշտ վրային բավականին հողը վազելով շուրջը մի քիչ բացվեր է: Նմանապես այս տապաններուն ալ կափարիչները անհայտացած են: Անոնցմե մեկը, որ համեմատաբար ավելի անաղարտ մնացած է, բավականին կտարբերի մյուս տեսածներես: Տապանին արտաքին ձևը հավասարակողմ երկար քառակուսի է, իսկ մեջի փորվածքը բոլորովին տարբեր է նախապես նկարագրածս երկու տեսակ տապաններին: Իսկական մարդու ձևով փորված է մեջը, այնպես որ, գլուխը իրեն համար առանձին բոլորակ մի տեղ ունի, գլխի բոլորակին կհաջորդի փորվածքի շայնությունը մը ուսերուն տեղավորելու շարժ և անկեց վար երթալով հետզհետե անզգալի կերպով կենդան և ուղիղ մարմնին ձևը կըստանա: Խորությունը շատ քիչ է, հազիվ հազ տեղավորվի դիակը, այնպես որ, եթե կափարիչը ծածկվեր, մարդուն մարմնին թերևս 1-2 սանտիմ բարձր կմնար կափարիչը:

Արդյոք այս տապանները հեթանոսական են թե՞ քրիստոնեական, ոչինչ հայտնի չէ, շուրջը կան շատ ուրիշ գերեզմաններ, որոնք ոչ միայն իրենց ձևերով 10-15-րդ դարու գերեզմաններ լինելը հայտնի են,

այլև ունին հայերեն արձանագրություններ, որոնցմե կհասկցվի թե մեծ մասամբ բարձրաստիճան կղերներ են եղած և կամ վանքի միաբան հոգևորականներ: Լրմպատավանքը յուր ոճով և ձևով չի կարելի 7-րդ դարեն առ կողմը բերել, անպայման շատ հին ձև ունի, նույնիսկ իր վրա կան 5-րդ և 6-րդ դարերու եկեղեցիներու հատուկ ավանդական ձևերը: Այս տապանները եկեղեցու արևելյան հարավային անկյունին հազիվ 2,5-3 մետր հեռու են, եկեղեցուն այնքան մոտիկ այսպիսի ձևով տապաններ, այն ալ ոչ այնքան հողին ներքև, ինձի ենթադրել կուտա, թե պետք է որ քրիստոնեական գերեզման լինին: Այս ենթադրությանս պատճառով էր, որ քիչ առաջ ըսի թե հեթանոսական ձևով քարյա տապանները թերևս շարունակվեր են մինչև 7-րդ դար: Մնացած գերեզմանները թեև բավականին չեմ հետազոտած, այնքան բնորոշ ձև ունին, բացի շորս հինգ օրոտցածև տապանաքարերի, որոնք շատ պարզ են 12-13-րդ դարերի հետո կամ նույն դարերուն լինելնին:

Այստեղ գտա նաև մի շիրիմաքար կամ կոթող, որը անպայման 6-7-րդ դարերուն կպատկանի, այս մասին կխոսեմ քիչ հետո, ուստի նկատելի է, որ վանքի շինություն հետ մեկտեղ գերեզմանոց գոյություն ունեցեր է այստեղ և միջոտ պահվեր է մինչև վանքի ամայանալը:

Գյուլացոց ոմանց պատմելով, վանքի հարավային կողմի լանջերուն վրային հաճախ գտնված են հին հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց մեջն եղած են կճոճներ, ուլունքներ և ուրիշ շատ հեթանոսական շրջանի հատկություններ ունեցող իրեղեններ: Ուստի, կասկած չկա, որ հեթանոսական դարերուն Արթիկը և այս վանքի շրջակայքը բնակել էին հեթանոս ժողովուրդ, գուցե այս տապաններն ալ հեթանոսական մնացորդ են, թեև պատմական ակնարկներ ալ կան 5-6-րդ դարերուն, որ հայոց մեջ եղած են քարափոր տապաններու մեջ թաղվածներ:

Մահմուտճուկ գյուղին արևելյան կողմը հնագույն մի գերեզմանոց կա, ուր այժմ ալ գյուղացիք իրենց մեռելները կթաղեն: Այս գերեզմանոցն իր վրա ցույց կուտա շատ խոր հնության նշաններ, բացի այն, որ կան հին խաչքարեր և 13-14-րդ դարերու արձանագրություն գերեզմանաքարեր, նաև անմիջապես այս գերեզմանոցին կից կա ընդարձակ մի տարածություն, որ բոլորովին հող չկա գետնին վրա, բնական հրաբխային կարմիր ապարածներ են: Այս բնական ապարածին վրա տեղն ու տեղը փորված են բազմաթիվ տապաններ, երբեմն անշատ անշատ իրարմե մեկն մինչև երկու մետր հեռավորության վրա, իսկ երբեմն՝ խումբ խումբ երբեմն մինչև վեց յոթը հատ անհամասար շարիերով: Ասուց մեջ կան, որ պարզ երկար քառակուսի փորված են միայն ոտքերուն կողմը քիչ ավելի նեղ, իսկ մեծավ մասամբ կտեսնենք հիշտ այնպես մարմնի ձևով փորված, ինչպես նկարագրեցի լճապատման քարե տապանները: Պահ մը կուզեի հավատալ որ այս գերեզմանները լինին քրիստոնեական, սակայն այդ փորվածքներու անկանոն ուղղությունները կամ արևելագրությունները զիս ավելի կհամոզեն հեթանոսական լինելուն: Անոնց մեջ արևելքին արևմուտք ուղղվածներ ալ կան և եթե ոչ բոլորովին, գոնե զգալի շարժով հյուսիսն հարավ ուղղվածներ ալ կան:

Այս տապանների վրա ոչ միայն կափարիչներ չկան, այլև քարե ի դար այնքան մաշվել են, որ շատերուն հազիվ հազ ձևը մնացել է:

Վերին աստիճան հետաքրքրական էր, ըստ իս, դիտնալ թե այս ձևի տապանները ի՞նչ ձևով կծածկվին: Շատ պարզ է, որ աղքատ ու անկարող դասակարգի համար բավական պիտի լիներ տապանին հարմար շարժով քարե պարզ կափարիչ մը, սակայն ազնվական դասակարգը անշուշտ չէր բավականանար այդ շարժով և պիտի շինեին որոշ շարժով գեղեցիկ շիրիմներ ալ: Սակայն դժբախտաբար ոչինչ հետք չեմ գտած մինչև այսօր, թերևս ապագային հաջողվի ճշտել այդ քարե տապաններու ամբողջական ձևը:

Մի ուրիշ երևույթ ևս, որուն մասին թե՛ պատմական վկայություններ կան և թե՛ իրական օրինակներ կուզան մեզ համոզելու, որ քրիստոնեական նախնական դարերուն անպայման վերացած կլիներ քարյա տապաններու գործածությունը, որովհետև բացի պատմական վկայությունների թե կավե տապանի կամ կարասի

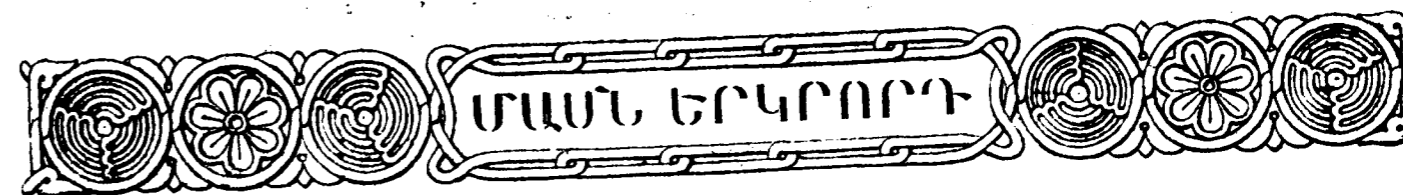
մեջ դրած կթաղեին: այլև զանազան տեղեր գտնված են ժողովրդյան ձեռքով մեջը մարգու կմարմնեղով կարասներ և մոտը գտնված իրեղենները քրիստոնեական դարերու լինելը կապացուցանեն: Ինչպես շատ գտնվել է Անիի մեջ, որուն մոտեն գտնվել են բյուզանդական պղնձե դրամներ:

Տապաններն հետ անցնինք շիրիմներու: Ես կըկարծեմ որ շիրիմ ըսելով պետք չէ հասկնալ հողին տակ եղած մասը, այլ հողին վեր, տապանին վրա իրև հիշատակարան շինված մասը, որն ամեն ազգի մեջ զանազան ձևերով արտահայտված են: Տապան մը կարող էր առանց շիրիմի լինել, բայց առանց տապանի շիրիմ պետք չէր որ լինի: Կարող է այդ շիրիմը շատ պարզ ձևով լինի, և կարող է խիստ շատ փառքամ ու հույակապ գործ լինի:

* Յեռագիրն այստեղ ընդհատված է:

Կազմող

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

Ա

ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

ա. ԷՋՄԻԱՄՆԻ

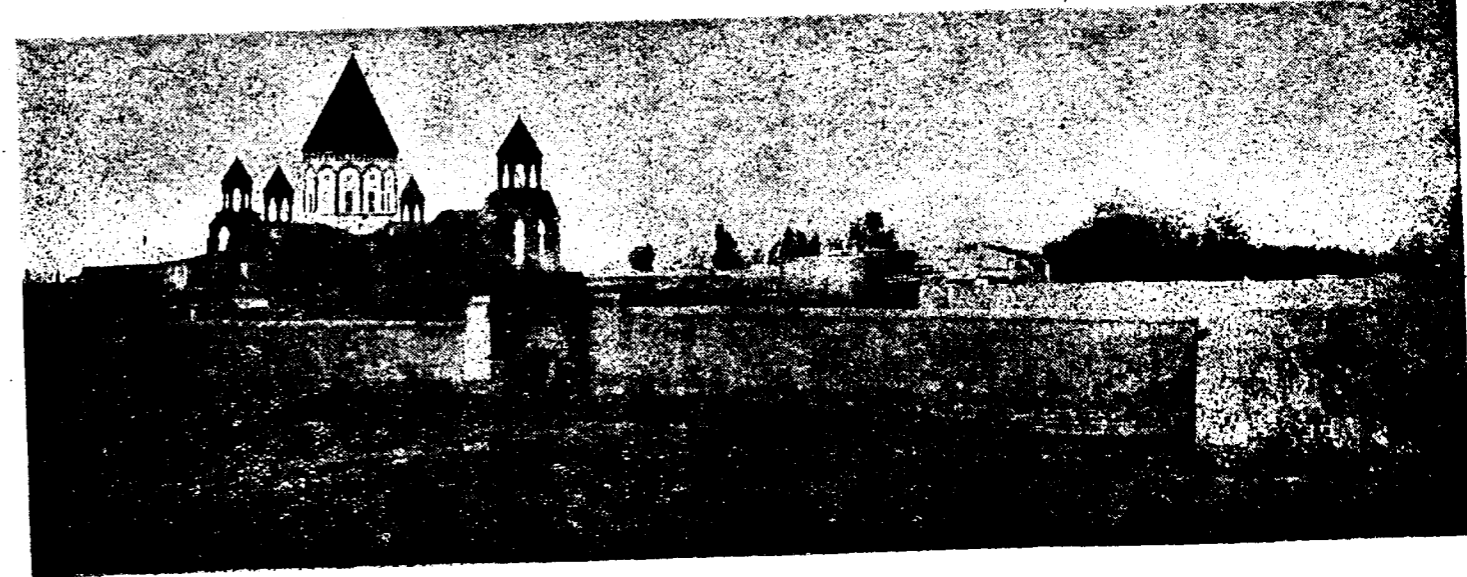
Քրիստոնեական ծագում ունեցող շենքերից գրեթե ամենահինն է Էջմիածնի տաճարը, որն ըստ պատմական ավանդության հիմնված է 303 թվականին, սակայն մատենագրությանց մեջ գտնված հատ ու կտոր տեղեկություններից կիմանանք նաև, որ այս տաճարի սկզբնական շենքը մեծ մասամբ փայտաշեն էր, որով հեջտությամբ ենթարկվեց բնական և բազաբական փոթորիկների պատճառած ավերումներին, որոնց հետևանքն եղավ հաճախորդ նորոգություններ նախկին հատակազոր վրա:

Այժմյան գոյություն ունեցող շենքի մանրամասն մասնագիտական քննությունից պարզ երևում է, որ նախկին 303 թվականին հիմնարկված շենքը միանգամայն գոյություն չունի: Հին շենքը ամբողջովին քանդելով հիմն ի վեր վերաշինել է Վահան Մամիկոնյանը 488 թվականին՝ Հայաստանի մարզպան նշանակվելուց հետո:

Հատակազորին բաղադրողական ուսումնասիրությունից ապացուցվում է, որ Վահան Մամիկոնյանը նախկին եկեղեցական հատակազորին ձևերից տարբեր մի նոր ոճով կառուցել է այս շենքը, որ բացի մի քանի աննշան արևմտյան ճաշակի մանրամասնություններից, ինչպես ֆրոնտոններ, պակի ձևերը, տաճարի ընդհանուր երևույթը և շինարարական կերպերը, զուտ արևելյան հատկանիշ ունեն:

Սակայն, որչափ որ, Վահան Մամիկոնյանը ժամանակի պահանջած հատակազորով շինեց, այնուամենայնիվ թե՛ շինարարական արվեստի որոշ թերություններ կային այն ժամանակ և թե՛ շատ շուտ փոփոխությունների էին ենթարկվում հատակազորին ձևերը: Կոմիտաս կաթողիկոս (612—621) 7-րդ դարում, իր ժամանակին մաշված ու հնացած փայտյա զմբեթի տեղ, շինել է քարե զմբեթ անշուշտ, նաև հարակից նորոգություններ ևս անելով: Իսկ Ներսես Շինող կաթողիկոս (642—662) նույն դարում, թերևս տաճարը ընդարձակելու դիտավորությամբ, շուրս կողմից քառակուսի պատերի մեջ ամփոփված աբսիդները արտաքին պատերից դուրս հանեց, ինչպես որ այժմ կտեսնվի: Ուրեմն հատակազորի վերջին ձևը տրվեցավ 7-րդ դարում:

Թե ինչ ճակատագիր ունեցավ այս շենքը 7-րդ դարուց մինչև 15 դարը, այս մասին հաստատ մի բան չի

Նկ. 10. Էջմիածնի վանքի շենքերը և տաճարը Եյուսեփ-արքեպիսկոպիտի

կարելի ասել, որովհետև գրեթե պատմական տվյալներ չունենք: Արդեն 5-րդ դարում կաթողիկոսական աթոռը փոխադրված էր Դվին, հետո զանազան տեղեր մինչև 1441 թվականը, երբ վերստին էջմիածնի տաճարում հաստատվեց կաթողիկոսական աթոռը: Ուրեմն, մոտ տասը դար (ի բաց առյալ կոմիտասի և Ներսես 3-րդի կատարած շինությունները 7-րդ դարում), այս շենքը միանգամայն անտեր ու անխնամ մնաց, մինչև կաթողիկոսական աթոռի էջմիածին փոխադրվելը: Ոչ միայն այս երկար ժամանակամիջոցին մեջ պատմագրական մի հիշատակություն չենք գտնում էջմիածնի տաճարի նորոգության կամ շինության մասին, այլ վերջին անգամ կաթողիկոսական աթոռ հաստատվելուց հետո իսկ, մինչև 1627 թվականը, դարձյալ շինարարական ոչ մի դույզն ձեռնարկ չի եղել: 1627 թվականին է, որ Մովսես վարդապետ, որ հետո կաթողիկոս դարձավ 1629 թ., ձեռնարկել է տաճարի վերանորոգության, որի մասին Առաքել Դավրիժեցի պատմագիրը հետևյալ նկարագիրը կուտա. — «Ըստ ամենայնի դատարկված է տաճարը, և կողոպտված յուր գարդերը. ոչ գիրք կար և ոչ զգեստներ, այդ պատճառով ոչ մի ժամասացություն չէր լինում. պատահական անցավոր ճանապարհորդների համար մի մահճեղանական ձեթի ճրագ վառելով բեմի վրա կգնեի, որպեսզի իրեն ողորմություն տան: Հատակի սալերը ամբողջովին քանդված էին և մեծամեծ լուսամուտները բաց էին մնում առանց վանդակի և փեղկի, որով թռչունները մտնում էին ներս և աղտոտություններով լցնում: Իսկ դրսի կողմից կաթողիկեի դուխը, տանիքը և պատերի երեսները ամբողջովին քարուքանդ եղած և քարերը թափված էին գետին՝ գետնի սալերը ևս շարդելով և փլացնելով: Մի ժամանակ տաճարին կից շինություններ էին շինված ու հետո քանդված, որով փլատակների կույտը մինչև յոթը կանգուն բարձրացած էր տաճարի շուրջը»:

Նկ. 16. Էջմիածնի տաճարի գմբեթը

Նախնական վիճակի նկարագրությունը մի քիչ մանրամասն գրեցի, որպեսզի այժմյան շենքի վրա եղող հետնագույն փոփոխությունները և ստացած վիճակը ավելի պարզ և հեշտությամբ համեմատելի լինի: Ինչպես տեսանք, Առաքել պատմագիրն ասում է, թե նախքան Մովսեսի վերանորոգությունը, կաթողիկեի դուխը քանդված էր, տարակույս չկա, որ գմբեթի վերևի մասը այնքան քանդված էր, որ նույնիսկ ներքին կողմից գմբեթին վրա դեպի տաճարը նայող մի կլոր ծակ էլ բացված: Այս պատճառով է, որ Պարսկաստանի գերմանական ուղեկից Տեկտանդեր 1664 թ. առանց ուշադրություն դարձնելու կաթողիկեի վիճակին, ներքուստ գմբեթի մեջ բոլորչի պատուհան էր տեսնում կամ տեսնել կարծում: Մինչդեռ այդպիսի բան չկա և չէր էլ կարող լինել: Այժմ արտաբնական շատ պարզ երևում է, որ մինչև կաթողիկեի շուրջը եղած որմնասյուների հավասարությամբ քանդված էր գմբեթը և առաջի անգամ նորոգության ենթարկվեց Մովսես վարդապետի նախաձեռնությամբ. բայց հակառակ հայկական հին ոճին, որ թե՛ թմբուկները և թե՛ վերևի կոնաձև մասը բարձր չէին (հին օրինակ մնում է Հոփսիսի գմբեթը), ահագին բարձրություն և սրություն սված են արտաբնական, որով ահռելի ծանրություն են պատճառած ներքին գմբեթակիր շոր մույթներին:

Ոչ միայն տաճարի արձանադրություններից երևում

է, որ ներքին գմբեթակիր մույթները վերևի ճնշող ծանրության տակ վնասվելով քանիցս նորոգվել են և հաստացել, այլ և ներկայիս ևս հարավ-արևմտյան գմբեթակիր կամարները ճաքած են վերևի թմբուկի ծանրության տակ այնպես, որ առաջիկայում այդ ձեղքերը վտանգ են սպառնում շենքի ամբողջության: Ոչ նվազ վտանգ է սպառնում Նղիազար կաթողիկոսի (1680—1691 թ. թ.) շինած գմբեթներից մեկը՝ հյուսիսային կողմի արսիդի վրա, որուն ծանրության տակ ճաքել է արսիդի պատը մինչև պատուհանը: Ահա այս անգամ ծանրաբեռնման պատճառով է, որ մի քանի տարի առաջ հարավային կողմի փոքր զանգակատունը ամբողջովին փլավ:

Եթե ուշի ուշով քննենք շենքի ճակատները՝ յուրաքանչյուր դարաշրջանի շինության և նորոգության հետքեր կգտնենք: Հյուսիսային ճակատի վրա տակավին մնացել են 5-րդ դարու մնացորդներ. վերևի երեք ֆրոնտոններ, որոնք ճիսազարդված են պեղակներով 5-րդ դարից են մեզ հասնում, մնացած մասերի վրա վերևից մինչև ներքև, 7-րդ դարից մինչև մեր օրերը եղած նորոգությունները և կարկատանները շատ որոշ կերպին: Ինչպես կերևի հաճախակի նորոգության ենթարկվել են

հարավային և արևմտյան ճակատները, որովհետև այդ ճակատների վրա 5-րդ դարու ոչ մի հետք չի մնացել. սակայն 7-րդ դարուց սկսած 11—12-րդ դարերի նորոգության նմուշները գոյություն ունենալուց հետո, խիստ ակնբախ են 17-րդ դարուց սկսած մինչև մեր օրերը եղած նորոգությունները, մասնավորապես ստորին մասերի վրա:

Այս ավելի քան 12 դար անտերությունից քանդման և ավերման ենթարկված շենքը, իբրև մայր աթոռ

այն հարդանքը չէր վայելում ինչպես այժմ: Ոչ միայն զանազան տեղափոխություն կատարել կարելի էր, այլ և, ըստ Ազգար Փարպեցու, վահան Մամիկոնյան վերաշինում է տաճարը իբրև «գործ նախնաց իւրոց» (անշուշտ մոր գծով ինքզինքը Պահլավունի էր համարում) ոչ իբրև մայր աթոռ, հետևաբար, երբ 5-րդ դարու վերջերը աթոռը Դվին փոխադրեցին, այլևս ուշադրություն չդարձրին վաղարշապատի վրա: 7-րդ դարում Կոմիտասը ընդօրինակում է վահանի տաճարի ձևը Հոփսիսիին

Նկ. 17. Էջմիածնի զանգակատան հարավային երեսը

համար և նորոգություններ է կատարում կաթողիկեի վրա: Իսկ Ներսես Շինող իր կանգնած Զվարթնոցի մեջ մարմնացնում էր վահանի եկեղեցիին ձևը քիչ ավելի ընդարձակելով: Իսկ Ներսես 3-րդից հետո մինչև 17-րդ դարը այլևս ուշադրություն չդարձնելով, Առաքել պատմագրի նկարագրած վիճակին հասավ:

Բ. ՏԵԼԵԿԱԳԻՐ ԷԶՄԻՈՇՆԻ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՐՍԻԴԻ ՎՐԱ ՀԵՏՆԱԳՈՒՅՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾ ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ՀԱՆԿԱՐԹ ՓԼԶԵԼՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՎՆԱՍՎԱԾ ԱՐՍԻԴԻ ԵՎ ՈՒՐԻՇ ՓՈՐՔ ՄԱՍԵՐՈՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈՎՄԱՆ

Էջմիածնի տաճարի վրա, 1682 թվականին Նղիազար կաթողիկոսի ձեռքով կանգնված երեք փոքր զանգակատներն են մեկը՝ հարավային արսիդի վրային, անակնկալ կերպով փլավ է 1921 թ. մարտի 27-ի առավոտյան ժամը 4-ին, և փլուզման ցնցումով ու քարերու միջևնց բախումով, մեծապես վնասվել էր ներքին հնադարյան արսիդը:

Վանքի միաբանությունը հետաձգել էր փլած և վնասված մասերի վերանորոգումը, միայն բավականացրել էր նույն տարին փլատակը մասամբ մաքրելով և արսիդի վրան մի թեթև փայտյա ծածկ դնելով:

Այս տարի, միաբանությունը թե՛ զանգակատան և

թե՛ ուրիշ հարկ եղած մասերի նորոգության համար, կազմել էր մի շինության հանձնաժողով, նախագահությունը Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի և անդամակցությանը Խորեն և Բագրատ արքեպիսկոպոսների:

Հանձնաժողովը ի նկատի ունենալով տաճարի թե պատմական և թե գեղարվեստական նշանակությունը, մանավանդ նրա բնագմադարյան հուշությունը, որոշեց հրավիրել Հայաստանի գլխավոր ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Քամանյանին՝ նախնական խորհրդակցության և տաճարի մանրամասն քննության համար, որից հետո կազմել ըստ պատշաճի վերանորոգության ծրագիրը:

Ակադեմիկոս Քամանյանն առաջին այցելության ժամանակ, կարգադրեց որ նախապես բոլոր խախտված և վտանգավոր դարձած մասերը՝ լուսանկարել և մանրամասն չափագրել հետո, քանդվին և խնամքով մաքրվին, որպեսզի հնարավոր լինի լուրջ քննության ենթարկել տաճարն իր բոլոր մասերով:

Այս կարգադրության հիման վրա, անմիջապես գործի ձեռնարկվեցավ ներկա 1923 թ. օգոստոսի 2-ին, և ակադեմիկոս Քամանյանի կողմից արվեստագիտական աշխատանքներին ղեկավար նշանակվեցի ես:

Չափագրելու, քանդելու և մաքրելու աշխատանքները տեղի ունեցան մոտավորապես երկու շաբաթ, որից հետո

կրկին հրավիրվելով ակադ. Թամանյանը նախ քննեց այն մասերը, որոնք ընդունակ էին դարձել զարնան և աշնան անձրևներն իրենց մեջ ծծելու և մինչև տաճարին ներքև թափանցելու, որով փշանում էին բոլոր պատերն ու ներքին կամարները: Հետո քննեց նոր փլած զանգակատան և արսիդի մասերը, որոնք անմիջական նորոգության պիտի ենթարկվեին:

Ճյուղահալթի և անձրևների խոնավությունից մըշտապես փճացման ենթարկված մասերի համար, ակադեմիկոս ճարտարապետը գտավ, որ տաճարի տանիքի ամբողջ քարե ծածկերը, նախապես արվեստի պահանջած կանոնների համաձայն շինված լինելն զատ, նաև շափազանց հնացած էին, ուստի հարկ համարեց լուրջ վերանորոգության ենթարկել ծածկի սալաքարերը՝ առանց այլափոխելու տանիքի նախնական հին ձևը: Բացի ծածկի սալաքարերի անարվեստ շարվածքը և հնացած լինելը, ակադ. ճարտարապետը ամենամեծ շարժի ազդրուր համարեց արտաքին պատերի կատարին, հետնագույն ժամանակ բողբոջած շուրջանակի պարապետները և Գևորգ կաթողիկոսի տաճարի արևելյան կողմին կցած ամբողջ շենքը՝ վրայի տեղ ու անճաշակ զույգ գմբեթներով, որոնք պատճառ են դառնում ճյուղահալթի և անձրևի ջրերին տանիքի վրա լճանալուն և պատերի ու կամարների մեջ ծծվելուն: Ուստի այս մասին կարգադրեց, որ քանի որ այժմ հնարավոր չէ Գևորգ կաթողիկոսի տաճարի արևելյան կողմին կցած շենքը միանգամայն վերացնել, գեթ այժմ անհրաժեշտ է միանգամայն վերացնել նույն շենքի վրայի զույգ գմբեթները և շուրջանակի կտուրի մակարդակից վերև բարձրացված պարապետները և տեղերը հավասարեցնել տանիքի սալահատակի հարթ մակարդակին: Նաև տանիքի մակարդակին հավասար պատերի վրա շարված սալաքարերը պատերից դուրս հանել շուրջանակի առնվազն 0,05 սաժ. պատերի արտաքին երեսները անձրևի կաթիլներից ազատ պահելու համար:

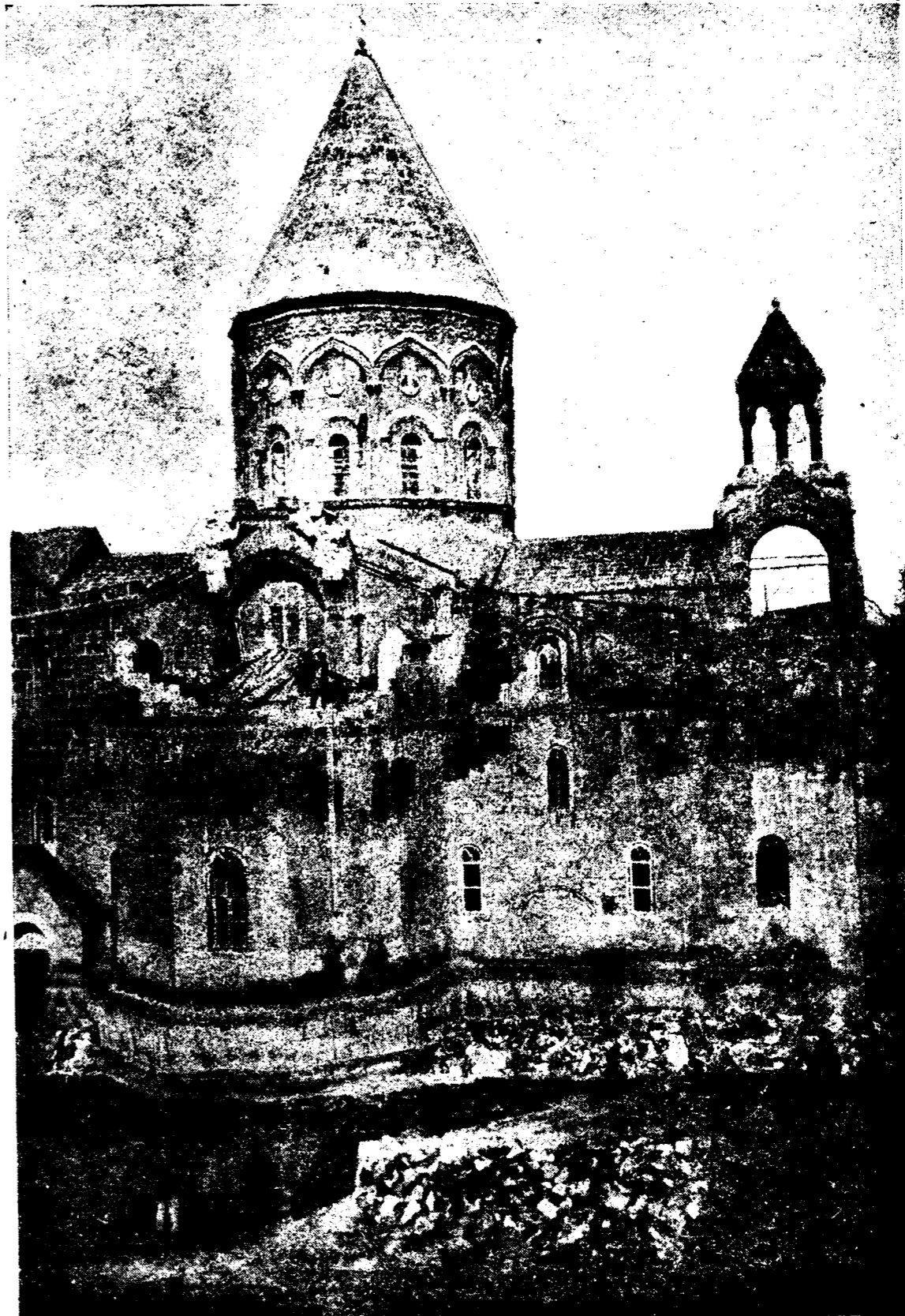
Փլած զանգակատան կազմությունը մանրամասն քննելով և հյուսիսային արսիդի վրայի նույնաձև կանգուն զանգակատան հետ համեմատելով, ակադեմիկոս ճարտարապետը պարզեց, որ զանգակատանի շինողները, նույնիսկ սկզբից, առանց ի նկատի առնելու շինարարական էական կանոնները և մասնավորապես տարողության օրենքները, հանդուգն կերպով ծանրաբեռնել էին, բազմադարյան հնությունից արդեն հյուսվի սկսող արսիդի պատերը: Բացի այս, մի ուրիշ աննեբրելի սխալ ևս գործված էր, որ նախքան զանգակատան շինվելը, արսիդի կատարին, շուրջանակի բարձր պատեր էին բոլորած իբրև պատերազմական ամբողջ՝ առանց պահանջված ապահով հաստատության. և այս պատերու վրա էին դրված զանգակատան գմբեթի զանգվածի ամբողջ ծանրությունը իրենց վրա կրող շորս սյուներեն երկուքին կես մասերը, որով իբրև ամբողջ պատ արսիդի հյուսված պատի վրա շինվածը ծառայում էր նաև իբրև սյուն: Հետևաբար, զանգակատան ծանրությունը հետզհետե ճնշելով արսիդի ուժասպառ պատերը և դեպի դուրս մղելով թե ամբողջին և թե արսիդի պատերը, գմբեթի հանգիստը կազմող շրջագծի և պատերու մեջտեղ շուրջանակի ճեղքվածք էր գոյացել 0,04 սաժ. լայնությամբ՝ անկախ երկու տեղից ևս վերին վար

գոյացած ճեղքվածքներից և դուրս պրծած քարերից: Այսպիսով հետզհետե զանգակատան հավասարակշռությունը կորչելով և հակվելով դեպի դուրս գործվել էր դեպի ցած:

Արդ, ըստ ակադեմիկոս ճարտարապետի, փլած զանգակատանը նախկին ձևով վերականգնելու համար, հարկ պիտի լինեի հնացած արսիդը քանդել կեսից ավելին և նորը շինել հաստատուն կերպով իբրև ապահով խարիսխ նորոգ կառուցվելիք զանգակատան: Բայց որովհետև արսիդի կեսից ավելին քանդվելով և բոլորովին նոր շինելով, անշուշտ պիտի կորչեր նախկին հնությունը, որ հակառակ էր հին հուշարձանների նորոգության համար անհրաժեշտ ընդունված օրենքի, այն է ամեն հնար գործ դնել հնագույն տիպը պահպանելու առանց քաճածին այլափոխումներու, և որովհետև զանգակատանը նորագույն ժամանակի գործ էր և չէր կարելի նրա վերականգնման զոհել ավելի քան տասն և երեք դարու հնություն ունեցող շենքը, որը առանց զանգակատան կարելի էր ապահովել երկար դարերու համար, հետևաբար որոշեց որ արսիդի դրսի երեսից, պսակով միասին քանդվին միմիայն շորս շարք քար և իր սեփական քարերով վերատին շարել քանդվածը՝ պահասած մասերի համար միայն նոր քար տաշելով և զենտեղելով շարքի մեջ: Եթե նույնիսկ հնար լինեի առանց արսիդը քանդելու վերաշինել փլած զանգակատանը և վտանգ չսպառնար արսիդին յուր արտակարգ ծանրությունը, դարձյալ պետք էր վերականգնել հնագիտական օրենքներով և ըստ կարելիության շինել իր քարերով, այդ ևս անկարելի էր, որովհետև սյուներ, խարիսխներ, խոյակներ, զարդաքանդակված կամարներ ու աղեղներ այնպես էին փշրված, որոնցմե ոչ մի հատ գործածել հնար չէր: Հետևաբար արսիդի վրան փոխանակ զանգակատան, որոշեց ճարտարապետը ըստ հայկական վաղեմի ոճի, ծածկել կոնսոնա ծածկով անձամբ որոշելով կոնի բարձրության շափր:

Ակադեմիկոս ճարտարապետի վերոհիշյալ կարգադրությունները իրագործվեցան հետզհետե. բազմակուսի արսիդի երեք ճակատների քարերը պսակի շարքերով միասին, նախապես վրանները թվանշաններ դրվելուց հետո զգուշությամբ քանդվեցին, և մաքրվելով նույն կարգով վերատին իրենց տեղերը շարվեցին, իսկ պահասած մասերի համար նոր քարեր տաշվեցին իբրև լրացուցիչ շորս շարքերին: Պսակի ոճը նույնը պահվեց, ինչպես որ կար առաջ հին շարքի մեջ: Բայց որպեսզի այս նոր շարված քարերը սերտիվ միանան հին պատի հետ, և անխախտ ձուլվին, ճակատի շարված յուրաքանչյուր քարերը երկաթյա ձողերով կապվեցին հետևի շարքերի հետ՝ ձողերի ծայրերը հարված արձիճով ամրացվելով: Արսիդի վրան ծածկվեց կոնսոնա՝ եզերքները ազուցիկ տաշված սալաքարերով:

Արևելյան կողմին Գևորգ կաթողիկոսի կցած շենքին վրային զույգ գմբեթները վերացվելն հետո բաց մնացած տեղը նախապես ծածկվեց երկաթի ձողերի վրա ձուլված բետոնով և վրան հավասարվեց ազուցիկ եզերքներով տաշված սալաքարերով՝ հավասար տանիքի մակարդակին, իսկ նույն մակարդակով, վերցված պարապետների տեղերը սալաքար շարվեցին 0,05 սաժ. պատերից դուրս առաջացնելով:

Նկ. 18. Ելձիածնի տաճարի հարավային արսիդը, որի վրա փլած է զանգակատանը

Բայց որովհետև աշխանային ցրտերը վրա հասան և աշխատանքներ կատարելը դժվարացավ, որոշվեց հետաձգել առաջիկա զարնան ամբողջ կտուրի սալահատակների նորոգությունը, և ժամանակավորապես մաքուր գած ու կրով ծեփվեցին սալաքարերի միմյանց միացման տեղի բաց մնացած ճեղքերը և կոտորված մասերը:

Ակադեմիկոս Քամայանի կարծիքով, էջմիածնի հնադարյան տաճարը, հետնագույն տեղի հավելումներից և անճաշակ կարկատաններից ազատելով նախկին պարզության վերածելու և մոտալուտ կործանման վրատանգից փրկելու համար, մոտ ապագայում անհրաժեշտ են հետևյալ աշխատանքները.

1. Վերացնել հյուսիսային աբսիդի վրայի փոքր զանգակատունը, որուն ծանրության ներքև վտանգավոր կերպով ճեղքատված է աբսիդը և մոտալուտ կործանման վտանգ է սպառնում:

2. Վերացնել տաճարի արևմտյան կողմի տանիքի շրջապատ պարապետները:

3. Անմիջական վերանորոգության ենթարկել արևմտյան ճակատի հյուսիսային և հարավային անկյունների ճեղքված և քանդվելու վտանգ սպառնացող մասերը:

4. Միանգամայն վերացնել արևելյան կողմին կից Գևորգ կաթողիկոսի շինությունը:

Որովհետև այս տարվա համար ծրագրված աշխատանքը մասամբ վերջացած է և առաջիկային կա ուրիշ անհետաձգելի աշխատանք, որոշվեց մինչև այժմ կատարված և հետո կատարվելիք աշխատանքների համար կազմել սույն տեղեկագիրը:

էջմիածին
28 դեկտեմբեր
1939 թ.

Տ Ե Կ Ո Ր Ի Տ Ա Ճ Ա Ր Ը

ա. Տ Ե Կ Ո Ր

Պատմական և ճարտարապետական մեծ արժեք ունեցող հուշարձաններից մեկն է Տեկուրի հնագույն տաճարը, որ մերթ վկայարան սրբույն Սարգսի և մերթ ս. Ծրբորդություն անունն է ունեցել:

Ըստ իմ հետազոտության Հայաստանի մեջ, նախաքրիստոնեական դարերից մինչև քրիստոնեության 15-րդ դար, տեղի է ունեցել ճարտարապետական արվեստի շրջա վերածնություն, որոնց առաջինը, կիկլոպյան պատերից հետո 4-րդ և 5-րդ դարերուն մեջ կազմակերպված է, որուն կատարել մի օրինակն է Տեկուրի հուշարձանը 5-րդ դարուն կանգնված: Քեև ապացույցներ կան, որ նախքան 5-րդ դար գոյություն ունեք այդ շենքը, 5-րդ դարու մեջ, հավանորեն քրիստոնեական տաճարի վերածվելիս ստացավ եերկա ձևի գլխավոր մասը (ինչպես նույնը պատահել է Երեբունյի տաճարում): Ենթի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ճակատների վրա կան անվիճելի ապացույցներ, որ 10—11-րդ դարերուն մի նոր նորոգության հետևանքով, այդ դարերի ճարտարապետական արվեստի կնիքը գրվել է նոր կատարված նորոգությունների մեջ, որոնց մասին կանդատառանամ շատ համառոտ կերպով:

Հայաստանի պատմական ճարտարապետության անձանոթ մասնագետների համար, գուցե անհավատալի թվի 5-րդ դարու մեջ Տեկուրի տաճարի նման մի շենքի գոյությունը, որուն թե՛ գեղարվեստական ճաշակը և թե՛ շինարարական օրինակները նվազ աարքերություն ունին ներկա զարգացած արվեստին: Նայելով կառուցման դարաշրջանի հնության և գեղարվեստական ճաշակի նախնականության, պատկառանք կազդեն դիտողին:

Եինության որոշ թվական չկա շենքի վրա, միայն շինող Սահակ Կամսարականի և ընդ նմին հիշատակված անունները, 2. Ախշանի քննությամբ 5-րդ դարուն

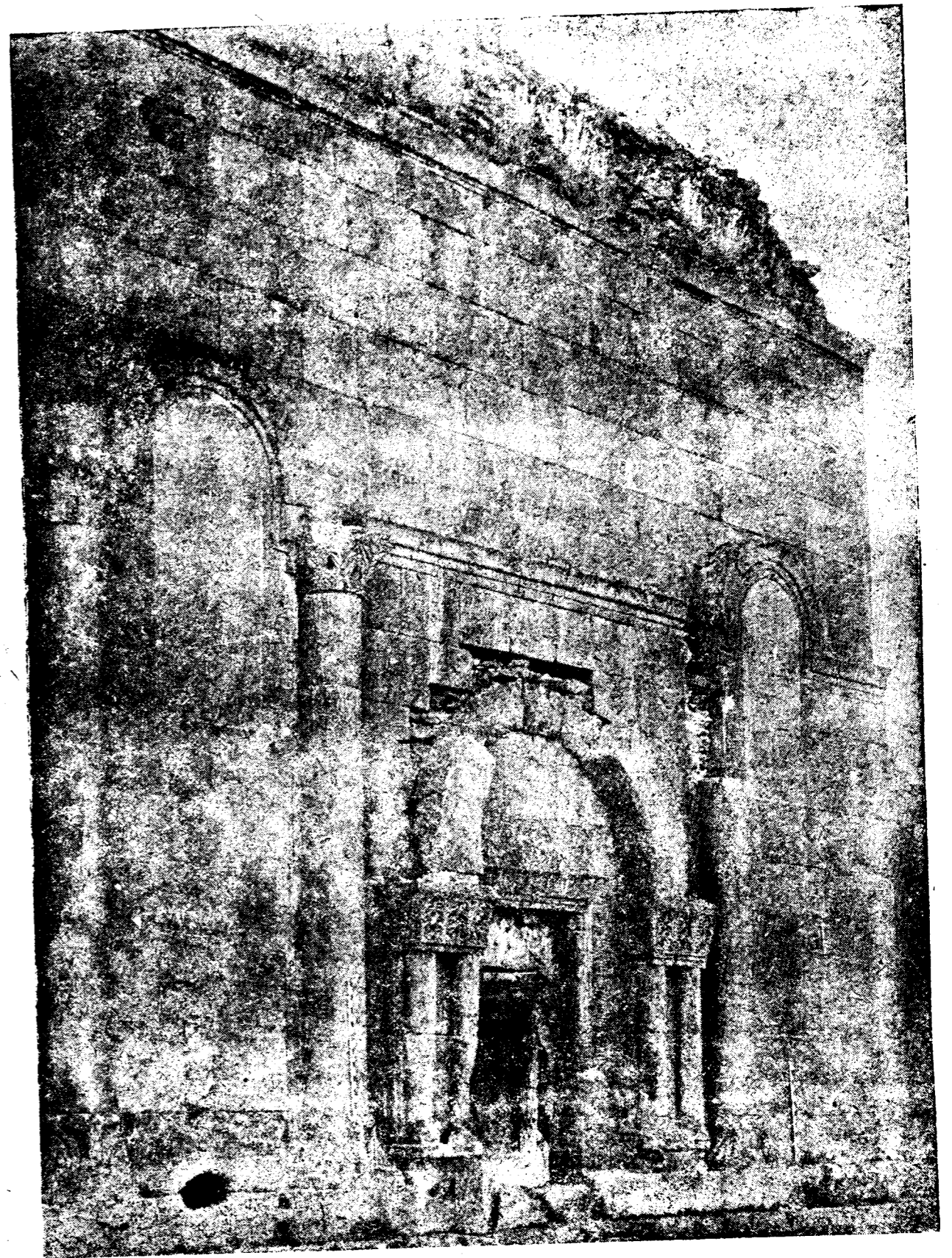
կհասնին: Բացի արձանագրության մեջ հիշված 5-րդ դարի անուններեն, ճարտարապետական և շինարարական ոճերի քննությունը ևս այս շենքը տանում է մինչև 5-րդ դար:

Այս առաջին վերածնության մեջ իրագործված են թե՛ գեղարվեստական և թե՛ շինարարական ձևեր՝ ինչպես պսակ, լայն պատուհան, սլաշտաձև աղեղներ, սյուներ, խարխուլներ, խոյակներ, շրջապատ սյունազարդ բացօթյա սրահ հետագա դարերում այլևս գոյություն չունեն: Հետզհետե ջանքեր են լինում նոր ոճ և ճաշակ ստեղծելու, որը բավական երկար ժամանակ Հայաստանի արվեստագետներին խարխափումների մեջ թողնելի հետո, 7-րդ դարուն միայն մի նոր ոճ է երևան գալիս:

Որպեսզի պարզ լինի Տեկուրի տաճարի նախնական ձևը և հետնագույն փոփոխությունները յուրաքանչյուրի համար, այստեղ թե՛ մասնակի կրացատրեմ և կներկայացնեմ շենքից վերջված ձևեր ու քանդակներ նախնական շենքի վրա և թե՛ հետագային հավելվածներեն կամ նորոգություններեն առաջ եկած:

10—11-րդ դարերուն, որ Բագրատունի թագուհիները նորոգել են այս շենքը, գլխավոր աշխատանքը կատարել են հյուսիսային պատի վրա արտաքուստ բոլորովին նոր քարեր ջարելով: Առաջ, որ տանիքը պարզ էր, արևելյան և արևմտյան կողմի ֆրոնտոններ ունեք, և ֆրոնտոնների թեքումի համեմատ երկու կողմից վայրահակ տանիք ունեք, այժմ շինել են ֆրոնտոններ թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային կողմը, և դրանից առաջ են եկած անհամաչափություններ, սակայն հանուն սկզբունքի այդ անհամաչափություններին հանդուրժել են՝ կտուրին իրենց ուղած ձևը տալու համար:

Կարծեք առաջին անգամ գմբեթ շինվում է Հայաստանում այս շենքի վրա, որը շափազանց տարբրինակ կերպով կազմվում է գմբեթին ներսը վայրահակ պատն-

Նկ. 10. Տեկուրի տաճարի հյուսիսային պատի արևմտյան կեսը

1. Այս հատվածը քաղում ենք «Գուցակից»: Նազուկ

րով ձևացած, վրան մի գտակով ծածկված, իսկ արտա-
բուստ բոլորովին բառակուսի:

Սույն պահանջված գմբեթը վրան հարմարեցնելու
համար հարկ եղեր է ներքին փոփոխություններ կա-
տարել, սյուներից տաշելով և կամ ավելացնելով ներքին
սյուների հաստությունները, հնարավոր է եղած գմբե-
թի համապատասխան խարիսիներ պատրաստել: Նաև,
նախքան 10-րդ դարը, որ շենքերը ծածկված են կղզ-
մինդրով, այս տաճարի 10—11 դարերու բարյա ծած-
կույթներուն ներքև շաղախի մեջ երևում են կղմինդրի
բեկորներ, որոնք ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ այս
շենքը այնչափ հին է, որ պատկանում է 5-7-րդ դա-
րաշրջաններին, ուր սովորական էր շենքի տանիքը ծած-
կել թրծած կղմինդրով:

Ներքը, արևմտյան կողմի հյուսիսից դեպի հարավ,
մայր գմբեթակիր սյուները կապելու համար ձգված ա-
զեղը, ինչպես երեվում է, հնացած և վնասված էր,
վերջին նորոգության ժամանակ ազեղը նորոգել են:

Բ. ՏԵԿՈՐԻ ՏԱՃԱՐԸ¹

Հազար հինգ հարյուր տարվան մի պատկանելի
պատամ ծերունի, հայ հարտադրապետության տասն և
հինգ երկար դարերու միակ ներկայացուցիչ Տեկորի
տաճարը, թեև անտեր ու անպաշտպան, սակայն շնոր-
հիվ յուր ջլապինդ կազմվածքի դեռ կապրի և հույս կու-
տա այսուհետև ալ երկար ապրելու, եթե խնամող
ձեռքեր մի քիչ օշնության հասնեն իրեն: Կապրի իբրև
կենդանի վկա մեզ պատմելու համար յուր ծնունդն ու
արկածալից կյանքը և ներդրելու գններ կանգնողներու
հանձարն ու մեծագործությունները:

Երբեմն իր հովանույն տակ սփոփանք և մխիթա-
րություն փնտրող բարեպաշտ ժողովուրդին այսօր իր-
մե հեռացած օտարացած և գինքը լքած թողնելուն վրա
թեև վշտալիք սրտով դարձի ի դար հառաչելով կուրծքը
ուռած ու պատառ-պատառ եղած, ժամանակի ծանր
բեռան տակ մեջքը կորացած, տխուր ու հուսահատ
զուլվեր ծոած, սակայն օրհասական շունչով իսկ դեռ
շատ բան կպատմե հարցասեր այցելուին. գինքը խո-
սեցնել գիտցողին համար ամեն քար լեզու կդառնա,
ամեն խորշ արտասուքի աղբյուրներ, և դառնակակիծ
ողբով կնկարագրե յուր անցյալի վայելչությունն ու
գինքը կանգնող մեծագործ իշխաններու բարոյական և
նյութական նախանձելի արժանապարտությունները:

Հայկական եկեղեցիներու առաջին տիպարը և հայ
հարտադրապետության ինքնուրույն ոճի անխառն մարմ-
նացումը կենդանիանա այս երբեմնի վեհաշուք տաճա-
րը, և իսկապես դարձեց կարգ մը ակնախտիդ ոճերու,
որոնց ծննդավայրը գտնելու համար, գիտնականները
կար մոտրվեցան ուրիշ հեռավոր տեղերու մեջ փրնա-
րելով: Բայց որչափ ատեն կանգուն է Տեկորի տա-
ճարը, շուտով պիտի հեղաշրջվին մինչ այժմ եղած
իլուր փարձիքներ ու ենթադրություններ, 5-րդ դարու մեջ
ստեղծագործական տալանդով օժտված հայ հարտադրա-

պետներ պիտի ստանան իրենց պատվավոր մրցանակը
գեղարվեստի պատմության մեջ, որոնց մեկուն ձեռա-
կերտն է այս հույակապ տաճարը:

Ոչ միայն հետագա դարերում հայ հարտադրապե-
տության համար իբր արվեստի աղբյուր ծառայած է,
ուչ միայն արևմուտքի փառքով պահպանվելու ձգտվող
7-րդ դարու Զվարթնոց եկեղեցուն սիրուն ու վայելուչ
զարդաքանդակներու օրինակներ մատակարարած է, այլ
և շատ հեռու, օտար աշխարհներու արվեստի զարգաց-
ման ալ մեծ օժանդակ հանդիսացեր է: Այս մասին թեև
շատ հարևանցի կերպով, սակայն իրավամբ հայտարա-
րեց գիտական աշխարհին առաջին անգամ Տեղախի
Ֆրանսացի հարտադրապետը 1839 թվականի ճանապար-
հորդության ժամանակ:

Կամարականներն մինչև Բագրատունիներու տի-
րապետելը, տաճարին պայծառության համար խնամք
ու ջանք չէ խնայված, դեռ նոր կազմված հայ եկեղեցիի
փոխանցման շրջանին ազդած հեթանոսական ձևերու
հետքեր կորացնելու համար եղած փոփոխությունները
դեռ կնշմարվին:

Բագրատունիներու օրով ալ թեև չէ լքված բոլորո-
վին, սակայն պարզ է, որ նախկին վայելչության մեջ
ալ չէ պահված, այդ շրջանին մեջ եղեր են նորոգու-
թյուններ, բայց այդ նորոգությունները ավելի անշքա-
ցուցեր են անոր պայծառ ու գրավիչ երեվույթը:

Թեք տանիքներու վրա երկնել են ուրիշ տանիքներ
տուանց պսակի, առատ լույսով տաճարին ներքը լուսա-
վորող լայն պատուհանները բոլորովին փոքրացուցեր
են և այդ պատուհաններուն գլուխները երբեմն քան-
դակեր են Բագրատունի շրջանի քանդակներով, բայց
բոլորովին անարվեստ կերպով: Շուրջանակի, տաճարին
կեսն վեր; ճակատի քարերը վերատին նորոգեր են բո-
լորովին՝ առանց հավասարելու ներքևի մասին շինարար-
ական արհեստի նրբություններուն ու հարտադրույնու-
նեռուն:

Գմբեթի ծածկը և պսակը կասկածելի են միայն,
անոնք ո՛չ կամարականներու գործ են և ո՛չ ալ Բագ-
րատունիներու, այլ երկու շրջանի մեջ միջանկյալ նո-
րոգության մը արդյունք են: Երբ որ ալ լինի անոնց
փոփոխության և նորոգման ժամանակը, պարզ է, որ
նախատիպն են տասներորդ դարին սկսած գործածված
պսակներու և նույն ձևով ծածկված կոնաձև գմբեթնե-
րու, որպիսիներն են Խժկոնքի ս. Ստեփաննոս և
ս. Սարգիս եկեղեցիները, Մարմաշենի եկեղեցին և յուր
նմանները:

Ինչպես կերևի, արքայական տան ձեռնարկի ար-
դյունք չէր այս նորոգությունը, որ այսօրինակ անշուք
կերպով կատարված է, և կկարծեմ, որ այս նորոգու-
թյունն հետո ալ բոլորովին թողված է բախտի քմահա-
ճույթին, այնուհետև ոչ մի կարևոր նորոգության հետք
չերևիր և ոչ ալ նմուշ 13—14-րդ դարերու շքեղ ար-
վեստագործություններն, եղածները ամենն ալ հասա-
րակ կարկատաններ են միայն:

Ոչ նվազ հեռաքրքրական է տաճարի հարավային
կողմը արևելքն արևմուտք երկնցող բարձր բլուրին
վրա ժողովուրդին բերդ անվանածը:

Իսկապես մի բերդ կա այնտեղ, որուն կրկնակ պա-
րիսպներուն հետքերը միայն մնացել են, բայց ինչ որ
մնացել է, այն ալ բավական է զարմանք ու ապշու-

թյուն պատճառելու հետաքրքիր իուզարկուին: Այս բեր-
դին մեջ ամենևին չկան կրաշաղախ և սրբատաշ քա-
րեր, այլ միմիայն երկաթի նման կարծր որձաքարերու
հակա կտորներ իրարու վրա շոր շոր շարված են: Մար-
դուս պահ մը ինքզինքը Ծգիպտոսի բուրգերու առջև կը-
կարծե, տեսնելով իրարու վրա բարձրացած որձաքարի
ահուլի զանգվածներ, որոնց մեջ կան երեքնն շորս
մետր խորանարդ ծավալի հասնող միակտուր բեկորներ:
Այդպիսի դարու մեջ երբ դեռ շուրջն ու մեքենաներ
պաշտոնի չէին կոչված, մարդկային տկար ուժը ինչ-
պե՞ս կարողացավ այս կոշտ զանգվածները հնագան-
դեցնել իր կամքին, դա մի առեղծված է:

Հազիվ 500 մետր երկարություն ունի ամրոցը և
երկու հարյուր՝ լայնություն. հարավային կողմը կրկին
պարիսպ ունի: Արևմտյան կողմեն, ուր եղեր է իմ կար-

ծիքով մտից պլիսավոր դուռը, երկու ձեռագործ ճանա-
պարհներ բացված են ժայռի լանջերուն վրա, որոնց
մինը կտանի դեպի արևմուտք՝ Ագրակի կողմը, իսկ
մյուսը՝ դառնալով ամբողջ ամրոցի շուրջ կուգա կհաս-
նի ուղղակի տաճարի արևմտյան դռան առաջ: Հինգ
մետրեն ավելի կամ քիչ պակաս լայնություն ունին ճա-
նապարհները, որոնց հարթ մակերևույթ տրվելու հա-
մար տեղ-տեղ պինդ ժայռի կուրծքը պատեր են, տեղ-
տեղ ալ ըստ պատշաճի նույնպես հսկա որձաքարի պա-
տեր են շինել՝ ճանապարհի թեք կողմին վրա և այս-
պես, ճանապարհը հասած է մինչև տաճարի առջև:

Համարաբար այս պողպատյա ամրոցը կպատկա-
ներ կամարական իշխաններուն, ինչպես անոր ստո-
րոտը կանգնված փառավոր տաճարը, և այդ, պատ-
ճառով ալ ամենեն լայն և կանոնավոր ճանապարհը

Նկ. 20. Տեկորի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի մուտքը և հարավային Թագուհու արևանագրությունը

Կանցնի տաճարի առջևով:

Ամրոցին մեջը շինության հետքեր չեն մնացած և
տարակույս չկա, որ դեռ Բագրատունիների օրով իսկ
սկսած էր անշքանալ, որովհետև տաճարին հարավա-
յին կողմը գտնված գերեզմանատունը, որուն մեջ մին-
չև (ՆՄԹ) 1010 թվականի խաչքար և ուրիշ ժամանա-
կակից թվականներով տապանաքարեր կան, գրաված է
ճանապարհի մի կարևոր մասը, որով ճանապարհը ան-
գործածելի դարձած է:

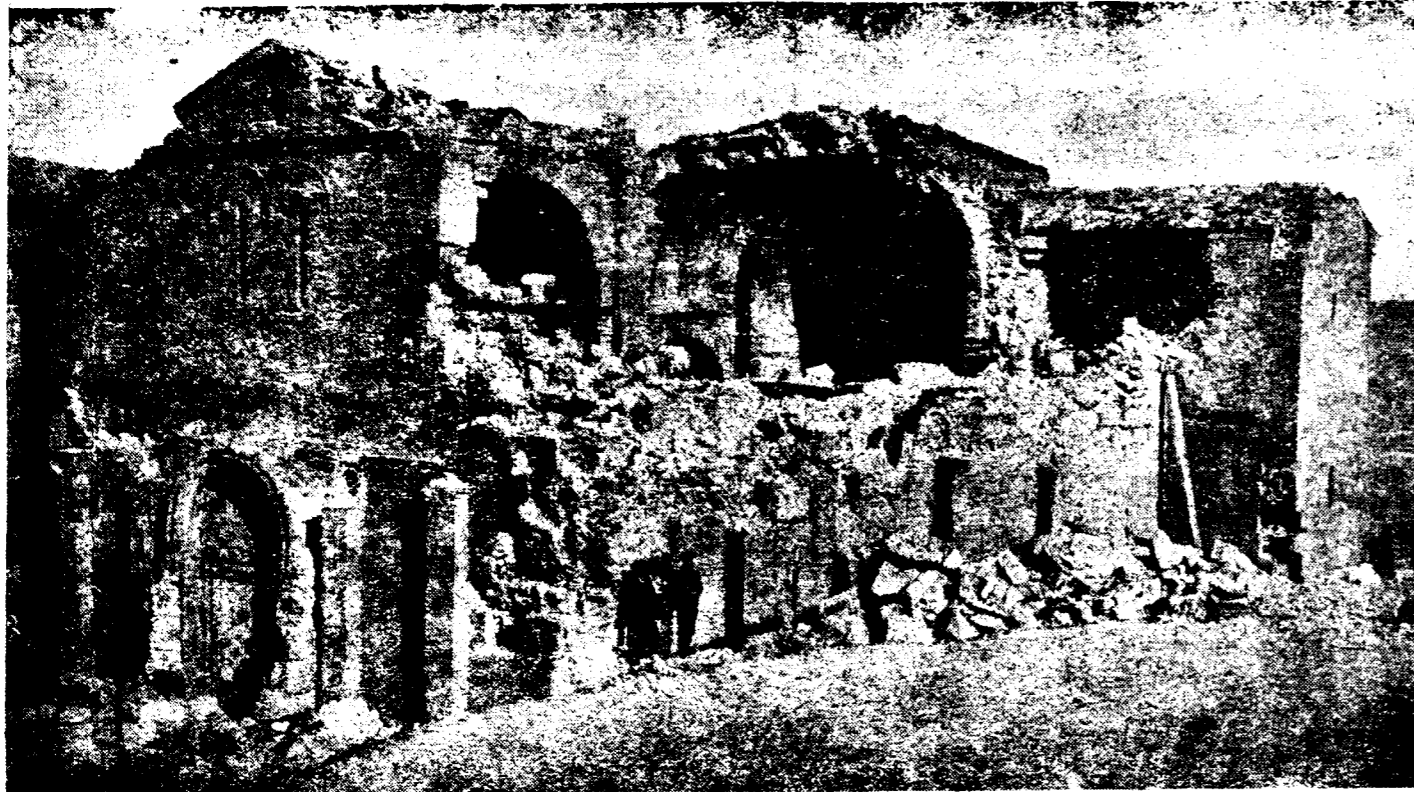
Ջարմանալի է որ ինչպես տաճարին վրա, նույն-
պես ալ այս գերեզմանատան մեջ 10—14-րդ դարերու
ճաշակով խաչքարեր և տապանաքարեր ամենևին չկան.
եղածները այս դարերին կամ ավելի հին են և կամ
անհամեմատ նոր: Կարծեք երկու ամրոցը դար կյանքը
դարձր եղած է այս հույակապ տաճարին շուրջը:

Գ. ՄԻ ԱՍՏՂ ԱՆՆԵՑԱՑԱԾ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԱԾՆԻ ՀՈՐԻՉՈՂՆԵՑ¹

Հայ գեղարվեստի հնագրային ներկայացուցիչնե-
րին ամենեն հույակապը ու ամենեն պատկանելին, որ
ապրած է ավելի քան տասն և հինգ դար ու հասած գա-
ռամ ծերության, վերջապես տեղի տվավ ճակատագրի
անդառնալի վճռին առջև, և բնագիշտ խոնարհեցուց իր
սխալապանծ գլուխը թաղելով հավիտենական լեռնակու-
տակ փլատակներու տակ:

¹ Այս հողվածը Թորթանյանը տպագրել է «Հուշաբար» ամսա-
գրի 1912 թվականի № 3-ի, էջը 28—30, Տեկորի տաճարի մասին
փուլ գալու առթիվ, որից և արտատպում ենք փոքրիկ կրճատու-
նեռով:

Կազմող

Նկ. 31. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից ծածկի կործանումից հետո

Նկ. 29. Տեկորի տաճարի արևելյան թախիզի ներքին տեսքը ծածկի կործանումից հետո

Այս ողբալի կորուստը կանխահաս չէր, մենք վաղուց պետք էր հաշտված լինեինք մոտավոր ապագայի մեջ այդ կորստյան հետ, և հետևաբար պետք է որ շտապեինք օրհասական օրերուն մեջ գոնե քաղել իրմե պատմական մեծամեծ անցքերու արժանահավատ վկայություններ՝ որոնց մեծ մասամբ ժամանակակից վկան էր եղած:

Տեկորի գյուղի հարավային լեռնալանջին վրա այլևոր նահապետի մը նման դարբերու բնական արկածներեն պարտասած այս ծերունի հիշատակարանը, շատ տարիներ ի վեր լռիկ հրավեր կկարդար դարուս գիտնական արվեստագետներուն ու բանասերներուն, որ գան ժողովրդին իր շուրջը, և ինքը պատմե ու լուսարանե հայ գեղարվեստի պատմական կյանքի մեջ մութ մնացած շատ մը առեղծվածները:

Տեկորի տաճարը ոչ միայն կենդանի ականազես էր իրմե հետո տասնյակ դարեր վերածնող ու մեռնող արվեստներու, և իր որոշ դերը ունեցեր էր անոնց կազմակերպության և զարգացման մեջ, այլ և քաջ տեղյակ էր իրմե շատ դարեր առաջ ապրող հայ և օտար արվեստներու՝ որոնց հեռավոր կամ մոտավոր ազդեցության ներքև կազմակերպվեր էին իր կմախքն ու ակնպարար տարազը:

Տեկորի տաճարին ավերակաց կույտի մը փոխվելը, պարզապես աղետ պետք է համարել, վասնզի հնադարյան հայ գեղարվեստի պատմության համար շատ մը դադանիքներ և գերագույն կարևորություն ունեցող լուսարանություններ թաղեց իր փլատակներուն տակ:

Սակայն այս ցավալի կորստյան մեջ եթե կա փոքր ի շատե մխիթարական պարագա մը, այն է թե, բոլորովին բախտակից չեղավ իրմե առաջ անհետացող բազմաթիվ մեծագործ և գեղակերտ հուշարձաններու՝ որոնք մի անգամ ընդմիշտ կորեր են պատմության մեջ՝ հագիվ աղոտ հետք մը միայն թողնելով:

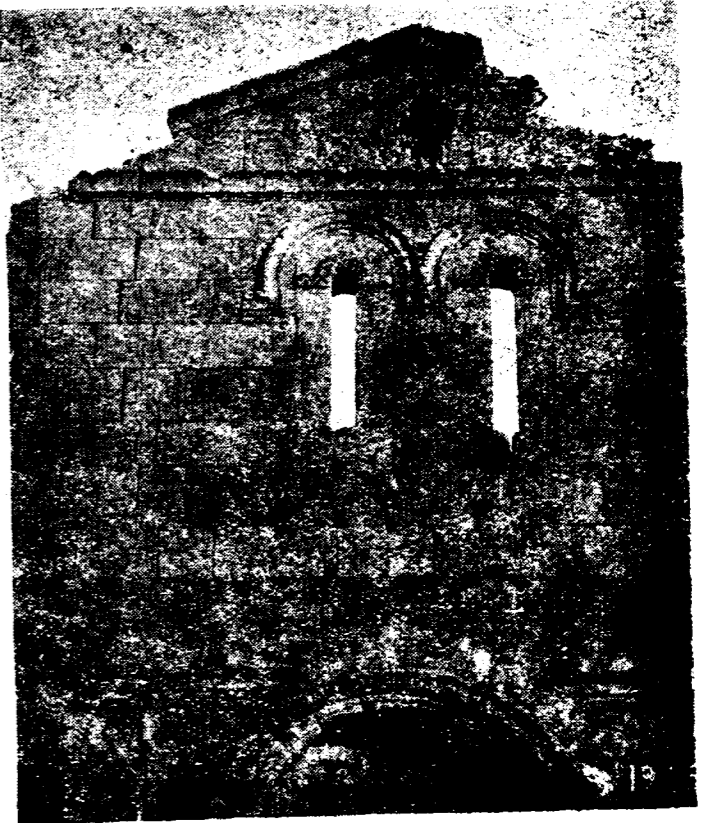
Բախտի բերմամբ Տեկորի տաճարը անցյալ դարու սուղին քառորդեն սկսած ունեցավ իր հետաքրքրվող այցելուները, որոնք բավականին քաղեցին և արձանագրեցին հատ ու կտոր հատվածներ անոր կյանքի պատմության համար: Բայց այս ամենը՝ հայ գեղարվեստի պատմության համար Տեկորի տաճարին ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը զգացնող հատվածներ էին՝ քան իսկական ուսումնասիրություն, ցնցող ու շահագրգռող կոչեր՝ որոնց անլսելի մնալուն վրա ոչ ոք չէր կասկածեր: Այնուամենայնիվ հզրակացությունը տխուր և արդյունքը ցավալի է, որովհետև, քանի առիթ կար և կարելի էր օգտվել անոր գոյութենեն, ոչ ոք չկարողացավ լիակատար օգտվել անոր ընձեռնելիք բազմակողմանի օգուտներին:

Տեկորի տաճարին անակնկալ կորուստը ցանկալի է որ փորձառական մեծ գաս մը լինի մեզ համար, և մենք այսուհետև գոնե անուշադիր շփոզունք այն բազ-

մաթիվ հուշակալ հուշարձանները՝ որոնք Տեկորի տաճարին նման մեծամեծ պատմական անակնկալ հայտնություններու շտեմարաններ են: Մինչև այժմ մեր կամքեն անկախ պատճառներով ակամա զրկվել ենք շատ փառավոր հիշատակարաններու ցանկալի գոյությունեն, բայց անցածն անցեր է, գոնե ներկան անօդուտ շանցնի:

Շատ երկար կլինի մի առ մի թվել այն բոլոր տակալին գոյութունը շարունակող պատմական հուշակալ հիշատակարանները, որոնք անգլուտ գանձեր են և Պայկական աշխարհի մեջ ծաղկող գեղարվեստի պսակին վրա հազվագյուտ զարդեր:

Անտեսել հայ աշխարհի մեջ համատարած անխնամ ցրված այս անթիվ հարստությունները և անհոգությամբ

Նկ. 28. Տեկորի տաճարի արևմտյան պատի վերին մասերը

թողով որ ոչնչության բաժին դառնան, կնշանակե կամ ուրանալ պատմության կարևորությունը և կամ անզգա լինել:

Պատմության կարևորությունը գիտակցաբար ուրանալու համար անօրինակ քաջություն ունենալու է, փասնզի հերքել հանդանել՝ կնշանակե համայն քաղաքակիրթ մարդկության երեսին մեծամասորեն անարդար շարտել:

ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԸ

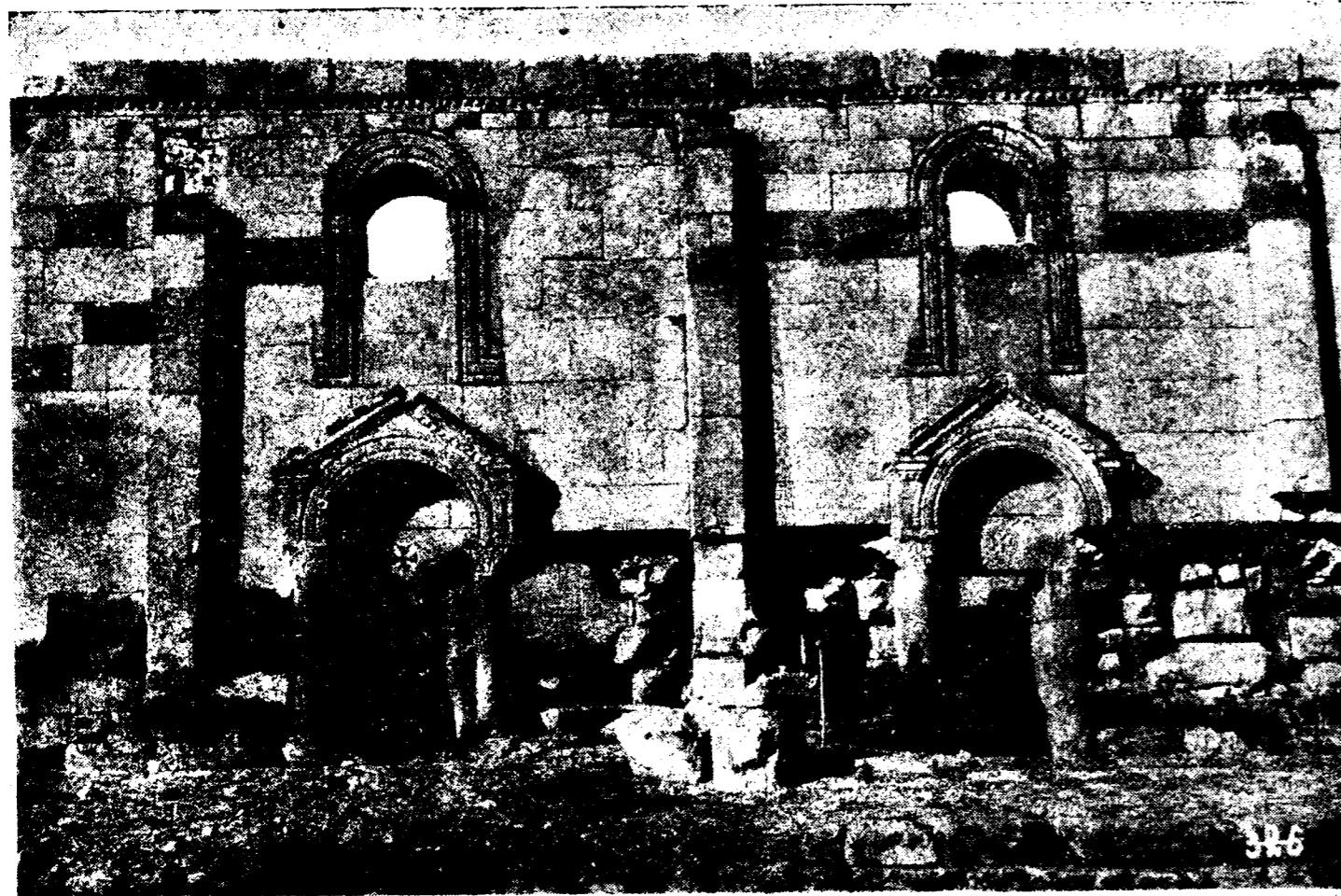
ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ԲԱԶԻԼԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

Թե ի՞նչ վիճակի մեջ մեզ հասել է Երբեմնի այս հուշակապ շենքը, որոշ շափով ցույց կտան նորոգման առիթով հանված շուրջնակարները և կատարված շափագրական գծագրությունները, այնուամենայնիվ հարկ է մանրամասնաբար նկարագրել ավելի հասկանալի լինելու համար. պատկերները մեջ հաճախ ծածկված են այն մասերը, որոնք շենքի ամբողջական փլուզման և մի հսկայական ավերակի կույտ ձևացնելու մոտալուստ սարսափելի վտանգն են ցույց տալիս:

Տարակույս չկա, որ եթե բարբարոս ձեռքեր քմահաճ կերպով այս շենքից բարեր չլսկեին, օգտվելով

բարերի անհամեմատ խոշորությունից և սրբատաշ վիճակից իրենց քնակարաններ, գոմեր և մարազներ շինելու համար, այս շենքը մինչև այժմ էլ կանգուն պիտի մնար դեռ երեկ շինվածի նման, ինչպես երևում են այդ նորակառույց վիճակը շենքի պատերի ձեռք չտված մասերի վրա:

Շենքը կանգնված է մի աստիճանավոր պատվանդանի վրա աստիճանները ամբողջովին շրջապատած էին շենքը տեղի բնական դիրքին համեմատ՝ 5-ից մինչև 7 աստիճանով: Աստիճանները վերջացնելուց հետո կմտնվեր երեք կողմեն ևս սյունազարդ սրահների տակ, հարավային կողմից երկու, իսկ արևմտյան կողմից մեկ շքեղ դռներից կմտնվեր տաճարի մեջ:

Նկ. 24. Երբեմնի տաճարի հարավային պատի կենտրոնական մասը

դեռ այսօր ևս ներքին շքեղ պարզությունը և ներդաշնակ համաչափությունները խոր օպագրություն կգործեն ներս մտնողի վրա:

Ինչպես երևում է, շենքը կանգնված էր ընդարձակ բնական ժայռու տեղի վրա և տեղի անկանոնությունները ուղղված և հարթ մակարդակի վերածված է աստիճանավոր պատվանդանով: Այդ պատվանդանի դեղակերտ աստիճանները, որոնք մեծամեծ քարերով շինված էին, այժմ մի ողբալի տեսարան են ներկայացնում, մեծ մասամբ քարերը տեղից հանված և տարված, իսկ մնացածները ևս գրեթե ամբողջովին կոտրված ու փր-

շրջված վիճակի մեջ են: Սյունազարդ սրահներն իրենց ծածկույթով միասին քանդված են. մնացել են տեղին վրա իբր նրանց գոյություն ապացույց հաստահողույս կլոր սյունների բեկորները և այլանդակված խարխուլներ ու խոյակներ՝ 5-րդ դարու և նրանից առաջ սովորական եղող ինքնուրույն քանդակներով: Նույնիսկ պատերի վրա եղող սրահների քառակուսի որմասյունները ազատ շեն մնացել ավերող ձեռքերի շարագործությունից. խարխուլները այլանդակված, քանդակազարդ խոյակները թափված ու անհայտացած են:

Արևելյան կողմի խորանը քանդված է թե՛ ներսից և թե՛

դրսից և քարերը տարված, իսկ հարավ արևելյան դուրս ցցված թևի անկյունը նմանապես դիտափորյալ կերպով քարերը հանված են ներսից և դրսից: Ներքին երեք կարգ քարերը հանված լինելու պատճառով վերևի շարքերի մեծամեծ քարերի ճնշումից շենքը ճաքել է երկու

Նկ. 25. Երբեմնի տաճարի հյուսիս արևելյան մասի ներքին տեսարանը

տեղից: Նույն վիճակին է մատնված հարավային այս դուրս ցցված մասի արևմտահարավային անկյունը, ոչ միայն հանել են սրբատաշ մեծամեծ քարերը, այլև քանդել են պատին միջի լիցքը, խոր խոռոչներ ձևացնելով, որով միանգամայն թուլացել է պատերի տարողունակը:

Հարավային ճակատը, որ բոլոր կողմերի համեմատությամբ, ամենից գերազանց գեղարվեստականն էր իր վսեմ պարզությամբ, ամբողջ երկարության վրա քանդված են քարերը, թե՛ ներսից և թե՛ դրսից, մինչև այնքան բարձրության վրա, ուր մարդկային ձեռքերը կարող էին հասնել, ֆրոնտոնավոր երկու գեղեցիկ դռներ հազիվ կանգնած են մաշված ու թուլացած ոտների վրա:

Արևմտյան կողմը, իր նույնպես ունեցել է դուրս ցցված թևեր, որոնց մեջ շափավոր մեծությամբ սենյակներ էին, այս հարավային կողմինը միանգամայն կործանվել է, թողելով կանգուն արևմտյան կողմի վրա մի պատի կտոր միայն, իսկ մեջը փոխվել է սրբատաշ քարերի մի ողբալի կույտի: Այս կողմի վրա ևս շատ մասերի մեջ պատերի արտաքին երեսների քարերի արանքում եղած լիցքերը քանդած են և միայն հարակու-

րեն շարված և միմյանց ագուցված քարի շնորհիվ էին, որ կանգուն կաման պատերը մինչև այսօր:

Դեպի հարավ դուրս ցցված արևելյան մասին երկու անկյունները ևս քանդված և քարերը հանված են որոշ բարձրությամբ, այդ պատճառով էլ պատի երկու երեսից հանված քարերի շնորհիվ միջուկը ևս քայքայվել է և պատի ստորին մասերը ծակվել, որով երկու տեղից վտանգավոր ճեղքեր են առաջացել վերևից դեպի ցած: Ընդդեմ մեկը մեջտեղիցն է դեպի արևմտյան անկյունը առաջացած, իսկ մյուսը՝ ուղիղ հարավ-արևելյան անկյունին վրա, որ բավականին առաջացել է և 3—4 սանտիմետր բացվել է: Ամենից վերև գրված է սև, կարծր, երկար մի քար, որն իբրև կապ է ծառայել բացված ճեղքին և պահել է նրան փլուզումից, այնուամենայնիվ այդ ճեղքը դարձյալ մոտալուստ քանդման վտանգ է սպառնում և կարող է շուտափույթ ամրացման:

Ամենից ավելի անմխիթար, նույնիսկ սոսկում պատճառող վիճակի մեջ է արևմտյան կողմը ներքևի մասում, ոչ միայն մեծամասնությամբ քարերը իրենց ուղղահայաց դիրքը կորցնելով ներս ու դուրս են հակված, և քարերը մեծամասնությամբ փտած ու հալված են, այլև պատի միջի շաղախը ամբողջովին դատարկված է և միայն շոր քարերն են միմյանց վրա շարված կանգուն մնում: Սակայն այս վիճակին մեջ, հազիվ թե մեկ տարի ևս կյանք ունենար, վերջապես մի հորդ անձրևի տակ և կամ մի թեթև երկրաշարժի ցնցումով ամբողջական փլատակի պիտի վերածվեր: Այս վերջին նորոգումն էր, որ որոշ շափով ապահովեց շենքը ամեն կողմից:

Արևմտյան կողմի հավելյալ սենյակների հարավ-կողմինը արգեն մի քարակույտի փոխված է, իսկ հյուսիսային կողմի պատերը, թեև կան տեղի վրա, այնուամենայնիվ շափազանց վտանգավոր կերպով ծոված են դեպի դուրս:

Նկ. 26. Երբեմնի տաճարի քանդակազարդ խոյակ

Հյուսիսային պատն է, որ ավելի անվնաս մնացած է և ուղղահայաց կանգնած է: Քարերը իրենց հիանալի շարքով կմնան և վրան պարզ նկատելի են զանազան դարաշրջանների նորոգությունները: Աստիճաններից վերև գրեթե մինչև կեսը նախնական շարքն է, անկեց վերևն է, որ նորոգության ենթարկվել է 6—7-րդ դարի-

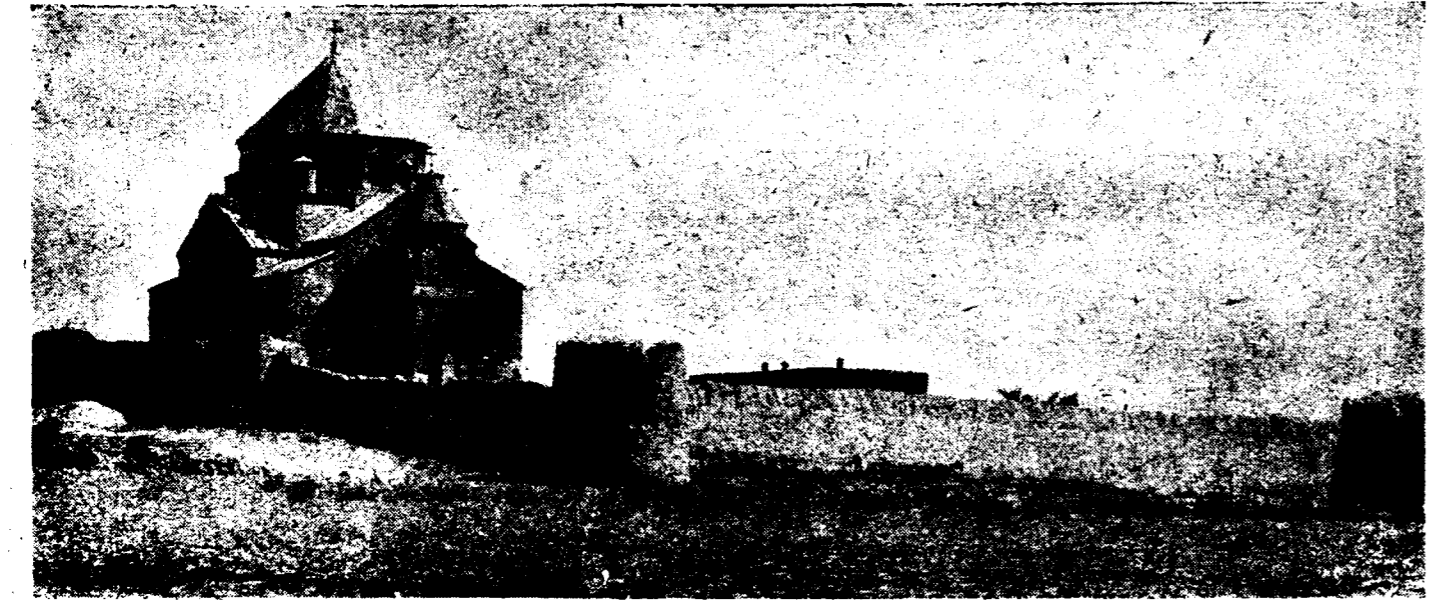
ընդ Անշուշտ նորոգություններ եղեր են այն ժամանակ, երբ սյունազարդ սրահը, արտաքին խորանները և արևմտյան սենյակները շինվել են: Սակայն դժբախտաբար այս կողմին վրա ևս առանց խոր ցավ զգալու շենք կարող կանգնել: Ներսի մասում նեֆերը կամարով ծածկված լինելուն իբրև անվիճելի ապացույց մնում է տեղում արևելյան հյուսիսային պատի վրա մի կամարաքար, որ սկզբի քարն է կամարածածկի դրսի պատին վրա: Բացի այդ տեղին վրա մնացած կամարաքարից, գետինն ընկածների մեջ կան երկու քարեր, որ կուպատկանին թևի կամարածածկին: Գտնվեցին նաև երկու

խիստ մաշված աղեղնաքարեր, որոնք հատուկ էին ներքին անջատ սյունները իրար միացնող կամարներին: Բարբարոս ձեռքեր պատի մեղսեղից ծակեր են և գեղեցիկ մեծածավալ սրբատաշ քարերը տարել են, ինչպես հարավային կողմը որ ունեցեր է շենքը արտաքին ծածկույթավոր սյունազարդ սրահ, նույնը եղել է նաև հյուսիսային կողմում, սակայն ամբողջովին քանդած և իրեն գոյություն վկա թողել է եկեղեցվո պատերի վրա բարձր քառակուսի որմասյուններ և գետին վրա, թափված հսկայական սյանց բեկորներ, նաև այս սյունեքեն ոմանց գեղաքանդակ խարխսներն և խոյակները:

Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Ե Ի Տ Ա Ճ Ա Ր Ը

Վաղարշապատի մեջ 618 թվականին կանգնված Հռիփսիմեի տաճարը տակավին կանգուն է, որը կարող է իբրև ապացույց ծառայել 7-րդ դարու հայոց շինարարական արվեստի մեջ ունեցած հմտության և հայ ճարտարապետների գեղարվեստական նուրբ ճաշակին: Ինձ շատ հետու կտաներ այստեղ արձանագրել ռուս և եվրոպացի ականավոր ճարտարապետների և գիտնական արվեստագետների հիացմամբ լի ներբողական

վկայությունները: ցանկացողներ հեշտությամբ կարող են գտնել բազմաթիվ հատորների մեջ ոչ միայն դրվատիքներ, այլև հմտալից ուսումնասիրություններ այս շենքին նվիրված: Ինչի՞ համար այսքան դրվատիք և հիացական բացառանջություններ Հռիփսիմեի նման բոլորովին պարզ և միանգամայն անզարդ շենքի համար: Ի տես այս կոթողին հիացում ազդողը և հանդիսատեսին հափշտակո-

Նկ. 27. Հռիփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արևմուտքից

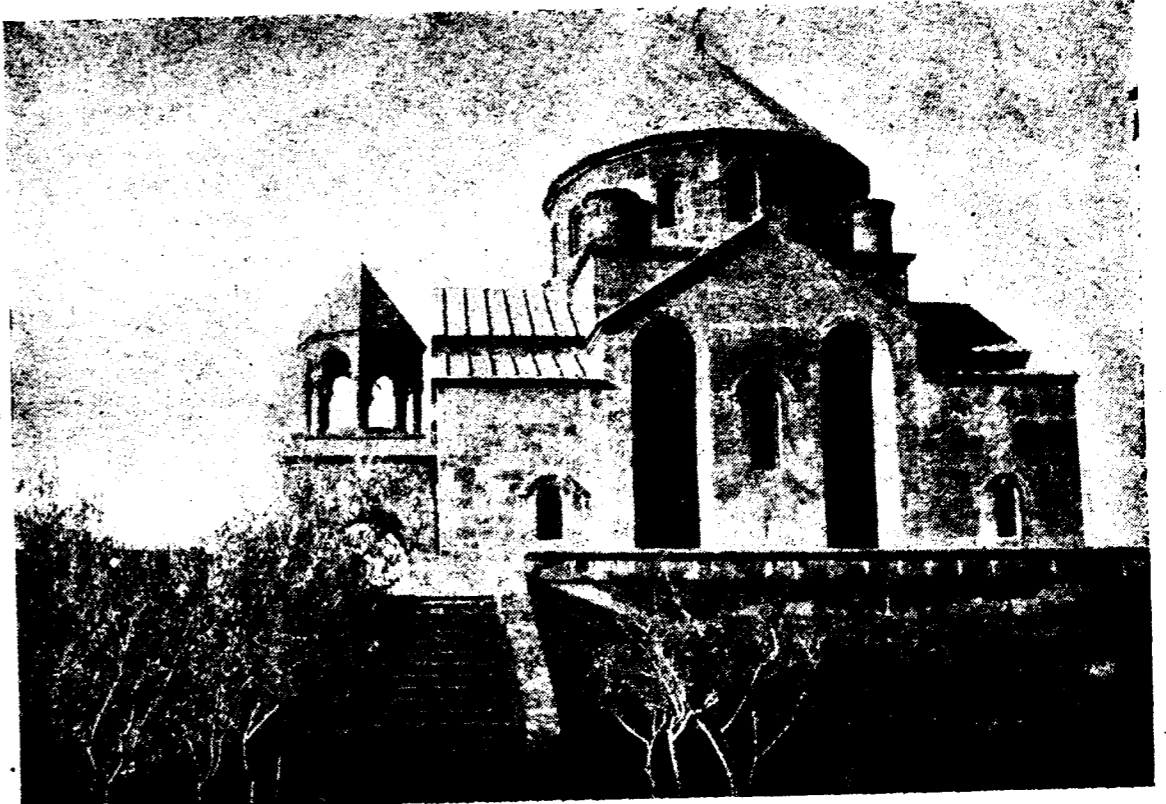
ղը արտաքուստ միմյանց հակառակ ուղղությամբ, հորիզոնական և ուղղահայաց ուղիղ գծերի երբեմն աղեղներիով խառն վաճառ ներդաշնակությամբ օժտված գծերն են, որոնք իրենց բարձրության և լայնության մեջ այնպիսի շքնաղ դասավորություն ունին, որ ամեն տեսակ քննադատությունից բարձր են մնում: Ներքին տեսքը թերևս ավելի շքեղ երևույթ ունի իր անօրինակ պարզությամբ ինչպես արտաքինը: Այստեղ, կառուցող Գը-

մուտ ճարտարապետի մի գիտական ակնբախ այնպիսի մի արժանիքն է գրավում ականատեսին, որ մեր այսօրվան թատրոնական ճարտարապետների նախանձը կշարժե իր երկարատև և բարձրաձայն արձագանցներով: Շատերին առասպել պիտի թվեր դուրս այս շենքին հազար երեք հարյուր տարի առաջ շինված լինելը, եթե չլինեին երկու տեղով պատին մեջ հազցված արձանագրությունները, որոնց վրա փորագրված են շինողի անունը:

1 Այս հոդվածը թարգմանվել է Գ. Գ. Քանգարանի հարս. թատերական թուղակից:

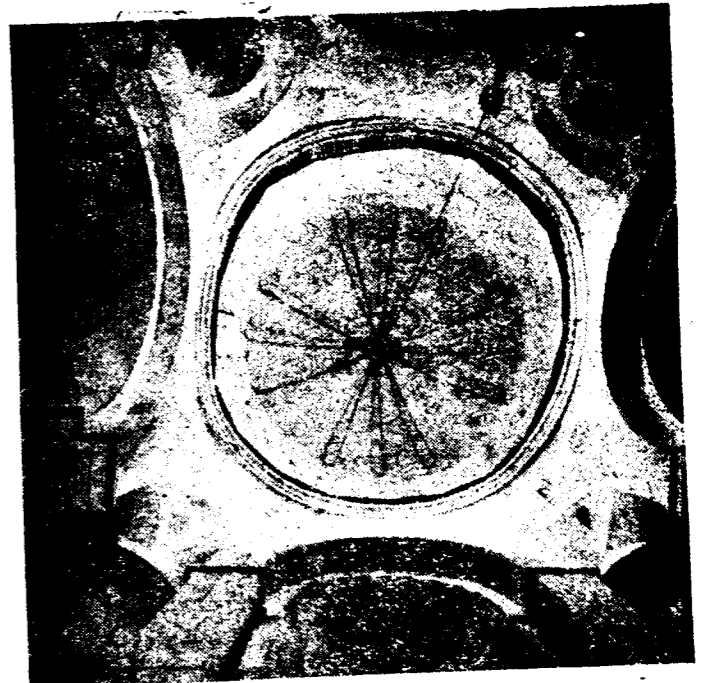
Մի՞թե մեր ժամանակակից արվեստագետների հետաքրքրության նյութ պիտի չլինեն և խորապես շքեղանին թև գտա տեղական տուֆ քարով և պարզ կիր ու ավագով շաղախված մի շենքի ավելի քան տասն և երեք դար կանգուն մնալուն գաղտնիքը ինչու՞մն էր, և չի՞ կարելի օգտագործել այս տեղական շինվածանյութերը այնպես, ինչպես գործածել են ի հնումն, քրով գուցե

կարողանանք թե՛ խնայողություն անել և թե՛ երկար կյանք տալ մեր շենքերին: Այս հազվագյուտ կոթողը, որ իրեն նախատիպ ունեցեր է 5-րդ դարուն եջմիածնի տաճարը (նախկին տաճարը ձևափոխությունից առաջ) և 6-րդ դարուն Ավանի եկեղեցին, գերազանցեց բոլոր իր նախորդներին, և իր նորաճաշակ համաշխարհային ձևերով ու վայելչու-

Նկ. 28. Հռիփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավից

թյուններով, հետագային մոտավորապես երկու քար, իբրև օրինակ ծառայեց նորոգ կանգնված շինությունների՝ առավել կամ նվազ հաջողությամբ, թե՛ Հայաստանի սահմաններում և թե՛ նույնիսկ սահմանից դուրս այլ երկրներում: Հռիփսիմեի տիպի և նրա հարազատ բնորոշիչակություններն են թարգմանչաց, կարսի, Ադիսմանի, Երասխաձորի և 7-րդ դարու այլ բազմաթիվ հուշարձանները և Անիի Առաքելոց եկեղեցին՝ 10-րդ դարում: Եվ զարմանալի կերպով բոլոր այս շենքերը մինչև այսօր կանգուն են, բացի մեկից՝ Թարգմանչաց տաճարից, որուն մնացորդ գմբեթի մասը դեռ երկու տարի առաջ ընկավ:

Նկ. 29. Հռիփսիմեի տաճարի դժբիժը ներքին

Բացի բնության արկածներից, քաղաքական փոթորկալի անցքերն ևս պակաս աղետներ չեն պատճառել Հռիփսիմեի շենքին, սակայն համառ կերպով կուրծք տալով վեհոքին կանգնել է այսօր, ի պարճանս կանգնող արվեստագետների տաղանդին և ընթույլ ճաշակին: 16-րդ դարի կեսից մինչև 17-րդ դարի առաջին կեսը, ժամանակակից մատենագիրները ողբում են նրա անտեր ու քայքայման վիճակի մատնված լինելը: 1652—53 թվականներին էր, որ մի լուրջ նորոգություն կատարվեց արտաքին երեսին, կտուրին և գմբեթի ծածկին

Զ Վ Ա Ր Թ Ն Ո Ց

ա. ԶՎԱՐՔՆՈՅՐ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հյուսիսային բարբարոս ազգերու արշավանքի պատճառով հունա-հռոմեական արվեստի անկման վերջին կնիքը եղավ pantiŕon-ը արևմուտքի մեջ: Իսկ արևելքի մեջ, սկսած Սելևկյանց շրջանին մինչև արաբական արշավանքը, թեև կշարունակվեր գեղարվեստական կոթողներու կանգնումը Սյուրիո և Փոքր Ասիո մեջ, սակայն քրիստոնեական անձեռագործ տաճարի վարդապետությունը մեկ կողմին, քրիստոնեության և հեթանոսության մեջ գոյություն ունեցող երկարատև պայքարները մյուս կողմին ոչ նվազ հյուծեցին գեղարվեստական և ճարտարապետական աշխարհը՝ մշտապես տատանման և վարանման մեջ թողնելով գեղարվեստասեր տարրերին կայսրության հարավային սահմաններուն մեջ:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուն հետ մեկտեղ սկսվեցավ հռոմեական արվեստի ավերակներին վերածնվել մի նոր արվեստ՝ արևելյան և արևմտյան խառն տարազով, որուն գիտությունը բյուզանդական արվեստ անունը տվավ: Ե

Այս արվեստը իր զարգացման գագաթնակետին հասավ 6-րդ դարուն Կ. Պոլսո աշխարհահռչակ ս. Ստեփանյով:

Սակայն անկեց հետո ոչ բյուզանդական կայսրությունը մի նոր Հուստինիանոս ունեցավ և ոչ ալ բյուզանդական արվեստը մի նոր ս. Ստեփան:

Թեև Հուստինիանոսեն հետո ավելի քան մեկ դար շարունակվեց և շինարարական գործունեությունը արևելյան կայսրության սահմաններուն մեջ, սակայն այդ մեկ դարու շինարարական աշխատությունները մի նորություն չբերին՝ նույնիսկ հետագա դարերուն իսկ, որով 6-րդ դարը ընդմիջու մնաց բյուզանդական ճարտարապետության ոսկեդարը: Արաբիայի անսպասելի 7-րդ դարուն խուժով բարբարոսական արշավանքը միանգամայն խամրեցուց հեթանոսական դարերին սկսած սարքերական ելեղներով անընդհատ շարունակվող ճարտարապետական արվեստի այլազան պատուհները Սյուրիո, Պարսկաստանի և Հայաստանի մեջ, այս երկիրներու արարական նվաճումով:

Մասամբ աննվաճ մնացած բյուզանդիան անգամ իր նախկին թափը կորսնցուցեր էր և ս. Ստեփանյով փառաց գագաթնակետին հասած բյուզանդական արվեստը իր օրհասականին մոտեցեր էր մեկ կողման՝ քաղաքական արտաքին և ներքին տագնապեն, մյուս կողման՝ պատկերամարտությունեն, եթե Բարսեղ կայսրը ըզար մի նոր սյուն ավելացնելու ահեղ կայսրության խարխլած քաղաքական կյանքին և վերջնական անկման մոտեցած բյուզանդական արվեստին: (Պատկերամարտությունը Հուստինիանոսի ժամանակին ըսկզբած է) Բարսեղ կայսր կանգնած ս. Զորավոր եկեղեցին (որուն պատմական նկարագիրը միայն մնացած է) բյուզանդական արվեստի նոր վերածնությունը համարեցին մեր ժամանակի գիտնական արվեստագետները:

Թե ո՞րչափ տեղեց այս նոր վերածնությունը և թե ի՞նչ նախանձելի բարձրության հասավ, այդ մասին խոսելն իսկ ավելորդ է, որովհետև, ինչպես նկատեցի, 6-րդ դարը բյուզանդական արվեստի մեջ այլևս չկրկնվեցավ, միայն թե պարզերական վերածնությունեն ընդ շարունակվեցավ քանի մը դար ևս, առանց սակայն իր ոսկեդարը գերազանցող բարձրության հասնելու: Քանի ղեռ հյուսիսային բարբարոսներու արշավանքով արևմտյան կայսրությունը բաժան-բաժան լինելով, քայքայման հեռանկարի առջև սարսափած՝ գոյություն կուի կմղեր, իսկ արևելյան կայսրությունը զորացած Պարսկաստանի հետ կշափվեր, հաճախ ոտքի տակ կոկրկրեցավ Հայաստանը: Հայաստանն այդ ժամանակ մերթ մեկին և մերթ մյուսին հպատակ էլ կամ ավելի ճիշտը գերի, ոչ միայն Ուրիկ-մնջիկ կշարունակեր զարդացնել մի ինքնուրույն ճարտարապետություն, այլև ունեցավ Երեւոյքի, Թալիսի, Արուճի, Մրենի և այլ բազմաթիվ հույկապ տաճարներով իր ճարտարապետության և գեղարվեստի կոթողները (7-րդ դարուն) որոնց Հարտարապետական բազմաստեղյան երկնակամարին վրա փայլուն աստղ մը եղավ անմահ վանմությունը կանգնված Զվարթնոց տաճարը: Ե

Ինչ համեմատությունը բյուզանդիայի և Հայաստանի միջև: Հուստինիանոս երբ բյուզանդական արվեստի գլուխ գործոց ս. Ստեփան կանգնեց, ինքնակալն էր 64 նահանգներու, որոնց մեկին—Սգիստոսի մեկ տարվան տուրքով զարդարվեցան տաճարի ներքին շարժական զարդերը:

Իսկ Հայաստանը, հազիվ հավասարվող բյուզանդիո մեկ նահանգին, կանգնեց հայ ճարտարապետության գլուխ գործոց մը, որը թեև շատ հեռու կմնա ս. Ստեփանի համար թափված ոսկիի կույտերեն յուր նյութական արժանիքով, այնուամենայնիվ, իբրև հանճարի անօրինակ հղացում, ճարտարապետության մեջ իբրև շաշխարհիկ նմուշ միշտ պիտի մրցի ս. Ստեփանի հետ՝ յուր արվեստագիտական բարձր արժանիքներով:

Ս. Ստեփանի ամենամեծ արժանիքը կկալանա յուր անօրինակ լայն՝ 31—35 մետր տրամագծով գմբեթին մեջ, որ ահավոր կերպով դրված է հսկայական շենքի գլխին: Սակայն ոչ նվազ պատասխանատու և դարձացման արժանի է Զվարթնոցի ութ տկար կետերու վրա բարձրված 24 մետրեն ավելի տրամագծով կանգնված միջնագմբեթը կամ երկրորդ հարկը, որուն ծանրության շափը զգալիորեն կբազմապատկեն իր շուրջանակի gallerie-ին վրա ծածկված կամարի կեսին ծանրությունը:

Երբ բյուզանդիայի և Պարսկաստանի նենգավոր քաղաքականության մշտապես զոհ դարձած բուռ մը հայ ժողովուրդը ծանր հարկերի և տուրքերի տակ ճնշված կկանգնե Զվարթնոցի նման մի գլուխ գործոց և զուգընթացաբար մեծագործություններ համարվելու շափ ուրիշ բազմաթիվ գեղարվեստական կոթողներ, եթե բյուզանդական կայսրության զանազան ունենար յուր ձեռքին մեջ, շատ ս. Ստեփաներ կարող էր կանգնել, որով-

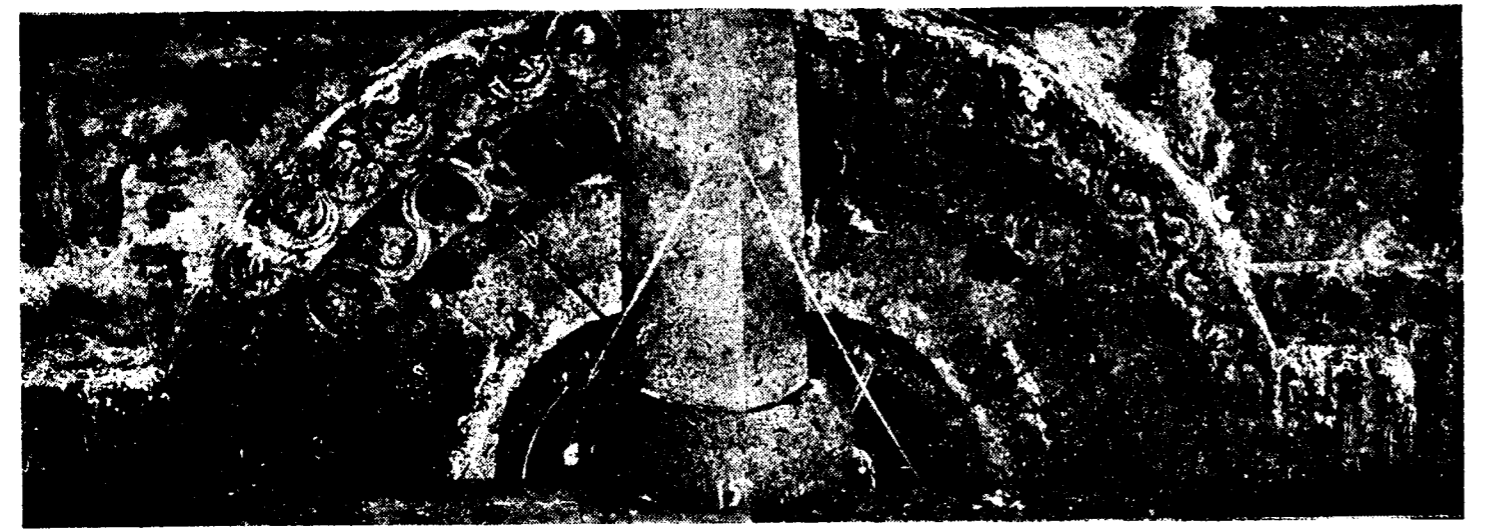
վրա: Այս թվականից հետո, որպես թե վանահայրերը հսկում էին, սակայն շատ քիչ բացառությամբ միայն օգտակար եղան շենքի ապահովություն: Վերջին անգամ երիմյանն էր, որ (1893—1907) հոգածու գտնվեց անկեղծորեն և մի մասնակի նորոգություն կատարեց. այս նորոգության ակնատեսներ վկայում են, որ վերին աստիճանի խղճամիտ հնագիտական նորոգություն կատարեց, պահելով շենքի մեջ այն ամենը, ինչ որ պատմական և գեղարվեստական արժեք ունենի: Վերջին ժամանակներս, թեև որոշ շափով գիտնական միաբաններ նշանակվեցին իբրև վանահայր, սակայն նրանք ևս ոչ մի ապացույց չթողին այնտեղ իրենց երկարամյա գոյության, և շենքը մնացել էր բախտի թաճածույթին:

Ընդհանրապես, բոլոր հնագիտական հուշարձանների, ի շարք որոց նաև Հոփսիսի վանքի ճակատագիրը փոխվեց դեպի լավը 1921 թվի փետրվարի 5-ի դեկտեմբեր, որով պետականացվում էին պատմական և գեղարվեստական նշանակություն ունեցող էջմիածնի շուրջը գտնված հնագիտական հուշարձանները՝ Հոփսիսի մեծ, Զվարթնոցը դրվեցին էջմիածնի Կուլտուր-պատմական Ինստիտուտի հսկողության տակ, սակայն քիչ հետո 1923 թվի դեկտեմբերի 18-ի դեկտեմբեր, Լուսժողկոմի հովանավորության ներքո, կազմվեց մի Հնություն և հնագիտության Կոմիտե, որով պետականացվում էին ամբողջ Հայաստանի սահմաններում գտնվող

պատմական և գեղարվեստական նշանակություն ունեցող շենք, կիսավեր և ավերակ հուշարձանները և նրանց պահպանությունը հանձնվում էր նորակազմ Հնություն և հնագիտության Կոմիտեին: Կոմիտեն, որպես իր կենդանի իր միջոցները, խղճի մտքը սկսեց կատարել իր վրա դրված պարտականությունները՝ հնախուզական արշավանքներ կազմակերպելով, ցուցակագրելով և փրուզման վտանգ սպառնացող մասեր ըստ հնարավորության նորոգելով:

Տաճարի արևմտյան ճակատի երկու պատուհաններուն տակ կտեսնվին անսովոր երկարությամբ քարեր: Ահա այս երկար քարերը եղբր են մուտքի վերնասլաքները, այլապես ուրիշ պատճառ չկար այդ արտակարգ երկարությամբ քարերը կատարյալ համաչափորեն դետեղելու պատուհաններին ցած:

Ճշմարիտ է, որ նախնական շինության մեջ գործածված են երկար քարեր, բայց ոչ երբեք նույն անսովոր չափերով: Սույն քարերուն ներքև, արդեն պարզ ակնարկով կտեսնվի, թե ի՞նչպես վերին մինչև վար, գրեթե դուռն՝ իր բարավորներով հանդերձ գրաված տարածության շափով շարքերը խառնված և տգեղ կարկատանի վերածված են: Նույնպես նաև քարերու տեսակը կհամապատասխանե հետնադուրի նորոգությանց ժամանակ գործածված կարմրագույն քարերուն, մինչդեռ

Նկ. 30. Հոփսիսի տաճարի արևմտյան ճակատի բարձրագույն պատուհանի քանդակապարզ պատկեր

շատ հինները բոլորովին սև քարերով են շինված: Հյուսիս արևմտյան ճակատին վրա բոլորովին պարզ է դուռն լայնության չափն ալ բարավորներով միասին: Հավանականաբար մաշված բարավորներն, երբ վերցուցեր են անոր հաջորդող քարերը, անվնաս գտնելով շարքեր են միմիայն դուռն գրաված տարածության վրա, որով շատ պարզ մնացեր են դուռն երկու կողմի բարավորներուն պատի քարերուն հետ միացման գիծը վերին մինչև վար մեկ ուղղության վրա:

Արևելյան ճակատի հյուսիսային կողմի պատուհանին տակ մնացեր է մի քար, որ ցույց կտառ թե այս կողմի դուռը կիսաբողոքակ կամարակապ եղած է. անշուշտ ունեցեր է moulure-ով կամ պարզ կամար, որուն աղեղի կորովյան վրա հանգչող որմնաքարի ծայրըն է այժմյան երեցած աղեղը որմնաքարին վրա:

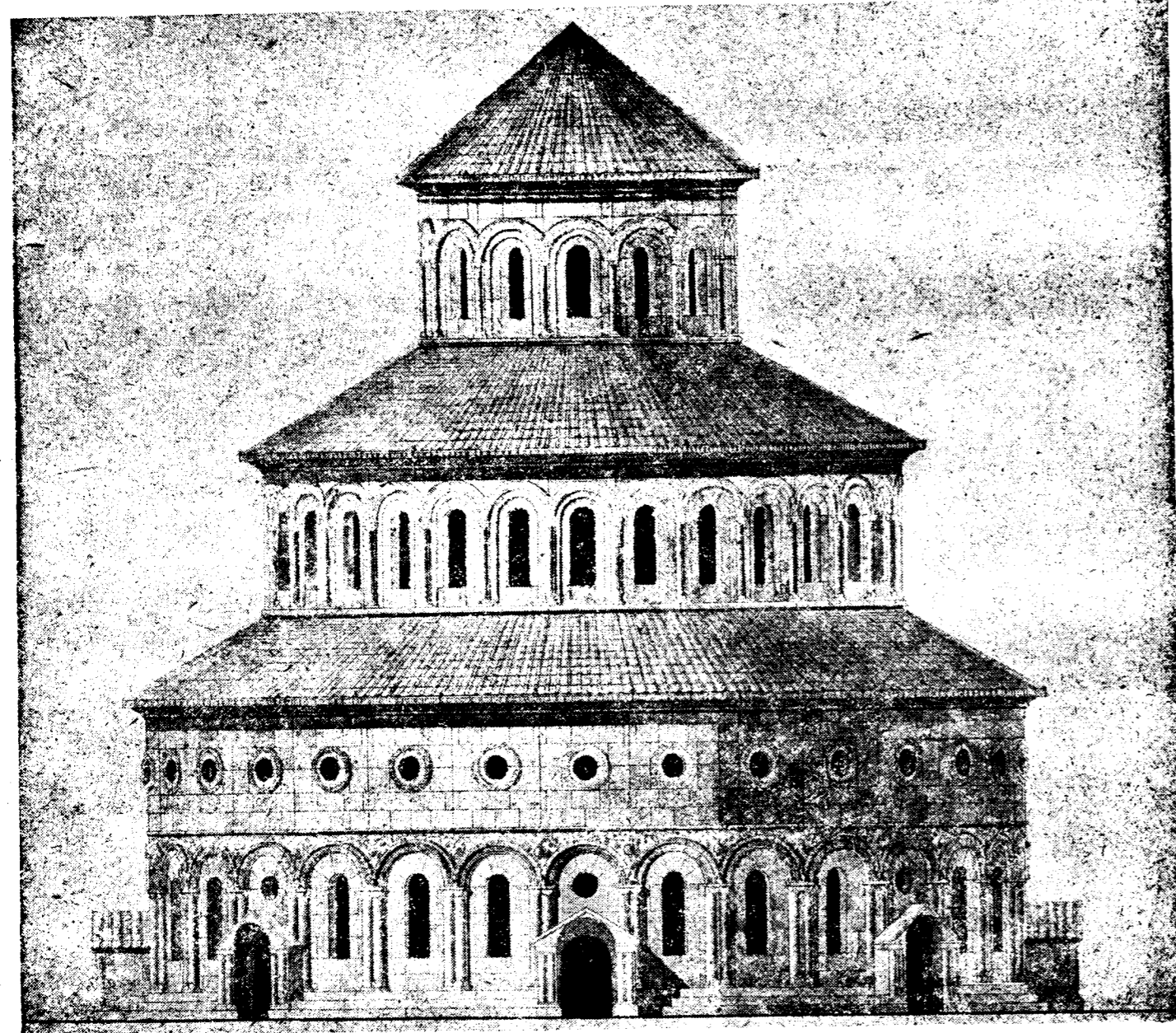
Այս պատուհանին հանգիստակած կողմին վրա

հետև մեծագործ Զվարթնոցը մենակ չէ մնացած Հայաստանի մեջ, ինչպես միայնակ է մնացել ս. Ստփիանը բյուզանդական բովանդակ կայսրության մեջ: 10-րդ դարուն կան երկու Զվարթնոցներ ևս կանգնած ոչնվազ մեծագործ, քան Ներսեսաշենը, և դեռ չգիտենք թե ապագան քանի՞ հատ այ պիտի տա մեզ՝ երբ հառաջիկային խուզարկություններ լինեն մեր հնագիտական ուսումնասիրությունները գրեթե կույս երկիրը:

Արվեստագետներ, եթե լրջորեն քննեն և համեմա-

տեն, պարզ կտեսնեն, որ քացի ս. Ստփիային բյուզանդական կայսրության սահմաններուն մեջ մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնված կոթողներուն համահավասար և երբեմն ավելի արժանավորություններով կմրցեն փոքրիկ Հայաստանի մեջ կանգնված հիշատակարանները և համեմատական թվարկությամբ գուցե նաև գերազանցեն իսկ:

Մենք աններելի վերպով մեղանշել ենք մինչև այսօր, որ մեր ունեցած ազգային դեղարվեստի և ճար-

Նկ. 31. Զվարթնոցի տաճարի վերակազմության հսկայի երկրորդ ձևն ըստ Թորամանյանի կառուած կարվածքի

տարապետության անսպառ գանձարանը չենք քացեր գիտության առջև, որպեսզի ավելի կանոնի ստանալինք քաղաքակիրթ ազգերու շարքին մեջ ստեղծագործող ազգ լինելու պատվավոր վկայականը:

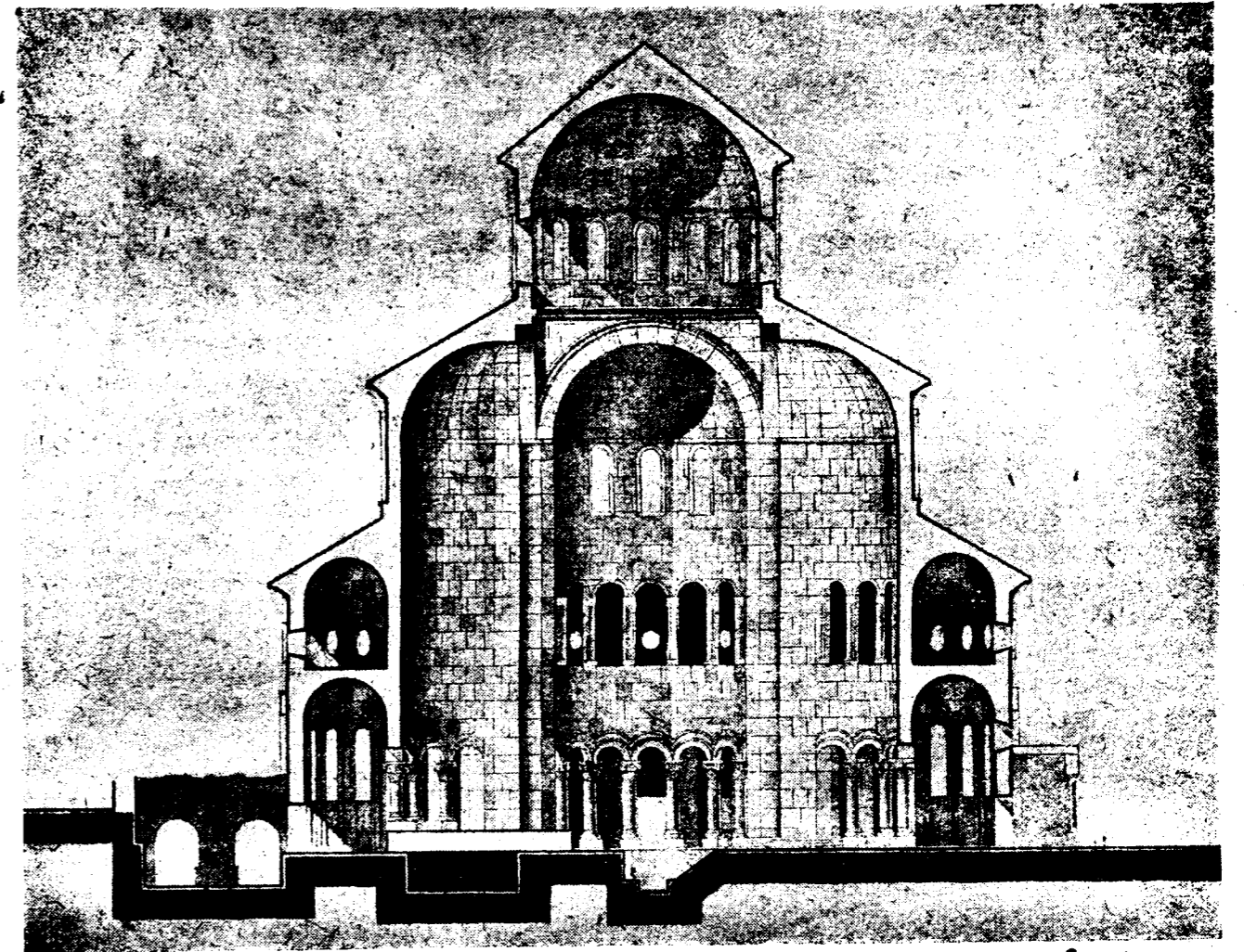
Մինչև այսօր գիտության ինչքան որ հայտնի եղեր է հայ պատմական ճարտարապետության գեթ աղոտ ուլալագիծը, այն ալ նույնիսկ Նվրդարյի գիտնականներու ուսումնասիրական ձեռնբեցություններ ենք պարտական: Անոնք միշտ ինքնաբերաբար կամ պատահաբար անցնելով Հայաստանեն, տեսեր և հետազոտեր են, ո-

րով փոքր ինչ ընդարձակվեր է հայ արվեստի մասին գիտական աշխարհի ծանոթությունը: Իսկ վերջերս քացի մեծանուն գիտնական պր. Ն. Մառի բազմաթիվ աշխատություններն, որոնք արդյունքը, թերևս ի մոտո, մամուլի և հասարակության սեփականություն դառնալու Սրտանց հայ արվեստի ուսումնասիրության նվիրվող եվրոպացի գիտնականներն մեկը՝ Զ. Ստրիգովսկի, որ վիեննայի համալսարանի ուսուցչապետներն է, ոչ միայն առաջին անգամ հայտարարեց, թե առանց պատմական հայ արվեստի ուսումնասիրության արևելյան

արվեստներու պատմական առեղծվածները լուծել անկարելի է, այլ և այդ ուղղությամբ ինքը երկար ճանապարհորդություններ արավ Հայաստանի մեջ: Ամենուն հայտնի է Ստրիգովսկիի 1913 թվականի աշնանը կազմած գիտական արշավանքը Վիեննայի համալսարանի ծախքով, սկսյալ Շիրակեն մինչև Երասխաձոր: Այս առաջին օտար գիտնականն է, որ բազմաթիվ հայկական հոյակապ հիշատակարաններ անձամբ տեսավ, որոնք 4-րդ դարեն մինչև 13-րդ դար կանգնած էին, բայց մինչև 7-րդ դարու վերջը կանգնվածները իրենց կարգին պատկանելի թիվ մը կազմելով, ավելի պատկառանք կազդեին: Ամբողջ մեկ ամիս տևեց Ստրիգ-

ովսկիի ճանապարհորդությունը, որոնք անձամբ կրեկերանայի ես, թե՛ առաջնորդելու և թե՛ ցուցումներով գոհացնելու անոր հետաքրքրությունները, քանիցս ապշած ու զարմացած յուրաքանչյուր քայլափոխի վրա անդադար հանդիպելով մեկի ավելի հոյակապ շինություններու կրտսեր ինձ և կրտսեր. սեզիպական աշխատանք է կատարվել այստեղ, ո՛ր է այժմ այս ժողովուրդը: Ի՞նչ պատասխան կարող է տալ ավելի պերճախոս քան անձահ վիպասան V. Hugo-ի—Les Turcs ont passé par là պատասխանը:

Հայաստանի հողին վրա զարհուրելի էր արաբական արշավանքի պատճառած ավերն ու աղետը: Հրա-

Նկ. 32. Զվարթնոցի տաճարի արևելքի արևմուտք կարվածքը

բուխի նժան պայթեցավ, հրաշեկ լավայի նման տարածվեցավ ամեն կողմ այս այրող և խանձող հոսանքը: Ավելի քան 700 տարի Նվրդարյ ու Ասիա շրջած տեղի տվին այս անսպասելի փոթորիկի առջև, բյուզանդական և սասանական ահավոր զահերը փշրվեցան Մահմեդի կտակած եթաղաններու առջև, մեկ կողմեն վիեննայի ու Վիեննա, մյուս կողմեն մինչև Հնդկաստան հասավ հոսանքը: Հազիվ երկու դար առաջ հիասթափված Նվրդարյան կամաց-կամաց սկսեց սեղմել այս աշխարհավոր հոսանքի շրջանակը:

Նվրդարյան փրկվեց, բայց Ասիան դեռ ճակատադրապես մահվան հնչյունների տագնապի մեջ կհեծն քաղաքակիրթության երդվյալ թշնամի այս բարբարոս

ցեղի լուծին ներքև:

Ի՞նչ կարող էր անել մի փոքրիկ Հայաստան այս գազանային ուժի առջև, բախվել, փշրվել և փոշիանալ. կամ տեղի տալ հեռատես քաղաքագիտությանը և կամ սպասել նպաստավոր ժամանակին վերականգնելու համար:

Հայ ժողովրդի ճկուն հատկության շնորհիվ էր, որ թեև 7-րդ դարեն մինչև 10-րդ դար տառապեցավ և քար քարի վրա չկարողացավ դնել, այնուամենայնիվ 10-րդ դարու սկզբներին օգտվելով նպաստավոր պատահարներ, անմիջապես վերածնվեց քաղաքականապես և վերածնության հետ մեկտեղ անմիջապես սկսեց շինարարական այնպիսի մեղմաշան աշխատանք, որ

10-րդ դարին մինչև 14-րդ դար անթիվ գողտրիկ շինություններով ծածկեց Հայաստանը, որոնք թեև դարձյալ ենթարկվեցան միևնույն ավերիչ և քանդիչ բարբարոսների հարվածներուն, այնուամենայնիվ այդչափ ավերու քանդումն հետո էլ թշնամին չկարողացավ ճնշել այդ ուժեղ քաղաքակրթության և մեծ գեղարվեստի հետքերը:

Ահա այս 10-րդ դարու վերածնությունն հետո եղած հիշատակարաններն են մեծ մասամբ, որ հայտնի են եվրոպական գիտնականներուն, որոնցմե ոմանք այս վերածնության մեջ տեսնել կարծեցին արաբական քաղաքակրթության ազդեցությունը Հայաստանի վրա, շատ անգամ նույնիսկ հակասելով ինքն իրենց: Որովհետև մեկ կողման խոստովանեցին արաբներու քաղաքակրթութենն զուրկ լինելը, մյուս կողմին Հայաստանի մեջ այնքան փայլուն կերպով ծաղկող արվեստի օջախը Բաղտատի մեջ տեսնել ուղեցին:

Բաղտատը եթե ունեցեր է բանաստեղծություններու և դրակառուցման փայլուն շրջան մը, որք ամենայն հավանականությամբ ավելի ընդ ժողովուրդին տաղանդի արդյունքն է, քան արաբներու, այնուամենայնիվ, Հայաստանի ճարտարապետության զարգացման մեջ ազդեցություն ունենալը երբեք ընդունելի չէ:

ճարտարապետական մեծ պատմաբաններն մեկը կըսեն թե ընթացիկ Բաղտատի մեջ արաբական ճարտարապետության հետքեր չեն մնացեր, անոր շարունակությունը պետք է Հայաստանի մեջ փնտրել: Եստ արաբօրինակ կարծիք: Բաղտատի արվեստի արտադրությունները եթե մինչև այսօր Հայաստանի մեջ կմնան, ինչ պատճառ կա, որ այսօր մեծ շահով Բաղտատի մեջ պտտու կա, որ ավելի է անհետանալու վտանգը Հայաստանի, որ չնչվելու և անհետանալու վտանգը Հայաստանին էր հատուկ, որովհետև Բաղտատը և իր շրջանը երբեք այնքան քաղաքական փոթորիկներու և կործանարար արշավանքներու չեն ենթարկված, ինչպես Հայաստանը: Բաղտատի արաբական տիրապետության ժամանակ ամենամեծ արկածը Հուլաղու խանի երկարատև պաշարումով գրավելն էր, որը երբեք ավերումի և քանդումի չենթարկեց:

Թաթարները նույնիսկ Հայաստանի մեջ թույլատու և ներդրումներ էին հայ գեղարվեստի զարգացման և հայ ժողովրդի բարեկեցության, քանի դեռ մահմեդականությունը չէին ընդունած: Հայաստանը քարոզանդ լինելուն ամենամեծ պատճառներն մեկը հայերու քրիստոնյա լինելն էր, արաբները կթանդեին, կավիրին իբրև պղծություններ, ինչ որ քրիստոնյաներուն կպատկաներ, ինչպես եկեղեցի, տաճար, վանք ու մենաստան: Իսկ հայ իշխանական ցեղը և հասարակ ժողովուրդը միշտ խոշտանգանաց տակ կհեծեր մահմեդականությունը ընդգրկելու համար:

Բնականաբար եթե մահմեդականության այդ պահանջին զոհարում տային, ոչ մի ավերում տեղի չէր ունենար: Բաղտատի և շրջակայից մեջ հայեր գրեթե չկային և մահմեդականությունը վաղուց ծավալված էր այն տեղերը, հետևաբար պատճառ բնավ չկար, որ մեծամեծ հիշատակարաններ ավերվեին ու քանդվեին, ընդհակառակը՝ ավելի շուտ պիտի պահպանեին իբրև դավանակից ժողովուրդի կրոնական սրբություններ, որոնք ավելի երկարատև կյանք ունեին ժամանակի ընթացքին

մեջ, քան քաղաքային ուրիշ շենքեր և պալատներ: Ես այստեղ կրկին պիտի անդրադառնամ գիտական այն մեծ վեճին, թե համայնքի արժանիքին չափը ճշտիվ որոշողը իր հետևը թողած գեղարվեստական հիշատակարաններն են, որչափ բարձր արժանիքներով օժտված են գեղարվեստական հիշատակարանները, այնքան բարձր են զանոնք կանգնողներու ստեղծագործական արժանիքը իրենց ապրած դարաշրջանին մեջ:

Ես արք մը անաշու գիտնականներ, որոնք բնավ չեն առաջնորդված քաղաքական թաքուն հաշիվներով, գրեթե միահամուռ հիացմամբ կըրվատեն հայն ալ, հայուն ստեղծագործական հանճարն ալ:

Ինչպես կարելի է արեգակի նման ճառագայթող ճշմարտությունը քողարկելու շանալ, քանի որ հայտնապես կանգուն են բարեբախտաբար մինչև այսօր այնպիսի մեծամեծ գեղարվեստական հիշատակարաններ, այնպիսի դարաշրջաններու մեջ իրագործված, երբ դեռ քաղաքակրթ Նվրոպան մթության մեջ կխարխափեր և արևմտյան հին ճարտարապետության երկարատև անկումն հետո, նոր պիտի տաներ արևելքից մի նոր արվեստի վերածնության տարիքը:

Բ. Զ. Վ. Ա. Բ. Ն. Ո. Յ.

Հայաստանի ճարտարապետության պատմության ամենագեղեցիկ էջերից մեկը կկազմեն Զվարթնոց եկեղեցին, որ կանգնված է 7-րդ դարում Արարատյան դաշտի վրա էջմիածնի մոտ:

Ընդհանուր կամ բազմակյունին գրեթե սկսվում է 7-րդ դարում: Ավելի առաջ քրիստոնեական ճարտարապետության սկզբնավորությունն է մինչև 7-րդ դար, եկեղեցական հատակագծային ոճը խոսն էր հին հունա-հռոմեական սեյլաների և բազիլիկների հետևողությամբ շինվածներով: Սակայն Հայաստանի ժողովուրդը, որ իր առանձին ճաշակն ունի, և երկարատև միօրինակություն չէր սիրում, դեռ 5-րդ դարում սկսեց շեղվել սեյլաների և բազիլիկների հետևողությամբ եկեղեցական հատակագծերից և սկսեց կառուցել առանձին ձևերով, որոնք ավելի արեկեցյան պատահում են նաև հին զուգահեռաբար հատուկներ պատահում են նաև հին ավանդությամբ շինվածներ, այնուամենայնիվ ընդհանուր քրիստոնեական ուղղությունն շեղվելու շրջանին, Հայաստանում սեյլաներն ու բազիլիկները ևս այլափոխման ենթարկվեցին, այնպես որ բազիլիկների միայն հիշողությունը մնաց:

Այժմ մեր նյութից դուրս է քննել, թե ինչ արտաքին ազդեցությունների հետևանքով Հայաստանը հեռացավ արևմտյան ոճերից. այդ մասին կգրվի և առանձին ուսումնասիրության կենթարկվի հետո հետաքրքիր ճարտարապետության մեջ: Ուստի, ինչպես որ նախքան 7-րդ դարը Հայաստանը շեղումներ ունեցավ ընդհանուր քրիստոնեական ճարտարապետության ոճերից, նմանապես 7-րդ դարից սկսած ընդգրկեց նաև բուրբակ կամ բազմակյունի շինությանց ոճը:

Քաղաքակրթական հատկագրեր ունեցող եկեղեցական շենքեր:

1 Հանված է ցուցակից, անտիպ է:

քերից գրեթե առաջինն է Զվարթնոց եկեղեցին, որը կանգնել տվեց հայոց պատմության մեջ մեծ շինարարի համբավ ունեցող Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը: Հայաստանի հողի վրա այս շինարարի հիշատակարանը ոչ միայն շինարարական տեսակետով մեծ տեղ պիտի բռնի արվեստի պատմության մեջ, այլ և գեղարվեստի տեսակետով և նշանավոր է թե՛ իր կանգնման և թե՛ հետագա դարերու ճարտարապետության պատմության մեջ: Իր արտաքին տեսքին մեջ եռահարկ երևույթը գրեթե եզակի է եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, որը անհասկանալի լինելուց զատ, շինարարական տեսակետով ևս խիստ մեծածախ և առանձին թուրքներ են հարկավոր-շինության ակներև դժվարություններին հաղթելու համար:

Տարակույս չկա, որ շինարարական տեսակետով այս լուրջ դժվարություններն են պատճառը, որ դարերի ընթացքում հազիվ հետևողներ և իր գործը կրկնողներ ունեցեր է Զվարթնոցի ճարտարապետը: Առայժմ բովանդակ արվեստի պատմության մեջ նույն ոճը չկարողանալով կրկնելու զատ, միայն 10—12 դարերի մեջտեղ Հայաստանում շինվել են նույնօրինակ ճարտարապետության մեջ Անիում և Բանայում, եթե չհաշվենք Հովիտի եկեղեցին՝ Անիի պարսպից դուրս, որ թեև փոքր, բայց ունի իր մեջ թե՛ գեղարվեստական և թե՛ շինարարական ամեն արժանավորություններ:

Զվարթնոցի շինարարական օրենքները անշուշտ տեղական են, որովհետև նախքան Զվարթնոց կառուցվող մեծ թվով նշանավոր հուշարձաններ անվիճելի կերպով ցույց կուտան, որ տեղական ժողովուրդը միանգամայն զարգացած էր շինարարական արվեստի մեջ: Իսկ զարգարանների ոճերից երևում է, որ արտաքին ներգործություններ եղել են հայոց 7-րդ դարու ճարտարապետության մասին վրա: Հունա-հռոմեական և սիրիական ոճերի մասնակի ներգործությունը ակներև է Զվարթնոցի մեջ. անշուշտ ճաշակի այս նորությունը Հայաստան բերողը ինքը Ներսես Ծինողն է, որուն կյանքը նախքան կաթողիկոսանալը, անցել է Կ. Պոլսում և կամ բյուզանդական երկրներում, զինվորականի կարևոր պաշտոնում: Հայտնի բան է, որ ինքը իբրև բարձրագույն կրթություն ստացած մարդ և արևմտյան ճաշակի կատարյալ զարգացումով, երբ կաթողիկոսական գահը բարձրացավ, ուղեց անպատճառ նաև իր ճաշակի կնիքը գնել հայոց ճարտարապետության վրա: Թե որչափ հաջողվեց իրեն այս մտածողությունը, այդ կտեսնենք հետագային իր ամբողջ գործը ուսումնասիրելիս:

Զվարթնոցի շինության առանձին թվական չկա, սակայն, այդ շինությունը, Ներսեսի կաթողիկոսության գահակալության հետ կապ ունի, ուստի Զվարթնոցի հիմնարկության թվականը ճշտիվ գիտենալու համար, պետք է պարզ լինի Ներսեսի գահակալության թվականը, որը պատմագրական բանասերներ և քննադատներ զանազան թվականներ են մատնանշում՝ 640—642-ը: Թայց ես հավանական տվյալների վրա հենվելով, համարում եմ 644 թվականը և ըստ այնմ հիմնում եմ իմ կարծիքը Զվարթնոցի հիմնարկության և վերջավորության մասին:

Որովհետև հարկ չեմ տեսնում իմ ամբողջ ուսում-

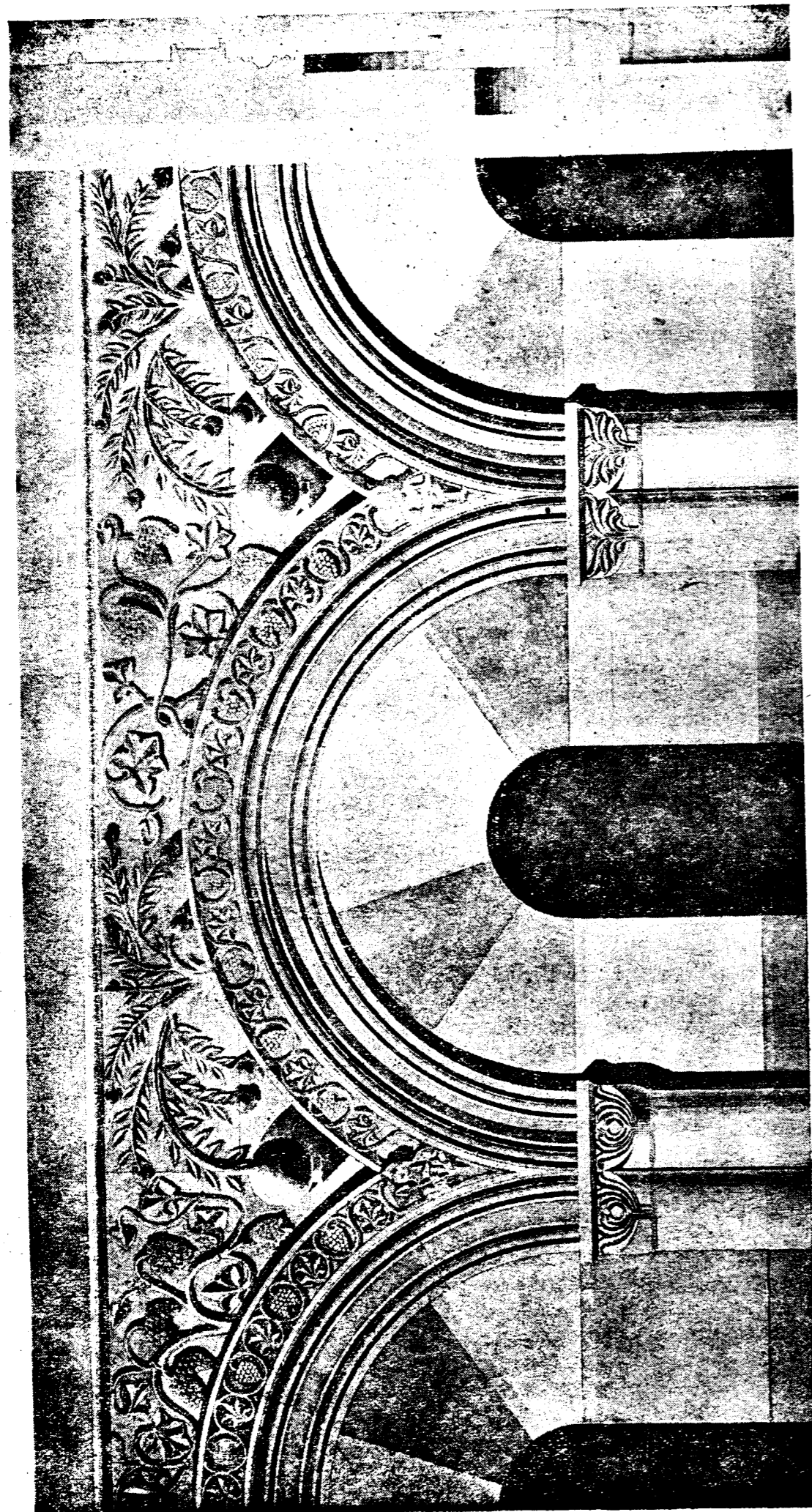
նասիրությունս մանրամասնաբար կրկնել, ուստի առայժմ իմ տեսությանս և հետազոտությանս խտացած արդյունքները կտամ այստեղ Զվարթնոցի հիմնարկության և վերջավորության մասին:

Եթե 641-ին Ներսես 3-րդ կաթողիկոսը եղած էր և ըստ պատմագրաց տեղեկության նախապես զբաղված էր արաբներու կոտորածների պատճառով բազմաթիվ դիակներ դաշտերից, գյուղերից և քաղաքներից հավաքելու և այդ դիակների ամփոփման վայրերի վրա դամբարաններ շինելով, որպիսիք են Դվինի ս. Սարգիսը և Խոր վիրապը, ուստի հազիվ թե հիմնարկված լինի Զվարթնոց եկեղեցին 643 թվականին: Որեմն ամենահավանական թվականն է Զվարթնոցի հիմնարկության 644 թվականը: Եվ որովհետև 651 թվականին Կոստանդկայսը Հայաստանը պատժելու համար եկած էր Հայաստան և Ներսես կաթողիկոսի խնդրանքը հաշտվեցավ և մնաց Հայաստանում. այդ միջոցին ըստ Մովսես Կաղանկատվացիի հրավիրվեցավ Զվարթնոցի օժան հանդեսին, որուն ծախքը ևս Կոստանդկայսը տված էր յուր հայրազոր Ներսեսին՝ ըստ նույն պատմագրի: Հետևաբար, քանի որ 651 թվականին եկեղեցին այդչափ շինված էր, որ օժան հանդես կարելի էր կատարել, ուստի մեկ խոսքով վերջացած էր գրեթե եկեղեցու շինությունը, որեմն սկսած իր հիմնարկության 644 թվականից մինչև 651 թվականը, եկեղեցիի վերջավորությունը տևած է ութ տարի. այսչափ տարին ևս հազիվ բավական է Զվարթնոցի նման մի շենք կանգնեցնելուն: Թե որչափ գեղարվեստական և հափշտակիչ երկրային ոճեր այս շենքը, կարելի է չափել պատմագրի նետելով հայտարարություններից. Կոստանդկայսը հավերժ հիացած հրամայեց ճարտարապետին իր հետ գնալ Պոլիս և նույնը շինել իր պալատի մոտ: Սակայն ճարտարապետը ճանապարհին հիվանդացավ և մեռավ:

Ներսես կաթողիկոսը հեռացավ Հայաստանից և իր տեղը թողեց Անաստաս Ակոռեցիին, եկեղեցու մնացած մասերը և շրջակա շինությունների գործը շարունակելու համար: Որովհետև ուղիղ վեց տարի հետո վերադարձավ Ներսես 3-րդ, այսինքն որ 651 թվից մինչև նրա վերադարձը դեռ վերջացած չէր ամբողջությամբ և կամ Անաստաս Ակոռեցին չէր կարողացած Ներսեսի նման արագությամբ առաջ տանել գործը: Ուստի եկավ մնացած գործերն այլ անձամբ շարունակեց, որոնք ըստ Հովհաննես կաթողիկոսի շրջակա բնակարանները և եկեղեցու շրջապատի պարիսպներն էին:

Ենթերի համար բոլորակ ձևը նորություն չէր, նախաքրիստոնեության շրջանում իր նախորդներն ունեցել էր թե՛ հունա-հռոմեական երկրներում, թե՛ Ասորա-Քաղդայում: Քրիստոնեական շրջանում եկեղեցիի համար նորություն էր բոլորակ ձևը Հայաստանում, որ առաջին անգամ իրականացավ Ներսես 3-րդի ձեռքով Զվարթնոցի շինությամբ:

Զվարթնոցը Հայաստանի տեսանական և քաղաքական վիճակին հետ համեմատելով, փոքր շենք չէր. անուվազն 35 մետր տրամագիծ ունեցր ուստի այսքան մի փոքր երկրի համար, իրոք մի մեծագործություն էր 35 մետր տրամագիծով եռհարկ մի շինություն կանգնել: Ենթերի արտաքին պատը, ձր 95 սմ. թանձրություն ունեցող, ներքուստ ամբողջովին բուրբակ էր, զարդարված

Նկ. 33. Չվարթնոցի առաջին հարկարանի քանդակազարդ գոտի (Ըստ Քյոնիգսբերգի հետազոտողի վերակազմի համար 1, Փաստաթուղթ)

որմնասյուներով և որմնասյուները միացնող կիսաբլուրակ կամ եռանկյունի պսակներով:

• Իսկ արտաքուստ թեթևակի անկյունավոր էր 32 ճակատների բաժանված՞ն յուրաքանչյուր ճակատի մեջտեղ, անկյունների վրա, կալին հոյակապ զույգ որմնասյուներ միմյանց կապված և յուրաքանչյուր որմնասյունի մեջտեղ նուս, խաղողի ընտիր քանդակներով զարդարված: Չափազանց ճոխ քանդակազարդ մի պսակ շրջապատում է շենքի երեք հարկերը. շենքի հատակը ուներ երեք աստիճաններ: Բացի շենքի երեք աստիճաններից, շենքը շրջապատված էր մի պլատֆորմով, որը հատակված էր մեծամեծ սալերով և այս մասը շուրջանակի բարձրացած էր ընդհանուր գետնից: Գետնից մինչև պլատֆորմը բարձրանալու համար 7—8 աստիճաններով շրջապատված էր:

Նկ. 31. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկարանի քանդակազարդ գոտու բեկեր

Տաճարի հարավային և մեծ մասամբ արևելյան կողմը, 20—25 մետր հեռավորության վրա, շրջապատված էր մասնավոր շենքերով և այս շենքերը բաժանվում էին երեք մասի. արևմտյան կողմը ամբողջովին պատկանում էր կաթողիկոսին, որոնց մեջ էր մեծ քաղցրահամ կաթողիկոսի զանգեղանի, որուն տաճար անուն են տալիս պատմագիրները: Հարավային կողման երկրորդ և միջին մասը ամբողջությամբ պատկանում էր համայն միաբանության, իսկ երրորդ, դեպի արևելք եղած մասը, պատկանում էր ուրիշ զանազան կարիքների համար:

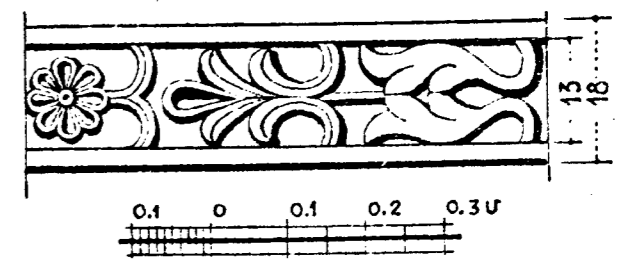
Կար նաև հնագույն խորան, որ մնացորդն էր մի հնագույն եկեղեցիի, որ գոյություն ուներ նախքան 7-րդ դարը: Այս եկեղեցին որևէ արկածով փլած և կամ Չվարթնոցի շինության առթիվ քանդված էր. միայն, իբրև նախկին սրբավայր, թերևս արևելյան խորանը պահած էին:

Գ. Չ Վ Ա Ր Թ Ն Ո Ց

Հայ հնագիտության համար վերին աստիճանի հետաքրքրական Չվարթնոց եկեղեցվո ավերակները բացվել են ի վեր, ամեն դասակարգի մարդկանց մեջ քննության առարկա է դարձած, թե ինչո՞ւ համար ներսես Գ. այդ հոյակապ եկեղեցին և կաթողիկոսական աթոռը

• Այս հոդվածը հավանաբար գրված է 1930 թվին «Հին Վաղարշապատի սիստեմատիկ պեղումների» անհրաժեշտության առթիվ: Այդ պեղումները տեղի ունեցան 1931 թվականին:

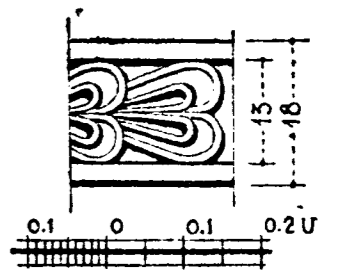
Վաղարշապատից հեռու ամայնության մեջ շինեց. ի նկատի ունենալով, որ այն ժամանակ կաթողիկոսական եկեղեցին և կաթողիկոսարանը գրեթե համահավասար էր մի արբունիքի և պետք էր որ շին քաղաքի մեջ լիներ,

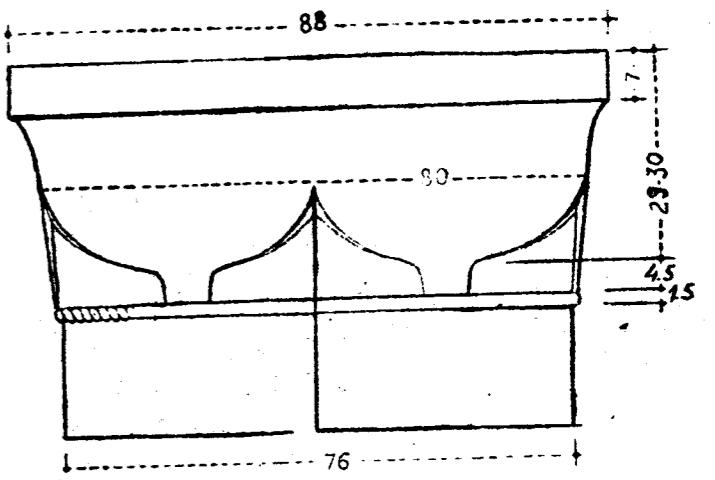
Նկ. 35. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի Փրոնտոնի քանդակները

ոչ թե վանքի կամ անապատի մը նման մարդկանց բնակություններն միանգամայն հեռու:

Այս արդարացի հարցին պատասխանելու համար հարկավոր է որոշ չափով ծանոթանալ 5-րդ-ին մինչև 7-րդ դար Արարատյան դաշտին վրա տեղի ունեցած քաղաքական անցքերուն և հետո ալ էսպես ճանչնալ ներսես Շինողի անձնական նկարագիրը: Բայց այս մասին վրա մանրամասն ծանոթանալ այստեղ չենք կարող, այլ պիտի ուրվագծենք մի քանի բնորոշ կետեր, որոնց վրա հիմնված լինի ընդհանուրին հետաքրքրող պատասխանը:

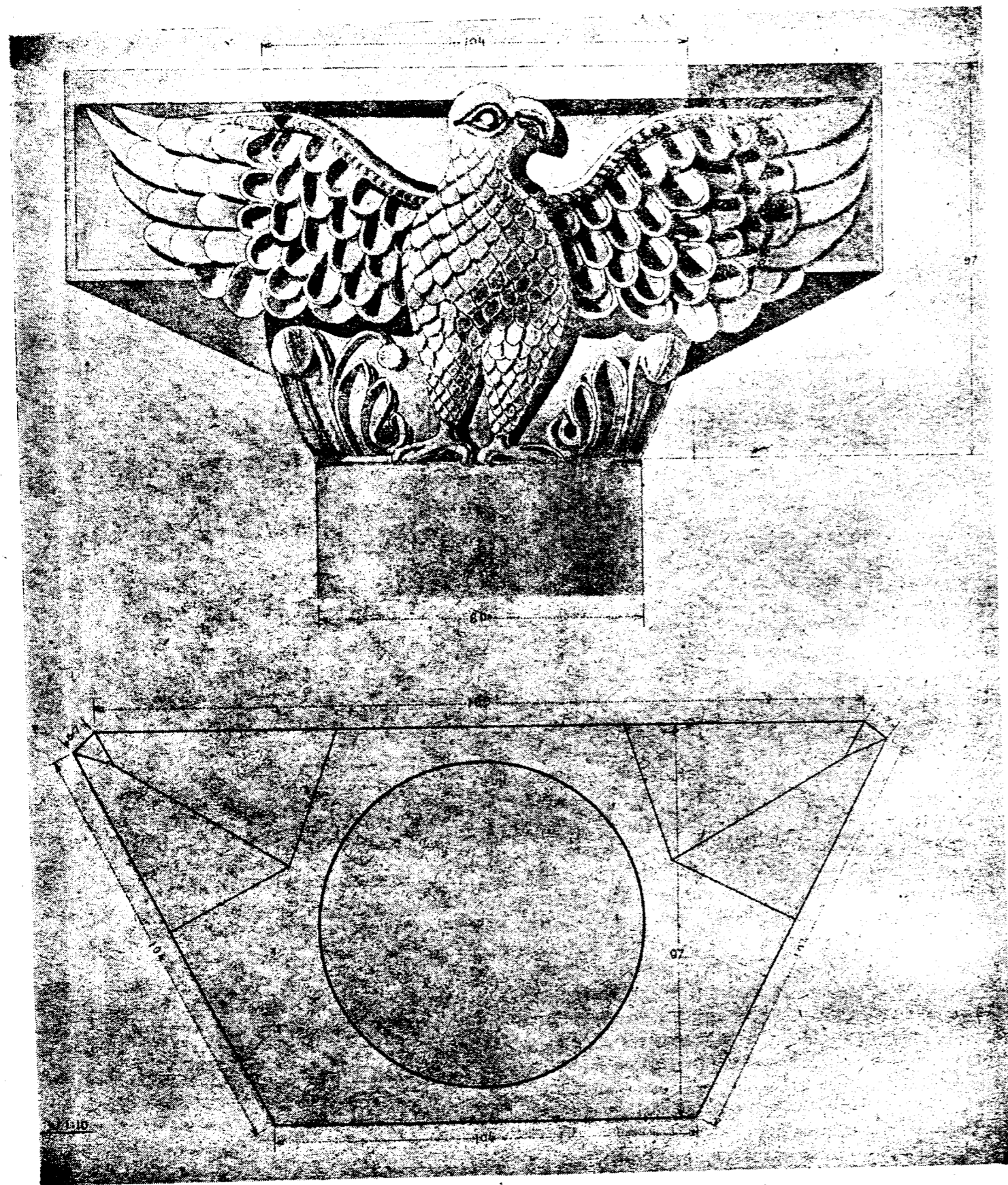

Նկ. 36. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի Փրոնտոնի քանդակները

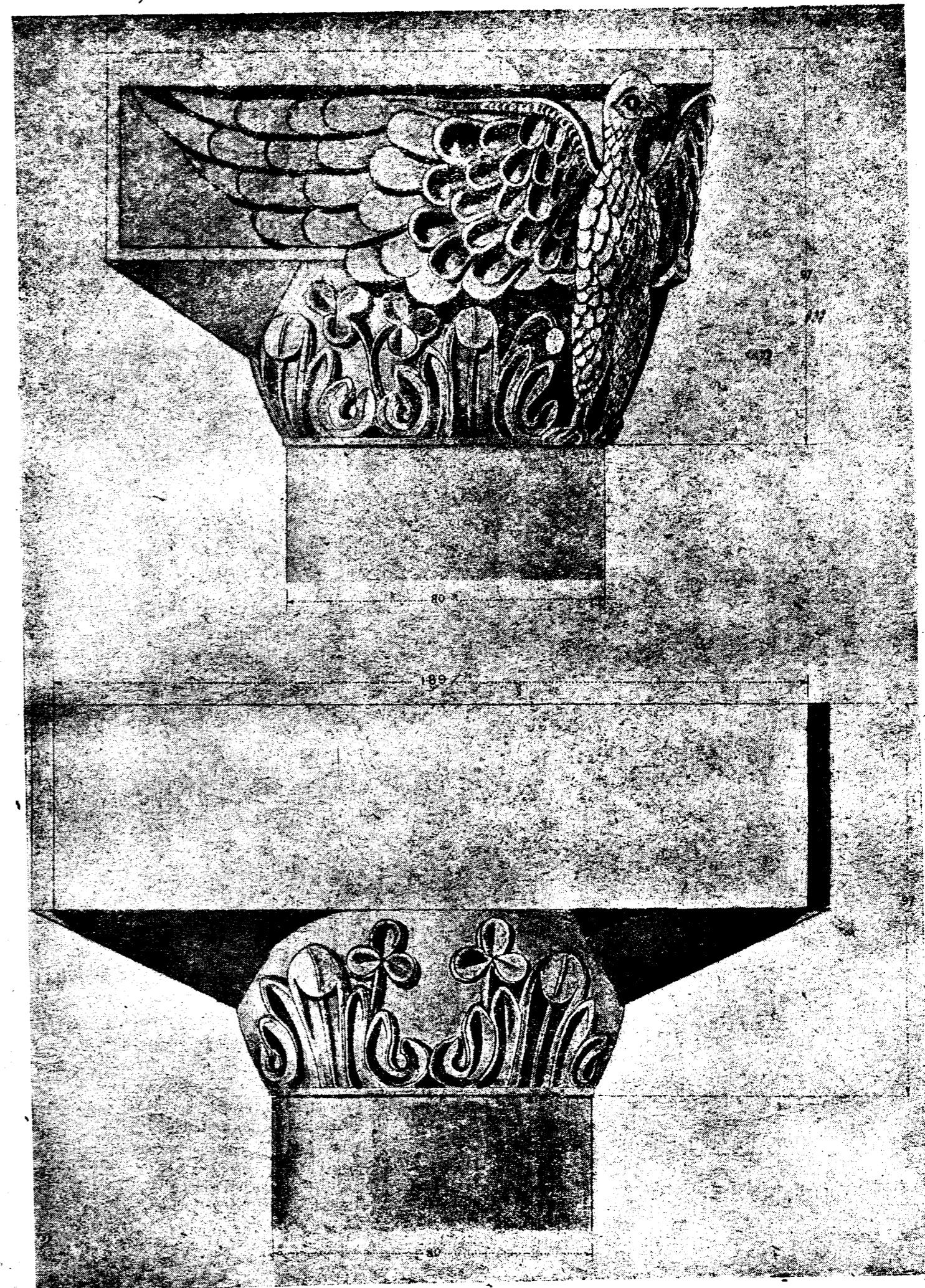

Նկ. 37. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին զույգ որմնասյուների խոյակի շափերը

Մեր բոլոր մատենագիրներ միահամուտ վկայում են, որ ներսես Չվարթնոց եկեղեցին շինեց Վաղարշապատի մեջ: Մասնավորապես Սեբեոս, Չվարթնոցի շինության ժամանակակից պատմագիրը, ալիւի պարզ

Նկ. 42. Զվարթնոցի տաճարի ներքին արձանիչ խոյակի ճակատը և մակարդակը

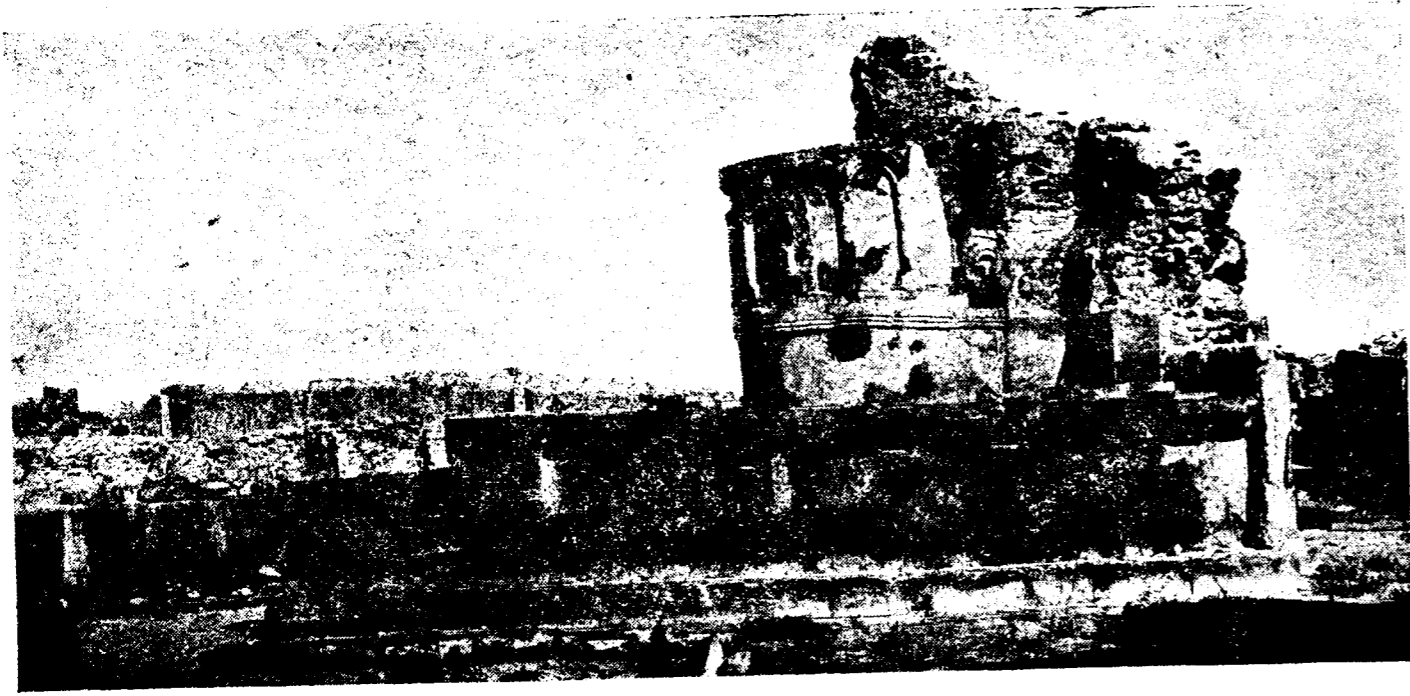

Նկ. 43. Զվարթնոցի տաճարի ներքին արձանիչ խոյակը կողքից և նստից

տելն հետո, «այլ կարգալ կացուցաներ ի նմա ամբարտաբան Եղովմարդաց բառ պայմանի քաղաքակա- նաց, և անել ջուր ի Քասաղ գետոյ, զամենայն տա- գախտ առապար դաշտավայրն ի գործ աղկաներ. տըն- կեր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց»:¹

Անշուշտ Ներսես պիտի հասներ իր նպատակին, և- թե քաղաքական մշտական փոփոխիկներ, ներքին կոփի- ներ և կամավոր աքսորը անոր թոշիներուն արգելք չինէին. այնուամենայնիվ իր ժամանակին «Շիճող» մա- կանունը ստացավ:

Գլխի երկրաշարժից հետո, Գևորգ կաթողիկոսին Ձվարթնոց գալը ցույց կուտա, որ որոշ շափով շինա- ցած էր Ձվարթնոցի շուրջը և թերևս Թովմա Արծրունի այս նոր Ներսեսաշեն քաղաքը կակնարկէ «ի սուր Քա- ղախին» լուսով: Արդ հառաջիկա պեղումները պիտի հաստատեն ոչ միայն հիները, այլ և Ներսեսի օրով կա- տարված գործերը: Ուստի այժմ պետք է միանգամայն անձեռնմխելի պահվին Ձվարթնոցի շուրջը բոլոր հնա- գիտական տարածությունը հօգուտ պատմագրության և պեղումներու, այլ և փորձնական պեղումները պետք է սկսվին նույնիսկ պարսպներեն, որոնց ուղղությունը և սահմանը բավականին որոշ են:

Նկ. 41. Ձվարթնոցի տաճարի սեղանի և գլխոցի ավերակները

շինվելուն և գտնել ժամանակը, մկրտությունը եկեղե- ցիի մեջ կատարելու սովորության սկիզբը: Բաղդատել նաև մյուս եկեղեցիներու մկրտարաններուն հետ, ի նը- կատի առնելով ժողովոց կանոնները, արդյո՞ք այս ձևը օտար չէ՞ր և կապ չունե՞ր Ներսեսի քաղկեդոնիկության հետ: Հավանաբար փակվեցավ այս ավազանը, բեմի ընդարձակման ժամանակ և տեղը շինվեցավ խաչաձև քարե ավազանը, եթե հնար լինի գտնել ժամանակը և փոփոխության պատճառները թե՛ բեմին և թե՛ ավա- զանին:

4. Վերնահարկ սրահի սանդուղիներուն տեղը ըստ

¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Գրասխանակերտեցու Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 88:

1. Արծվիտոյակ շորս անշատ սյուններու տակի բարձրությունը նորոգվել է և եզերքներին լայնացուցի- րեն՝ հավանականաբար ձնշում նկատելով:

2. Այժմյան երկցած գլխոցը չի կարող Ներսես Շի- նուղին պատկանել, որովհետև սա շինված է հետնա- գույն շինված բեմին վրա, այն ալ, հին սեղանին սահ- մանն շատ դուրս՝ բեմին կարնիզին եզերքին հավա- սար: Ներսեսի շինածն ալ ունե՞ր թե ոչ, հարց է: Գլխո- ցի միաժամանակ շինված լինելուն վկայությունը տվո- չը Հովհաննես կաթողիկոսն է, որ երկու դար հետո է: Գուցե բեմի ընդարձակումը Հովհ. կաթողիկոսն առաջ էր եղած, և ինքը ժամանակին կամ նորոգության ան- տեղյակ, կարծեր է, որ նույնիսկ Ներսեսի շինածն է. այնուամենայնիվ հարց կմնար գիտենալու, թե ե՞րբ է ընդարձակված բեմը, բեմի ընդարձակումն առաջ գրգ- րոց կա՞ր թե ոչ: Որո՞ւ կվերաբերի գրոցի ծրագիրը, եթե Ներսեսի շինածը շուրջը գլխոց, կամ ի՞նչ ապա- ցույց կա Ներսեսի շինած լինելուն:

3. Հետաքրքրական է փնտրել պատճառները մը- կրտության ավազանը եկեղեցիի կենտրոնին վրա փոս

ամենայնի գտնելու ջանալ: Պետք է գտնել նաև մույթե- րու մեջ եղած սենյակներու դռների տեղը: Սանդուղ- աներու տեսակետով ի նկատի ունենալ Քասախի եկե- ղեցիին սանդուղը, նմանապես Հովվի եկեղեցիին հա- մար ալ միևնույն հետադրությունը անհրաժեշտ է, քանի որ վերջինս մանրանկարն է Ձվարթնոցին:

5. Քահանայից դասին բեմին վրա կենտրոնու ակ- նարկները հավաքել պատմագիրներին:

6. Պատկերները Ձվարթնոցին մեջ պետք է բացա-

¹ Այս փորրկ հատվածը Թորամանյանը գրել է Ձվարթնոցի մոնոգրաֆիայի համար իբրև դիտողություններ և հարցեր, որ և տպագրում են համարյա անփոփոխ կերպով:

Կազմող

որիկ երևույթ համարել քաղկեդոնիկ կաթողիկոսներու համար և այս մասին օգտվել «Անահիտին» տված հոդ- վածնա: Նույնպես խոսել մոզայիկ պատկերներու մա- սին օտար ճանապարհորդներու Հայաստանի (Մուշ?) մեջ տեսած պատկերներուն հին կարծելուն մասին դի- տողությունները:

7. Ch. Diehl-ի և Ստրիժիգովսկիի գրածներին անպայման քաղվածքներ կատարել և ուղղումներ ընել անոնց սխալ տեղեկություններուն վրա:

8. Ձվարթնոցի բոլորակ գալերիան երկհարկանի լի- նելուն վրա տեսություններ և վկայություններ թե որ- տեղն էր կարող էր ազդվել և այդ սովորության պետքը վագսվել Հայաստանի մեջ բացառապես քաղկեդոնիկ եկեղեցիներու համար:

9. Ձվարթնոցի ներքին մեծ աղեղները Ogive- են թե plein de cintre. քննել այս հարցը, նկատելով որ դրսի պատին երեսի աղեղները pleine de cintre-են:

10. «Եւ կատարեալ զնա մեծածախ գանձիք կանգնեցին ճեմարան իմն երկնամասն հրաշաքարտար շինուածովք, երկազմբթս և հուսխորանս և երկուց կող- մանէ գալիթս և սրահակս, վերնատունս սեամբք և սքանչելի յօրինուածովք շինեալս»:¹

Օրբելյանի այս նկարագրությունը այստեղ պար- զպես ցույց կուտա հայոց հնագույն եկեղեցիներու ձևը, երկու կողմանց գավիթներով և սրահակներով, և ճշտիվ կպատշաճեն Երեբունյի, Օձունի, և այլ նման տաճարներուն: Անշուշտ «երկուց կողմանե գավիթս» ըսածն պետք է հասկանանք՝ երկու կողմի սյունազարդ գավիթները և սրահակները նույնպես սենյակները եր- կու կողմին վրա, որ այժմ պահված կա Երեբունյի տա- ճարին վրա: Սակայն ամենն հետաքրքրականը և կա- րևորը՝ այս նկարագրության մեջ Ձվարթնոցի տեսակե- տով երկազմբթ բառն է: Ուրիշ ոչ մեկ կերպով չի պատշաճեր երկու գմբեթ հայոց եկեղեցիներու վրա, կամ պետք է հինգ գմբեթանի լիներ, ինչպես հին էջ- միածինը, Ավանի եկեղեցին, Անիի Առաքելոց եկեղե- ցին և կամ մեկ գմբեթանի, ուստի այս նկարագրության մեջ պետք է պարզ տեսնվի Ձվարթնոցի երկու գմբեթը միմյանց վրա:

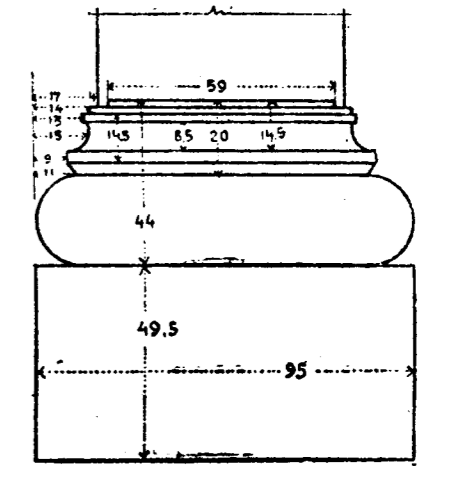
11. Ձվարթնոցի գմբեթը բանտանթիվ ունե՞ր թե ոչ.— Եթե Ձվարթնոցի մեջ գտնվի շորս մույթերու և բո- լորակ սյունաշարերու հպումն ձևացած անկյուններուն վրա դրված բ ա ն տ ա ն թ ի վ ն եր ու հետքեր, ինչպես կան Գագիկի շինած ս. Գրիգորի ավերակներուն մեջ, այն ժամանակ անպայման պետք է հավատալ, որ Ձվարթնոցի գմբեթը ևս շինված էր բ ա ն տ ա ն թ ի վ ն եր ու վ, և այս տեսությունը գոնե ավելի հին կլինի Հայաստանի մեջ բանտանթիվ շինելու սովորությունը, բայց այս հաստատությունով անպայման կհետևե՞լ ար- դյոք թե այս սովորությունը Բյուզանդիոնին բերված է, կամ տեղական ստեղծագործությունը: Համենայն դեպս 6-րդ դարուն 4. Պոլսի ս. Սոփիայի այժմյան գմբեթի բ ա ն տ ա ն թ ի վ ն եր էր Տրդատ ճարտարապետին շի- նածն է և նախկինը միշտ կմերա անորոշ, քանի որ երկ- րաշարժով վերջին կործանումն է հետո, Տրդատ ամբող- շովին նորոգեց ս. Սոփիայի գմբեթը:

¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյան Արքեպիսկոպոսի Սրենեաց. Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 71:

12. Ձվարթնոցի մեջ գործածված ծածկի կլմինդր- ները համեմատել Մրենի, Բագարանի, Մալա-Ղաստաբի և այլ տեղերու կլմինդրներու հետ, և որ ավելին է Ձվարթնոցի կլմինդրներու մեջ երկցած հատուկ գմբե- թի կոնի համար շինած կլմինդրներու վրա որոշ ուշա- դրույթուն դարձնել, թե ինչպես մեկ կողմը նեղ և մյուս կողմը լայն շինված են մասնավորապես մ ա հ ն ո ն ե- րը:

Սյունքեր

Ներքին խաչաձևի բոլոր խարխուխները կոփված են մի տեսակ սև քարերի, որոնց մեջն ընկած են մանր գալյախազի փշրանքներ, քրնականաբար սկզբում կա- ուցման ժամանակ ունեին նաև փայլ, որին ընդունակ է այս քարը: Որտե՞ղ էր հանքը: Բայց կերեի թե բա-

Նկ. 45. Ձվարթնոցի տաճարի ներքին խաչաձևի սյունաշարերի խորքիս

վարար քանակությամբ շին գտած այս քարերն, որոն պատճառով մի քանի խարխուխներ և առանց բացառու- թյան բոլոր խոյակներ, արծվի խոյակներն ալ միասին առնելով, մի ուրիշ տեսակ սև քարե կոփված են, որոնք թեև պարունակում են իրենց մեջ գալյախազի մանր փշրանքներ, սակայն շունին նախորդներուն ո՛չ փայլը, ո՛չ ալ կարծրությունը:

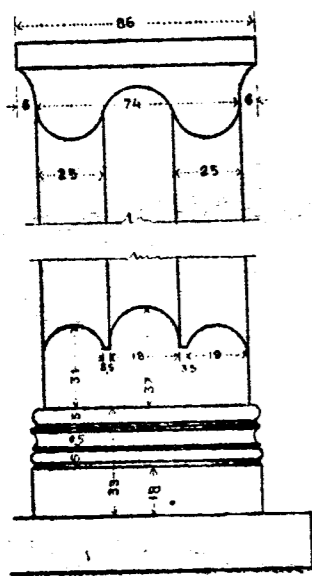
Այս սյուններու բուններն մնացած է միայն մեկ բե- կոր հարավ արևմտյան որմնամույթի հտև, նույն տեղի արծվեսյունին պատկանող: Այս մնացորդն կհետևի, որ բոլոր բունները շիկագույն հրաբխային քարե շինված էին:

Այս բեկորը գրեթե ցույց կուտա արծվի սյունին բունին ամբողջական մեծությունը, որովհետև երկու ծայրին վրա ալ կգտնվին երկաթե գամի համար բա- ցած ծակը՝ 11 սմ. երկարությամբ և 4,5 սմ. լայնու- թյամբ, նույն շափով ևս փորված է արծվեսյան խա- ռխուխին վրա: Բունի երկարությունն է մոտավորապես 225—230 սմ: Ծայրերու հատվածակողմին վրա կան խաչաձև փորվածքներ մոտավորապես մեկ սանտիմետր կամ քիչ ավելի լայնությամբ, կապար հալեցնելով մե- կամ քիչ ավելի համար, որպեսզի ամրացնեն գամը: Բոլոր ջը վազցնելու համար, որպեսզի ամրացնեն գամը: Բոլոր սյունախարխուխները ունին թե՛ երկաթի տեղ և թե՛ ար- սյունախարխուխները ունին թե՛ երկաթի տեղ և թե՛ ար- ճիճ լեցնելու, տաճարի մյուս բոլոր սյունները թե՛ ներսեն

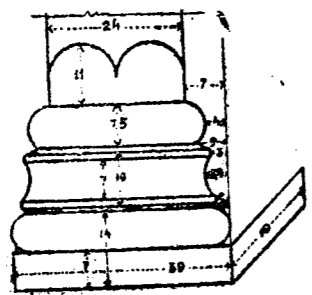
Նկ. 46. Զվարթնոցի տանարի տրեմիկտյակ և կողմաձև խոյակ

և թե՛ կուրսեն, միօրինակ հրաբխային շեկ քարե շինված են խոյակ և խարխուլներով, ինչպես տաճարին ամբողջ շենքը, բացառությամբ քանի մը պատասխանատու թուխրու, սրունք թեթև գույնագույն ավազաքարով շինված են:

Պատեր

Պատերը միահամառու շինած են սև, գորշ և առավելագույն չափով կարմրագույն քարերով միջտ խառն

Նկ. 47. Զվարթնոցի տանարի հարավային մուտքի դուռը որմնասյուների

Նկ. 48. Զվարթնոցի տանարի արտաքին պատի ներքի կրեմ որմնասյուների խարխուլ

և աննորաշնակ դասավորված. կրաշաղախը բաղադրված է մանր ավազների գատ, նաև զանազան մեծության խճաքարերի, սկսած սիսեռի մեծություններ մինչև հավիլի չափ, բացի այն խիպարներին, որոնք ծառայել են քարերու թողած բացը լցնելուն: Պատերու քարերը ներսին և դրսին մինչև 125 սմ. մեծություն ունեցողներ

կան երկայնությամբ, իսկ խորության չափերը անհավասար են, ոմանք հազիվ 18 սմ. թանձրությամբ abaque-ներ են, իսկ ոմանք ետևի անտաշ մասերով մինչև 45 սմ. թանձրության կհասնին: Երկու երեսին դրած են երեսպար քարերը, մեջտեղը կրաշաղախ և խիպար լցված է, խիպարները դրված են հորիզոնական դիրքով:

Կամարներ

Տարբեր ձևով կտրված են գալերիան ծածկող կամարներու քարերը, այս քարերը կտրված են նեղ ճակատով 35—55 սմ. մինչև 225—230 երկարությամբ, իսկ խորությունները մոտավորապես մինչև մեկ մետր պատին մեջ թաղված հանգիստին մոտերը, թեև կան մինչև 60 սմ. կարճ քարեր ալ, սակայն միշտ խոր պատին մեջ մտած կողմերին:

Աղեղներ

Տաճարին մեջ կան ա. մայր սյուները միացնող աղեղներ, բ. խաչաձևի սյուները միացնող աղեղներ. գ. galerie-ին մեջն երկրորդ գմբեթին խարխուլ կազմող աղեղներ, դ. արտաքին որմնասյուներու աղեղներ, ե. պատուհաններու և դռներու աղեղներ:

Մայր սյուները միացնող աղեղները, որ մեծ մասամբ շինված են կարմրագույն քարերով, հնար եղածին չափ երկար չափերով կտրվածներ կան. իսկ մյուսները զանազան մեծությամբ, որոնց մեջ կան նաև ավելի քան մեկ մետր մեծությամբ աղեղնաքարեր:

Պատուհաններու աղեղները կան որ մի քարով տաշված են, իսկ կան մինչև երեք քարով կազմած, որոնց մեջ կպատահին զանազան գույնի քարեր: Արտաքին

որմնասյուներու moulure-ներով աղեղները մինչև 115 սմ. երկարությամբ և ամբողջ moulure-ները վրան տեղավորող լայնությամբ կտրված են: Այս աղեղներուն մեջ

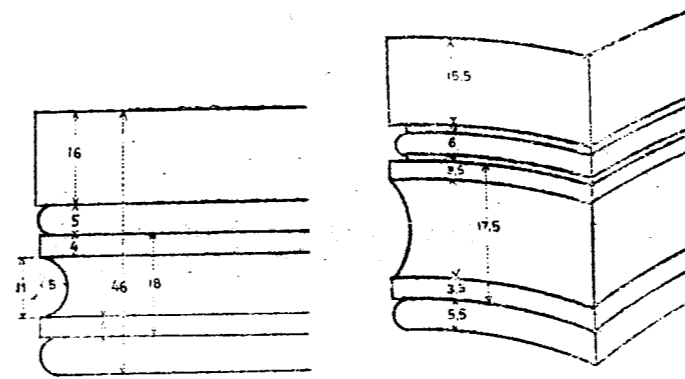
հազվագույտ են սև քարերով շինվածներ. սրանք ընդհանրապես կարմիր և շիկագույն քարերով են կազմած:

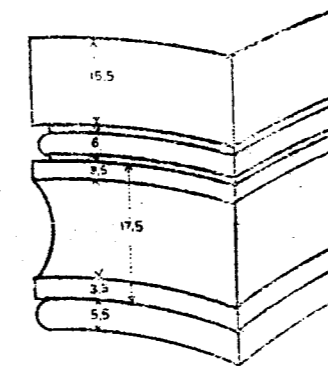
Նկ. 49. Զվարթնոցի տանարի վերին հարկի արտաքին որմնասյուների բեկորներ

Քոլորակ պատուհաններ

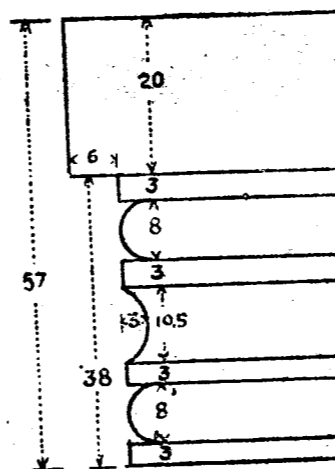
Առնչատարակ բոլորակ պատուհանները կազմած են երկու քարերով նառ հատ, պատահեցի, որ չորս քարերով են և կամ մեկ կողմը ամբողջ քար, իսկ մյուս կողմը երկու կտորով կազմված են:

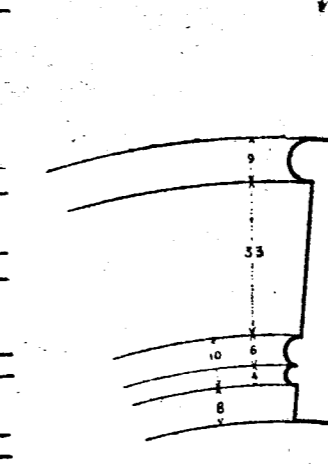
Նկ. 50. Զվարթնոցի տանարի որմնաղեղի մուլյուրներ (հավանորեն վերին հարկին պատկանող)

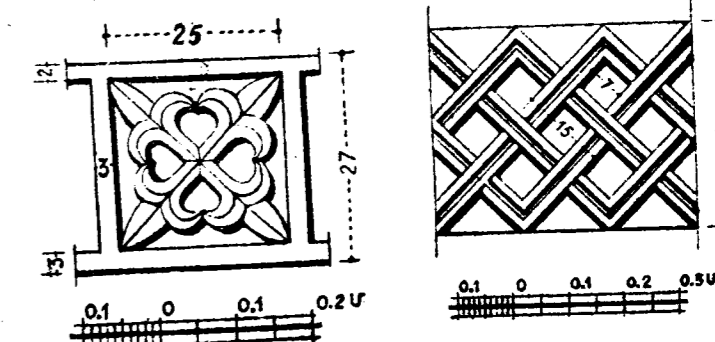
Նկ. 51. Զվարթնոցի տանարի ներքի խաչաձևի սյունազարդի ներքին ճակատի սյունակամարների մուլյուրները

Նկ. 52. Զվարթնոցի տանարի վերին հարկաբաժնին պատկանող արտաքին որմնաղեղ

Նկ. 53. Զվարթնոցի տանարի խաչաձևի միջին տանաք նայող պատուհանի շրջանակի մուլյուրները

Նկ. 54. Զվարթնոցի տանարի պատկի տարահանության մասի կողմվաթանդակը

Քիվ (պսակ)

Քիվերն անհամեմատ դուրս ցցված են քան հակական ոճի սովորական պսակները: Ունին նաև

Նկ. 56. Զվարթնոցի տանարի հարավային մուտքի կողքի վարպետի բարձրաքանդակը

շատ կանոնավոր larmier-ներ շուրջանակի. նույնպես անհամեմատ երկար մաս ունին պատին վրա հանգչած մինչև 50—90 սմ. երկարությամբ:

Պատուհաններ

Ներքին հարկի պատուհաններու շափը որոշ է՝ սյուներու դասավորութեամբ. մեջը անցուցած է եղբոր երկաթ վանդակ. ուղղահայացը՝ երեք երկաթներով, հորիզոնականն ալ նույն համեմատութեամբ:

«Կրակատուն»

«Կրակատուն» պատերուն մեջ առանձին բացառութիւն չկա շինվածքով, բացի քանի մը մասերն: Նախ պատի միջի վառարանաձև կամարը, որուն տակ շինված է որձաքարով մի խողովակ արևելքն արևմուտք, շարվող որձաքարեր են՝ 80 սմ. բարձրութիւնով, ջանուհետև սովորական քարերով շարունակած են պատերը, որոնց մեջ դրված են հողի խողովակներ, հատակագծին մեջ ցույց տված դասավորութեամբ, վերին վար, իսկ ներքևը socle-ին վրա պատուհանի նման բացվածքներ ունին 28 սմ. լայնութեամբ. — ինչ են ասոնք: Քառակուսի սյուներուն բաժինն մեջ ալ կան հողի խողովակներ սյուներուն մեջ, իսկ մեկ հատ ալ հյուսիսային կողմի սենյակին հյուսիսային և արևմտյան պատի անկյունին վրա, այս բոլոր տեղերու քարերու շարվածքները 7-րդ դարուն կապտական իրենց interctice-ներու տաշվածքով: Երբեմն կան քարտաշ վարպետներու նշաններ տաճարի վարպետներուն հետ համեմատվող: Այս սենյակի մեջ կան մինչև 125 սմ. երկարութեամբ քարեր:

դ. [ԶՎԱՐՔՆՈՅԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿԱՂՄԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ]

ա. Աշխատութեան նպատակը: Ներկա աշխատութիւնս, որ գրեթէ Զվարթնոցի ավերակների մասին ունեցած ուսումնասիրութեանս մի գլխաւ կկազմեն, պետք է նախապես հայտնեն, որ լիովին ճարտարապետական ուսումնասիրութեան բնույթ չունի, այլ նպատակ ունի մի մեծ և աննրբի թյուրիմացութիւն և կամ միտումնավոր խեղաթյուրում ուղղելու, որը մասնավոր մի անհատի կողմից կապվում է Զվարթնոցի պատմական անցյալին հետ: Կարծեմ որ անհրաժեշտ է այդ խեղաթյուրումը միանգամայն ուղղել և թույլ չտալ, որ ընդհանուր համոզում դառնա, վասնզի այս միտումնավոր խեղաթյուրումը ոչ միայն վնասում է Զվարթնոցի նըման մի հոյակապ հուշարձանի ճանաչելուն, այլև աղավաղում է Հայաստանի քաղաքական և ազգային պատմութիւնը:

Իրականին միանգամայն հակասող այս ազավաղումները և քմածին մեկնութիւնները տարիներէ ի վեր այնքան համառութեամբ քարոզվել են ոչ միայն հայերի, այլ և օտար այցելուների, գիտնական ճանապարհորդների, որ սկսել է ընդհանուրին սեփականութիւն դառնալ որպէս մի ճշմարտութիւն և մի պատմական նշանավոր գոյուտ, որուն կրողն է հին պատմութեամբ հետաքրքրվող գիտնականներ երկար տարիներէ ի վեր: Թեև հայ գիտնականների և քանասերների համարձի-

ծաղելի առասպելներ են խոսվածներն ու քարոզվածները այս պատմական «գլուտի» մասին, որովհետև ասոնք, լիովին ուսումնասիրած լինելով Հայաստանի անցյալի կրոնական և քաղաքական պատմութիւնը, միշտ հեզմանքով և արհամարհանքով են վերաբերվել: Սակայն սակավաթիվ հայ գիտնականներ բնավ չեն կարող արդարանալ իրենց հեզմանքով և անտարբերութիւնով, քանի որ անդին ահագին թվով պատմութեան անձնուտ մի հասարակութիւն ունենք, որն իբր մեծ ճշմարտութիւն, պատկառանքով լսում է սույն քմածին և խեղաթյուրված պատմական բացատրութիւնները: Հայ գիտնականին նվիրական պարտականութիւնն էր մինչև հիմա փոխանակ հեզմանքով լսել անցնելու, ճշմարտութիւնը մամուլի միջոցով տարածելու ընդհանուր ժողովրդայն մեջ և վերջ դնելու այդ զուտ շահախնդրական առասպելներին: Այս հարցում ոչ միայն հայ հասարակութիւնը պետք էր ի նկատի ունենալ, այլ և այն մեծ թվով օտարազգի գիտնականներ և բարձրաստիճան անձնավորութիւններ, որոնք ծանոթ չեն մեծ մասամբ հայոց պատմութեան և հին գրականութեան, անոնք հիացմամբ արձանագրում են միամտաբար իրենց հուշատետրին մեջ այս ցանկալի գյուտը և բազմակողմանի կերպով վարձատրում են գյուտարարին և մամուլի սեփականութիւն դարձնում թե՛ պատմական անպատվաբեր կեղծիքը և թե՛ այդ կեղծիքը ստեղծողի շունեցած արժանավորութիւնները:

Ուստի, Զվարթնոցի հոյակապ ավերակների մի մասին մեջ կրակապաշտական տաճար տեսնող ինքնակող պատմաբանի քարոզութիւնները սահմանափակելու և առեղծվածային կարծիք հարցի լուծումը ուղիղ ճանապարհի վրա դնելու նպատակով, հարկ համարեցի ավելի ընդարձակ և մանրամասն գրել այս աշխատութեանս, քան Զվարթնոցի ամբողջական ուսումնասիրութեան նվիրված աշխատութեանս մեջ:

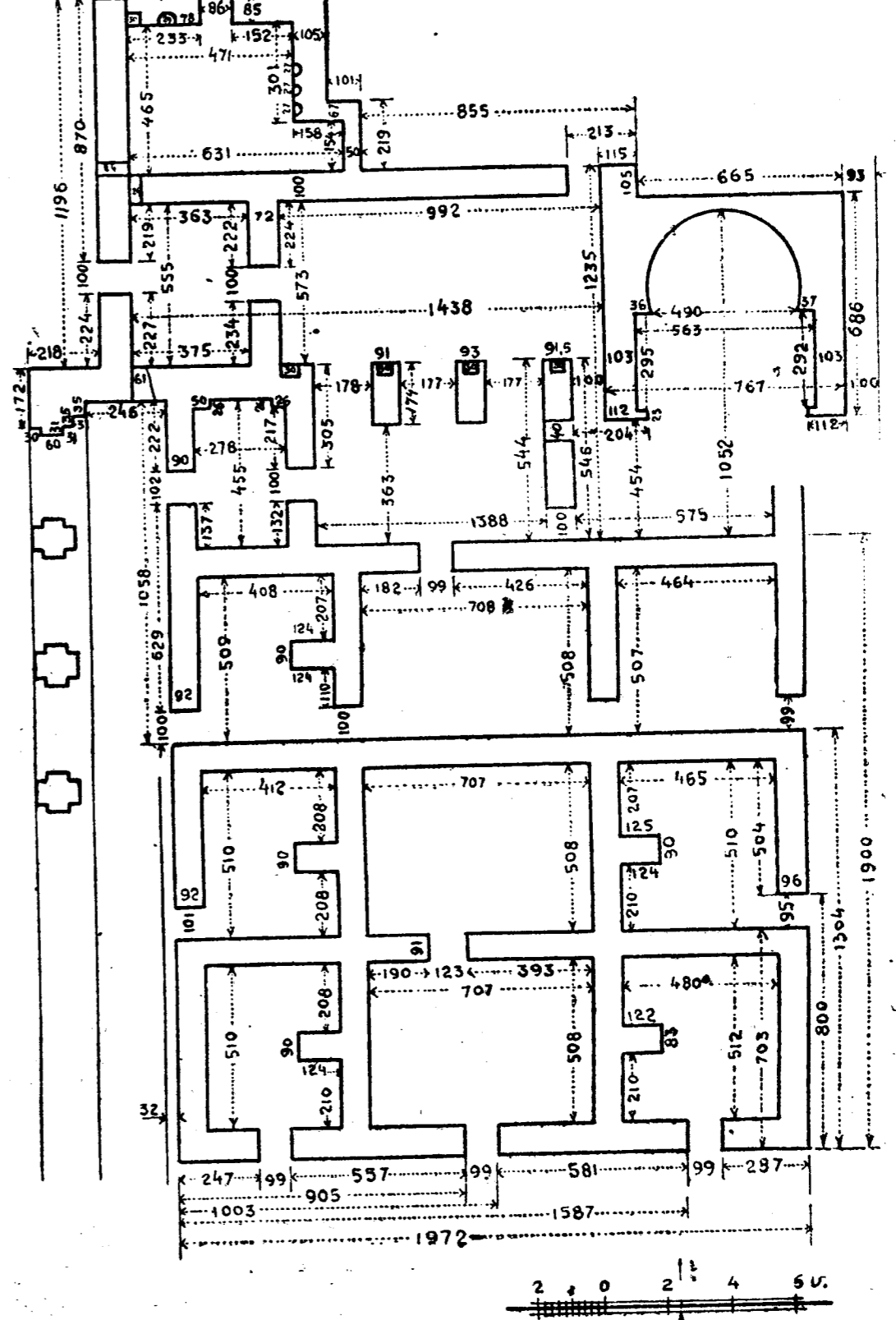
Էջմիածնից դեպի արևելք 3—4 կիլոմետր հեռավորութեան վրա կգտնվի Ներսես Գ. կաթողիկոսի ի հնումն առապար անվանած տեղի վրա կանգնած Զվարթնոց եկեղեցիի ավերակները: Այս ավերակները որ ի սկզբան բոլորովին հողով ծածկված էին և արտաքուտ հողից վեր հաղիվ նկատելի էին չորս զմբեթակիր սյուներու ծայրերը:

«[1900] թվականին էջմիածնի միաբան Խաչիկ Ժ. վարդապետ սկսել է պեղել այս հուշակավոր ավերակը: Պեղումներով հայտնագործվել է առաջին Ներսես Գ-ի կանգնած հոյակապ եկեղեցին, որ ի հնումն բոլոր հայ մատենագիրներու մեծամեծ գովեստներով հիշատակված է և մեծ տեղ գրաված է գեղարվեստի պատմութեան մեջ: Բացի տաճարեն, հայտնագործվել են տաճարի հարավային կողմը ընդարձակ շինութիւնների մնացորդներ, որոնք ոչ նվազ հետաքրքրական են Զվարթնոցի կառուցման ժամանակի պատմութեան համար:

Զվարթնոց եկեղեցին, գրեթէ եզակի մի շինութիւն է, ի նկատի ունենալով անոր շինութեան ժամանակը, միջավայրը և երկրին քաղաքական ու տնտեսական վիճակը: Անոր հատակագծային ձևը, ճարտարապետական ոճը այնքան ինքնուրույն և Հայաստանի միայն հա-

տուկ է, որ առայժմ թույլ եմ տալիս ինձ այդ ոճը հայկական համարելու, քանի չեն գտնված դեռ անոր նըմանները Հայաստանից դուրս և ավելի հնագույն քան Զվարթնոցը: Հայաստանի մեջ այդ ինքնուրույն ճաշակով շինված հուշարձանը միակը չէ, գոյութիւն ունին ուրիշ չորս մեծ և փոքր հուշարձաններ ևս Հայաստանի

սահմաններում Զվարթնոցի նմանութեամբ շինված, որոնք են— 1. Զվարթնոց, ս. Գրիգոր եկեղեցին 2. Անիի Գագիաշեն ս. Գրիգորը, 3. Թավուղթարի եկեղեցին՝ որն ըստ տեղեկատուի, շինութիւնը վերագրում է Ներսես Շինողին, իսկ 4-րդն է Անիի հյուսիսային պատկերից դուրս կանգնված գողտրիկ Հովիվի եկեղեցին:

Նկ. 57. Զվարթնոցի հարավային կողմի շինութեանց խմբի հատակաձևը

Զվարթնոցի տաճարի շուրջը բացված շինութեանց նեխ բնակութեան: Ընդհանուր ավերակները կարելի է մնացորդները գտնվում են հարավային և մասամբ հարաւային շրջանակ մասերու, որոնցից մեկը մի-րով արևմտյան կողմը, որոնք անշուշտ հատուկ էին այն առարկա է եղած քմածին ենթադրութիւնների և կաթողիկոսական տան և միաբան կղերական պաշտո-

եր Gibil կամ Gibir կրակի աստվածությունը, որ գիշերից և խավարամած ջրերից առաջ եկող Anounnaki կոչված շար ոգիների ամենազորեղ թշնամի աստվածությունն էր (G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient classique. Paris, 1895, p. 634—635):

Տների վառարանների մեջ զոհի սեղանների վրա վառված կրակի բոցերի երևումը կփայտցնե շար ոգիները և կցրեր անոնց զորությունը: Կրակը երկնքի արեգական ներկայացուցիչ կամ գերագույն քրմայես էր երկրի վրա, իր բոցեղեն լեզուներով կխայթեր հակառակորդին և պատգամաբերն էր Mardouk կամ Asari և G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient. Paris, 1904 թ., 164):

Շարդեն, քննելով Ասորպատական բառի ծագումը և ստուգաբանությունը, կհետևեցնե, որ այս երկիրը պատկանելով հին Ասորեստանին և Ասորի միջոցով կրակի պաշտամունքը ընդհանրանալուն պատճառով այս երկիրը կոչվեցավ Asurpalcen այսինքն՝ pays d'Assour = ասորի երկիր, որ նշանակում է նաև կրակի երկիր: (Voyages du chevalier Chardin en Perse, t. II, p. 308—312, Paris, 1811 .

Թեև ձեռքի տակ շունիմ ասորա-քաղաքական կրոնի մասին ընդարձակ աղբյուրներ, սակայն կարծում եմ, որ ավելին իսկ կարիք չկա, քանի որ անոնց կրոնական տաճարների ձևերը ընդհանրապես միօրինակ են և ունիմ ձեռքի տակ անոնց մի քանի օրինակները աշխատություն մեջ գետեղելու համար, այստեղ էական այն է, որ հնագույն կրակապաշտությունն էր, որ ընդունված էր ասորա-քաղաքական կրոնի մեջ և շարունակվում էր գուցե նախորդին քիչ տարբեր վերադրումներով և երկրորդական մի աստվածություն կամ պաշտելի ոգի էր:

Ասորա-Քաղաքայի մեջ զարգացող բազմաստվածյան կրոնը այնպիսի բարդությունների հասեր էր և այնպիսի խառնափնթոր մի վիճակ էր ստացել, որ քաղաքի քաղաք, երկրի երկիր միևնույն աստծուն տարբեր վերագրումներ էին հաստատվում, բացի այս, նաև երկրի զանազան մասերում այնպիսի տեղական նոր աստվածություններ էին երևան գալիս, որը երկրի ուրիշ մասերում անծանոթ էր: Ահա այս անկերպարան վիճակին էր հասած Ասորա-Քաղաքայի բազմաստվածյան կրոնը իր անկման վերջին շրջաններում, երբ տեղի տվավ ուրիշ նորագույն աշխարհակալների: Գրեթե միևնույն հուղի վրա, միևնույն երկրին տիրապետող իրանական ցեղին անցավ հին բազմաստվածությունը՝ իբրև պետական կրոն և հասավ մի անտանելի քաոսային դրության:

«Կրավի թե ժամանակի պահանջն էր Զրադաշտի երեվալը, ինչպես նաև տարօրինակ մի զուգադիպությունը Զրադաշտի հետ միասին երևան են գալիս Չինաստանի մեջ Կոնֆուցիուս և Շնդկաստանի մեջ Բուդդա 6-րդ դարում Ք. ա.» (D. Ramée. Hist. générale de l'Architecture, t. I, p. 46):

Տարակույս չկա, որ կրոնական այսպիսի բարդ և մարդկային ընկերականություն խղճին ու սրտին վրա ծանրացող մի ընդհանրական դրություն, առիթ պիտի տար բարեկարգիչներ երեվալուն: Միայն Պարսկաստանում, Չինաստանում և Շնդկաստանում չեն որ հավա-

տացյալները մի կողմարային դրությունից ազատելու համար երեվան են եկել բարեկարգիչներ, կրոնը պարզելու և ավելի բարոյական սկզբունքների վրա հիմնելու համար: Այս իսկ պատճառներով է եղել, որ հետագայում ևս երևացել են ուրիշ բարեկարգիչներ ամեն ազգի և կրոնների մեջ, սակայն այս մասին խոսել իմ նպատակիցս դուրս է:

* *

Որովհետև այժմ զբաղվելու ենք հին բազմաստվածյան ազգերի տաճարներու ձևերով, որոնք հետզհետե փոխանցվել են հաջորդող ազգերուն, ուստի գիտնականների տված տեղեկություններն հաջորդաբար կբաղեն այն գլխավոր մասերը, որոնք տաճարների ձևերին կվերաբերին, ծիսական արարողություններից կզինեմ միայն այն հատվածները, որոնք անմիջական կապ ունին տաճարի ձևին հետ և տաճարի ձևը ավելի լավ բնորոշելու հատկանիշն ունին: Ուստի նախապես բնորոշենք այն տաճարներու ձևերը, որոնք կգտնվեն նախքան քաղաքացիները՝ հին ցեղերի գաղթականության ժամանակ:

Քիչ առաջ գրեցի, որ հին սկյութացիների մեջ երկցավ բնապաշտական կամ երկնային մարմինների մի պաշտամունք, ի շարս որոնց կգտնվեր նաև կրակի պաշտամունքը, այս մասին հետևյալը կգրե Շարդեն. — «Այս հին ազգերի պաշտաման արարողությանց համար, ինչպես կգրեն, հատուկ շինություններ չեն եղած իբր տաճար, ինչպես երևում է այս հին ազգերի կրոնական արարողությունները կատարվել են բացօթյա որոշ տեղերի վրա, որոնք թե՛ աղոթատեղիներ էին և թե՛ կրոնական հանդիսավայրեր»:

Այս մասին Շարդեն կգրե հետևյալ տողերը. «Կային նաև ազգեր, որոնց կրոնական պաշտամունքները կկատարվեին բարձր բլուրներու և սարերու վրա, այս մասին կան բազմաթիվ վկայություններ...» (Voyages du chevalier Chardin en Perse t. II, p. 76):

Ասորա-քաղաքական կրոնն իր նախնական պարզ վիճակին մեջ ըստ էության բնության և երկնային աստեղաց պաշտամունք էր և բնականաբար մի տեսակ շարունակություն հին սկյութական կրոնին, սակայն ասորաքաղաքացիք, իրենց նախորդներու նման շվարվեցին. փոխանակ քաղաքներ և մարդկային բնակություններ հեռու գնալով կրոնական հանդիսավոր պաշտամունքներ կատարելու, արվեստական կերպով այդ բարձունքները կամ սարերը մոտեցրել են քաղաքներին և մարդկային ամբոխին հսկայական ձեռագործ սարեր և բլուրներ կազմել, որոնց մասին ընդարձակ նկարագրություններ ունին ներկայիս պատմաբան-գիտնականներ:

Ասորեստանյան վիթխարի տաճարներն էին Zighourât անվանված շենքերը, որոնց փլատակները միայն կան տեղին վրա, սակայն եվրոպացի գիտնականներ ոչ միայն անոնց նկարագրեր տվել են մեզ, այլ և այդ վիթխարի տաճարների վերակազմությունները՝ Ճարտարապետության պատմաբան A. Choisy-ն հետևյալը կգրե այդ մասին. «Այն հսկայական բլուրներու նմանող աշտարակները, որոնք Բաբելոնի գլխավոր հուշարձանները եղան, մեհյանները և միևնույն ժամանակ

աստղադիտարաններ էին, աստեղաց պաշտաման մի երկրի մեջ երկու գաղափարները կմիախառնվեին: (A. Choisy, Hist. de l'Architect. t. I, p. 101—102):

Սկսած ասորա-քաղաքական ամենահին շրջանն մինչև արեմիսյան պետության կազմակերպման նախօրյակին, պաշտաման հատուկ տաճարների մասին թեև պատմական տեղեկություններ շատ հազվագյուտ են և հղածներն ալ խոսում են հօգուտ Ziggourât-ի, սակայն այսօր պատմագիտության սեփականությունն են դարձած այն մեծազանգված շինությունց փլատակները, որոնք անվիճելի կերպով քաղաքական մեհյաններ և միևնույն ժամանակ աստղադիտարաններ էին: Այս Ziggourât-ները շինեցակերպերու կամ փոքր հարամասունքներու մեջ, թեև փոքրիկ տարբերություններ ունեն միմյանցից, սակայն ընդհանուր ձևերով միատեսակ են ամբողջ ասորա-քաղաքական երկրին մեջ: Ուրեմն այլևս Ասորա-Քաղաքայի համար կրոնական տաճարի ուրիշ ձև փնտրելը ավելորդ կլինի և սկզբից մինչև վերջ միմիայն Ziggourât-ը կմնա իբրև պաշտաման տաճար: Ziggourât-ի լեռնանման վիթխարի զանգվածին գլուխը միայն կգտնվեր մի փոքր հարկածածով շենք, որուն մեջ կգրվեին ըստ ոմանց մի մեծ աստծու արձան, և ըստ այլոց՝ գիշերները անքուն կանցներ այդ սենյակին մեջ մի քուրմ, որուն պաշտոններն մեկն էր հսկել և դիտել մինչև առավոտ երկնից աստղերի ընթացքը: Այս հսկայական շենքերի մասին ես կգրեմ այստեղ գիտնականների և պատմաբանների տված նկարագրություններն ու բացատրությունները:

Ziggourât-ի այլազանություններն մեկը և պետք է ըսել ավելի մեծն ու ճոխը, որ ըստ Maspero-ի ընդհանրացած էր, այս այլազանություններն մեկ օրինակին Belus-ի նկիրված մեհյան Ziggourât-ն է, որուն մանրամասն նկարագրություն կուտա ճարտարապետության պատմաբան Գ. Ռամոն, հետևյալ կերպով.

«Բաբելոնի հարավ-արևմտյան հետո ամենահին հեշտասակարանը Belus-ի մեհյանն էր հիմնված: Այս հսկայական շենքը գտնվեցավ Birs Nemrod ըսված ավերակներուն մեջ, Եփրատին ինը կիլոմետր հեռավորության վրա: Այս ավերակներուն ծագումը երկար ժամանակ անորոշ էր, կարծում էին, որ Բաբելոնի ավերակներն այս չափ հեռու ընկած տեղ, չէր կարող քաղաքի (Բաբելոնի) մասը կազմել: Բելի կամ Բաադի մեհյանը, ի սկզբան ունեցավ մի քառակուսի պարիսպ ամեն կողմն երկու ստաղ երկարությամբ, որուն մտից դռները անապաղյնն էին, և գոյություն ունեին տակավին շենքի մասին (484—425 ն. թ.):

Կեդրոնին վրա, կանգնված էր մեծազանգված մի քառակուսի շինություն, ամեն կողմն մեկ ստաղ (184 m 94) (Herodote, II, CCLXXXI):

Առաջին շինության վրա կանգնված էր մի ուրիշը (ներքինից ավելի փոքր տառածույքով), երկրորդին վրա մի երրորդ և այսպես շարունակաբար մինչև յոթը: Սա ութ աստիճանով մի բուրգ էր խարխուխ շափով մի ստաղ բարձրությունով, արտաքուստ շինված էին աստիճաններ, որոնցմով կբարձրանային յուրաքանչյուր հարկի վրա: Այս անդունդներու կեդրոնին վրա կգտնվեին մի խոց և աթոռներ, որոնք վրա կհասնապատանային բարձրացողներ: Թեև պատմական տեղեկությունները չը-

կան այս հարկերու բարձրության մասին, սակայն անոնց յուրաքանչյուրը պետք էր որ 23 մետր բարձրություն ունենար: Վերջին հարկի հարթավայրին (տանիքին) վրա կգտնվեր մի մեծ մատուռ, մատուռին մեջ մեծ շքեղ անկողին մոտ մի ոսկեղեն սեղան: Այս մեհյանին մեջ բնավ արձաններ չկային: Քաղաքացի կղերականները պատմեցին, շենքի մեջ, երկրին մի կին գիշերը կանցներ այնտեղ, ինչպես Եփրատում Թեբեի Ամմոնի տաճարին մեջ, ինչպես նաև Լիսիում Պատարի (patare) մեջ: «Այս ութ աստիճանավոր բուրգի ստորտը կտեսնվեր մի մատուռ, որ Բելը նստած ներկայացնող ոսկեղեն մի մեծ արձան, արձանին մոտ ոսկեղեն մի մեծ սեղան, պատվանդանը և աստիճանները նույնպես ոսկեղեն էին, քաղաքացիները շենքի մոտ սասցին, որ այն ամենը արժեն ութ հարյուր ոսկի տաղանդ (հիսուն և վեց միլիոն ֆրանկ): Մատուռին դուրսը ևս կտեսնվեր մի ոսկեղեն (զոհի) սեղան և ուրիշ մի շատ մեծ սեղան, որուն վրա կզոհեին տարեկանից վեր զոհեր, որովհետև ոսկեղեն սեղանին վրա թույլատրելի է զոհել միմիայն կաթնակեր անասուններ: Քաղաքացիները այս աստծո տոնին օրը, մեծ սեղանին վրա, ամեն տարի, հազար տաղանդ կշիռի ծանրությամբ խոուն կծխեին (Herodote, II, CCLXXXIII) գրեթե 24,970: Սրբազան պարիսպին մեջ կար նաև 12 արվարձափ բարձրությամբ ոսկեծուլ մի արձան, որը Քսերքսես գրավեց:

«Հավանաբար այս բուրգն էր, որ քաղաքացիք իբրև աստեղագիտական դիտարան ծառայեցուցին, անշուշտ այնտեղ էր, որ Նաբոզոդոտոսը անառաջ գիտնականներ հաստատեցին իրենց դիտարանը»:

«Ալեքսանդր վճռած էր, որ իր շնդկաստանն վերադարձին, նորոգեր Baal-ի տաճարը, իր վերջին օրերուն տասն հազար բանվոր աշխատույց այս ձեռնարկի համար երկու ամսվան մեջ, բայց հազիվ կարողացավ նախկին շինության փլատակները մաքրել: Մահը ընդհատեց այս աշխատությունները և իրմե հետո, ոչ ոք չի մտածեց այս աշխատությունները շարունակելու մասին»: (D. Ramée Hist. générale de l'Architect. t. I, p. 306—308):

Այս Ziggourât-ն «այն աստիճանավոր աշտարակն է, որ հույները հիացել էին, Բաբելոնի մեջ... անոր ավերակները կմնան, բայց դարերու ընթացքին մեջ խորապես այնքան հաճախ խառնված էր, որ այսօր այլևս չի գիտցվել, թե, ի՞նչ կրովանդակեր նախնական շինությունը: (G. Maspero. Hist. ancienne des peuples de l'Orient classique, Paris 1895, p. 628): Եվ որ ավելի հետաքրքրական է և կարևոր այս աշխատությունը ոչ մի հետք չի գտնված»:

«Այլազանության երկրորդ տեսակը որուն ընդհանրապես ստորին Քաղաքայի մեջ ավելի նախապատվություն տրված էր, տարբերությունը այն էր, որ փոխանակ միմյանցից հետզհետե փոքրացող խորանարդ զանգվածները կեդրոնին վրա մեկմեկու վրա բարձրացնելու, չէին անցներ կեդրոնական ուղղահայացը և մեկ կողմին վրա՝ հետևը հանկարծական կբարձրանար հողին, իսկ հակադիր կողմը կբացվեին ընդարձակ հարթավայրեր: Հարկերը ամբողջովին շինված էին արեգակի տակ շորացված կավի զանգվածներով: Ամենակա-

տարը եղած մատուցը միմիայն մի սենյակի շափ էր, մի գոհի սեղան կկանգնվեր դրան առջև: Վերև կբարձրացվեր քայքայած ուղիղ սանդուղներով, միայն յուրաքանչյուր հարթավայրի վրա առավել կամ նվազ ընդարձակություններ ընդհատված գավիթով մը: Այս երկրորդ «այլազանություն» Ziggourât հաճախ կգտնվեին ինչպես մեկը Ուտի, մյուսը Նրիդուի, մի երրորդը Ուրուկի (Ourouk-ի) մեջ, առանց խոսելու անոնց մասին, որոնք չեն հետազոտված: (G. Maspero, անդ, էջ 627—628):

* *

Որովհետև իմ նպատակս ասորաքաղաքական կրոնի աստվածաբանությունը ուսումնասիրելը չէ, կարծեմ թե բավական է ընդհանուր գծերով տված տեղեկությունները այդ հին կրոնի տաճարների մասին: Բնե կրոնը ժամանակի ընթացքում չափազանց բարդացել և մի բազմաստվածություն ստեղծվել էր: Եվ տեսանք միևնույն ժամանակ, թե ի՞նչպես աստվածություններ երկու դասակարգի էին բաժանվել, այսինքն՝ բարձրագույն աստվածություններ և երկրորդական աստվածություններ կամ պաշտելի սրբություններ:

Իմ նպատակս համար անհրաժեշտ էր մի քիչ ավելի մանրամասն զբաղվել անոնց տաճարներու ձևերով, հետևաբար մեջ բերի օրինակներ և տաճարներու ձևեր, որոնք բավական կլինեն ըմբռնելու համար թե ինչպես, նախապես բնապաշտ ժողովուրդը լեռներու և բարձունքներու վրա ծիսական արարողություններ կատարելի հետո, բնական բարձունքներուն վերջնական ձևը տվավ արվեստական բարձունքներով, այսինքն շինելով լեռնամասն բարձր Ziggourât-ներ բաղաձայններու և բնակություններու մոտիկ, որով ժողովուրդը ազատվում էր մասամբ աղոթքներու և հանդեսներու համար հեռավոր սարերու գագաթները բարձրանալու դժվարություններից: Որչափ որ անոնց հավատալիքներու մեջ խառնիխուռն բարդություններ առաջ եկել են, բարեխախտաբար իրենց տաճարներու ձևերը մինչև վերջը մնացել են անփոփոխ իրենց պարզությունը, մինչև այդ պետության և պետության հետ կրոնի անկումը և Ասորա-Քաղաքային փոխարինող նոր ազգերի կրոնական վերածնությունը:

* *

Ասորա-Քաղաքայի կրոնը գրեթե սեփական կրոն դարձավ Ասորեստանին տիրապետող իրանական ցեղերին և երկրին հետ միասին ժառանգություն կղավ նաև անոնց կրոնը: Սակայն Ասորեստանին տիրապետող ցեղերն ունեին նաև իրենց սեփական հավատալիքները և կրոնական պաշտամունքները, որոնք խառնվեցան հին քաղաքական և ասորեստանյան կրոնի վարդապետությունների հետ և առաջ բերին մի անհանգստացնող կացություն:

Հին բազմաստվածության վրա ավելանում էին միշտ նոր աստվածություններ և նորանոր սրբություններ, որոնց պաշտամունքը և մոգերու միշտ մեկզմեկ հակասող վարդապետությունները տաղտուկ ու դժգոհություններ էին պատճառում ժողովրդին: Ուստի այս ընդհանուր դժգոհությունը և խառնիխուռն վարդապետությունը բնական էր, որ պիտի առաջ բերեր մի մեծ հեղափոխություն, որուն գլուխը պիտի կանգնված լիներ մի մեծ մարդարե կամ պատգամախոս, որուն հետևանքը կլիներ հեղաշրջում և կրոնի պարզություն, ինչպես միշտ պատահել է ուրիշ երկրների հին կրոնների վերածնության և ընդհանուր բարեկարգության ժամանակ:

Նախկին Ասորեստանին հետագայում տիրապետող շուրս զանազան իրանական ցեղերու, Մեդիայի, Բակտրիայի, պարսիկների և պարթևների կրոնը եղել է ասորեստանյան նախկին բնապաշտությունն և միևնույն ժամանակ կրակի պաշտամունքը (Գ. Ռամո, անդ, 346): Որ բակտրիական և պարսկական կրոնը ասորաքաղաքական կրոնի ազդեցություն տակ էր և կամ անոր մի տեսակ շարունակություն էր, անփոփոխ ապացույց են համարում, Աս ևր աստծու փորձողականներ, պարսկական կրոնի մեջ ընդունվելը քիչ փոփոխությամբ, առանց ընդհանուր ձևը և վերագրումը փոխվելու, միայն Ասոր անունը փոխվեցավ Ահուրամազդայի:

Ասորեստանյան բազմաստվածության կրոնը մինչև իրանական ցեղերուն անցնելը նոր վերածնություն կամ բարեկարգություն չի հիշվում պատմության մեջ, բայց Ասորեստանի անկումից հետո Բակտրիայի մեջ երևան է գալիս մի բարեկարգելի ավանդություն այն է՝ Զրադաշտի վարդապետության և սկզբունքների բարդությունը, որն անցնում է նաև աքեմենյան պարսիկներին:

Ահա այս Զրադաշտի բարդած Ահուրամազդան է, որ Հայաստանում հայ ժողովուրդից պաշտվել է հայկական Արամազդ անունով: Զրադաշտի վարդապետության համաձայն Ահուրամազդան տիեզերքը ստեղծող գլխավոր աստվածն էր, և կենդանացնող արեգակի, լուսնի, հողի, ջրի և ուրիշ մարդկային ճակատագրի վրա բարերար ազդեցություն ունեցող մի բանի տարրերի պաշտամունքը: Թեև կրակի պաշտամունքը մազդեականության սկզբնավորության ժամանակ գոյություն ունեցավ, սակայն, ինչպես տեսանք նախապես այս պաշտամունքը շատ հին ժամանակներից է գալիս, բայց ոչ իբրև գլխավոր աստվածություն, այլ իբրև մեծ սրբություն, իբրև արեգակի երկրավոր ներկայացուցիչ: Շատ տարիներ հետո սասանական շրջանին է, որ կրակին վերագրված գործությունները բազմաձևով աստվածացավ, որուն շուրջ գրվեցան բազմաթիվ աղոթքներ և ստեղծվեցան երկար ծեսեր և արարողություններ:

Քանի որ իմ գլխավոր նպատակս է կրակապաշտական տաճարների մասին կատարել հետազոտություններ և բաղադատություններ, հետևաբար հարկ կհամարեմ մի քիչ ավելի երկար և մանրամասն գրել ոչ միայն տաճարների և անոնց ձևերի մասին, այլ և այդ տաճարների մեջ կատարված արարողության և ծեսերու այն մասերի վրա, որոնք բավականին տաճարների ձևերը բնորոշելու հատկություն ունին: Ուստի այս մասին աշխատությանս մեջ կրկին տեղ պիտի տամ սույն կրոնը ուսումնասիրող և հաստատուն եզրակացություններու հասնող գիտնական պատմաբաններու: Կարևոր մի հանգամանք է գիտնական համար, թե Զրադաշտի երևալը որչափ որ ավանդություններ կվերագրեն Բակտրիայի կամ աքեմենյան առաջին ժամանակներին, սակայն գիտնականների ուսումնասիրությունները միմյանց հակասող եզրակացության են հասնում անոր երևալու ժամանակի մասին: Գիտնականներից ոմանք միանգամայն առասպելական միայն կհամարեն Զրադաշտը, ուրիշներ, որոնք հավատում են անոր գոյության, շատ հին ժամանակներու կտանին: Արդ, ինչու, որ պատմաբան կամ պատմագիր չեմ, հետևաբար ոչ մի սեփական կարծիք չեմ կարող ունենալ այս մասին, ուստի կբաղեմ հատվածներ հանրաժանով գիտնականներից:

* *

Մեդացիների և պարսիկների կրոնը՝ իրենց իրապես և հաստատապես պատմության ասպարեզ իջնելու պահին—Զորաստրի կրոնն էր, սակայն ենթարկված մի կերպ բարեփոխության կամ մի տեսակ վերածնության: Այն Զորաստրը, որ ապրում էր Վշտասպի, այսինքն՝ Դարեհի ժամանակ, որը բարձրացավ Կյուրոսի և Կամանների ճյուղ բակտրիական տոհմի, վերահաստատեց մի կրոն Ասորեստանի այն մասի վրա, որ ձևակերպված և գործադրության մեջ էր ասորեստանյան պետության արիական տարրերի կողմից: Այս կրոնը կբաղկանար եզրագծերից փոխառյալ սկզբունքների մի խառնուրդ և սեմական երկասիրությունների: Զորաստրի ծագումը Ատրոպատենից էր, ուր գոյություն ուներ Սպոտա կամ Ուրմիա մեծ լիճը, Վերին Մեդիայի գավառում: Այստեղ այս պաշտամունքը օտարականների հովանավորության ներքո ավելի անաղարտ պահված էր, քան թե դաշտային տեղերու մեջ: Այս կրակի պաշտամունքը շատ հին էր, ինչպես ասել ենք մեր ներածության մեջ, կվերագրեն Horma իմաստունին, որ ինք ևս աստվածացավ: Նա հույներից անվանվեցավ Omanos, որ ներկայացված է անմահացնող կենաց ծառով:

Բոլոր հեղինակներ համաձայն են այն կետի վրա, թե պարսիկներ աստվածներ ներկայացնող արձաններ չունեին: Պոզանիաս (աշխարհագիր II-րդ դարու) և Ստրաբոն (Տիբերիոս կայսեր (14—37) ժամանակակից) առաջինն են, որ ամբողջապես կամ կրակի սելանի (autel) մասին կխոսին, ինչպես որ այսօր կտեսնվի աստվածունի պետք էր որ մեհյաններ ունենային և թե կհաստատե, որ պարսիկներ, հետնագույն ժամանակների մեջ իրենց աստվածներուն մարդկային կերպարանքով արձաններ են շինել: Օբյուսի որդի Արտաքսերքեսն, պետք է որ առաջին անգամ մտքած լինի այս պաշտամունքը, ինքը պետք է հրամայած լինի, որ Անահիտի արձանները շինվեին Բաբելոնի, Շոշի, Եկրատանի, Արեսպոլիսի, Բակտրիայի, Դամասի և Սարդայի մեջ: Այսօր տակավին կտեսնվին Դարեհի կանգնած հուշարձանների վրա Ասորեստանի նմանությամբ աստվածությունների փորձողավոր պատկերներ և Ստրաբոն կհաստատե, թե Omanos (Horma) աստվածը և Անահիտ աստվածունու պետք էր որ մեհյաններ ունենային և թե Omanos-ի պատկերները կտարվեին զանազան հանդեսներու: Վերջապես, զարմանալի չէ, որ արևմտյան իրանցիները, շրջապատված կրոնական արձաններ գործածող ժողովուրդներով, կամաց-կամաց չազդվեին և մուտ չգտնեին իրենց մեջ արձանների գործածությունը: (D. Ramée, Hist. generale de l'architecture, p. 346—349).

* *

Ապահովապես նվազ ծանոթ են արևելքը կառավարողներ. դասական ժամանակի պատմագիրներ կարողացան միայն Պարսկաստանի նկատմամբ ընթացիկ ավանդությունները հավաքել, տիրապետողները ոչ մի հիշատակարան չեն թողած իրենց պատմության:

Կրոնը ավելի արևելքում հաստատված էր իր խոշոր գծերուն մեջ, երբ ժողովուրդը ապստամբեցավ Ասուրբանիպալի դեմ և այն ժամանակվան տիրապետողի կրած խոստովանող անունը ապացույց է, որ կրոնը գործածության մեջ էր արքայական ընտանիքի մեջ: Գրեթե չպիտի կարողանանք հասկանալ այն զանազան հեղաշրջումները, որ կատարվեց այս կրոնը իր ամենահին ձևը ստանալիս առաջ, որոնք սուրբ գրքերը պահան են մեզ: Ըստ ոմանց մազդեականությունը ծագում առավ Aryaném Vædo-ի մեջ, ըստ այլոց միայն Մեդիայի մեջ ծագում առավ՝ իրանական գաղթականության գրեթե վերջին ժամանակներուն մեջ: Նույն հետո, ինչ որ դարերու գործ էր վերագրեցին միայն մի մարդու ազդեցության, ազգային ավանդությունները, ճշմարիտ կրոնը հաստատած լինելու պատիվը վերագրեցին Զրադաշտ (Զորաստր) մարգարեին: Գրեթե դասական ժամանակների բոլոր գրողներ համաձայն են այս անձնավորությունը առասպելական հնագույն ժամանակի մեջ դնել: Հեռմիպոսու և Էուդոքս կանդեն թե, նա կծաղկեր Ալեքսանդրից վեց կամ յոթը հազար տարի առաջ էր քան Մովսես և Կյուրացի Քսանթաս կհաստատե, որ իր մահվանն վեց հարյուր տարի էր անցել, երբ Քսերքեսն արշավեց Աթենքի վրա: Ըստ ամենահին ավանդության նա ծնած էր Ռաքայի մեջ Մեդիայում կամ Ատրպատականի մեջ և կապրեր իրանական ցեղի առաջին դարուն, այն ժամանակներում, որ ժողովուրդը տակավին բնակած էր Բակտրիայի մեջ: Նա արքայական սերունդից էր և նախքան իր ծնունդը աստծուց ընտրված էր աշխարհը բարեկարգելու համար: Իր մանկությունը և երիտասարդությունը մշտական պայքար եղավ հանդիպ դեմքերու, միշտ հարձակող եղավ, միշտ հաղթող էր և ամեն մի փորձությունից ավելի կատարյալ փորս կգար: Երբ երեսուն տարեկան եղավ գերագույն ոգի Վոհումանոս երեվցավ անոր և առաջնորդեց Ահուրամազդայի ներկայության: Աստված հարցաքննության հրավերելով հարցուց անոր. «Ո՞րոնք են երկրի վրա լավագույն արարածները», նա պատասխանեց, որ «մարդկանց մեջ այն է լավագույնը, որուն սիրտը մաքուր է»: Հետո ուղեց գիտնալ յուրաքանչյուր հրեշտակի անունն ու պաշտոնը, բնույթը և վերագրումները, վատ սկզբունքները: Ահուրամազդան անցավ բոցեղեն լեռան վրային, թույլ տվավ բանալ իր մարմինը և սրտին մեջ հալած մետաղ լեցնել տալ, առանց որևէ վնաս կրելու: Այս բաները հետո, աստծու ձեռքից ընդունեց Ավես-

¹ G. Maspero. Hist. Ansienne des peuples de l'Orient. p. 609.
² Սկզբունքների մեջ բան տարի է գրված փոխանակ վեց հարյուրի:

Կազմող

տան՝ օրինաց գիրքը և վերստին զրկվեց երկրի վրա: Aourvatâçpa որդի Վիշտասպի մոտ, որ կթագա- վորեր այն ժամանակ Բակտրիայի վրա և ասպարեզ կարգաց պալատի գիտնականներուն: Երեք օր երեսուն հոգի աչ կողմեն, երեսուն հոգի ձախ կողմեն փորձեցին փեճել և մուրեքեցնել, երբ որ վիճողները խոստովանե- ցին իրենց պարտվելը, այն ժամանակ հայտարարվեց, որ ինքը կուգար աստուծո կողմեն և սկսեց կարգալ Ավեստան վեհապետներու առջև: Իմաստուններից հա- լածվելով և իբրև խաբեբա և անբարիշտ ամբաստան- վելով, անոնց հաղթեց պերճախոսությամբ իր հրաշք- ներով: Վիշտասպը՝ իր կինը և զավակը հավատացին ա- նոր և ժողովուրդյան մեծ մասը հետևեցին անոնց օրի- նակին: Ավանդությունը նաև կապելացնե թե տակավին երկար պարեցավ ամենից մեծարված իր առաջնորդու- թյան սրբություն պատճառով: Ըստ ոմանց կայծակնա- հար մեռավ, ըստ ուրիշների Balkh-ի (Բակտրիա) մեջ թուրանյան մի գինձորի ձեռքով խողխողվեց: Հա- ճախ խնդիր եղած է, որ նա մի պատմական անձնավո- րություն է, թե՛ մի դիցաբանական հերոս, այսպիսի մի հարց որոշ կերպով չի կարելի վճռել, բայց կարելի է ապահով լինել որ, եթե իսկապես ասպարեզավ, սակայն իր անունից շուկ անկեց ոչինչ չհասավ մեզ:

Սկզբում, Իրանի գլխավոր աստվածը երկինքի ամ- բողջական բոլորակն էր, աստվածներից ամենն զորա- վորը, որովհետև նա «հագած ունեք երկնքի հաստատուն կամարը», ավելի գեղեցիկը, ավելի իմացականը, որուն կանգունները ունին ամենն ավելի ներդաշնակ համաշա- փություն, իր մարմինը լույսն է, «Գերազույն և անաս- ման» արեգակը և լուսինը իր աչքերն են: Հետո առանց կորցնելու իր նախնական հատկանիշը, հետզհետե փոխվեցավ վերացականի և գրեթե ամբողջովին հեռա- ցավ նյութականից: Սկզբում, Ահուրամազդան ներկա- յացնելու համար փոխ առին Ասուրի խորհրդանշանը և արձանագործները թևավոր բոլորակի կամ պսակի մե- ջեն զուրս եկող մի կիսամարմին ցույց տվին, ինչպես հարթաքանդակ կրողմվեր Նինվեի հուշարձաններու ճակատին: Տեստագրին երևակայեցին պատկառելի հա- սակով մի հետազվոր, որ կհայտնվեր երբեմն Իրանի փերիշտաններուն: Ահուրամազդան անունը կուտային ա- նոր ամենագետ, բարության ոգի, գերազանցորեն ի- մաստուն, զլուսավորը, շողջողունը, ամենամեծը, ամե- նաբարին, ամենակատարյալը, ամենախիմաստունը և ամ- եննագեղեցիկը: Ինք անստեղծ է, բայց ստեղծել է ա- մեն ինչ, իր գործերի վարչության մեջ, ներկա է իրեն ենթարկված էություններու լեզուներով: Իր աշակիցների կարողագույնները վեց հատ գերագույն ոգիներ են, ո- ռոնք Ameshaspentas (Amchaspands) «բարեգործ ան- մահներ» կկոչվեն: Սկզբից բնության աստվածներն էին արեգակը, լուսինը, երկիրը, քամիները և ջրերը, բայց հետո անոնց ավելջ նյութական պաշտոններ վերագրվե- ցին, անոնցմե ընտրվեցին vâhaumano «բարի ոգին» Ashavaista ամենամարտը» khshathravairyâ «ցան- կալի թագավորություն» Çpenta ârmâii «կատարյալ ի- մաստությունը», Haourvatât առողջությունը, Ameretât «անմահությունը»: Իրենց տիրոջ նման լուսավոր այս լոթը միասին ունին միևնույն մտածությունը, միևնույն խոսքը, միևնույն գործը, միևնույն հայրը, միևնույն տեղը, այլ սակայն անոնցմե յուրաքանչյուրը իրեն հա-

տուկ տիրապետության սահմանն ունեք, որով ինքը կըբարվեք, առանց օտար հսկողության: Բարի ոգին կհսկեր տաճարներու վրա, ամենամարտը կհսկեր կը- րակի վրա, ցանկալի թագավորությունը՝ մետաղների վրա, կատարյալ իմաստությունը՝ երկրի (հողերի) վրա, առողջությունը և անմահությունը բույսերի և օդի վրա: Ասոնցմե զատ, տիեզերքի մեջ տարածված են հա- զարավոր Yazatas (Yzeds)-ներ, որ կհսկեն տիեզերքի մասերի և կազմվածքի պահպանության վրա: Աստվա- ծային լույսի ոգին Միթրան կհսկե գեղեցիկ արտա- վայրերուն, արթուն Միթրան երկնային Yazatas-ներին. առաջինը, արագաթուղ ճեծյալ անմահ արեգակից ա- առաջ, ոսկեղենիկ պերճությամբ, առաջինը կսլանա: Հե- րա լեռան գլուխը, առաջինը կըռնե գեղեցիկ գագաթ- ները, և իր բարեբար հայացքը կխոնարհեցնե արիացի- ներու բնակարաններու վրա:¹

Ահուրամազդան և իր ընկերները ոչ տաճարներ ու- նեին և ոչ խորաններ, թեպետ երբեմն մարդու և կեն- դանիի նմանությամբ պատկերներ ձևակերպեցին հար- թաքանդակներու մեջ, բայց ոչ ոք չէր կարող համար- ձակել նույն կենդանական և մարգարեական պատկեր- ները շինել իրենց սրբարաններու մեջ, որոնց մեծարում էին ասորեստանցիներ և եգիպտացիներ: Սակայն բը- լուրներու բարձունքին պալատներու մեջ, քաղաքներու կեդրոնին վրա, ասորույն, այսինքն պատասպարան կենդանիներ, ուր ի պատիվ անոնց՝ կրակը կվառվեր և չէր մարվեր դարե ի դար: Այն ասորույնները առհա- սարակ զույգ զույգ կշինվեին, և այսպես է, որ կհան- դիպենք զանազան կողմերու ավերակների մեջ, ինչպես Նաբչի Ռոստեմի մեջ: Ասորույնները խորանարդ ձև ունին և կնմանին կցված աշտարակներու շրջա անկյուն- ներու վրա, կիսաբոլորակ աղեղներով պսակված սյու- ներով, եռանկյունի ատամնաշարերով շրջապատված է վերևից և տանիքի վրա խարույկը դրվելու հատուկ տեղը թեթևակի փորված է:

Չոհի արարողությունը երկարատև էր և կբարդա- նար ձեռնամուրթությամբ (manipulation) ու ծիսակա- տարություն հատուկ դյուրական անվերջ հրեցողու- թյուններով, ուր որ կային մշտավառ կրակ պահելու համար շահամանված ասորույններ, այնտեղ կրակը կվառնեին նախապես կեղևը հանված և մաքրագործված ճյուղերով (ճիպոտ), հետո կպահեն ընտիր տեսակի փայտերի հետ, նախապատվություն էին տալիս նոճիին և սարդենիին: Բայց զգուշանում էին կրակը ուժեղաց- նելու համար բեռանով փշելե, մարդկային շունչը սրը- բապղծում էր կրակը և ով որ կամավորապես այս ծանր հանցանքը կգործեր՝ մահուամբ կպատժվեր: Սովորա- կան նվեռները կբաղկանային հացե, պտուղների, անու- շահոտությունների, ծաղիկների, բայց երբ առիթը պա- հանում էր մի արյունալի զոհաբերություն, նախապա- տիվ համարված զոհը ձին էր, հետո եզը, կովը, ոչխա- րը, ուղտը, էջը և եղջերուն: Երբ մեկը կցանկանար մեռյալներու աստծուն շնորհ ստանալ, մի մարդ կըղ- հեր: Ահուրամազդայի երկրային ներկայացուցիչ թագա- վորը երգեցողական արարողություններու կմասնակցեր, եթե ինք բարեհաճեր, բայց բացի իրենից, ոչ ոքի ներե-

¹ Masps., Hist., ancienne des peuples de l'Orient. Paris, 1909, p. 608—618.

լի չէր ազատ համարվել մոգերի միջնորդությունից: Հա- վատացյալները թափորով կերթային ծիսակատարու- թյան հատկացյալ տեղը, ուր կղերը (քահանան) խուլորը գլխին դրած կոզեկոշիք ցած ու խորհրդավոր ձայնով, թագավորին և ազգին համար երկնային օրհնությունը խնդրելով: Հետո զոհը կսպաներ գլխին մի հարված տալով, մաս մաս կկտրտեր և կբաժաներ ներկա եղող- ներուն, առանց մի մաս թողելու, մի քանի պարագա- ներու մեջ, զոհը ամբողջովին կայրվեր, բայց հաճախ մի կտոր ճարպից և փորտիքներից կձգեին կրակի վրա, զոհարարը խուլորից կախված ժապավեններով ընթանը կծածկեր, իր շնչի կրակին հպելը արգիլելու համար, ձեռքը կըռներ մոշենի ճյուղերու փոքր խուրճը բարես- ման և կպատրաստեր համամ-ի խորհրդավոր ըմպելի- քը: (Maspero, Hist. ancienne des peuples de l'Orient, p. 620—622).

Հին պարսիկները քաղաքացիներու կրոնքը եղող աստղերու պաշտաման հետ կմիացնեին կրակի պաշ- տամունքը, որ կշարունակվի այսօր գեպրեների մոտ: Քաղաքայի և Ասորեստանի աստղերու պաշտաման նը- վիրված հարկավոր աշտարակներու նման մի հազվա- գյուտ օրինակներն մեկն է Ճսուրի սասանական, աշ- տարակը:

Աքեմենյան շրջանի կրոնական ճարտարապետու- թենն մինչև մեր օրերը հասած մնացողները, Պերսե- պոլիսի բարձրաշենքի գագաթին քանդակված բազին- ներն և կրակի սրբարանները, որոնց երկար ժամանակ կասկածելի մնացած գոյությունը լիովին լուսաբանեց M. Dieulafoy: Այնտեղ որոշ կտեսնվի վատարան պա- րունակող մի cella, որ կրկնակի մի պարիսպով կը- պաշտպանվի ամեն տեսակ սրբապղծությունների, և այս հատակագիծը պետք է, որ ընդօրինակված լինեք հույների բնակարանների մեջ հոմերական դարերին, ուր վատարանը կպահեր մի նվիրական սրբություն: Երբիմ- ներ: Երբիմը եթե Քաղաքայի մեջ շնչված և ոչ մի հետք չէ թողած, Ասորեստանի մեջ կվերստանա իր մեծ կա- րևորությունը և ինչպես Եգիպտոսի մեջ, երկրային բնա- կարանի ձևը կներկայացնե, և աղտոտ նմանությունը կօգնե մեզ վերականգնել ձևերը:

Պարսկական կրոնը, դամբարաններից անկախ, մարդկային մնացորդները զետեղելու համար մի տեղի կարիք կզգա, գեպրեի Դախման է այս տեղը:¹

* * *

1754 թվականին² Անքթել անունով մի ֆրանսացի գիտնական զրկվեցավ Հնդկաստան, որը երկար ժամա- նակ մնալով այնտեղ և բարեկամամալով Հնդկաս- տանի մոգերուն հետ ծանոթացավ այժմյան կրակա- պաշտներու ձեռքում եղած Ավեստայի և անոր վար- դապետություններուն հետ, նաև ծանոթացավ անոնց կրակապաշտական տաճարներու և կրոնական արար- ողությունց հետ: (Ի նկատի ունենալ Հնդկական կրակա- պաշտության ազդեցությունը գեպրեներու վրա և Աթաշ- կահի մասամբ Հնդկական ձևի վերածվելը):

¹ Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է:
² Այս մասը մեջ³ ենք բերում նույն նյութին վերաբերող մի այլ սեպերի ձեռագրից՝ իբրև շարունակություն նախորդ հոգ- վածի:

Բայց նախքան Անքթելի ուսումնասիրության վրա խոսելը, կարևոր եմ համարում մեջ բերել Բաքուի Սու- րախանի ըսված մասի վրա՝ ներկայիս գոյություն ու- նեցող կրակապաշտական ասորույններ, որ ըստ նմա- նություն շատ է հիշեցնում Dieulafoy-ի զույգ ասորու- շաններու ձևերը, թեև այս վերջինը զույգ չէ:

Բաքուի մոտ, Սուրախանի ըսված արվարձանին մեջ, մինչև այսօր գոյություն ունի մի լքյալ ասորույն, որը վկա է երբեմն, նույնիսկ քիչ ժամանակ առաջ, Բա- քուի և շրջակայքի մեջ մի կրակապաշտ ժողովուրդի գոյության, որը այժմ անհետացել է:

Թե ի՞նչ ձևով այնտեղ կրոնական պաշտամունքներ կկատարվեն, այդ մասին տեղեկություններ խիստ հա- տուկտոր են, որոնք իր կարգին կբաղեմ գրական աղ- բյուրներ: Իսկ զավով անոր ձևին, քիչ կտարբերվի հին աքեմենյան շրջանից մնացած Պարսկաստանում Նաքշե Բուստեմի մեջ Dieulafoy-ի հայտնաբերած զույգ աս- րույններն:

Պարսկաստանի ասորույնները, որոնց մասին խո- սեցի վերևում, ունին երկու կամ երեք զանազանու- թյուններ, որոնց մեկը՝ վրամական կրակի մշտավառ ասորույնը, ինչպես Նաքշե Բուստեմինը, խորանարդ էին և բարակտուր՝ քաղաքների հետո ժայռերի և բլուր- ների վրա. ներքին շունին անոնք, արտաքուստ միայն կերկին ճակատի անկյուններու վրա աղեղնակապ որ- մասյուններ, իսկ կատարը վերջացած ատամնաշարերով: Սույն խորանարդի վերևի մասին, այսինքն տանիքին վրա կվառվեր վրամական մշտարորոք կրակը, կրակի բուրբուրու ձեռքով, և շուրջը բացօթյա կխտարվեր կրոնական պաշտամունքը, զոհաբերություն, ևն ևն բազմամրոխ հավատացյալներու ներկայությամբ:

Բաքուի ասորույնը, ընդհանուր տեսքով, մեծ զանազանություն չունի աքեմենյան ասորույններին: Բաքուի մեջ տարբերությունը այն է, որ ի հնումն սո- վորական եղող խորանարդի տեղ շինված է շրջա սյու- ներու վրա կամարակապ և գմբեթավոր փոքրիկ մի շի- նություն, ըստ երևույթին նույն շափով ինչ շափով որ էր Նաքշե Բուստեմի ասորույնը: Մեքը դատարկ և վրան գմբեթավոր: Միջի գատարկությունը, անշուշտ արդյունք է երկար դարերի հետո, ծիսական ձևերի փոփոխության, և անշուշտ ազդեցություն է հնդկական կրակապաշտա- կան ազդեցության, որուն մասին քիչ հետո պիտի խո- սվիմ, իսկ վրայի գմբեթը նույնպես ճարտարապետական մի ժամանակակից ազդեցության արդյունք է, որ փո- խարհներ է Նաքշե Բուստեմի երդիկին կամ տանիքին: Նաքշե Բուստեմի մեջ ասորույնի վրա հարթ եր- դիկ լինելու անհրաժեշտություն կար, որովհետև այդ երդիկին վրա աթաղահաջ պիտի դրվեր և բոլորքվեր մշտավառ կրակը և բոցերը բարձրանալով տեսնակի պիտի լինեք շուրջը հավաքվող հավատացյալ ժողովուր- դի բազմություն: Բաքուի ասորույնին վրա առանձին կաթաղահաջ գնելու կարիք չկար, անոր կրակը առաջ կու- գար գետնի տակի նավթային գազերու բռնկումից, որը անցնելով շրջա անկյուններու մեջ դրված խողո- վակներն բոցերը կբարձրանային օդի մեջ թերևս մի քանի կանգուն, հետևաբար, ասորույնի շենքին ավելի ճարտարապետական վայելչություն պիտի տար խորա- նարդի գմբեթը:

Գմբեթի տակ խորանարդաձև շենքի մեջը անպայ- մանակ

ման հատուկ էր մոգերուն և մոգպետներուն, իսկ ժողովրդյան համար անմատչելի, իսկ հավատացյալ ժողովուրդը հեռվից պիտի տեսներ մշտաբար բացավառումները բոլորված ատրուշանին շուրջը որոշ հեռավորության վրա: Երևի այս նպատակով է որ թողված է Սուրբախանի մեջ մի ընդարձակ բակ ատրուշանի շուրջը և հեռվից շրջապատված շենքերով, որոնք վանական տպավորություն են թողնում, ունին իրենց մեջ ոչ միայն բազմաթիվ բնակության հատուկ սենյակներ, որոնց մտից դռներուն վրա արագերեն և մասնավորապես հնդկերեն արձանագրություններ կան, այլ և ծիսական արարողություններու և կարգերու հարմարեցված բաժանումներ: Ըստ ավանդության, հին ժամանակ այստեղ նստում էր կրակապաշտից մեծ մոգպետը (ըստ Շարդենի), այլև կատարում էին զոհի արարողություններ, ճգնություններ, ապաշխարություններ և այլ ծիսակատարություններ:

Առանձնապես ուսումնասիրության կարոտ է այս ընդարձակ շենքը իր բոլոր մանրամասնություններով, նախ մատչելի դարձնել ուսումնասիրների և բանասերների գտնված արձանագրությանց բովանդակությունը, որոնք թերևս պիտի օգնեն իմանալու թե, ո՞ր մասի մեջ կհավաքվեր ժողովուրդը ծիսական պաշտաման ժամանակ, որ մասն էր զոհարանը և կամ ինչ ձևով կբաժանվեր հավատացյալ ժողովուրդը ատրուշանից, սրբություն սրբոցից ըստ նույն դավանության՝ պղծություններից ազատ պահելու համար:

Որովհետև, ըստ ճանապարհորդական և գրական տեղեկություններու, այս ատրուշանը վերանորոգել են Հնդկաստանից եկող ուխտավորներ վաճառական կամ կրոնական, հետևաբար հավանական էր, որ օգնե Հնդկաստան, հատկապես կրակապաշտական սովորությունները և պարակապան հին լեզուն ուսումնասիրելու համար ճանապարհորդող Անքթելի նկարագրությունները այս մասին և անոր տված քաղաքությունները. որովհետև այստեղ ոչ ժողովրդյան մասը (որ անշուշտ շենքերով շրջապատված ընդարձակ բակին մեջ էր), ոչ զոհի սեղանին, տեղը և ոչ ուրիշ պաշտաման հատուկ առանձին տեղերը հայտնի են:

Ինձ համար անհնար էր այստեղ Անքթելի հեղինակությունը գտնել, ուստի ես առայժմ պիտի բավակախանամ Փ. Միքայել փաշայի Նդիշի քննադատության առջաբանին մեջ առաջ բերած քաղվածքներին և վկայություններին. թեև անհամեմատ կարևոր էր և օգտակար կլիներ բուն իսկ հեղինակի գործը կարգով մանրամասնությունը:

Ըստ Փորթուզալ Միքայել փաշայի «1754-ին Անքթել Տյուրքերն անուն գաղղիացին և Հնդկու երթալով, և ետ քաղում դժուարութեանց մտերմանալով Տեոթուր Տարապ անուն մովպետի հետ, ստիկ ուժով ձեռք ձգեց սրբազան մատնից զանազան օրինակներ, զորս բերանացի կթորգաներ նմա Տարապ և նա քի գիր առնուլը և քաղում դարերն հետո վերադառնալով ի Գաղղիա կըհրատարակեր (1771-ին)»: (Քննադատություն Նդիշի Փ. Մ. փաշայի, էջ 88):

«Մեհայան մադդե զյանց. Շատ հին ժամանակաց մեջ պարսիկք (այսպես կսկսի Փ. Մ. փաշա կրակապաշտական ատրուշանների մասին խոսելիս) իրենց ատրուշանները լերանց զազաթան վրա կկանգ-

նեին տերթկոք: Տակավ առ տակավ կոփածո և մնայուն ատրուշանք սովորական եղան, հետո զնոսա հարկածածով շենքերով փակեցին, որպես պատմեմ մեզ Սուրապոն: Անցյալ դարուն մեջ Անքթելի տեսածներն ալ ի Կյուճեքաթ գմբեթահարկ էին»:

«Մազդեական մեհներ երեք գլխավոր մասունս ունի, միջավայրն ընդարձակ գավթի մի է՝ ուր կկենան հասարակ հաւատացյալք հանդեսի ատեն. սորա ձախակողմն է կրակատունն (աթաշկահ) և աջ կողմն հաշտից տեղին (իզեշեխանն): Աթաշկահին մեջ է սրբազան կրակի ատրուշանն կամ բազինը և անոր վերաբերյալ սպասքն: Ատրուշանը երեք ոտնաչափ բարձրությամբ կճյա անոթ մի է՝ մոխրով լցյալ, և հաստատյալ քառակուսի և կես ոտնաչափ թանձրությամբ խարխուի մը վերա՝ գոր առողջ կկոչեն: Ատրուշանին քովը կգտնվի մովպետին կճյա բազմարանը և հանկուտնս կրակատան դարաններ՝ որս կպահեն զփայտ և զծխաներին: Աթաշկահը վառմական կրակն ունի՝ եթե մեհայան անոր նվիրյալն է, և կամ զկրակն առաքան, եթե սովորական կրակատուն է: Անդ միմիայն քահանայից ներելի է մտնել և այն ալ ետ թողլու ի դուրս զկոշիկս և զկրկնոցս: Հասարակ ժողովուրդը վանդակյա դռներու կրկնին միայն կրնա դիտել անոր ներքնակողմը: Երկու կամ երեք մոգք գիշեր ցերեկ կպահեն զկրակն: Օրվան յուրաքանչյուր պահուն (կահ) նոր փայտ կհավելուն՝ աղոթս առնելով, ու այդ գործողության ատեն պարտ են զգեմա ծածկել փանդամավ և զձեռս առաքանալ: Իզեշեխանին կամ զոհարանին մեջ կըլլան պատարագք և զոհողությունք: Մա երկայն քառակուսի սալահատակ սրահ մը է, որ փոքրիկ ջրանցյուղ կբաժանի ի զանազան մասունս, որք արվիս կհորջորջին: Որքան արվիս ըլլա իզեշեխանն՝ այնքան կրակաբուրք կրնան զատ զատ պատարագ մատուցանել միանգամայն: Յուրաքանչյուր արվիստ աշակողմն է նստարան մը զոհարանը մոգին հատուկ. վիժատաշ սեղան մի՝ արվիս՝ որտ վրա կը դնեն զսպասս զոհից և զգործիս, և քարե պատվանդան մը կկրե զԱվանտ՝ այս է սրբվելու ջրո կոնքը: Ի ձախակողմն, ատրուշան մի փոքրիկ՝ հաշտից սեփականացյալ, որ քաշկահին կրակը կը ներկայացնե՝ առանց անոր հավասարազոր ըլլալու, և զոհազործությունն առթիվ միայն կվառի: Առնթեր սմա՝ զոհարար մոգին և անոր սպասավորին համար մեկ մեկ նստարան, և այլ վեմք՝ որոնց վրա կըրվին պահեստի շերտերն և կնդրուկ:

Աշխարհիկ փարսիներ՝ եթե ազատ են ի պղծութենե կրնան մտնել իզեշեխանն ի ժամ հաշտից: Եթե գիտությունը նվիրագործող քահանային պիղծ որ ներկա կգտնվի, պաշտամունքն ոչինչ կըլլան և հարկ է վերստին սկսանել: (Փորթուզալ Միքայել փաշա. Քընդադատություն Նդիշի, էջ 164—166, վեներիկ, 1903 թիվ):

Հնդկաստանում Կյուճեքաթի մեջ Անքթելի տեսած կրակատան նկարագրությունը բավական մանրամասն է, և որոշ չափով պատկերանում է մեր առջև անոր ձևը. մասնավորապես կատարված արարողություններու կարգերը լրացնում են տաճարի ձևի մասին նկարագրության պակասները:

Թեև Հնդկաստանի ատրուշաններու չափերի մասին մի տեղեկություն չկա, սակայն, արարողությունց ձև-

րեն պարզապես կարելի է հետևանքի որ, Կյուճեքաթի գմբեթահարկ կամ հարկածածով աթաշկահները մեծ շինություններ չէին: Ինչպես կերևի, պարզ հավասարակողմ կամ երկար քառակուսի ձևով շենքեր էին, որոնց մեջտեղը դրված էր կրակի խարուչիկ կամ ատրուշանը. ատրուշանին քով դրված էր մովպետին բազմոցը, անկյուններում շինված էին դարաններ՝ որոնց մեջ կպահվեին մշտավառ կրակի համար ընտրված փայտեր և ուրիշ արարողությանց հատուկ սպասներ: Բարեբախտաբար այստեղ մասնավորապես շեշտված է որ, սույն աթաշկահին մեջ միայն քահանայից ներելի էր մտնել (ինչպես եբրայական խորանին սրբություն սրբոցին մեջ), իսկ հասարակ ժողովուրդը աթաշկահին մեջ կատարված արարողությունը պիտի տեսներ վանդակապատ դռներու հետևեն: Այս պարագան ևս ապացուց է որ, իսկական վառմական կրակի աթաշկահը կամ գմբեթահարկ շենքը փոքր շենք էր և հավատացյալ ժողովուրդը, այս սրբություն սրբոցից որոշ չափով հետևաքաջ գավթի մեջ մնալով պիտի տեսներ արարողությունը՝ սրբություն սրբոցը ժողովրդից առանձնացնող ունե վանդակապատի հետևից: Այս աթաշկահին մեջ, սրբազան կրակը ինչպե՞ս կվառեին, այս մասին ոչինչ չէ գրված, սակայն պարզ է որ, շենքի կամ սենյակի մի մասում դրված կլինեին վառարանը և այն տեղին կրակը կբերվեր մովպետին կողքը դրված ատրուշանին վրա:

Աթենքի նկարագրությունից նույնպես կտեսնվի, որ զոհարանը (իզեշեխանն) բոլորովին անկախ էր աթաշկահից և կգտնվեր գավթի աջ կողմը (որ նմանատեսալ աթաշկահի և աջ կողմը կլինի) առանձին մուտքով: Այս շենքին ձևը ավելի որոշ նկարագրված է որ, երկար քառակուսի սրահ է, գետնը սալահատակած և զանազան ջրանցքներով բաժանված է զանազան մասերու, որոնք արվիս կկոչվին. յուրաքանչյուր արվիսներով բաժանված մասերու վրա առանձին զոհաբերություններ վարելի է կատարել և յուրաքանչյուր արվիսի աջ կողմին դրված է զոհարար մոգի հատուկ նըստարանը, նաև մի սեղան զոհի հատուկ, որու վրա դրված են զոհաբերության հատուկ սպասները: Չախախողմն մի փոքրիկ ատրուշան որուն մեջ վառված կրակը՝ նվազ սրբազան է քան վառմական կրակը, որ կը վառվի իսկական ծածկութեամբ շենքին մեջ և մշտավառ է: Այս ատրուշանին մոտ կգտնվին զոհարար մոգին և անոր սպասավորին համար նստարաններ: Այս հարկի մեջ, նմանապես անթույլատրելի է մտնել հասարակ ժողովրդին. ներելի է համարվում մտնել այն հավատացյալներուն համար, որոնց պղծություններից ազատ լինելը ապահովված է: (Այս օրենքը շատ նման է քրիստոնեություն մեջ գործադրված այն օրենքին, որ ապաշխարության ենթարկված մեղավորին ներելի էր պատարագի արարողություն տեսնել):

(Չվարթնոցի արտաքին աստիճաններու ընդհատման պատճառը գտնել խնդրի առարկա եղող բաժանման մոտ. առաջ էր շինված թե հետո):

Այսքան մանրամասնությունը բավական է մեզ, Բաբուլի, Սուրախանի արվարձանին մեջ գտնված կրակի պաշտաման տաճարը, Կյուճեքաթի կրակի պաշտման տաճարներու հետ համեմատության դեմու համար:

Հնդկաստանի կրակի մեհյաններու նման, Սուրախանի աթաշկահը ևս ընդարձակ գավթի մեջ կգտնվի և գավթի աջ կողմը գմբեթահարկ աթաշկահը: Այս շենքը փոքր քառակուսի է՝ շուրս անկյուններու վրա դրված շուրս ամուր սյուներ կկրեն տանիքը և գմբեթը. շուրս սյունամեջերը բոլորովին բաց են և սյուները սրակամար աղեղներով կապված են միմյանց՝ գրեթե շենքի բարձրություն հավասար: Սակայն Կյուճեքաթի աթաշկահներու համար նկարագրված կահավորումը միանգամայն բացակայելն զատ, հայտնի ևս չէ թե ի՞նչ ձևով կկահավորվեր և ի՞նչ դիրքով անոր մեջ տեղ կոռնեին մովպետը և մյուս մոգերը: (Ինչպես երևում է Հնդկաստանի մեջ կրակապաշտական հին ձևերը ինչպե՞ս հնդկական կրոնի ազդեցության տակ և որոշ փոփոխություններ եղել են տաճարներու ձևին մեջ, իսկ Բաբուլում երևում է որ գրեթե անփոփոխ մնացած է):

Սակայն—այս կահավորման բացակայությունը և կղերականաց պաշտաման ժամանակ դիրքի անորոշությունը երկու գլխավոր պատճառներ ունի: Նախ որ վաղուց քրված մի աթաշկահ է և թերևս ավելի քան հարյուր տարի է ի վեր կրակապաշտներ գոյություն չունին Բաբուլի և շրջակայից մեջ, հետևաբար ոչ մի սրբարողություն չի կատարվում այստեղ, և ընդհանուր շենքը գործածվում էր բոլորովին այլ նպատակի համար, հետևաբար շատ բնական է որ այստեղ կրոնական նշանակություն ունեցող շարժական կամ անշարժ կարասի կամ սպասներ չէին կարող գտնվել: Երկրորդ ինչ կվերաբերի փայտի պահարաններուն, որոնք գոյություն ունին Կյուճեքաթի աթաշկահներու մեջ, այս աթաշկահին մեջ արդեն կարիք չկար, որովհետև այստեղ վառվող կրակը փայտի կրակ չէր, այլ գետնի տակից նավթային գազի արտաշնչություն քնեկումն էր, որ շուրս անկյունի, շուրս հաստ սյուներու մեջ դրված խողովակներու միջոցով կբարձրանար շենքի կտուրը, և կբացավառվեր շենքի շուրս անկյուններու վերա թերևս գմբեթին ալ բարձր և ամեն տեղից տեսանելի: Նույնիսկ կարելի է որ մովպետի կողքը դրված աթաշկահը ևս, ինչպես տեսանք Կյուճեքաթի աթաշկահին իրեն մեջ, այստեղ հավանորեն դարձյալ գազային կրակով կվառվեր:

Գալով աթաշկահի աջակողմին վրա Հնդկաստանում երևցած իզեշեխաննին կամ երկար քառակուսի ձևով զոհարան—սրահին, այստեղ իբր առանձին շենք գոյություն չունի. եթե ունի իսկ, ժամանակի ընթացքում անհայտացել է՝ գուցե մարդկանց ձեռքով, սակայն աթաշկահի գտնված տեղի ընդարձակ գավթի շուրջը ամբողջովին շրջապատված է շենքերով, որոնք վանական մի հաստատության տպավորություն են թողնում. բնակության հատուկ բազմաթիվ սենյակներ կան այդ շենքի մեջ՝ զանազան չափերով և ձևերով, և առհասարակ այս սենյակներու դռներուն վերևը քառակուսի սրբատաշ քարերու վրա փորագրված—արաբերեն և հնդկերեն արձանագրություններ կան: Այս արձանագրություններն, դժբախտաբար ես օգտվելու հնարավորություն չունիմ. նախ այն պատճառով որ ինքս չունիմ և չեմ գտած այդ արձանագրություններու լուսանկար կամ ձեռագիր օրինակները. երկրորդ՝ չեմ տեսած ունե աղբյուրի մեջ այդ արձանագրությունները ընդօրինակված կամ թարգմանված: Կարծեմ որ այդ արձանագրություններու բովանդակությունը, որոշ չափով բա-

ցատրոլոթյուններ կպարունակեն շենքի նպատակի, տեղի պաշտաման և ծիսական արարողություններու մասին: Թերևս ապագային մեջ հմուտ գիտնականներ ընդհանուրի սեփականություն դարձնեն այդ արձանագրություններու բովանդակությունը: Այս սենյակներուն մեջ կան այնպիսի սրահներ, որոնք ըստ երևույթին, պարզ հայտնի է, որ բնակության հատուկ շենք, այլ ունի ծիսակատարության հատկացված են, որովհետև ունեն մեջը այնպիսի հարամասունքներ, որոնք ցույց կուտան կրոնական ունի արարողության համար շինված:

Այս երկար քառակուսի սրահներին մեկը որ ամենին ավելի հավանականություն ցույց կուտա, ծիսակատարության հատուկ լինելու, թեև աթաղահանի հետ անմիջապես մի գծի վրա չէ, այնուամենայնիվ գավիթի աջակողմն է (գավիթի ձախ կողմին վրա դեպի կենտրոն կգտնվի կրակի տաճարը կամ աթաղահանը), եթե գավիթ մտնենք և դեպի կենտրոն գնալով երեսնիս դարձնենք, գավիթին ձախ կողմին վրա կտեսնենք աթաղահանը, իսկ առանձին ձախակողմը շրջապատող շենքերու մեջ այն սրահը, որ գտնված սենյակներուն մեջ բոլորովին տարբեր ձևով է շինված և պարզ հայտնի է բնակության համար շինելը:

Հայտնի բան է, որ այս մեծ կրակատունը, որ ըստ Շարդենի տված բանավոր տեղեկություն, մովպետյան մովպետը անպայման պետք էր որ ունենար նաև իր զոհարանը, սակայն կարող էր պատահել որ անպայման պարտավորվել չէր անմիջապես աթաղահանի ձախ կողմը՝ մի գծի վրա իզեղնեխան շինելը Պարսկաստանում կամ Բաբլի շրջանում: Նույնպես կարող է պատահել, որ Հնդկաստանում ևս գտնվին աթաղահանի այլ կողմերուն վրա շինված իզեղնեխաններ, այս մասին իմ ստացած տեղեկությունները բավարար չեն: Համենայն դեպս պետք է ի նկատի ունենալ որ, քանի որ այս տաճարի գոյությունը սասանյաններու, նույնիսկ աթաղահաններու ժամանակին լինելու կարծիքներ կան. (J. de Morgan) նաև անտրանալի և որ այժմյան շենքը հին, բազմադարյան տաճարը չէ, անշուշտ ի հնումն գոյություն ունեցող մի տաճարի տեղում վերաշինված է մոտ ժամանակ, հետևաբար կարող են դարձի դարավանդությունները փոխված լինին որոշ ազդեցություններու տակ և տեղափոխություններ կրեն կրոնական այս կամ այն հարամասունքները և կարգերը, մընալով նպատակը նույնը, ինչպես կտեսնենք քրիստոնեական կրոնին մեջ 4-րդ դարին մինչև մեր օրերը: Ուստի մի քանի խոսքով այդ ենթադրությունները պատմության և իրականության մեջ գտնված փաստերով և օրինակներով:

Թե ե՞րբ է Սուրբախանի մեջ կրակապաշտական մի տաճարի գոյության սկիզբը, այս մասին ըստ J. de Morgan-ի ենթադրության պետք է որ շատ հին, նույնիսկ աթաղահանի ժամանակից լինի: Ուստի նա դատում է հետևյալ կերպով: Կյուրոսի աշխարհակալության ժամանակ մի կարևոր անցք տեղի ունեցավ Կովկասի համար. Կյուրոս, իսկապես կարող էր Զրադաշտական վարդապետությունը, կարելի է որ այս օրերին իսկ երևեցավ Բաբուլի մեջ այս պաշտամունքը, որ մնացած յուր կատարյալ ուժի մեջ ավելի քան հազար հինգ հարյուր տարի:

J. de Morgan այս տողերին վերջը ավելացուցած

է մի ծանոթության շորս թիվ, որուն մեջ, կըսե թե, ատակավին կտեսնվի Բաբուլի մեջ մի կրակի մեհյան, ուր մի քանի տարի առաջ կապեր մի զրադաշտական վարդապետ: Նավթի արտադրության սկզբնավորությունն էր վեր, մեհյանը կգտնվեր մի գործարանի պարիսպի մեջ և վերջին վարդապետը խողովակից մի թափար գործավարի ձեռքով (J. de Morgan Mission scientifique au Caucase, t II, p. 132):

Ուրիշ զանազան տվյալներից ևս հայտնի է, որ Սուրբախանի կրակատունը գոյություն ունեցել է շատ ժամանակներ ի վեր, սակայն այսօրվան գոյություն ունեցող շենքը իր շինվածակերպով և ճարտարապետական ոճով միանգամայն հետին դարերու գործ է: Անշուշտ հին ժամանակվան տաճարը քայքայված ու անշքացած էր, վերջին անգամ նախկին տեղին վրա վերաշինել են վերաշինության ժամանակակից Բաբլի և շրջակայից մեջ գոյություն ունեցող կրակապաշտներ կամ ամենայն հավանականությամբ Հնդկաստանեն եկող կղերիներ կամ ուխտավորներ: Ուստի այժմ քննենք այն հարցը թե ե՞րբ վերաշինված կարող է լինել այս կրակապաշտական տաճարը կամ աթաղահանը:

Գծախառնաբար ես հնարավորություն չունեմ հին և նոր ճանապարհորդական ուսումնասիրություններից օգտվելու. միայն այնքան կարողանում եմ օգտվել որչափ աղբյուրներ կարողանում եմ ձեռքի տակ ունենալ:

Չեղքս եղած ճանապարհորդական աղբյուրներին ամենահինը Chardin-ի ճանապարհորդությունն է, որուն մեջ հեղինակը ծանոթ չէ իր կատարած ճանապարհորդության միջոցին Բաբուլի և շրջակայից մեջ կրակի մեհյանի մը գոյության: (Ինչպես կերևի փնջը Բաբուլ էլ չէ գնացած): Միայն մի լրո տեղեկություն կուտա այն կողմերու վրա գոյություն ունեցող կրակապաշտական կրոնի և սովորությունների մասին:

Chardin դեպի Պարսկաստան ճանապարհորդության ժամանակ երբ Զուղա հասավ, Զուղան և շրջակայքը պատմական և ազգագրական տեսակետով ուսումնասիրելու միջոցին հետևյալ տեղեկություններն է հավաքել, ավելացնելով նաև իր կարծիքները, այդ տեղեկությունները կգրե հետևյալ կերպով:

«Կավի թե Արաքսը կբաժանե Հայաստանը Մեդեանից. այս թագավորությունը որ երբեմն ասիական կայսրությունը իր ձեռքին ուներ, այժմ պարսկական նահանգի մի մասն էր, որուն պարսիկները Azerbeyan կամ Asurpican կանվանեն. ասիկա Պարսկաստանի ամենամեծ նահանգն է: Արևելյան կողմեն սահմանն է Կասպից ծովը և Hircanie, հարավային կողմեն Պարթևական նահանգը, արևմտյան կողմեն մինչև Արաքս գետը և Բարձր Հայք. հյուսիսային կողմեն Գաղստան և այն լեռնոտ երկիրը որ կսահմանակցի Մոսկովյան կղզակների հետ, և ինչպես ըսի Տավրոս լեռան մի մասը կկազմեն: Նա կպարունակե իր մեջ արևելյան Մեդեան որուն նաև Atropatie կամ Atropatene կանվանեն: Ասորեստանը Բարձր Հայաստանի մեկ մասն է: Պարսիկներ կան թե այս նահանգը Azerbeyan կը կոչվեր, այսինքն Տեղ կրակի կամ Երկիր կրակի այն պատճառով որ, ամենահնչակավոր կրակի մեհյանը այստեղ շինված էր: Կրակապաշտները այստեղ կպահանջեին կրակ մը, որուն մասին կհավատային թե աստ-

ված է և թե այս կրոնին մեծ մոգպետին աթոռը այստեղ էր: Գյարբներ, որ կրակապաշտների մնացորդն են, այս կրակի տաճարին տեղը ցույց կուտան Շամարիեն երկու օրվան ճանապարհ հեռավորության վրա: Որպես հաստատուն ճշմարտություն կհավատացնեն որ այդ նվիրական կրակը տակավին այնտեղ է և նման է մի ստորերկրյա հանքային կրակի. ով որ այնտեղ ուխտի կերթա, բոցի կերպարանքով կտեսնե այդ կրակը: Ուրիշ մի հատկություն ևս կավելացնեն, որը բավականին ծիծաղելի է: Ուխտավորներ այնտեղ գետնի վրա ծակ մը փորելով վրան սան մը (պտուկ) կդնեն. ներքևի կրակը կհոսցնեն և կհփեն սանին մեջի կերակուրը» (Chardin, vol. 2, p. 310-311):

Այս տողերին հետո հեղինակը անցնում է Ազերպեյան անվան ծագման պատմության և ստուգաբանության և գտնում է որ Ազերպեյան անունը շատ հին է և կապ ունի Ասորական Ասուր աստվածության հետ: Շարդեն, Կիե, Ասուր կնշանակե կրակ. այս մասին վկայություններ է բերում թե հին կտակարանեն և թե ուրիշ հին ժամանակագիր պատմագիրներին (Chardin, vol. 2, p. 311-312), բայց ինձ համար միևնույն է կսե, ես կկարծեմ որ Assure անունը գալիս է as ur-ից այսինքն կրակից:

Ուրեմն Շարդեն իր ճանապարհորդության ժամանակ կրակի պաշտաման տաճարի չէ հանդիպած. երևի Բաբուլ ևս չէ մտած, միայն տեղեկություն է ստացել որ Շամարիեն երկու օր հեռավորության վրա կա մշտավառ կրակի տեղ, ուր կգտնվեր մեծ մոգպետի աթոռը: Անշուշտ այստեղ Բաբուլն էր և այն ժամանակ ինձ թվում է թե այժմյան աթաղահանը և շրջակայքը շեղված, միայն ժողովրդին միտքին մեջ հիշողությունն էր մնացած:

* * *

Զվարթնոցի¹ հարավակողմեն շենքերու արևելյան ծայրին մասն է, որոնց հատկությունը առայժմ անորոշ է և այս անորոշությունն առիթ կուտա խաչիկ վարդապետին, այլ ընդ այլո մեկնություններ տալ, այսինքն պարզապես այնտեղ տեսնել մի հին կրակապաշտական տաճար: Ներկայիս իմ նյութս է այդ մասը, որ քմածին և դիտավորյալ մեկնությունների նյութ է դարձել: Կուտամ այստեղ խաչիկ վարդապետի բացատրությունները և հետո իմ տեսությունները այդ մասին վրա:

Եկեղեցին հայտնի է որ 5-րդ դարու գործ է կամ 5-6-րդ դարի մեջ, իսկ կրակատուն անվանվածն պարզ 7-րդ դարու, որ Հայաստանում ամենևին չէր եղած կրակապաշտություն:

Այս մասը բաղկացած է հինգ բաժանմունքների՝ եթե հաշվի առնենք նաև արևելյան մասին վրա վերջին մեհյանը, որուն մեծությունը անորոշ է քայքայման պատճառով:

Այս մասի հարավային արևելյան կողմը կա մի եկեղեցիի մնացորդ՝ արևելյան ծայրի խորան, որն անպայման գոյություն ուներ ավելի վաղ քան Զվարթնոցի

¹ Այս վերջին հատվածը լրացնում են հեղինակի նույն հոդվածի սեպտի օրինակից, որն արտադրելու և խմբագրելու ժամանակ դուրս էր մնացել: Այս հատվածը ձեռագրի սկզբն էր, որ մենք հարևար դատեցինք դեռ վերջում:

և հարակից շենքերու շինությունը: Ինչպես կերևի, այդ եկեղեցին բաղիլիկ ձև ուներ, այս եկեղեցին, Զվարթնոցի շինության ժամանակ, ավելորդ համարվելով պահել են միայն արևելյան խորանը և արևմտյան մասին վրա շինել են Գ. մասը՝ միաբան հոգևորականներու բնակության համար սենյակներ՝ միանգամայն անկախ Գ. մասեն: Նույնպես միմյանցից անկախ են հարակից շենքերի մեջ Բ և Գ մասերը, որոնք ցույց են տալիս որ յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ նպատակը:

Կիսով չափ միայն մնացած խորանի հյուսիսային պատին կից կա մի ընդարձակ բաժանում, որուն մեջ կան մեկ զծի վրա հարավից հյուսիս շարված երեք հատ քառակուսի սյուներ (Գ. 2) միջակ քարերով շինված, որոնց մեջ վարեն վեր շարված են թրծված կավի խողովակներ. խողովակների ստորին մասերը հաղորդակցում են ընդարձակ բաժանման հետ մի մի քառակուսի ծակով: Ընդարձակ (Գ) բաժանման հյուսիսային կողմին կից են երկու փոքր նախազավթի նման բաժանումներ, որոնք հաղորդակցում են դռներով թե դրսի հետ և թե ընդարձակ (Գ) բաժանման հետ: Նույնպես մեծ բաժանումը ունի մի դուռ դրսի հետ հաղորդակցող արևելյան կողմին կից: Բաժանման հյուսիսային պատին կից: Ընդարձակ (Գ) բաժանման հյուսիս արևելյան մասին կից կա մի բաժանում (4) որ ընդարձակ բաժանման հետ կհաղորդակցի ցածրիկ (չափը գրել) աղեղնակապ մի անցքով (6) որը, հայտնի է թե իբրև դուռ շինված չէ, այլ մի ուրիշ կարևոր նպատակի համար: Սույն սենյակը, արևելյան կողմեն կհաղորդակցի մի ուրիշ սենյակի հետ որուն երկարության չափը (7) անհայտ է արևելյան պատին բոլորովին քանդված լինելու պատճառով: Ընդարձակ բաժանման մեջ (2) սյուներու մեջ դրված թրծում կավի խողովակներու նման այս (4) սենյակի պատերուն մեջ և դրված են թրծում կավի խողովակներ շորս հատ հարավային պատին մեջ, երկու հատ (7) բաժանումը մտնելու դռան երկու կողմերը, մի հատ հյուսիս արևմտյան անկյունը, այս խողովակներուն և ստորին մասերը կհաղորդակցին սենյակի հետ յուրաքանչյուրը մի քառակուսի ծակով այժմյան գետնեն.... քարերության վրա: Փոքր (4) բաժանման մեջ ցածրիկ աղեղնակապ անցքի (6) անմիջապես կողմին մի փոքրիկ մաս կա դեպի հարավ առաջացած և մի ծակով կհաղորդակցի դրսի հետ հարավային կողմից: Փոքր առաջակարկառ մասին գետնից հատակված է անկիզբի որձաքարով, աղեղնակապ անցքը ևս ներառյալ, և շրջապատող պատերի ստորին մասերն ևս շինված են անկիզբի որձաքարերով: Գրսի հետ ունեցած հաղորդակցության ծակը (8) և գետնիները անկիզբի որձաքարով հատակված լինելը ապացույց է որ այստեղը ի հնումն մի վառարան էր և կվառվեր դեպի հարավ բացված ծակեն. այս է վառարանի դուռը:

Ահա այս խողովակները, որոնք հյուսիսում են պատի մեջ, վառարանի տեղը, աղեղնակապ անցքը, խաչիկ վարդապետի տեղին վրա գոյություն ունեցող գլխավոր պապուցյուններն են, որ այդտեղ ի հնումն եղել է կրակապաշտական տաճար, իսկ գրական ասպացույցներն են Անանիա Նարեկացու ներքողյանեն մի հատված (Ժ դար) կաթողիկոսի մասին գրված և Փորթուպալ Միքայել փառայի, Նիշիեի քննադատության մեջ, Հընդ-կաստանում գոյություն ունեցող կրակապաշտական

տաճարներու մասին Անթիպի նկարագրութիւնը: Խաչիկ վարդապետ ինքը անշուշտ համոզված է իր ըսածներէ մասին, և բոլոր այցելուներուն աշխատում է համոզել իր այս շնաշխարհիկ գյուտի համար: Սակայն

ինչպէ՞ս նա բերում կապում է Անանիա նարեկացու ներբողյանի հատվածը այս մասին հետ, և ի՞նչ համեմատութիւն է դնում Հնդկաստանի կրակատուններու և այս բաժանումներու մեջ:¹

2

[Ը Ո Վ Վ Ի Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ի Ն]

Նախընտան ժամը

Անին այցելողները անպայման կտեսնեն, պարիսպներին դուրս մտնող զանազան մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա, տափարակ դաշտին մեջ, մեն մենակ ցցված, անգույն ու անկերպարանք զանգված մը: Ոչինչ հրապույր չունի անցորդներու աչքերը իր վրա ձգելու «է՛հ պատի մը կտոր, շարժի տեսնել» կսեն և անտարբեր կողքեն անցնելով կհեռանան առանց ակնարկ մը իսկ նետելու անոր վրա: Ոմանք ալ անունը լսած են «Նախընտան ժամն է» կրսեն, «ոչինչ հետաքրքիր չէ»: Իհարկէ ամեն ոք եկած են թագավորաշիններ տեսնելու, հպարտութեան ու փարթաւութեան վրա հիանալու, թափ, ս. գավազանի առջև խոնարհելու, ո՛վ է նախընտան, որ իրենց այցելութեան արժանանա: Եվ ահա այդպիսով կրկնակի սուգի մեջ դարձնեն ի վեր անմիթթար կողքա գեղարվեստական թանկագին մարգարիտ մը, որը հավասարապես արժանի է մեր հարգանքին ու հոգածութեան՝ ինչպէս Անիի մեջ ուրիշ մեծամեծ հիշատակարաններ:

Ոչ ոք թող չզարմանա, երբ այս խեղճ ու ողորմելի մնացորդը մեր հիացումը գրավող Մայր եկեղեցիի, Գազկաշեն մեծագործ ս. Գրիգորի և մեզ ապշութիւն պատճառող վիթխարի պարիսպներու հավասար կդասեն:

Բազրատուններու դրոշակին տակ ապրող փոքրաթիվ հայ հասարակութիւնը, յուր բոլոր նյութական և բարոյական կարողութիւններէ շտեմարան Անիի մեջ, բազմակողմանի արժանավորութեանց անթիվ ապացույցներ թողնել է: Բազմամիլիոն արժողութեամբ իրագործված բրգաշար հսկա պարիսպներ խորտա Բյուզանդիոնի հպարտութիւնը կխորտակեն: Գազկաշեն ս. Գրիգորը այն հասարակութեան հանդուգն կողքա: Մայր եկեղեցին անոնց առաքինութեան և երկյուղած բարեպաշտութեան մշտնջենական ներքոն է: Լուսավորիչներ, առաքելացիներ և այլ նույնանման բազմաթիվ ներբաքանդակ պճնազարդված հիշատակարաններ, անոնց փառասեր ու վայելչասեր հոգավունք արտացոլումներն են: Ախուրթան գետի վրա երեսուն մետր տրամագծով միակամար եռահարկ հսկա կամուրջը, անոնց ճարտարագիտական ձեռնբերեց ու ամենակարող ոգույն դարավոր դրսևտիքն է: Անթիվ անհամար հասարակական

մեծամեծ շինութիւններ, հազարավոր ընդարձակածավալ քարայրներ, ստորերկրյա կամարակապ անցքեր՝ անոնց մեղմաշան աշխատանքի վճիտ հայելին են:

Բայց այս ամենուն մեջ բան մը միայն կպակասեր անոնց բոլոր առ. վելութիւնները պսակելու, ահա այդ պսակը մեր ուշադրութիւնն է վրիպած և հաճախ արհամարված «Նախընտան ժամն է»: այդ փոքրիկ շինութիւնը անեցի ճարտարապետի պայծառ ու բեղմնավոր ուղեղի մարմնացումն է: Հովվի եկեղեցին գեղարվեստական նուրբ ճաշակի և հանճարեղ ստեղծագործութեան գողարկի պտուղն է: Առանց Հովվի եկեղեցիի Անիի շքեղութեան մեջ ստվեր մը և պաճուճանքին մեջ թերութիւն մը պիտի մնար:

Մի արհամարհեք անոր տեղացած արտաքինը և մի խորշիք անոր ալյանդակված երևութիւնը, մենք անոր մեջ, պահ մը գլուխնից վեր բարձրացուցեք և ուշադրութեամբ դիտեցեք, թե ինչպէս վեց ամբողջ կիսաբողոքակ քարաշեն աղեղներու մեկ ծայրը հանգչած որմասյուններու վրա, մյուս ծայրերը հավաքված դեպի կեդրոն, հրաշքով կախ եկած են ձեր գլխուն վերև:

Մի վախենաք, ութ-ինը հարյուր տարի ի վեր անոնք կախված են այնտեղ, ոչ միայն վար շեն թափիք, այլ և մի ժամանակ լուսաշող մեծ ջահն ալ կբրտենին, զիրենք ստեղծագործող հանճարին քաջալերութիւն և իրախոյս տվող վայելչասիր բարեպաշտի գեղեցիկներն վրա:

Այսուհետև պետք չկա անոր մեջ խոնկիկ և աղոթքին, զինքը պահպանող, վերքերը դարմանող և վերջնական կործանումն ազատող կարեկից ձեռքերու միայն կարող է:

Է. ԱՆՎԱ ՊԱՐԽԱՅՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սմբատյան պարիսպներու վրայի արտամնաշարերից այժմ տեղին վրա, ներսի կողմի պատին, մնացած է Լուսավորչի մոտի փոքր դռան կից քառակուսի բուրգի վրա, հետևյալ կերպ.— Դմն դռան ներսի ճակատին վրա՝ 2 հատ, դռան արևմտյան կողմին կից բուրգին անմիջապէս հաջորդող պատին (դեպի արևմուտք)՝ չորս ատամ, բայց ներսի քարերը պոկված են և միայն շաղխտով պահված է անոնց ձևը:

Դմնա դռան դեպի արևմուտք բուրգին սյան անմիջապէս կից ուղիղ պատին վրա մնացած են 5—6 ատամներ բավականի որոշ վիճակի մեջ:

Ավագ դռան արևելյան կողմին անմիջապէս կից բուրգին արևելյան կողմին միացած ուղիղ պատերու վրա կան չորս ատամներու որոշ մնացորդ:

Ավագ դռան դեպի արևմուտք երրորդ բուրգին կիսաբողոքակին մեջ կերկի մի ատամի եզերքը, որը փակված է հետնագույն ներսին ավելացված շարքին հետևը:

Ավագ դռան արևմուտք 7-րդ և Կարուց դռան 3-րդ

բուրգին ներսին կիսաբողոքակին մեջ հայտնի է բուրգին ատամները թվով ութ հատ, որոնք ամենայն հավանապէս կանութեամբ դարձյալ Բագրատունի կամ Մանուշեյան շրջանին մեջ ցածր համարվելով մեջտեղերը լեցվելով վերստին վրան շինած են նույն ձևով և նույն թվով

Նկ 50. Անվա հյուսիսային պարիսպների արևմտյան մասը ներքից

ատամներ հիններուն անմիջապէս գագաթին հավասարութեամբ:

Կարուց դռան վրա մնացած են երկու որոշ ատամներ, Կարուց դռան դեպի արևմուտք 5-րդ բուրգը, որ քառակուսի է և երեսն հետո պատ ավելցված չէ, կերևա հին ատամները միայն մեջտեղերը հետո լեցված և հավանաբար վրան ավելցած ուրիշ ատամներ, որոնք այժմ չկան, երկու ատամ ունի դեպի արևելք նայող ճակատը և դեպի հյուսիս նայող ճակատը:

Այստեղ կվերջանա արևելքին արևմուտք երկնցող հյուսիսային պարիսպին շարքը և կդառնա դեպի հարավ: Դրսի պատին վրա է լայն մեծ բուրգը, որուն խնչպէս կերկի, այս անկյունին վրա կծածկեր ամբողջ անցքը:

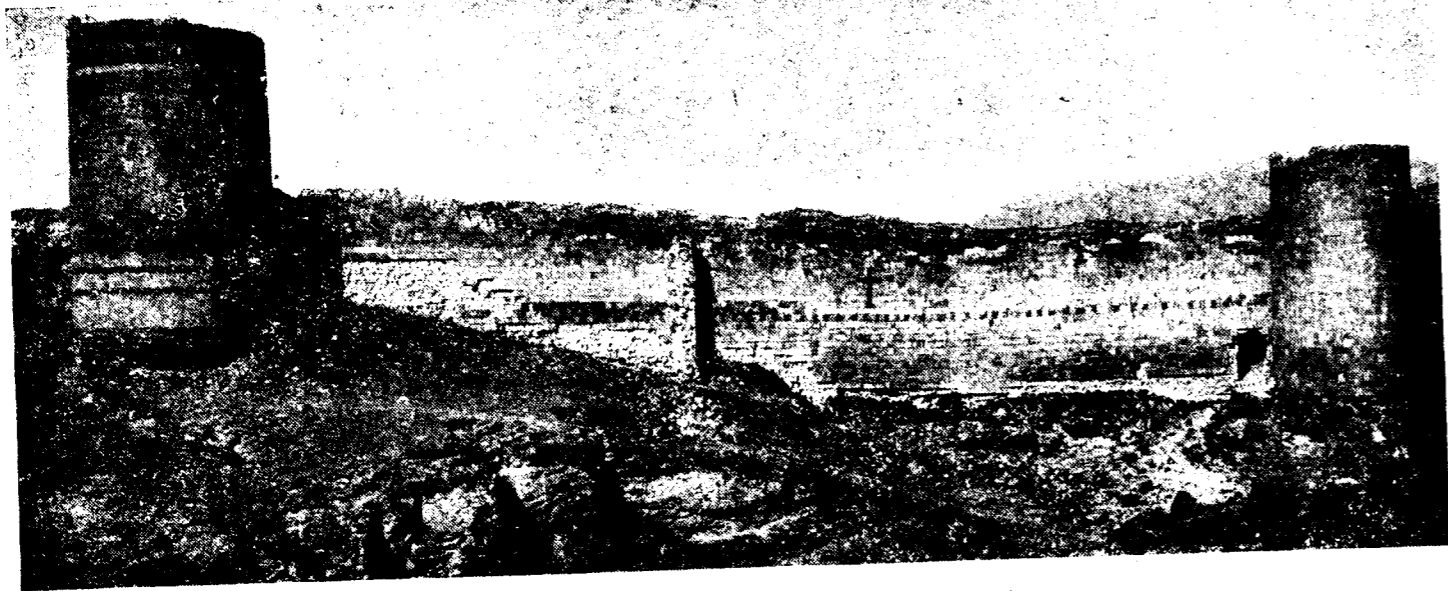
Մաղկոցածորի կրկնակի պարիսպի ներսի շարքին միայն մի բուրգ է մնացել՝ թուր մինչև հիմը քանդված մնացորդներով, Գագիկի բուրգակ եկեղեցիին հարավ արևմտյան կողմը կարմրագույն քարով շինված, իսկ արտաքին շարքին մնացորդները մնացած են յսլայալ քարափոր եկեղեցիին, որ կգտնվի կարծեցյալ

պայատեն դեպի հարավ և Գագիկի բուրգակ եկեղեցիին դեպի արևմուտք և անընդհատ բեկբեկումներով շարունակված է մինչև Ապուղամբինց ս. Գրիգորի և Գագիկի եկեղեցիի միջև գտնված դեպի Մաղկոցածոր իջնող ձորը, որ քարայրներու վրա է եղած պարիսպին հիմքը, որոնք փլշելով պարիսպներն ալ միասին փլեր են այդ մասին վրա, ասկեց ալ դեպի հարավ Ապուղամբինց եկեղեցիի ճիշտ ներքևը, լանջին վրա, կա նույն պարիսպն մնացող մի պատի կտոր և մի բուրգի կեսը. մնացյալ շարունակութիւնն անհետ կորած է մինչև միջնաբերդի ներքևը:

Մաղկոցածորի կողմի ներքին պարիսպի շարունակութեան մինչև միջնաբերդի արձանիքի արևմտյան դուռը տեղ տեղ քարափներուն վրա տակավին պարսպի հիմերը կերևան:

Դրսի պարիսպը, որ ժայռի փլուժով ընդհատված է կարմիր քարափոր եկեղեցիի առջև, շարունակված է եղբ մինչև կարծեցյալ ապարանքը և այս վերջինն ձորի կողմի արևմտյան և հյուսիսային պատերը գրված են ուղղակի պարիսպին վրա:

¹ Ձեռագիրն այստեղ ընդհատվում է:
Կազմող
² Արտատպում ենք «Ախուրթան» թերթի 1908 թվի № 76-ից, դուրս թողնելով հոգվածի վերջին մասը, որտեղ խոսվում է «Շովվի եկեղեցին» նորոգելու անհրաժեշտութեան և կտտարված մասնակի նորոգութիւնների մասին,
Կազմող

Նկ. 60. Անվտ Գաբարյանի զույգ բուրգերը Ֆիլիսթինում

ՅՈՒՑԱԿ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ՝

(Քերի)

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական տվյալներով հաստատվում է, որ մեր թվականից շատ տարիներ առաջ Հայաստանը քաղաքակրթական զգալի բարձրության հասած էր և կարևոր տեղ էր բռնում սահմանակից մեծ պետությունների շարքում, որոնք շատ պարագանների մեջ հաշվի էին առնում Հայաստանի գոյությունը քաղաքական և տնտեսական տեսակետներով:

Ես այստեղ չեմ խոսելու Հայաստանի ընդհանուր զարգացման մասին: Այս ընդհանուր զարգացումը և փոխադարձ ազդեցությունները բովանդակ Հայաստանի պատմության մեջ հետազոտել և դրական եզրակացություն հանգել բավականին լուրջ գործ է և պահանջում է առանձին մասնագիտություն ընդհանուր ուսումնասիրության համար: Ուստի, ինձ մնում է խոսել ճարտարապետական և շինարարական արվեստների տեսակետով, որ սկսած մեր թվականից շատ առաջ արդեն որոշ կատարելության հասած էր Հայաստանի մեջ և մինչև մեր օրերը անշնչելի հետքեր մնացել են սեփական ստեղծագործությունների:

1 Քորամանյանը միտք է ունեցել ցուցակի ձևով տալու Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների համառոտ բնութագրեր, ոչ միայն իր տեսածների, այլ և նրանց, որոնց նա ծանոթ է եղել գրականության միջոցով: Այդ նպատակի համար նա քաղվածքներ է արել Ալիշանից, Եփրեկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանից» և այլ գրքերից, որոնց վրա երբեմն ավելացրել է և երբեմն էլ ուղղումներ է կատարել: Սակայն այդ գործը նա թողել է միայն ուղղումներ է կատարել: Երբեք և հրատարակության է կարողացել անգամայն անավարտ վիճակում և հրատարակության է կարողացել արարատյան միայն մի քանի հուշարձանների նկարագրեր, որը արդեն տպագրել ենք նրա աշխատությունների առաջին ժողովածուի մեջ «Ծրանի Պետական Պատմական Բանգարանի ճարտարապետական հուշարձանների համառոտ բնութագրեր» վերնագրի տակ (էջ 282—320):

Նրկար տարիների մեջ իմ կատարած հետազոտություններով և համեմատական ուսումնասիրություններով համոզվել եմ, որ Հայաստանի նախաքրիստոնեական շրջանին մեջ ճարտարապետություն և գեղարվեստ մի համը զարգացումից հետո, բավականին կատարելագործված հասած են մեր թվականին և տևած են մինչև մեր թվականի 4-րդ և 5-րդ դարերը:

Հայաստան երկրին հատուկ ինքնուրույն մի ճարտարապետական արվեստի զարգացումը տևել է մինչև 15-րդ դար զաղափարների աստիճանական զարգացումով, շինությունների մշակումով և, որ ավելին է, ճաշակի նորանոր փոփոխություններով:

Հայաստանի մեջ, ճարտարապետական արվեստը երբ ենթարկվեց նորանոր վերածնությունների, հին ոճը (5-րդ դար) այնքան հեռացավ վերջին վերածնության ոճից (14 և 15-րդ դար) և տարբերվեցավ նրանից, որ հինը անձանաչելի դարձավ նոր ոճի համեմատությամբ: Թեև զտնվեցին ճարտարապետական հին դեղաներ, որոնք գանազան վերածնությունների մեջ ընդունվեցին, սակայն բաժնի համառոտ հատկանշական ցուցակ» վերնագրի տակ (էջ 282—320):

Այստեղ մենք ընտրել և այբբենական կարգով դասավորել ենք անավարտ մասից այն հուշարձանների նկարագրեր, որոնք համեմատաբար ինքնուրույն են և ընդհանուր զաղափար են տալիս հուշարձանի մասին: Ցուցակի մեջ ենք ամփոփել նաև տարբեր սեպագրի և անավարտ գործերի միջից բաղված հեղինակի որոշ արձանները, որոնք ներկայացնող նկարագրերը, ենթարկելով նրանց որոշ խղճաբարություն, որոնք միշտ նկատի ենք ունեցել հեղինակի մյուս ավարտված գործերը:

Տպագրվող մասում էլ պարզ երևում են նյութերի մշակման

սակայն ոչ բոլորովին նախնական ձևով, այլ ավելի գեղեցկացած, վայելչացած, մեկ խոսքով սրբադրված իր նախնական գծերից և երևույթներից:

Ներկա աշխատությունս մի ամբողջական ուսումնասիրություն է Հայաստանում իրագործված ճարտարապետական արվեստի մասին, այլ թանգարանային մի ցուցակ, որ իր մեջ պիտի բովանդակե նշանավոր հուշարձանների անունը, գտնված տեղը, շինողի անունը և շինության ժամանակը: Կարող է պատահել, որ շինողի անունը և շինության ժամանակը անհայտ լինի. շինարարական արվեստի համեմատությամբ անվրեպ որոշված կլինի շինության դարաշրջանը: Բայց ամենից ավելին, որ ցուցակիս նպատակն է, մատնանշված պիտի լինի ճարտարապետական և գեղարվեստական մասերը: Հնարավոր դեպքում հուշարձանների հատակագծերի հետ միասին պիտի դրվեն չափական գծագրությամբ գեղարվեստական կտրոններ՝ իրենց պատկանած վերածնությունների և դարաշրջանների ծանոթությամբ: Այս կերպով պատրաստված մի ցուցակ երբ արվեստագետն իր ձեռքին կունենա, հուսալի է, որ հնարավորություն կունենա որոշելու թե՛ օտարամուտ ձևերը, թե՛ տեղական ճաշակին ենթարկված փոփոխությունները և թե՛ զուտ տեղական ստեղծագործությունները ճարտարապետական և շինարարական արվեստի մեջ:

Առհասարակ հենվելով իմ հետախուզությունների վրա, Հայաստանում մեր թվականից առաջ գոյություն ունեցող ճարտարապետական նախնական մնացորդները երկու մասի են բաժանվում. 1. նախաուրարտական, 2. ուրարտական կամ խալդական: Այս երկու տեսակ նախնական ճարտարապետությունից հետո եմ համարում Հայաստանի ճարտարապետական արվեստի վերածնությունը՝ նույնիսկ մեր թվականից շատ առաջ. թեև չենք կարող որոշել, թե որչափ առաջ, այնուամենայնիվ փաստերը շատ կան, որ քաղաքակիրթ վերածնության ենթարկված ճարտարապետական մի. արվեստ, նախնականի հետ զուգահեռաբար մտել է քրիստոնեական թվականի առաջին շրջանները: Ուստի ենթադրելով առաջին վերածնությունը նախաքրիստոնեական շրջանին, տևել է մինչև մեր թվականի 5-րդ դարը: Այս առաջին վերածնության տևողությունը մինչև 5-րդ դարը ընդունելուս պատճառն այն է, որ չափազանց քիչ ունենք մեզ հասած, առաջին վերածնության վերագրված հուշարձաններ և այդ հուշարձանները ոճի մեջ փոփոխություններ չեն ցույց տալիս մինչև նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետությունը և գրեթե հինգ մի օրինակ ոճով են առաջ գալիս մինչև 5-րդ դար:

Բայց որովհետև հետագա վերածնությունների համեմատությամբ այս առաջին վերածնության տևողությունը շատ երկար է, և մինչև 5-րդ դար բավականին կատարելության հասած, կարելի է նաև ենթադրել որ ժամանակի այս երկար տևողության մեջ, մեկն ավելի

տեսակետով խոշոր տարբերություններ, այսինքն, որոշ հուշարձանների նկարագրերը կազմված են ավելի մանրամասնությամբ, քան մյուսները, այդ պետք է բացատրել ոչ թե հուշարձանի կարևորությամբ, այլ այն բանով, որ հեղինակը ներկայացվող ցուցակի որոշ մասերը հնարավորություն է ունեցել մշակելու և մյուսները դեռ մնացել են սնմշակ:

Ցուցակի իրեն առաջին կցում ենք առաջին պրակի մինչև այժմ անտիպ մնացած ծանոթությունը ընդհանուր համառոտագրով: Կազմող

վերածնությունների է ենթարկված Հայաստանի ճարտարապետական արվեստը. սակայն որովհետև հաստատու և համեմատության համար միանգամայն անբավարար հուշարձանական մնացորդներ են պահվել, ուստի առաջիկ է կարծեմ մեզ համար, որ մինչև 5-րդ դարը ներառյալ համարենք առաջին վերածնություն: Իսկ հետագայի համար, մինչև Հայաստանի ինքնուրույն ճարտարապետության անկումը, ընդարձակ ծանոթություններ ունենք մեզ հասած նյութերի առատությամբ: Արդ, մեզ հասած այս առատ նյութերի համեմատությամբ կտեսնենք, որ վերածնության միջոցներն այնքան երկար չեն և հնարավոր եղած է որոշ չափով ճիշտ դասավորել ժամանակի տևողությունը և թե յուրաքանչյուր վերածնության մեջ ավելացած կամ վտարված գեղարվեստական և շինարարական մասերը:

Սկսած քրիստոնեական առաջին դարից մինչև 15-րդ դարը, Հայաստանը միշտ ինքնուրույն կամ լուրահատուկ ճարտարապետական և գեղարվեստական ոճ ունեցել է, յուր առանձնահատուկ ոճով զանազան վերածնությունների պատճառով հաջորդաբար կերպարանափոխվել է, այնուամենայնիվ համաշխարհային ճարտարապետության և գեղարվեստի պատմության մեջ իր պատվավոր տեղն է գրաված: 15-րդ դարից հետո է, որ սկսած են արևելյան և արևմտյան ոճերի անհամաչափ մի խառնուրդով երևան գալ մեծ ու փոքր շինություններ, որոնք ոչ տեղական հատկանիշ էին արտահայտում և ոչ Հայաստանում ապրող ժողովրդի հոգեբանությունը. միևնույն ժամանակ Հայաստանը շրջապատող հետու և մոտ ազգերի ոճերից ոչ մեկին չէին ենթարկվում: Այս խառնակ և անկերպարան երևույթը, որ երկար է տևում, ցույց է տալիս անկում Հայաստանին հատուկ ճարտարապետական ոճին: Ուստի քրիստոնեական սկզբից մինչև 15-րդ դարը նկատվում են 4 զանազան վերածնություններ: Առաջին վերածնությունը տևում է մինչև մեր թվականի 5-րդ դարի վերջը. երկրորդ վերածնությունը տևում և կատարելության է հասնում մինչև 7-րդ դարի վերջը, երրորդ վերածնությունը երևան է գալիս 9-րդ դարի վերջերին և 10-րդի սկզբներին և տևում է մինչև 12-րդ դարի սկիզբը. չորրորդ վերածնությունը ծաղկման վիճակի է հասնում 13 և 14 դարերում, որին հաջորդում է Հայաստանի ինքնուրույն ճարտարապետության բուռն վերելքը Սովետական կարգերի պայմաններում:

Թե՛ նախաքրիստոնեական կրկնույան շենքերի մնացորդները և թե՛ մյուս շորս վերածնությունների հատուկ հուշարձանների կանգուն, կիսականգուն և ավերակ շենքերից ընտրանք նմուշներ պետք է պարունակի աշխատությունս պատմական և ճարտարապետական հակիրճ, բայց կարևոր ծանոթություններով:

Այս վերածնությունների երրորդ և չորրորդ շրջանների հատուկ մնացորդները բազմաթիվ են Բաղրատունյաց մայրաքաղաք Անիում և շրջաններում. ուստի երրորդ և չորրորդ վերածնությունների առավելագույն նմուշները հնարավոր պիտի լինի տալ առաջիկային թե՛ Անիից և թե՛ շրջաններից:

Փակագծի մեջ պետք է ասել, որ հայ ճարտարապետության նմուշները և նրանց մասին դիտողությունները

վերաբերում են միմիայն արևելյան Հայաստանին, որովհետև արևմտյան Հայաստանը ես անձամբ հրաք չեմ ուսումնասիրած:

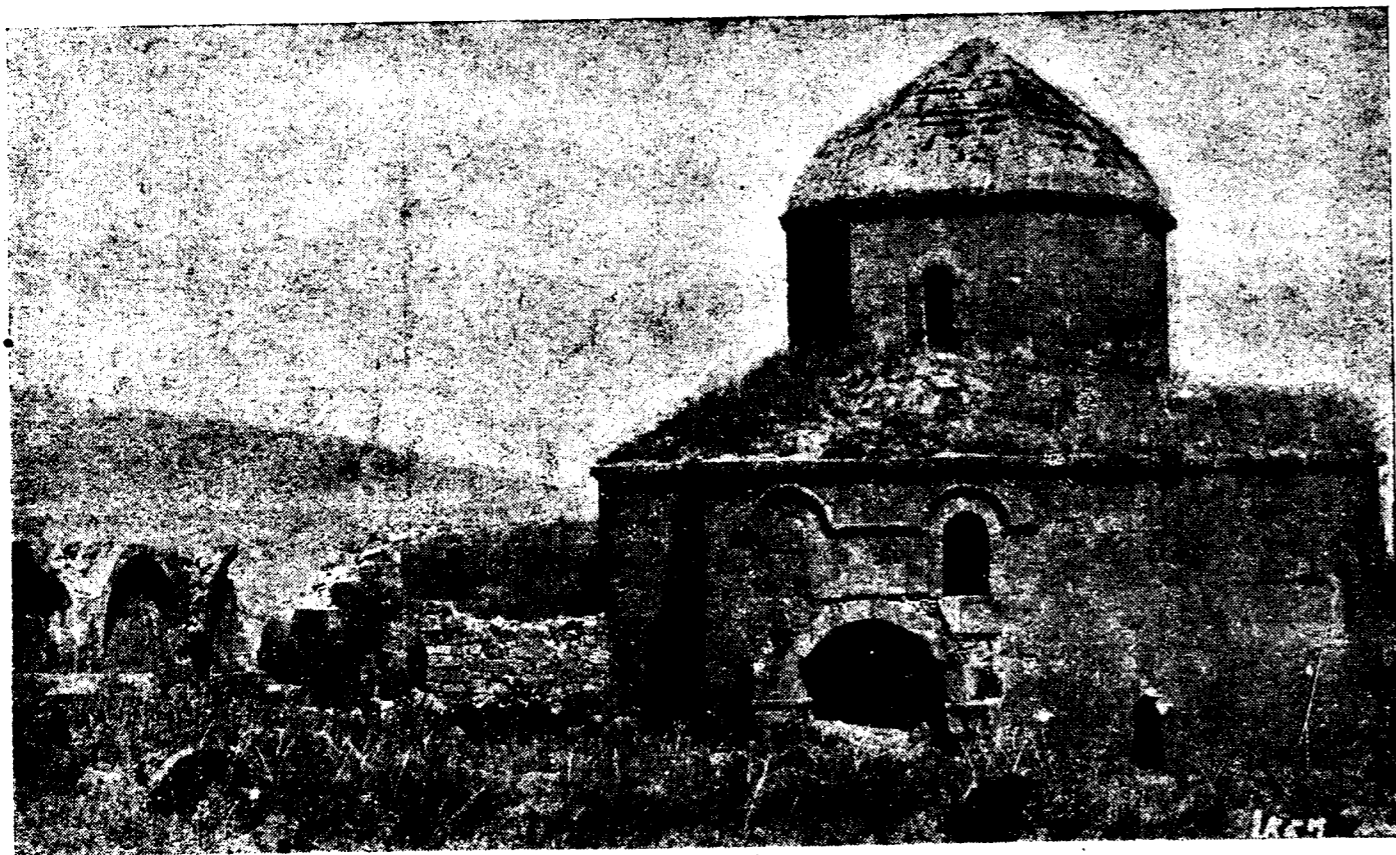
Առաջին վերածնությունը շատ ընդարձակ սահմանի մեջ տեղի ունեցավ, Արագածից և Արարատից մինչև Եփրատի արևմտյան հոսանքն է հասնում նրա սահմանները: Սակայն այս վերածնությունից այսօր շատ քիչ նմուշներ են մեզ հասել՝ նախկին կիկլոպյան շենքերի մնացորդների հետ, որոնց նմուշները տալիս ենք այստեղ:

Երկրորդ վերածնության ժամանակ թեև միահեծան իշխանություն չկար և Հայաստանը բաժանված էր պարսից և բյուզանդական իշխանության մեջ, այնուամենայնիվ այս երկրորդ վերածնությունը համահայաստանյան եղավ: Միայն թե Հունաց և Պարսից իշխանությունների տիրապետած սահմանին մեջ, տիրող պետության ազդեցությունը մասամբ երևում էր Հայաստանի ճարտարապետական արվեստին վրա: Իմ կարծիքով այս ևս բնական էր, որովհետև թե՛ բյուզանդացիք և թե՛ պարսիկ սասանականները մեծ առաջդիմություններ ունեցել էին շինարարական արվեստների մեջ. պետք է ավելացնել նաև, որ երկրորդ վերածնության մեջ Հայաստանն այնքան առաջ փնայ ճարտարապետական մեծ արվեստի մեջ և այնչափ հոյակապ հուշարձաններ թողեց իր հետևը, որ այնուհետև հաջորդ

դարերուն այլևս ոչ մի նոր ճարտարապետական հասակաձև չկարողացավ մշակել:

Երրորդ վերածնության ժամանակ ներքին վարչական և աշխարհագրական ձևերուն մեջ մեծամեծ փոփոխություններ էին կատարվել: Միահեծան պետությունը փոխվել էր մանր թագավորությունների և իշխանությունների, ինչպես՝ Վասպուրական, Շիրակ, Վանանդ, Սյունիք, Լոռի, և այլն և այլն: Ինչպես երևում է, Շիրակի թագավորությունը, որուն մայրաքաղաքն է Անին, ամենից ավելի ուժեղ և ժողովրդական եղավ սույն վերածնության մեջ. դարձավ արվեստի մի մեծ դպրոց և տարածեց գեղարվեստի ճաշակը մանր հայ պետությունների շրջանում: Վերջապես Բագրատունիները, որոնց վերին հսկողությունը վայելում է Պահլավունիների և Կամսարականների շինարար սերունդը, մանր ու խոշոր գեղարվեստական շինություններով ծածկեցին Անին և մոտավոր ու հեռավոր տիրապետության սահմանները:

Քաղաքական և վարչական ավելի անմխիթար դրության մեջ ստեղծվեց Հայաստանի ճարտարապետության շորթորդ վերածնությունը: Իր նախնիքներից ժառանգած գեղարվեստի ճաշակը և շինարարության հատկությունները թեև պահած էր հայ ժողովուրդը, սակայն տնտեսապես այնքան ընկած դրության մեջ էր, որ չկարողացավ մեծամեծ շինություններ կանգնել, այնուամենայն

Նկ. 61. Ազարակի 7-րդ դարի շինարան եկեղեցին և 6-րդ դարու միանեք բազիլիկի ավերակները:

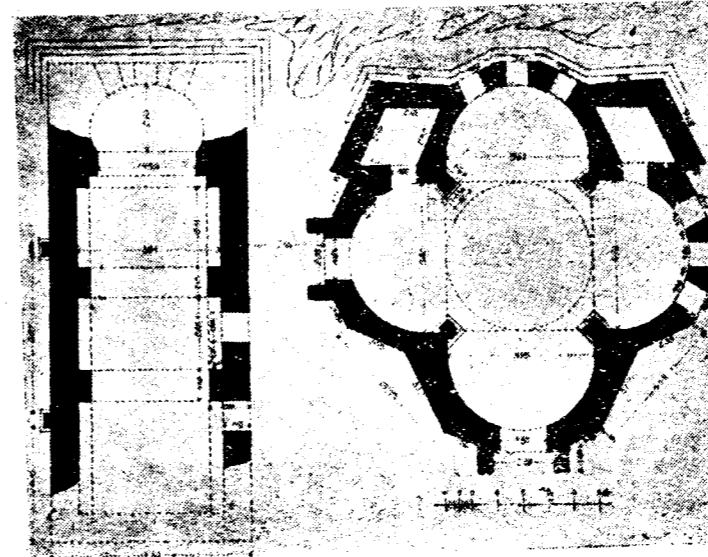
նիվ բազմաթիվ փոքր, բայց ընտիր շինություններով ծածկեց երկիրը: Զորորդ վերածնության մեջ ոչ միայն ճաշակի նորություն, այլ և շինարարական հանձարեղ նորություններ ևս մտցրեց, որոնց մասին իր հարմար ժամանակին պիտի գրենք և մասնանշենք: Վերջապես, եզրակացնելով փոսքս՝ ներկա փոքրիկ

հաստրով չի վերջանում Հայաստանի կարևոր հուշարձանների համառոտ ցուցակը: Սա առաջին պրակն է, յուրաքանչյուր տարի պետք է, որ ունենանք այս ցուցակի շարունակությունը թե Պատմական Քանգարանում գտնված, և թե՛ հետզհետե հավաքվելիք նյութերով:

1. Ա Գ Ա Ր Ա Կ

կամ Ազրակ

Տեկորի հնագույն եկեղեցիից 2—3 կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք կգտնվի Ազարակ կամ Եգրիկ գյու-

Նկ. 62. Ազարակի 5-րդ և 7-րդ դարու եկեղեցիների հասակաձևերը

ղը, որուն շրջանին մեջ կան շատ հնագիտական վայրեր, ամենահին ամրոցների և բերդերի մնացորդներ,

կոթողաձև քառակուսի պատվանդանավոր գերեզմաններ:

Բացի ավերակ եկեղեցիների մնացորդներից, կա այժմ մի հնագույն եկեղեցի գյուղի մեջ, որը 5—7 դարերուն պատկանելու հավանականությունն է տալիս, ունի իր վրա ՆՄՆ—1006 թվականը, բայց ոչ շինության համար, այլ նվիրատվության:

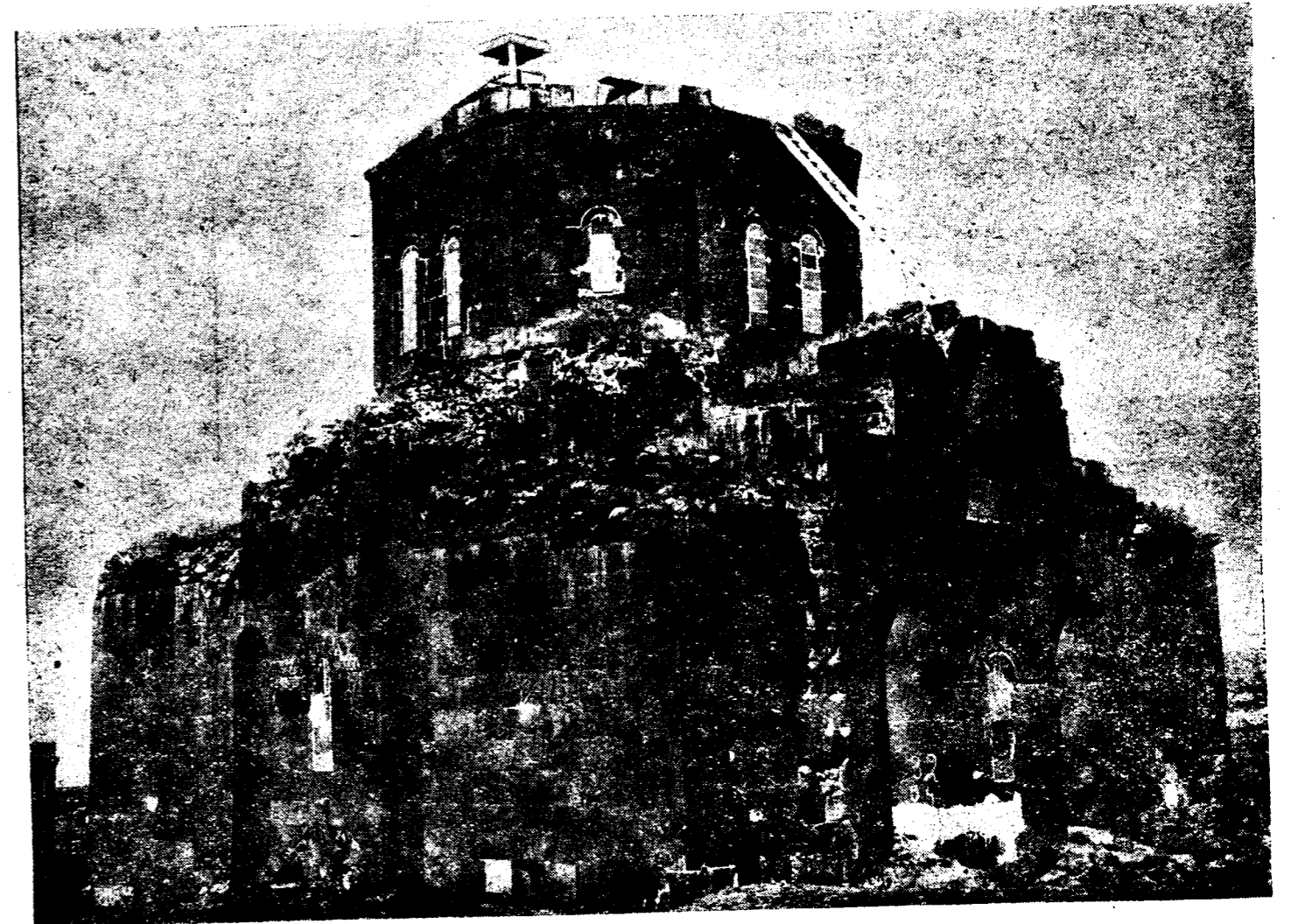
Այդ եկեղեցու հյուսիսային կողքին կա մի 5-րդ դարու բազիլիկի ավերակ:

Այս անունը կրող ուրիշ գյուղեր կան, որոնց մեջ ևս հին ավերակներ գոյություն ունին, սակայն նրանց մասին կիսոսիմ առանձին իրենց կարգին:

2. Ա Դ Ի Ա Մ Ա Ն

Արագածի հարավ-արևմտյան բարձունքներուն վրա թալինի շրջ. փոքր գյուղի մեջ կանգուն է մի մեծ հոյակապ եկեղեցի անվրեպ 7-րդ դարու գործ. անհայտ է շինողը. արձանագրություններ չկան. ներքուստ խաչաձև և անսյուն է, լայնանիստ գմբեթ ունի: Նորոգության կարոտ լինելն զատ շուրջը խտացող անպետք շինություններն ազատելն անհրաժեշտ է: Այս գյուղի արևելյան և հարավ արևելյան բարձունքներուն վրա կան նշանավոր նախապատմական և ուրարտական երկու մեծ ամրոցներու մնացորդներ:

Հյուսիս-արևելյան կողմը, ձորի մեջ, գտնված են

Նկ. 63. Ազիմանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելից

հին եկեղեցու և բնակության հիմքեր. ի միջի այլոց բարձրաքանդակ պատկերներով բուռակող կոթողաձև գերեզմանաքարեր:

3. ԱՂԱՃԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ալաճալի գյուղի մեջ եկեղեցիի մը ավերակները կա, եթե կարելի է հավատալ Ալիշանի տված պատկերներու ճշտության, այն ատեն խիստ հեռաքրքրական են այդ եկեղեցու կամարներն ու ձևը, երկարկանի սյունազարդ նեֆեր, կամարները պայտաձև և ձվաձև դարձված, այդ խոյակներն ագանթազարդ մոտավոր նմանությամբ կորնթականի. սույն խոյակներու մեկուն վրա կերևի աքաղաղի մը պատկեր:

4. ԱԼԱՓԱՐՍ

Բջնփի հարավային կողմը կգտնվի Ալափարս գյուղը: Կա մի հին եկեղեցու մնացորդ կոփածո քարով: Եկեղեցին կթվի լինել խաչաձև: Արձանագրությունները խանգարված են. միայն թվական մը կա 901 թիվ և մի անուն Գրիգոր: Այս գյուղի հին անունն է Ալափարս:

5. ԱԿՈՌԻ

Ակոռիի մեջ կար մի հնագույն եկեղեցի 660-ական թվականներին շինված Անաստաս կաթողիկոսի ձեռքով: Եկեղեցվո հատակագիծը շատ մոտ նմանություն կրեր Անիի կաթողիկեին, միայն ավանդատունները քառակուսի են, փոխանակ խորանաձև լինելու արևելյան կողմին. արտաքին մասն (գուցե ներքին) մուսցած սյուններն կերևի, որ շատ նման է Զվարթնոցի արտաքին որմնասյուններուն իրեն խոյակներով:

Ուկից կհետևի, որ Անիի գանազան եկեղեցիներու ներքին և արտաքին կողմերը գտնված այս տեսակ սյուններն արդեն գործածության մեջ էին 6-րդ դարին սկզբալ հայոց մեջ. գտնելու է թե ո՞ր է սկիզբն այս ոճին:

6. ԱՂՋՈՑ ՎԱՆՔ

Այրիվանքի հարավ-արևելյան կողմը նույնանման ձորամիջին կգտնվի այս նշանավոր վանքը, որուն մասին պատմական տեղեկություններ միայն կան: Ինչպես երևում է, պետք է խուզարկել տեղը և այժմյան դրությունը:

7. ԱՂՎԵՐԱՆ

Այս գյուղից քիչ վերև մենաստան կա ամայի մնացած անտառուտներու մեջ ճանապարհի դժարություն պատճառով:

8. ԱՂՅ (Այժմ Հախս)

Բյուրականի մոտ, անառիկ դիրքի վրա, այժմ մի փոքր գյուղ է, որը ժամանակով եղել է ուրարտական ամրոց, որուն հետքերը կան այժմ, իսկ հետո՝ հին հայոց սեփական ամրոցներն մին:

Այստեղ է այն վերին աստիճան հետաքրքրական

Արշակունյաց ստորերկրյա կամարակալ դամբարանը, որուն մեջ հատուկ շինված տապաններու ճակատին քանդակված են հայոց հնագույն շրջանի հատուկ քանդակներ:

Այս դամբարանին մոտիկ կա մի հին եկեղեցու

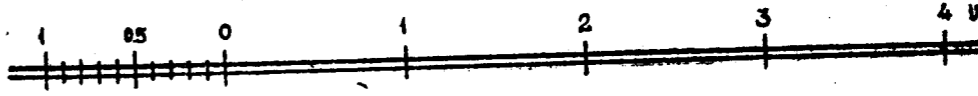
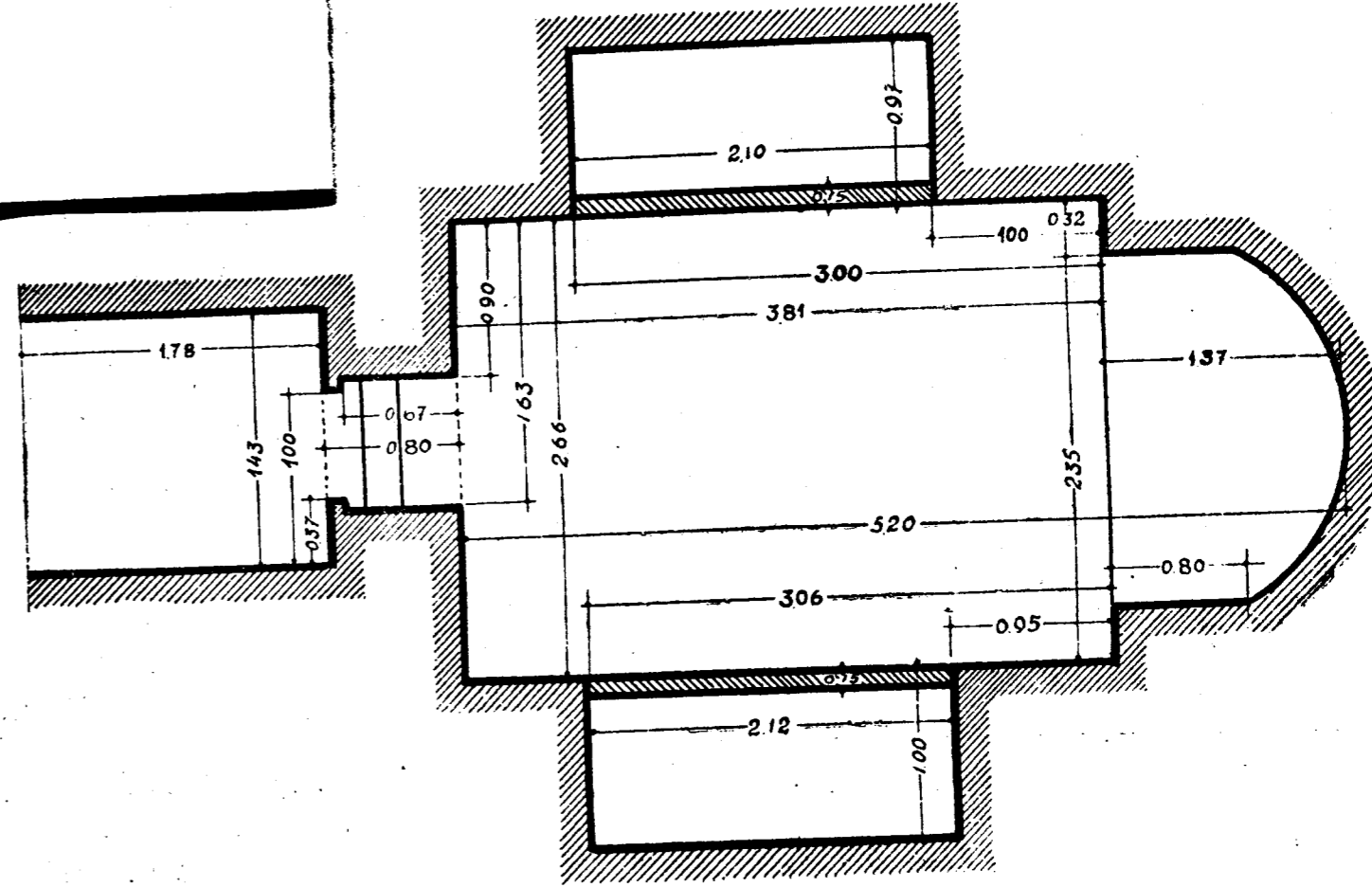
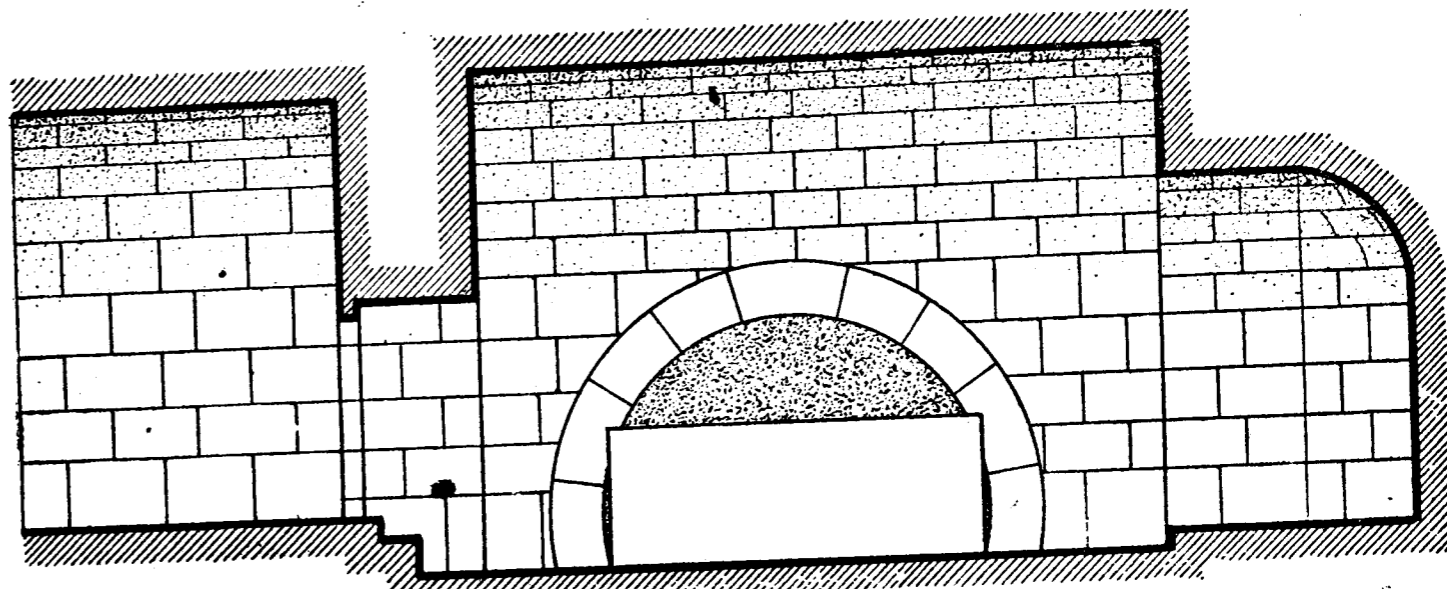
Նկ 64. Աղջի՝ Բազրատունյաց ստորերկրյա դամբարանի մուտքը

մնացորդ, որուն փլատակների բեկորները ցույց են տալիս, որ 5-րդ դարում կանգնված մի եկեղեցի է եղած:

Այս շրջանի ձորերուն մեջ խիստ շատ կան հետաքրքրական քարայրեր ուշադրավ մանրամասնություններով և ոմանք քարե դռներով:

9. ԱՄԲԵՐԳ

Այրարատի Արագածոտն գավառի մեջ Բյուրականի մոտ, Արագած լեռան լանջերի վրա, երկու խոր ձորերից առաջ եկած եռանկյունաձև մի ընդարձակ դաշտային լեզվակի վրա է Ամբերդ կամ Անբերդ անվանված ամրոցը: Բացի այս տեղը ամրոց լինելուց՝ նաև քաղաքի տպավորություն է թողնում: Դիրքը շափազանց անսովոր է՝ խոր ձորերով շրջապատված լինելուն համար, և տեղ տեղ երևում են պարսպի հետքեր շուրջը, բացի հյուսիսային կողմից, որ ամբողջովին պարսպապատ է: Հյուսիս-արևմտյան ծայրին պարիսպների շարքին վրա կա մի բրգաշար բերդանման ամրոց, որ նաև ցեղապետական դղյակ է, ներքին սենյակների և այլ նպատակների

Նկ 65. Աղջի՝ Բազրատունյաց ստորերկրյա դամբարանի հատակաձևը և կաթվածը

հատուկ բաժանումներով: Դղյակի արևմտյան ծայրը անդնդախոր ձորի վրա է, իսկ արևելյան ծայրից շարունակվում է հաստատուն մեծ պարիսպը մինչև այն-

Նկ. 66. Աղցի՝ Բազրատունյաց ստորերկրյա զամբարանի բարձրագույն զանգակները

տեղ, որ Բյուրականի կողմի ձորն անմատչելի է դարձնում մուտքը: Այս կողմի պարիսպի վրա է ամրոցի կուռը, որ ներս մտնելուց հետո, երկու ճյուղի է բաժանվում, մեկը տանում է դեպի դղյակ, իսկ մյուսը դեպի բերդամեջ կամ քաղաքամեջ: Չափազանց ուշագրավ է դղյակի շինելակերպը, հավանորեն պատերազմական

Նկ. 67. Աղցի՝ Բազրատունյաց ստորերկրյա զամբարանի բարձրագույն զանգակները

տեսակետով: Հյուսիսային կողմը, որ միանգամայն մատչելի է, ամենևին պատուհան չունի և խիտ բուրգերով ամրացված է. իսկ բոլոր բաժանումներ և խոշոր պատուհաններ միայն քաղաքին վրա են բացված: Դղյակը և պարիսպները հաղիվ թե 9—10-րդ դարու գործ են երևում. միայն հայտնի չէ, թե նախորդ ամրության վրա նորը շինված է, թե՛ այս մասը նորոգ շինած է: Բերդի մտից դուռն կամարը հիշեցնում է Անիի Սրմ-

բատաշեն պարիսպի վրա ավագ դուռն և Տեկորի եկեղեցիի ներքին կողմի նորոգության ժամանակ վերաշինված կամարները, որոնք ատամնավոր տաշված են և շարվելիս միմյանց մեջ կանցվին ու մեկս մեկ կպահեն:

Տարակույս չկա, որ շատ հին ժամանակ այստեղ ընտրված էր որպես բերդատեղ՝ տեղի բնական ամրության պատճառով, որովհետև երկու գետերի խառնուրդի տեղի վրա, բարձր տակավին երևում են պարսպամասեր, որոնք անկասկած նախապատմական շրջանի գործեր են:

Այս հատ ու կտոր նախաքրիստոնեական շրջանի պարսպամասերը ապացույց են, որ ի հնումն ամրոցը թերակղզին շրջապատված էր պարիսպով, սակայն հյուսիսային կողմի ամրոց դղյակն իր ներքին սենյակներով և ալլ բաժանումներով նման էր Տիգրիսի դղյակին, որը համարվում էր Բազրատունիների սեփականություն դարձած այն ժամանակ, երբ նախքան Անին, Միտակավանն էր Բազրատունյաց մայրաքաղաքը:

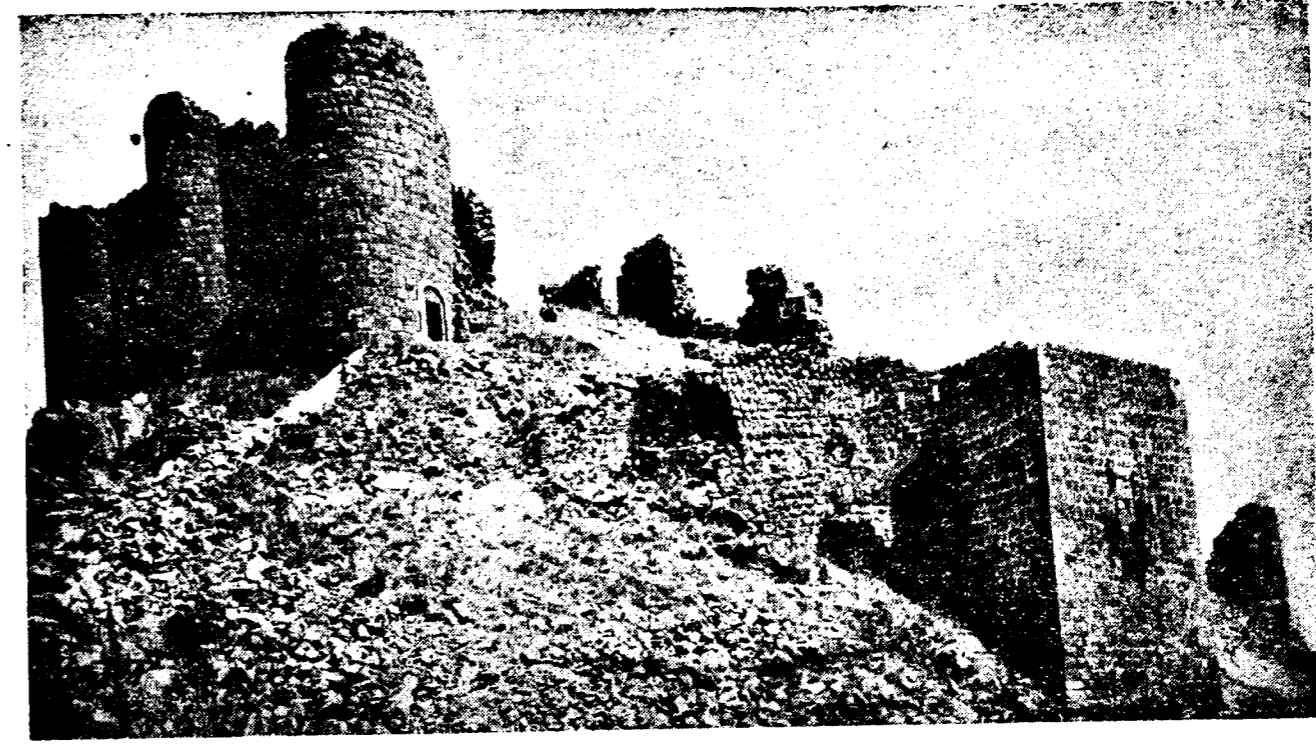
Ամբերդի դղյակի և պարիսպի շինարարական ոճը հիշեցնում է Բազրատունի շրջանի արվեստագործությունը, և ինչպես հավաստում են պատմական հիշատակությունները և ուրիշ հավանական ապացույցներ, սա ևս մի ժամանակ եղել է Բազրատունի թագավորաց սեփականություն: Պատմական տեղեկություն կա, որ Գագիկ առաջին Բազրատունի թագավորը կտակել է այս ամրոցն իր հաջորդ Հովհաննես Մեջատին: Իսկ հետո, Բազրատունի արքունիին հարազատ Վահրամ Պահլավունիին: Սա է շինել դղյակի փառավոր եկեղեցին, որ նույնպես չափազանց նման է Մարմաշենի Վահրամաշեն կաթողիկեին: Թեև գեղեցկություն և ճոխության տեսակետով Ամբերդի եկեղեցին պակաս է քան Մարմաշենինը, սակայն շինարարական տեսակետով քանչև չի է ամեն կողմից: Ինչ ապացույցի կարող պիտի լինի, որ մոտավորապես հազար տարի է անցել, սակայն շինքը տակավին հաստատուն մնում է իր տեղը կանգուն. եթե փոքր ինչ վնասվածքներ երևում են, պատճառը երկարատև անտերությունն է:

Եկեղեցուց մի քանի քալ դեպի հարավ-արևմուտք, փորված է մի անցք, որ հասնում է մինչև ձորի ջրի օահմանը, պաշարման ժամանակ անշուշտ գետից ջուր հանելու համար: Հին ժամանակ, ինչպես երևում է, ամրոցների մեջ պահանջ էր այս ջրի գաղտնի ճանապարհը. նույնը մինչև այժմ կան Անիում, Բազարանում և ուրիշ տեղեր:

Քաղաքին ամրոցության ջուր մատակարարող առանցքը հետաքրքրական են տեսնել, թե ինչպես գետի բարձր տեղից միմյանց վրա երկու առու ձորի լանջով բերած են Ամբերդ. այս առուներեն մին հատուկ էր մեծ մասամբ դղյակին, իսկ մյուսն՝ ամրոցովին քաղաքին համար էր:

10. ԱՅՐՈՎԱՆԻ ԿԱՄ ԳԵՂԱՐԴԱՎԱՆԻ

Հարավային կողմը արևելքին թև ունի, ճիշտ նման Տեկորի և Մրերույթի: Բայց պետք է ստուգել ժամանակը, թե թեև հետ միասին շինված է թե ոչ:

Նկ. 68. Ամբերդի հյուսիս-արևմտյան պարիսպների ավերակները

Եկեղեցիի գավթին անմիջապես կից կա ութը որմասյուններու վրա միակտուր քարակոփ մի եկեղեցի՝ կամարներու խաչաձևումով, որոնց մեջտեղեն ունի գմբեթաձև մի լուսամուտ. գմբեթին մեջ բնականն սթալաքթիթ քանդակած, նմանապես խորանին գմբեթարդին մեջ քանդակված է սթալաքթիթ: Խորանին կիսաբոլորակը սյունազարդված է ութ սյուններով կամ յոթը սյունամեջերով, երկու խորհրդանոց ունի, հյուսիսի երկու սյուններին գույացած անկյան մեջ կա քանդակա-

ղարդ խորշ, հարավային պատին վրա երեք շքեղ քանդակազարդ խորշեր ունի:

Դեպի արևելյան կողմի քարափոր եկեղեցին, որ ավելի կից է բուն տաճարի արևմտահյուսիս անկյունին, դուռը կրկին կբացվի դավթի մեջեն, ունի երկու

Նկ. 69. Ամբերդի եկեղեցիի հարավ-արևմուտքից

Նկ. 70. Ամբերդի եկեղեցու հարավային մասը

բաժանում, մինը դեպի եկեղեցին, մյուսը դեպի գավիթ: Բոլորովին միակտուր քարակոփ սեղանին ճակատը

Նկ. 71. Գեղարզավանքի վիճակը տաճարի քանդակապատկերը քանդակված է շրջանակի մը մեջ տարանկյուն և քառուկուտի մոզալիքի ձևով քանդակվածքներով: Սեղանին երկու կողմը՝ երկու խաչեր կան քանդակված, հարա-

վային կողմը շրջանակավոր պարզ քանդակներ ունի, իսկ հյուսիսային կողմինը՝ ուշագրավ է իր ուռուցիկ գավազանաձև քանդակով, որի ստորին կողմին վրա երկու ծայրերին, առանձին շրջանակներու մեջ, քանդակված են երկու մարդիկ:

Ունի երկու ավանդատուն, մեկը սրահին մեջը՝ հյուսիսային կողմեն, իսկ մյուսը՝ սեղանին վրա դարձյալ հյուսիսային կողմեն: Գմբեթն ամբողջովին քանդակված է թմբուկին մեջը սյունազարդ աղեղնակապած, իսկ կիսագունդը զագաթի լուսամուտեն սկսած շառավիղներով զատած և մեջերը 12 տեսակ քանդակներով զարդարած ամեն կերպ կանոնավոր որմնասյուների և կամարների, որոնց վրա հանգչած է գմբեթը, որպես թե առանձին քարերով շինված և տեղը դրած ըլլար:

Գավիթը երկու մասի բաժանված է, հյուսիսային կողմեն ունի մեկ սյունով և երկու աղեղով զատած բաժին մը, նույն բաժնի ճակատին վրա մեջեն մեկ սյունին վերևը քանդակված են երկու կապած առյուծներ, նեղքևո մի արծիվ՝ ոչխար վերցնող:

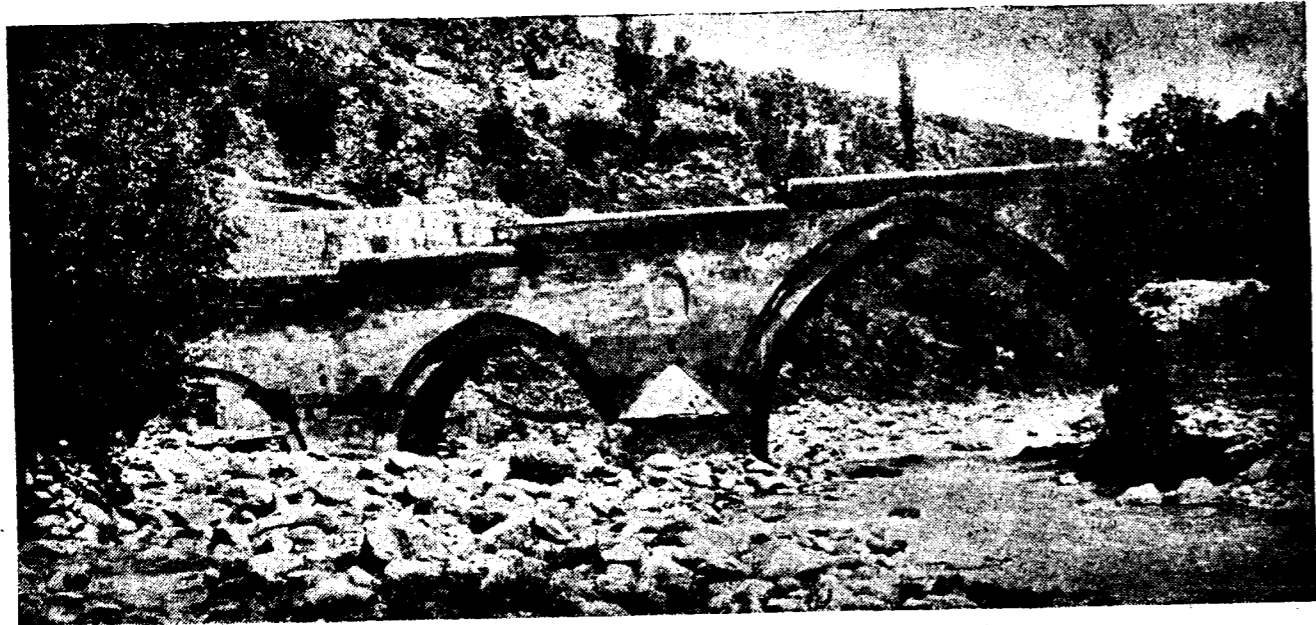
Դրան հարավային կողմը կա մի փոքր սենյակ ավանդատան նման. այս ավանդատունն ունի մի ութանկյունի գմբեթ, որի մեջն ամբողջ քանդակված է շատ գեղեցիկ կերպով:

11. Ա Շ Ն Ա Կ

Թալինի շրջանում, հնումն թագավորական ամառանոց, ունի մի կիսավեր եկեղեցի, որ ըստ ոմանց 7-րդ, իսկ ըստ ոմանց 10-րդ դարուն կպատկանի:

12. Ա Շ Տ Ա Ր Ա Կ

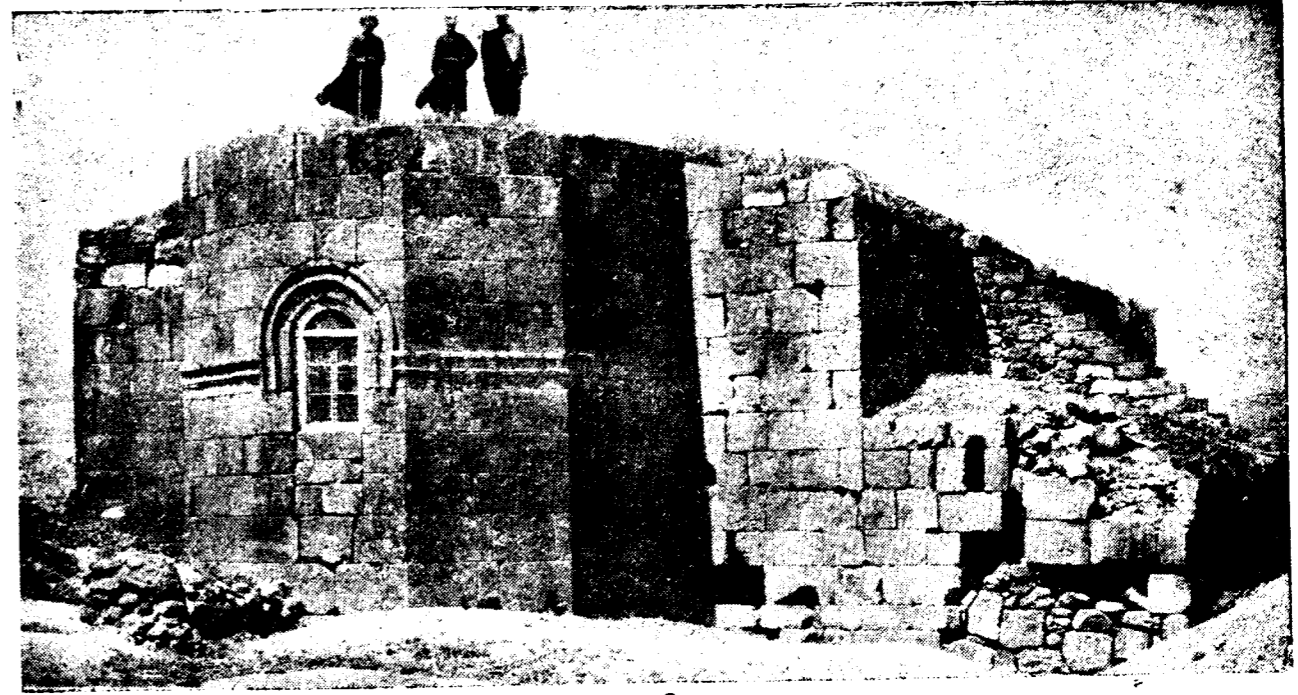
Այս գյուղի մեջ եղած հին հուշարձանների մանրամասն ցուցակագրումը աննպատակ կլինի առանց առանձին հետազոտության և ուսումնասիրության, որովհետև շատ կան բերդերու, բնակարաններու, դամբարաններու և այլ կարևոր մնացորդներ: 5—6 հաստ մեծ ու փոքր զանազան դարերու մեջ շինված եկեղեցիներ

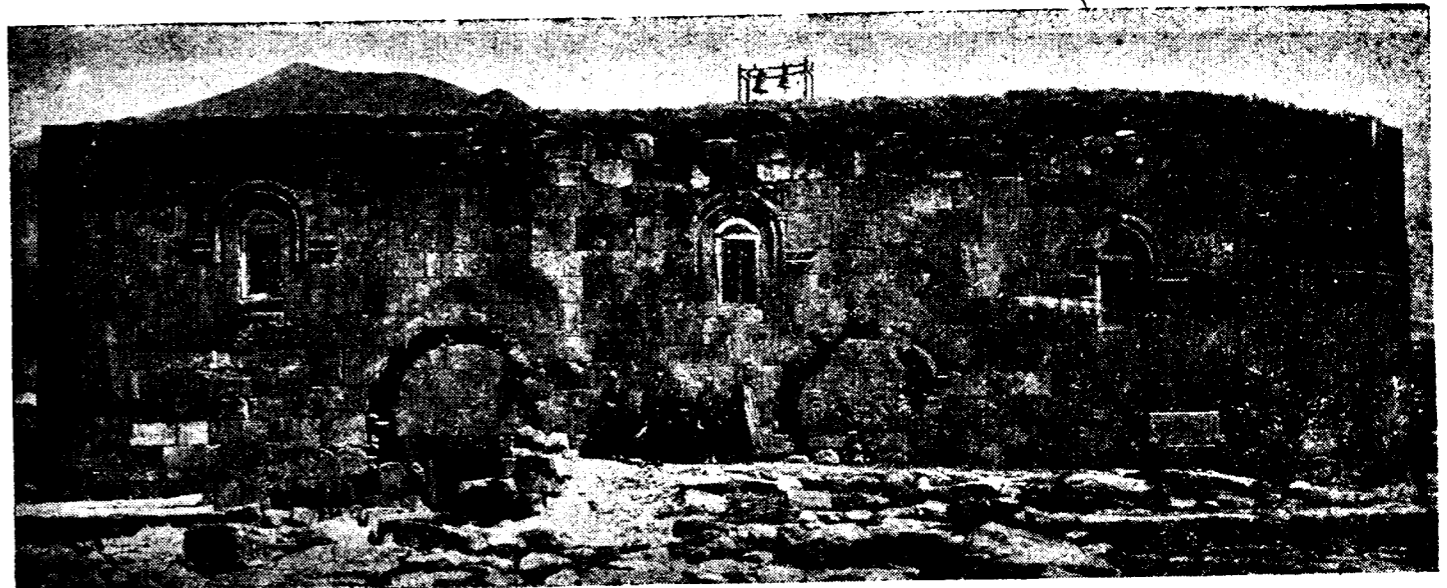
Նկ. 72. Աշտարակի կամուրջը

կան, որոնցմե մեկը նշանավոր է իր հնությամբ և ճարտարապետական կազմությամբ: Միրանավոր անունը կուտան տեղացիք և շինված է 5-րդ դարեն ոչ ուշ:

Կարմրավորը՝ 7-րդ դարուն, Մարինեն՝ 13-րդ դ.: Ուշադրության արժանի է Քասախի կամուրջը իր շինվածով և տեղագրական դիրքով:

Նկ. 73. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

Նկ. 74. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցու հարավային ճակատը

13. Ա Պ Ա Ր Ա Ն

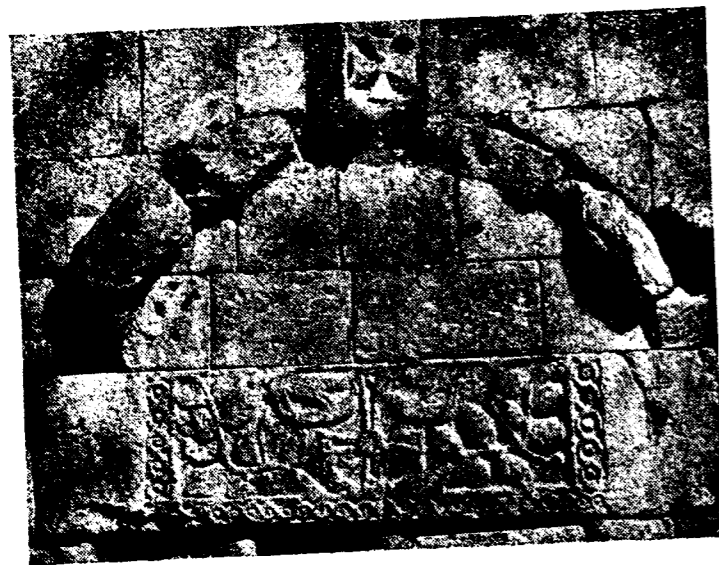
Արագածի արևելյան քարձրունքների վրա, Քասախ գետի աղբյուրների մոտ, Ապարան կոչվող շրջանային կենտրոնի մեջ կանգուն կա մի հնադարյան մեծ եկեղեցի բազիլիկ ձևով կանգնված. շենքը և շինությունն ոճը այնքան հին է և տարօրինակ, որ նույնիսկ հեթանոսական ծագում ունենալ կկարծվի, արևմտյան և հարավային դոներու քանդակազարդումները միանգամայն գոյություն չունին Հայաստանում 5-րդ դարուց հետո: Շուրջը, որ սյունազարդ սրահ ունեցել է, որի սյանց

խոյակները չափազանց հին ձև ունին և խիստ հնադարյան քանդակներ: Այս եկեղեցու ժամանակը, ոճը և ճարտարապետական մանրամասնությանց ուսումնասիրությունը ամենաանհրաժեշտ պահանջներից մեկն է հնագիտության տեսակետով:

Այս գյուղի շրջակայքում ևս կան բավական թվով հեթանոսական և հին քրիստոնեական շրջանի մնացորդներ: Այստեղեն բերված է Հայաստանի Պետ. Պատմական Քանգարան շնագլուխ մարդապատկեր քանդակված մի սյան խոյակ:

Նկ. 75. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցու աշխարհային մուտքի ճակատի քանդակները

Նկ. 76. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկի եկեղեցու հարավային թևի վրա մուտքի ճակատի քանդակները

14. ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ

Ներսի գմբեթագիր վեց աղեղները plein de cintre են և փոքր ինչ reinante-ները ներս հակված դեպի կենտրոն՝ պայտաձևի նման: Խորանին մեջ նկատելի է ծեփին վրա պատկերներու հետքեր, խորանի գմբեթագիրն մեջ, պատուհաններ վեր, կա մեծ պատկեր, որ հավանաբար Քրիստոսի պատկերն է, նման բյուզանդական ուրիշ օրինակներու: Պատուհաններ ցած ևս կան ամբողջական սրբոց պատկերներ լուսապսակ գլուխներով, հազիվ տեսնելի: Գմբեթագիր ճակատի կրկնակ աղեղներու ներքևին թե ճակատեն և թե տակեն մնացած են սրբոց մասն գլխապատկերների հետքեր, վրայի աղեղեն ներքևի մասի վրա կան զարդանկարներ:

Մյուս արտիղներուն մեջ ալ հավանաբար եղեր են պատկերներ, բայց այժմ անհետացեր են կամ վրային ծեփված է, կամ ժամանակի ընթացքում թափված:

Որովհետև սեղանի անմիջապես հարավակողման կից արտիղին մեջ հետքեր կան պատկերներու, որոնց մեջ նկատելի է մի գլուխ և մոտը մի ձեռք դեպի վեր բարձրացած, ձեռքին միջով անցած է մի սպիտակ գիծ, որպես թե բռնած է մի գավազան կամ տեգ: Անպայման ձեռքը կվերաբերի երևացող գլուխին և զատ նման

է ձևավոր սուրբի մը դիրքին, ինչպես ս. Գևորգ: Ձեռքը բռնած գավազանին վերի ծայրը կանաչ գույնով դրոշակի նման մի բան կերևա, դրոշակը երկուքի ճեղքված ձևով. կկարծեմ, որ անպատճառ պատկերները ետին ժամանակ ծեփված են վրային բարակ շերտով. եթե շերտը հանվի՝ տակեն կերևի մնացյալ մասեր, ինչպես նաև ուրիշ արտիղներու մեջ եղած պատկերներ, որոնք այժմ բոլորովին անհայտ են:

Խորանին կողմնակի ավանդատուններուն հավելումը հավանաբար եղած է շինութենեն քիչ հետո, սրովհետև 11-րդ դարու ոճեն ալ հետո է և մոտ նմանություն ունին հնագույն ոճերու պատկերներու բոլորը և տամնաշարերով և նիշի մեջ եղած սյան խարիսխի քանդակով, որուն խոյակը խոյի գլուխ է միայն: Մանվածոները 10—11-րդ դարու արվեստին կպատկանին, հետևաբար ավանդատուն խորաններու սկիզբը կարող է համարվել սրանց հավելման ժամանակը Անիի և շրջակայից մեջ:

Նկ. 77. Ապուղամբենց ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան լուսամուտի զտեղը և արևադարձայինը

15. ԱՍՏՎԱՍՏՆԿԱՍ

Այս գյուղի մեջ կա մի մեծ եկեղեցի ընդարձակ գավթով, որը շինել է 1244 թ. Քուրդ իշխանը:

Կաթողիկոսի կողքին կա մի փոքր ավերակ եկեղեցի, որի միայն պատերն են կանգուն. շինվածքի ոճը ցույց է տալիս 5-րդ դար:

Այս վերջինիս կողքին կայցրած ձև մի փոքր մատուռ, որուն մեջ ընկած է խիստ գեղեցիկաբանդակ խաչքար:

Մեծ եկեղեցու հարավային կողմը և փոքրի արևմտյան պարիսպի մեջ կան շիրիմներ և գեղեցիկաբանդակ խաչքարեր՝ 12—13-րդ դարերու:

16. ԱՎԱՆ

Երևանի հյուսիս-արևելյան կողմը մի հայաբնակ գյուղ է Ավանը: Իր մեջ ունի 6-րդ դարու մի կիսավեր եկեղեցի, որը եղեր է իբրև հակաթու Արարատյան կաթողիկոսության: Ավանի եկեղեցին շինել է Հովհան կա-

Նկ. 78. Աստվածընկալի՝ Քուրդ իշխանի շինած եկեղեցու և ժամատան ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից

թողիկոսը, որուն օրով հունաց բաժնին մեջ էր գտնվում Ավանը: Բացի 6-րդ դարու այս կիսավեր եկեղեցուց՝ Ավանում կան նաև ուրիշ փոքր եկեղեցիների կիսականգուն մնացորդներ, որոնք հավանականորեն 13—14-րդ դարերուն կվերաբերին:

17. ԱՐԱՅԻ ԳՅՈՒՂ

Ապարանի շրջանում Շիրակալայի մոտ ավերակ գյուղ է Արայի գյուղը: Այս ավերակ գյուղին մեջ կա մի մեծ իջևանատուն քարաշեն, որուն տանիքը փլած է: Պատերը կանգուն են և դուռը հյուսիսի կողմից է, որու վրա հայերեն արձանագրություն եղած է, բայց քանդված լինելով մնացել է միայն 1213 (ՈԿԲ) թվականը:

18. ԱՐԳԻՆԱ

Արգինան իբրև բերդաքաղաք գոյություն ուներ տակավին 6-րդ դարին ի վեր: 7-րդ դարուն պատերազմական մեծ անցքեր են տեսիլ ունեցեր այս շրջանում և

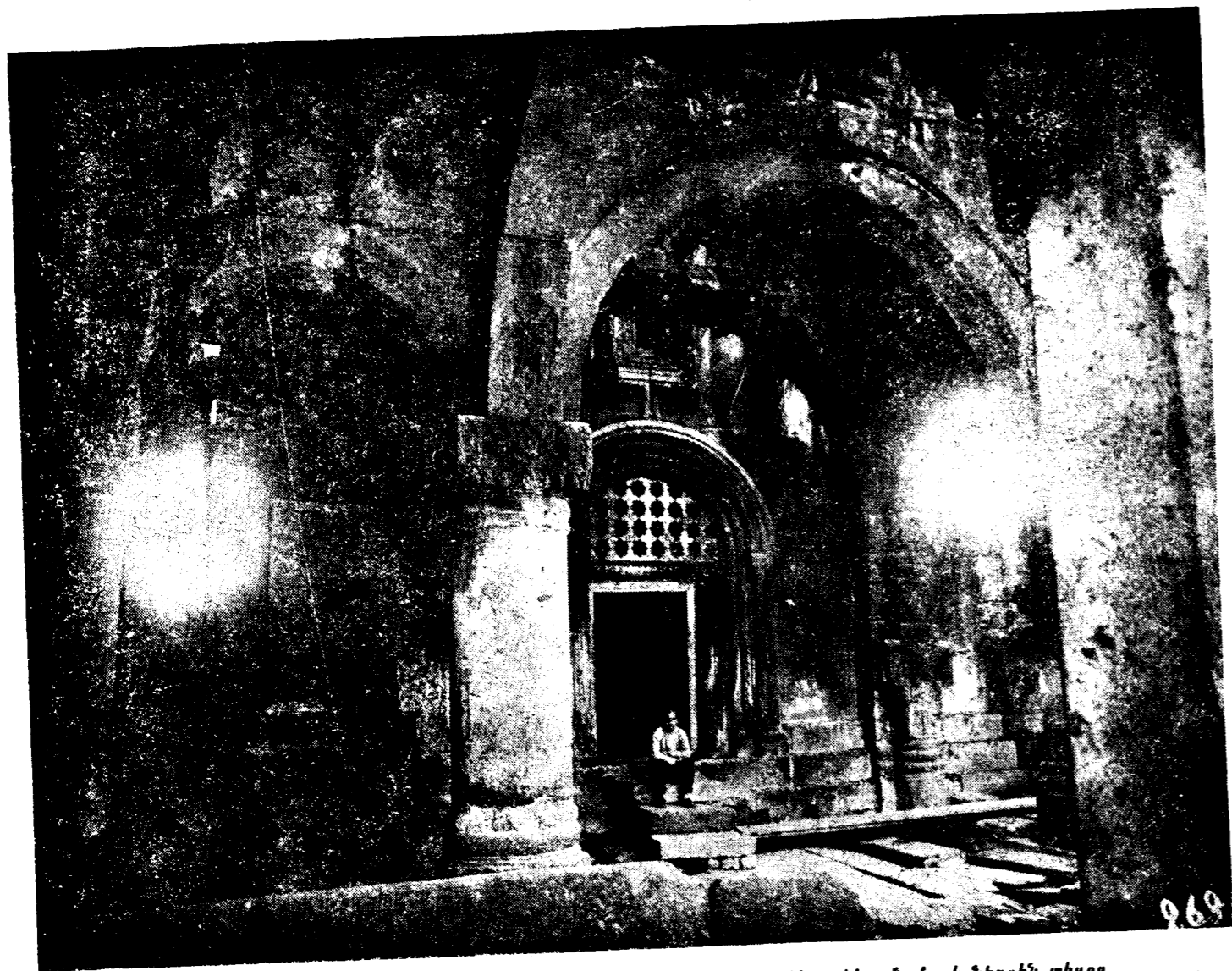
շրջակա գյուղացիներ ապավինել են Արգինայի բերդում (Սեբեոս):

Սակայն երբ Շիրակավանը դարձավ Քաղարտունի թագավորների համար մայրաքաղաք 9-րդ դարուն մեջ, հավանական է որ այն ժամանակ Արգինան, որ հազիվ երեք կիլոմետրի շափ հեռու է Շիրակավանից, դարձավ կաթողիկոսական աթոռ, մինչև որ Անին եղավ մայրաքաղաք և կաթողիկոսական աթոռն ևս փոխադրվեց միասին:

Այժմ հին բերդերեն հազիվ մնացորդներ կան, իսկ հռչակավոր կաթողիկոսարանի ոչ մի հետքը չի մնացած. մնացել է միայն խաչիկ կաթողիկոսի Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով կանգնած կաթողիկոսի հյուսիսային և արևմտյան պատերը (Խաչիկ Ա. կաթ. 972—990) (տես Ա ժողովածու, էջ 305):

19. ԱՐԶԱԿԱՆ

Բջնիի գետակի Հրազդանի խառնուրդի մոտ կգրտնրվի Արզական գյուղը. այստեղ կան երկու եկեղեցի-

Նկ. 79. Աստվածընկալի՝ Գուրգ իշխանի կառուցած եկեղեցու գավթի արևելյան մասի ներքին տեսքը

ներ, մեկը գյուղի հյուսիսային ծայրը՝ գերեզմանատան մեջ խարտյալ քարերով շինված, հետո նորոգված ս. Գևորգ անունով: Մյուս եկեղեցին նոր է գյուղամիջին: Այս գյուղից քառորդ ժամ դեպի հյուսիս մի մենաստան ևս կա ս. Աստվածածին Նեղուսի անունով. եկեղեցին նման է Աստվածընկալին՝ գմբեթով և գավթով: Դուան վրայի արձանագրությունը 1271 թվականի է:

20. Ա Ր Թ Ի Կ

Արթիկ նշանավոր հայ գյուղ է Շիրակ գավառի մեջ Արագած լեռան արևմտյան փեշերին վրա: Գյուղի մեջ կա երկու հնագույն եկեղեցի, որոնց մեկը ոչ միայն նշանավոր է իր մեծությամբ, այլև նշանավոր է իր հնությունով, որ անվերապա կպատկանի 7-րդ դարին. այս եկեղեցին մոտիկ, արևելյան հյուսիսային կողմը, կա մի ուրիշ եկեղեցի փոքր տարածությամբ, սակայն կպատկանի 5-րդ դարին: Թեև վրան թվական չունի շինության, այնուամենայնիվ նրա հատակագծային ձևը անվերապա կերպով ցույց կուտա որ 5-րդ դարուց հետո չէ: Այս մեծ եկեղեցին հարավային կողմը մի կամ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա 7-րդ դարու ս. Ստեփանոսի Լմպատավանք եկեղեցին է:

21. Ա Ր Մ Ա Վ Ի Ր

Ի հնումն անվանի մայրաքաղաք Հայաստանի: Հոկտեմբերյան շրջանին մեջ բարձրացած բլուրի վրա կա հին ամրոցը, որի շուրջը տարածված էր քաղաքը: Այս բերդը և քաղաքը շատ հին դարերու մեջ գոյություն ունեցել է իբրև ուրարտական բերդ և ավելի հին նախաուրարտական, որոնց ապացույցներ դուրս են գալիս պեղումներով կամ խուզարկություններով: Այնտեղ են գտնված են բնեռագիր արձանագրություններ, հունարեն արձանագրություններ և այլ անձանոթ լեզվով նշանագրեր. ըստ Մ. Խորենացու Արմավիրի մեջ կար նաև արեգական և լուսնի պաշտման մեհյան:

22. Ա Ր Ո Ւ Ճ (Թալիշ)

Այրարատի Արագածոտն գավառի մեջ կգտնվի Թալիշ գյուղը, որուն նախնական անունն է Արուս: Այս Արուս գյուղն ունի պատմական մեծ անցյալ, նույնիսկ նախաքրիստոնեական դարերում, որովհետև շրջանում շատ են տեսնվում հին ամրոցների և այլ շինությունների մնացորդներ. չափազանց հետաքրքրական կլինի այդ շրջանի հնագիտական հետախուզությունը,

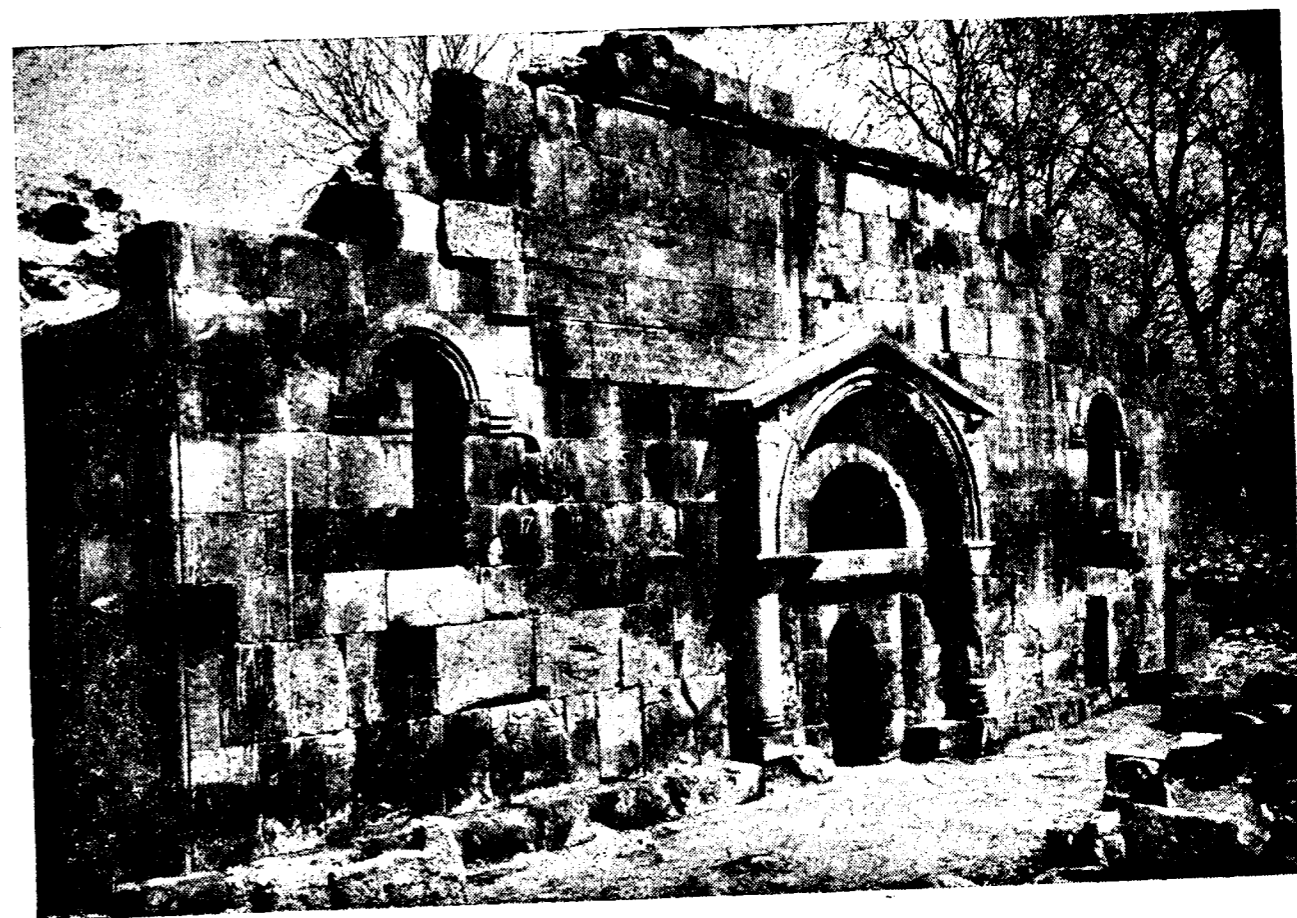
պատմական շատ առեղծվածներ կլուծվեն և նորություններ կարձանագրվեն:

Փոքր մի ձորով բաժանված է Շամիրան կամ Շամիրամ գյուղը, որ ամբողջովին նախապատմական հնություններով շրջապատված է, որ թերևս ի հնումն մեկ շրջան էր կազմում Արուսի հետ:

Արուսի մեջ, բացի գմբեթից, կանգուն է Գրիգոր Մամիկոնյանի յուր իշխանության անցնելուց (670) հետո կանգնած եկեղեցին, որ մի գոհար է 7-րդ դարու մեջ: Պատմական ճարտարապետության հետաքրքրում գրեթե շատ քիչ շենքեր հավասարվել են 7-րդ դարու կոթողներու ճարտարապետական հարաբերություններին:

րին: 7-րդ դարի մեջ կանգնած են Մրենի, Բագարանի, Թալիշի, Արթիկի, Մաստարայի և այլ հույակապ շենքերը, որոնց մասին կարելի է հատորներ գրել:

Արուսի եկեղեցին ոչ միայն իր մեծությամբ և բարձրությամբ նշանավոր է, այլ շինարարական տեսակետով ևս սքանչելի է: Պատերը սրբատաշ մեծ քարերով շատ գեղեցիկ շինված են: Ուրիշ 5—7-րդ դարու շենքերին նման խոշոր պատուհաններ ունի, մի ժամանակ, անշուշտ 16—17-րդ դարերում բերդի տեղ գործածել և բուրգը շինել են, որով բունի խաթարել են մի քանի տեղ, եթե ոչ այդ խաթարումներն ևս պետք է չունենար: Հայտնի չէ, թե երբ է ընկած գմբեթը:

Նկ. 80. Ալանի եկեղեցու արևմտյան հատվածը 1939 թ. վերանորոգությունից հետո

Պատմագիրների հիշատակած Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանքը, որուն Հովհաննես Գրասխանակերտցի պատմագիրը աբխազի է անվանում, գտնվում է տաճարի հարավային կողմը մի քանի տասնյակ քայլի վրա ձորեզրին շինված, որուն միայն ներքին հարկի պատերն են մնացել, մոտավորապես մեկ կամ մեկ ու կես մետր ավելի կամ պակաս բարձրությամբ: Չափազանց հեշտ է և հետաքրքրական այս ապարանքի պեղումը, որով միայն լիակատար գաղափար կունենանք 7-րդ դարու իշխանական ապարանքի մասին: Այս ապարանքի մնացորդ պատերը, որը եկեղեցու նման սրբատաշ մեծ քարերով են շինված, ցույց կուտան թե որչափ շքեղ էր ամրոցը շենքը: Ապարանքից քիչ ցածր, ձորի լանջին, տակավին կա այն աղբյուրը (եթե հոգ տար-

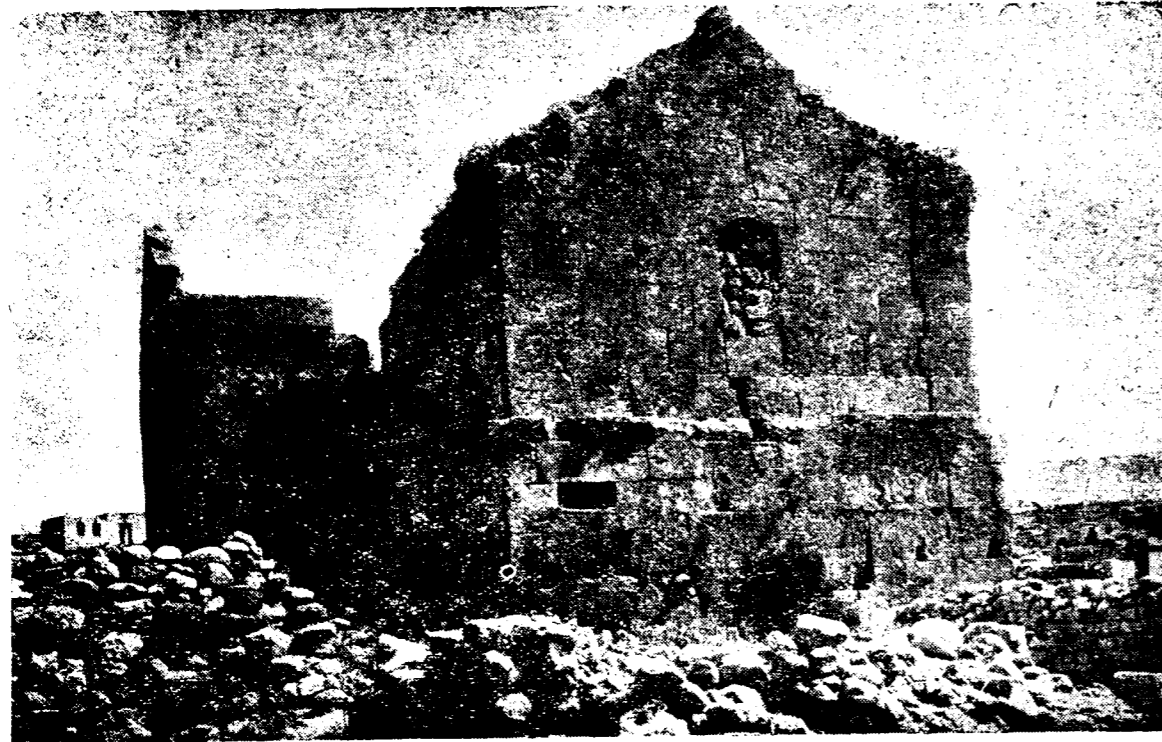
վի, մշտնջենապես շուրջ վազում է), որ շինել է տվել Գրիգոր Մամիկոնյան: Պատմագիրները հատկապես հիշատակում են այդ աղբյուրը:

23. Ա Ր Տ Ա Շ Ա Վ Ա Ն

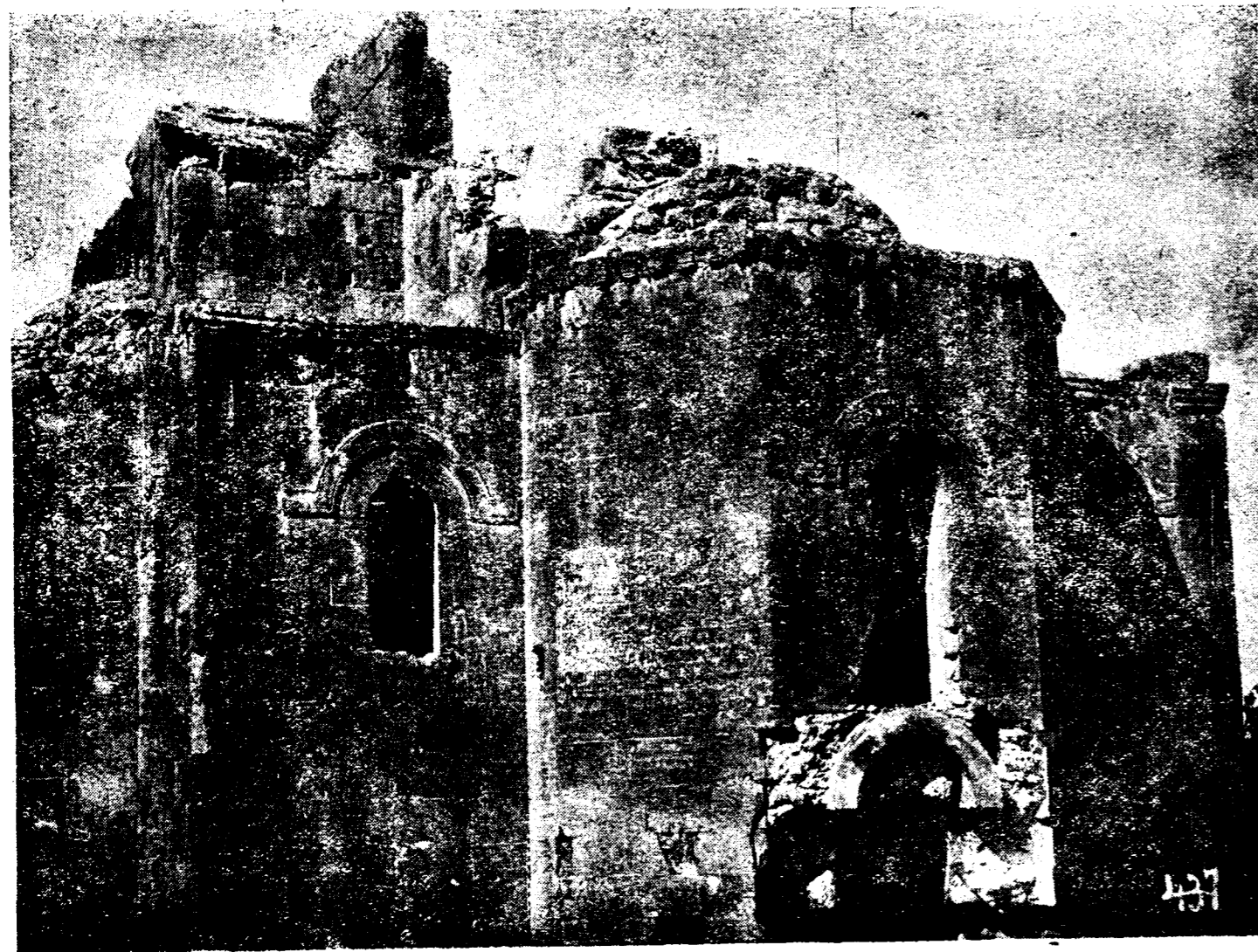
Աշտարակի շրջանի այս գյուղին մեջ կան զանազան հնություններ, բայց հողին հավասարած և ինչ լինել անհայտացած: Միայն մի փոքր մատուռի մնացորդ կա, որ 12—13-րդ դարու շենք լինել կկարծվի:

24. Բ Ա Գ Ա Ր Ա Ն

Բագարանը նախաքրիստոնեական ժապուղ ունի. այնտեղ խուզարկում շատ կգտնի նախաքրիստոնեա-

Նկ. 82. Արթիկի 5-րդ դարի շենքերն հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 83. Բազարանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավից

կան հնագույն պարիսպների և բնակարանների մնացորդներ ընդհանրապես որձաքարերով շինված, թեև այժմ հազիվ երևում են և մասնազետ խուզարկուին մի-

Նկ. 85. Բազարանի բերդի ավերակները

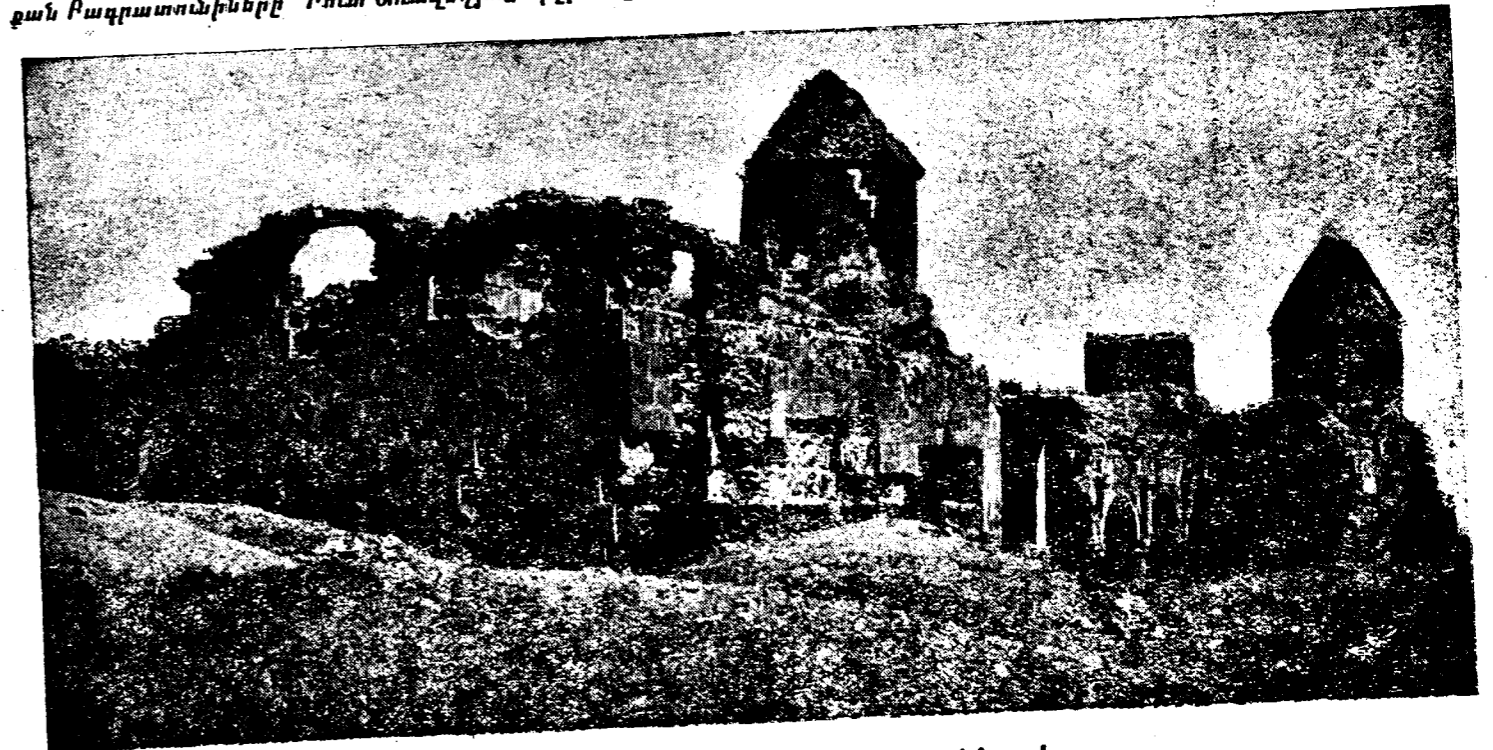
այն ուշադրություն են դրավում: Իսկ քրիստոնեական շրջանում, գլխավորաբար Բազարատունիների սեփականություն և մայրաքաղաք դառնալուց հետո մնացորդներ և ավերակներ շատ կան կիսավանդուն: Բայց նախքան Բազարատունիները Բուտ Առավելյան իշխանը 7-րդ

դարում շինել է այնտեղ մի եկեղեցի, որում այժմ սթեոդորոս անուն են տալիս, իսկ ս. Թեոդորոսի գրտնրված բարձր տեղին հյուսիսային կողմը, որ ձորանման խորը եղած է, այդ խորուքյան մեջ կա հին քաղաքատեղի որձաքարերով տներ շինված և գեղարվեստական մի եկեղեցվո ավերակ: Այս ավերակի դիմաց գետի աջ կողմին կա ս. Մուշան անունով մի եկեղեցի: Կիսավեր մի շենք, որը անշուշտ ի հնումն կամուրջով կապված էր գետի ձախ ափին հետ, ուր կգտնվին քաղաքը, բերդը և ուրիշ զանազան եկեղեցիներ: Գետեզերքին մոտ քաղաքի հյուսիսային կողմը կան զուգահեռաբար շարված երեք բլուրներ, որոնց ամենաբարձրը շրջապատված էր պարիսպով, որոնց մնացորդները միայն կան, իսկ ծայրին՝ այժմյան ս. Գևորգ եկեղեցին, որ հաճախ նորոգված է և ուխտատեղի է ծողոկորդական: Բարձր բլուրները, որ երեք հատ են և ամենաբարձրը շրջապատված է պարիսպով և երկնցած են հյուսիսից հարավ, հյուսիսային ծայրին կա ս. Գևորգի եկեղեցին: Մյուս բլուրները աստիճանաբար փոքր և ցածր են, թեև վրաները երևում են շինությանց հիմքի մնացորդներ, սակայն պարիսպի հետքեր չկան:

25. Բ Ա Գ Ն Ա Յ Բ

Անիից 6—7 կիլոմետր դեպի արևմուտք, Ալաճա լեռան ստորոտին վրա կգտնվիր Բագնայրը (Ղոզլիճա): Գյուղի մեջ կան 4 եկեղեցիներ՝ մեծ և փոքր. ամենամեծը շինել է Պահլավունի Սմբատ Մագիստրոս (11-րդ դարում), ունի ընդարձակ գավիթ, այս գավթին մեջ կան ճարտարապետական և շինարարական ուշագրավ մասեր: Մեծ եկեղեցիի հարավային կողմը կան երկու փոքր եկեղեցիներ, և այս եկեղեցիների արևմտյան կողմը նույնպես սյունազարդ կամարակապ գավիթ հարավից, բացօթյա:

Գյուղի հյուսիս արևմտյան ծայրում կա մի ուխտականի փոքր մատուռ: Գյուղից դեպի հարավ-արևելք կյունի փոքր մատուռ: Գյուղից դեպի հարավ-արևելք

Նկ. 84. Բագնայրի երեք եկեղեցիները խումբը հարավ-արևելքից

5—6 կիլոմետր հեռավորության վրա Արաճա լեռան ամենամեծ բարձրության գագաթի վրա կա կրկնակի պարսպապատ մի բուրբակ շինություն, որի շատ հին պաշտաման մի վայր լինելն անկասկած է:

Նկ. 85. Բարձրագույն Գրիգոր եկեղեցու արևելյան արտաքին պատը

28. ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱՍԽՆ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔ

Կգտնվի Արավերդու [Թումանյան] գյուղի մոտ. շինված է 11-րդ դարում մեջ, Մամիկոնյաններու ձեռքով. կանվանվի նաև Ճերմակ վանք. արտաքին ձևը բուրբակի պարզ է և հրաքիսային գունավոր քարերով շինված է. պատուհանները փոքր և շրջանակաձև. ուշագրավ է տանիքի պսակը, որ գործածված է նույնպես ուրիշ տեղեր ժամանակակից շինություններու մեջ:

Այս եկեղեցիով արևելյան պատի վրա կգտնվի երկգլխանի գեղաքանդակ արձիվ թևատարած, ճանկերուն մեջ գտնված:

Բացի կարնիզեն այս եկեղեցիի անկյունները սուրբիկ ձևով անկյունավոր կտրված և ստալաքթիք զբմբեթաթարով դեպի դուրս հակած և տակի երկու անկյունները մեկ հատի վերածված է, եթե ուշագրության առնենք 11-րդ դարում հայոց մեջ գտնված ըլլալուն, այն աստեղ պետք է լրջորեն քննել, թե ե՞րբ մտավ ստալաքթիքի արվեստը հայոց մեջ: Մինչդեռ կկարծվեր,

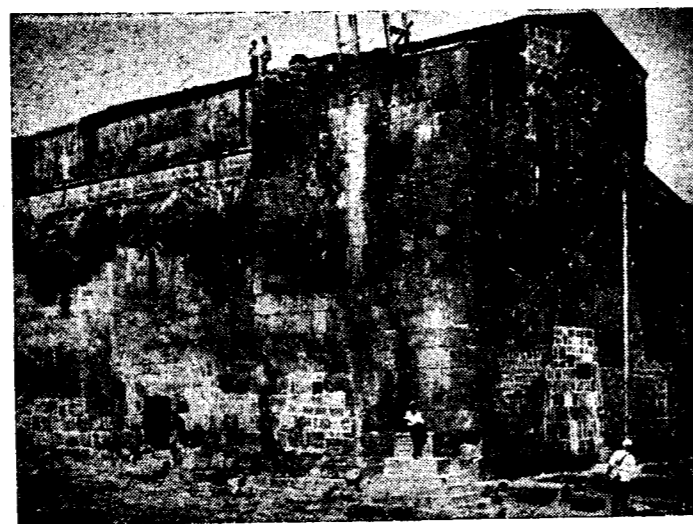
որ արաբական արվեստը մտած էր հայոց մեջ 12—13-րդ դարին ոչ առաջ:

27. Բ Յ Ո Ւ Ր Ա Կ Ա Ն

Բյուրականը մի մեծ գյուղ է Արագածոտն գավառի մեջ Աշտարակի շրջանում, Ամբերդի մոտ: Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի օրով (10-րդ դար) կհիշվի մի ամրոց այս գյուղում, որ մեծ և արյունահեղ կռիվ եղած է բերդում և ապավինողների պարտությանը վերջացած է: Ակնարկված բերդը այժմ գոյություն չունի, տեղն էլ հայտնի չէ, սակայն կա մի եկեղեցի, որու շինությունը պատմաբան Հովհաննես կաթողիկոսին է վերագրվում: Շինությունը ուշագրության արժանի է, թե մեծության տեսակետով և թե որմնադրական ըստ ամենաչին ուշագիր և օրինական աշխատությանը: Ներքին կողմը հյուսիսային և հարավային պատերի վրա որմասյուններ կան, որոնց խոյակները շատ գեղեցիկ են և պարզապես, արևելյան հատկանիշ ունեն իրենց ճոխ քանդակագործության մեջ:

Այս եկեղեցին մի հատկություն ունի կրոնական տեսակետով, որով բուրբակի կտարբերվի, առանց բացառության, մյուս եկեղեցիներից: Իմ Տեկորի ուսումնասիրության մեջ ես ապացուցել էի, որ նախաքրիստոնեական տաճարը սկզբում, երբ եկեղեցի էին փոխարինում, արևելյան ծայրին մի ուղղանկյուն խորություն են թողած իբր քարոզի կամ պատարագի ամբիոն. սակայն հետո, երբ կիսաբուրբակ արսիզները ընդհանրացան, Տեկորի եկեղեցուն վրա ևս շինել են կիսաբուրբակ արսիզ: Սակայն հետաքրքրականն այն է, որ 10-րդ դարում շինված մի եկեղեցիի արսիզը, փոխանակ կիսաբուրբակի շինված է անկյունավոր պատշաճ խորությամբ: Սա նշան է, թե կիսաբուրբակ ձևը անպայման կրոնական պահանջ չէր, քանի որ անկյունավոր արսիզը ևս նույն պաշտոնը կկատարեր, նույնիսկ Հովհաննես պատմաբան կաթողիկոսի վերին հսկողությամբ շինված եկեղեցիի մեջ:

Հին հուշարձանների մնացորդներ այս գյուղի մեջ աստանդական երևում են — սակայն չափազանց աննշան. միայն ուշագրության արժանի է գյուղի արևելյան

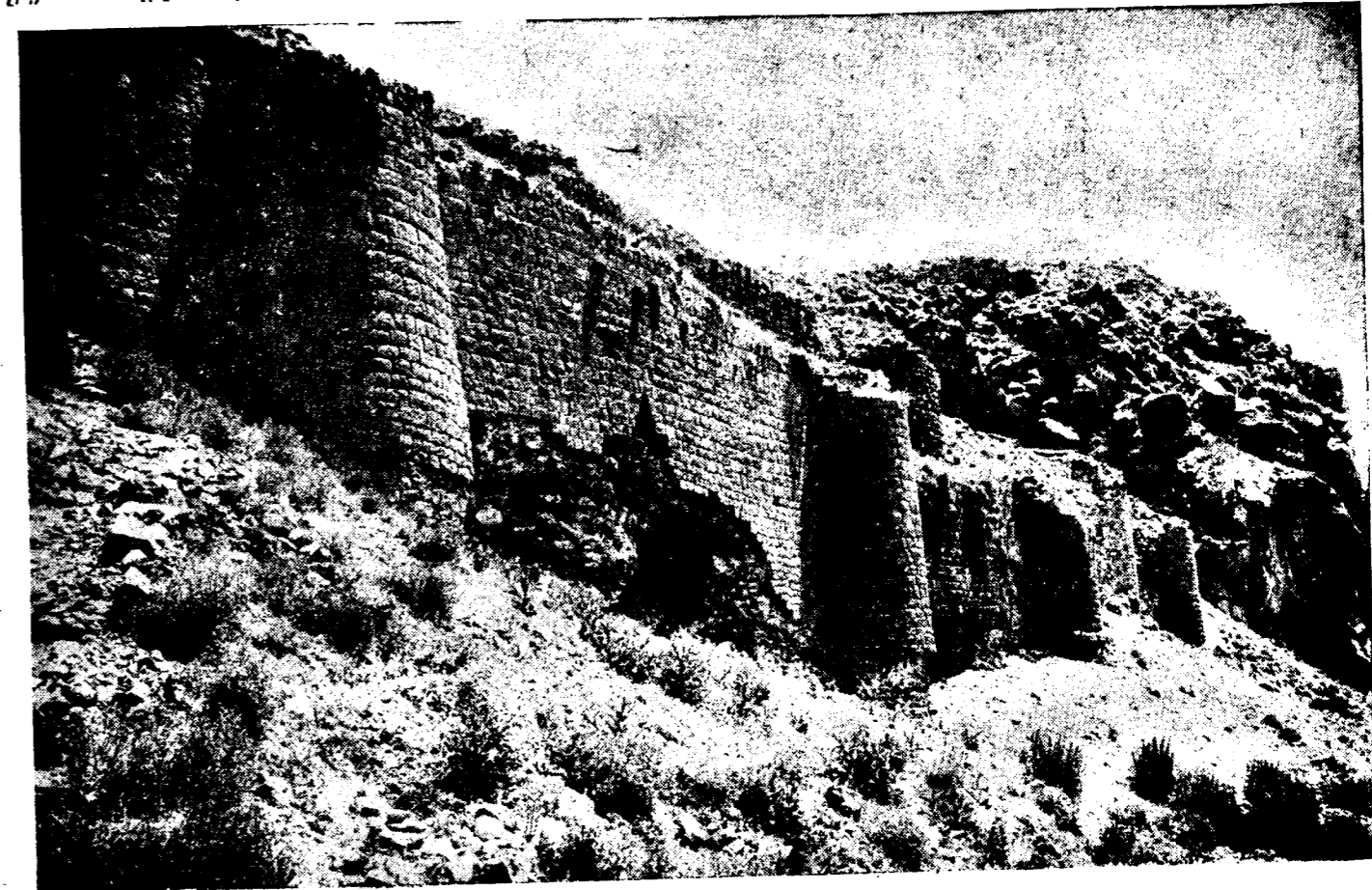

Նկ. 86. Բյուրականի ս. Հովհաննես եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

կողմը գրեթե երկու կիլոմետր հեռավորության վրա Արտավասիկ տեղին վրա մի փոքր եկեղեցի, կիսափուլ, որու քարերի վրա քարտաշ վարպետների նշաններից երևում են, որ շենքը անվրեպ 7-րդ դարուն կպատկանի: Իսկ այս փոքր եկեղեցիի հանդեպ, արևելյան կողմին վրա կա մի մեծ հուշարձան խաչքարերով և զարդարուն շրջանակներով, որը ըստ երևույթին, 12—13-րդ դարու գործ է և անկախ է իր դիմաց եղող 7-րդ դարու մատուրից:

28. Բ Ո Ւ Ժ Ա Կ Ա Ն

Արայի լեռան արևելյան ստորոտներին մոտ կգրանցվի Բուժական գյուղը Ապարանի շրջանում: Այս գյուղից 2—3 կիլոմետր դեպի հյուսիս, լեռանց ձորերուն

Նկ. 87. Բջնի բերդապարիսպների ավերակները

ուցած է բերդը: Գագաթին վրա ցրված են շինվածոց բեկորներ, որոնց երկուքը կոփածո քարերով եկեղեցիներ լինել կթվին: 10-րդ դարուն բազմամարդ քաղաք եղավ այս տեղը Պահլավունիներու տիրապետության օրով: Այստեղ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին շինեց մի եկեղեցի ս. Աստվածածին անունով, որ ներկայիս կանգուն է՝ անսյուն գմբեթավորված: Հարավային կողմը դուրս վրա արձանագրություն կա 1031 թվականի: Բացի այս արձանագրություններին կան նաև ուրիշ շատ արձանագրություններ, որոնք կհասնին մինչև 1353 թվական:

30. Գ Ա Ց Ա Ն Ե

Հիմնարկության թվականը 630. Եզր կաթողիկոսի և Նախքան Եզրի հիմնարկությունը այնտեղ

մեջ կան անձանոթ մենաստանի մը ավերակները: Մնացորդներից երևում է, որ եկեղեցին հոյակապ և սյունազարդ է եղած, և հատ ու կտոր արձանագրություններից երևում է, որ վաշտույանների ձեռակերտն է, նույն իսկ Մեծ Քուրդի կամ նրա կնոջ հոր, ինչպես գրված է տաճարի հյուսիսային կողմի պատին ներսի կողմը 1211 թվականի արձանագրության մեջ:

29. Բ Ջ Ն Ի

Ախտայի շրջանում, Հրազդանի աջ ափին հին գյուղ է Բջնին, որի մեջ համարյա թե կանգուն է հնագույն մի բերդ, բարձր քարաբլուրի մը վրա: Արևելքից և հարավից խապառ անմատչելի է, ուրիշ կողմանե փոքր ինչ մատչելի բարձր պարիսպներով և աշտարակներով ամ-

գյուղուն ունեցող նախկին խրթին մթին շենքի մասին: Եկեղեցուց դուրս քահանայից բնակարան շինելու Խուսին: 1652 թվականին Փլիպպոս կաթողիկոսի վերաշինությունը և ավերյալ վիճակի նկարագրությունը: 1188 թվականին Ծիհազար կաթ. կշինե արևմտյան գավիթը:

31. Գ Ա Ռ Ն Ի

Երևանից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա անվանի հին բերդաքաղաք: Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմը Ազատ գետի ափունքին բարձրագերձ ժայռերի վրա տակավին չէ կորած Տրդատ թագավորի շինած

Խորովորուստի հոյակապ հովանոցի ավերակները և ըստ պատմական տվյալների Ներոնի ժամանակակից հեթանոս Տրդատի շինածն է առաջին դարուն:

Արևմտյան կողմին գրեթե կից կա բոլորակ կամ

Նկ. 33. Բյուզնդի եկեղեցու արևելյան ճակատը

ութանկյունի մի զինքի մնացորդ հազիվ հիմքեր նշմարելի:

Գյուղին մեջ կա մեծ եկեղեցու ավերակ, որուն հյուսիսային պատն է միայն մնում: Այգիների մեջ կա փոքր, բայց խիստ գեղարվեստական մի մատուռ:

Գյուղի արևելյան կողմը կան դարձյալ երկու փոքր մատուռներ կիսավեր վիճակի մեջ, իսկ հյուսիս-արևմտյան կողմը կա մի մեծ գերեզմանատուն խաչարձաններով:

32. ԳՈՇ ՄԵՒԹԱՐԻ ՎԱՆԵ կամ ՆՈՐ ԳԵՏԻԿ

Նոր Գետիկի կամ Գոշ Մխիթարավանքը հիմնված է 1191 թվականին Գոշ Մխիթար վարդապետի ձեռքով Արցախի Քուստ գավառի մեջ:

Այստեղ ի հնումն կար Գետիկ վանք, որ երկրաշարժից սաստիկ վնասված էր, Գոշ Մխիթար նորը հիմնեց և կոչեց սուրբ Աստվածածին անունով: Այս վանքն ունի բացի Աստվածածին եկեղեցուց նաև ուրիշ եկեղեցիներ զանազան ժամանակներում հիմնված:

Աստվածածին եկեղեցիի հարավային պատին կից

կա ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին. երրորդ եկեղեցին է ս. Կարապետ, որ կից է Աստվածածին եկեղեցիի գավթի հարավային կողմին: Գոշավանքում այս եկեղեցիների ուշագրավ կառուցվածքի մանրամասնություններից զատ կան նաև շափազանց գեղաքանդակ խաչքարեր:

33. ԴԱՐԱՆԴ

Լենինականից 7—8 կիլոմետր հեռավորության վրա դեպի հյուսիս, Դարբանդ գյուղի կողքին կա մի հին գերեզմանատուն, որն այժմ ևս կծառայի նույն նպատակին: Սույն գերեզմանատան մեջ կան մի քանի հատ հեթանոսական շրջանի կոթողաձև քառակուսի գերեզմանաքարեր վրաները քանդակված: Այս քարերն մեկ հատը Հակոբ Կարանյանցը փոխադրեց Լենինական և այժմ էլ գտնվում է Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարանում:

Գյուղին մոտիկ կա ուրարտական շրջանի ամրոցի մի պատ, հսկայական անտաշ քարերով շինված:

34. ԴԴՄԱՇԵՆ

Մնդամալից արևմուտք կգտնվի Դդմաշեն գյուղը: Այս գյուղում կա հին քարաշեն եկեղեցի, որուն տանիքը և գմբեթը ընկած է: Գյուղացիք տանիքը փայտով ծածկած են:

35. ԴԻԼԻՋԱՆ

Նշանավոր ամառանոց է Դիլիջանը, շրջակայքը և մեջն ունի հնությունց մնացորդներ: Անհրաժեշտ է մանրամասն ուսումնասիրել այս շրջանը, որովհետև հավանականություն կա արտաքին նշաններից, որ ոչ միայն քրիստոնեական շրջանի այլև նախաքրիստոնեական շատ հնություններ պիտի գտնվին այս շրջանում:

36. ԴԻՐԱԿԼԱՐ

Այս գյուղի այժմյան եկեղեցին հնագիտական շատ կարևոր տեղ կրուն: Սա եղած է ի հնումն հեթանոսական տաճար. 5-րդ դարուն վերածված եկեղեցիի, 10-րդ դարուն նորոգված կրկին. հետո թողված բախտին: Վերջին տարիներս նոր եկող բնակիչներ նորոգելով վերածել են գյուղական եկեղեցիի:

Այս գյուղից շատ են գտնվում հեթանոսական իրեզններ: Այստեղից գտնված է մի բրոնզյա ձուլված փոքր եզ: Երջապատում կան չպեղված կուրգաններ:

37. ԴՊՐԵՎԱՆԹ կամ ԴՊՐԱՎԱՆԹ

Դպրեվանքը գյուղ է Անիի հյուսիսային կողմը: Վանքի արձանագրության մեջ հիշված անուններն ու մանց վրա հիմնվելով այս շենքի հիմնարկությունը համարվում է 7-րդ դարը: 10-րդ դարուն Աբաս թագավորի ժամանակ նորոգվեց. միշտ շեն է եղած այս վանքը և նշանավոր վարդապետներ ապրել են այստեղ:

38. ԴՎԻՆ

Գառնիից դեպի հյուսիս-արևմուտք 8—10 կիլոմետրի վրա, Արտաշար գյուղին կից են Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք և Մերձավոր Արևելքի կենտրոն հանդիսացող Դվինի ավերակները, որտեղ գետնի երեսին միայն մնացել են պարիսպները, որոնք հետզհետե քանդվելու և ոչնչանալու վրա են:

Խաչիկ վարդապետը բացած է այստեղ 7-րդ դարին կանգնված հսկայական ս. Գրիգոր եկեղեցին, որն իր

մեծությամբ գերազանց է բոլոր Հայաստանի մեջ գտնված եկեղեցիներին: Միջնաբերդը նույնպես ավերակ է և բազմիցս փորված ու խուզարկված ժողովրդի կողմանի. այնուամենայնիվ պեղումները շատ բան կարող են պարզել այս պատմական նշանավոր քաղաքի մասին: [1937 թվին ՍՍՍՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը ձեռնարկեց Դվինի սիստեմատիկ պեղումները, որոնք հսկայական նյութ տվին 5—13-րդ դարերի պատմության համար: Պեղումները շարունակվելու են մի քանի տարի ևս]:¹

Նկ. 39. Եղվարդի 6-րդ դարի շարժված եկեղեցու ավերակների Ներքին տեղի արևմտյան կողմից

39. ԵՂՎԱՐԴ

Աշտարակի շրջանում, Արայի լեռան ստորոտին, գտնվում է այս նշանավոր գյուղը, որուն հետ կապված են անընդհատ պատմական անցքեր, սկսած 5—18-րդ դար, որոնց մասին պատմաբանները գրել են արդեն: Ծարտարապետական հուշարձանների տեսակետով նշանավոր է այս գյուղն իր մեջ զանազան դարերի հուշարձանների հոյակապ մնացորդներն ունենալով: Ամենանշանավոր շինությունն այս գյուղում այն մեծ կաթողիկեն, որն անբեկից մեկ երկու մետր բարձրությամբ պատերն են մնացած: Այս կաթողիկեի շինությունը վերագրվում է եղվարդցի Մովսես կաթողիկոսին (574—603): Երբեք մեծատառ արձանագրություն թեև կա, սակայն ինձ կթվի թե, դեռ մանրամասն ստույգ կարդացող չե եղած: Այնուամենայնիվ շենքը 6-րդ դարու լինելուն ոչ մի կասկած չկա, որովհետև այդ տիպը միմիայն 6-րդ դարում գոյություն ունի, ինչպես Արթիկի փոքր եկեղեցին, ինչպես Դվինի ս. Գրիգոր եկեղեցին և այլն և այլն: Իսկ այս եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմը դարձյալ կա մի ավերակ, որուն պատերը մեկ կամ մեկուկես մետր բարձրության մնացել են, միանգամայն 5-րդ դարու գործ է: Ցավոք սրտի արևմտյան դռան վերև գտնված 10 կամ 11-րդ դարու մեծ արձանագրությունը բարբարոս ձեռքեր կտորել և գործածել են հարևան շենքի մեջ:

Գյուղի հարավ-արևելյան ծայրում կա մի շքեղ եկեղեցյակ, որ նաև Զանգակատուն անունն ունի: Մինչև է ձեռամբ ոմն Ազիզբեկի 1321 կամ 1328 թվականին (վրան երկու արձանագրություն կա, առաջինը ձեռով գրված, երկրորդը քանդակված): Եկեղեցին երեք հարկանի է, առաջին և երկրորդ հարկերում պատարագի տեսարաններ կան, իսկ երրորդ հարկը մի սյունազարդ զանգակատուն է: Արտաքին ճակատներն այնքան գեղարվեստականորեն քանդակագործված են, որ Հայաստանի 13 և 14 դարերի արվեստագետներին և ճարտարապետներին մեծ պատիվ կբերի:

40. ԵՐԵՐԱՅԹ

Երևան—Լենինական երկաթուղագծի վրա, Անի կայարանից մեկ կիլոմետր հեռու, Անի-Պեմզային կից կանգուն է մի կիսավեր եկեղեցի անգմբեթ. տանիքը փլած է, իսկ հսկայական սրբատաշ քարերով շինված պատերը տակավին կանգուն են. եկեղեցին իր շուրջն ունեցել է սյունազարդ սրահներ: Անվիճելի է, որ 5-րդ դարուց այս կողմ չի կարող լինել նրա հիմնարկությունը: Ունի երեք դուռ, մեկը արևմտյան կողմում, իսկ երկուսը հարավային կողմում: Վրան կա 10—11 և 13-րդ դարու արձանագրություններ: 1038 թվականի մի արձանագրություն կա հարկերի բաշխման մասին:

Երբեք թափված են քանդակազարդ խոյակներ:

¹ Կազմող

բարձրաբանակ պատկերներով քառակուսի կոթողաձև գերեզմանաքարեր, որոնց մեկ քանին պրոֆ. Ն. Մառ կոթողներից Անիի թանգարանը:

Եկեղեցու արևելյան կողմը 15—20 քալի վրա կա նաև մի փոքր շինություն, թերևս եկեղեցուն ծառայող մի շենք է:

Նկ. 90. Եղվարդի 16-րդ դարի եռահարկ եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

41. ԵՂՎԱՐԴ ԱՇԱՇԱ

Պատմության մեջ միայն գոյություն ունի Եղվարդաշատ քաղաքի անունը. նախապես գոյություն ունեցել է Արաքսի ափին Ախուրյանի խառնուրդին մոտը: Այսօր այդ անվանի քաղաքին տեղը բռնել է Բախշալար (Հաջի Բայրամ) գյուղը: Առաջին դարու մեջ Եղվարդ անունով Հայաստանի գահին ձգտող մի մարդ, հիմնեց Եղվարդաշատ քաղաքը և իր անձնական ապահովության համար շինեց քաղաքի թիկունքին բարձր լեռնանման բլուրի վրա մի ամուր բերդ, որուն ավերակները մինչև այժմ գոյություն ունեն և զարմանք է պատճառում այցելուին ոչ միայն դիրքի ամրության համար, այլև

բերդապարսպի մեջ բազմաթիվ բնակության բաժանումներին համար, որ կենտրոնակե, թե Եղվարդն իր ապահովության համար ինչքան համակիրներ հավաքել էր այդ ընդարձակ բերդին մեջ:

Բերդապարսպները նախաքրիստոնեական ձևով անշաղախ վիթխարի որձաքարերով շինված էր, սակայն մի առավելություն ևս ունեն, որ բոլոր քարերը միմյանց կապված էին երկաթով: Եթե դժվար է վերև բարձրանալ և բերդը անձամբ տեսնել, Հաջի Բայրամ գյուղացիների բերդից ցած գլորած քարերի վրա կարելի է պարզ տեսնել երկաթի կապերի նշանները: Այս բերդի մասին էր, որ Խորենացին կատարյալ հափշտակությամբ գրում էր, թե Եղվարդ ինչքան ծախքեր էր արած այս բերդի շինության համար. ինչքան հնարավոր միջոցներ ձեռք էր առած, որպեսզի թշնամու ձեռքը չընկնի այս բերդը: Երկաթե սանդուխտներ է շինել տվել և այլն և այլն, այս մասին հետաքրքրվողը թող կարդա Խորենացու առաջին գրքի 10 գլուխը:

Պետք է ասել, որ հին քաղաքից մի քանի նմուշներ մնացել են ստորոտում, որոնք ամուր որձաքարով շինված են, վիթխարի քարերից դուրս բարավորներ կան բնակարանների մուտքի համար, միայն թե այլևս վրաները ծածկույթ չունեն, այս նախնական բնակարանները կարելի է տեսնել Ախուրյան գետի ձախ եզրերին, գյուղից բավականին բարձր, որովհետև գետամոտ տեղեր այժմ գրավված է Բախշալարի բնակչության կողմից:

42. ԶԱՐԻՃԱ

Քալինի մոտերքը, Արագածի լանջերուն վրա մի գյուղ է Զարնճան: Այս գյուղի մեջ կա մի փոքր, բայց շատ վայելաշեն եկեղեցի հավանորեն 11—12-րդ դարերու գործ: Գյուղացիք նորոգելով շինքը են գյուղական եկեղեցի:

43. ԶՈՎՈՒՆԻ

Ապարանի շրջանի գյուղերից մեկն է (հին Մուլա Ռասում): Գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի 5-րդ դարու, ինչ որ մի Գնթունի իշխանի շինած. արևելյան կողմի խորանը քառակուսի է, հակառակ սովորական անկյունավոր կամ կիսաբոլորի: Նշաններ կան որ ունեցեր է սյունասրահ:

Այս եկեղեցվո մոտերին գտնված են կղմինդրներ նորոգության ժամանակ, որոնք ապացուցում են, որ մի ժամանակ կղմինդրներով ծածկված է եղել ինչպես Զվարթնոց, Մրեն, Բագարան, Տեկոր և այլն և այլն:

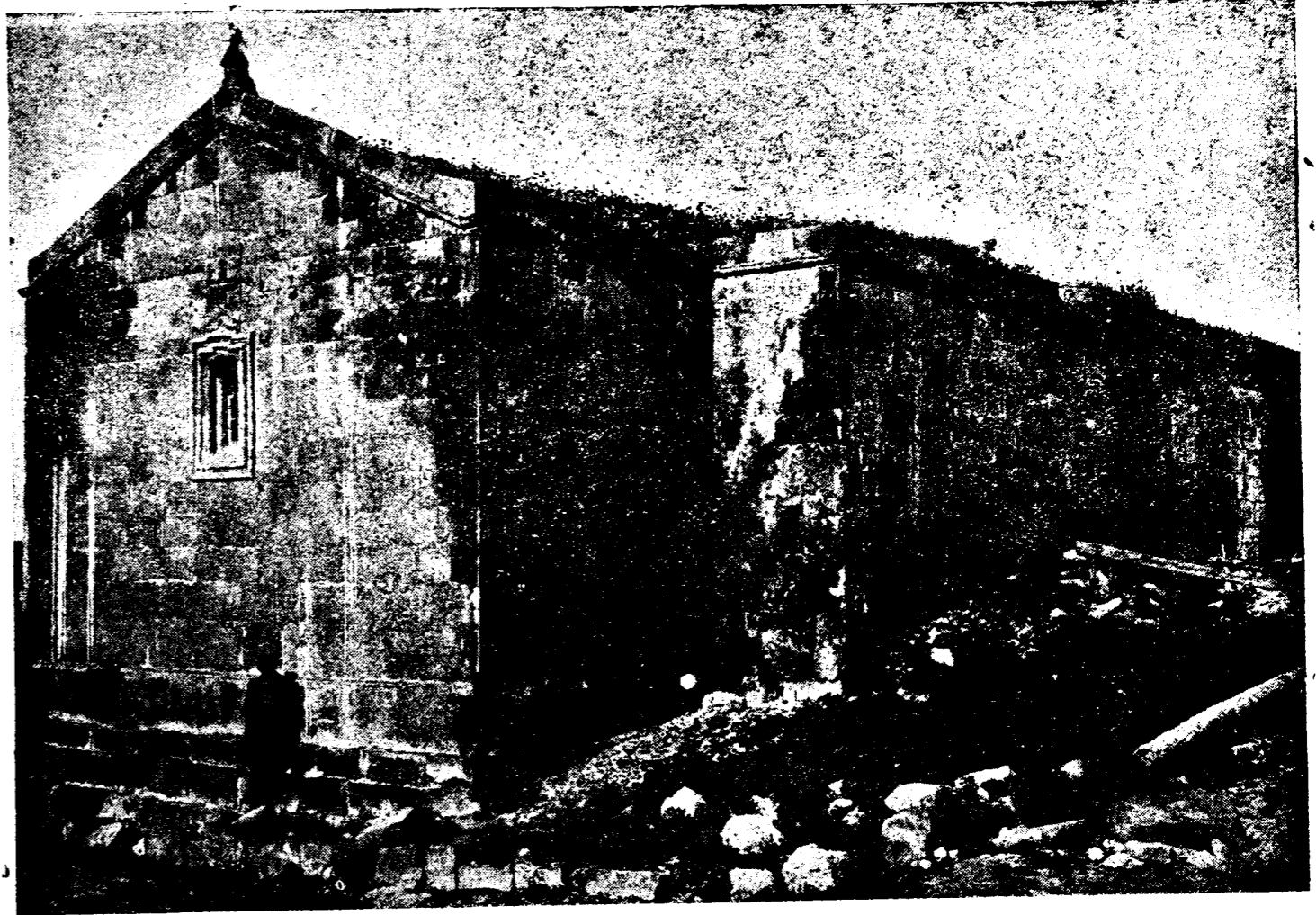
Այս եկեղեցվո արևելյան կողմը քառուրդ կիլոմետրի վրա կա ավելի մեծ մի եկեղեցու ավերակ, թեև հողին հավասարված, այնուամենայնիվ ձևը հայտնի է, որ եղել է Քալինի մեծ Կաթողիկեի նման խաչաձև հատակագծով, շուրջը թափված քանդակազարդ խոյակներ, և ուրիշ բեկորներ գինքը կտանին մինչև 5-րդ դար:

Այս գյուղի շրջանում շատ կան գանազան տեղերու վրա քառակող կոթողաձև պատվանդանավոր գերեզմանաքարեր, իսկ մի ժայռի մեջ փորված կա մի տապան կամ գերեզման, որուն վրա կափարիչ չկա:

Վ Այդ կափարիչը գտնված է բերված է Պետ. Պատմ. Թանգարան և պատկանում է Գավթ Գնթունուն:

44. ՔԱԼԻՆ

Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառի մեջ կառուցված էին և Նոր Քալինները, որոնք այժմ ապառաժոտ և ժայռոտ վայրերու վրա հիմնված գյուղեր են: Անշուշտ հին ժամանակ Քալինը մի կարևոր և բազմամարդ շրջան էր, որի պատմական մեծ անցքերը կապված են այդ անվան հետ և հոյակապ շենքեր են շինված արևտեղ նույնիսկ ամենահին ժամանակներու մեջ:

Նկ. 91. Զովունու 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

և անշուշտ շարունակություն են հեթիթական սովորության:

Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի, քրիստոնեական երկրորդ դարում ծանոթ է այս տեղը հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսին Քալինա անունով: Իսկ 7-րդ դարում ոչ միայն շեն և բազմամարդ է երևում այս շրջանը, այլև Կամարականների տոհմի բնակավայրն է եղած, ուր կանգնել են մեծամեծ շինություններ, որոնց երկուքը հասել են մեզ: Կան նաև բազմաթիվ հետախուզության կարող ավերակներ և շինության հետքեր: Եթե այս ավերակները հետախուզվին, անպայման մինչև այժմ մեզ անծանոթ պատմական տեղեկություններ պիտի հավաքվին: Ըս կարծում եմ, որ Կամարական Ներսեսի շինած եկեղեցիի մեջ Հայաստանի Հն. Պահպ. Կոմիտեի ջանքերով հավաքված բարձրաքանակ գերեզմանակոթողները կապ ունեն Կամարականների տոհմի հետ և նրանց մեկ քանիսին վրա իշխանական տարազով քան-

դակված մարդկանց պատկերները թերևս նույնիսկ Կամարականներն էին:

Մեզ հասած հոյակապ շինություններն մեկը, որ շատ աննշան կերպով մնասված է, կանգնել տվել է Ներսես Կամարականը 7-րդ դարու մեջ: Իսկ մյուս շատ շքեղ երևույթով հսկա շենքը, դարձյալ Կամարականների գործ է և չափազանց հոյակապ է թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներքուստ:

Թեև քանդումների և փլուզումների պատճառով մեծ շենքի վրա շինության արձանագրություն չկա, սակայն կասկած չի կարող լինել, որ այս շրջանը Կամարականների ցեղին էր պատկանում, ավելի վաղ քան 7-րդ դարը: Թե՛ այս շենքերի և թե՛ 7-րդ դարի գեղարվեստական ճաշակը ցույց տալու համար այստեղ կրդնենք նմուշներ նրանց ճարտարապետական շինանմուշներից:

Մինչև այժմ իմ տված տեղեկությունները կվերա-

Նկ. 93. Քալինի կաթողիկէ կենտրոնական թէ աբսիսայն տեղը ներքից

բերեն Հին Քալինին: Մտտավորապես 4—5 կիլոմետր դեպի արևմուտք կգտնվի Նոր Քալինը, որ նույնպես նոր չէ և ունի պատմական անցյալ, որի մասին ավելի լիք չի լինի մի քանի խոսք ասել:

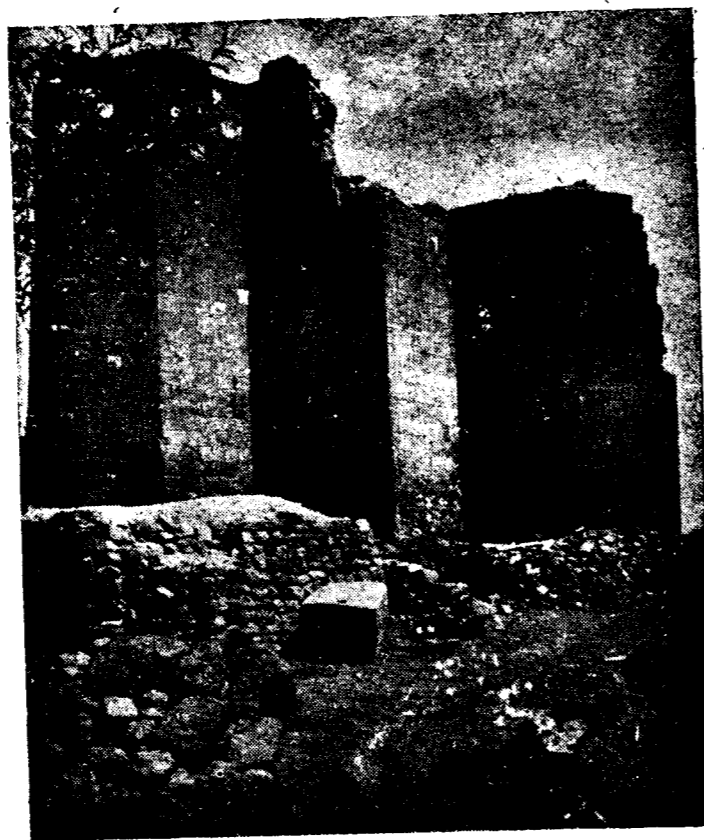
Երևում է, որ հին ժամանակ Քալին անունը վերաբերում է ընդարձակ մի շրջանի, որի մեջ պարունակում էր Նոր Քալինը և շրջակա ուրիշ վայրեր: Նոր Քալին անունը հին չէ, վերջին դարերի մեջ այն շրջանի մեջ ապրող ժողովուրդն է տվել այդ անունը. կարծում եմ, որ այս Նոր Քալին անվանվածն էլ այնքան հին է, որչափ որ Հին Քալին անվանվածը, որովհետև Քալինների լեռնադաշտին ստորոտը (Նոր Քալինի շուրջը) մինչև Հոկտեմբերյան ձգվող ճանապարհի վրա, 50—150 մետր հեռավորության վրա, շարված են ամենահին ժամանակների հսկայական քարակույտ դամբարաններ. երբ վերջանում է Քալինի հատուկ լեռնադաշտը, վերջանում են նաև դամբարանները: Լեռնադաշտին վրա Նոր Քալինից երկու կամ երեք կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի 7-րդ դարու շենք, կողքին գերեզմանատնով: Ենթին վրա կա 11-րդ դարու արձանագրություն, բայց ոչ շինություն, այլ նվիրատվության:

Նոր Քալին անվանված այժմյան գյուղը ամբողջովին պարսպապատ է, բայց այս պարիսպները շատ նոր են և հայտնի չէ թե հին պարիսպների մնացորդների

վրա են շինված, թե՛ բոլորովին նոր ժամանակ շինված է այս արտաքին պարիսպը. սակայն պարսպամիջին, բացի հին բնակավայրերի մնացորդներից, կան կիսավեր եկեղեցիներ 11 և 13-րդ դարերի թվակիր արձանագրություններով: Այս շրջապատ պարսպի մեջ, դեպի ընդարձակ դաշտերը նայող մի բարձր տեղի վրա, շինված է մի միջնաբերդ, կամ ավելի ճիշտ մի դղյակ, որ ինչպես կերևի Չաքարյան մեծ տոհմի շառավիղներին Աղպուղային կվերաբերել: Այս Աղպուղան 1267 թվականին մի արձանագրություն քանդակել տված է միջնաբերդի պատի վրա, որով կհայտնեն, թե ինչ որ գինիի տուրք վերացնում է բնակչության վրայից: Այստեղ հարկ է ավելացնել, որ մասնավորապես Նոր Քալինի շրջանում եղել են պարտեզներ և խաղողի այգիներ, որոնք այժմ համարյա թե գոյություն չունեն:

Չափազանց հետաքրքրական և կարևոր մի հուշարձան է Հին և Նոր Քալինների ճանապարհի միջին կետի վրա տակավին գոյություն ունեցող իջևանատունը, որ 12—13-րդ դարու գործ է: Մեծ և հոյակապ շինություն է, արտաքին պատերը բուրգերով ամրացած են, ամբողջ շենքը շինված է սրբատաշ քարերով, մեջն ունեցել է բազմաթիվ սենյակների ճանապարհորդների համար, ապաստարանների բեռնատար կենդանիների համար և ուրիշ բաժիններ՝ զանազան կարիքների հատուկ: Ժամանակը շատ քիչ վնաս է տվել այս շենքի ամբողջությանը, քան քարքարոս մարդկանց ձեռքերը. այժմ էլ գյուղացիք պատմում են և անունները տալիս են այն մարդկանց, որոնք իջևանատան սրբատաշ քարերը փոխադրել են գյուղերը և իրենց համար շենքեր շինել:

Դեռ ոչ չէ այս մեծ և հոյակապ շենքի հասակագիծը հանել և վերակազմել ամբողջությամբ. եթե մի

Նկ. 98. Ներքին Քալինի միջնաբերդը գտանքը

քիչ էլ ուշանա, արդեն ամեն հույս կկորչի շենքի մանրամասն վերակազմությունն ունենալու համար:

45. Խ Մ Կ Ո Ն Ք

Խծկոնք կամ Խծկոնք ոչ միայն հասարակաց ուխտատեղի է, այլ և շուրջը բխած բուժիչ ջրերու պատճառով կարևոր բուժավայր է:

Նկ. 94. Խոթա վանքի ընդհանուր տեսարանը հարավից

Առաջին տաճարի անունն է ս. Կարապետ, նրան կից կա մի ուրիշ փոքր եկեղեցի, որն ունի ս. Աստվածածին անունը. շորթորդ եկեղեցին անշատ է և գտնվում է այս երեք եկեղեցիներու արևելյան կողմը մի ժայռի վրա և կոչվում է ս. Ստեփանոս: Հինգերորդ եկեղեցին դարձյալ երեք եկեղեցիների արևելյան կողմում է, սակայն գրեթե մի կիլոմետր հեռավորության վրա. այս վերջին հինգերորդ եկեղեցին անունն է [Լուսավորիչ]:

46. Խ Ո Ռ Ա Վ Ա Ն Ք

Արցախի Հաթիրք գավառի մեջ Քարթառ գետի աջ կողմը կգտնվի Խոթա վանքը: Այս վանքի սկզբնական շինությունը թվականը հայտնի չէ, հաճախ նորոգվել և վերաշինվել է, որով կորել են արձանագրությունները, եթե կային: Առաջին անգամ արձանագրություն երևում է 12-րդ դարուն (1189): Այսպես հաջորդաբար հետագային կարելի է այս վանքում գտնել նորագույն կամ վերաշինության արձանագրություններ:

47. Խ Ո Ր Վ Ի Ր Ա Ք

Խոր Վիրապի վանքը որ մինչև այսօր ուխտատեղի է հասարակ ժողովրդյան համար, ունի յուր պատմական ծագումը, որ ժողովրդական հավատալիքների հետ սերտիվ կապվում է. այսինքն հայոց մեջ քրիստոնեություն տարածող Գրիգոր Լուսավորիչը այստեղ բանտարկված է եղել Տրդատ Թագավորի հրամանով, որովհետև Խոր Վիրապը Թագավորական ժամանակ թե քրտավայր էր, և թե բանտ էր, որոնք փորած էին գետնի տակ զատ

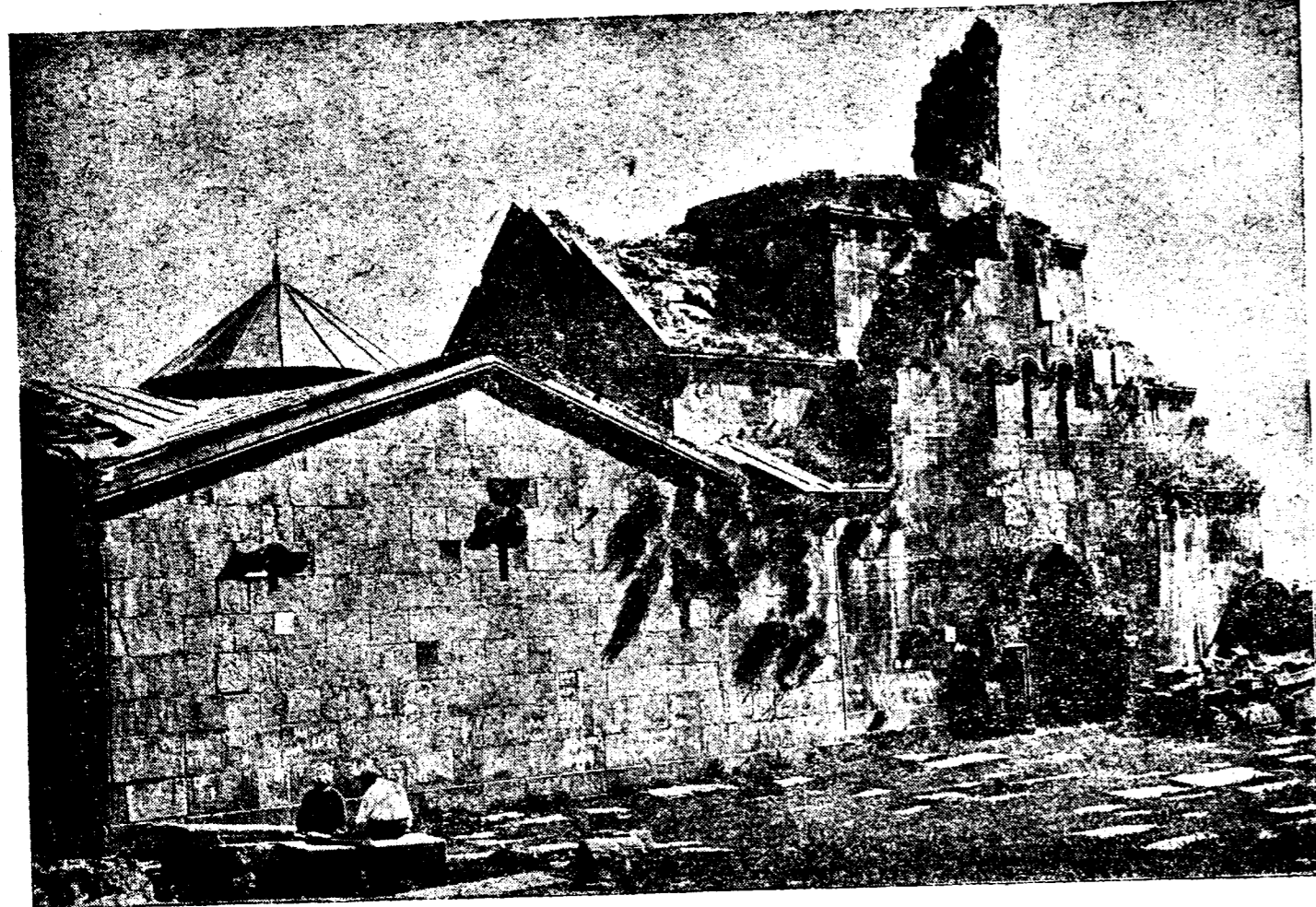

Նկ. 95. Խոր Վիրապի եկեղեցին հյուսիս արևելքից

Քրիստոնեությունը հաստատվելուց հետո, որպես թե այնտեղի հիշատակ Գրիգորի բանտարկության վանք են շինել: Այս վանքը հիշվում է 7-րդ դարում Ներսես 8-րդի օրով: Այնուհետև թե պարբերաբար է հիշվել, այնուամենայնիվ մինչև այսօր նշանավոր ուխտատեղի լինելի չի դադարել: Այժմյան եկեղեցին ուշ ժամանակի է, հավանաբար 17-րդ դարի գործ է:

48. Մ Ա Ղ Կ Ա Ջ Ո Ր
(ՀՅ. ԿԵՂԱՌԱԿ ԿԱՄ ԿԵՂԱՌՈՒՄ)

Երևանից դեպի հյուսիս Հրազդան գետի աջ ափի մոտ կգտնվի Մաղկաձոր ամարանոցը, որում մոտ կան բազմաթիվ ավերակներու մնացորդներ, որոնց մեջ այժմը գրեթե կանգուն վիճակի մեջ են շորս եկեղեցիներ:

Նկ. 96. Կեղառուքի ս. Գրիգոր եկեղեցու և զավթի ընդհանուր տեսքը հարավից

1. Ս. Գր. Լուսավորիչ, որում շինողը կհամարվի Գր. Մագիստրոս 1003 թվականին: Վրան ունի բազմաթիվ արձանագրություններ մինչև 1272 թվականը:
2. Անթվական շինություն. նորոգված է 1204 թվականին ունի պարուն Վաչեի ձեռքով ըստ արձանագրության: Եկեղեցու անունն անծանոթ է, կկարծվի լինել ս. Նշան կամ ս. Հովհաննես:
3. Ս. Կաթողիկե անունն ունի. շինողն է Վասակ որդի Խաղբալի ԺԳ դարու սկզբին:
4. Ս. Հարություն. ունի ժամատուն. փոքր է եկեղեցին, բայց անաղարտ մնացած. շինված է 1220 թվականին. շինողի անունն անհայտ է: Երևողի ձևովներու Հատանի և Մուլաբանի հիշատակին նվիրված է: Մնացած ավերակները միանգամայն հետաքրքրական են, բայց նկարագրության և մանրամասն խուլածրկության կարտու:

49. Մ Ա Ղ Կ Ա Վ Ա Ն Ք

Կարթիկ մոտ, Արայի լեռան հարավային կրճից, ձորի լանջին, ամայի վանք է: Մինչև վերջին ժամա-

նակներս շրջակա բնակչությանց մեծ ուխտատեղի է եղած ամեն տարի Համբարձման տոնին:

50. Կ Ա Ջ Ա Ն Ջ Ի

Արթիկի շրջանի մեջ Լենինականից դեպի հարավ-արևելք կգտնվի այս գյուղը, որը նշանավոր եղած է մի հին բերդով, ուր գտնված են բավական հին զանազան գործիքներ, որոնց մեջ կարևոր տեղ կըռնե մի սյան խարխուխ, որում վրա կա ջուրջանակի բեռնադիր արձանագրություն:

51. Կ Ա Ր Ա Ն Լ Ո Ւ Ե

Ապարանից դեպի հյուսիս-արևելք լեռնալանջի վրա կգտնվի այս փոքրիկ գյուղը, կիսով շափ անտառներով շրջապատված: Անտառի հյուսիսային կողմը կա մի 7-րդ դարու կիսավեր եկեղեցի, գյուղին կեն կիլոմետր հեռավորությամբ և իբրև ուխտատեղի կծառայե գյուղացից: Հյուսիսային կողմը, մի ուրիշ կետի վրա, անտա-

ռին մոտիկ կա մի ուրիշ հետաքրքրական մնացորդ: Ուրարտական շրջանի ռճով հսկա անտառ սե քարերով շինված մի շենքի մնացորդ կա երկար քառակուսի և բավական ընդարձակ, մեջտեղից երկու մասի բաժանված: Քրիստոնեական շրջանին այս շենքը եկեղեցիի

վերածեր են՝ երկու բաժանումներու արևելյան ծայրին սրբատաշ հրաբխային քարերով խորաններ շինելով: Այս եկեղեցու մոտերը կա մի անկած սե քար, հավանորեն հեթանոսական շրջանի monolith է:

Նկ. 97. Կեղառուքի ս. Նշան և կաթողիկե եկեղեցիներն արևմուտքից

52. Կ Ա Ր Բ Ի

Հովհաննավանքին երկու կամ երեք կիլոմետր դեպի հարավ-արևմուտք կգտնվի Կարթին: Ըստ պատմական տեղեկություններու բազմաթիվ շինություններ եղել են այս գյուղում, սակայն այժմ միայն հետքեր են մնացել. կա միայն մի հին եկեղեցի, որում վրա հետաքրքրական է արևելյան կողմին շինված զանազանաուներ:

53. Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Ք
(Ղաջավաճէ Ախուրյանի ձախ ափին)

Հոռոմոսի վանքին մոտ, Ախուրյանի ձախ ափին, Կարմիր վանք գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի գեղեցիկ շինվածքով և խիստ անաղարտ պահված: Շինված է 985 թվականին, շինողի անունը եղծված է արձանագրության փշացած մասեր ունենալու պատճառով: Բայց շինող հարտարապետի անունը որոշ կարգացվում է, որ եղել է Սամեհան հարտարապետ արեղա:

54. Կ Ա Ր Ս

Կարսի քերթը գոյություն ունեցած է 4-րդ դարին առաջ: Քաղաքին հին անունը ըստ Ստրաբոնի և Պտղոմեոսի կործանի է, ուրից առաջ եկած ըլլալ կկարծվի

Կարս կամ Ղարս անունը (դուներեն մեկուն վրա կա հայերեն գրված «Դուռն Անվո»)։

Կարսի պարիսպները Չաքարեի օրով նորոգված են մասամբ: Թ. դարու կեսին Աշոտ Բագրատունի կնորոգե Կարսը. Սմբատի թագավորության ժամանակ Արաս սպարապետ անունով մեկը եղբայր Աշոտի, վարեց Կարսի իշխանությունը, Սմբատի օրով ալ մեռավ 902 թվականին:

Սմբատ Ա-ի մահվանին հետո, անոր երկրորդ որդին Արաս գահը ժառանգեց իբր օրինավոր թագավոր: Այս Արասը 930 թվականին հիմնարկեց Առաքելոց եկեղեցին, որը կնկարագրե Ասողիկ. «Շինեալ թագաւորին զկաթողիկէ սուրբ ի քաղաքին Կարուց» և վերջացրեց 942 թվականին:

55. Կ Ա Փ Ղ Լ Ի

Լենինականի հարավային կողմը 12—15 կիլոմետր հեռավորության վրա հայաբնակ գյուղ է Արթիկի շրջանում: Գյուղին մեջ կա հին հեթանոսական շրջանի անտառ քարերով ամրացի մը մնացորդ, որում վրա հետաքա 13—14-րդ դարերուն շինել են մի նոր բերդ:

Գյուղից մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա կա նաև մի ուրիշ ուրարտական ամրոց. այս երկու ամրոցներուն մեջտեղ տարածված է հեթանոսական շրջանի մի փոքր քաղաքի ավերակը: Բազմաթիվ քարե

Նկ. 98. Կեչառուզի « Գրեգորեկեղեցու արևելյան տեսքը Կերտից

դազադներ և ուրիշ հեթանոսական առարկաներ հաճախ գտնվում են այս գյուղում:

Այս գյուղի մոտ դաշտավայրին վրա է հսկայական արվեստական հողաբլուր, որուն Շահ Քափա անունը (Արքայաբլուր) կուտան: Ամենայն հավանականությամբ սա մի մեծ ուրարտական դամբարան է, պեղման կարոտ:

56. ԿՐԻՆ ԳԱԳԻՐՄԱՆ

Արագածի հյուսիս-արևմտյան բարձրունքներու վրա Ապարանի շրջանի մեջ մի գյուղ է: Վերին աստիճան հետաքրքրական է գյուղի կենակը, բարձր սարի գլխին գտնվող ուրարտական շրջանի մեծ բերդը և բերդի շուրջն ուրարտական քաղաքի ընդարձակ տարածությունը:

Այս գյուղում կան 7-րդ դարու մնացորդներ. նշանակելի են քառակող կոթողիկներ, բարձրաքանդակ պատկերներով գերեզմանաբարձրը, որոնց մեկը գյուղի եկեղեցու դռան բարավոր են շինած, իսկ մյուսը՝ գյուղացիների ձեռքով մատրանման շինված տեղի մեջ կանգնված է և ուխտավորներու վառած ձեթի ճրագներու և մոմերու ծուխից միանգամայն սևացած:

57. ԿՈՒԼԻԶԱՆ

Ալեքսանդրոպոլից դեպի հարավ-արևելք Արագածի ստորոտներու մոտ, Մանթաշից հոսող վտակի ափին մի գյուղ է Արթիկի շրջանում:

Նկ. 99. Կեչառուզի « Գրեգորեկեղեցու արևելյան տեսքը Կերտից

Նշանավոր է իր բեկուած արձանագրությունով, փորված ձորի մեջ մի քարայրի բերանին: Հին ուրարտական ամրոցի ավերակներ և այլ շինություններ շատ կան այս կողմերը. նշանավոր են երկու քարայրեր: Այս գյուղից գտնվեցին բրոնզյա քանդակազարդ գոտի, բրոնզյա նիզակ, սուր և այլ ուրիշ հեթանոսական իրեր, որոնք այժմ գտնվում են Հայաստանի Պետական Պատմական թանգարանում:

58. ՀԱՋԻ ԽԱԼԻԼ

Արագած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերուն վրա Ապարանի շրջանում մի գյուղ է, որ հնագիտական տեսակետով նշանավոր է իր նախապատմական շրջանի բերդով և ամրոցներով: Բացի ամրոցներեն ընդարձակ տարածության վրա տակավին կիրևին նախապատմական շրջանի մի քաղաքի շինությունց բավականին որոշ հիմքերը: Այս մնացորդներու մեջ ուշադրության արժանի են մի քանի հատ կրամեխներ, բոլորակ ձևով շրջանակված:

59. ՀԱՌԻՃ (Ղիշտխ)

Արագածի արևմտյան լանջի վրա, Արթիկից երեք կիլոմետր դեպի հարավ-արևելք մի գյուղ է: Գյուղի կողքին ձորի եզրին բարձր տեղի վրա շինված է երկու եկեղեցի ի հնումն ամուր պարիսպներով պատած: Եկեղեցիներուն մեկը շինված է ոմն Սարգիս Ճոնի

ձեռքով 7-րդ դարուն և նորոգված է մասնակիորեն 10-րդ դարուն: Իսկ մյուսը շինած են Զաքարե և Իվանե կրկու իշխաններ, որոնց արձանները քանդակված են Լիկեղեցվո արևելյան սյատին վրա: Գեղեցիկ քանդակներեն 7—8-րդ դարու: Այս փոքր մատուռի մոտից բերված է մի գեղեցիկ և հետաքրքրական քառակուսի կոթողաձև գերեզմանաբար 7-րդ դարու իր պատվանդանով: Քանդակազարդված է ն շուրս կողմերը հետաքրքրական բարձրաքանդակ պատկերներով:

Այս ավերակներու մոտերից գտնված է մի փոքր զանգակ 13-րդ դարու գործ և մի ուրարտական բրոնզյա գոտի և ուրիշ հեթանոսական շրջանի առարկաներ:

60. ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌ

Աղջոց վանքից քիչ հեռու հարավ-արևմտյան կողմից և Գառնիի հյուսիս-արևելյան կողմը կա Հավուց թառ ըսված ամառի գյուղը, որուն մեջ այժմ կիսավեր մնում է Հավուց թառի Ամենափրկիչ մեծ վանքը: Շինության սկիզբը կթվի 11-րդ դար. Գրեգոր Մագիստրոս 1013 թվին այս վանքին մեջ շինել է մի եկեղեցի: Կարծիք կար, որ նախքան 11-րդ դար նախապես Քեղա Գևորգ իշխանի այս վանքը հիմնել են առաջ շատ հին ժամանակ վանք գոյություն չունեցող այստեղ: Անհրաժեշտ է երկար խուզարկություն այս վանքի շուրջը, որովհետև շատ ընդարձակ և անվանի եղած է:

61. ՀՈՌՈՄ

Ալեքսանդրոպոլից 12—15 կիլոմետր դեպի հարավ և Կափիից 3—4 կիլոմետր դեպի արևելք մի գյուղ է, որ նշանավոր է իր Ղալա-Ղի կոչված հին ամրոցով: Մեծ տարածություն գրաված է այս ամրոցը և հին ուրարտական քաղաքը: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է և անհրաժեշտ ուսումնասիրության կարոտ այս հսկայական ավերակն իր պարիսպներով, բերդերով, բնակարաններով ու քարայրներով:

Հոռոմ գյուղը գտնվում է ավերակ քաղաքի լեռնալանջի ստորոտին:

62. ՀՈՎԶԱՆԱՎԱՆԲ

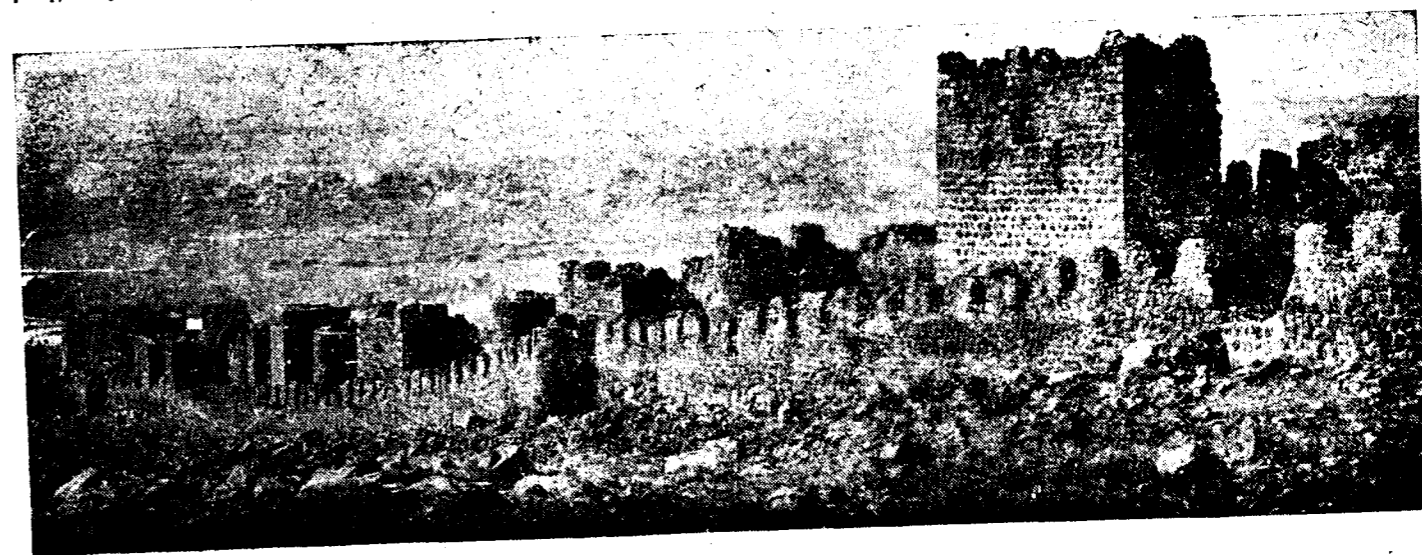
Համանուն գյուղի մեջ եկեղեցի է: Շատ հռչակավոր է պատմության մեջ այս վանքը: Երկու մասից է բաղկացած, մեկ մասը 4—5-րդ

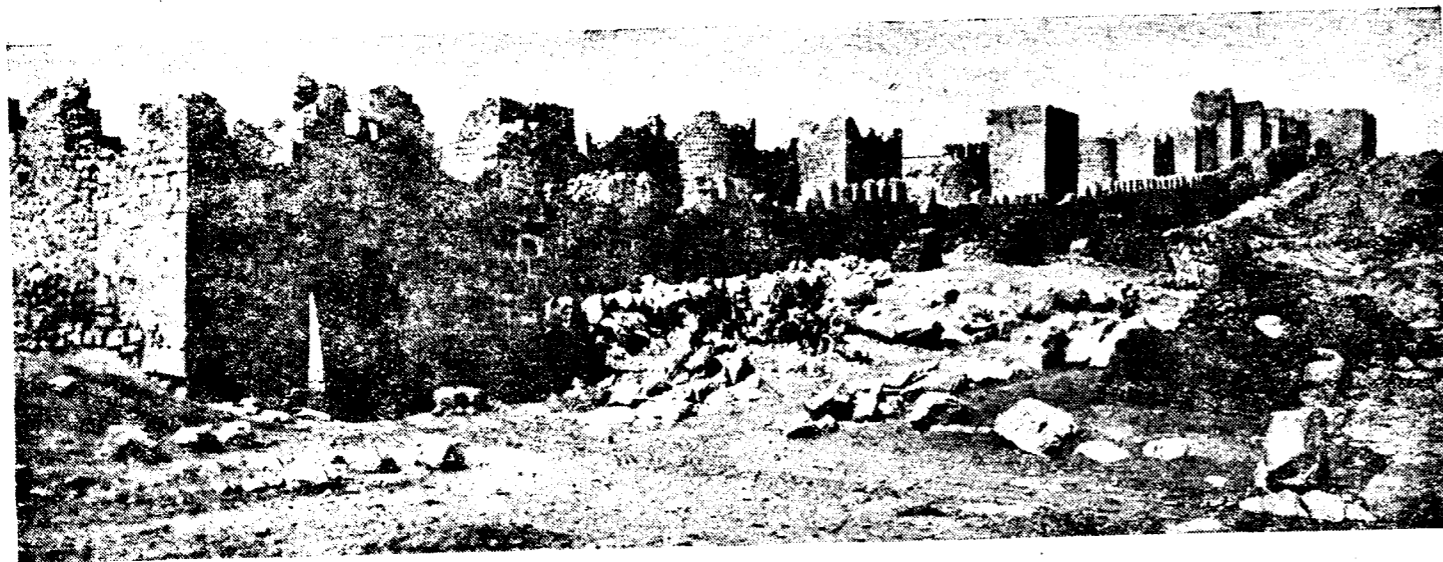
Նկ. 100. Կարանյուզի գյուղի 7-րդ դարի ավերակեկեղեցին

կազարդություններ ունի արտաքուստ: Ունի գեղաքանդակ սյունազարդ գավթի արևմտյան կողմը. մի քանի ընդարձակ կարևոր արձանագրություններ կան վրան:

Այս եկեղեցու արևելյան կողմը բարձր տեղի վրա կա մի հին գերեզմանատուն, որուն մեջ կան շատ քանդակազարդ արձանագրված տապանաքարեր և խաչքանդակներ: Իսկ գերեզմանատնից մեկ կիլոմետրի շափ դեպի արևելք կա մի փոքր մատուռի մնացորդ՝ հավանաբար արևելյան կողմից:

Նկ. 101. Կարանյուզի պարիսպները (բանդված 1878 թ.)

Նկ. 102. Կարսի բերդի պարիսպները (բնակված 1378 թ.)

63. ՂԱՐԱ ՎԱՆՔ

Ներքին թալիսեն 3-4 կիլոմետր դեպի հարավ դաշտերուն մեջ կիսականգուն է սև քարերով շինված 7-րդ դարու մի փոքր, բայց գեղեցիկ եկեղեցի, շուրջը ավերակներով և գերեզմանատնով: Եկեղեցու հարավային պատի վրա կա 10-րդ դարու նվիրատվության արձանագրություն, իսկ գերեզմանատան մեջ կան հետաքրքրական քանդակագործություններ և արձանագրություններ:

64. ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ

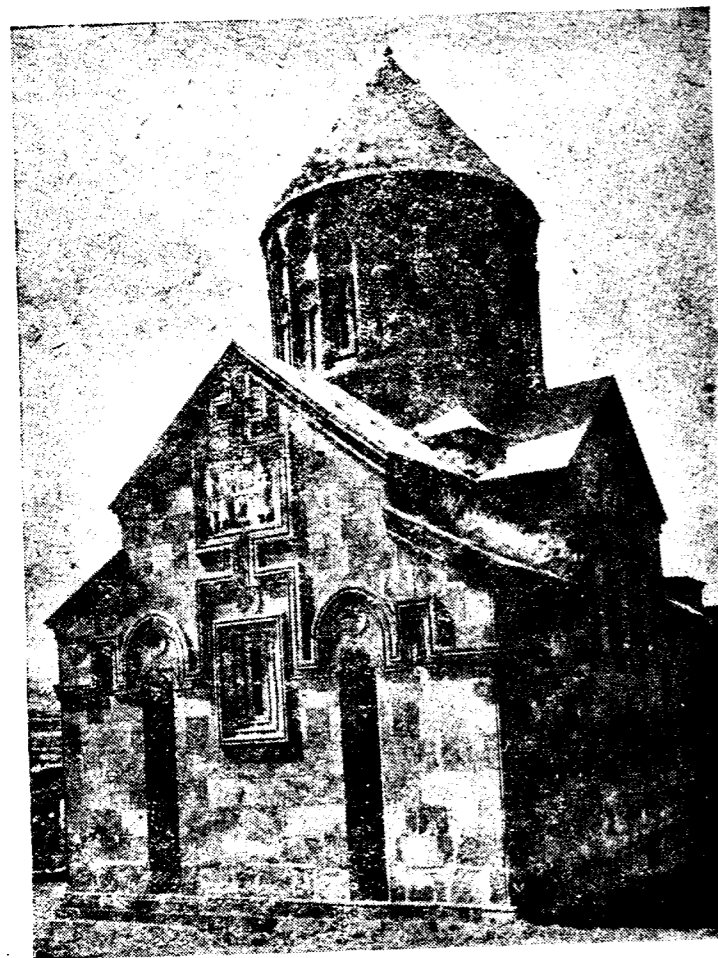
Ապարանից դեպի էջմիածին տանող խճուղու վրա 7-8 կիլոմետր հեռավորությամբ մի գյուղ է: Այստեղ կան մատուռներու մնացորդներ և հին գերեզմանատուն: որուն մեջ կան քանդակագործ հին խաչքարեր՝ 11-րդ, 12-րդ և 13-րդ դարերու ոճով:

65. ՄԱՀՄՈՒԴՋՈՒՂ
[Այժմ Պեմգաշեն]

Արագածի արևմտյան լանջերին Արթիկից 4-5 կիլոմետր դեպի հարավ կգտնվի այս գյուղը: Գյուղի մեջ կա մի եկեղեցի գրեթե անարատ մնացած 7-րդ դարու իսկոտ հետաքրքրական ստորաբաժանումներով: Արևմտյան դռան վրա կա մի գեղեցիկ բարձրաքանդակ պատկեր: Պատկերը ներկայացնում է Տիրամայրը Հիսուսին գրկած, հրեշտակը հովանավորում է Տիրամորը և մի իշխան աղոթում է նրա առջև (նկ. 106):

Գյուղի արևմտյան կողմը 500 մետրի շափ հեռու կա մի 13-րդ դարու ավերակ եկեղեցի, եղծված արձանագրություններով, այս եկեղեցու արևմտյան կողմը 150 քալ հեռու կա 10-11-րդ դարերուն նշանավոր վահան Պահլավունի իշխանի եղբոր՝ Ապլարիքի իշխանի տապանաքարը վրան ընդարձակ արձանագրություններով:

Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է բարձր տեղում

Նկ. 103. Հառիճավանքի՝ Ջաջարի և Իվանե իշխանների շինած եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

դարու գործ է և այժմ ալ կանգուն է, ուր կատարվում է ժամասացություն, իսկ մյուս մասը վաչե իշխանի ձեռքով շինված 1217 թվին, որ կից է հին եկեղեցուն, բայց գլուխ գործոց է 13-րդ դարու հայոց ճարտարապետության՝ իր մեծությունով, գավթով, նրբակերտ քանդակներով և շինարարական ճարպիկ ձևակերպումներով:

Մակարավանք անվանված 10-րդ դարում շինված դեղեցիկ եկեղեցին վրան արձանագրություններով և փլած մի գավթով (նկ. 107):

Շինության արձանագրությունը կա, բայց թվականի մասը կորած է:

Նկ. 104. Հառիճավանքի՝ Ջաջարի և Իվանե իշխանների շինած եկեղեցու օթյակը

Այս գյուղի եզրերին կա մի հին գերեզմանատուն, որուն մեջ կան շատ հին արձանագրություններով տապանաքարեր: Այս գերեզմանատունը ի հետմն եղբ է նաև հեթանոսական գերեզմանատուն, որովհետև բազմաթիվ գերեզմաններ կան բնական ժայռի վրա փորված անկանոն ուղղություններով, որոնք վրաները կապարիշ չեն ունեցեր և կամ կապարիշներ կորսվել են:

66. ՄԱՆԿԱՆՈՅ

Օշականի հյուսիս-արևմտյան կողմը գյուղի սահմանին Շաղվերտ գետի ափին մի ավերակ է Մանկանոց անունով. ավերակների մեջ կա մի եկեղեցի ս. Սիոն անունով, որուն վրա արձանագրություն կա 1200 թ.: (Տե՛ս Օշական):

67. ՄԱՃԻՏԼՈՒ
[Այժմ Նուր Կյանգ]

Լինինականից հարավ-արևելք 10-12 կիլոմետրի վրա մի գյուղ է, որի մեջ կա մի 7-րդ դարու եկեղեցի:

Այս եկեղեցու պատերուն վրա կան բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք հասնում են մինչև 10-րդ դար, զանազան նվիրատվությունների և հարկաբաշխման վերաբերող:

68. ՄԱՍՍԱՐԱ

Գյուղ Արագածի արևմտյան լանջին 3-4 կիլոմետր հեռու Շենիկ գյուղին:

Հին հիշատակներով հարուստ գյուղերեն մեկն է Մաստարան: Թե գյուղի եզրերները և թե անմիջական շրջակայքը կան մատուռներու, եկեղեցիներու, խաչարձաններու, բնակարաններու մնացորդներ:

Այս հիշատակարաններուն մեջ ամենեն ուշագրավն է գյուղի միջի եկեղեցին, որ անվիճելիորեն 7-րդ դարուն կանգնված է: Խաչաձև հատակագիծ ունի: Ներքուստ և արտաքուստ արձանագրություններ կան, սկսած 7-րդ դարուց մինչև 13-14-րդ դարերը: Եկեղեցին պարբերաբար նորոգել են գյուղացիք՝ իբր գյուղական եկեղեցի, սակայն տգիտաբար հաճախ աղճատել են հիշատակարանները, ոչնչացնելով շատ կարևոր մասեր: Այս գյուղում շատ կան ուսումնասիրելի մնացորդներ:

69. ՄԱՐՄԱՇԵՆ (Վանլիճա)

Ալեքսանդրոպոլից 7 կիլոմետր հեռավորության վրա դեպի հյուսիս-արևմուտք Ախուրյան գետի ձորի մեջ կան երեք եկեղեցիներ, որոնց մեծագույնն այժմ էլ կանգուն է և ծառայում է իբր գյուղական եկեղեցի:

Շինողն է իշխանաց իշխան Վահրամ Պահլավունին: Շինությունն սկսվել է 986 թվին և վերջացել է 994-ին: Արտաքուստ շքեղ քանդակագործ է, որմասյուններով զարդարված. ներքուստ պարզ կամարակապ:

Վահրամ իշխանի եկեղեցու հյուսիսային կողմը 3 մետր հեռավորության վրա կա մի ուրիշ եկեղեցի, քիչ փոքր, քան նախկինը: Հավանորեն ավելի հին, բայց դարձյալ 10-րդ դարու գործ. փլած է արևմտյան պատը և վրայի գմբեթը: Շինողն անհայտ է:

Հարավային կողմը Վահրամաշենից 8-10 մետր հեռավորության վրա կա մի փոքր մատուռ. շինողն անհայտ է. հավանորեն 13-14-րդ դարու գործ. ներքուստ նաղարտ է. գմբեթը կանգուն. քանդակապատ են արտաքին երեսի քարերը:

Այս երեք եկեղեցիները շրջապատված են եղած ընդարձակ պարիսպով և պարիսպի մեջ մեծ ու փոքր բնակարաններով, որոնց հիմքերը երևում են այժմ. արևմտյան կողմին պարիսպը մասամբ մնում է խոշոր սրբատաշ քարերով:

Պարիսպին կից, հյուսիս-արևմտյան կողմը, փոքր ձորակի բերդին երևում են բոլորակ մի շինության հիմքերը, հարկավոր է պեղել ինչ լինելը հասկանալու համար:

Եկեղեցիների հյուսիսային կողմը կես կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի բարձր բլուր. բլուրի գագաթին վրա կա մի փոքր եկեղեցու մնացորդ սրբատաշ քարերով: Շինվածքի ոճը ցույց է տալիս, որ 7-րդ դարու գործ է: Արձանագրությունը կորած է. հյուսիսային պատը միայն մնում է գմբեթի մասով:

Նկ. 105. Մանուկըղզի 5-րդ դարի եկեղեցին

Եկեղեցիներից դեպի հարավ, Ախուրյանի վրա, կա մի հսկա կամուրջի մնացորդ, որն ըստ երևույթին Չրբիլուտի կամուրջին նման երկու աշտարակներ ունի, այսինքն գլուխները երկու հարկանի:

Նկ. 106. Մանուկըղզի 5-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան մուտքի հակառի Տիրամբ բարձրաքանդակը

Կամուրջից դեպի հարավ մի քանի կիլոմետրի վրա կան շատ ավերակներ մատուռներու, շրաղացներու, ձիթհանքերու և բնակարաններու. տեղ-տեղ թափված են գեղաքանդակ շինութայն քարեր: Կան բարձրաքանդակ գերեզմանաքարեր վրաները արձանագրութուններով: Այս տեղին անունն է Խաչի Ձոր:

Մարմաշենից երկու կիլոմետր հարավ-արևելք ձորի եզերքին կան ուրարտական պատերի մնացորդներ և Արգիշտիի բեկոսակ արձանագրութունը:

70. Մ Ա Ք Ր Ա Վ Ա Ն Ք

Մարկաձորի մոտ Հրավդանի աջ ափին կա Մաքրավանք հայաբնակ գյուղը. ունի մի հին եկեղեցի քարաշեն անսյուն գմբեթավորված, այժմ գմբեթն ընկած է և փայտով ծածկված:

71. Մ Ո Ւ Ղ Ն Ի

Նշանավոր ուխտատեղի Հովհաննավանքի մոտերը: Եկեղեցին ծագումով շատ հին չէ. սակայն այժմյան եկեղեցին ալ շինված է հին փոքր եկեղեցույն տեղ 1669 թվին Հովհաննես և Դավիթ վարդապետներու ձեռքով:

Նկ. 107. Մանուկըղզի Մակարավանք կոչվող եկեղեցին հարավ-արևելյան կողմից

կթվի, իսկ առջևի ընդարձակ գավիթը, որ երբեմն խիստ շքեղ է եղած, այժմ քայքայված է: [Նկ. 110]:

Այս եկեղեցվո արևմտահատակութունն այն է, որ արևմտյան երկու անկյուններուն վրա ունի երկու աշտարակաձև զանգակատուններ:

Գյուղի արևելյան կողմը հին գերեզմանատան կից մնացած է մի եկեղեցու հյուսիսային պատը, որուն պսակի ոճեն երևում է, որ 5-րդ դարու շենք է:

Այս մնացորդին մոտիկ կա վերին աստիճան գեղեցիկաքանդակ մի խաչարձան:

Նկ. 109. Մաքրավանքը հարավ արևմուտքից

73. Շ Ն Ն Ի Կ (Մագարջուֆ)

Ատիամանի և Մաստարայի մեջտեղ (հնում Մագար ջուղ) Արագած լեռան հարավ-արևմտյան բարձրունքներու վրա փոքր գյուղ է Քալինի շրջանում: Այս գյուղին մեջ կա մի ավերակ եկեղեցի, որուն հյուսիսային և արևմտյան պատերը կանգուն են: Շինութայն ոճեն կտեսնվի, որ անվրայ 5-րդ դարու շենք է:

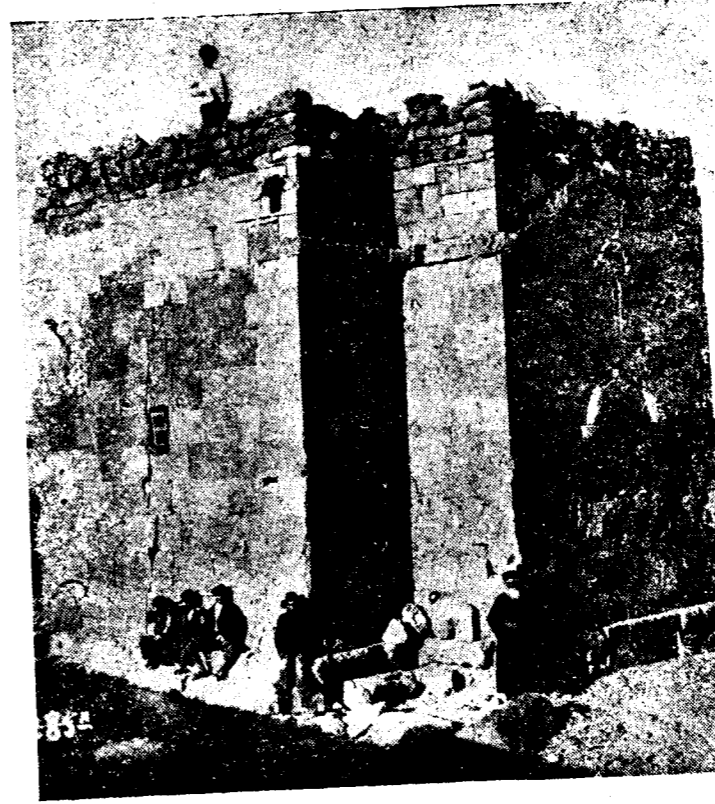
Իսկ գյուղին մեջ կա մի ուրիշ եկեղեցի, որ շինված է նույնպես 5-րդ և 6-րդ դարերուն մեջ, մնացել է արևելյան պատը և հարավային պատի մի մասը, արևելյան պատին կից: Գյուղացիք պահելով հին պատերը, ավելացնելով նոր պատեր շինել են իրենց համար եկեղեցի: Այս եկեղեցվո արևելյան հնագույն պատին վրա կա եղծված մի ասորերեն արձանագրութուն:

Փոքր եկեղեցվո մոտ կա մի հնագույն գերեզմանատուն, որն այժմ ևս ծառայում է նույն նպատակին: Շատ են գտնվում կոթողաձև բարձրաքանդակ պատկերներով տապանաքարեր:

74. Շ Ի Ր Վ Ա Ն (ՋՈՒԿ)

Արագածի արևմտյան լանջին վրա Մանուկըղզից 3-4 կիլոմետր հարավ գյուղի մեջ հետաքրքրական եկեղեցի է:

Հավանորեն հեթանոսական ծագում ունի այս շենքը: Հիմքը դրված է անտաշ հսկա քարերու վրա, ինչպես ուրարտական շրջանին: Իր հարակազմով նման է հունական Cella-ի, պատուհան չէ ունեցել, հարավ-արևմտյան և արևելյան կողմին վրա ուղ ժամանակ բացեր են պատուհաններ:

Նկ. 108. Մանուկըղզի 7-րդ դարի եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

72. Մ Ռ Ա Վ Ց Ա Ն (Տամճու)

Ապարանի շրջանում գտնվում է այս գյուղը: Գյուղի մեջտեղը կա մի շափավոր մեծությամբ եկեղեցի, որուն զինութունը 11-12-րդ դարաշրջանին լինել

Աշտարակի շրջանում Օշականի մոտիկ մի գյուղ է: Հնուժյանց նշաններ շատ կան, թե գյուղի և թե շրջակա այգիների մեջ: Սակայն ամենն ուշագրավն այս գյուղի մեջ Քասախ գետի ապառաժուտ ափունքի բարձունքներու վրա հնագրայան ուրարտական ամրոցն է:

Նկ. 110. Մազյանի եկեղեցու արևմտյան ավերակ գավիթը

77. ԶՐԱՓԻ (ՀԵ. ԶԻՔԵԼԻ)

Նշանավոր կամուրջ Ախուրյանի վրա: Կամուրջը նշանավոր է նրանով, որ այժմ երևում է, թե ավելի քան 30—35 մետր լայնության վրա շինված է միակամար շուրջ տակից անցնում էր, իսկ վրայով էլ Ախուրյանի ջրից առու էին տանում գետի մյուս ափը բարապետների միջոցով, մյուս կողմի հողերը ոռոգելու համար:

Գյուղի մեջ ուշագրության արժանի հնություն է հին իջևանը, որուն անեղծ մնացած սենյակները այժմ ևս օգտագործում են իբրև բնակարանների:

78. ՌԵԳԱՄԱԼ

Բջնիից դեպի հյուսիս-արևելք Հրազդան գետի մոտ կգտնվի Ռեդամալ գյուղը: Այս գյուղի մոտն է մի փոքր կիսավեր եկեղեցի:

79. ՍԱՂՄՈՍԱՎԱՆՔ

Հուշակավոր վանք է Աշտարակի շրջանում, Ազա-

Գյուղ Կարբիի մոտերը Աշտարակի շրջանում: Գյուղին մեջ կա ավերակ եկեղեցվո մնացորդ, իսկ գյուղից դուրս կան երկու եկեղեցիներ հին ընդարձակ գավթով: Այս եկեղեցիներուն շինողն անհայտ է, հավանորեն պատկանում են 13-րդ դարուն:

տավանի մոտ 13-րդ դարու սկզբին Ջաֆարի սպասալարի գործակալ Վաչե իշխանի շինած:

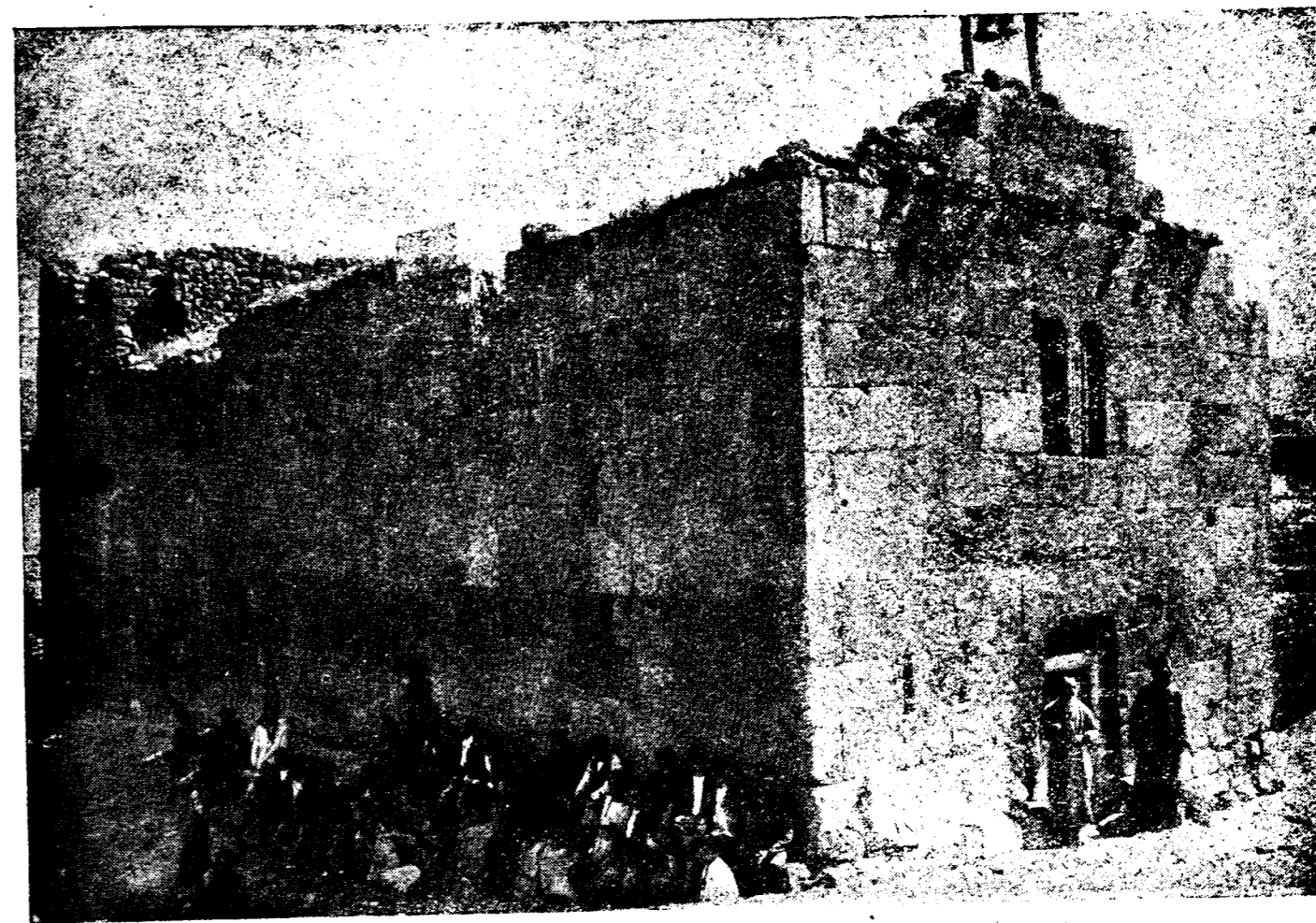
Ընդարձակ գավթի ունի շորս կամարակապ սյունիքու վրա և ճոխ քանդակագործված: Գավթին կից կա մի փոքր մատուռ և այլ մի փոքր բաժանում, որ ըստ արձանագրության գրատուն է եղած:

80. ՍԱՌԵԱՂՔՑՈՒՐ

(ՀԵ. ՍՈՂԱՎՐԱ)

Արագածի հարավ-արևմտյան լեռնալանջերուն վրա Ադիամանից 3—4 կիլոմետր դեպի հյուսիս արևմուտք մեծ գյուղ է: Այս գյուղի մեջ նշանավոր է ջուր բխող մեծ քարայրը, որ խիստ առատ ջուր է տալիս և ի հնումն ևս իբրև ուխտատեղի է ծառայել: Քարայրի ներքին պատերու վրա կան հատ ու կտոր արձանագրություններ:

Գյուղի ծայրին մի հին մեծ քննության պատը մնա-

Նկ. 111. Շիրվանշուկի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 112. Սառնաղբյուրի 11-րդ դարի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

ցել է վերին աստիճան մարդու շինված սրբատաշ քարերով: Ինչ շենք լինելը պետք է քննել:

Գյուղի հարավային կողմը 2—3 կմ. հեռավորության մի ձորալանջի վրա կա գեղեցիկ մի եկեղեցի 11-րդ դարու գործ:

Ամայության մեջ փշանալու և բոլորովին քանդվելու վրա է: Վրան կան զանազան դարերու արձանագրություններ: (Հավանորեն Ալիշանի Հոգեվանք անվանած եկեղեցին այս է):

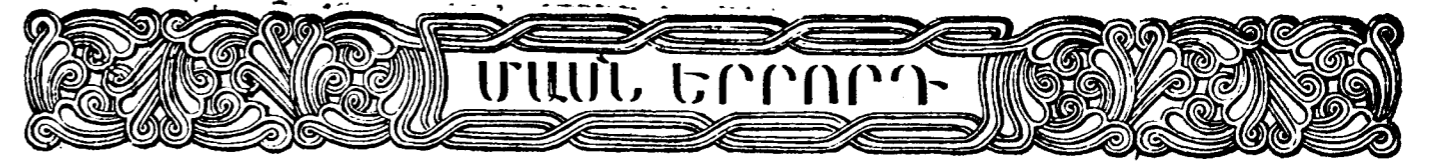
81. ՍՈԼԱԿ

Բջնիի հանդեպ, Հրազդանի ձախ ափին կգտնվի Սոլակ մեծ գյուղը: Այս գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմը, դժվարամատուց լեռանց փոքրածորի մը վրա կա մի փոքր եկեղեցի սրբատաշ քարերով, որուն վրա կա 1224 թվի արձանագրություն: Ըստ արձանագրության նույն տեղի անունն էր Տափակ Մայրի և եկեղեցու անունը ս. Աստվածածին:

82. ՏԵԿՈՐ

Ագարակի և Խժկոնքի արևելյան կողմի գրեթե կեսից մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա է Տեկոր գյուղը, որու կողքին գոյություն ունի բազմամյա հուշարձան Տեկորի եկեղեցին ս. Երրորդություն կամ ս. Սարգիս անունով:

Շինության արձանագրությունից և արձանագրության մեջ հիշված անուններից հայտնի է լինում, որ եկեղեցին կանգնված է 5-րդ դարուն: Բայց իմ կատա-

ՀՈՒՇԱԳԻՏԻՐ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՏԻՐ
ԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
- ՄԱՍԻՆ

Ա

ՃԱՄՐՈՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԾՈՑԱՏԵՏՐ

(Դիվանի № 35 ա) սկսած 1909 թ. մայիսի 9-ին

բոլորակ: Արտաքուստ ութանկյունի, ներքուստ՝ բոլորակ: Գմբեթի կազմութունը նախնականի դրոշմ ունի. փոխանակ՝ voûte pendentif-ի սկսված է անկյունները կտրելով, ինչպես ձևագրված է ստորև (նկ. 120):

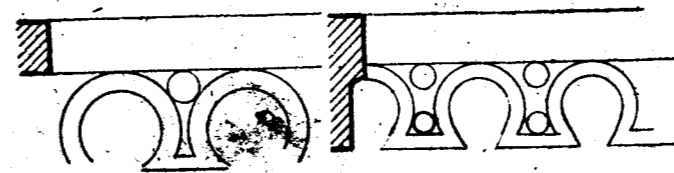

Ա. Ա. Մ

այս 9-ին այցելեցի Ալամ:

Ալամի հյուսիս արևմտյան արսիդին քաղաղուսի մասի քիվը:

Հյուսիսային արսիդին մեկ մասի քիվը:
 Հարավային, նույնպես արևելյան արսիդին քիվը:
 Պատուհան և պատուհանի պսակի վրա առամնաշար է:
 Ներքին որմասյուններու խոյակ:
 Քերեռն առաջին օրինակն է արևմտյան քաղաղ. եր-

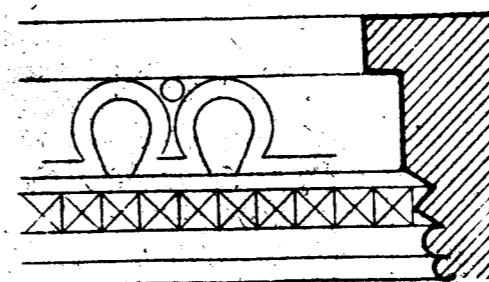

Նկ. 114. Ալամի հյուսիս-արևմտյան արսիդի քաղաղուսի մասի քիվը

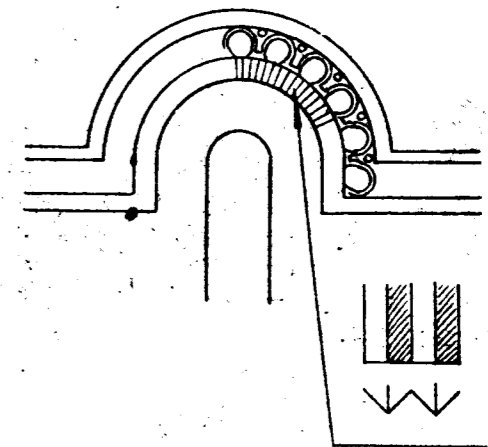
Նկ. 115. Ալամի հյուսիսային արսիդի մեկ մասի քիվը

կար թևով բոլոր եկեղեցւոյ մեջ և նմանում է 7-րդ դարուն:

Գմբեթի արտաքուստ ութանկյունի է, ներքուստ՝

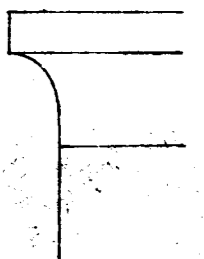
Նկ. 116. Ալամի հարավային և արևելյան արսիդների քիվը

Նկ. 117. Ալամի պատուհաններից մեկի պսակը

Գմբեթին աստիճանաբար բոլորշիացման կերպը, abcd փոքր կամարներ շեղակի ներսված: Նրան 7-րդ դարուն ծանոթ չէր voûte pendentif -ով գմբեթի բոլորշին կազմելը:

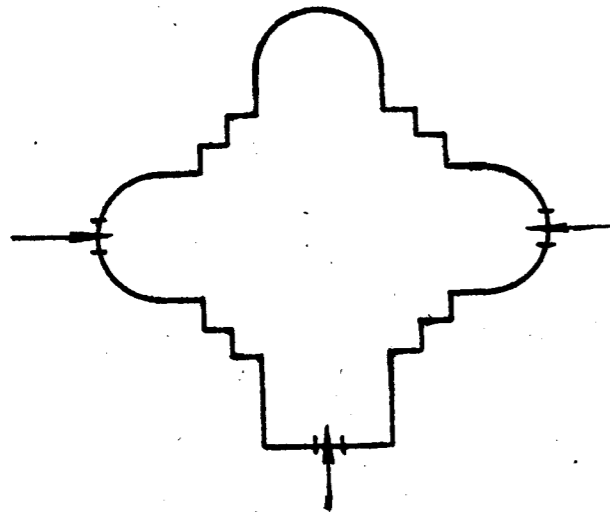
1909 մայիս 9-ին Անիին ճանապարհվեցա դեպի Տեկոր, ճանապարհին հանդիպեցա Ալաման գյուղը և մի ժամու շափ ս. Անանիա եկեղեցին հետո, մեկնեցա ուղղակի Խրճկոնք (Պեշ Քիլիս), մի գիշեր այնտեղ անցնելով և հիշատակարանները տեսնելով անցա Տեկորի մայիսի 10-ին առավոտյան, և ինձի բնակության համար տվին գյուղի ուսումնարանի սենյակներին մին:

Նկ. 118. Ալամի ներքին որմասյունների խոյակ

Արևմտյան մուտքի վրայի կամարակապ voûte d'arrêt-ը հետևաբար նորոգության արդյունք է, հետեվաբար այդ եկեղեցին 12-րդ դարուն մեջ, անկասկած, նորոգություն կրեր է:

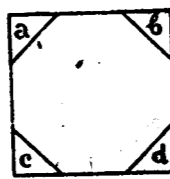
Այս եկեղեցին, որ կոչվում է ս. Անանյա, Գրիգոր Նղյուսար անունով մեկուն շինածն է, ըստ արձանա-

Նկ. 119. Ալմի սահմանի հասկանիչը

գրության 637 թվականին, Հե-րակլ կայսեր և Արշարունյաց սեր ներսեհ կամարակապի օ-րով:

Եկեղեցին 7-րդ դարու ոճի համաձայն արտաքուստ խաչա-ձև է, բայց ավելի նախնական թան անկյունավոր արսիդներ ունեցողները: Այստեղ արսիդներն ուղղակի քառակուսի ձևով են դուրս շեջաված:

Նկ. 120. Ալմի սահմանի գրեթե կեմքը

ՅԵԿՈՐԻ ՏԱՃԱՐԸ

Արևելքին արևմուտք ընթացող համանուն գետակին հարավակողման վրա լեռնացած երկարող բարձր բլուր-ներու լանջին շինված է այս հռչակավոր հնադարյան տաճարը, հարավային և արևմտյան կողմին շենքը շրջապատող մոտակա լեռներն են, որոնց մեջն հազիվ իմն նշմարելի է Յազձա լեռան գագաթը, հյուսիսին նմանապես, բայց քիչ ավելի բացազույն կերպին Ալաճա լեռան կցված և անոր շարունակությունը կազմող լեռ-նակներ, իսկ արևելքին, որ ձորի ուղղությամբ հետզհե-տե ցածրացած են լեռներ, հիանալի կերպով կպարզվի Արազածի սպիտակափառ սրանկյուն գագաթը իր լայ-նատարած օղանցքներով: Առայժմ բացի գյուղի մեջ չուրի առատության պատճառով բացատարար կամաչած վայրենի ու պողպատու ծառերու վանաշուքինն, ուրիշ հաճելի տեսարան մը չկա:

Անտարակույս այլ պատկեր կներկայացնեն այս ջրառատ ձորը և նույնպես ջրառատ լեռնալանջերը, երբ կամարակապներու և Քաղաքադանիներու մեծ և վայելչասեր հովանավորությունը կվայելի, մանավանդ տաճարի հարավակողման լեռնալանջը, որ Արարակի միջով հոսած ջուրով շատ հավանականություն կվերցնեն

դրախտանման վայելչությամբ ծաղկած լինելը, ծառ ու ծառաստանով և պողպատու պարտեզներով և անշուշտ այս իսկ պատճառ տվեր է այն մեծ ջրի կրո-վին, որուն մինչև Քաղաքադանի Հովհաննես Մմբատ մի-ջամտեր հաշտեցուցեր է տեկորցիները ագարակցիներու հետ և այդ անբռնաբարելի որոշումը արձանագրվել է տաճարի հյուսիսակողմը արևմտյան անկյան կից:

Քաղաքարյան անցքերու ու արհավիրքներու վկա այս տաճարը ուսումնասիրել շատ դժվար և երկար ժա-մանակի գործ է: Թե ի՞նչ է եղեր սկիզբը և ի՞նչ զա-նազան փոփոխություններն անցնելով զառամած ու օր-հասական հասեր է մեր օրին, չէ կարելի լիովին ման-րամասն և ճշգրիտ բացատրել. սակայն ինչ որ ակներև է և քիչ թե շատ փաստացի կերպով և գիտականորեն հավանական, ես պիտի շանամ զանոնք պարզել:

Իր ձևով և հատակագծով այս եկեղեցին հազվա-գյուտ օրինակներն մեկը կներկայացնե, որուն հա-մանման շինություններ հազիվ իմն նշմարելի են Հա-յաստանի զանազան կետերու վրա, մինչև այսօր նկա-տելի եղած են Ուզըլ-Ղալայի տաճարը և Քասախի ե-կեղեցին, որոնք ևս սույն տաճարին նման ունին նախ-նական քրիստոնեական տաճարներու տիպը և ձևերով ալ շատ նմանություններ:

Ուղղանկյուն երկար քառակուսի կներկայացնե հա-տակագիծը, միայն արևելյան կողմին մի քիչ դուրս ըն-կած է խորանի կիսաբոլորակի մասը: Բացի արևելքին, այժմ նկատելի են, որ երեք կողմին՝ հյուսիս, հարավ և արևմուտք, շրջապատված է եղեր սյունազարդ սրա-հով մը, որուն սյուները աղեղներով թե՛ միմյանց կապ-ված էին և թե՛ կամարներով բուն տաճարին, արևելյան կողմին այս սյունասրահը ընդհատվել են սեղանին կից երկար հյուսիսին հարավ երկնցող քառակուսի սե-նյակներու պատճառով և նույն սյունազարդի ուղղու-թյամբ սենյակներու պատերը շարունակվելով հասեր են մինչև արևելյան անկյունը, որ այլևս այսօր ոչինչ չեն նշմարվել, բացի իր ինն աստիճաններն:

Փոփոխություններ և նորոգություններ խիստ շատ եղեր են այս տաճարին վրա, բայց բարեբախտաբար յուրաքանչյուր շրջաններու մեջ եղած փոփոխությունե-րու և նորոգություններու բավականին բնորոշ հետքերը մնացել են, թե՛ արտաքուստ ամեն կողմն և թե՛ ներ-քուստ:

Շատ պատճառներ կան համոզվելու, որ տաճարի արևելյան կողմը ի սկզբան չէ ունեցեր արսիդի այժ-մյան դուրս ելած մասը, այլ եղեր է ուղիղ օրորոց հյու-սիսին հարավ և ունեցեր է նմանապես սյունազարդ սրահ մը ինչպես մյուս կողմերը:

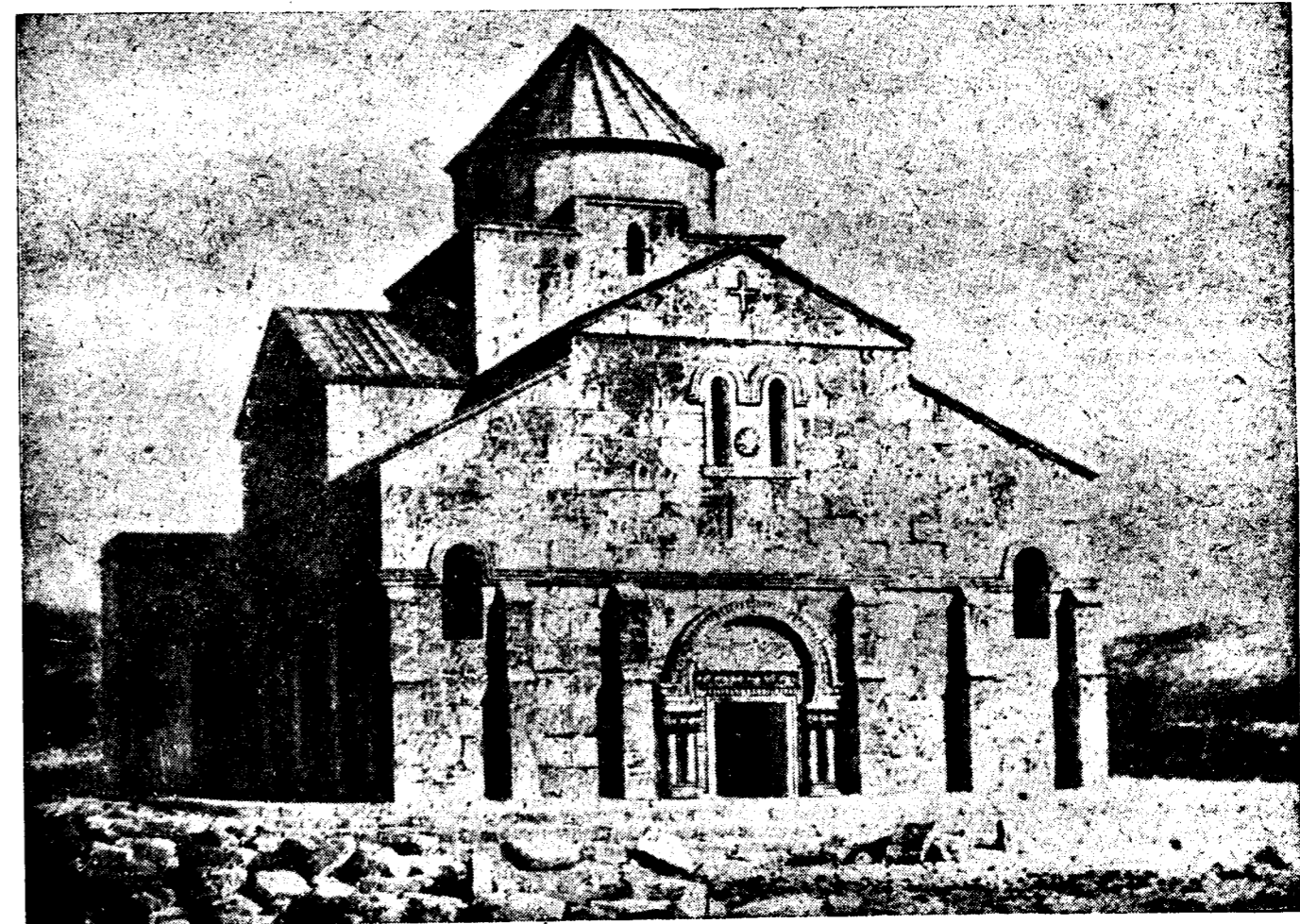
Բացի այն նշանները, որոնք կապացուցանեն խո-րանին հետնազույն ժամանակ դուրս եղած ըլլալը, այ-ժմ կա մի անհերքելի փաստ՝ արևելյան կողմին ևս սյունասրահի մը գոյություն:

Արևելյան եակատի երկու անկյուններուն տակ, տակավին կմնան երկու որժնասյանց խարիսխներ, քանդակված միևնույն քարով, միևնույն ճաշակով և միևնույն բարձրաքանդակներով, ինչպես տաճարի մյուս կողմերը, սյունախարիսխները ևս չէին կարող կամ պատահաբար դրված ըլլալ և կամ իբր զարդ աննպա-տակ կերպով, առանց վրաները սյուներ կամ contre

pilastre-ներ ունենալու, մանավանդ որ մի քան նկա-տելի է, որ ինչպես մյուս անկյունները, նույնպես ալ այս անկյունի մնացած խարիսխները իրենց մուլտու-ներու վերջավորության ընդհատումը և քովերին դեպի դուրս, արևելյան կողմի համար դրվելիք մի այլ սյու-նախարիսխի նշանները ցույց կուտան, որ այժմյան-ները կվերաբերին հյուսիսի և հարավի պատերու շարու-նակության վրա: Հիրավի, թեև այս խարիսխներուն վրա կան բավական սյունանման մուլտուրներ բարձրա-ցած մինչև պսակը, սակայն սա ըստ ինքյան իր բնո-րոշ հատկությամբ, նույնիսկ 7-րդ դարին հետո ծնած

մի ճաշակի արդյունք է, հետևաբար 7-րդ դարին ալ հետո եղած նորոգության մը հետևանք, 10-րդ դարուն հաճախ կրկնված է այս ձևը, եկեղեցիներու բոլոր ան-կյուններուն վրա ավելի կանոնավորված և կատարելա-գործված ձևերով, իսկ 7-րդ դարին սկսյալ դեպի հինե-րը ոչ մեկուն վրա գոյություն չունին:

Թե երբ է դուրս հանված արսիդը իսկական ժա-մանակ կամ թվական չէ կարելի որոշել, եթե նայելու և դատելու ըլլայինք անոր ճակատը շարված քարերին և մասնավորապես ցոկոլի և ցոկոլից վեր եղած պատու-հանին տակ, բովանդակ արսիդին երկարությամբ միայն

Նկ. 121. Յեկորի սահմանի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից քանդակույց տալ (վերաբարություն)

և արսիդին բեկումներով միասին բեկրեկված պսակնե-րու ոճն պետք էր հետևցնելինք, որ այդ փոփոխու-թյունը եղած են նույնիսկ 13 կամ 14-րդ դարերուն մեջ:

Բայց որովհետև արսիդին դեպի արևելք բացվող լայն պատուհանը գոյություն ունի դեռ իր լայնարձակ բացվածքով, ինչպես տաճարի մյուս նախնական պա-տուհանները, նաև անոր մեջ կա, միաժամանակ, հավա-նորեն Քաղաքադանի շրջանին մեջ անցված դեղնագույն քարեր՝ (պետք է գիտնալ, որ հին շենքը շինված էր վար-դագույնի մոտ քարով) պատուհանները նեղցնելու հա-մար և վրան քանդակված Քաղաքադանի շրջանի մանվա-ծո պսակով, այն աստիճան կտեսնինք, որ այս արսիդը դուրս հանելու գործողությունը կատարված է նախքան 9-10-րդ դարերը, ցածի մուլտուրները և այժմյան երե-սին վրա գտնված քարերը թերևս շինված են 12-15-րդ

դարերու շրջանին մեջ: Պիլաստրի նման արսիդի բեկոն-անկյուններին հյուսիսային կողմին վերին վար սյու-նանման դուրս ցցվող մասերը, երբ հասեր են պատու-հանի պսակին, պարտավորյալ կերպով քարը տաշված է պսակի լայնությամբ, տեղ տալու համար պսակի դեպի դուրս ցցված ավելի բարձր մասին:

Պատուհանի պսակի ձևը և քանդակները մեկ նայ-վածքով ցույց կուտան թե նման են դունբրի և այլ կող-մերի մուլտուրների արվեստագործության, սակայն ման-րակրկիտ քննությամբ կարելի է շուտով եզրակացնել, որ դա ավելի անհաջող նմանություն է, քան մի ժամա-նակ և միևնույն վարպետի հսկողության տակ շինված, տաշված քանդակներ: Ոչ իրենց շարիով կհամեմատին դունբրու եզերքը եղած նմանօրինակ քանդակներուն և ոչ ալ իրենց մանրամասնությունց մեջ ունին այն հա-ջող նորությունները ներկայացնելու համար իսկական

իր նախատիպերը երեք դռներու կամարներու վրա: Աս-
կեց կհետևի, որ այս արտիզի հավելվածի գործողութիւ-
նը կատարված է այն ժամանակ, երբ դեռ 5-րդ դարու
ոճը նոր էր մտնեցած իր անկման շրջանին և չէր
ծնած դեռ 7-րդ դարի նոր վերածնված արվեստները:
Այդ պատճառով ալ, թե՛ ուրիշ նոր ոճերու բացակայութեան
նպատակով և թե՛ ուրիշ նոր ոճերու բացակայութեան
պատճառով համբալ վարպետը հազիվ կարողացած է
մոտավոր նմանութիւնը իրագործել ուրիշ կողմի կա-
մարներու վրա գտնված քանդակներուն:

Բացի այս քանդակեն, արտիզին կողմնակի պատե-
րուն հետ միացումը բոլորովին օտարտի կերպով ե-
ղած է, այն հստակ ուղղութիւնը բնականորեն կոր-
ցուցեր է ինչ որ պիտի ունենար նոր շինված ատեն,
նաև ավելի բարձր է հանված քան կողմնակի պատերը:
և վրան դրած պսակը ևս անհաջող և անհամաչափ նմա-
նութիւն է միայն մշտա կողմերու պսակներուն: Ավելի
անվրեպ նշան կգտնվի կտուրին վրա, երբ վերջացեր է
արտիզի elévation-ը, կունակ ծածկով մը ծածկեր են
վրան, որուն ծայրը հասեր է արդեն արևելյան ճակատի
երկայնութեան վրա նախապես գոյութիւն ունեցող
Ֆրոնտոնի պսակին տակը, ուր այսօրվան փրուզումնե-
րեն հայտնի կտեսնվին, որ նախապես սրբատաշ քա-
րերով շինված ճակատին է կապված ամբողջ ծածկը:

Ինչպես կերևի ամենին շատ խնամք դարե ի դար
տարված է այս [արևելյան] կողմին վրա, թե ամենին
ավելի ամուր դիրքով մնացած մասն է, և թե շատ բազ-
մատեսակ նորոգութեանց և գույնզգույն քարերու ալա-
զանութիւն մը կներկայացնէ այս կողմը:

Արևելյան ճակատին վրա բացի արտիզին միջին
պատուհանն ուրիշ որևէ զարդ չկա. միայն կան շորս
փոքրիկ պատուհաններ կողմնակի սենյակներուն միջին,
որոնք ի ներքուստ շինված են վրայն վրա երկու կողմն
ալ:

Հյուսիսային ճակատը կենդանա ամենաճոխ
կողմը: Այս կողմին ունի երկու անհավասար մեծու-
թեամբ դռներ պայտաձև կամարներով, որոնք զույգ
սյուներու վրա են նստած և այս վերջիններս ալ նստած
են բարձր աստիճանի վրա:

Հինգ հատ զարդաքանդակ սյուներ հոռմեակիսն կլոր
սյուներու համաչափութեամբ, բոլորովին ինքնուրույն
ոճի խոյակներով և խարխիւներով կզարդարեն ճակա-
տը, այս սյուներն երկուսը կգտնվին երկու դռների
մեջտեղ, և երկու սյուներուն մեջ կա մի լայն պատու-
հան, որը փակված է Բագրատունի շրջանի նորոգու-
թեան ժամանակ, իսկ մյուս երեք սյուներն երկուսը
նույն ճակատի դեպի արևմտյան կողմը, իսկ մյուսը
արևելյան կողմի դռան սյուներուն մտա: Այս սյունե-
րուն մտա ալ կան ժամանակակից ոճով լայն պատու-
հաններ խցված միաժամանակ Բագրատունի նորոգու-
թեանց ժամանակ կամ մի քիչ ավելի շատ:

Այս կողմին լիովին նկատելի է շուրջը պատու
սյունազարդ սրահին անվրեպ ապացույցները: Արևե-
լյան կողմի սենյակն դուրս իրած մասը, որուն ճակա-
տը արևմտյան կողմին կամարակապ է և կձևացնէ կի-
սարդորակ արտիզ մը, որպես փորան ոչ միայն ունի
յուր առանձին կամարներու հանգառան խոյակները,
ալ անկեց դուրս մի քիչ ցածր, ուղիղ հյուսիսային պա-

տին անկյան վրա ունի մի խոյակ՝ կլոր սյան, որը
հանգիստն էր սյունաշարի վերջին աղեղին: Նույն ուղ-
ղութեամբ հատակին վրա կմնա տակավին նույն սյու-
նաշարերու հիմք, ոչ միայն այս կողմին, այլև ամեն
կողմին, իսկ այս սյունաշարը ծածկող կամարին միակ
ապացույց հետքը մնացած է միջին երկու սյուներու
զլխուն վրա կորաքանդակ նույն երկու սյուներուն մեջ-
տեղ գտնված պատուհանի պսակին երկու կողմին վրա,
որոնք կամա թե ակամա շին վերցված, և կարծես այն
պատճառով, որ այդ քարերուն ծայրերը շատ խոր կեր-
պով մտած էին սյուներու խոյակներու ետևը, որոնք
հանել առանց խոյակներուն վնասելու շատ դժվար էր,
ուստի հարմար էր սեպեր հետնագույն պսակը ընդհա-
տել այն տեղերը ուր պատահեր է այս կամարամասը և
ուրիշ խոյակներ:

Այս սյունաշարի գործածութիւնը կամ գոյու-
թիւնը այստեղ շատ երկար չէ տևած, այսօրվան շինու-
թեան վրա գտնված նշաններն կերևի, որ դեռ հախքան
Բագրատունի շրջանի մեծ նորոգութիւնը արդեն քանդ-
վեր և վերջուցեր են բոլորովին, և կամարի հանգստին
վրա սյունախոյակներու բարձրութեամբ նորագույն
կերպով դրեր են պսակ մը, որ կարծիք նույնիսկ այն-
քան ալ հատուկ չէ նույն դարու ոճին, հետեցնելով ա-
վելի հնագույններու ձևերն և համաչափութիւններն,
որպիսիք են դռների քանդակազարդ շրջանակները և
արտաքին արտիզը պսակող կամարի moulure-ները:
Բնականորեն նորից պահանջում է այս պսակին գետե-
ղումը միջին մասին վրա հակառակ հայ ճարտարա-
ղումը միջին մեջ ընդունված սովորութեան, որովհետև ի
պետութեան մեջ ընդունված սովորութեան, որովհետև ի
սկզբան պատերը անհամեմատ թանձր են շինված մին-
չև սյունաշարի կամարներու բարձրութեան հասնելը
(17—20 սմ.):

Արդ, երբ սյունաշարի կամարները քանդվել են,
քանդակաբար վերևի մասի ավելի բարակ շինված պա-
տի և ներքևի թանձր մասի տարբերութիւնը բաց պիտի
մնար, ուստի հարկ էր մի կերպ ծածկել և հարմար
միջոցներ մի ժամանակակից ոճի նմանութեամբ պսակ
մը քաշելը, այդպես ալ եղած է, ուր որ անարդել շարու-
նակի կարելի եղած է, շարունակած են ուղիղ հորիզո-
նակի կարելի եղած է, շարունակած են ուղիղ հորիզո-
նակի ձևով և միայն ընդհատված սյանց խոյակներուն
առջև, իսկ երբ հանդիպեր է անհամեմատ բարձր և լայն
պատուհաններուն նույն տեղերը պարտավորվել են
նույն մուլյուրներով պսակել կամարաձև պատուհաննե-
րուն կատարները, հետնագույն պսակներու քարերը
կարճվել են, որոնք շին մտած խոր պատին մեջ: Ահա
այս պատուհաններու պսակներուն վրա ալ բնորոշ կեր-
պով կերևին շեշտված պայտաձև կամարներու աստի-
ճարակաբար մեղմացումը, մասնավորապես արևմտյան
կողմի արտիզին մտա գտնվող պատուհանին պսակը
բոլորովին կիսարդուր է, իսկ մյուսներուն վրա, համե-
մատելով հիններուն, շատ քիչ շեշտված է պայտաձևը և
կամարներու այնպիսի համաչափութեան մը, որ հետնա-
գույն դարերու մեջ գործածված է:

Թեև չեմ ուզեր հաշտվել արևմտյան կողմի արտի-
զին միաժամանակ (ոչ ետևի սենյակներուն) շինված ըլ-
լալուն, սակայն շատ ուժեղ փաստ ալ չբոս հետա-
գույն շինութիւնը ըլլալուն, բայց ինչ որ ալ ըլլա, եթե
հավելված իսկ է, ավելի հին է քան սյունաշարահանրու

Նկ. 122, Տեկորի սանալի հյուսիսային կողմի տրեկլուն մասի տեղեկացում

վերացուցը, որովհետև թե մնացած խոյակները նույն արվեստագործության դրոշմը կկրեն ինչ որ են մյուս հին հարազատ խոյակները և թե այնպիսի համաչափ բարձրության մը վրա դրված են արտիզին, [թե՛ խոյակները և թե՛ կամարը], որ այլուստահին այլուստահարի մոլորակները կապելին հետո դեպի պատը ձգվող կամարը համաչափորեն կրողը վեր արտիզի կամարին վրային և ըստ երևույթին արտիզը պատկող մուլյուրն է միակը, որ մնացած է ավելի հին օրինակը և ուղիղ նստած սյանց խոյակներուն վրա, մինչդեռ մեծ ճակատին վրա քաշածը դրված է ավելի ցած, որուն պատճառով, մտեր է մասամբ արտիզի անկյունների խոյակներուն հավասարությանը դրված մեծ ճակատի colonne engagée-ներու խցակած ստեղծ:

Իմ կարծիքով այս փոփոխությունը կամ նորոգությունները կկազմեն տաճարի գլխավոր նորոգությանց առաջին շրջանը, որուն մեջ կմտնեն այլուստահներու վերացումը և ներքին խորանի արտիզի դուրս շեջտվելը:

Բնակարանաբար հայտնի չէ տեսքով թե ինչ ձև ունենին այլուստահներու սյունները և խոյակները թեև քանակով հայտնի է, որ պիտի լինենին այնչափ, որչափ որմասյուններ: Այս նախնական կամ սկզբնական շրջանին նորոգությունը պահված է մինչև պատուհաններու կիսաբոլորակ պատկերներ:

Սեկորդ շրջան, որ բավական մեծ փոփոխության և ալլաձևության ենթարկվել է, ամենահամարական ժամանակն է Բագրատունյաց շրջանը և սկսել է պատկած պատուհաններին վեր մինչև կատարները: զմբեթն ալ միասին, նմանապես ներսի կողմին ալ բավականաչափ փոփոխություններ են եղել: Սրա մասին ներքին նկարագրության ժամանակ կտեսնենք:

Այս երկրորդ նորոգությունն եղած է սպիտակի մոտեցող դեղնագույն քարով, և վրան դրած քանդակներ զուտ Բագրատունի շրջանի մասնատներ են, ինչպես կան Ֆրոնտոններու մեջ եղած զույգ պատուհաններու վրա իբրև պսակ:

Այս նորոգության մեջ եղած գլխավոր փոփոխություններն են՝ կիսեն վեր ամբողջ շինության ճակատի քարերի վերստին նորոգվելը առանց հինն քար մը թողելու: Նախապես գոյություն ունեցող լայն ու լուսավոր պատուհաններուն կարճացվելն ու նեղացվելը Ֆրոնտոններու տակ, իսկ ստորին մասի պատուհաններուն բոլորովին փոխվելը:

Միևնույն ատեն փակված են նաև միջին Ֆրոնտոններու կողմնակի ճակատներին դեպի տաճարը նայող պատուհանները: Ֆրոնտոններին երկու կողմին թեքված տանիքներու վրա շրի հոսանքը ավելի ուժեղացնելու համար, նախկին ցածին վրային կրկներ են այլ տանիքներ ցածի եզերքներին հինին հավասար սկսելով աստիճանաբար քարքարացուցեր են մինչև գրեթե Ֆրոնտոնին կողմնակի պատկեն, հողմը 20 սմ ցած, որով թեև տանիքը ավելի թեքվել է, սակայն նույն Ֆրոնտոններու կողմնակի երեսներուն մեծ կամարներու վրային դեպի տաճար նայող պատուհանները փակվել են ընդմիջառ:

Այս բ. նորոգության մեջ ալ քիվիբու նոր ձև չեն ստեղծած, հիններու նմանությունը պահած են, սակայն համաչափության տեսակետով չեն կարողացած նույնը

իրագործել, որմերը առհասարակ կամ ավելի նեղ և կամ ավելի լայն շինած են, միայն Ֆրոնտոններու մեջ եղած զույգ պատուհանները պատկող մուլյուրներն են, որ մի քիչ հիններուն նմանվելու երևույթը ունեցել են, իսկ մյուս մասերու տարբերությունները կշեռվին ստորին մուլյուրներու անհամեմատ նեղությունը և վրայինի անհամեմատ լայնությունը:

Տեղին է ըսել, որ եկեղեցվույս այս ճակատի կտորն իբրև բերդ ծառայել է մի ժամանակ, որովհետև պատկերներու ամբողջ երկարության վրա միասին առնելով կողմնակի արտիզին դեպի հյուսիս դարձած մասն ալ բարձրացուցել են շոր պատճր ետևը պաշտպանելու համար, բայց չգիտեմ թե երբ եղել է այս բանը:

Այժմյան երևույթով արտաքին կողմնակի արտիզին բարձրությունը չի հավասարել ետևի երկու սենյակներուն և կամ արևելյան կողմին տաճարին ունեցած բարձրության արտիզին խորության չափով կամարին վեր կտրված է բարձրությունը և փոքրիկ տարածությունը մի տանիք մնալին հետո վերստին շարունակված է երկրորդ հարկի սենյակի բարձրության պատը մինչև շինքի իսկական հավասարությանը: Այս մասի նորոգությունն ժամանակի մասին ոչինչ չեմ կարող ըսել, որովհետև մինչև արտիզին կամարի կատարը եղած քարերու շարքերը համապատասխան են նախաքարատունյաց շրջանի նորոգության:

Իսկ անկեց վեր եղած մասը բոլորովին տարբեր է թե հինն և թե Բագրատունյաց շրջանի նորոգության կերպին, թե շինարարական ոճով և թե քարերու որակով: Սույն նորոգությունը անցած է նաև արևելյան ճակատին, կողմնակի երկու պատերի նույն բարձրության վրային մինչև կտորը, առանց սակայն արտիզին դեպի վեր, բացի վերջինին կատարի երկու շարքերն: և սա կերևի ավելի ուշ շրջանի նորոգությունն էր, քան Բագրատունի շրջանը:

Արևմտյան ճակատին վրա բարձրացած են վեց բառակտաի որմասյուններ և ամբողջ ճակատը միևնույն փոփոխություններուն և նորոգություններուն է ենթարկված, ինչպես հյուսիսային ճակատը:

Նախնական նորոգության կպատկանին մինչև պատուհաններու գլուխը բոլորովն պատկերու կատարը, իսկ անկեց վեր ամբողջապես Բագրատունյաց շրջանի նորոգությունն է: Այս ճակատի վրա պարզ նկատելի է, որ ստորին մասն ալ շինության ժամանակին հարազատ չէ մնացած, բոլոր սյունները հետնագույն կարկատաններու ենթարկված ըլլալին զատ, պատին մեջ ալ մըտցրված են զանազան զույգով և շափով քարեր, որոնք տեղի կերպով խանգարել են սկզբնական շինության ժամանակի կանոնավոր շարքերու գծերը: Հարազատ կերևին ներքևի աստիճաններն անմիջապես վեր երեք կարգ քարի շարքերը, մյուս մասերը մինչև հետնագույն սյունասարհի հանգատյան տեղի վրա շինված պատկեր են: Թարվել է անընդհատ փոփոխությանց, սակայն այս կողմը, սույն հետնագույն պատկեր սյունասարհի հանգատյան վրա դրված սյուններու խոյակներուն կանոնավոր հավասարությանը է դրված:

Միայն մեկ դուռ կա մեջտեղը, բայց անհամեմատ լայն քան հյուսիսային դռները: Դուռն ամբողջությամբ կենդանացնել նախնական տիպը առանց ունի փոփոխություն: Բոլոր զարդաքանդակներն իրենց ինքնուրույ-

նությամբ կպատկանին 5-րդ դարու հայ ոճին: Այստեղ պայտածակ կամարը աղեղի բոլորովն ուղղակի չէ վերջացած սյան խոյակին վրա, այլ բոլորակին հետ բեկուն կապված է, մաս մը ուղղահայաց կերպով իջած և հետո վերջացած սյան խոյակին վրա:

Ինչպես մյուս դռներուն, նույնպես այս դռան վերնասյամբ իր ամբողջ երկարությամբ միակտուր քար է, որուն մուլյուրներուն առանց քանդակի եղած մասերուն վրա իրենց ունեցած լայնության համեմատ մեծ և փոքր տառերով արձանագրած է շինողին արձանագրությունը, վերի եզերքին վրա միջակ մեծությամբ գրված է երկու տող, իսկ քանդակներին ցած, նեղ ժապավենի մը վրա ավելի փոքր փորագրված է մեկ տող, իսկ անոր ներքև, որ ավելի լայն է, անհամեմատ խոշոր տառերով գրված է՝ «Սահակ կամարակաճ շինեաց զայս վկայարան սրբոյ Սարգսի» (?), միայն թե այս ամբողջ խոսքը մի շարքի վրա նույն սկսված մեծությունով տառերով չի՝ սեղմելուն համար վկայարան բառի տառերը փոքրացնելով վրան տեղ բացել և գրել են սրբոյ Սարգսի բառը: Կամարակաճի արձանագրությունը վերնասյունին վեր կիսաբոլորակին վրային սկսած է: Կերնասյունին վեր եղած կիսաբոլորակ ճակատը շինված է երեք կարգ սովորական մեծությամբ քարերով, նույնպես են նաև մյուս դռներուն կիսաբոլորակ ճակատները: Ինչպես կերևի, վերջնագույն ճարտարապետության մեջ, ընդունված և պահպանված սովորության համեմատ միակտուր քարով շինելու հող չեն տարած և կարևորություն չեն տված, երկի այս է պատճառը, որ Ալիշանի տեղեկատուն շփոթելով կամ շնականալով եղած քարերը ուրիշ տեղե քարած կարծեր է: Ընդհակառակը, կամարին հետ միաժամանակ շինված է: Ահա այս մասին վրա գրված է Գագիկի կնոջ Կատրանիդե թագուհի արձանագրությունը:

Այս ճակատին վրա ևս, Բագրատունյաց շրջանի նորոգությանց մեջ նկատելի տարբեր բան չկա, միևնույն ընթացք, միևնույն կերպն է, ինչ որ հյուսիսային ճակատը, ցածի պատուհանները խցված, վերի Ֆրոնտոնին միջի պատուհանները կարճացված ու նեղացած, միևնույն ոճով քանդակագործված կիսաբոլոր կատարներու պատկերը: Միակ տարբերությունը որ կա, այն ալ Ֆրոնտոնին տակ քաշված պատկեր է և անոր վրա շինված խաչաձև թևերով պատուհան է: Սույն խաչաձևի վերի թևն ունի ավելի մեծ պայտածակ կիսաբոլորակ քան կողմնակի թևերու կիսաբոլորակները, իսկ ստորին մասը բառակտաի վերջավորություն ունեցած է:

Վերի կիսաբոլորակին երկու կողմերուն վրա քանդակված են երկու սիրամարգներ, բավական ճաշակավոր կերպով, որոնք կիսաբոլորակի կատարին վրա սնկված տունկի մը վրային ինչ որ պտուղ կտանեն, հավանաբար խաղողի երևույթը տեսնել կկարծեմ, իսկ կողմնակի թևերուն ուղղությամբ քանդակված են երկու պատկերներ (buste), որոնց հարավային կողմինը հայտնի է որ կնոջ մը պատկերն է, իսկ մյուսը՝ անորոշ, թեև գլխու գրակի կամ ծածկիցի ձևով մոտավոր նմանություն կտեսնվի, սակայն գագաթը քիչ մը ավելի ձվաձև է քան մյուսը, և երեսը մեծ մասամբ փչացած է, որով անհնար եղավ լիովին որոշել, թե ի՞նչ սեռի կպատկանի:

Մտից մեծ դուռը կհիշեցնե Ռզզը Դաւայի մտից

դուռը, որովհետև բացի պայտածակ կամարեն, ունեցել է նաև Ֆրոնտոն, որը թեև այժմ կբացակայ լիովին, սակայն պատին վրա հետքերը մնացել են: Կրաշաղախի գծեր որոշ կերպով ցույց կուտան անոր մուլյուրներու և կարկատաններու ուղղությունները, նաև վրան ալ կատարին բարձրությունը: Բացի այս նշաններին կա նաև մի ուրիշ անվերպ հետք. երբ որ սյունասարհի բաց թողած տեղին վրա պատկեր շարքեր են, Ֆրոնտոնին հանդիպած տեղին վրա տաշեր են և հետո տեղին հարմարեցուցեր են: Այստեղ պետք է ըսել, որ նախքան սյունասարհը արած ունենալը, այս կամարներին Ֆրոնտոն չեն ունեցել, այլ հավանակարներին մի շարք քար կամ միայն մուլյուր, որոնց հետքը հայտնի է, իսկ երկար սյունասարհը վերցված է, այն ատեն ստիպված են եղել ծածկել Ֆրոնտոնանման ծածկով անձրեկն և ձյունեն դռան պիտանի մասերը պահպանելու համար:

Դռան առջև վերջին ժամանակ շինել են նաև փոքրիկ գավիթ, որուն բարձրությունը հասել է մինչև դռան կատարին վրա և ունեցել է յոթ աստիճանով ծածկ, և այժմյան նշանները այդ ծածկին նշաններն են, թերև և անոր նախկին Ֆրոնտոնին լայնությունն ալ այնչափ եղած է որ դռան երկու կողմի ցած զույգ սյունները մեջը առնելով հազիվ 20-ական սանթիմ անցած է հյուսիս և հարավ: Այժմ այդ գավիթին ալ միայն հիմքերը կմնան:

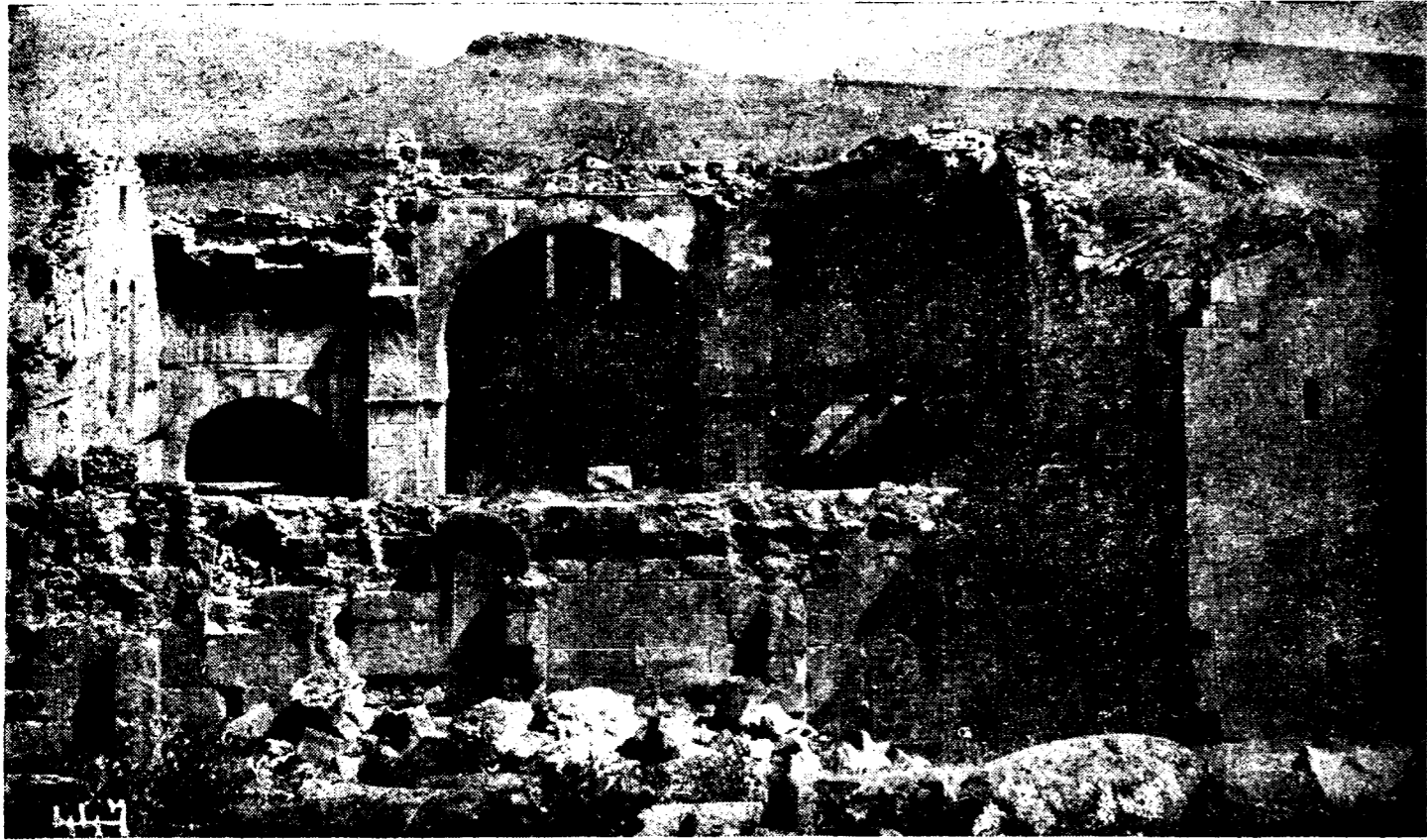
Հարավային ճակատը համեմատաբար ավելի նման է արևմտյան ճակատին ճիսության տեսակետով, բայց ավելի համեստ, քան հյուսիսային ճակատը, այստեղ ալ բոլոր colonne engagée-ները քառակուսի են, բացի մտակողման անկյունի որմասյունը, որը բացառաբար կիսաբոլորակ ձևով ցցված է պատեն դուրս: Նորոգություններու տեսակով նույնն է, ինչ որ մյուս երեսները: Ստորին պատուհանները փակված, վերինները՝ նեղացուցած: Մի դուռ միայն ունի այս կողմին վրա, արևմուտքեն սկսյալ շորորդ սյունամիջոցին մեջ շատ մոտիկ շորորդ սյունին: Հարավային ճակատը արևելյան կողմում չունի միևնույն արտաքին խորանձակ արտիզը: ինչ որ կա հյուսիսային ճակատին կից, այլ միմիայն դուրս ցցված է սենյակին մասը նույն համեմատությունով ինչ որ է հյուսիսային կողմինը և պակաս է խորության վրա արտիզին մասը:

Գմբեթը բոլորովին բացառություն կկազմե ամբողջ հայ ճարտարապետության մեջ իր քառակուսի թմբակով: Չեմ կարող ենթադրել, որ բոլորակ կամ անկյունավոր շինելու անընդունակ լինելին էր պատճառ այս ձևով ուղղանկյուն խորանարդ կազմելուն: Որոշ չափով կամ ավելի ճիշտ պատշաճ չափով զմբեթը ուղղանկյուն ձևով բարձրանալին հետո, քաշված է վրան պատկեր և անոր վրային անհավասար կողմերով ութանկյունի վերածված է 40—50 սմ բարձրությամբ և նույն ձևով կրկին պատկերին հետո, ծածկված է կոնաձև ծածկով:

Գմբեթին շինության այս ձևը բնականաբար ավելի հինն է, քան Բագրատունյաց նորոգության շրջանը, թեև անհամեմատ փոքր քարերով կազմված: Ինչպես ցածը, նույնպես սկզբնական շինությանց ժամանակ զմբեթին պատուհաններն ալ նույնպես լայնարձակ և հավասար լայնությամբ շինված են ստորիններուն: Բագրատունյաց նորոգության ժամանակ այս պատուհանները ալ ենթարկվել են նույն փոքրացման փոփոխության:

Գմբեթին ութ անկյունի պատկեր իր մասնավոր քան-

դակով շատ նման է Բագրատունյաց շրջանի մեջ սովորական դարձած պատկերներուն, միայն մի տարբերություն կա, որ թևն ոչ բոլորը, մանվածոներն գոյացած խորշերը քառակուսի են: Եթե երբեք նոր ենթադրենք այս ձևը, այն ատեն պետք է կասկածել էջմիածնի, Չվարթնոցի պատկերներուն ալ շինութեան ժամանակակից ըլլալուն վրա, իսկ եթե նա ժամանակակից է, այն ատեն մեծ սխալ չի լիներ եթե ըսեմ որ այս ալ երկրորդ նորոգութեան ժամանակ շինված ձև է և ավելի կանուխ գործածութեան մեջ ընդհանրացած, քան 10-րդ դար: Վրայի ծածկը, որ ավելի հաճելի երևոյթ ունի իր ձևան փուշի երևոյթով, հաճախ գործածական եղած է 10-րդ դարուն, նույնն է բաղդատելով Խճկոնքի ս. Սարգիս Լեկեղեցիին, Մարմաշենի եկեղեցիին և ուրիշներու հետ, բայց այստեղ իր « բեկեղեցուն ելեղեցիով ավելի սիրուն է քան մյուսները:

Նկ. 123. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավային կողմից քանդակուց հետո

Այս կողմն պարզ կերևա միջին ֆրոնտոններուն երկու կողման ներքին մեծ սյուների վրա հանգող պատերուն վրա բացած պատուհանները, որոնք կնիային տաճարին մեջ, անոնք փակվել են վերև նկարագրածս երկրորդ ծածկի շինութեան ժամանակ, որը շինված է թեթևությամբ ավելացնելու համար: (Պատերին մեջ դրած խոթերը իրենց կարգին ևս ցույց կուտան շինարարական ամենահին ձև ըլլալը):

Տաճարը ներքին կողմն բոլորովին այլափոխված է հաճախակի նորոգութիւններով, մանավանդ իմ կարծիքով Բագրատունյաց նորոգութեան շրջանին մեջ ամեն քիչ այլափոխած են հինին վրա, միջին մեծ սյուներուն վրա եղեր են հավելվածներ, հին կամարները բոլորովին քանդվել են և տեղը նորերն են շինել, անշուշտ բնութեան մի պատահար կամարներուն վնասելով ստիպել են ամբողջ կամարները ներքևից նորոգել՝ առանց գմբեթին և կողմնակից թաղերուն ձեռք տալու և այն կամարներուն նորոգութիւնը եղեր է գլխավոր պատճառ եկեղեցիին վնասեցնելուն, եթե ոչ թերևս ավելի երկար դիմանար, եթե կարող մասնագետներու ձեռքով կատարվել որս գործողութիւնը:

Հին կամարները քանդակն հետո, տակի կամարներ

ընեն կարողացել այնքան պնդութեամբ շարել, թեև ապահովութեան համար բոլոր քարերը ատամնավոր շինելով իրարու մեջ անցուցելը: Են, սակայն ժամանակի ընթացքին մեջ հարկավոր խտութիւնը շունենալուն պատճառով, բոլոր քարերը թուլացել և կռիվներ են վար՝ առամներին միայն մեկգմեկ բռնած, այս թուլանալովը և կամարներուն կախվելն առաջ եկել է վրայի գմբեթին ճնշումը, որը հետզհետե ծանրանալով կամարներու թուլացած կատարներուն վրա, ինքն ալ իջեր է վար և ճնշումը ավելցուցել է կամարներու վրա ավելի ևս վտանգը մտտեցնելով:

Ներսեն և գրսնն շատ պարզ հայտնի է, այս կատարած ճնշումը, առանց գմբեթին անկյունները ծովելու և կամ դեպի վար նստելու միմիայն միջին մասերի բրգաձև քարերը միմյանցմե զատվելով նստել են արդեն խաբխված կամարներուն վրա:

Գմբեթի կազմութեան մասին առանձին բացատրութիւն պիտի տամ, սակայն այստեղ ի դեպ է հիշել, որ կամարներու անկյունացած տեղերը, որտեղն պիտի սկսեր կամաց կամաց բոլորակը կազմվել: Շեղակի դրած առաջին քարերուն վրա կնշմարվին դուրս ինկած

քանդակներու նման բաներ, երկար քննելիս հետո այս եզրակացութեան եկա, որ անոնք ավետարանի շորս խորհրդանշաններ են քանդակված:

Արևմտյան կողմը դեմ դիմաց դուրս ցցված են երկու կենդանաց վզի նման բաներ՝ գլուխները կտտրած, այս երկուքին հյուսիսային կողմի անկյունին մեջ մնացած բեկորին վրա հայտնի է առյուծի բաշի նմանող քանդակներ, որմե մնացել է միայն վզին տակը, իսկ մյուսը հավանաբար կովի գլուխ է, քանի որ նույնքան հաստ է, բայց բաշերու քանդակի նմանվող բան էլ ունի վրա: Արևելյան կողմն հյուսիսի անկյունին վրա կա նաև դուրս ցցված միևնույն պարանոցի նմանող մի բան, դարձյալ ծայրը կտտրած, սակայն սա այնքան բարակ է, որ ինձի ենթադրել տվավ արծվի վիզը, իսկ հանդիպակաց կողմինը արդեն որոշ նմանութիւն կրեր մարդու գլխու:

Գմբեթին դեպի արևելք նայող պատուհանի կատարին վեր, երկու կարգ քար բարձր կա, որի քարերն մեկուն վրա ներկով նկարած պատկեր մը կա, սպիտակ կարճ մորուզով մարդու մը նման, սուրբ թե այլ նկար, ես չեմ կարող հասկանալ:

Սեղանին գմբեթարդն ալ նկարագրված է: Նախապես նկարված է եկեղեցվո գմբեթի նմանող մի բոլորակ և անոր մեջ նկարված են զանազան նկարներ, հավանաբար հրեշտակներով շրջապատված Քրիստոս: Իսկ բոլորակին միջին մասն սկսած նկարած կերևի մի եկեղեցիի պատկեր, որուն վրա դեռ կերևին վեց հատ լայն և կիսաբոլոր վերջավորութեամբ պատուհաններ և անոնց ներքև նույն քանակութեամբ փոքր պատուհաններ, վրան գմբեթի նմանող մի երևոյթ կա, սակայն դժվար է զանազանել ձևը, ցածի մասերն ալ նկարագրված ըլլալու նշաններ կան, սակայն բոլորովին եղծված:

Սեղանի նորոգութիւնները խիստ շատ ենթադրութիւններու տեղի կուտա: Ետևի մասերը բոլորովին փոխված ու հինը անձանաշելի դարձած է: Միայն սկզբնական շրջանի կամ երկրորդ նորոգութեան կպատկանի առջևի աղեղը, որովհետև քարերը շինված են ատամնավոր և այս նորոգութեան նմուշը հազիվ մնացած է մեկ ու կես կամ առ առավել երկու մետր խորութեամբ, մնացածը բոլորն ալ փոխած և օտարացած են հին ձևերին:

Կամարները ամենն ալ շեղումով պայտաձև են, հետևելով հին օրինակին, սակայն մեծ սյուներու խոյակներին և կողմնակիներին ոչ մեկուն փոխակները չեն մնացած, հինները ամենն ալ փոխված, նորոգված շատ պարզ ձևով, միայն սեղանին երկու կողմի որմասյուններն են, որ իրենց նախկինը պահել են թեև մի ժամանակ երեսը ծեփած, սակայն այժմ ծեփը թափվելով դրակոններուն նմանող քանդակներ երևան է եկած:

Սեղանին առջևի transept-ի կամարին վրա կան հեռքեր, որ այդ մասն ալ ամբողջովին նկարագրված է եղեր, կամարին մեջտեղի քարին վրա կերևա սղոցատամ մի ձև և և կարմիր գույններով շինված: Այս ձևին երկու կողմին վրա նկարվել են բոլորակներ:

Մի, նույն ձևն տնեցող ուրիշը սեկն տեղ ճերմակ և ճերմակին տեղ սև գույններ ունի, մի ուրիշ տեղ ալ այս բոլորակներն հետու կա գեղեցիկ խաղողի ողկույզ մը տեղաներով և մոտը ուրիշ ծաղիկներ: Այստեղ ալ մկրտութեան ավազան չկա:

Հյուսիսային պատին միջին փակված պատուհանին վրա կա մի արձանագրութիւն ՆՂԸ (498—1049) թվականին, որը կարծեմ «Շիրակ»-ի մեջ չէ մտած: Իսկ արևմտյան հարավային սյունին մեջ հյուսիսված է մի արձանագրութիւն Ռ. Մ. Ս. Ա. (1241—1792) թվականին. «Սա Կարապետ Գալիս շինեցի զայս խախտեալ սինա... մնացածը չի կարողացա կարդալ:

Տեկորի այսօրվան ներքին կամարները չէ կարելի հինին օրինակ համարել, քանի որ հինը կտրած է, և դռներուն վրա իբր հիներուն փաստ կանա զուտ պայտաձև կամարներ, զորեղ կերպով շեշտված: Անշուշտ դրսի դռների կամարներուն օրինակով շինված էին ներսիններն ալ:

Ամենակարևոր վճռելի խնդիրներն մեկն այն է թե ինչու արևմտյան և հարավային կողմերու պատուհաններն ունայն անցեր են որմասյուններու ետևը, որպես թե սյուները հետո տեղավորված ըլլային և ակամա միևնույն տեղերուն վրա:

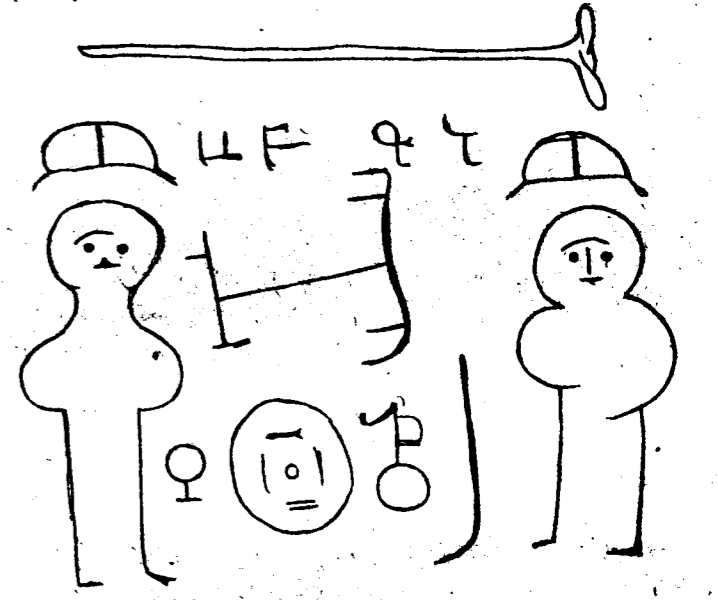
Այսօրվան ֆրոնտոններուն կատարները պետք է որ բարձրացած համարվին հինին վրա առնվազն մեկ մետր, եթե ոչ ավելի:

Արձանագրութիւններ

Հյուսիսային ճակատի արևելյան դրան կամարին վրա ետսրովանուշ թագուհի արձանագրութիւնն է փորագրված:

Հյուսիսային ճակատի արևմտակողման դրան կամարին մեջ թերատ արձանագրութիւնն է Ն Լ Ը թուական «Սա Գրիգորիկս ետու» մնացալը սև ներկով գրված և չի փորված, այժմ ալ եղծված:

Հյուսիսային ճակատի արևմտյան անկյունի օյան մոտ վերևը ինչ է թուական Քաթուկի արձանագր. ա՛նոր ներքև Ն Ղ Ա թուական, Գրիգոր Մագիստրոսի դստեր և վեստ Սարգսի կնոջ արձանագր. ա՛նոր ներքև

Նկ. 124 Տեկորի մէջ առաջնաքարէ հյուսիսային ճակատի նկարը Ն Ձ Ե թուական: Այսպիսի և Տեկորի միջև զրի մաստ կարարութեան իրավարար վճռի արձանագրութիւնը: Մոխրագույն քար ըստ ունանց մոտակա ավերակներով:

Քարի մը վրա կկարդանք «Այս է տառն Տէր Ռազարի որդի Ղուկաս.....»

Փոքր դեղնագույն քար է, անճաշակ կերպով տաշված երեխայի մը գերեզմանին տպավորութիւնը կթողու: Հյուսիսային ճակատին նկարներ, հարավային ճակատին արձանագրութիւն, վրան գտնուած:

Սե որձաքար խաչ, տակաւին կանգուն հարավային կողմը գերեզմանատան վերջավորութեան մոտ: Կա և մի

Նկ. 126. Տեղադրված գերեզմանատան 964 թ. խաչարձանը

ուրիշը այս խաչին դեպի հյուսիս արևելք դրժն նույն բարձրութեան և վրան քանդակված խաչ, բայց առանց արձանագրութեան:

Հաճախ կրկնված են թամբած ձիու նմանութեամբ բանդակված քարեր, սակայն խիստ կոշտ և անճաշակ:

Բացի զանազան ձևի տաշված քարերից, ինչպես օրորացած և սրագլու, տափակ և այլն, կան երկու օրինակ և նախնական կերպով տաշված տաճարի մանրանկարը:

Դարձյալ Տեկորի տաճարի մասին:

Կողմնակի սենյակներին հարավային սենյակին կտուրը գնացած միացած է տաճարի մասին և այդ միացման տեղը շնչալուծ տանիքի ծածկին և անոր կամարին ետևը բոլորովին սրբատաշ քարով շարված է, ինչպես որ պիտի ըլլար առանց հավելվածի և ատկից ցած ալ կգտնվին ստորին տանիքները. սակեց կերևի որ հետնագույն կպցված է հավելված սենյակը:

Դմբեթի կազմութեան մեջ շորս կամարներու ճակատները միշտ ուղիղ են, մինչև որ անկյուններու կտրվածքներով աստիճանաբար կորանալով հասնի են այնպիսի շափի մը, որ այլևս շորս կողմի լայնութիւնները հավասարվել են. այնուհետև սկսել է արդեն ամեն կողմի կոր ձևով շարվել քարերը, և հետզհետե առաջանալով կազմվել գմբեթ. միայն պարզ է, որ երբ ամբողջական բոլորակի հասնի է, այն ատեն դրեր են կանոնավոր կաղապար և հյուսեր են քարերը: Թեև ինձի մի քիչ կասկած ներշնչած է պատուհաններին առնվազն մեկ կետը վերին, սուր արդեն բոլորովին բոլորակ է և կարծեմ արտաքին քիվին ալ բարձր, շինված ըլլա հետնագույն, ժամանակ մը, որովհետև թե քարերուն շարվածքը տարբեր է և թե տեսակը չի համապատասխանի ներքինին: Այստեղ նշանակելի է հին կամարին տեղը նորը շինելու ժամանակ մի փչացած քարի տաշածը հետինը մեջն անցկացնելու համար:

Հին պատուհաններն ամենն ալ շինված են առանց դրանց նեղ և ներսանց լայնանալու, այլ ճիշտ այնպես է ներսեն ալ, ինչ շափով որ է դրանն: Հետնագույն կարկաստաններն են, որ դրանց նեղցած, իսկ ներսեն լայն են թողված:

Ավանդատան ներքևի բարձրութիւնն է հատակին մինչև կամարին կատարը 5,75: Վերջին շափածո ֆրոնտոնին ճակատը, որուն կցված է արտաքուստ արսիդը, արևելյան ուղիղ պատերին ներս կմնա 1,57 մ:

Բերդի հարավային և արևելյան կողմը ձորի լանջին վրա կան քարայրներ: Նմանապես Տեկորի արևելյան կողմը կան հին ավերակներ, ուր կան մեկ երկու եկեղեցիներու հիմեր, քիչ հեռու, դեպի հարավ բավական մեծակալ քարայր մը կա:

Ե Ղ Վ Ա Ր Գ 1

Հունիսի 30

Այսօր առավոտյան եկա ավերակ կաթողիկէն չափելու և լուսանկարելու:

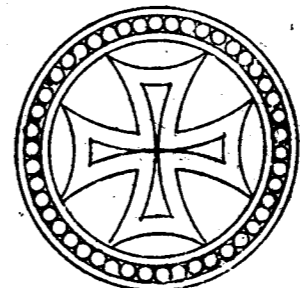
Այս հոյակապ կաթողիկէն պեղեր է խաչիկ վարդապետ Դատյանը Թվականին, այս պեղումով նա կատարել է հոյակապ գործ, սակայն մնացել է թաքուն մինչև 1913 թվականը, երբ այցելեցինք պր. Ստրիժի-զովսկիի հետ: Իր ուժ սրտանի ներքին կազմութիւնը բոլորովին հեռացնում է դինքը հնագույն ճանշված, այլ սակայն միայն 7-րդ դարու գործ եղող եկեղեցիին: րեն, որոնք միայն շորս սյուն ունին թեև բազիլիկ ձևով:

1. Եղվարդի մեծ կաթողիկէն ըստ Խ. Ն. Վ.-ի շինած է Մովսէս կաթողիկոս ժամանակակից նշագրեց, սեռն է 2-րդ կաթ. մեջ:

Որովհետև այս կաթողիկէն 6-րդ դարու շինք է և խորանի երկու կողմերու սենյակներուն արսիդներ շինելը մոտ 10-րդ դարու սովորութիւն, հետևաբար իմ տեսութեամբ միանգամայն տարակուսական պետք է լինի կողմնակի արսիդներուն շինութեան ժամանակակից լինելը:

Բնորոշ հատկութիւն է մեծ արտիդին արևելյան կողմին դուրս շեշտված լինելը. սա կլինի ապացուցներն մեկը, որ մինչև 7-րդ դար արսիդներ միշտ դուրսը շինված էին՝ ինչպես Ապարանինը՝ Մոլլա-Ռասուֆի եկեղեցին, Եղվարդի փոքր եկեղեցին, Տեկորի եկեղեցին և այլն: Թեև մյուս կողման ուժեղ բացառութիւններ ալ կան, որոնց արևելյան արսիդները պատեն ներս ամփոփված են. ինչպես Աշտարակի բազիլիկը, Երբուքի բազիլիկը:

Եկեղեցու պեղումներն դուրս եկել է երկու հատ շարժական ավազաններ. մեկուն մեկ կողմը երկու տող արձանագրութիւն գրված: Այս ավազանները մոտավորապես Զվարթնոցի շարժական ավազանին ձև ունին, թեև անոնցմէ մի քիչ փոքր, մեկուն վրայի քանդակված խաչը հնագույն ոճ մը ցույց կուտա, որովհետև նույն ձևով խաչեր հաճախ մինչև 7-րդ դար կանգնված եկեղեցիներու քանդակներուն մեջ գերեզմանաքարերու վրա կան. 10-րդ դարին սկսված շինված խաչքանդակները առհասարակ միշտ ստորին կողմին երկար թև ունին, իսկ հինները միշտ հավասարաչափ թևերով են:

Նկ. 126. Եղվարդի կաթողիկէի մեծ գմբեթի շարժական ավազանի վրայի խաչը

Ուշագրավ է եկեղեցւոյ հարավային արևելյան կողմը կիսաքանդակ մի շիրիմ, որ ինչպես կերևի, երկու մարդկոց համար շինած է, երբ աստիճաններով խարխուխի մը վրա, անոր վրան գրված է եղեր երկու պատվանդաններ և պատվանդաններու վրա կոթողներ անշուշտ քանդակագործ, ինչպես տեսնված է ուրիշ տեղեր. այս կոթողներն և պատվանդաններն միայն մեկը մնացել է տեղին վրա, որուն արևմտյան ճակատին վրա քանդակված է մի կանգնած մարդու պատկեր:

Մինչև 13-րդ, 14-րդ դարեր, թե եկեղեցին և թե շրջափակը շին լինելուն մեծ ապացույց են թե՛ եկեղեցւոյ շրջափակը և թե՛ մեկ կամ մեկ ու կես վերստ հեռավորութեան վրա գտնված ընդարձակ գերեզմանատան մեջ գտնված կանգուն ու կիսականգուն լուսամտաթիվ խաչարձաններ, որոնց շինութեանց ոճերը կհասնին մինչև 13—14-րդ դարերը:

Գերեզմանատան մեջ 7-րդ դարու կամ ավելի հին հատկանիշ կրող գերեզմանաքարեր կամ կոթողներ չը-

կան, սակայն 10—11-րդ դարերու հատուկ ոճով քանդակված խաչարձաններ կան: Նմանապես կաթողիկէի մոտը գտնված շիրիմը միակն է, մնացածները 10—14-րդ դարերու հատկանիշը ունին:

Եղվարդի փոքր եկեղեցին (բազիլիկ), որը դարձյալ խաչիկ վարդապետի պեղումներով երևան եկած է, ամենայն հավանականութեամբ 5-րդ դարու գործ է, շատ բնորոշ է իր լայնութեան համեմատ երկարութեանը, նաև միջի որմասյանց խորակ ու խարխուխներու moulure-ները, որոնք համեմատն են Տեկորի, Երվանդուքի, Մոլլա Ռասուֆի գերեզմանատան փոքր եկեղեցու մեջ եղած խոյակներուն: Անտարակույս ապացույց կարող է համարվել Մոլլա Ռասուֆի գերեզմանատան միջի փոքր եկեղեցիին վկայարան լինելուն, քանի որ խակապես գերեզմանատան մեջ կգտնվի:

Խաչաձև ավազանին ներքև դրված խորանարդ մեջը փորված քարը, որ կամ ավազան է դարձյալ, և կամ խաչի պատվանդան, վերևի եզերքը գրված է Զգնդատուրգ զմեղաուր յիշեցեմ:

Արևելյան կողմը դուրս ընկած արսիդին առջև ընկած է մի քար, որուն վրա կա շորս տող արձանագրութիւն, քարի տաշվածքի < > ձևը ցույց կուտա, որ անկյունավոր արսիդի հարազատ քարն է և վրան հիշատակված է խորանին շինութիւնը հետևյալ կերպով.

«Սու Գրիգոր Սարու... ետու շինել զխորանս ի սու...սի ի փրկութիւն հոգոյ». տառերը մոտավորապես 12, 13-րդ դարերու ոճին նման են:

Կաթողիկէի հարավային կողմը արևելյան ծայրին, մոտ 3—4 մետր հեռավորութեան վրա, մնացել է մեծագույն շինութեան մը պատը՝ անտաշ որձաքարի հիմերու վրա, ամենայն հավանականութեամբ ժամանակակից է եկեղեցւոյ շինութեան և անշուշտ պիտի ծառայի իբրև եպիսկոպոսանիստ կամ առաջնորդարան: Այս պատին առջև ընկած է մի սև քարի դուռ, որուն ծխնիները դեռ կմնան, բնական քարի հանված, դրան շափը 140 երկարութ. և 95 լայնութիւն բացի ծխնիներէն:

Փոքր եկեղեցին ըստ երևույթին շինված է հինգ աստիճանի վրա թեև արտաքուստ 3 աստիճանը հայտնի է, մնացած մասերու վրա հող լցված, սակայն ներսի կողմը շատ փոքր է, մոտավորապես 2—3 աստիճանաչափ: Արևմտյան դուռը փլված է, սակայն բեկորներուն մեջ կա մի հսկայական քար 3,10 մետր երկարութեամբ, որ ամենայն հավանականութեամբ դրան վերնասյուն է, որ Հնաշխուղ երկու կողմերին մեկ մեկ մետր պատի վրա հանգչող մասերը, դուռը պետք է որ երկու մետրին ավելի լայնութիւն ունենա: Դրան մեկ կողմի բարավորը մնացած է, իսկ մյուս կողմինը քանդակված:

Այս մատուռին արևմտյան կողմը, դեպի հյուսիս, անկյունի մոտ կա երեք աստիճանով մի խաչարձանի խարխուխ, որուն վրայի և՛ պատվանդանը և՛ խաչարձանը անհետացած են, թերևս սուրբ խաչերն մեկն էր ասոր վրա, որոնք գրված են այժմ եկեղեցւոյ ներսը, սեզանին առջև, խաչիկ վարդապետի ձեռքով:

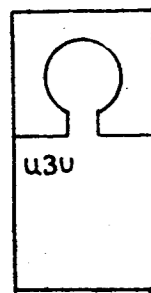
Այս եկեղեցւոյ արևելյան խորանը ամփոփված է արևելյան պատեն ներս:

Հյուսիսային պատին վրա դուրս ընկած մի խարդախանման քար կա և մի ուրիշը՝ արևմտյան հյուսիսային անկյունին վրա, մի երրորդը արևմտյան հարավային

անկյունին վրա, որոնք ենթադրել կուտան, որ սա ևս ունեցեր է սյունասարճ (կաթողիկեի հյուս. կողմին վրա ալ կա նման երևույթ!!!):

5-րդին 7-րդ դարերու ոճով modillon -ներով քանդակված քիվերու բեկորներ կան թե՛ այս փոքր եկեղեցի-վոր մոտ ընկած և թե՛ կաթողիկեի արևելյան կողմը՝ ամենայն հավանականությամբ այս շենքերը պահպանված էին այս ոճով կառուցվածներով:

Այս փոքր եկեղեցի մեջ կան տապանաքարեր հասարակ ընդհանուր արգելքի, համարներն շատ ուշ են և ամենուն վրա ինչ որ սիմվոլ միանման քանդակված են այս ձևով (նկ. 127):

Նկ. 127. Եղվարդի փոքր եկեղեցու մեջ գտնված աստիճանաքարերից մեկը

մնացորդ կամարներու և աղեղներու վրա պայտածելի հետքեր կամ նշաններ չեն երևնար, իսկ փոքր եկեղեցի մեջ արգեն ոչինչ մաս մնացած չէ, աղեղի կամ կամարի, վերևի հարկը մոտավորապես նման է ստորին հարկին ներքևի հատակագծին, միայն խաչաձև է՝ ստորին հարկի քառակուսին վրան (կամար) հարմարեցված: Վերևի հարկը կիսաբոլոր խորան չունի, կիսաբոլորակի տեղ քառակուսի ձևով է պատարագի խորանը:

Արևմտյան դռան աջ կողմի որմնասյան վերև խաչին ներքև գրված է ՅԻՇԵՑԵՔ ՉՄԻԱՔԱՆ ՄԲ ԱՌԱՔԵՆՈՑՆ...

ԵՂՎԱՐԴ

Հուլիս 6

Եղվարդին դեպի հյուսիս 4—5 կիլոմետր հեռավորությամբ մի բարձունքի վրա կգտնվի հնագույն մի եկեղեցի ըստ տեղական ավանդության Պատող վանք անունով:

Այս եկեղեցին ներքուստ ութ կիսաբոլորակ արսիդներով և դռան ութ կողմերով է համապատասխան ներքին արսիդներուն: Տակավին կանգուն են երեք կողմերն է հինգ արսիդները, միայն հարավային կողմին երեք արսիդները փլած են, գմբեթին ծածկը բոլորովին չկա, իսկ թմբուկին ալ միայն հյուսիսային մասը և մասամբ արևելքին ու արևմուտքին մնացել են: Ներսի արսիդները անջատող որմնասյուներու խարխուխ ու խոյակները AB ձևերը ունին մոտավորապես (նկ. 127): Պայտածելու վրան, բոլորովոր արդիներ ու կամարներ թեթև պայտածել են. պատուհանները խիստ լայն և խոշոր, ներքուստ լայն, իսկ արտաքուստ՝ նեղ համեմատությամբ 7-րդ դարու եկեղեցիներու, պատի քարերու շարքերու կարերը անկյունով կտրված են և գեղեցիկուն վրա, ինչպես ուրիշ տեղեր 7-րդ դարու շենքերուն վրա: Հաճախ քարերու վրա տառեր կամ նշաններ կան քարագործ վարպետներու հաշիվին հատուկ այս տառերը այստեղ Ա ժ Թ: Նշաններ՝ թիվերը շատ

կհիշեցնեն Չվարթնոցի քիվերո՝ իրենց առաջակարկառ դիրքով և ստորին մասին վրա ուղղագիծ մանվածո քանդակներով, միայն հակառակ այստեղ տարբեր է, և

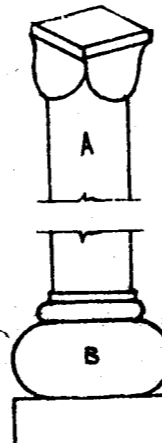
քանդակված է գմբեթի քիվի cimaise-ի վրա ոլորուն ուսեր խաղողի. ստորին քիվի cimaise-ի վրա երկտապակն շղթայանման մանվածո է, մի ժամանակ եկեղեցին ծեփված և նկարազարդված է եղեր, այժմ միայն հետքերն են մնացել. խորանին ձախ կողմը ծեփին վրա եղեր է ընդարձակ մի արձանագրություն, որն այժմ անանընթեռնելի դարձած է: Ուսողավանքի եկեղեցին շիներ է Գր. Մամիկոնյան 7-րդ դարուն. այս եկեղեցիով գմբեթի շինություն համար դեռ պանդանտիվի գիտակցություն ամենևին չկա, ինչպես Հովհաննիսի մեջ նախնական ձևով կա, այստեղ ուղղակի դրված է գմբեթը, ներքին արսիդները իրարմե անջատող որմնասյուներու խոյակները պահպող աղեղներուն վրա, որով ավելի լայնահասակ է դրված է, փոխանակ ուրիշ տեղերու մեջ եղած արոմպով կամ նախնական ձևով պանդանտիվներու միջոցով նեղացրված լինելուն. (սա ևս առաջին երևույթն է իմ տեսած եկեղեցիներու գմբեթներու կաղմություն կերպին մեջ): Սեղանը (բեմը) միայն մեկ աստիճան քարձր է եղած գետնին և արսիդին երկու կողմերու սյանց խարխուխները դրված են բեմին վրա:

Երբեմն արևմտյան դռան աջ կողմի եռանկյունի խորքը մատուռի վերածեր են, որուն կամարի մասը մնացել է, իսկ ձախ կողմը գավիթի նման շինվածի մեջ հիմերը կա այժմ:

Ուշադրության արժանի են որմնաքարով շինված շենքերու մնացորդները, որ շատ ընդարձակ տեղ բուն են, կան երբեմն մեծ շենքերու մնացորդները. ումնք գած ու կրով են շինված, բայց շատ անանց կրաշարախիթ Բնչպես սովորաբար ուրիշ տեղեր այս կարգի շինությունը մնացորդներ կգտնվին հրաբխային բլուրներու վրա: Նույնպես այստեղ ալ հրաբխային քարքարու տեղ է: Եկեղեցիով արևմտյան կողմը, քանի մը մետր հեռավորության վրա կա մի փոքրիկ ձոր, ձորի մյուս կողմը կերևի մի երկար պատի մնացորդ հյուսիսին հարավ ձգված. այս մնացորդը կամ հին քանակավայրը շրջապատող պարիսպի մը մնացորդ է և կամ ջրի ճանապարհի համար թուփ շինված է, վերջապես քննության կարոտ է:

Եկեղեցիով հյուսիսային կողմը 150 քաչի վրա կա մի գեղեցիկանատուն, ուր ցաք ու ցրիվ են առաջնաքարեր, պատվանդաններ և կոտորված խաչքարերու փշրանքներ: Այնտեղ շինված է նաև մի փոքր մատուռ (վկայաբան) համարներն 13—14-րդ դարերու գործ, որուն արևմտյան պատը փլած է հարավային պատի մի մասին հետ:

Փոքր եկեղեցիով արևմտյան կողմը փյուսակներին եղած մի կապույտ որձաքար կա, որուն վրա քանդակված է աստամնաշարով միացյալ աղեղներ և միացման տեղին ներքև քանդակված է մի եղանակով, ըստ երկվույթին պատուհանի քար է եղած աստամնաշարերու հաջորդական հակառակ դիրքով: Շարքը երկու կարգին

Նկ. 128. Եղվարդում՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի արևելքին որմնասյուների խոյակի և խարխուխի

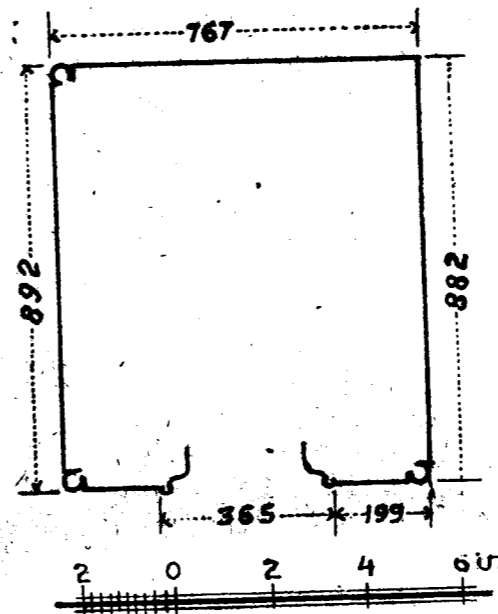
վրա հետաքրքրական է, սթալաքթիթի ծագման տեսակետով:

Հուլիսի 12-ին առավոտյան ճանապարհվեցա դեպի Երևան սայլով:

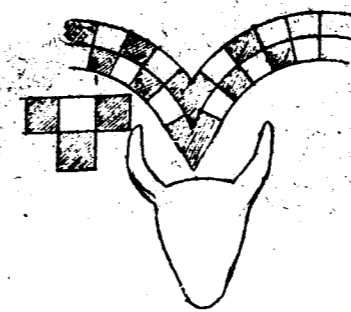
ԳՎԻՆ

Հուլիս 14.

Երևանից մեկնեցի դեպի Արտաշատ գյուղը: Չափազրեցի հաշիկ վարդապետի պեղած Գվինի եկեղեցին: Շրջեցա բերդի շրջապարիսպին մեջ եղող բարձր հողաբլուրը, այս տեղին պարզ կերևի Գվինի ընդհանուր պարիսպին ընդարձակությունը և անոր մեջ եղած ստորաքածիները. հողաբլուրը առանձին պարիսպի մեջ է, իսկ եկեղեցին նմանապես առանձին պարիսպով շրջապատված է եղեր. փայտածածկ լինելու մասին մեծ հավանականություն կա:

Նկ. 129. Եղվարդում՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի մոտի փոքր մատուռի հատակաձևը (արտաքին չափերը)

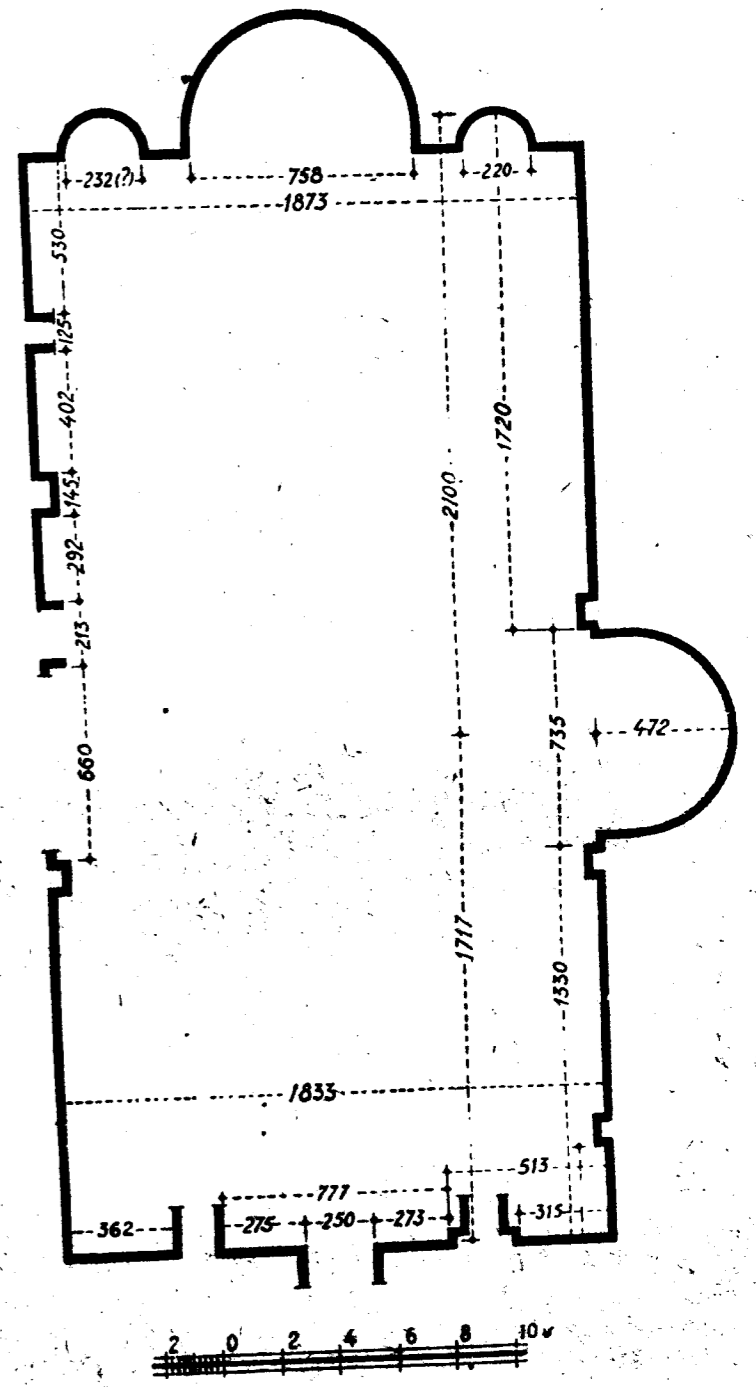
Նկ. 130. Եղվարդի՝ 8-րդ դարի եկեղեցու փրատակների մեջ գտնված քարե վրայի քանդակները

[ԳՎԻՆ]

Հուլիս 16.

Առավոտյան ճանապարհվեցի Արտաշատից դեպի Գառնի և իջեանեցա վարդանին տունը: Այս այն վար-

դանն է, որ երկու անգամ այստեղ գալուս իջեաներ եմ տանը. նույնպես պր. Ն. Մառ իր պեղումներ կատարած տարիներուն մեջ օթևանը է այս վարդանին սենյակը, որ նաև տեղին է այսօր Տրդատա հռչակավոր բերդին և Թախտին:

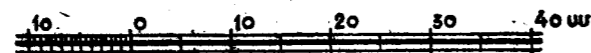
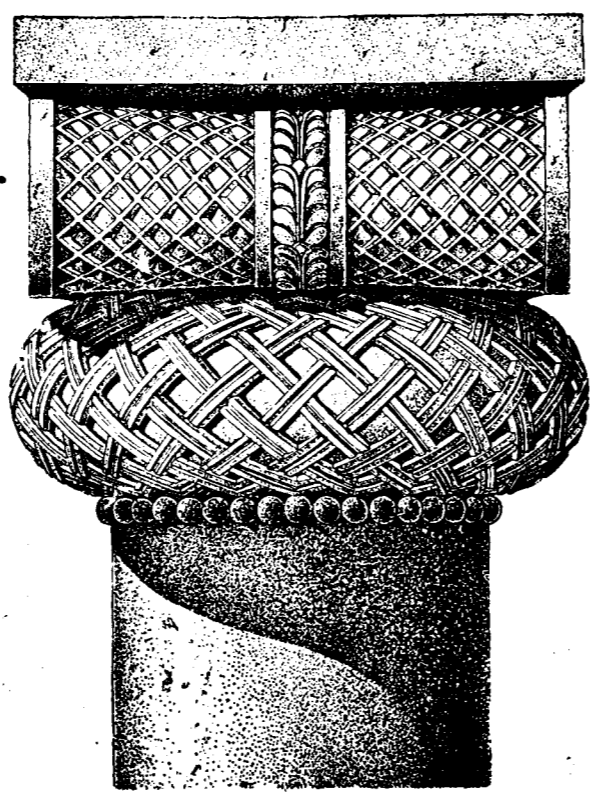
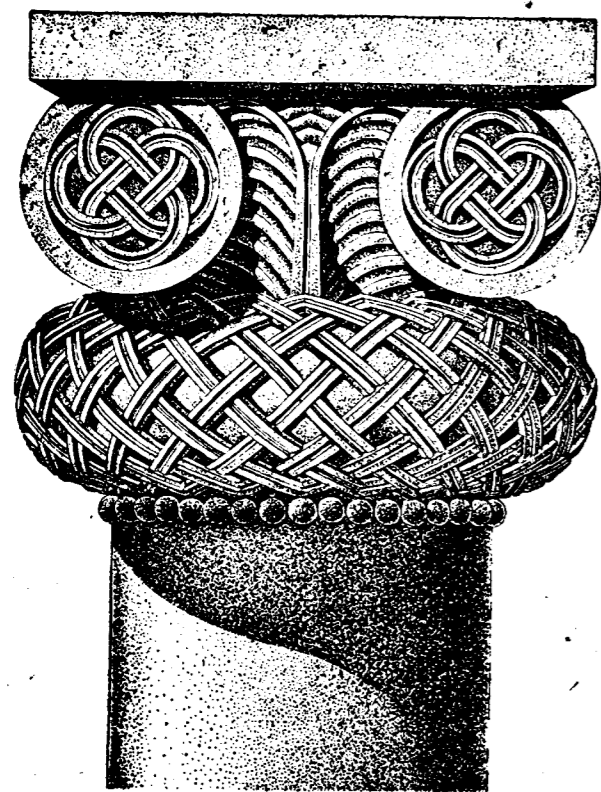
Նկ. 131. Գվինի կաթողիկեի հատակաձևի ներքին չափերը

Գառնիի Տրդատա Թախտին արտաքին սյուներուն ստորին տրամագիծն է 69 սմ., խոյակներու տակ՝ 60 1/2, արտաքինը՝ 76—77, խարխուխներու տրամագիծը բունը դրված մակերևույթին վրա դուրս կարկառած մուկուրով միասին՝ 79—80, մինչև հատակի քառակուսի մասը յուրաքանչյուր կողմին 8—10 սանտ. լայնացած կերևի դիսպոզիտ ճաղատին վրա, երկու կողմին դուրս ցցված 70 սմ լայնությամբ թեկուն վրայի քառ. խոյակը 78x80 է կոր տեղերուն ամենեն կարճ միջոցին լայն փեղով: Պահվեր են դռան երկու կողմի՝ ուղղահայաց

սյամերը, որուն ձախ կողմին վրա գրված է երկար մի արձանագրություն (հավանորեն 13-րդ դարուն): Այս սյամին բարձրությունն է 2,35 զուտ ներսի բերնեն, որուն վրա պետք է ավելանա քանդակազարդ շրջանակին լայնությունը որ է 41—42 սմ:

Սյունն սյուն նետված քանդակազարդ (երեք կող-

մեն) ճիֆթերուն ստորին ճակատի լայնությունն է 60—62 սմ, կոնակեն՝ 81—82 սմ, որ նաև արտաբուստ կծառայեր որպես արշիտրավ: Այս ճիֆթերն մեկը տաշված է այսպիսի ձևով՝ վրան ունի երկաթի ծակեր սուր կողմը հավանորեն երկու ուրիշ կողմեր մեկնող ճիֆթերու պատշաճ տեղավորվելու համար էր

Նկ. 188. Դվինում գտնված խոյակ

չինված մեկ արքանն մինչև մյուս արքաը դատարկություն է 128 սմ, իսկ քարի ամբողջ երկարությունը մինչև սուր ծայրը 1,90 սմ է:

Մի ուրիշ ճիֆթ, որ մեկ կողմը դարձված անկյուն կներկայացնե դեպի մյուս ճակատ, արքա է, արքաի դատարկ տարածության երկարությունն է 1,40, իսկ ամբողջ երկարությունն է՝ 2,32 մտ, անկյունի կողմը արքաի վրա նստած մասը 60—62 սմ է:

Ճիֆթերուն վրային իրեն առաստաղ սյունասրահի հորիզոնաբար տարածված քարերն մնացածները շափերն են 375—80 × 104—50 ամբողջ քարը, իսկ զուտ քանդակված մասը, որ պիտի երևար 247 × 71 այս քարը եզերքի քար է, 71 սանտիմետրեն ավելին պիտի մտնե պատի մեջ:

Մի ուրիշ քար, որի միայն քանդակված մասը 97 × 245 սմ է, երկարության յուրաքանչյուր կողմերուն վրա ունենալով 40—45 սանտիմետր ավելի ավելորդ մասեր պատերուն կամ ճիֆթերու վրա հանգչելու համար:

Կողմնակի սյունասրահներու ճիֆթերուն վրա ծածկ-

ված քանդակազարդ առաստաղ քարերու քանդակամասերու լայնությունն է 110—112, իսկ ամբողջ երկարությունը 180—190 է: Այս ավելորդ մասերը մեծ մասամբ պիտի հանգչեն պատի և ճիֆթերու վրա: Լայնության կողմերուն վրա ավելորդներ չունին, հաջորդաբար շարունակված են քանդակները: Քախտին մեջ կան երկու քարեր դրան քարի նմանող թևը գլուխը կեռնիսպուրան (ելուստ) չունի, քայց շափերով շատ նման է մյուս կեռնիսպուրան վերնաքայմ կտրված քարին: Այս վերջին բարձրությունն ալ առանց կեռնիսպուրանի 230 սմ է, իսկ լայնությունը 83 սմ: Նախորդ սյամին նման, թեև մեկ կողմին (հավանաբար ներսի կողմին) պետք էր ավելանար ուրիշ քար պատին թանձրությունը լեցնելու համար. արդեն մուլյուր շունեցող կողմերեն կերևի այս բանը, որ կիսատաշ է և սահմանված կողքեն ուրիշ քար հարմարցնելու թախտին դրան ներսի կողմին մոտավորապես իրարմե 2 մետրեն ավելի հեռավորությամբ կան դրան նախկին ծխնիներու հատուկ գեանին վրա փորված ծակերը, քառակուսի ձևով մոտավորապես 15—18 սմ մեծությամբ և 2 1/2—3 սմ խորությամբ, երկա-

թյա կամ փայտյա գերան մտցվելու համար. սա արդեն ապացույց է դրան բացվածքի լայնության ավելի քան 2 մետր լայն լինելուն:

Ա. Վ. Ա. Ն.

Օգոստոսի 2-ին մեկնեցա դեպի Ավան: Ըստ գյուղացի ծերերու տեղեկության ավանցիք գաղթեր են Պարսկաստանեն Պասկելի զորավարի ժամանակ. եկած ժամանակին, որ հաղիվ 15—20 տուն են եղեր, եկեղեցին գտեր են ավերակ և որովհետև իսկական անունը հայտնի չէ եկեղեցվուն, ավանդաբար Միրանավոր անունը կուտան. ի հարկե այնչափ այ ուղիղ չի կարող լինել, սակայն ո՛րտեղեն է այդ ավանդությունը, հայտնի չէ:

Այսօր առավոտյան կանուխ այցելեցի Ավանի մոտակա երկու փոքր մատուռները, որոնք կիսավեր վիճակի մեջ են. երկուքն ալ հարավ արևմտյան կողմերը ծածկով միասին փլած են: Մեկուն մոտ, որ ըստ արձանագրության ս. Հովհաննես անունը ունի, կա անաղարտ պահված մի խաչարձան պատվանդանի վրա, շրջանակով և վերևը ֆրոնտոնով, այս խաչարձանի մոտ կանգնած կա մի ուրիշ մահարձան, որ շատ նման է գերեզմանակոթողներու հնագույն ձևին: Մեկ կողմը քանդակված է զանազան երկրաչափական ձևերով զարդարանքներ, երկրորդ և երրորդ կողմերուն վրա միայն մուլյուրներ, փակ շորորդ կողմը բոլորովին պարզ է:

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Վ Ա Ն Ք

Սեպտեմբեր 2

Այսօր Ալեքսանդրապոլից ժամը առավոտյան 10.30-ին մեկնեցա դեպի Կարմիր վանք: Ախուրյանի եզերքին վրա փոքր վանք է Կարմիր վանքը կարմիր քարերով շինված: Ունի արևելյան ճակատին վրա ընդարձակ մի արձանագրություն (տես Շիրակ), իսկ հարավային պատի վրա կա հետևյալը.

Շնորհիւն այ ես Ամիր սպասալար Զաֆարյա ետու զկարմիր մարգին ք. դանկն ի սուրբ ուխտիս, մի ուրիշ կիսատ արձանագրություն. ի թուին ՈժԳ և մնացած մասերը քարերը թափած ու մաշված լինելուն համար անընթեանելի, թեև ամենը երկու տողե եղած: Ներքին մասը կբաղկանա մի մեծ խորան և կողմնակի երկու փոքրիկ աբսիդավոր ավանդատներ: Գմբեթը ունի պանդանոսով և հանգչած է երկու որմասյուններու և երկու սեղանի կից որմասյանց վրա, չորս պատուհան չորս կողմեն, իսկ գմբեթը ունի երկու պատուհան արևելքի և արևմուտքի: Գուռը միայն արևմուտքեն, հարավային և արևմտյան կողմերը եղեր են ընդարձակ բնակություններ միաբանությունց համար, այժմ քարուքանդ, քանի մը պատեր են մնացած. հյուսիսային կողմը ծայրերուն մեջ եղեր են քարափոր բնակարաններ, որոնց մեկ մասը այժմ ալ մնացած են:

Այս վանքին շինությունը իր ոճն և քանդակներու ոճն պետք է որ 10—11-րդ դարերու շինք լինի և ոչ ուր:

Վոշավանքի (Կարմիր վանք) շինության արձանագրությունը գյուղացվոց բռնով արտազերել է Սահակ քահանա Սահրադյանը 1830-ական թվականների սկիզ-

բը: Այդ արտագրությունը ճշտիվ օրինակած է Տեր-Խոսրով քահանայի ճաշոցի սկզբի պարսպ թղթի վրային Շիրակունի քահանայի ձեռքով և տպված է նույն քահանայի Անիի և այլ հիշատակարաններու մասին տպված մեկ գրքին մեջ:

Այսօր Կարմիր վանքից (Անիի մոտ Ախուրյանի եզերքին) եկա Հոռոմոսի վանքը:

Հ Ո Ռ Ո Մ Ո Ս Ի Վ Ա Ն Ք

ս. Գևորգ

Այս եկեղեցին ի ներքուստ ներկված և նկարազարդված է. խորանի կիսագմբեթի մեջ նկարված է մեծադիր Քրիստոսի պատկեր, ինչպես Անիի մեջ Լուսավորչի գմբեթը և Փրկչի ու Ապուղամբենց և ս. Գրիգորի խորաններուն կիսագմբեթները: Նկարները նույն ճաշակը և տիպերը ունին գրեթե ինչպես Անիի եկեղեցիներուն նկարները ստորին կիսաբոլորական մեջ, պատուհանին ալ ու ձախ կողմերը նկարված են առաքելոց նկարները: Սեղանի կից որմասյուններու ճակատը հյուսիսային պատին մոտ դեպի արևմուտք նայող ճակատին գրված է Անանիա եպիսկոպոսի արձանագրությունը, քարձարձանով խաչարձակի ալ կողմը (հարավ), մյուս կողմը նույնպես ներկով գրված է մի ուրիշ արձանագրություն: Անանիայի արձանագրությունը կսկսվի այսպես ԱՄ է Ի ՍՄԱ, մյուս արձանագրության սկիզբը ավերված է և մեծ մասամբ դժվար ընթեանելի:

Հարավային պատին ներսը դրան ալ կողմը նույնպես կա մի խոշոր տառերով արձանագրություն, մեծ մասամբ եղծված: Այս արձանագրությունը կսկսի «Յանուն Այ» բառերով և շատ խոշոր գրված է 8 տառը:

Ավագ խորաններուն շուրջանակի կիսաբոլորական մինչև կեսը նկարված ըլլալը ապացույց է, որ առջևը ծածկված խաչկալներ չկային, այլ պարզ սեղաններ, որով հնարավոր էր տեսնել հասարակության:

Հարավային դրան կիսաբոլորակ ճակատին մեջ գրված է ոմն Մարտիրոսի նվիրատվությունը իր Գևորգ որդվուն համար:

Այս եկեղեցվո փրատակներու մեջ երևում են քիվի քարեր, որոնք միայն 7-րդ դարու հատուկ են և 10—11-րդ դարերուն գործածված են նույն ձևերը Անիի Առաքելոցի և Գագիաշենի ս. Գրիգորի հարավային դռներու վրա:

Բայց այստեղ բնավ չի նմաներ այս քիվի բեկորները՝ դռների ֆրոնտոններու քիվերուն: Բեկորին մեկն ունի մի ձև, որ ամենայն հավանականությամբ ութանկյունի գմբեթ և կամ արքիդի շրջապսակի հատուկ է, այդ քարը չէր կարող պատկանել ո՛չ սբ. Գևորգին և ո՛չ ալ ս. Մինասի գմբեթներուն, որովհետև նրանց գմբեթներու քիվերի մնացորդները կան տեղին վրա, անպայման այդ քարերն ավելի հին ժամանակներ կուզան քան ժ դարը:

Արևելյան ճակատին վրա գրված է Գագիկի արձանագրությունը, իսկ արևմտյան ճակատին՝ Հովհաննես Սմբատի արձանագրությունը:

Ս. Մ Ի Ե ա ս

Ներքին կողմը սպիտակացված, սակայն նկարազարդված չէ: Հյուսիսային պատին վրա պատուհանին ձախ կողմը գրած է Անանիա եպիսկոպոսի արձանագրությունը ՆԿԲ թվականին:

Հարավային ֆրոնտոնի ներքև գրված է Ի ՆԿԵ թվականի Հայոց Չոտրասի նվիրատվության արձանագրությունը:

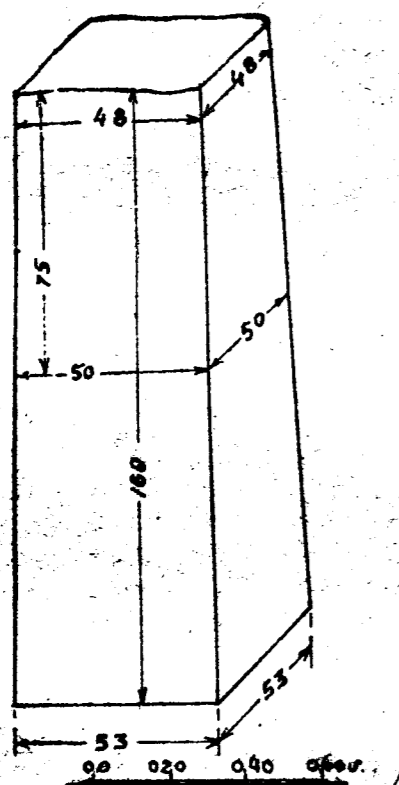
Արևելյան կողմը յուրաքանչյուր խորաններու ճակատին գրված և ավերված անուններ կան:

Ս Ե Ո Գ Յ Ո Ւ Ք Լ Ի
Սեպտեմբեր 29

Այսօր ժամը 7-ին ճանապարհվեցա դեպի Ադիաման: Ծանապարհին հանդիպեցա Սեոզյուքի գյուղը, որ կա մի հնագույն եկեղեցու մնացորդ. ըստ երևույթին 5-6-րդ դարերու մնացորդ, որովհետև ներքին կողմին վրա ունեցեր է նեղ պիլիաստրներ, նման Տեկորի, Քասախի, Աշտարակի և այլ եկեղեցիներու պիլիաստրներուն: Պատերը հազիվ մնացեր են 1-1 1/2 մետր բարձրությամբ, խորանը գյուղացիք կարկատելով շինել են ուխտատեղի:

Ա Գ Ի Ա Մ Ա Ն
Սեպտեմբեր 29-31

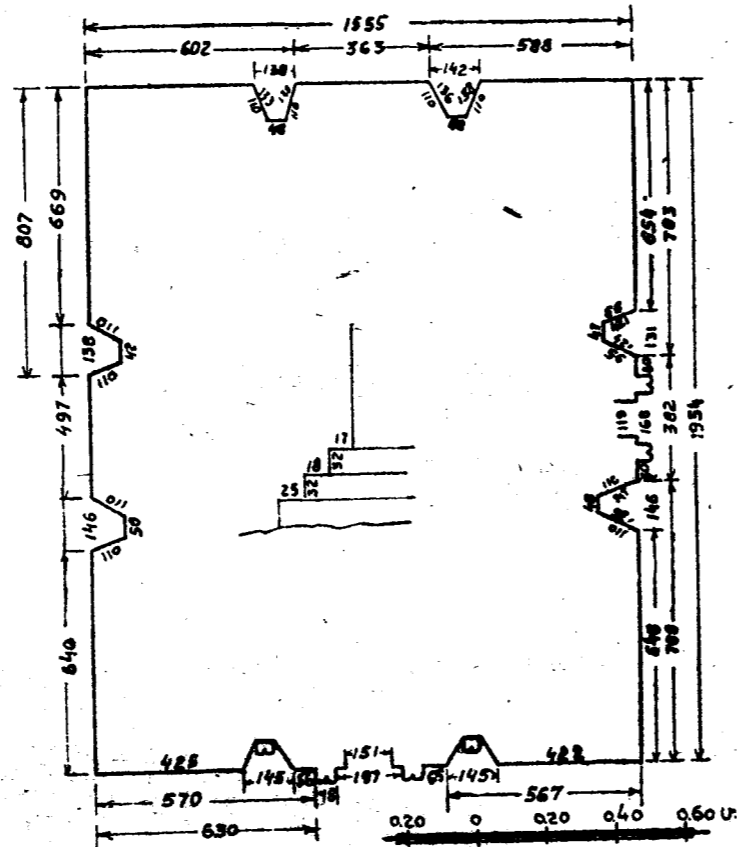
Այստեղ կա մի քառակող կոթող, որի Ա. երեսը նիզակաձև է, Բ. (դեպի աջ) պատվանդանի վրա նշտած մարդ, քովը կանգնած է ձեռքը դիտուն դրած ուրիշ մի մեծ մարդ: Գ. երես (դեպի աջ) մեծ մարդը գլխին բռնած մի ուրիշ պատվանդանանման բան, որուն վրա

Նկ. 133. Ադիամանի քառակող կոթողի շփերը

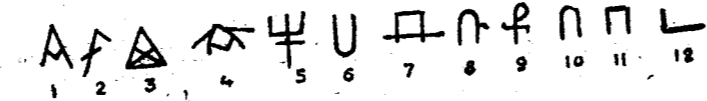
երևում է մի ուրիշ մարդու ոտքերը: Գ. երես (դեպի աջ) ծաղկանկար վրան մի մարդ, որուն վերևի մասը կտտրած է:

1. Հյուսիսային արևմտյան պատերուն վրա, նաև արևելյան պատին վրա արևմտյան կողմի փոքր սենյակի պատերուն վրա:
 2. Արևմտյան պատին և աստիճաններուն վրա: Նաև № 9:
 3. Հարավային պատին վրա, նաև № 10:
 4. Արևելյան պատին վրա:
 5. Արևելյան պատին վրա:
 6. Արևելյան պատին վրա, նաև № 8-ը:
 7. Հյուսիսային պատին վրա, նաև 11, 12:
- Ադիամանի եկեղեցին ներքին կողմեն շատ մոտա- նմանություն ունի Էջմիածնի մոտ Հոփսիմեի վրա

Նկ. 134. Ադիամանի եկեղեցու հասակագծի արտաքին շփերը

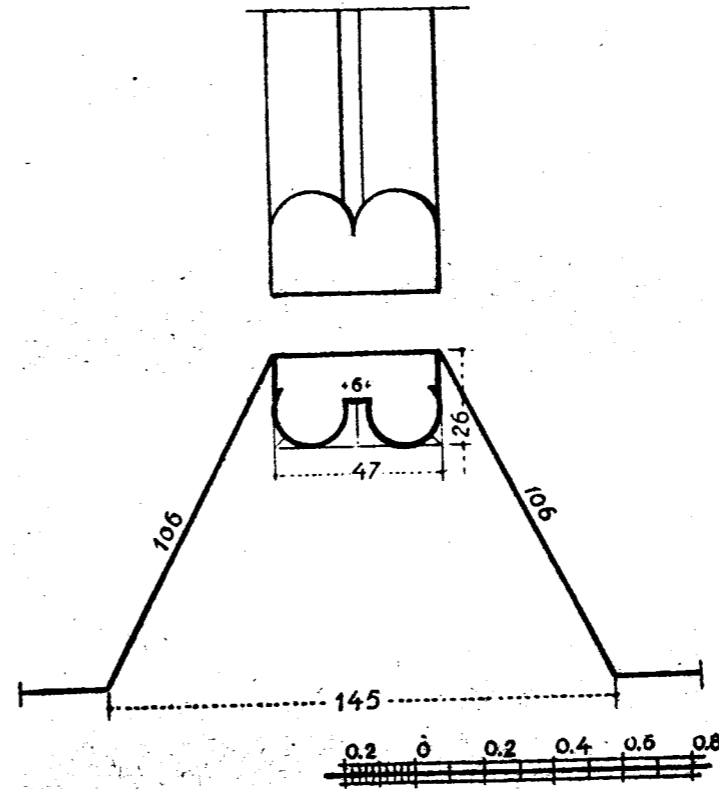
վանքին, նույնիսկ գմբեթի մեջ շուրջանակի ունի մուլյուրներով շինված բուրբակ վարդաձևներու շարքը, շուրջանակի, արտաքուստ ամեն կողմն ունի խորշեր թայց արևմտյան կողմը խորշերուն մեջ կեսեն քիչ ավելի բարձրությամբ կան զույգ սյուներ վրաները խոյակներով, խոյակներեն անմիջապես վերևը ուղիղ կիսա-

Նկ. 135. Ադիամանի տանաքի զարուս վարդաների նշաններ բուրբակի գոգավոր խորշ շինված է, կարծես արձաններ զննելու հատուկ, որոնց պատվանդաններ պիտի լինեն զույգ սյուները: Այս կիսաբուրբակի փորձերեն մեկ հաստ ալ շինված է արևելյան կողմը միջին ֆրոնտոնին ներքև:

Քիվեր և պատուհաններու պատկերը ըստ ամենայնի 5-7-րդ դարու հատկանիշներն ունին. հետաքրքրական են քիվին ճակատին վրա քանդակված զարդաքանդակները, որոնք շուրջանածաղկի նմանություն ունին, իսկ այդ քանդակի ներքև երկրորդ մուլյուրի թեք հարթության վրա քանդակված է բարձրաքանդակ երկրաչափական մի ձև, որ ստալակտիտի երևույթն ունի:

Հարավային և արևմտյան կողմեն ունի երկու դուռ, որոնք արտաքուստ զույգ որմասյուններու վրա պատկված

Նկ. 136. Ադիամանի տանաքի արևմտյան խորշերի միջին սյուները

արեղներ ունին, զույգ սյուներու խոյակները և խարխուները, նույն տիպն ունին ինչոր ուրիշ առհասարակ 7-րդ դարու շինքերուն վրա գտնված ձևերը: Գմբեթն ալ ունի խորշեր: Այս ձևին կպատկանի Մաստարայի եկեղեցվո գմբեթը, որ հազիվ 7-8 կիլոմետր հեռավորության վրա է: Հավանորեն մեկզմեկի ազդված: Արձանագրություններ չէր երևիր, հավանաբար կորած զանազան նորոգություններու ժամանակ, սակայն այնքան ալ լուրջ նորոգությունաց հետքեր չեն երևեր. արևելյան հակատին վրա կան քանի մը փակագիր արձանագրություններ:

Իսկ հարավային կողմը դուռն աջ կողմի եռանկյունի խորշին մեջ կա շատ եղծված և անընթեռնելի դարձած արձանագրություն, որուն տառերուն ձևեն կենթադրվի, որ մոտավորապես 12-13-րդ դարերու տառեր են: Այստեղի այժմյան բնակիչությունը նոր է և գյուղը հիմնադրված է Պասկելիի պատերազմեն հետո, բնակիչներեն մեծ մասը եկեր է Սարդարապատեն:

Այս գյուղի հիմնարկության պատմությունը մասնավորապես գրի առեր է գյուղի բնակիչներեն պ. Սիրական Դավթյանը, որուն հավը կամ պապը եղեր է այս գյուղը հիմնողը. իր գրած գյուղի պատմության մեջ նա հիշատակած է համառոտակի ժամանակակից բաղաբան անցքեր, որոնք թերևս ուրիշ պատմագիրներու

հայտնի չեն եղած. այս տեսակետով կարևոր է և ուսումնասիրելի հիշյալ պ. Սիրականի գրած հիշատակարանը:

Այս գյուղը ամենահին ժամանակներ թերևս ուրարտական շրջանին ալ առաջ եղեր է քնակելի և կարևոր պատերազմական ամրություն: Գյուղի արևելյան և հարավային կողմը կան բարձրաբերձ բլուրներ, որոնց վրա կան հսկայական որձաքարերով շինված բերդապարիսպներ, մասնավորապես ուշագրավ է հարավային կողմի բերդը, որուն տեղացիք անվանում են թուրքի Վալայիչի (Ահալչի թուրք գյուղի մոտ լինելուն պատճառով): Արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան կողմերեն, որ փոքր ինչ մերձենալի է բլրակին և շրջապատված է երեք կարգ հսկայական պատերով, իսկ հարավային կողմը անմատչելի ձոր է, այդ պատճառով միայն մեկ պարիսպ ունի: Բերդի տարածությունը նեղ ու երկար է, հազիվ լայնություն ունի միջին մասը 25-30 մետր, իսկ երկարությունը թերևս ավելի քան 150 մետր: Մեջը ունի բաժանումներու պատեր, նույնպես արևելյան կողմը երեք պարիսպներու միջանցքներուն մեջ կան դարձյալ բաժանումներ: Ադիամանի բերդին դուռն լայնությունը 319 սմ, պատերի թանձրությունը 480-500, իսկ երկու կողմերը՝ 630 սմ:

Արևելյան կողմի բերդը նույնպես անվանում են Վալայիչի, որի միջնաբերդը ավելի ընդարձակ է, քան թուրքի Վալայիչի ներքին մասը, թայց համեմատաբար մի քիչ ավելի մանր են քարերը: Սա ևս հյուսիսային կողմեն երկու կարգ պարիսպ ունի. իսկ շրջապատը ունի քառակուսի բուրգեր, նույնպես խոշոր որձաքարերով անտաշ և անշաղխա շինված: Այս երկու բերդերուն ալ լանջերուն վրա հաճախ գտնվում են ձեռագործ խորը քարայրներ ուսումնասիրության կարոտ:

Հեթանոսական գերեզմանակոթողի բնույթն ունի գյուղի միջի հին գերեզմանատան մեջ գտնված քանդակազարդ քարերը, որու լուսանկարները վերջերի եմ ամեն կողմեն:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը ձորեզերի բնական ժայռերուն վրա կա մի հեթանոսական քարափոր գերեզման, որպիսին կար Մուլլա-Վասուում գյուղի արևելյան բարձունքներու վրա:

Այժմյան եկեղեցվույն արևմտյան կողմը եղեր է նաև մի ուրիշ եկեղեցի, որուն հիմքը քանդեր են գյուղացիք իրենց բնակարանները շինելու համար: Ծինված է եղեր մեծամեծ քարերով, հավանորեն ավելի հնագույն քան այժմյան կանգուն եկեղեցին: Այդ ավերակի քարերից տարեր են այժմյան եկեղեցին բարձրաքանդակ քարեր և կազմեր են բեմի ճակատը, որ այժմ կերևի:

Ք Ա Լ Ի Ն
Հոկտեմբեր 10

Այսօր մեկնեցա Ադիամանից և նկարելով Մազար-ճուկի եկեղեցվո արևելյան պատի քարը շարունակեցի ճանապարհս դեպի Քալին:

Քալինի եկեղեցվո հյուսիսային կողմի գերեզմանատան մեջ կան ամենակարևոր հին գերեզմանաքարեր 5-7-րդ դարու, որոնց երկուքը վերնամասեր են, թեև կիսով կտրած, իսկ երկուքը պատվանդաններ են մեկը

կարմիր քարով, որուն մեկ ճակատը միայն փորագրված է մի խաչ ներքևը սովորական քանդակներով, իսկ մյուսը սև քարով, որ ամենեն հետաքրքրականն է: Մեկ ճակատին փորագրված է Աստվածածին նստած՝ ունի Հիսուս գիրկը, երկու կողմը հրեշտակներ կանգնած և իրենց մեկ մեկ թևերով կհոստանալորեն Աստվածածինը: Ասոր հաջորդ մյուս երեսը մի մեծ մանվածո քանդակ է, քարի ծավալի մեծությամբ, մյուս հաջորդը պարզ քառակուսիներով կազմված քանդակ է, մեջ մեջի հետզհետե փոքրացող, վերջին շորրորդ երեսը խաչաքանդակ է, վրան

ներքևի թևերով 73 x 70 լայնությամբ, 82 բարձրությամբ: Քալինի գերեզմանատան մեջ նախապես արձանագրածս 5—7-րդ դարու գերեզմանաքարեն զատ տակավին շատ կան գերեզմանաքարեր, վրանները քանդակված: Նշանավոր է մեկուն վրա քանդակված խոզի գլխով մի մարդ, ձեռքին զավազան, ծայրը խաչով, ուրիշ մը որ շատ երկար, թերևս ավելի քան երկու մետր բարձրությամբ, նույնպես փորագրված է վրան զանազան սրբոց պատկերներ ամեն կողմեն: Մի ուրիշը որ ի սկզբան շատ բարձր է եղած և կեսը կոտրեր է, այժմ

Նկ. 137. Քալինի կաթողիկէ գերեզմանատան Ա քառակող կաթողի շորս երեսները

կերպի, որ վերին կողմը, որ նման է տակին պատկերներ ունի ամեն կողմեն: Մի ուրիշին վրա կան նույնպես բացի ուրիշ պատկերներն նաև մի վերաբարձր վարդապետ: Մի ուրիշին վրա դարձյալ ի միջի այլոց քանդակված է Կողբազուրի մի մարդ, որ ձեռքերը բարձրացուցած է վեր աղօթելու ձևով իրենմե վերը քանդակված մի սուրբի, թերևս Քս-ի, որովհետև այս վերջինը ձեռքը գիրք ունի բռնած: Մի ուրիշին վրա ամբողջ քարի մեծությամբ, որ մեկ ու կես մետրի շափ կլինի քանդակված է բարձրովին մի մերկ մարդ:

Մի ուրիշը շորս անկյունը սյունիքով է և շատ նման զլխի քանդակները, շատ կհիշեցնեն Անիի պալատի եկեղեցվո որմասյուններուն: **Կ Ո Յ Ո Ղ Ա Ջ Ե Վ** գերեզմանաքարե վերին Քալինեամ **ա. Երես** Խողազուրի մարդ պոռֆիլ, ձեռքը բարձրացուցած զլխի վերև քանդակված սուրբին պատկերին: **բ. Երես** Երեք նիզակաձև քանդակներ իրարու վրա:

գ. Երես Ստորին մասին վրա տերևներ, վրան մի մարդ թևերը կուրծքին կապած: **դ. Երես** Սուր նիզակաձև քանդակված մեկ հաստ ներքևը երեք դափնի տերև վրայի վրա:

ա. Երես (պատվանդան). Հիսուս Մարիամի գիրկը, երկու կողմեն երկու հրեշտակներ:

Նկ. 138. Քալինի կաթողիկէ գերեզմանատան Բ քառակող կաթողի պատվանդանի ա և ք երեսները

Նկ. 139. Քալինի կաթողիկէ գերեզմանատան Բ քառակող կաթողի պատվանդանի գ և դ երեսները

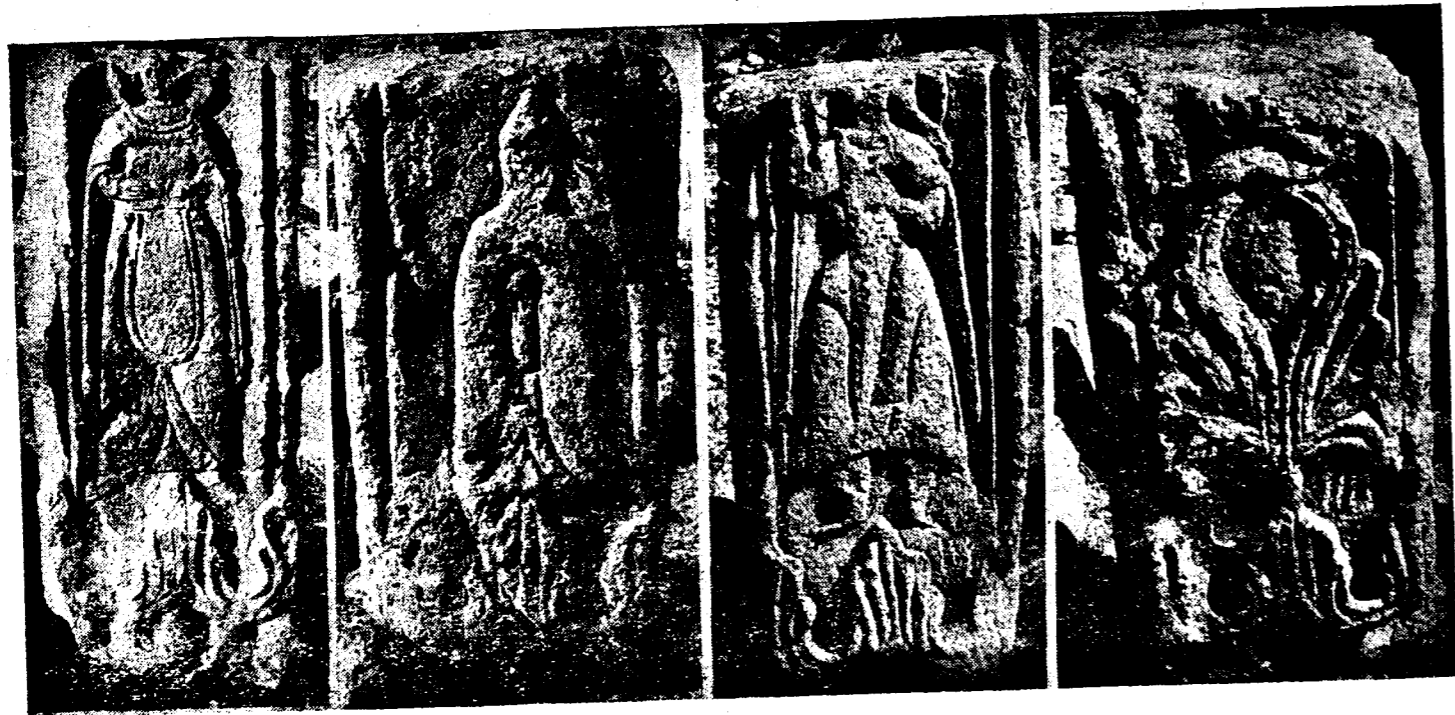
բ. Երես
Մանվածո ամբողջ երեսին վրա:
գ. Երես
Մեջ մեջի քառակուսիներ:
դ. Երես
Խաչաքանդակ քովերը ազանթի ճյուղերով:

Գ. Ք Ա Ր

ա. Երես
Հիսուս Մարիամի գիրկը, վերևը առանձին շրջա-
նակի մեջ երկու ձեռքը կուրծքին կանգնած մի հրեշ-
տակ:

Նկ. 140. Քալիկե կաթողիկէ գերեզմանաւ Գ քառակոչ կոթողի չորս երեսները

Նկ. 141. Քալիկե կաթողիկէ գերեզմանաւ Գ քառակոչ կոթողի չորս երեսները

բ. Երես
Ներքևը խոզի գլխով մի մարդ մեկ ձեռքը խաչ գա-
վազան բռնած մյուս ձեռքը կուրծքին, վերևը մի տերե-
վաքանդակ քառ. շրջանակի մեջ:
գ. Երես
Ներքև մի բարակ երկար խաչքանդակ, իսկ վրան
մի տերևաքանդակ:
դ. Երես
Վարի մասը սրբատաշ, իսկ վերևը մի տերևաքան-
դակ գ. երեսի նման:

Դ. Ք Ա Ր

ա. Երես
Մի մարդ կանգնած սրտին վրա բռնած ունի մի
գիրք ներքևը ազանթի տերևներով:
բ. Երես
Վեղարավոր մի վարդապետ նույնպես կանգնած ա-
գանթի տերևի վրա:
գ. Երես
Լուսապտակ գլուխով մի մարդ կանգնած մեկ ձեռ-
քը վեր բարձրացուցած, մյուս ձեռքը կուրծքին վրա,
գլխի վերևի մասը կտրած է մինչև կզակը:
դ. Երես
Մի տերևաքանդակ:

Ե. Ք Ա Ր

ա. Երես (տակը, վրան կտրած)
Նստած մարդու, հավանորեն Քրիստոսի նկար ստ-
քի և գլխի կողմը կտրած:
բ. Երես
Մի կանգնած հրեշտակ ստքի և գլխու մասերը
կտրած:
գ. Երես
Կանգնած մի մարդ, քովը երևում է կոթով մի
տախտակ:
դ. Երես
Կանգնած է մի հրեշտակ թևերը երկու կողմն վար
կախած, գլխին մասը կտրած:

Զ. Ք Ա Ր

ա. Երես
Վերևը մի սուրբի պատկեր ներքևը մի խոզագլուխ
մարդ պրոֆիլ կանգնած և մեկ ձեռքը դեպի վերև
բարձրացուցած աղոթքի ձևով:
բ. Երես
Ամբողջովին մի խաչքանդակ, աստիճանավոր փոքր
սրտավանդանի վրա և պատվանդանի տակ դափնի տե-
րեզներ երկու հատ քովքովի, մեկը վրան:
գ. Երես
Նամանակի ամբողջական խաչքանդակ:
դ. Երես
Ամենն վերը վարդանման մի փորված, անկից
ցած երկու նշանակ փորվածք իրարու վրա, ամենն ներ-
քևը դարձյալ տերևաքանդակի նման մի քանդակ:

1 Պատկերները խիտ մաշված են, ուստի և չեմ գիտեմ
կազմը

Է. Ք Ա Ր

ա. Երես
Ստորին մասին վրա Քրիստոսի պատկեր գլխին
վրա հողին սուրբ աղափակերպ, բերանը պսակ բռն-
նած: Վերևի մասին վրա գլխի վայր մի հրեշտակ թև-
վը պսակ երկնցուցած դեպի Քս:
բ. Երես
Վերևը մի հրեշտակ կանգնած մեկ ձեռքը դեպի վեր
բարձրացած, ներքևը մի սուրբի պատկեր, աջ ձեռքը մի
խոզագլուխ գավազան բռնած:
գ. Երես
Վերևը աքաթնի տերևով զարդ, ներքևը քառակուսի
ձևով ծաղկամանի պես մի բան:
դ. Երես
Գ. Երեսի նման վերևը մի ծաղկաքանդակ, իսկ ներ-
քևը կան քանդակված խոպուտ մազերով լուսապսակ մի
սուրբ ձեռքին բռնած խաչազուխ գավազան:

Մեծ եկեղեցու հյուսիսային կողմը կա մի բարձրա-
վանդակ բլուր, զույգ դազաթանի, մին բարձր, քան
զմյուսն. այստեղ ևս եղբր է հեթանոսական շրջանի
կիկլոպյան պատերով մի մեծ բերդ, որուն շուրջը այժմ
ևս որոշակի երևում են հսկայական քարերով անտաշ և
անշաղախ շինված պատերի երեք շարք: Վերևը դազա-
թի պարիսպի շրջափակին մեջ այժմ կան բազմաթիվ
բնակությունների, իսկ այժմ բարձրավանդակի
հյուսիսային լանջին վրա պարիսպներու երրորդ շար-
քեն դուրս կան ահագին թվով հեթանոսական գերեզ-
մաններ:

Հին հայեր և կամ նախահայեր, այստեղ ևս, ինչ-
պես միշտ ուրիշ տեղեր, իրենց ապահով ապաստարան
ընտրել են հրաբխային լավայի բարձրությամբ բարձունք-
ների շուրջ կողմն գրեթե անտերձենալի, ինչպես կի-
րևի այդ հսկայական պարիսպները կանգնեցնելու հա-
մար օգտվել են նույնիսկ բարձունքի մակերևույթի
վրայի ժայթքած հրաբխային որձաքարերին:

Սույն ձևի բերդերու լանջերուն վրա ուրիշ տեղեր
անձամբ ալիանատես եղած եմ փորված խոր քարայրե-
րու, այդտեղ թեև ես չնկատեցի, սակայն հավաստում
են, որ մի հատ քանցված էր մի քանի տարի առաջ հա-
րավային լանջի ստորտոնի վրա:

Հեթանոսական շրջանի մեջ, որ Քալիկե խիտ բնակ-
չություն ունեցել է, ապացույց է ոչ միայն այս բերդը,
այլև հեթանոսական շրջանից փոխանցված կոթողաձև
գերեզմանաքանդակները, որոնք ամեն կողմն հավաքելով բե-
րած են այժմյան բնակիչները և դրած իրենց մեռելներու
գերեզմանին վրա: Այստեղ գտնվածները ընդհանրա-
պես քրիստոնեության շրջանին են պատկանում, սա-
կայն կան հեթանոսության թվականներու շատ մտտիկ
ժամանակի քարեր, ինչպես խոզի գլուխով մարդոց
քանդակները, այս քանդակներու մեջ աշխարհիկ ան-
ձանց քանդակներու վրա վերին աստիճան ուղադրով
են տարազները, որոնց նմանները դեռ այժմ պահված
են Հայաստանի հայ և քուրդ ցեղերու մեջ:

Մեծ եկեղեցվու հարավային կողմը մոտ 200 քալ
հեղավորության վրա կա մի ուրիշ փոքր եկեղեցի, որ

զիններ է ներսե՛ Ապուհյուպատ պատրիկ Արշարունյաց Տեր: Այս եկեղեցին ճարտարապետական տեսակետով թեև շատ ունի իր նմանները հաջորդ դարերուն մեջ ալ, սակայն ուշագրավ է այստեղ հյուսիսային կողմին վրա դրան շինված մի բացօթյա արտիզը, որ ուղիղ 5-րդ դարու ավանդությունն է կրկնված այս եկեղեցվո շինու-

թյան ժամանակ. գրեթե նույն ձևի կրկնությունն է Արթիկի փոքր եկեղեցին և ուրիշ նմաններ...:

Փոքր եկեղեցիի արևմտյան կողմը կա մի ուրիշ շենքի մնացորդ, սակայն աղանդակված գլուղացիներու ձեռքով և այսօր անհայտ ինչ լինելը: Նույնպես այս ե-

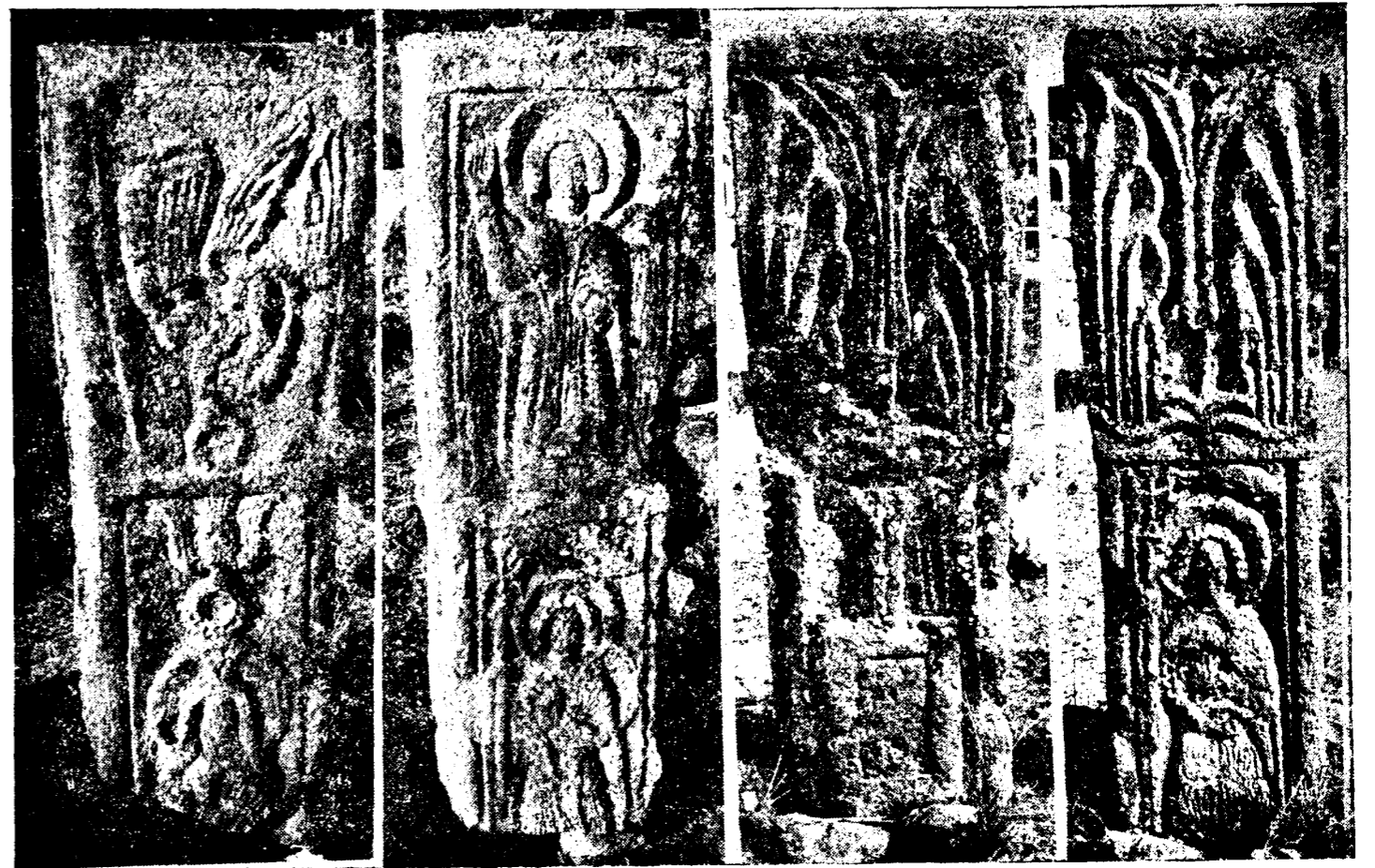

Նկ. 143. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան 2 քառակող կաթողի շքր երեսները

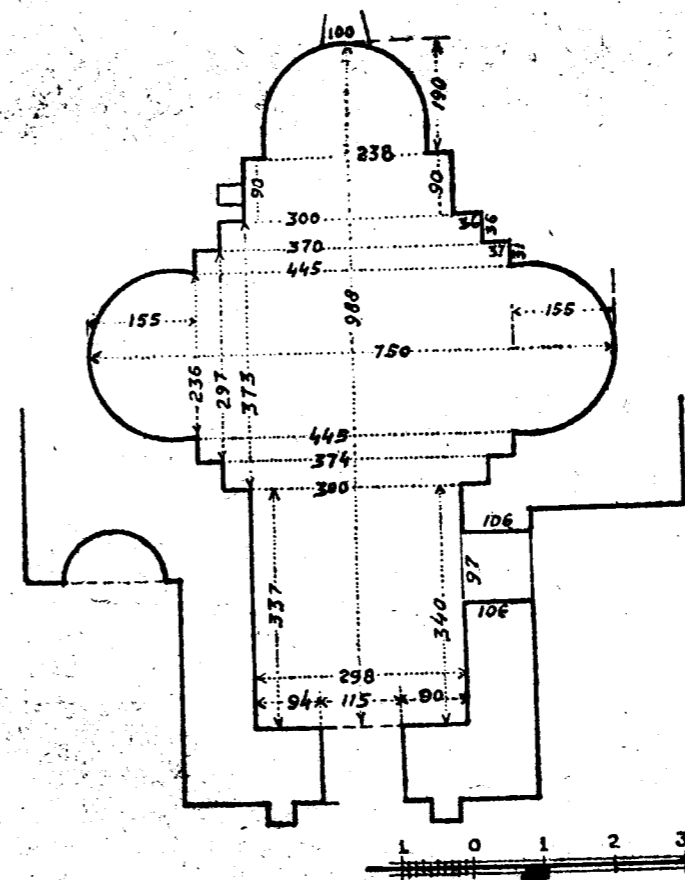
կեղեցվո արևելյան կողմը, ճանապարհին եզերքը, կա մի մնացորդ նույն քմահանույթին ենթարկված:

Մեծ կաթողիկեի հարավային պատին մոտիկ ևս եղեր է մի ուրիշ եկեղեցի երկար ձևով, որ հավանորեն ավելի հին է քան կաթողիկեն, մասամբ փոքրությունից

երևում է, որ դա կլիներ սովորականն մի քիչ խոշոր վկայարան: Այս շենքին փլատակներն ընկած կան այսօր զանազան տեսակ մողիլունավոր քիվեր, զույգ որմասյուններ և ուրիշ հին ձևի պատուհանի շրջանակներ, որոնք կաթողիկեի զարդաքանդակներու և մուլյուրներու հետ ոչ մի առնչություն չունին և ավելի

Նկ. 143. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան 2 քառակող կաթողի շքր երեսները

Նկ. 144. Քալինի փոքր, ներսե կամաղախի շինած եկեղեցու հարավային երեսի շքր

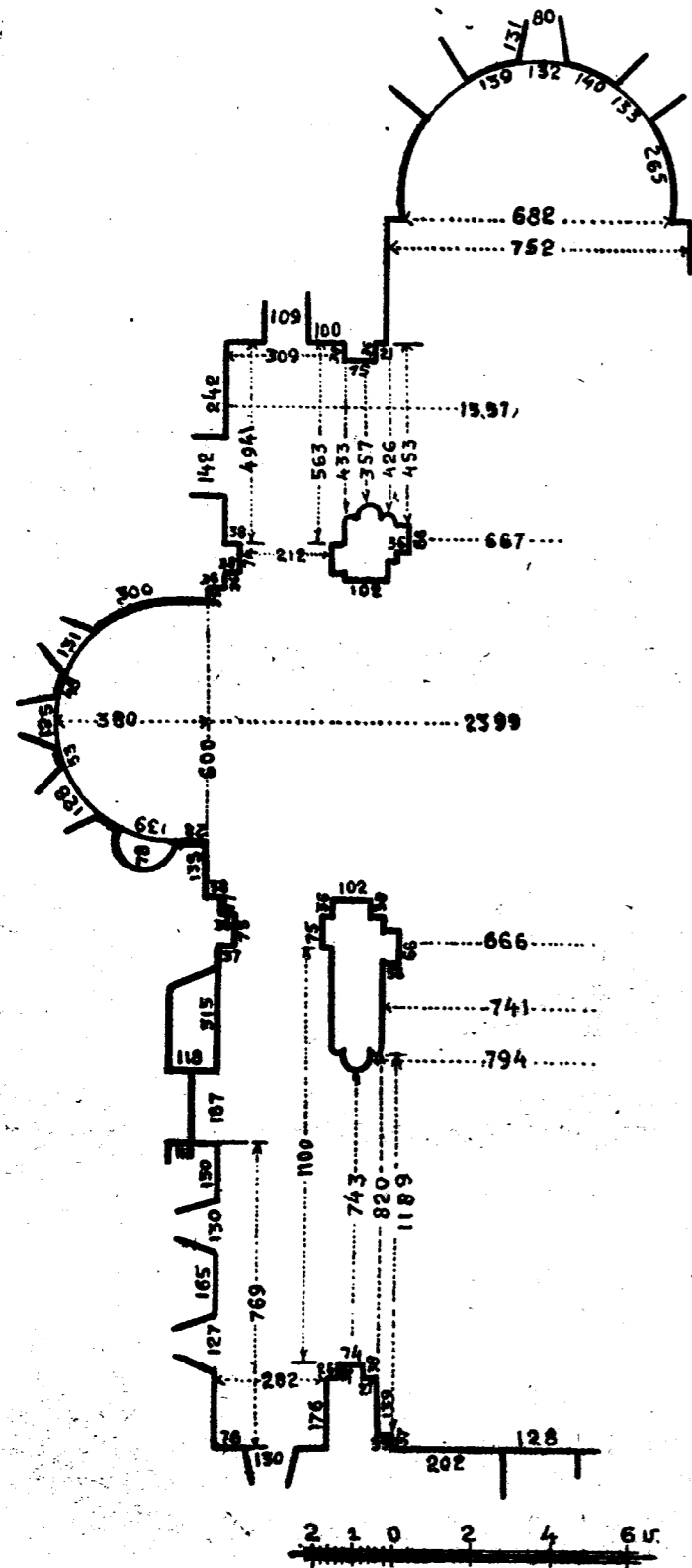
հնագույն ոճերու կառուցանին: Կաթողիկեն առանց նորոգության չի մնացիր, թեև ներսն ու դուրը եղած նորոգությունները շատ հմտորեն են կատարված. այնուամենայնիվ չի կարելի ուշագրություն չդարձնել արևմտյան դռան վրա, որ 13-րդ դարու ոճով կազմած voût d'arrêt ունի: Այս կտորը լուրջ ուշագրության կը կարոտի և մանրակրկիտ քննության, համեմայն քիպոս թեև 6-րդ—7-րդ դարերու գործ չեն. սակայն եթե 10—11-րդ դարերու լինելը ապացուցվի, այն աստեղ voût d'arrêt-ի հայոց մեջ սկզբնավորության մասին ունեցած կարծիքս կհեղաշրջվի անշուշտ:

Քալինի մեծ եկեղեցվո գմբեթին վրա կա ստակավին մնացած կղմինդրի մնացորդները: Ստորին մասերուն վրա չեն երևար, թեև քարի ծածկի ալ նշաններ չեն տեսնվեր: Բայց գետինները թափված կտորներ շատ կան:

Քալինի մեծ եկեղեցվո հյուսիս արևելյան անկյունին վերջին պատուհանի պսակը վերին աստիճանի հետարքրական մի մուլյուր տնի մանվածո, հետարքրրական է այստեղ գծված մուլյուրը, գավազանը քանդակված է այսպես կոչված էլմաքառը, իսկ վերև տափառակ լայն ժապավենի վրա կարգով քանդակված են բոլորակներ մեջը փոքրիկ վարդիկներով, իսկ յուրաքանչյուր բոլորակի մեջտեղ, որ արտաքական նախնական կամարի նման է:

Գլուղի վերջին բնակիչները գաղթած են Պատկի՛ հետ Ալաշկերտից և Տարոնի կողմից:

Յանուն ԱՅ Ի ՆՐ թվականին: Կամ եղև իմ Միսայի և էտու զիմ Այգին սուրբ Քրիստոսի վասն իմ անցելոց հոգեաց և վասն Աշոտոյ Հայոց Քաղաքի և

Նկ. 145. Քալինի կաթողիկէ եկեղեցու հասակազօծի հյուսիսային կիսի ներքին շափերը

որդեացն արեւշատութեան: Յայսմ հետէ ոչ յիմ ազգէ և ոչ յարքունեաց չիբխէ որ յայսմ հրամանացս ընդդիմանալ:

Վերոգրյալ արձանագրութիւնը գտնվում է Ներքին

Քալին գյուղի հարավ արեւմտյան կողմը երկու կիլոմետրի շափ հեռավորութեան վրա գտնված մի փոքր վանքի հարավային պատի վրա, այս պատի վրա կա երեք արձանագրութիւն, որոնցից մեկը 941 թվականին է, սակայն հողով ծածկած լինելուն պատճառով, հնար չեղավ որոշ շափով կարդալ. կա նաև երկու հնագույն արձանագրութիւն՝ մինը արեւմտյան ճակատի վրա հարավային անկյունի մոտ, մի ուրիշն ալ հարավային կողմին դուրս ցցված թևի արեւմտյան ճակատի վրա:

Արեւմտյան դռան վրա ևս կա մի մաշված անընթեռնելի արձանագրութիւն: Բացի այս, կան նաև թափթիված արձանագրութեանց մեծ ու փոքր բեկորներ, որոնք հավաքելու և լուսանկարելու ամենակին հնարավորութիւն չունեցա, օրվան եղանակի աննպաստ լինելու պատճառով:

+ ԹՎ ՉՄՁ XXX շնորհիվ ողորմածին Այ այս իմ զիր է պարոն Աղպուվայիս թոռն մեծին շահան շահի որդի Իվանէի որ կամ եղև ինձ զթալնոյ զինոյ խալին վասն արեւշատութեան ամիր սպասալար շահան շահի եղբար իմոյ և ինչ աղպուվայիս և Միթի խաթունիս և գաւակաց մերոց և վասն մեր պատրոն նախնեացն յիշատակութենէ է, թէ որ այս գրին հակառակ կա յիմոց և յատարաց, մարդն այն դատի յԱյ և մեր նախնեացն մեղացն պարտական լիցին առաջի Քի ահեղ ստեմնին. կատարողքն արճնին յԱյ և յամենայն սրբոց. ամէն:

Այս արձանագրութիւնը գտնվում է Ներքին Քալին գյուղի մեջտեղ, սակայն գրեթե կանգուն մի փոքր բերդի արեւմտյան մուտքի վրա: Մուտքի կից բուրգի ճակատին, հայերեն արձանագրութեան մոտիկ կա մի պարակերտ արձանագրութիւն հետնադուրս ժամանակի մտցված: Այս բերդի հարավային կողմը կատարին մոտ քանդակված կա (բուրգի վրա) մի մարդու արձան, իսկ բուրգի անմիջապէս կից դեպի արեւմուտք ճակատին, արևելք նայող ուղղանկյուն պատին վրա քանդակված են երկու փոքր առյուծներ դեմ դիմաց: Ընդհանրապէս լավ է պահված ներքին բերդը, որ խաչաձև եկեղեցով նման հատակագիծ դնի, կողմերու բուրգերին երկուքը անկյունավոր են, իսկ մյուսները կիսաբոլորակ: Արտաբուստ մի քանի մետր հեռվին շրջապատված է եղեր ավելի ցած պարսպով, բայց այժմ հազիվ հետքերը մնացել են տեղ տեղ: Միջին բերդը այժմ այնտեղ բնակող խանի իբրև ցորենի շտեմարան կծառայի:

Հանազան արձանագրութիւններու մեջ հաճախ հիշատակած Քալինի այգիները, այսօր շատ պարզ կերպին Ներքին Քալինի շուրջը մի քանի կիլոմետր տարածութեան վրա, յուրաքանչյուր սեփականութիւնն առանձին տրձաքար պատերով քաժանված, որոնք այսօր ծառայում են առանձին արտերու իբրև ցանկ կամ սահման:

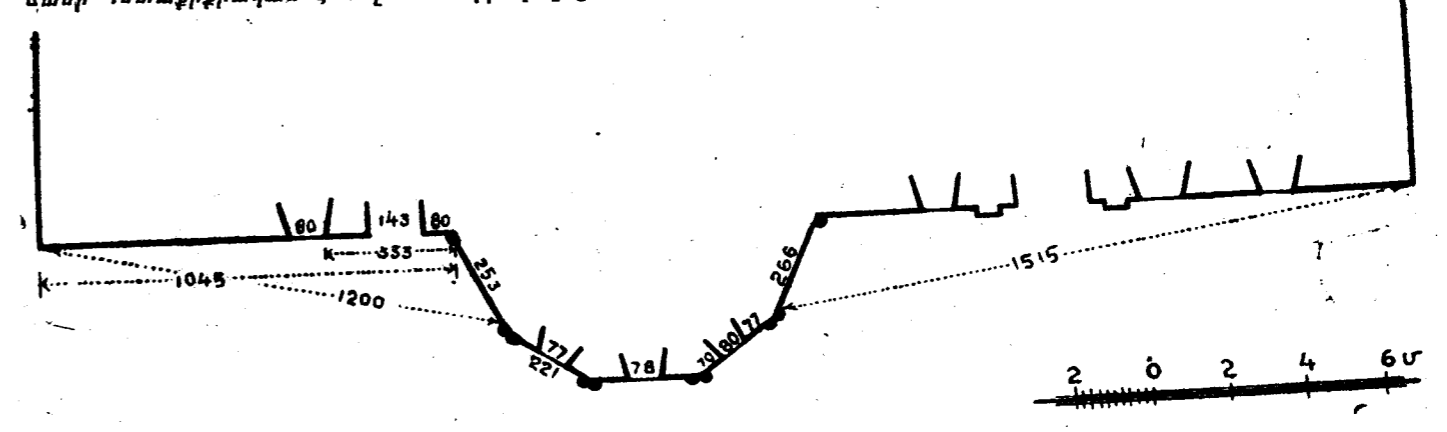
Ինչպէս երևում է, Ներքին Քալինի այգիների դիրքին հնում նույնպէս նշան է ուրարտական շրջանի բերդը Ուրտվհետև ոչ միայն ուրիշ ուրարտական բերդերու նման հրաբխային քարերու բարձունքի վրա է շինված, այլ և սակայն կմնան հատ ու կտոր հսկայական որձաքարերով շինված պարիսպներու մասերը: Քրիստոնեութեան շրջանի Քալինի բնակիչները օգտվելով այս քարերու գոյութենէն իրենց այգեատանները շրջապա-

տեր են այդ քարերով և ուրարտական բերդերու փլատակներին գոյացած քարերով:

Վերին Քալինից մինչև Ներքին Քալին հազիվ լինի 6—7 կիլոմետր հեռավորութիւն այս միջոցին մեջտեղին վրա, ավելի մոտիկ Վերին Քալինի դաշտին մեջ, փլատակ միճակի մեջ, կա մի հսկայական իջևան սև սրբատաշ քարերով շինված, երկայն ձև ունի արևելքին արեւմուտք. արտաքին որմերու անկյունները և մեջտեղերը ունեցել է նաև փոքրիկ բուրգեր, որոնցմով ավելի մի ամրոցի տպավորութիւն է թողնում. վերին աստիճանի հետաքրքրական է ձևը. մուտքի կողմը ամենայն

հավանականութեամբ եղեր է հարավին, որովհետև մյուս կողմերուն վրա հետք չենք տեսնում: Միայն հարավային կողմն է, որ խիստ քայքայված, թեև սակայն մուտք ունենալուն հավանականութիւն է ներկայացնում: Ըստ գյուղացւոց վկայութեան դուրը հարավային կողմն էր:

Այս իջևանը քանդեր է Շահրխարցի Օհան Սուլթան ըսված մի բռնակալ մարդ, որ շարունակ այս իջևանի քարերը քանդելով ուղտերու վրա բարձած ուղարկում էր յուր գյուղը՝ Շահրխար:

Նկ. 146. Քալինի կաթողիկէ եկեղեցու հյուսիսային պատի հասակազօծի արտաքին շափերը

ԼՄՊԱՏԱ Ս. ՍՏԵՓԱՆՍ

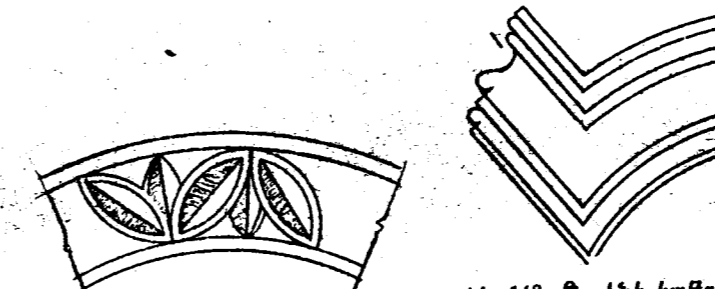
Նկեղծիցի արեւմտյան դռան ձախ կողմը պատին վրա:

Կամաւ բարերարին այ. ձս Կարայպետս եկի ի սբ. Ստեփանոսի դռանս և ստեսայ որ շուր ոչ կայր ի սմայ և բնակչաց սորայ թախանձել զիս զինչ որ ամ ունէի տուի յայս (?) էրտի եւ քարեկասա կարայ ինձ զսբ. Ստեփանոս առ ամ որ զիս յիշեն ի սբ. պատարագս..... ամէն ինձ ժամարարին Չ աբ: Արդ, եթէ որ հակառակ կայ այս բանիս և զիս մոռանայ մոռացեալ լիցի որդւոյն այ:

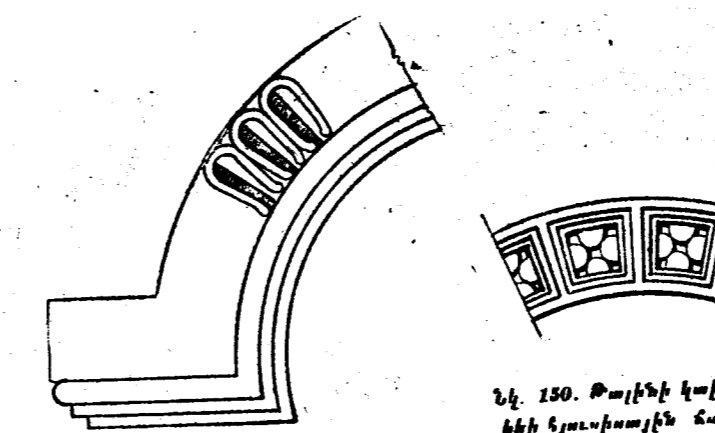
(Արթիկի մեծ եկեղեցիին արևելյան կողմը ֆրոնթոնի թեքութեան վրա (հյուսիսային կողմը գտնվող մասին) վերջին շարվածքներուն մեջ կա քարի մը կտոր, որուն վրա կա անճաշակ գրերով արձանագրութեան մի կտոր անընթեռնելի, իսկ նույն ճակատի հարավային նիշի, հարավային կողմի վրա կա մի քար, որուն վրա կա արձանագրութեան մը սկզբնավորութիւնը այսպէս յիշխանութե Շահնշահի ես...):

Լճպատա վանքի խորանին մեջ քարեթարիին վրա նկարված է մեծադիր Քրիստոսի պատկեր, ոտնեւորան տակը կիսաբոլորակ ձևով նկարած է ծիրանի գոտի ոտներուն առջև ձախ կողմերը ծիրանի գոտիին ցած նկարված է հրեղեն կառքերու անիվները, և անոնց թովերը վեց թևյան երկուքական հրեշտակներ, և յուրաքանչյուր երկու հրեշտակին մեջտեղ դարձյալ մեկ-մեկ անիվ հրեղեն կառքերու:

Խորանին երկու թովերու transept-ների ու անկյուններու տրամպներու տակ նկարված են ձիավորներ, արևելյան կողմի պատերուն վրա, զեպի հյուսիսի կողման պատի ճակատին, որուն կռնակը արևելք է, կողման պատի ճակատին, որուն կռնակը արևելք է,

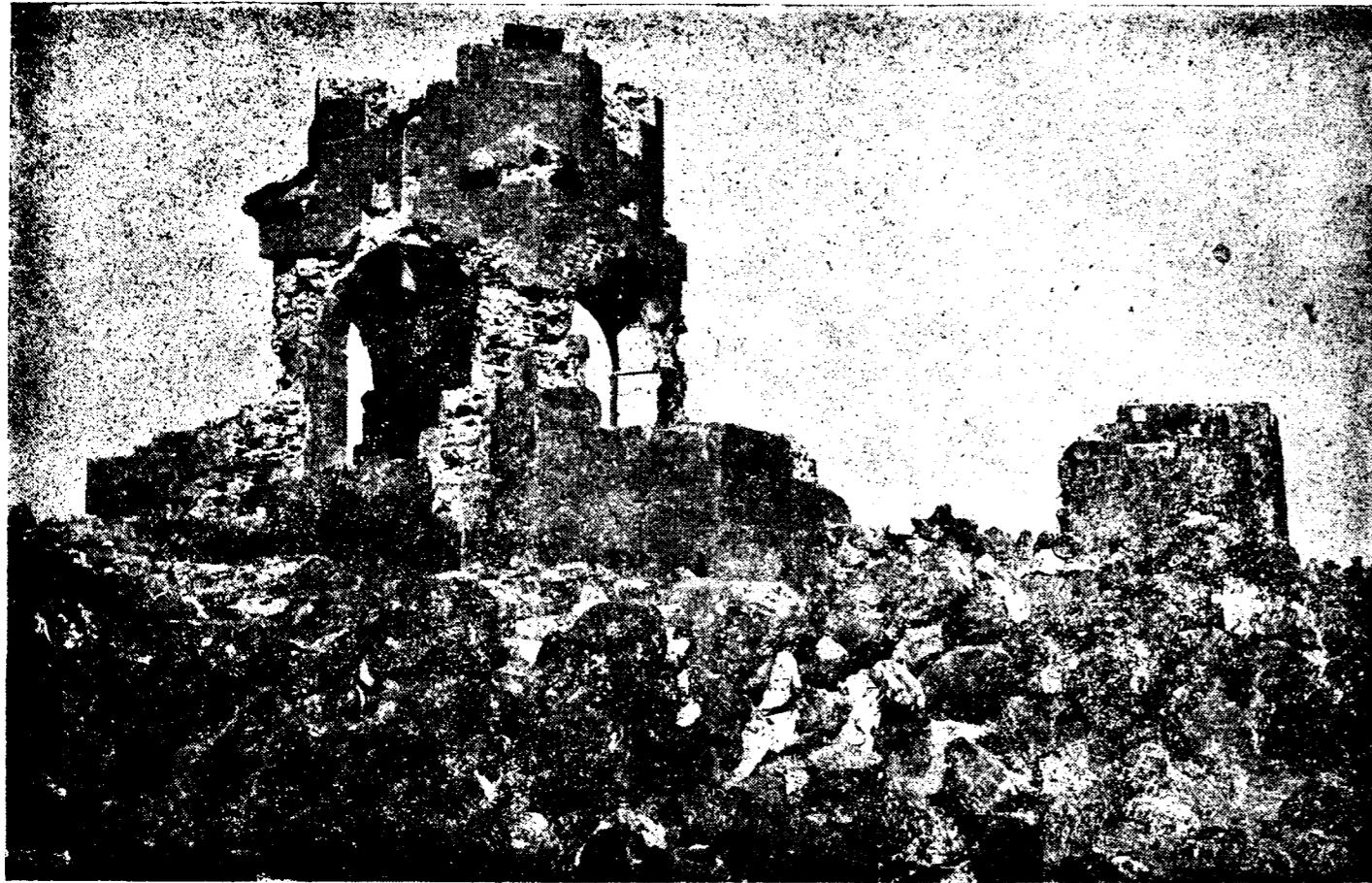

Նկ. 147. Քալինի կաթողիկէ հյուսիսային ճակատի Ա պատուհանի պատկի ձևը (արեւմուտքից հաշված)

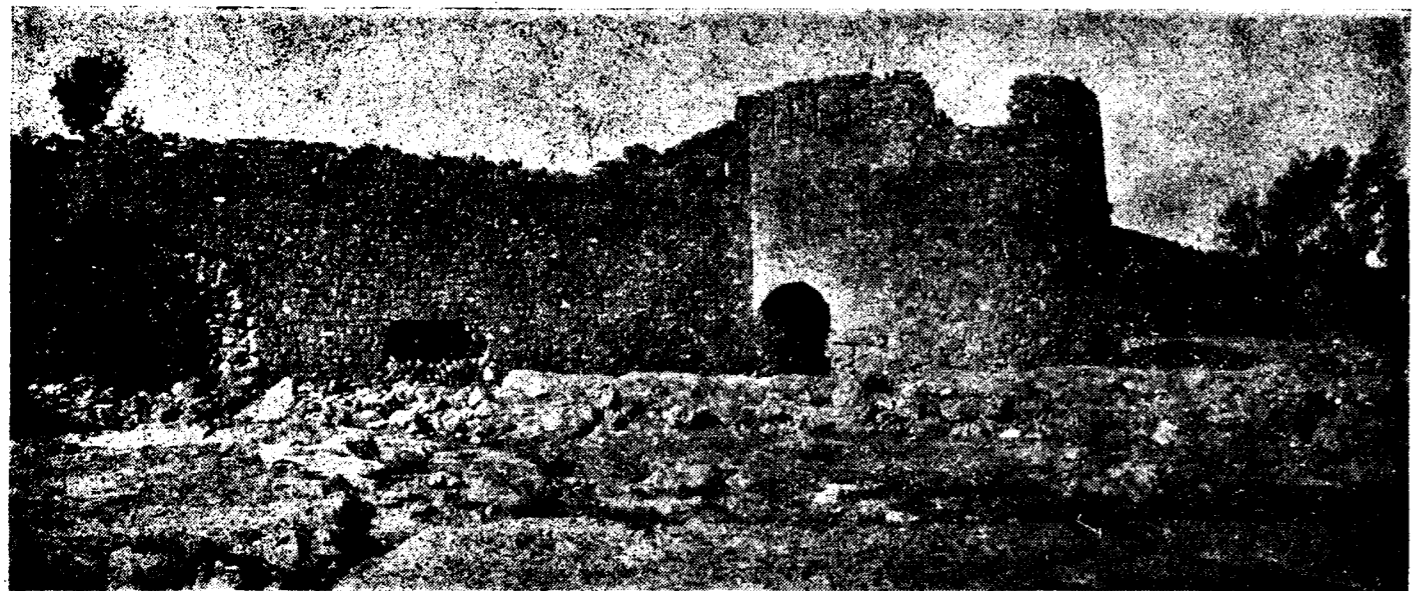

Նկ. 149. Քալինի կաթողիկէ հյուսիսային ճակատի Գ պատուհանի պատկի ձևը (արեւմուտքից հաշված)

Քարտաշ վարպետներու նշաններ կան Քալինի փոքր եկեղեցիի վրա:

Նկ. 151. Ներքին Քալին գյուղի մոտի փոքր եկեղեցու ավերակները

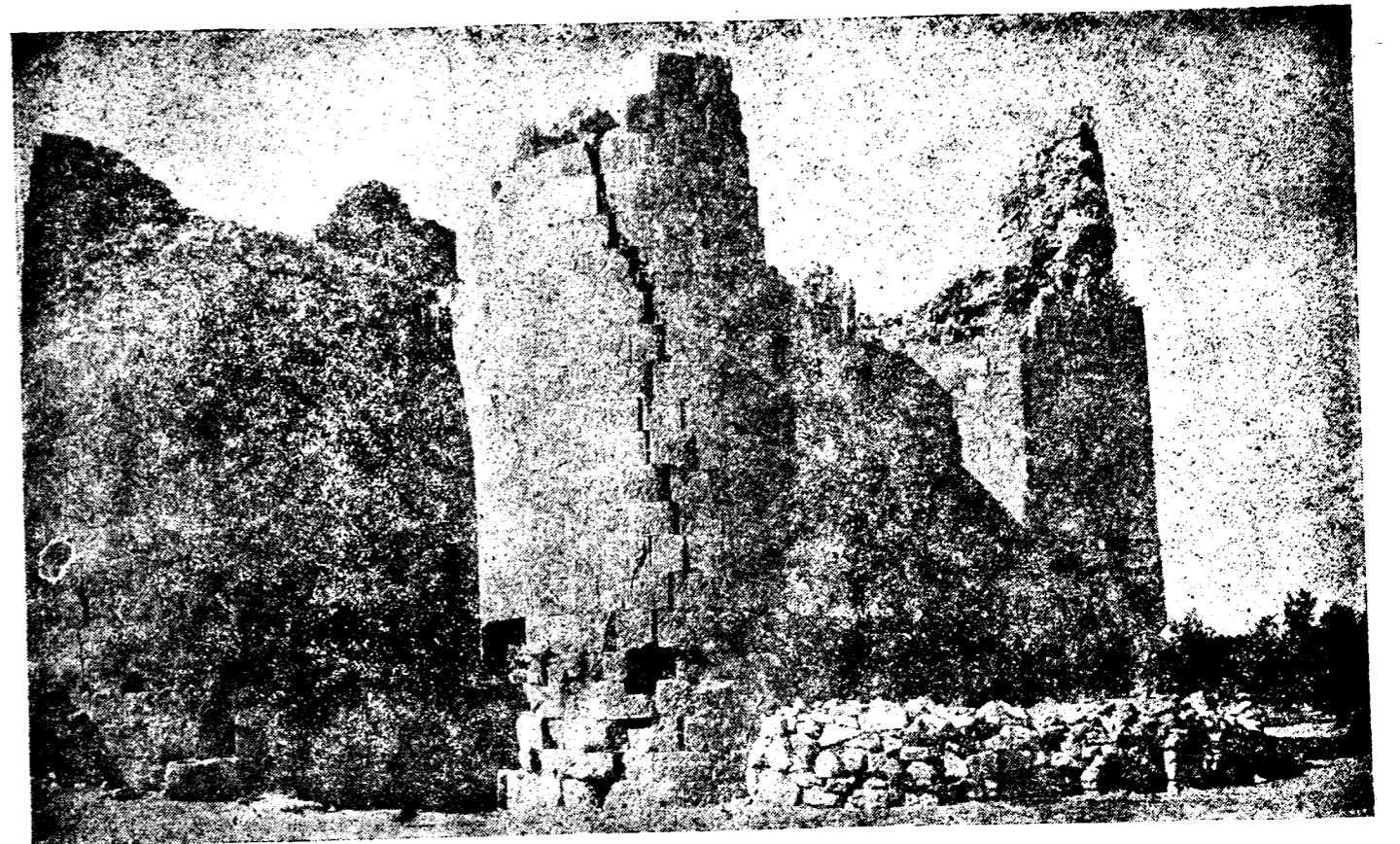

Նկ. 152. Ներքին Քալինի բերդի հյուսիսային կողմի արտաքին պարիսպները

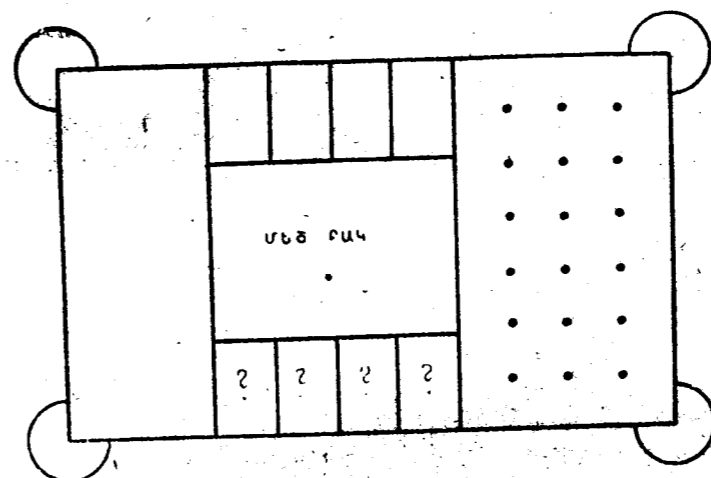
գրված է երկար սև ներկով արձանագրություն. բայց ավելի կանոնադրած քան նկարը, որովհետև գրերը նախ քան ծածկեր են և հետո վրան նկարեր:

Ամպատա վանքի արևելյան կողմի քարափոր դազաղներու նման դազաղներ բազմաթիվ գտնվել են դատ Մահմուտանով գյուղին մեջ կան նաև բնական ապարտա-

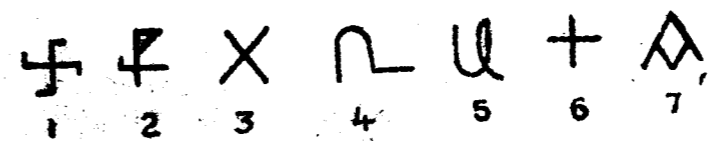
ծի մեջ փորվածքներ, որոնք այսօր մեծ մասամբ մնացած են: Գյուղացիաց պատմելով բնական ժայռերու մեջ փորված դազաղներն ալ ունեցեր են շարժական կափարիչներ, որոնցմե կօգտվին գյուղացիք դուռներ շինելով, անասնոց ջուր տալու համար:

Նկ. 153. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պարիսպները

Նկ. 154. Քալինի իջևանատան ընդհանուր հասակագիծը

Նկ. 155. Քալինի ներսի կամարակառի շինած փոքր եկեղեցու վրաի վաղաքաների նշաններ

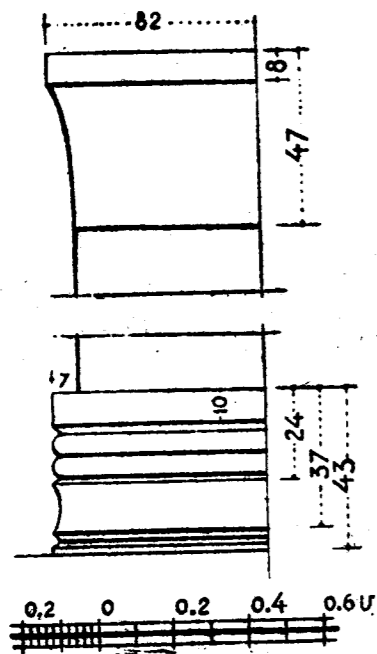

Նկ. 156. Լժպատավանքի երբեմնյին պատի լուսամուտի պակե

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Ճ Ո Ւ Ք

Ուշադրության արժանի է այս եկեղեցվույն մեջ ամենն առաջ բոլորովին շեշտված պայտաձև աղեղները, որոնք միակ օրինակը մնացել է խորանին վրա, մյուս որմասյուններուն վրայի աղեղները, որոնք անպայման նման էին խորանին պայտաձևերուն, քանզի են որմասյունները և պատերը ներսեն մեկ կամ երկու մետր տեղ իրենց խոր հնուվայան տիպը պահել են, մնացածները հաճախ նորոգված են, և այդ նորոգությունները ունեն 7—10-րդ դարերու հատկանիշները:

Ինչպես կերևի ի սկզբան պատուհան բնավ չէ ունեցեր. 7-րդ դարու նորոգության ժամանակ հարավային պատին վրա սեղանին մոտ բացել են մի պատուհան, շատ տարօրինակ ձևով վերը նեղ և վարը լայն: Այս

Նկ. 187. Շիրվանուցի եկեղեցու ներքին սրճարանի և խորանի:

պատուհանը հավանաբար 7-րդ (?) դարու նորոգության ժամանակ փակել են դրսեն և ներսեն ազատ թողելով:

Որմասյուններու խորանները շատ նման են Տեկոթի ներքին որմասյուններու համաչափությանց և անոնց զարդագծերու մի այլազանությունը կներկայացնեն:

Արձանագրության անընթեռնելի հետքեր կան թափված հարավային պատի վրայի պատուհանին մեջ դրված քարերեն մեկուն վրա, որոնց ձևը 10-րդ դարու տառերու ձևը ունին:

Անկասկած կարելի է ըսել թե հարավային պատի վրա արևմտյան անկյունին մոտ, մի նեղ փոքր պատուհան, նմանապես արևելյան կողմը խորանին վրա և արևմտյան կողմը գույգ պատուհաններ շինված են 10-րդ դարուն:

Արևմտյան ճակատի պատին վրա դեռ մնացել է կամարի կորություն հետքերը, և ապացուցում է որ անպայման այս շինքը ծածկված էր կամարակապ: Հյուսիսային պատի վրա բարձր կա մի քար, որուն վրա

տառեր կնշմարվին անընթեռնելի, և ըստ երևույթին նույնիսկ հայերեն չեն:

Առայժմ երկու աստիճան է որ կա, սակայն հիմքերը շատ տարօրինակ կերպով լեցված են հսկայական որձաքարերով և ըստ երևույթին հեթանոսական շրջանի արվեստագործության շարունակությունն է:

Արևմտյան կողմը ֆրոնտոնին ներքև տակավին մնացած է 7-րդ դարու հատուկ մոդիլոնի ձևով զարդարուն քիվը որուն շատ հարազատ նմանությունը կը ներկայացնեն Բագարանի կաթողիկեի քիվը և կամ ավելի ճիշտը էջմիածնի քիվը (հինը):

Հյուսիսային կողմը բնավ պատուհան չունի: Պատի քարերը առհասարակ տաշված ու շարված են 5-րդ—7-րդ դարերու ոճով, գլխավորաբար ստորին մասերու վրա, որոնք թե առհասարակ երկար են և թե շարված են դեպի երկարությանը:

Այս է հանգիստը ՍՈՇԱՆ Ի Ի Ք ՈՍԱ (651+351=1202), Այս քարը կգտնվի Մահմուտճուփի անանուն (արևմտյան կողմը գյուղին) մատուռին արևելյան կողմը արտին մեջ:

Այս Մակարավաճի մեջ ուշադրության արժանի նորություն է ներսի կողմի արևմտյան որմասյուններուն վրայի նիշերը: Գմբեթը շինված է պանդանոսի վրա:

Արևելյան պատին վրա եղեր է արձանագրություն մը, որուն ստղերու վերջերը պարունակող քարը միայն մնացել է. այդ մնացորդին մեջ կկարդացվի «Շինեցի փանք» բառերը: Թեև տառերու ոճը ավելի 12 և 13-րդ դարերուն փվերաբերի, որ անշուշտ չի կարող նախնական շինության թվականը ըլլալ, հավանորեն 13-րդ դարուն մեջ վերանորոգած և վանքի վերածած է արձանագրողը:

Ուստի վանքի հյուսիս արևելյան կողմի քառակուսի աշտարակաձև շինքի մնացորդին համար կպատմեն գյուղացիք, որ եղեր է բարձր աշտարակ, քան եկեղեցին և ունեցեր է ներսեն սանդուխներ վեր բարձրանալու համար:

Մ Ա Ջ Ա Ր Ճ Ո Ւ Ք

1913 օգոստոս 16-ին այցելեցի Մազարճուք գյուղը: Ունի երկու եկեղեցի միև Ամենափրկիչ անունով և մյուսը սբ. Աստվածածին անունով: Ամենափրկիչ անվանվածը փոքր եկեղեցի է, արևմտյան կողմին գոտով ըստ ամենայնի հնություն կներկայացնեն, թերև 7-րդ դարեն առաջ. ներսի կողմի ջրաղեղ կամարները և խորանին աղեղը շատ շեշտված պայտաձև են, անշուշտ 5-րդ և 7-րդ փոխանցման շրջանի կպատկանի: Այս փայտակ եկեղեցվու միջին գոտիցս հին 7-րդ դարու ձևով գերեզմանաքարերու բեկորներ: Սույն եկեղեցվու հարավային կողմը կա գերեզմանատուն մը, որուն մեջ կա ձգված դարձյալ 7-րդ դարու ձևով մեծ գերեզմանաքար մը, կեսը կտրած, հավանաբար ուրիշ տեղն բերված և այնտեղ նոր մեռելի վրա պատկեցուցել են:

Իսկ սբ. Աստվածածինի միայն արևելյան մասն է մնացել, գեղացիք 1903 թվականին հին եկեղեցվու միայն արևելյան խորանին մասը պահելով մնացածը քանդել և կցեր են նոր շինությանը: Հինը եղեր է ներ-

սեն և դրսեն խաչաձև ինչպես 7-րդ դարու ընդհանրացած շատ մը եկեղեցիներ, քիվերը մաքուր 7-րդ դարու ոճով և նույն ժամանակ շինված են: Արևելյան կողմի խորանին պատուհանը ժամանակի սովորության համաձայն շինված է խոշոր: Այս պատուհանին ներքև կա մի մեծ քար պատին մեջ, որուն վրա կերևա եղծված արձանագրության մը հետքերը, այս արձանագրությունը համեմայն դեպս հայերեն չէ, կամ արաբերեն է, և կամ ասորերեն, որ ավելի հավանական է:

Ներսի կողմին, հին խորանին երկու աղեղները պահված են երկու կողմի որմասյանց խոյակներով: Խոյակներու ձևը շատ նման են Տեկոթի, Շիրվանուցի և այլ 5-րդ դարու պատկանող խոյակներուն, իսկ որմասյունները պատկող գույգ աղեղները 5-րդ դարու ջեշտրված, պայտաձև են:

Այս գյուղին մեջ ալ շատ են գտնված հեթանոսական գերեզմաններ, մեջը ոսկրալից և ուղունքներով կճուճներ և այլն և այլն:

Այս գյուղին շատ մոտ է փոքր Պուլուտլու ըսված սարը, որուն գագաթը կրսեն գյուղացիք կարմիր մեծատաշ քարերով հին շինությանց հետքերը պահված են մինչև այսօր, գաճ ու կրով շինված: Իսկ գագաթին շուրջը բոլորած է հին որձաքարով լայն պարիսպ:

Ջ Ա Ր Ճ Ա Ց Ի Ե Կ Ե Ղ Ե Կ Ի Ն

Ջարնճայի եկեղեցին փոքր խաչաձև, ունի պայտաձև ներքին շորս աղեղներ, սակայն ոչ arc plein cintre այլ թեթև կերպով arc brisé, նաև որմասյանց խոյակները 7-րդ դարու հատկություն ունին, պատուհանները թեև փոքր, սակայն ոչ նույնչափ և նույն հատկություններ, ինչպես 10—11-րդ դարերու Ավելի 7-րդ դարու հատկություն ցույց կուտան, ունի թեև պանդանոսիվ, սակայն ներքևի սուր ծայրին վրա, աղեղներու միացումին տեղը ունի փոքրիկ սրտավ:

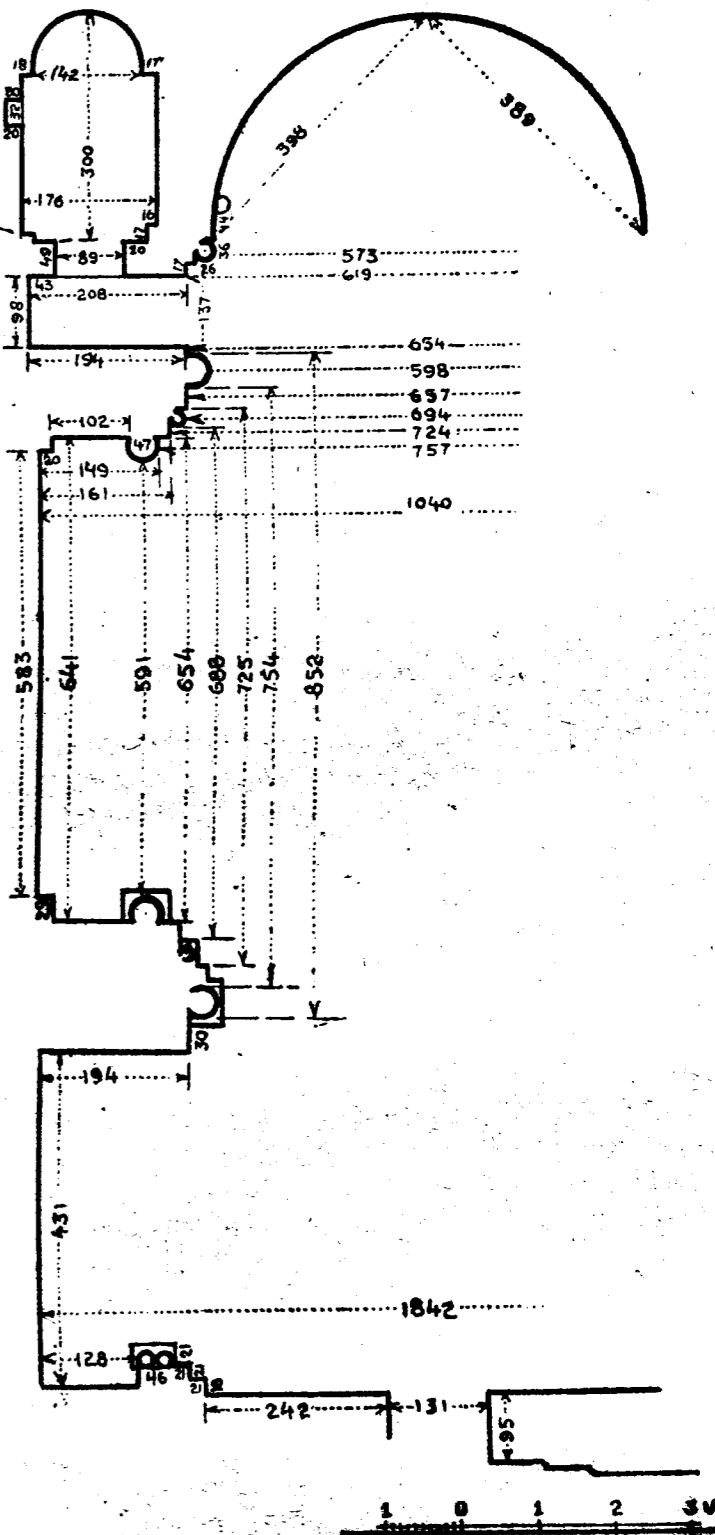
Մ Ա Ր Մ Ա Շ Ե Ն

1914 թ. մայիս 21

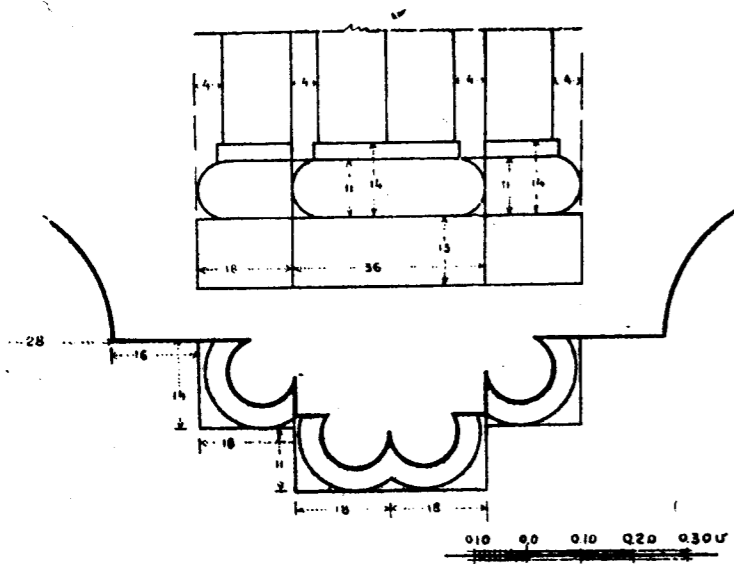
Ուշադրության արժանի է եկեղեցվու շրջապարիսպները ահապին ընդարձակությամբ, արևելյան կողմին հասնում է մինչև Ախուրյան գետի դարանդին գլուխը, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերն մոտավորապես 30—40 մետր հեռավորության վրա շրջապատում է, իսկ արևելյան կողմին հայտնի չէ թե ո՞ր է հասնում սահմանը: Այստեղ ամենայնիվ հետաքրքրական է տեսնել քարերու անօրինակ խոշորությունները, մաքուր տաշվածքը և կանոնավոր շարվածքը: Այս պարսպի ընդարձակության մեջ էին պարիսպված այժմ երևցած երեք եկեղեցիները մեկ վարդի վրա, իսկ շորթոր մը երեք եկեղեցիներու արևմտյան կողմը, այս եկեղեցվու ձևը եղեր է բոլորակ:

Մարմարների կաթողիկեի արևելյան կողմը որ այժմ կգտնվի գյուղին աղբյուրը և ուրիշ քանի մը գյուղական խրճիթներ, այդ տեղի վրա եղեր է մի մեծ բոլորակ եկեղեցի: Հավանորեն ավելի խոշոր քան Անիի Փրկիչ եկեղեցին, Չվարթնոցի մոտավոր չափով: Այս եկեղեց-

վո ամենն վերևի բոլորակ աստիճանը միայն մնացել է աղբյուրի հարավ արևմտյան կողմի մի գյուղացու տան մեջ, թերև մյուս ստորին աստիճաններն ալ կան հողին տակ, իսկ հողի վրայի մասին գյուղացիք մի ժամանակ փորելով հայտնագործել են արևելյան կիսաբոլորակ խորանը. ես ինքս տեսա նաև գույգ որմասյուններ և արձանագրության բեկորներ նույն տեղն հանված, որոնց մեկ մասը դեռ կմնա աղբյուրին շուրջը ցիրուցան թափված:

Նկ. 188. Մարմարների մեծ եկեղեցու հատակագիծը և շրջապարիսպի կտրվածքը:

Նկ. 189. Մարմաշենի մեծ եկեղեցու բեմի խորշերից մեկի մանրամասնությունը

ԱՐԱՆԸ ԵՒ ԲԵՐԳ

Այս բերդի քարերու վրայի վարպետներու նշանները են՝ (ա) աղեղները մինչև գետին իջած շին այլ քարե բուստի վրա նստած են. այս բուստները արևելյան կողմի մասին մեջ են, արևմուտքը փրած է և հայտնի չէ:

(բ) Պատերը մինչ ներքև իջած և սենյակներ անջատած են:

Բերդը երեք հարկանի է, փլատակեն վեր արտաքին պարսպին մուտքը հյուսիս արևելյան անկյունին մոտ է, ներքինը՝ հայտնի չէ:

ՃԱՐՐՈՐԿԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ԾՈՌԱՅԵՏՐ՝
(Դիվանի № 35 ք)

սկսած 1809 թ.

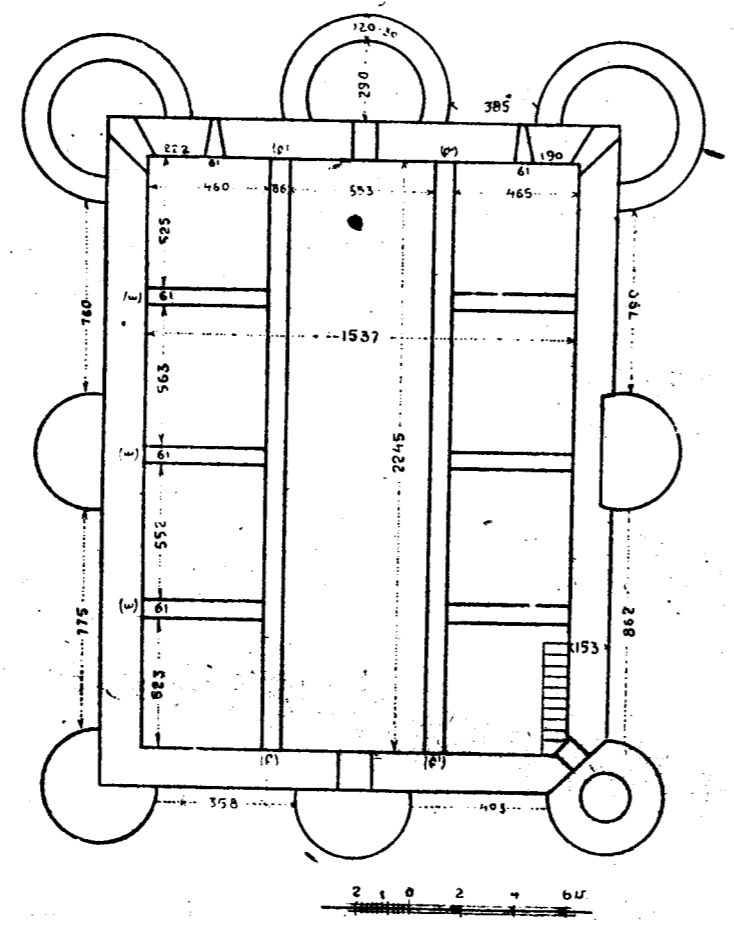
Ա. Ն. Ի

Ուլթիսիներն անցնելով արդեն կակավի տեսնվել վաղեմի կենդանության նշաններ ցույց տվող սաղին անդին ցրված բլուրներ, որոնք իրենց ծոցի մեջ կպահան եկեղեցիի մը, կամ շինություն մը փլատակը՝ բոլորովին ծածկված հողով, երբեմն հատ ու կտոր պատերու մնացորդներ, երբեմն կնշմարվի ամբողջ գյուղի մը տեղը՝ իսպառ քայքայված և անհետացած, ավանդությամբ մի-

1 Մոցատերերի մեջ հեղինակն իր այցելության ժամանակագրական կարգը շատ զեղքերով չի պահպանել: Երբեմն մի որևէ վայրի նկարագիրը կազմելու սկզբը դրել է ծոցատերի մի մասում, շարունակությունը մի այլ մասում և հանդիպելով արգեն նկարված կամ գրված թղթերի, այնուհետև շարունակել է մի այլ տեղում: Նույն նյութն ինչքան հնարավոր էր համախմբեցրինք մի տեղում, բայց այդ միջոց հնարավոր չեղավ, որովհետև երբեմն հուշարձանների մի ամբողջ խումբ նա նկարագրել է գծագրել է առանց հուշարձանի կամ վայրի անունը տալու: Այդպիսի դեպքերում պարզել ենք վայրը և հուշարձանը և գրել այդ կտորն իբրև առանձին հատված, ուստի և դասավորության մեջ անհարթությունները խիստ զգալի են այս բաժնում:

այն ժողովուրդը կհիշի թե այն տեղեր ավերակներ են, որովհետև վարուցանքի ժամանակ երևան են եկեր խաչքարեր, պատի կտորներ, երբեմն ընտանեկան խեցեղեն, կահկարասիներ և այլն և այլն:

Անցնելով Արաղի գյուղի սահմանը դեպի հարավ մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա, պարզ կընթացավ մեծ հեռու Անիի հյուսիսային պարիսպները և անոնց առջև վիթխարի պահպան գինավորներու պիս կանոնավոր շարքով բազմաթիվ սշտաբակները, որոնք շրջապատած են Անիի մինչև այսօր, կարծես կապառնան ահ ու սարսափ: Ահա այս հեռավորությունն կակսի գոնե առայժմ հողին դուրս երևի Անիի երբեմնի ճոխ ու եռուն կյանքի առաջին վկան Անիի հյուսիսային կողմը մինչև Ուլթիսիները տարածվող դաշտին մեջտեղ՝ մի մահարձան քարքարոս ձեռքերն անխնայ քանդված ու այլանդակված, հազիվ մնացած է վրան այս ու այն կողմ քանի մը սրբատաշ քարեր, մնացյալները ամբողջովին քանդված ու տարված են: Բարբախտարար

Նկ. 190. Արաղիի բերդի հասակագիծը

մնացած են խարխուխի ամեն մեկ անկյուններուն վրա մեկ-մեկ անկյունաքարեր, որոնցմե հնարավոր կլինի չափել անոր չափությունն ու երկարությունը, նույնպես մնացած է բարձրության վրա խաչարձանը կրող խորանարդ ձևով միակտուր քարին կեսը: Ամեն կողմից շրջապատված երեք աստիճաններու վրա բարձրացած էր պատվանդան մը կրող ու շաղախով շինված, վրան դրած էր ամբողջ տարածության չափով միակտուր քար մը սրբատաշ և զազաթին քառակուսի ձևով փորված խորշ, վրան կանգնված խաչին ստորին մասը ամբարցնե-

լու համար: Խաչարձանը բոլորովին անհետացած է. խաչին անմիջապես տակը գտնվող միակտուր քարին մեկ մասը որ կա ամեն կողմեն, սրբատաշ է, արևմտյան կողմեն շինված է քառակուսի շրջանակ մը բարձրաքանդակ մուլյուրով և մեջը արձանագրված է:

Ասոր շուրջը կան փոքր ու անբնակ բարձրություններ, որոնք կհայտնեն իրենց ծոցին մեջ գտնվող վաղեմի շինությանց փլատակներու գոյությունը, թեև հիմա բոլորովին հողով և կանաչ խոտերով ծածկված: Այս շիրմին իբր 400 քայլ դեպի հարավ արևելք առաջանալով կհանդիպենք ուրիշ կիսականգուն տարրինակ

Նկ. 181. Անիի հյուսիսային պարիսպների արևելյան անկյունը

Անիի և կրատնան առանց անգամ մը իսկ ուշադրություն դարձնելու այս վաղեմի գեղեցկությունը չնաշխարհիկ ավերակին վրա:

Երկար տարիներ ի վեր նա կողբա իր վիճակը, կինդրե բարեբար մը, որ ծածկե իր մեղկությունը և պահպանե զինքը ժամանակի ավերիչ ճիրաններու մեջ իսպառ անհետանալու վտանգեն, բայց ո՞վ կլսե, մարդիկ ականջին փակած են այս աղիողորմ հեծեծանքները շեղու համար: Արվեստի պատմության մեջ թերևս միակն է Հովվի եկեղեցիի իր կազմությունը: Չորս կողմը սուրացող սաստկաշունչ քամին կքշե կտանի յուր բոլոր հեծեծանքներն ու հառաչանքները հեռու հեռու և կկորսնցնե տիեզերքի անհունության մեջ: Ենթադրե՞ս, այլ իր շքեղ պարզության և աննման վայելչության մեջ, պարզապես գոհար մ' է ոտքի տակ կոխկրտված:

Երկու բոլորակ աստիճաններով խարխուխի մը վրա հաստակագրվող կենդանացնե վեց թևով աստղ մը, ներքուստ և արտաքուստ՝ ներսեն և դրսեն կամարները սրածկյուն են, խորշերու զմբեթարդները թեթև կորույթանքով միայն ձևացած են ոչ բոլորովին կենտրոնախույս չորտակներով, զմբեթը ունի շորս պատուհան արևելք, արևմուտք, հյուսիս, հարավ. միջին հարկը մի-

ձևով փոքրիկ շինության մը, որուն ժողովրդական ավանդությունը Հովվի եկեղեցի և կամ Նախրեու ժամը անունը կուտա: Այս եկեղեցին որ դամբարան մե ավելի, ամենաշքեղ նմուշ մե անեցիներու ճարտարապետական և գեղագիտական նրբին ճաշակին: Այսօրվան տխուր ու այլանդակված վիճակին մեջ, յուր զարդերեն մերկացած, կողոպտված ու անդամալուծված իշխանուհի մ' է կարծեք ճանապարհին վրա նստած հանդիմանելու համար մեծ ու փառավոր անցյալի մը ներկա զավակները, որոնք կերթան տեսնելու մայր թագուհի

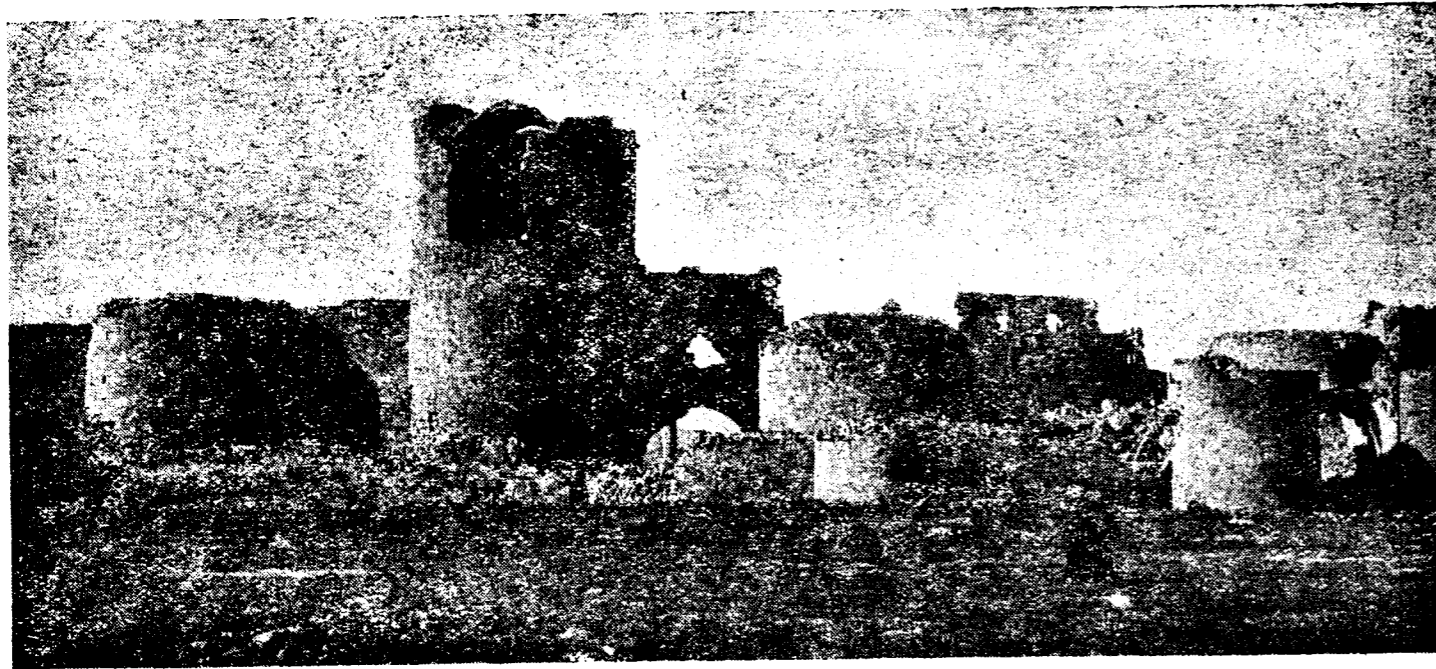
այն մեկ պատուհան, արևելյան կողմեն: Արևելքեն արևմուտք, հյուսիսեն հարավ ձգված շորս կամարներու վրա դրված է փոքրիկ գմբեթը, որոնք ծայրերը միացած են բոլորակ պատին մեջ, պատեն դուրս ցցված փոքրիկ սրածայր դեպի վար կախված և պատին մեջ ամրացած քարերու վրա, որպես console ներքևի հարկը:

Գետնահարկին վրա է եղած գեղեզմանը, իսկ միջին հարկին մեջ պատարագի սեղանը, ուր կա հակառակ սովորականի, փոխանակ ձախ կողմի, աջ (հարավ) կողմը փոքրճրանցը կամ սկիհի պահարանը: Ներսեն ու դրսեն ներկված բլլաբու հետք չկա ամենևին, միայն միջին հարկը զմբեթով միասին ձեռնակ կրող ու գանձով ծեփված է. զարդաքանդակներ չկան, բացի սյունիներու խրատկները. միայն ներքին մասին մեջ գետնահարկի պատուհանին խորշին մեկ կողմին վրա հպող եղած փոքր մաս մը կնշմարվի: Առեղծված է վերնահարկ բարձրանալու սանդուխը, ոչ մի տեղ հետք ու նշան չկա սանդուխ եղած բլլաբու: Վերնահարկի մտքը դուռն ալ բացված է հարավային կողմը ճիշտ գետնահարկին դռան ուղղությամբ, նշմարելի է առջևի մի փոքրիկ քառակուսի բլաբարդ և ուրիշ ոչինչ: Փոքրիկ զմբեթին արևմտյան հյուսիսային մեկ մասը կանգուն է կոնաձև ծածկով, միջին հարկին մնացած են սրբատաշ քարերը արևելյան կողմեն, իսկ վարի գետնահարկը հյուսիսային կողմեն ունի քանի մը կամարախորշեր կիսեղծ մնացած, ուրիշ ամեն տեղեր արտաքուստ մերկացած են սրբատաշ քարերեն, արևմտյան կողմը

* Այս շինության ամբողջ նկարագիրը պետք է առնել մանրամասն կերպով շինված հասակագրեն և պատկերներեն, այստեղ կնշանակեմ միայն ինչ որ չէ կարելի ցույց տալ հասակագրերուն և պատկերներուն վրա:

սկսյալ հարավի դռան մոտի սյունն բոլորովին փլած է և շատ մոտալուտ է բոլորովին կործանման վտանգը: Շուրջը շինություն հետքեր չեն մնացած, ամեն բան անհայտացած է և եղած է վարուցանքի տեղ, արտեր ու կմշակվի այժմ ցորեն և գարի:

Հովվի եկեղեցիին ուղիղ գծով դեպի հարավ 500 քայլի վրա ինկած կան կրաշաղախ բեկորներ, որոնք ցույց կուտան թե եկեղեցիի մը կամ մատուռի մը փլատակներ են, պատի սրբատաշ քարերու վրա տակավին մնացած կա արտաքին որմասյան մը մնացորդները:

Նկ. 163. Անիի հյուսիսային պարիսպները ավազ դռան մաս

րու կիսովը. մյուս մասերը փլած են բոլորովին: Փլատակները մեծությամբ և տեղին ընդարձակությունը են-թաղիլ կուտա, որ այս բաղնիքը ունեցեր է ավելի քան տասներկու սենյակ համաշափորեն դրված հարավային կողմն ալ հյուսիսային կողմի սենյակներուն: Կանգուն մնացած արտաքին պատին վրա արձանագրության և քանդակներու հետքեր չկան. միայն հյուսիս արևմտյան կողմը ընկած բեկորներն մեկուն մի քարին վրա 15 սմ. մեծությամբ փորագրված կա այս ձևով (չ) տառ մը:

Պեղումները գուցե տան մեզի շատ մանրամասնություններ այս շինության մասին: Մի տարրիկակ երե-վույթ կա այս կողմերը, որ մինչև այսօր ոչ ոքի ուշա-դրությունը չէ գրաված, սկսված նախապես նկարագրա-ծըս շիրիմն մինչև պարիսպները և երկու կողմին վրա դեպի արևելք մինչև փառի ձորը, դեպի արևմուտք մին-չև Անի գյուղը (ասկե անդին չեմ քննած), բացի զանա-զան մեծ ու փոքր ավերակներ ու փլատակներ պարու-նակող բլուրներն կան մեծ քանակությամբ պատեր կամ պարիսպներ, ոմանք մինչև 7—8 հարյուր քայլ երկայնությամբ պարիսպներու մնացորդներ հողին տակ ծածկված, հանկուտակ երկար դարեր մաքրվելով վարու-ցանք անելուն դարձյալ զգալի կերպով մնացեր են հետ-քերը. երբեմն տեղեր, մասնավորապես պարիսպի մո-տերը սկսյալ Հովվի եկեղեցիին այնպես որոշ ձևեր տարացած են պարիսպներու ուղղությունները, զորս կա-թեթի է կես առ կես շափելի, զանազանի և որոշել յու-

Այս բեկորներն դեպի արևմուտք ավազ դռան զույգ աշտարակներու ուղղակի դիմացը, կա մի մեծ փլատակ կարևոր շինություն մը, որուն հյուսիսային պատին մեկ մասը տակավին կանգուն կը մնա: Ասիկա բաղնիք մե եղած պարիսպն ուրս և բավական խոշոր, որ մեկ կարգի վրա ունեցեր է (հյուսիսային կողմին) հինգ զմբեթավոր սենյակ արևմուտքն արևելք երկըն-ցած, արևելյան ծայրին վրա մի սենյակ կամարակապ. սենյակներուն երկուքը արևելյան կողմն դեռ կանգուն են իրենց հյուսիսային որմակամարներով և զմբեթնե-

րաքանչյուրին սահմանները: Աստից ի հարկե ամրոցներ չէին, և ոչ ալ շինությանց պատեր: Ապահովաբար ա-տոնք եղեր են այգեստաններու և պտղատու պարտեզնե-րու շրջափակ պարիսպներ: Անիի շին ժամանակ որ ա-ռատ ջուր կար, և այդ ջուրին ճանապարհը կանցներ այդ տեղերով, անպատճառ պետք էր որ օգտվին այդ ջուրի առատությունն: Արձանագրությանց մեջ բազմա-թիվ են Գլիձորի մեջ և պարիսպներուն տակ խրամատ-ները ջուրով լեցուն ըլլալուն վկայությունները, նույն-իսկ պարտեզներ և ջրաղացներ կան հիշատակված Գլի-ձորին կողմերը, ուր այժմ բոլորովին չոր է, միայն գարնան մի քիչ խոնավություն կգտնվի: Սակայն վեր-ջերս Անիի Մայր եկեղեցվո մոտ գտնված արձանագրու-թյուն մը, որուն մեջ կհիշատակվի Պանկո մի կարուց դռան մաս լիովին կապացուցանե իմ ենթադրություն-ներս, ոչ քաղաքը շրջապատված է եղեր ընդարձակ տա-րածության վրա (հյուսիսն) բազմաթիվ պարտեզնե-րով:

Հետաքրքիր այցելուին համար շատ դյուրին է տես-նել այս մրգաստաններու կամ այգիներու սահմաննե-րը:

Պարիսպներն ուրս նկարագրված բաղնիքին հյու-սիսային պատին ուղղությամբ կտեսնվի գլխավոր պա-րիսպներն մեկը, որը բաղնիքն դեպի արևելք երկըն-ցալով ավելի քան 250 քայլ կհասնա ուղղանկյուն ձևով դեպի հարավ, իսկ բաղնիքն դեպի արևմուտք ալ դար-

ձյալ նույն պատը ուղիղ գծի վրա դեպի արևմուտք 300 քայլ երկարելն հետո, կոր գծով մը կշեղվի դեպի հյու-սիս-արևմուտք և կընդհատվի հյուսիսն հարավ երկըն-ցող ուրիշ պատի մը վրա: Այս վերջինս մինչև 800 քայլ երբեմն ուղիղ դեպի հարավ և հետո զանազան բեկեղեղաներով և շեղումներով դեպի հարավ արևելք կհասնի մինչև բաղնիքն 250 քայլ վարեն դեպի հարավ ուղղանկյուն գծով մեկնող պատին, այնպես որ բալ-նիքը կգտնվի այս շրջափակին մեջ հյուսիսային պատով միայն հավասար այս պարիսպին, և կներկայացնե գո-նե առայժմ ըստ երևույթին, մեկ այգի կամ պարտեզ: Հիշված երկու ծայրերը իրար միանալեն հետո երկար շարքը վերադառնի կանցնի և կշարունակվի դեպի արևելք խիստ երկար գծով մը. այս երկար գծին զուգահեռա-կան դեպի հարավ պարիսպին կողմին վրա 50—60 քայլ հեռավորութեն կձգվի մի ուրիշ երկար գիծ, որը մեկ ծայրով կհասնի Անիի ավազ դռան, հիմնական ճանա-պարհին եզերքը, իսկ մյուսը զանազան շեղումներով, կերթա դեպի արևելք՝ տեղ տեղ իր հետ միացնելով հա-կառակ կողմերն եկող պարիսպներու ծայրերը:

Ավազ դռան դեպի արևելք, պարիսպին 300 քայլ դեպի հյուսիս, կա ի միջի այլոց մի կրաշաղախ բե-կորներու կույտ, հավանականաբար մի եկեղեցիի, ասոր մոտեն դեպի հյուսիս և արևելք վերին աստիճանի պարզ են պարիսպներու բաժանումները. այնպես որ զուգահեռավորներ ստիպված են եղեր այդ գեղեցիկ քա-ռակուսի շրջանակներն առանց դուրս ելլելու մշակել միայն անոնց մեջը: Շատ տեղեր պարզապես առանձին արտերու սահմաններ եղեր են այս փլատակները, ինչ-պես ի հնումն պարտեզներու: Այս սահմանին վրա, այս-ինքն ավազ դռան ճանապարհին դեպի արևելք, մինչև Դվինի դռան դիմացը, 15-են ավելի մեծ ու փոքր բլուր-ներ կան՝ փլատակ շինություններ ծածկող, նաև մեծ ու փոքր տապանաքարեր տեղ տեղ: Ինչպես կերևի բացի բնակություններն եղեր են նաև գերեզմանատներ այս կողմին վրա: Դեպի ավազ դռուը տանող ճանապարհին արև-մտյան կողմը նույնպես կներկայացնե հետաքրքրական տեսարաններ:

Այն խաչաշրճանը, որ նկարագրեցինք Հովվի եկեղե-ցիին դեպի հյուսիս արևմուտք, այդ խաչաշրճանն ալ մոտ հարյուր քայլ դեպի արևմուտք, կակտի մեծ պա-րիսպի մը հետքը և ուղիղ գծով հարավ շարունակվելով կուգա կհասնի մինչև այնտեղը, ուր նկարագրեցիք բաղ-նիքին հյուսիսային պատին հավասարությամբ անցնող պատը, որը շարունակվելով դեպի արևմուտք և հետո քիչ շեղվելով դեպի հյուսիս կմիանար ուրիշ պատի մը. բաղնիքին պատի շեղումը քիչ մը ևս երկարելով կուգա կմիանա այս վերջինին, այս վերջին երկար պարիսպը հարկվ քանի մը քայլ անցած բաղնիքի ուղիղ արև-մտյան գծին 25—30 մետր երկարությամբ, կշեղվի դե-պի արևելք և այնուհետև գրեթե ուղիղ գծով կերթա կը-հասնի մինչև Կարուց դռան անմիջապես արևմուտքը գտնվող փոքր բուրգին առջև և այնտեղ կվերադառ-նա հետքը: Այս վերջին շեղումն հետո այլևս խիստ որոշ է բավականին զորեղ շրջապարիսպ մը ըլլալը. տեղ տեղ հաստությունը նշմարելի է ավելի քան 1 1/2 մետր, ուղիղ գծին ունի թիվ կորացումներ, միայն մի տեղ պարիսպներն 150 մետր հեռավորության վրա նկատելի

է բեկում մը դեպի արևելք: Պարիսպի մոտերքը եղել են բազմաթիվ ձիթհանքեր ալ, որոնց հետքերը կմնան մին-չև այժմ: Բաղնիքին ուղղությունն դեպի հյուսիս և արևելք ուսումնասիրության կարոտ է, բայց անկից դե-պի հարավ արևմուտք մինչև թրքարանակ Անիի գերեզ-մանոցը և անկից ուղիղ հարավ Անի գյուղը և Մաղկո-ցածորն ու Իգաձորը բազմաթիվ նշաններ կան կրկին այգեստաններու պարիսպներու: Անի գյուղի սահմանը անցնելով դեպի հարավ կսկսի ընդարձակ հասարակաց գերեզմանատունը, ուր անհամար հասարակ ժողովրդին տապանաքարերն զատ տապակվին կանգուն, կիսական-զուն կամ հիմնահատակ կմնան շքեղ դամբարաններ, որոնց բացի մեկ հատն մյուսներուն ով և ինչ ըլլալը հայտնի չէ: Կարուց դռան փոքր բուրգի ծայրին սկսելով մասնավոր բեկեղեղաներով քիչ մը դեպի հարավ արև-մուտք, երբ կհասնի բաղնիքին ուղղությամբ անկյունա-ձև բեկում մը կուտա դեպի արևելք, դեռ քսան քայլ մնա-ցած այս ուղղանկյուն բեկումն ուրիշ մեծ պարիսպ մը կսկսի դեպի արևմուտք և թեթև մը դեպի հյուսիս շեղե-լով ուղիղ կերթա կհասնի մինչև թուրքաց գյուղի սահ-մանը: Եվ կանցնի Կիրակոս վարդապետի դամբարանի մոտով, թողելով այս վերջինը դեպի հարավ:

Կիրակոս վարդապետի դամբարանը հարկվ անցած կվերջանա այս պարիսպին հետքը և կսկսի մանր ու խոշոր գերեզմաններու տապանաքարերու հետքեր, խմբական գերեզմաններ, ուրից արտաշանալով կհաս-նինք Մաղկոցածորի վրա միացող փոքր ձորակի մը, ո-րուն սկիզբն է Անի գյուղը: Այս ձորակը միանալով Մաղկոցածորին, մինչև Իգաձոր հասնելը կձևացնե երեք կիսաբուրգի թերակղզի:

Անի գյուղի ձորին մոտիկ կա մեծ դամբարանի մնացորդ պատ մը, որուն երկայնությունն է 2,20 մ, գրեթե նույնքան ալ բարձրությունը. տա իսկական շափը չէ, փրկու քովերն քարերը փրցված տարած է, վրան մնացած քանի մը խոշոր քարերուն սրբատաշութենն կերևի, որ շատ խնամքով շինած մեծ շիրիմ մը եղեր է ի հնումն:

Այս պատն դեպի արևելք նույն թերակղզիին մեծ հողին միանալու կետին վրա, 60—70 քայլ դեպի արև-ելք, կա խիտ գերեզմանատուն մը որձաքար տապանա-քարերով, մեջը կգտնվի կրաշաղախ մեծ բեկորներ՝ ա-ռանց հայտնի ըլլալու ուրկեց ինկած ըլլալը. անպատ-ճառ նույնպես ուրիշ դամբարանն մը գրի և արձանա-գրություն գտնվին: Դեպի հարավ արևելք փոքրիկ ձո-րակ մը անցնելուց կհասնինք երկրորդ թերակղզին, ցամաքին միացնող կետին վրա, ուր ձորի սկզբնավո-րութենն քանի մը քայլ անդին դեպի հարավ, կգտնվի Կիրակոս վարդապետի կիսավեր դամբարանը՝ դեղին, կարմիր և սևուրակ քարերով:

Այս դամբարանը շինված է երկհարկանի. գետնա-հարկի ցուղը թաղված է հողին տակ և չէ կարելի ճշտել իսկական բարձրությունը: Շինված է կամարա-կապ, հյուսիսն հարավ ձգված, արևելքը և արևմուտքը կամրջի նման բաց է. այս հարկին մեջ հարավային պատի ներքի կողմին կամարի սկզբնավորության ս-ռաշին շարքի արևելքն դեպի արևմուտք համարելով շարքի քարին վրա գրած է Կիրակոս վարդապետի հի-շատակարանը: Այս հիշատակարանին երկրորդ տողին

անցքեր, որոնց մեջ քանի մը կարևորներուն վրա արծի ծանոթութիւններ տալ:

1. Մեծ քարայրը.
2. Փոքր կաթողիկեով եկեղեցին.
3. Հոննցի գերեզմանը.
4. Հոննցեն դեպի հյուսիս բնակարան.
5. Անիի կողմի գետնափոր ճանապարհը:

* * *

Բաղնիքին ուղղութիւնը ձորին մեջ, ցածը կգտնվի քարափոր ձիթահանքը երկու ականի, ակերն ալ փորված են իսկական քարէն. ակերուն բոժերը մոտավորապես 7 x 7 կա, իսկ երկու կողմերը ունի սենյակներ, հարսպին երկու սենյակ, հյուսիսն մեկ սենյակ, ասկէ վեր դեպի հյուսիս և հարավ կան քարայրեր և պատերի մնացորդներ:

Լուսավորչի առջև Տիգրանա դռան ցածը Գլիճորի մեջ, գրեթէ Լուսավորչի եկեղեցիի ներքև, քանի մը մետր դեպի հարավ, Կետան Կելմադեն 20—30 քալլ դեպի արևմուտք, կա մի ընդարձակ քարայր, որ հետաքրքրական է իր երկհարկանի և եռահարկ կազմվածքներով և անոնց բաժանումներուն մեջ ընտանեկան գործածութեան համար փորված դարակներով, պահարաններով, որոնք բավականին ճաշակավոր կերպով դասավորված են և ճաշակավոր ձևերով ալ կերտված:

Խառնվելու բարձր սահանքին մոտ կա մի փոքրիկ գերեզմանատուն Անիին դեռ Գլիճորը անդի կողմը շանցած, անշուշտ ինչպես վերևի քարայրերու վրայի գերեզմանատունը, նույնպես ալ այս փոքր գերեզմանատունը ձորաբնակ փոքրիկ հասարակութեանց կպատկաներ:

Ասկից պետք է հետևենք, որ անցիք հասարակաց գերեզմանի մասին շատ հասկացողութիւն չունին ատողապահական տեսակետով, ուր որ էին իրենք, այնտեղ իրենց մոտն ալ պետք էր գտնվեր գերեզմանատուններ: Այս գերեզմանին մեջ ալ կանոնավոր տաշված քար չկա, որպես տապանաքար, բացի մի փոքրիկ օրորոցաձև քարի:

Գլիճորի վերջավորութեան վրա Լուսավորչի եկեղեցին շրջապատող պարիսպն մինչև քարափը կա մի միջակ տարածութիւն (փոքր գերեզմաններ դեպի արևմուտք), որը հավանաբար Լուսավորչի արձանագրութեան մեջ ակնարկված պահնն էր:

Այս տարածութիւնը կվերջանա Կետան. Կելմազի առջև պարիսպի վերջավորութեան մասով մը, որը ձգված է երկու փոքրով հյուսիսն հարավ դեպի գետափի բերանի բարձրամասնաքար քարաժայռի բերանը: Հյուսիսային կողմը, պարիսպի արևելքն արևմուտք բեկումի ներքևը կգտնվի Կետան Կելմազ ըսված գետնուղին, ճերմակ փխրուն քարի մեջ փորված, որի բերանը հարավ է և մեկ մետրն էր ձգվել է ծակին լայնութիւնը և բարձրութիւնը և այդ շարքով ալ շարունակված է. ինչ որ ալ ըլլա ժողովրդական առասպելները այս մասին, պարզ է, որ անպատակ շինած բան չէ:

Ախուրյանի ձորը.— Ոչ միայն Անիի տակով, այլ սկսած գրեթէ (Լոշավանքեն, Ախուրյանի ձորը երկու կողմն ևս լեռներով ամրացած է մինչև Մաղաս բերդի սահմանները. բայց ավելի ամուր Անիի կողմն է, մասնավոր Անիի սահմանը Աղջկաբերդի ժայռով և միջնաբերդով շրջապատված, որ թերակղզի լեզվակի մը ձևն ունի Անիի միջնաբերդին կպած Աղջկաբերդը:

Լուսավորչի ներքևն մի քիչ առաջանալով գրեթէ 2—300 քալլ, անմիջապես կտեսնվի մի պարսպի մնա-

որը երբ հասեր է մի անմերձեանալի տեղի այնտեղ կրտառած է և այնտեղն կակսի ժայռին կողքին վրա ձեռագործ ճանապարհը:

Այս ձեռագործ ճանապարհներն մեկը՝ ցածինը ուղղակի իջեր է դեպի գետնը, իսկ մյուսը անցնելով վերևն, գնացեր խառնվել է Լուսավորչի շրջափակը և ա՛նոր ցածը եղող պարսպին միջտեղը:

Առաջանալով քիչ մը ևս, երբ կհասնվի այնտեղ, ուր արևմտյան կողմն կտեսնվի միջնաբերդի գաղաթն իր ամբողջութեամբ, այնտեղ բավական է մի անգամ նայել դեպի քաղաքի քարափները և տեսնել մերձեանալի տեղերու համար շինած զանազան երկարութեամբ պարիսպներ, և անոնց մեջտեղ գտնված ճանապարհներու բաժանումներ, այստեղ ալ կգտնվի քաղաքն եկող ջուրերն գոյացած մի ձորակ, որուն երկու կողմին վրա կերևան դեռ փակած պարիսպներու հետքերը և շարունակութիւնը դեպի Կուսանաց վանքի մոտերը:

Այս մասնակի ամրութիւնները կընդհատվին, երբ կհասնի Կուսանաց վանքն դեպի արևելք, ուղի գետափին վրա շինված երկու փոքրիկ շինութիւններու, որոնցից մեկը մատուռ է, իսկ մյուսը մի խցիկ (?), այստեղ արդեն ժայռերու բարձրութիւնը ահալոր կերպարանք կտեսնան և կարիք ալ չէր մնար պարիսպ շինելու՝ մինչև Կուսանաց վանքը:

Երկու փոքրիկ շինութիւններն մեկուն ինչ ըլլալը գուշակել շատ դժվար է, որովհետև որոշ ձևը այսպես է կարծես մի ապաստարան (մեթերիս) եղած ըլլա, իսկ երկրորդը, արևմտյան կողմինը. (երկուքին միջոցը մոտ 20 մետր) փոքրիկ մատուռ է, որուն արևելյան կողմի անկյան քարին վրա դրված է (ես Յովանէս ծառայ... ներքևը կա՝ ՉՄԳ, դիմացը գրած ՉԷԷ):

Փոքր մատուռն անցած մոտ 100—150 քալլ արդեն կհասնի Կուսանաց վանքի տակ և աստիճանաբար այստեղ ժայռերը կակսեն ցածնալ. Կուսանաց վանքը, որ շինված է տեսացած ժայռի մը գաղաթը և քովերն մերձեանալի տեղերը վերին աստիճան ճարակութեամբ ժայռ քարի մեծամեծ կտորներով շոր պատ շարած և ամրացուցած են և այդ շոր ամրութեանց վրա կրկին շինած են սրբատաշ քարերով պարիսպ, այս պարիսպը արևելքն կշարունակվի բարձրն մինչև կամուրջ և անկեց ալ թերևս մինչև Աղջկաբերդ, թեև տեղ տեղ անմերձեանալի են, բայց տեղ տեղ ալ կամ նոր մերձեանալի դարձած են և կամ այնտեղ եղած պարիսպներու հետքերը կտրած են:

Կամուրջն դեպի քաղաք բարձրանալու ճանապարհը ոլորապատույտ կբարձրանա (սկսելով կամուրջն, գալով դեպի արևելք) կհասնի մինչև Միլինց Մարգսի դուռը, որ կգտնվի Բեխնց վանքն դեպի արևմուտք (Միլինցի և Կուսանացի մեջտեղ գտնված պարիսպը բաժնակներն որոշ մնացած է իր բուրգերով և դռներով):

Կամուրջն դեպի քաղաք մեկնող ճանապարհներ.— Դուրս գալով կամուրջն մի ճանապարհ ուղղակի գնացած է գետի եզերքով, այդ ճանապարհը հազիվ թէ քաղաքի հետ մեծ հաղորդակցութիւն ունենար: Գետի գերի ճանապարհը հատուկ է եղած գետեզերքով մինչև Կարմիր վանք կամ (Լոշավանք գետու): Կամուրջն դուրս

գալով այս ճանապարհը մտնելու համար պետք էր անմիջապես ցած իջնել կամուրջին երկհարկանի ըլլալու պատճառով: (Այս ճանապարհին հետ կխառնվի Լուսավորչի տակի վատ ճանապարհը):

Իսկ երկրորդ ճանապարհը, որ բուն քաղաքին հետ հաղորդակցող մեծ ճանապարհն է, որով կարող էին ձի, սայլ-մարդ անարգել գնալ: Հատկապես խնամքով շինված են գաղաթայրի կողմերը որտեղ որձաքարով հյուսել են ամուր պատ, ճանապարհի լայնութիւնը անհասարակ 5 մետրն պակաս չէ. այս ճանապարհը կհասնի մինչև Բեխնց վանքի բարձրութեանը, պետք է ըսել որ գետափի ճանապարհն ալ ոլորապատույտով կապված էր այս ճանապարհի հետ, որը սակայն սարսափելի կերպով այժմ քանդված է:

Այս ճանապարհին վրայն կմեկնի նաև մի ուրիշ ճանապարհ նույնպես սարքված, մի քիչ դեպի արևելք ասոր հետ զուգահեռական գնալին հետո, ավելի կարճ ճամբով կշեղվի դեպի վեր՝ քաղաք. թերևս կհասնի մի ուրիշ դռան, որուն հետքը այժմ կորած է:

Դեպի արևմուտք, բացի գետափին անցնող ճանապարհն, վրայի կողմն կանցնի մի ճանապարհ, որ կտանի ուղղակի միջնաբերդի ներքևը. այս տեղն կը բաժանվին դեպի քաղաք բարձրացող ուրիշ ճանապարհներ:

Կամուրջն դեպի արևմուտք ժայռին տակ դուրս կուրս մի անմասն աղբյուր բավական առատութեամբ, կամուրջն հազիվ 100—120 քալլ դեպի արևմուտք: Այս աղբյուրին մոտ տեղի է տնեցիք քարափի մի տհազին փլվածք, որը բոլորովին խափանել է անցքը. և ինչպես կերկի բաժնակներն կանուխ ժամանակի բան է, որովհետև քարերն մեծ մասը սկսեր են մամուռ կապել: Փլվածքն դեպի արևմուտք կխոսկին անաղաղտ է մնացած դարձալ որձաքար պատերով շինված դեպի քաղաք բարձրանալու ոլորապատույտ ճանապարհը, որը բարձրանալով կխառնվի կամուրջին բերանն սկսվող և գետեզերն շարունակվող, բարձրաբերդ ժայռերուն վրայն անցնող ճանապարհին, այս ճանապարհը իմ կարծիքով ավելի հնումն նախքան մեծ կամուրջն շինվելը գոյութիւն է տնեցի, երբ հունով կանցնելու գետն, որովհետև հունին և կղզիին անմիջապես դիմացն կակսի բարձրանալ. թեև հայտնի է որ կամուրջը շինվելին հետո ալ գործածութեան մեջ էր այս ճանապարհը, իբր ամենակարճ ճանապարհ դեպի միջնաբերդի մասեր և Աշոտի սարսափն մեջի մատերը բարձրանալու, ուր կային արդեն դռներ:

Այս ճանապարհն կակսի դարձալ բարձրագագաթ ժայռեր, բոլորովին դանակով կտրածի նման ուղղահայաց և այսպես կշարունակվի:

* * *

Ղըղղալայն դեպի արևելք միջնաբերդի տակը եղող պատերը, որոնք կերկն գետի ափն, իբրև ամրութիւն շին շինված գետի կողմն, այլ վերը առանձին իշխանական բաժինները գտնելու և ուրիշ կողմերն ապահովելու համար:

Նկ. 167. Ախուրյանի ձորը Անիի տակ

ցորդ, այստեղ հետաքրքրական է տեսնել սեպածև ժայռի կրծքի վրա փորված ճանապարհ երկու հատ իրարու վրա, պարսպին մնացորդը շինված է դարձալ մասնա-

կի այնպիսի մի տեղի վրա, որ քաղաքն եկած ջուրի հոսանքները մի տեղում մերձեանալի անցք էին շինած. այդ ձորին անցքը փակելու համար է եղեր պարիսպը,

Այս վերջին ճանապարհին վերը մյուս ճանապարհին խառնվելու տեղին վրա կա մի բուրգի մնացորդ, հավանաբար դուռն բուրգի մասերն են:

Չեռագործ ճանապարհին քիչ անցնելով, կա մի նեղ ճանապարհ ևս, սակայն այդ երևի ոչ հասարակաց, այլ մի արահետ՝ խառնվող մեծ ճանապարհին:

Երբ կհասնի միջնաբերդի վերջավորության ուղղության, ուր շուրի եզերքով գնալ անհնար է դեպի գետը երկնցած ժայռի մը պատճառով, ուստի հարկ է այդ ժայռին բարձրանալ վերև և կրկին իջնել մյուս կողմին գետափը, այս տեղերը դժվար է կանանց համար քայլել երբ կբարձրացվի ժայռին վրա, այն ատեն կտեսնվի, որ միջնաբերդի ծայրի եկեղեցիին տակ գտնված պարիսպը հասած է մինչև գետի եզրը, մեր անցնելու համար բարձրացած ժայռին մոտ և կպաշտպաներ այս ժայռին դեպի Աղջկաբերդը գտնված մերձենալի տեղերը, այս տեղ ալ կա մի ձեռագործ ճանապարհ, որն ընդհատված է այս պարիսպի շինությունը (քննելի կարևոր մասեր կան այս կողմերը):

Սույն ձեռագործ ճանապարհը Աղջկաբերդի դռան ճանապարհն է, որ ուղիղ Աղջկաբերդի դռան պարիսպին սկսած կուգա և այդ հիշյալ պատով կընդհատվի, ինչպես կերևի այդ ճանապարհը դեռ պարիսպի այդ կողմերը շինված ուղիղ գետի ուղղությունով ժայռի բարձր եզերքին կանցնեն և կիրթար կխառնվիր կամուրջին արևմտյան կողմին բարձրացող ճանապարհին: Այնուհետև երևի այդ պարիսպներով ընդհատվելին հետո, ճանապարհի ուղղությունը փոխած են (քննելի):

Ախուրյանի կողմը քաղաքին պարիսպին և գետին մեջտեղ կա մի ընդարձակ տարածության լանջ, որն Ախուրյանի քարափին և քաղաքի հարավային (այժմ անհայտացած պարիսպին մեջտեղ կգտնվի, բավականին լայն է այս տարածությունը, թեք զառիվայրը և երկարությունը կշարունակվի մինչև Աղջկաբերդի առջևը): Ակիզը կանոն այս տարածությունն ալ լուսավորել է եկեղեցիի հարավային կողմին, որտեղ պարսպամասը կգտնուի Գլխաքի բաժինը այս բաժինն, այս պարիսպին մյուս կողմը արևելքն էր, որ սկիզբ կանեն նախապես նկարագրածս ձորը իջնելու ճանապարհը:

Այս տարածությունը անհամեմատ ավելի շատ բան կպարունակե իր մեջ, քան Գլխաքը: Այս մասին մեջ, ոչ միայն կան բազմաթիվ եկեղեցիներու և մատուռներու մնացորդներ, այլ և շինությունաց շատ մը մնացորդներ, քացի այս, քաղմաթիվ մեծ ու փոքր քարայրներով ծածկած է գրեթե ամբողջ լանջը:

Որոշակի հայտնի է, որ այս վտղմն ալ եղած է երկու պարիսպ, մեկը ուղղակի գետի ընթացքով քարածայրին եզերքին է անցած, որուն շարքին մեջ կգտնվի Միլենցի դուռը, իսկ մյուսը, ըստ երևույթին լուսավորիչ առանձնացնող սեփական շրջափակին հետ կապ ունենալով շարունակված է Փրկիչի, Մայր եկեղեցիի,

* Աշոտի ընտրած մասը, որ մի քիչ տեղ միայն պարիսպ ունի, այդքան էլ բազմակի էր, որովհետև այդ մասը իսկապես բոլորովին անառիկ է, մինչև իսկ առանց կողմնակի պարիսպներու ալ ո՛ր կերպով անհնար է եղած թշնամուն մտնելու, բացի այն մասին, որ որդին պարսպափակ ջրած է:

Մզկիթի հարավակողմերով և անցած միջնաբերդի հարավակողմը (միջնաբերդի արևելահարավի մնացորդ բուրգը այս պարիսպին կպատկանի):

Լուսավորչին անցնելով անմիջապես արևմուտք, կսկսին քարայրները, քարայրներուն առջև կտեսնվին խոշոր տապանաքարեր, որոնք կապացուցանեն այս տեղերու ալ խիտ բազմամարդությունը, մինչդեռ մեկ հայացքով կկարծվի, թե այդ մասերը միշտ անբնակ եղած են, ընդհակառակը խոր քննությամբ կտեսնվի շատ բաներ այս անբնակ կարծված մասերուն մեջ:

Այս մասին առաջանալով կտեսնենք, այն ձորին գլուխը և պարսպամասերը, որ առաջագույն նկարագրեցի, որուն տակը կգտնվի սարայանջին վրա գտնված ձեռագործ ճանապարհները թեև վերին անտեսանելի:

Այստեղ ձորին վերի բերանը բավական լայն է, սակայն բերանը ամբողջ պարսպով փակված է:

Այս ձորին արևմտյան կողմը պարսպի շարունակություն վրա (որ շարունակությունն է լուսավորչի տակ եղաւ պարսպամասի դեպի արևմուտք դարձած շարքին) անկյունացած տեղի մը վրա կա կցված զանազան պատեր, իր պարսպի մաս, բայց սենյակներու նման բաժանումներով, ահա այս պարիսպներին ցած են լանջի քարափոր ձեռագործ ճանապարհները, բայց սակեց ցած ալ կրկին կան. պարիսպի մնացորդներ, կրկին ժայռի վրա, դեռ գետը չհասած: Ասկեց կերևի, որ այս տեղերը ոչ թե երկու, այլ ըստ պահանջի մինչև 3—4 շարքեր եզեր են ամբողջուններու, միայն թե ի հարկե, ոչ միշտ շարունակված, այլ պետք չեղած տեղերը ընդհատված: Այս շինություն մասերին դեպի արևմուտք, հազիվ թե գոյություն ունենար պարիսպ մինչև Կուսանաց վանքը, որովհետև այս մասին տակը կգտնվի այն անավոր վերին վար ուղիղ կտրած ժայռերը, որոնց բարձրությունը բոլորովին անմատչելի դարձած է: Եթե կային ալ պատեր, այն ալ միայն վերին մարդ կամ անասուն շզուրվելու ապահովության համար պետք էր դրված ըլլար:

Կուսանաց վանքի պատերը եկած միացած են այս բարձրաբերդ բնական ամրության և փակված են ձորափի նման ժայռի ձեղքվածք մը, որը կարող էր հնարավորություն տալ վերև քարձրանալու:

Ասկից անդին Կուսանաց վանքը և պարիսպները և անոր շարունակությամբ մինչև Միլենց հասնող պատերը կկազմեն ամրություններ քաղաքին և գետին մեջտեղ քաղաքին պարիսպներու մեջտեղ թողնելով ընդարձակ լանջը: Կուսանոցին սկսած մինչև միջնաբերդի արևմտյան անկյունը հասնելն է, որ խիտ բազմաբնակությունը զգալի է երկու պարիսպին մեջտեղ, մասնավորապես քարայրներու շատությունը:

Կուսանոցի հյուսիսի կողմը կամարակապի դիմաց է բնական քարածոր, որուն միջին կբարձրանար ճանապարհը քաղաք: Միլենցին անցնելին հետո այս ձորակին վերի բերանն ալ փակված է նույն պարիսպով, որ Կուսանոցը Միլենցին կկապե:

Կուսանոցին դեպի հյուսիս մինչև քաղաքին պարիսպը հասնելը Փրկիչի մոտերքը տարածությունն անհամեմատ ընդարձակ է և լեցուն հին շինության հետքերով:

Կուսանոցի և Միլենցի միջև, ձորի բերանն սկսած,

պարիսպի կից հյուսիսի կողմին վրա կա դարձյալ մի գերեզմանատուն, որ մինչև Միլենց դուռը կհասնի:

Միլենցին դեպի արևմուտք ալ կշարունակվի գերեզմանը մինչև 30—45 քալլ պարիսպի հետ միասին. սակեց անդին այլև հաճախ կընդհատվին պարիսպին հետքերը մինչև կամուրջին արևմտյան կողմի վեր բարձրանալու ոլորապատույտ ճանապարհի գլուխը:

Կամուրջին դեպի արևմուտք ծովող ճանապարհը

քաղաքի առաջին պարիսպին ներս մտած է մզկիթի հետևին ձորին տակի բերանը (հարավային կողմը մզկիթին):

Միջնաբերդի տակի դուռը չհասած, 50—60 քալլի վրա կա մի գերեզման ևս գետափին ժայռի եզերքին մոտ:

Կամուրջին ուղիղ գետափով դեպի արևմուտք սկսվող ճանապարհը, որ կբարձրանա ոլորապատույտ

Նկ. 168. Անիի Կուսանոց անապատը

դեպի վեր, դուրս կուգա առաջին պարիսպի շարքին վրա մզկիթի և միջնաբերդի մեջտեղի ուղղությամբ և կշեղվի հանդերից դեպի արևմուտք, ուր արդեն կբաժանվի ճանապարհը զանազան կողմերու վրա: Այս գտնին մնացած է միայն գետափի կողմի գլուխը, մյուս մասերը բոլորովին փլած են, հայտնի է, որ ունեցեր է բավականին զարդարուն մույուրներ դուռն եզերքը, որովհետև մոտը թափված քարերուն մեջ կան քանդակագործ քարեր, որոնք նման են բավական պրոֆ. Ն. Մառի միջնաբերդի մեջ բացած Մաղկոցածորի կողման դռան քարերու քանդակներուն:

Այս դուռն Աշոտի պարսպի սահմանին մեջ կը գտնվի, թերև Աշոտի ժամանակին գոյություն ունեցած է: Արձանագրության հետք ամենևին չգտա: Եթե պեղված քարեր մաքրվեն, կարելի է որ դուրս գան արձանագրություններ և ուրիշ բաներ: Դուռնն դեպի հյուսիս, լանջին վրա 50—60 քալլ բարձրանալով կհանդիպենք քարակույտ ավերակի մը, ուր կան շատ մը տաշած քարեր, այս նման է եկեղեցիի մը ավերակին, մոտերքը կան քանդակագործ խաչքարեր. ի միջի այլոց կա մի սյուն 27 սմ. տրամագծով, կարմիր քարով, և նման է

եկեղեցիի ներսի որմասյունի. նաև կա մի ուրիշ մուլուր և կա մի փոքր խաչքարի պատվանդան աստիճանավոր: Այս կույտը կգտնվի Ամենափրկչի ավերակի ուղղությամբ, թերև անկից ալ գործած քարեր կգտնուրվին այստեղ և այս մույուրները այդ եկեղեցիինը ըլլան: Համենայն դեպս այս քարակույտին տակ ալ անպայման մի հին եկեղեցվու փլատակ կա պահված:

ՄԲՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

1909 թ. հունիս 13-ին եկա Մբն

Այս տաճարը 7-րդ դարու կամարականներու գործ է: Երևում է ընդարձակ դաշտավայրի վրա, որուն շորս կողմը մեծ տարածության վրա ցրված են հին քանդակությանց և այգեստաններու հետքերը, այնքան ընդարձակ, որքա՞ր Անին կամ անկից ավելի: Ինչպես ուրիշ տաճարներու, նույնպես այս տաճարին ալ միճակվեր է կարևոր փոփոխությանց ենթարկվել, որոնց գլխավորապես է իմ կարծիքով արևելյան արսիդին դուրս շեշտվելը:

Արտաքուստ թեև պատերը հաճախակի նորոգության են ենթարկված, նաև արևմտյան երկու անկյուն-

ները 10—11-րդ դարերու ոճով սյունանման բոլորակ շինված են, սակայն այդ բոլոր փոփոխություններով հանդերձ, պահած է 7-րդ դարու տիպը, դռները լայն բացված. հարավին երկու դուռ, որոնց մեկը կբացվի մեծ սյունին և սեղանին միջոցին վրա, մյուսը ճիշտ մեծ սյուներուն կենտրոնին. նմանապես հյուսիսային կողման դուռը, արևմտյան դուռն ալ կենտրոնին վրա է դրած: Ներքին շորս մեծ սյուններուն խոյակները բոլորովին պարզ ձևով են, և հավանական կթվի թե հետնագույն նորոգության արդյունք են. կամարները դուռ թե պատուհան և կամ սյունակամարներ ամենն ալ arc plein cintre -են ինչպես կտեսնվի Բագարանի տաճարին վրա: Բարձրությունը մինչև մեծ սյուններու երկրորդ կամարին կատարը 17,25 մետր է: Բացառաբար սեղանի կիսաբոլորակին մեջ փոխանակ ըստ սովորականի մեկ պատուհանի, շինված է երեք պատու-

հանք թեկ հետո երեքն ալ անճարակ կերպով փակված են: Սեղանին երկու կողմերը կան երկու սենյակներ միահարկ (?) 13-րդ դարու ճաշակով vouite d'arrête ծածկերված: Գմբեթին կազմվածքը նման է Բագարանի գմբեթին, նախ ութանկյունի վերածված և հետո բոլորակ կազմած: Հարավային պատին վրա ներսեն 22—25 փաշար շարված կա. ամենն ալ 10-րդ դարին հետո եղած ճաշակով փորագրված: Արտաքուստ, իբրև զարդարանք, բացի պսակի և դռների վրա քի քանդակներն առանձին ոչինչ չի բերևար, խորանին կամարը անհամեմատ ցած է շորս սյունները կապող կամարներին և այդ տարբերության մասին վրա բացված կա մի մեծ պատուհան, այս պատուհանն ալ

բացառությամբ է: գրեթե Բագարանին հետո այս երկրորդն է այս ձևով: Գմբեթին մեջ կա ութ հատ ցցոն շիղեր, որոնք կբաժանվին կենտրոնական բոլորակ մը, և յուրաքանչյուրին վերջավորության վրա ալ կա նույնպես մեկ մեկ բոլորակ ձողերուն կրկին լայնությամբ տրամագծով: Սեղանին տակը կամարակապ դատարկ է, թերև եղեր է մասանց խորան: Մուտքը հայտնի չէ քանդակվածքի պատճառով, հավանական է, որ ճակատին էր: Կամարը նետված է հյուսիսին հարավ: Արևմտյան դռան կիսաբոլորակի մեջ քանդակված են երկու թևավոր հրեշտակներ միմյանց թով կանգնած: Անկից վար, դռան լայն բարավորին վրա քանդակված են վեց մարդ, որոնց մեջտեղերը հավանաբար Քրիստոս, երկու թովերը դարձյալ երկու սրբոց պատկերներ Քրիստոսի պես լուսապսակ: Իսկ մյուսները երեքն ալ մահկանացուներ են. հարավային կողմին առաջինը մի քիչ կնոջ նմանություն ունի, հագած ունի մի վերարկու ծալ-ծալ թավշյա

Նկ. 169. Մրենի տաճարի արևելյան մուտքի բարձրագույնը

հանք թեկ հետո երեքն ալ անճարակ կերպով փակված են: Սեղանին երկու կողմերը կան երկու սենյակներ միահարկ (?) 13-րդ դարու ճաշակով vouite d'arrête ծածկերված: Գմբեթին կազմվածքը նման է Բագարանի գմբեթին, նախ ութանկյունի վերածված և հետո բոլորակ կազմած: Հարավային պատին վրա ներսեն 22—25 փաշար շարված կա. ամենն ալ 10-րդ դարին հետո եղած ճաշակով փորագրված: Արտաքուստ, իբրև զարդարանք, բացի պսակի և դռների վրա քի քանդակներն առանձին ոչինչ չի բերևար, խորանին կամարը անհամեմատ ցած է շորս սյունները կապող կամարներին և այդ տարբերության մասին վրա բացված կա մի մեծ պատուհան, այս պատուհանն ալ

* Շատ մոտ հավանականություն կա սույն երեք պատուհանի բացառության ս. Սոփիային ազգված ըլլալուն, որովհետև բյուզանդական եկեղեցիներու մեջ ալ միայն ս. Սոփիան է. որ երեք պատուհանով է խորանը:

(?), որուն թեկերը շեփոցների նման կախ ինկած են անոնց հագնելու, իսկ երկու ձեռքերը առաջ է պարզած: Այնուհետև կհաջորդեն սրբոց պատկերները, հյուսիսային ծայրը նույնպես կանգնած է մի մարդ նույն տարա-

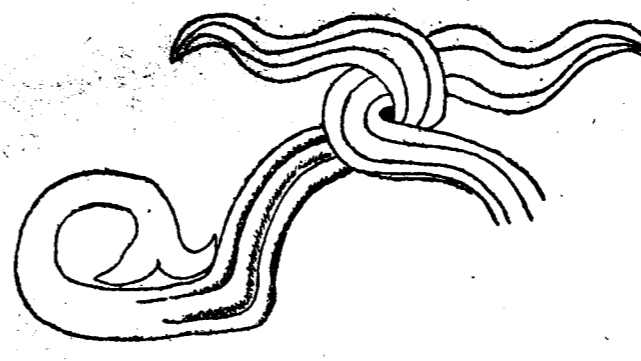
զով ինչպես հարավայինը, դարձյալ ձեռքերը առաջ երկրեցուցած: Արևմտյան ճակատը դարձյալ լեցված է հետնադիր խաչքարերով մեծ ու փոքր շափերով: Հյուսիսային դռան

Նկ. 170. Մրենի տաճարի արևելյան մուտքի բարձրագույնը

լայն բարավորին վրա քանդակված են՝ արևելյան ծայրը մի թամբած ձի, անոր առջև մի մարդ մի քիչ ծունկ շոքելու պես ծռած, անոր առջև մի երեխա ձեռքին բռնած մի խաչ բարձր ձողի վրա, անոր կհաջորդեն մի ու-

րակ երեք պատուհանները պսակված են գեղեցիկ կարնիզով մը: Կողմնակի երկու պատուհաններու վրա դրված են իրր պսակ պոչերով իրարու փաթաթվող վիշապներ:

Նկ. 171. Մրենի տաճարի արևելյան պատի կոթակի պատուհանի պսակի քանդակները

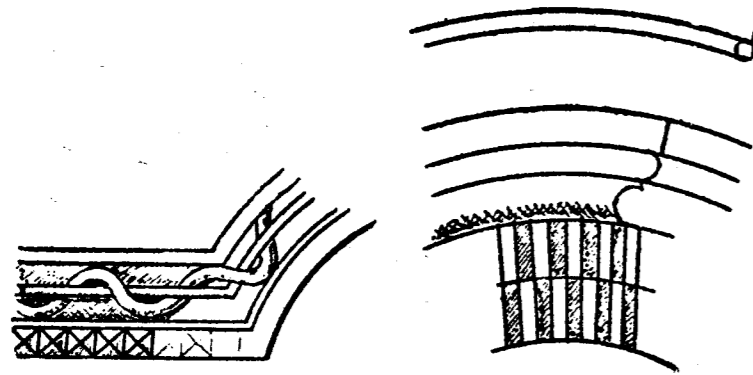
Վերի գմբեթին ներքևի խաչաձև Ֆրոնտոնները ծածկող պսակը ևս նույնն է վարիներ հետ, գմբեթն ալ նմանապես, սակայն ստորին մասերը ճոխ քանդակագործված:

Նախապես ծածկված է եղեր տանիքը կղմինդրով, հետո կրկին նորոգության մը ժամանակ վրային սալաբար են շինած: Սակայն գմբեթն իր կղմինդրով անարատ պահված է:

Ինչ մարդ դարձյալ կիսածունկ, ձեռքին բուրվառ. այնուհետև կուգա մի ծառ երեք ճյուղ՝ մեկ կողմին, երեք մյուս կողմին: Արևելյան կողմին անկյունավոր արտիգի պսակները ժամանակակից 7-րդ դարու ճաշակով են շինված:

Հարավային կողմն ալ, հետնադիր խաչերով ծածկված է. միջին դռան ճակատը, մինչև միջին պատուհանին տակ լիովին քանդակված և վերստին շինված է, թե ինչու է այդ տարբերակ փոփոխությունը, ոչ մի բան չի կարելի ենթադրել, այդ բանն արած կերևին հատկապես այդ մասին մեջեն մի քան վերջնելու և անհետացնելու դիտավորությամբ, որովհետև քանդական ընդարձակ տարածություն է, որ բռնած է այդ փոփոխված ու նորոգված մասը: Այդ նորոգված կամ փոխած մասին վրա նշան ար-

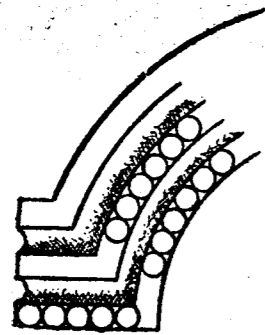
ձանագրությունները (թվով 6 հատ) ամենն ալ 2 թվականն հետո են գրած: Ուստի հավանական է, որ այդ թվականին եղեր է փոփոխությունները: Աստիճանները կորած են հողին տակ: Ներքին կամարները Մայր եկե-

Նկ. 173. Մրենի տաճարի արևմտյան ճակատի էլուստիտիզման պատուհանի պատկը

Նկ. 173. Մրենի տաճարի էլուստիտի ճակատի արևելյան կողմի պատուհանի պատկը

ղեցիի կամարներուն նման դատարկություններ ունեցեր են որպես պահպաններ, արևմտյան դռան ճակատն ալ մինչև վերին պատուհանը ամբողջովին ներսն է և դրան պատուհան քանդված և վերստին շինված է, այս այն մասերն են, որ խաչքարեր են ամրացած:

Նկ. 174. Մրենի տաճարի էլուստիտի ճակատի միջին բարձր պատուհանի պատկը

Եթե կհաստատվի, որ Մրենի տաճարին արևմտյան անկյուններու սյունանման զարդերը միաժամանակ շինված են տաճարի շինության հետ, այն ատեն պետք է ընդունել, որ Տեկորի տաճարին արևմտյան անկյուններու նույնանման զարդերն ալ շինված են նույն ժամանակ և առաջին նորոգության շրջանն է Տեկորի 7-րդ դարը: Նաև այդ ձևին ծագումը պիտի համարել 7-րդ դարը՝ դեռ նոր սկսած մուս գործել հայ ճարտարապետության մեջ:

Բ Ա Գ Ա Ր Ա Ն

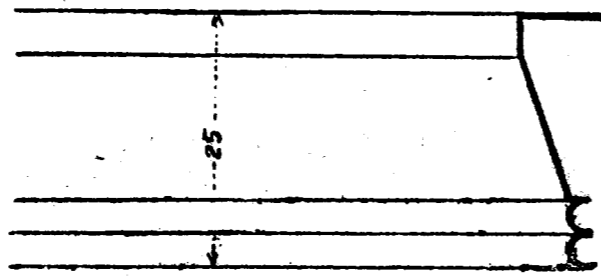
1000 թ. հունիս 2-ին Տեկորից եկա Բագարան

(Ներքին փոքր կողմնակի կամարներ ամենն ալ թեթև կերպով պայտաձև են):

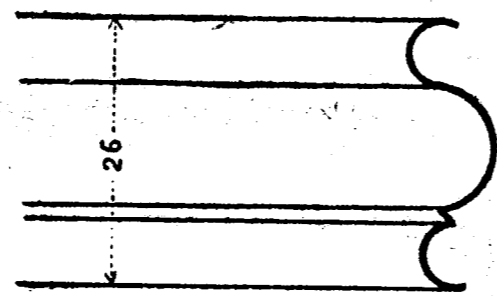
Ուրիշ պատմական պանծալի հիշատակարաններու նման այս տաճարին ալ վիճակված է անտեղություն, քայքայում և կործանում:

Գմբեթը վաղուց ընկած է մեջը, պատերը թեև որոշ չափով հաստատուն, սակայն անոնք ալ հետզհետե փլանալու վրա են:

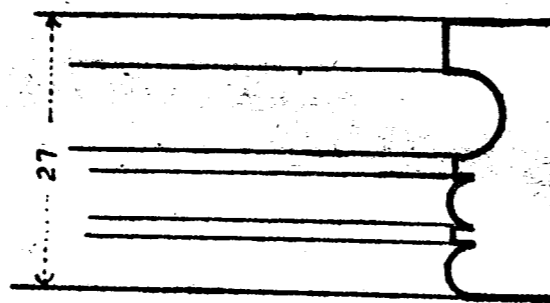
Թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ խաչաձև է եկեղեցին, ներքուստ կիսաբուրգի թևերով, իսկ արտաքուստ՝ անկյունավոր, բացի արևելյան խորանեն, մյուս բոլոր թևերուն վրա ունի մտից դռներ, որոնց երկուքը մեծ են, իսկ հյուսիսային կողմինը՝ խիստ փոքր է և մինչև այսօր դեռ վրան կմնա միակուտր քարե շինված փեղկը: Պատերեն քիչ հեռավորությամբ գետնիցված շորս մեծ մույթերը իրար միացնող բարձր և բնկյալ arc brisé կամարներուն վրա նստած է դմբեթը,

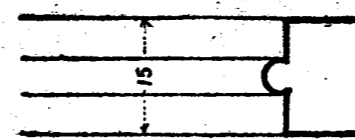
Նկ. 175. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի էլուստիտի պատուհանի մույթերը

Նկ. 176. Բագարանի տաճարի արևելյան ճակատի էլուստիտի պատուհանի մույթերը

Նկ. 177. Բագարանի տաճարի էլուստիտի ճակատի արևմտյան պատուհանի մույթերը

Նկ. 178. Բագարանի տաճարի էլուստիտի ճակատի արևելյան պատուհանի մույթերը

սույն շորս կամարներեն երեքը բոլորովին անվնաս պահված են: Միայն հարավային կողմի կամարը կործանված է մինչև կիսաբուրգի թևին կամարը: Կիսա-

բուրգի թևերուն կամարներուն շորսն ալ հաստատուն և գրեթե անվնաս պահված են, ինչպես նաև շրջապատի բոլոր պատերը: Մասամբ վնասված և խախտված են ներքին շորս մեծ սյունները, որոնք հաճախ ենթարկվել են նորոգություններու և այդ նորոգությանց ժամանակ՝ անարվեստ վարպետներու աշխատության:

Մեծ կամարները, բացի arc brisé լինելն նաև

շատ թեթև կերպով ալ հանգիստները հակված են շեպի ներս և զգալի կերպով կցուցանեն պայտաձևի ոճը: Կողմնակի փոքր կամարները, որոնք մեծ սյուններն դեպի արտաքին պատերը ձգված են, անոնցմե ոմանց վրա ավելի զգալի կերպով շեշտված է պայտաձևությունը:

Հայ եկեղեցիներու ընդհանուր ձևերեն բացառու-

Նկ. 179. Բագարանի տաճարի արևմտյան ճակատի վերին մասը

թրուն կազմող հատկությունն է այս եկեղեցիին արևելյան կողմեն, սեղանի կողմնակի ուղիղ պատերուն վրա ունեցած փոքր դռները, նաև հարավային ճակատին նույն մասին վրա արևելյան անկյունին կից մի դուռ: այս վերջինը թեև մի քիչ սովորականի մոտ բացառությամբ կհամարվի, ինչպես Մրենը և էջմիածինը (այս վերջինին

դրություն դարձնելով առանձին խնամքով քննեցի շինության բոլոր մասերը և վերջապես մի քանի հայտնի նշանների ալ հետևեցնելով հասեր եմ հետևյալ եզրակացության:

Սկզբում այս եկեղեցին եղեր է պարզ խաչաձև, առանց մեծ սյուններու և թևերու խորություն չափը համեմատաբար եղեր է մինչև այսօրվան մեծ կամարներու հանգիստներուն պրոնկցիան, ուստի ընկանաբար սյուններուն հետևի մասերը եղած էին շորս առանձին սենյակներ՝ ինչպես Աղջկաքերիցը, Հոփսիսիեն և այլ նմանօրինակ եկեղեցիներ և այդ արևելյան դռներ եթե հետո շին քացված, առաջին ալ կբացվին այդ սենյակներուն վրա: Ետ փնտրեցի հետքեր գտնելու համար, անոնց վերջին քացված ըլլալուն, սակայն նշմարելի չէր, ինչպես նաև՝ մյուս կողմերուն վրա ալ ի հրնումն դուռ կենալուն նշաններ նույնպես չգտա, թեև այն տեղերուն վրա, ուր պետք է դռները գտնվին անհամեմատ փոքրությամբ քարեր նաև զրգասո՛ Շաղալն այս ալ բավական չէ հաստատելու թնկիցն: Վերջապես կամ հնում այս օրվան վիճակով է եղած և կամ թե ե-

Նկ. 180. Բագարանի տաճարի հարավային միջին մեծ պատուհանի պատկը

մասին դիմել առանձին աշխատության, սակայն արևելյան կողմեն անկարելի էր, որ առանց պատճառի ունենալին այդ դռները, ուստի մասնավորապես ուշա-

դած փոփոխությունը այնքան խնամքով է կատարված, որ հայտնի հետք չէ մնացած: Մեծ սյուններուն վրա եղած փոփոխությունները շատ պարզ են. անոնցմե դեպի պատերը ձգվող կամարները, որոնք պետք է հետնա-

Նկ. 181. Բազալանի տաճարի գմբեթակեր կամարները գույն շինության վերաբերին, առաջվան գոյ պատերու և անանց տակ գտնված դռներու փոխարեն հավանաբար 9-10-րդ դարերու գործ կերևին իրենց ոճով և

Նկ. 182. Բազալանի տաճարի հարավային պատի պատուհանները մեկի պակե

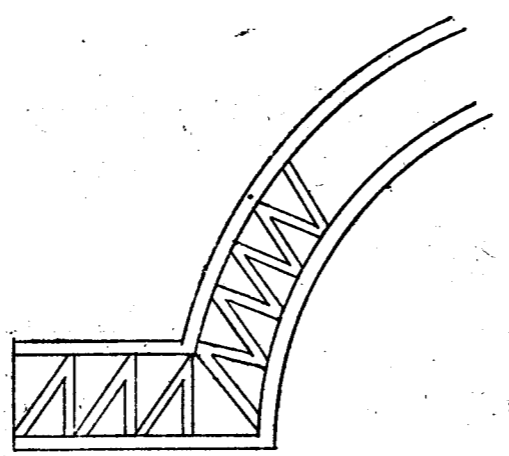
ճաշակով, ինչպես խոյակները և խարինյաները: Իսկ այդ փոքր մասերուն վրայի ծածկերը, որոնք voûte d'arrête-ով ծածկված են, անպայման 13-րդ դարն առաջ չեն կարող ըլլալ:

Հին տաճարներին գիտենք, որ արևելյան կողմը, գոնե երկու սենյակները անհրաժեշտ էին. մանավանդ

այս եկեղեցիի նման մի մեծ եկեղեցի առանց այդ կողմնակի սենյակներուն չէր կարող մնալ, այս իսկ ցույց կուտա, որ այդ սյունամեջերը առանձին սենյակներ էին՝ ներսեն և դրսեն տաճարին հետ հաղորդակցելու համար: 10-րդ դարուն, երբ առհասարակ կողմնակի սենյակները խորանավոր մատուցներու փոխարկվելու ընդհանուր սովորությունը մտավ, այս սենյակները այնքան փոքր էին, որ չէր կարելի անոնց խորան ավելցնել, ուստի այս սենյակներուն առջև արևելյան կողմեն շինեցին երկու շափավոր մեծությունը մատուցներ, որոնց դռներն այժմ արտաքին դուռ կարծվողներն են:

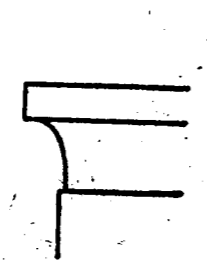
Գլխավոր կասկածը կմնա հիմա թե արդյոք այդ մատուցների շինելու ժամանակ բացվեցան այդ դռները:

Մեծ սյուններուն խոյակներեն արևելյան կողմի երկուքը և անոնք արտաքին պատերուն կապող փոքր կամարներու հանգիստները 10-12-րդ դարերու ճաշակով շինված բաներ են, հավանաբար Նախնական փոփոխության ժամանակ շինված, իսկ արևմտյան կողմի երկու սյուններուն խոյակները ամենայն հավանականությամբ 13-րդ դարու վերջին մի նորոգության գործ են և

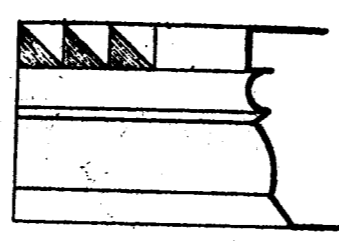

Նկ. 183. Բազալանի տաճարի արևմտյան ճակատի հարավկողման պատուհանի պակեի քանդակները

շատ անխնամ ու պարզ ձևով շինված: Դռներու և պատուհանների կամարները ամենն ալ առհասարակ arc plein cintre են, միայն թե ոչ Տեկոթի պես ներսեն և դրսեն հավասար շափով բացվածքով, այստեղ դռները

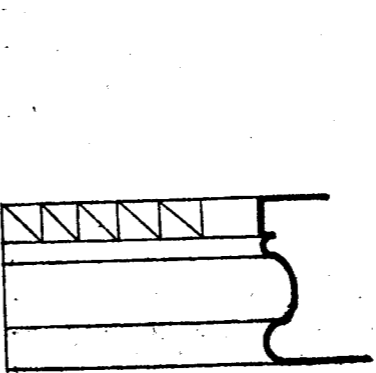
Նկ. 184. Բազալանի տաճարի բարձր մեծ կամարների հանդուսի ձևը

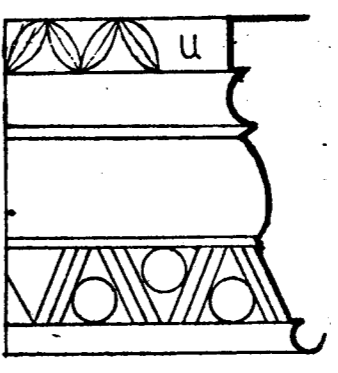
Նկ. 185. Բազալանի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիս արևմտյան մեծ սյան փոքր կամարի հանդուսը

խիստ քիչ լայն են ներսանց, տակաբն պատուհանները անհամեմատ մեծ տարբերությամբ լայնացած և երկընցած են ներսեն:

Պատուհանները իրենց լայն բացվածքներով և գիծերնք պատկող մուլյուրներով պարպապես ցույց կուտան, որ 7-րդ դարու գործ են, և այնպես ալ մնացած, առանց ունե փոփոխության, նույնպես սեղանը պահած էր իր 7-րդ դարու իսկակառ յիպը: Այլ միայն երկու կողմեն բարձրանալու սանդուխներ ունի, այլ մեջտեղեն ալ ունի՝ ինչպես Չվարթնոցը, իբրև բացառություն վերջին դարերու եկեղեցուներն: (Մրենի սեղանը քայլված է, հայտնի չէ, թե արդյոք նա ալ ունի մեջտեղեն վերելք):

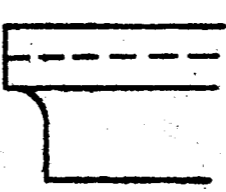
Նկ. 186. Բազալանի տաճարի հարավ-արևելյան մեծ սյան փոքր կամարի հանդուսը հարավային պատի վրա

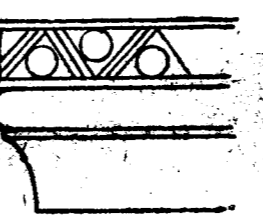
Նկ. 187. Բազալանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանդուսը

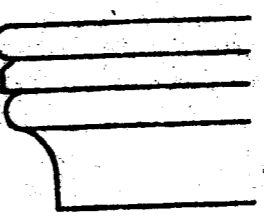
Նկ. 188. Բազալանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանդուսի տարբերությունը Ա մասի վրա

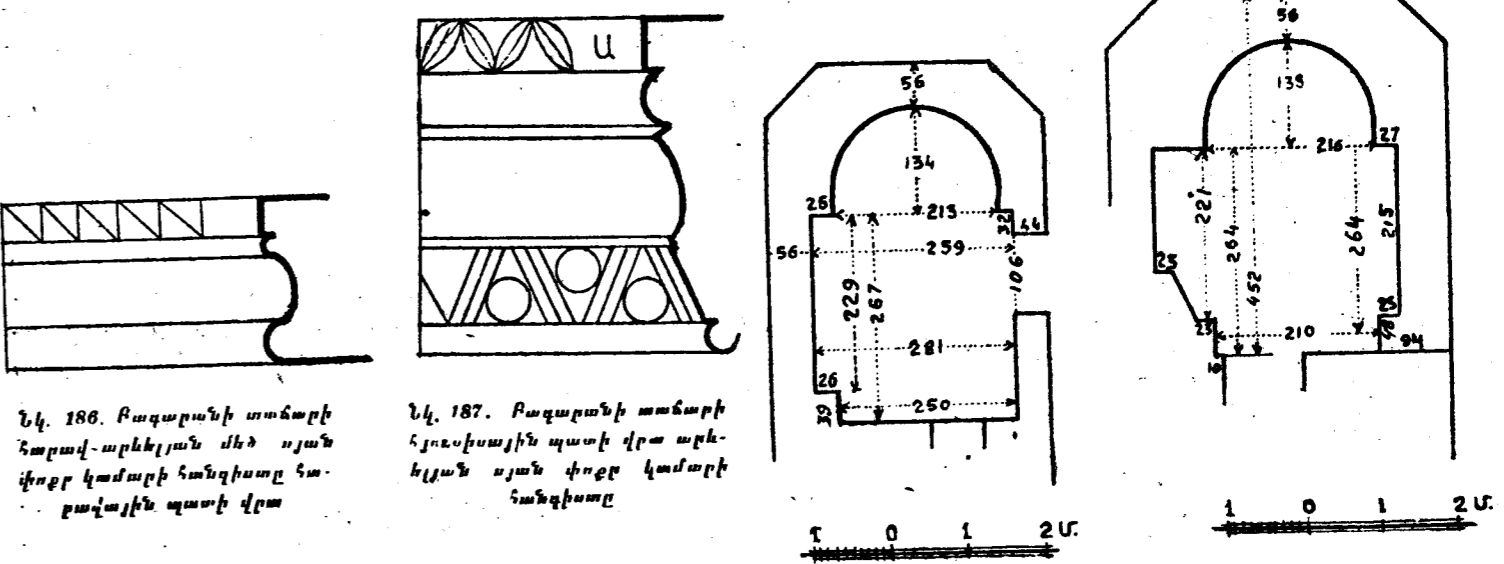
Նկ. 189. Բազալանի տաճարի արևմտյան կողմի մեծ սյունների համանման խոյակների ձևը

Նկ. 190. Բազալանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի արևմտյան ճակատը

Նկ. 191. Բազալանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի մյուս ճակատները

Նկ. 188. Բազալանի տաճարի հարավային խորանի հասակաձևը

Նկ. 189. Բազալանի տաճարի հարավային խորանի հասակաձևը

Նկ. 190. Բազալանի տաճարի հարավային խորանի հասակաձևը

Նկ. 191. Բազալանի տաճարի հարավային խորանի հասակաձևը

Տանիքը հաճախակի փոփոխության է ենթարկված, որանց մեջ պարզ կոնսոլիդի, թե 7-րդ դարու եկեղեցիները, ինչպես նաև Մրենը, Չվարթնոցը, կղմինդրով են ծածկված: Վերջին ժամանակներ հայտնի չէ, թե երբ, կղմինդրներու վրային կրաշաղախ քաշած և ծեփած են: Այժմ մեծ մասամբ կմնան ծեփին տակ:

Գմբեթը գրեթե բոլորովին փլած է, միայն արտաքուստ մնացած շրջապատեն կերևի, որ ավելի նման է եղեր Տեկոթի գմբեթի արտաքինին, քան ուրիշներու, որովհետև փանիքներու ամենաբարձր կատարներն վերանգամ դեռ մեկ մետր բարձրությամբ ուղիղ բառակուսի պատեր կան. փոխանակ անկյունավորի, ինչպես Մրենի եկեղեցին. ասկեց կեղբակացնեմ, որ թերևս Մրենի գմբեթին փոփոխությունն ալ հետնագույն է. և կամ գոնե եթե Տեկոթի նման բոլորովին բառակուսի գմբեթով չէր կազմված, գոնե բավականաչափ բառակուսի ձևով:

աֆերները և մինչև արտաքին պատերու մեջ եղած բաց միջոցը կարելի է միմիայն կոնսալե ծածկել. եթե սֆերիկ ծածկերն այն աստիճանով բարձրագույնը շատ պիտի շատնար և ծածկեր անոնց կատարին վրա գտնված պատուհանները. բացի այդ պարագան, եթե սֆերիկ շինվածք ըլլար, այն աստիճան հարկ չիկար, որ այդքան բաց տեղ թողելով փոքր գմբեթաձևեր ցույց տրվեն արտաքուստ:

Եկեղեցիի շուրջը ամեն տեղերու պես գերեզմաններով ծածկված է, իսկ ուրիշ շինությունը մնացորդներ չկան, բացի հարավ արևմտյան կողմը 2—300 քալ հեռու ուրիշ եկեղեցիի մը պատերեն, որը գյուղացիք հետզհետե քանդելով տանելու վրա են:

Մոտակա շրջակայքը կան շատ մը շինությունց հին հիմքեր, որոնք ցույց կուտան հին ժամանակ այդ տեղերու մեջ խիտ բնակչության գոյությունը, իսկ համեմատելով հիմքերու անհամեմատ թանձրությունը և խիստ մեծամեծ քարերով շինված ըլլալը, հայտնի կդառնա, որ անոնք հասարակ բնակարաններ ըլլալու հիմքեր չեն, մոտ երկու մետր լայնություն ունեցող հիմքեր կան կարծր որձաքարի և հսկա քարի կտորներով հյուսված, որոնց ամեն մեկը 10—20 մարդ հազիվ կարող է շարժել և թե նրբան այդ պատերն այնքան երկար են շարունակված, որոնք չեն կարող հասարակ տուններ ըլլալ, եթե ոչ բերդի, գոնե ապարանքներու պատեր պետք էր որ ըլլային: Այս հետքերը բազմաթիվ են եկեղեցիի հյուսիս-արևելյան կողմի բլրացած բարձրության վրա և անկեց վար դեպի գյուղը եկեղեցիին անջատող ձորը:

Ես չպիտի վարանեմ այս ամբողջ շինությունց հետքերը հեթանոսական շրջանի համարելու, որովհետև քրիստոնեական շրջանին ոչ միայն սրբատաշ քարերով բերդեր և ապարանքներ կառուցանելու սովորությունը ընդհանուր էր, այլ և քանդելով կտեսնենք, որ այդ վայրերը մի ժամանակ ծառայել են քրիստոնեից համար իբրև գերեզմանատուն. այդ գերեզմանները պատահեր են սենյակներու և սրահներու մեջ և անոնց պատերին թափած մեծամեծ քարերը ծառայել են իբրև խաչարձան՝ առանց տեղերին շարժվելու, պատեն ընկած կամ հիման մեջ նախապես դրած մեծ քարի մը առջև մեծալը թաղել են և նույն քարին վրա փորագրեր են խաչեր և հիշատակարաններ, ասոնց մեջ արձանագրություններ կան, որ մինչև 12—13-րդ դարերը կհասնին:

Գյուղացիներու պատմելով այստեղերը հաճախ պատահած են հեթանոսական շրջանի հնություններ և գերեզմաններ: Այժմ Միջին Գյուղ անվանված բարձրության վրա, երբ տներ շինելու համար հիմքեր փորելու ժամանակ գտնվել են հեթանոսական գերեզմաններ, քարե փոքրիկ լուսքերու արձաններ, սակայն դժբախտաբար փչացուցել են:

Առաջին անգամ մարդ երբ կմտնենա դաշտի եզերքին և դեպի Ախուրյանի ձորը կտեսնե Բազարանի ընդհանուր դիրքը, անմիջապես կըմբռնե, թե որչափ գորավոր եղեր է մի ժամանակ թշնամու երկյուղը և այդ երկյուղի ազդեցության տակ մարդիկ փնչպիսի՝ տաժանելի կլանք անցնելու կպարտավորվին:

Դաշտավայրի եզերքին մոտենալով հանկարծ կը դարձվի աչքի առջև մի ընդարձակ խոր փոս, որուն

մեջ ոչ այլ ինչ կտեսնվի, բայց եթե ահագին ապառաժներու կույտեր. բարձրաբերձ ժայռեր, խորախոր փոսեր, նեղ ու ոլորուն կիրճեր, մինչև գետին եզերքը և այսպես կտես հետիոտն ճանապարհորդի մը համար, գրեթե մի ժամ: Երկյուղը և սարսափը պարզապես բերր ահալի ժողովուրդը խցկեր է այս ապառաժուտ քարքարուտներուն մեջ գոյություն պահպանելու համար, և զարմանալին այն է, որ այդ գոյության պահպանության համար այդ քարերուն և ապաժառուներուն կյանք ու կենդանություն են տվել: Բացի գետին շուրեն քարքարուտ լանջերուն մեջն ըխող առատ ջուրերը քաջալերություն և ուժ են ներշնչել հալածական ժողովուրդին, մեկ կողմն սկսեր են մաքրել այդ տեղերը ապառաժներեն և այգիներ ու պարտեզներ տնկել ընդարձակ տարածության վրա, այնպես որ Մրենեն հետո Բազարանն է, որ պիտի մրցի իբրև Անիի բազմամբոխ ժողովուրդին մրգեղեն մատակարարող: Թ՛ւ և այդ ջլապինդ ժողովուրդին անպարտելի ուժը չէ կարողացեր ձորը, կամ ավելի ճիշտ, այդ փոսն իր լեռնացած ապառաժի կույտերին բոլորովին ազատել. դեռ ամենամեծ մասը կմնա, սակայն ինչ որ ալ ըրեր են, արդեն շատ մեծ փաստ է այդտեղ ապրող հին ժողովուրդին տոկուն ու չարքաշ կյանքին. երկրագործության և մշակության մեջ ունեցած հմտությունները ինչպես կըսեն ռամկերեն, քարեն հաց հանելու հատկություններուն: Այսօր ներկա գյուղացիք հիներուն թողած պատրաստ հողերը միայն կմշակեն, այն ալ ամբողջովին մաքրել դեռ չեն կարողացած և շատ տեղեր վան ու կտեսնվին, որ ի հնումն այգիներու և պարտեզներու տեղեր են եղած: Հայտնի են անոնց պատերն ու սահմանները, սակայն կմնան խոպան, որովհետև թնական ունէ պատահարներով մեջը քարեր են թափել, կամ ունէ շինություն քանդակը և բեկորները մեջը բլրացել են:

Բազարանի փոսը հյուսիսն հարավ երկնցած է, իսկ արևելքն արևմուտք մի քիչ նեղ շափ ունի: Մոտերուն կանցնի Ախուրյանը, սակայն առհասարակ ամեն տեղե դաշտավայրին անտեսանելի է այս թաղարտարան փոսը մինչև եզերքին մոտենալը: Հյուսիսային կողմը կգտնվի բերդը, իսկ հարավային ծայրը՝ բարձր տեղի մը վրա ս. Թեոդորոս եկեղեցին:

Բերդը ունեցած է ի հնումն մեծ տարածությունը որձաքարի պարիսպ, որուն մեջ շրջափակված են երեք հատ զանազան բարձրությամբ բարձր քարածայրեր, այս շրջափակին մեջ է եղած հին քաղաքը, որուն մեջ դեռ արդ ճշմարելի են բնակությանց անթիվ հիմունքներ պինդ որձաքարով շուրջափակ, և խիստ հաստ պատերով մեծամեծ շինությունց մնացորդներ անթիվ են և այսօրվան քարքարուտներու մեծ մասը բոլորովին անբնակ կերպով այդ քաղաքի մեջ շինությունց փլատակներն են առաջ եկած, այնպիսի խոշոր զանգվածներն հյուսված պատերը, որ ներկա ժողովուրդի համար դժվար է երևցած նույնիսկ անոր փլատակներն գոյացած քարերն իսկ տեղեն շարժել: Այս փլատակներն ալ հավանորեն հին հեթանոսական շրջանի մնացած հետքեր են. որովհետև անոնց վրա քրիստոնեական շրջանը իր որոշ դրոշմը դրած է իր սրբատաշ քարերով և կրաշաղախ շինված պատերով զանազան քանդակագրերով:

Միջնաբերդ անվանվածը կգտնվի սույն մեծ քաղաքորմի կամ բերդի պարսպի հարավային արևմտյան կողմը երեք բարձր քարածայրերու ամենաբարձրին գագաթը:

Փոքր տարածության վրա ամբողջովին շրջապատված է եղած կոփածո քարե կրաշաղախ պատերով, և տեղ տեղ բուրգերով, մի դուռ ունեցեր է հարավային ծայրին, հյուսիսն հարավ նեղ ու երկայն դիրքով է բերդին ներսը ժայռին ձևին պատշաճելով. հյուսիսային ծայրին եղեր է շինած սբ. Գեղորգ եկեղեցին. թեև բացի արևելյան պարզ պատեն ոչինչ չէ մնացած. մնացյալ մասերը ամենն ալ նոր են շինած. եկեղեցիի վրա ուշագրավ են Մրենեն բերված գեղեցիկ մանվածաճյուղա քանդակով խաչքարերը, մանավանդ դուռն ճակատը դրված ճերմակ քարի վրա փորված մի ընտիր խաչքար, որ միայն հիացում կպատճառե ճարտար փորագորդին ճաշակին և հմտության վրա:

Միջնաբերդին մեջ մնացած են ապարանքի հիմքեր զանազան բաժանումներով, իսկ պեղիսպներն մի կիսականգուն բուրգ, կիսաբոլոր ճակատը դեպի հարավ արևմուտք. այս բուրգին յուրաքանչյուր քարին վրա կնկատվին զանազան բարձրաքանդակներ, թեև ինձի հազիվ նշմարելի եղան անոնց քանդակները. թեև տեղ տեղ կան իսկական քանդակներ:

Տեղին անհարմարության պատճառով անկարելի եղավ մանրամասն զննել. մյուս երկու բլուրներն ալ, որոնք հաջորդաբար շարված են կարծես արվեստական կերպով դեպի արևելք, անոնք ալ ունեցեր են թե իրենց արևմտյան շրջապարիսպները և թե մեջը եղեր են ապարանքներ, որոնց հոյակապ մնացորդներ դեռ կմնան. միջինին մեջ կան այժմ վաճառակապ սենյակներու մնացորդներ:

Բերդի ուղիղ հարավային կողմը բավականին մեծ կլակ մի եկեղեցի, որն որ դատելով իր քանդակներու ունեն 10—11-րդ դարուն գործ պետք է ըլլա: Այս եկեղեցին շինված է ուղղակի քաղաքորմի պարիսպին կից և արևմտյան պատը գրեթե դրված է հին պարիսպի պատին վրա:

Բերդին հարավ արևելյան կողմը Ախուրյանի մյուս ափին վրա, կա մի այլ եկեղեցի բարձր բլուրի գագաթին, որը ինձի չհաջողվեցավ զննել տեսնելու, այդ եկեղեցին ալ ունեցեր է, համեմատելով իր մեծության, չափավոր մեծությամբ շրջաններ, շուրջը բրգաշար, որոնց մնացորդները դեռ կերևան հեռվին. եկեղեցին ութանկյունի է. բոլորակ թմբակավոր կոնսալե գմբեթով և երևույթն հայտնի է, որ այդ եկեղեցին ալ չպետք է որ անցնի 11-րդ դարը:

Ուսումնասիրության ահագին նյութ կմատակարարեն Բազարանի դեպի Մրեն գնալու ճանապարհին վրա անմատչելի քարածայրերու վրա և ծիրպերու նման փորված քարայրերը, որոնց մասին նույնիսկ առասպելներ կան ստեղծված ժողովուրդին բերնովը. մանավանդ մեկուն համար՝ տեսնողներ հիացումով կնկարագրեն անոր մեծությունը, ընդարձակությունը և դիրքին ահավորությունը: Ցածեն հայտնի է միայն նույն քարայրին բերանը, և ձեռագործ փորված ճանապարհը ուղղահայաց կերպով կտրված ահավոր քարածայրի

կտրածքին վրա, բայց ինձ համար զանազան պատճառներով անհնար էր մոտենալ այնտեղ:

Մինչև Մրեն հասնելը և Մրենի քարափը բարձրանալը հաճախ կտեսնվին Ախուրյանի արևմտյան կողմի սարերուն լանջերուն և բլուրներու գագաթներուն վրա անառիկ բերդերու և պարիսպներու մնացորդներ, այնպես առանց հետաքրքրության մնացած և այնպիսի վիճակի մեջ են այսօր, որ պարզ հայտնի է, թե դարերի ի վեր այստեղերը մարդկային ոտք չէ կոխած. ոչ ճանապարհ կա, ոչ մոտենալու դյուրին միջոցներ: Քարեր մազլցելով միայն կարելի էր մոտենալ այդ տեղերին. կցավիմ, որ ես շունեի երիտասարդական կտրով և ուժ, որպեսզի առանց այցելուվյալս չթշուկեի այդ տեղեր:

Բ Ա Պ Ն Ա Տ Ը

1909 թ. հուլիսի 16-ին եկա Բազաջուր:

ԺԱ-րդ դարու հայ ճարտարապետության բոլոր բնորոշ հատկությունները իր վրա կամփոփե բուն տաճարը ս. Աստվածածին անունով: Vouite pendentif-ներու վրա անված գմբեթը դրսևաց բոլորովին բոլորչի առանց սյունի, ներսն՝ բոլորակ և կանոնավոր վեղարով, գմբեթը կրող շրջա կամայնները թե՛ կատարին վրա թե՛ բեկում ունին, այսինքն աղեղները աչ ու ձախ տարբեր կենտրոնն առնված, և թե՛ ստորին մասը, ուր կվերջանա սյանց խոյակներուն վրա, զգալի պայտաձև թեքված են դեպի ներս: Արևելյան և արևմտյան կողմերու որձախանց խոյակները բոլորովին տարբեր են, արևելյան կողմի խոյակներ նախնական ձևի (հայտնի մեջ) moulure-ներով կազմած է, իսկ արևմտակողմիները երկուքն ալ ստալակատի նմանող տաշվածք ունին, իմ կարծիքով այս վերջինները 13-րդ դարու մոտ նորոգության մը հետևանք են: Այստեղ ոչ միայն մայր տաճարի մեջ, այլ ամբողջ տաճարներուն և գավաթներուն մեջ նկատելի է մի բան, հյուսիսային կողմերը պատուհան ամենակին շունի երեք եկեղեցիներն ալ, իսկ հարավային կողմերն ալ թեև ունին, սակայն դրսի կողմի բացվածքները չափազանց նեղ են (Աստվածածնի տաճարի գմբեթը միայն բացառություն է, դրսանց համեմատաբար լայն է). ասոր պատճառը թերևս ձմեռվան սաստկությունն է: Արևմտյան մեծ գավաթին պատուհաններն ալ նույնպես 13—15 սմ. լայնություն ունին, թեև այստեղ հյուսիսային կողմն ալ պատուհան ունի երեք հատ՝ երեք որմակամարներու ներքև:

Տաճարի որմասյունները լիովին կհիշեցնեն Անիի Մայր եկեղեցի որմասյունները՝ գրեթե նույնչափ ալ մաքուր շինված: Հատակի վրա սալերը դեռ մասամբ կմնան: Արևելյան կողմը սեղանին երկու թուղբը փոքր մատուռ պահարանները երկհարկանի են. արևելյան փորանք բոլորովին քանդված է և տեղացիներու ըսելով վերջին առաժնեքական պատերազմի ժամանակ (1878 թիվ) թնդանոթի ուղղումով է քանդված մեջը թուրքեր ապաստանած ըլլալուն համար:

Տաճարի դրսի ճակատներու վրա ոչինչ չեղևեր գրեթե, թեև շատ պարզ շինված է, սակայն եղածն ալ ծածկված է. հետնագույն գավաթներու շինությունը:

արևելյան, հյուսիս և հարավային կողմերն ունին սովորական նիշեր. կտորի պսակները անհայտ են, մեծ մասամբ շինություններով ծածկված ըլլալուն համար,

բայց մնացած մասերն ալ քանդված են: Արևմտյան մտից դուռը, որ նույն կողմի գավիթին վրա կբացվի, զարդարանդակներ չունի, բացի երկու

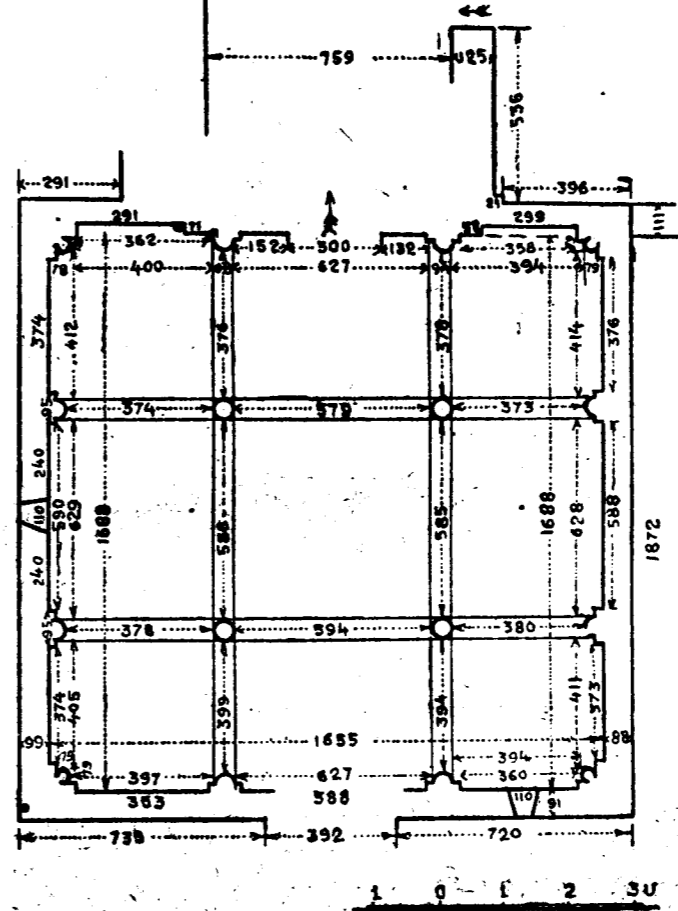
Նկ. 104. Բազմաշրթ մեծ եկեղեցու գավթի ներքին տեսքը

կողմին վրա կամարակիր զույգ սյուների, արտաբուստ քառակուսի է եղած՝ մուլյուրափոր բարավորով, իսկ տաճարին մեջ կհասարդորակ վերջավորությամբ: Նմանապես հարավային դուռը: Բազմաշրթի շինությանց այս կտորի մեջ ամենամեծ տեղը կբռնեն Աստվածածին տաճարին արևմտյան գավիթը, թե՛ մեծությամբ և թե՛ ճոխությամբ: Չևր գրեթե քառակուսի է, չորս միջին մեծ սյուներու վրա կազմված է ստալակտիտ քանդակված գմբեթ մը, իսկ մյուս մասերը զանազան ձևով առաստաղներ են: Աննման ճարտարությունը շինված է գավիթի արևելյան կողմի տաճարին դրան առջևի մասի առաստաղը: Մարդ պահ մը շուգե աչքերուն հավատալ, երբ կտեսնես թե զանազան գույնի քարերով, ինչպես կազմած են կամարիկներ և այդ քարերուն երբեմն լայնությունը 5—10 սմ. շանցներ. երկար շերտեր քաշված և իրարու միացուցած են կաղապարի վրա, բայց այնպիսի ճարտիկությամբ, որ

դեռ մինչև այսօր քարերուն գույներն միայն կորոշին անոնց տարրեր կտորների կազմած ըլլալը: Այս առաստաղին երկու կողմն ալ, նույն ձևին մոտ, տարբեր գույնի քարերով կամարիկներն կազմած, կենտրոնին վրա հարթ մակարդակ ստացած առաստաղներ են, որոնց շորս անկյունները ստալակտիտ քանդակված: Միջին մասի հյուսիսային և հարավային պատերուն կցված առաստաղները բոլորովին հորիզոնական ձևով մոզայիկներ շինված են: Նույն ձևով են նաև արևմտյան մտից դրան վրա եղած առաստաղները, բայց ասոր երկու քովերը եղած բաժինները voût d'arcête ծածկված են: Այս գավիթը, բացի միջին գմբեթավոր մասեն, մնացյալ բոլոր մասերը եղեր են երկհարկանի: Արևմտյան պատին մեջն նկատելի է սանդուխտ վեր բարձրանալու համար, սակայն մուտքը բոլորովին անհայտ է քանդակվածքներու պատճառով: Արևմտյան կողմը, բացի պատեն, ծածկը բոլորովին վրած է, սակայն մյուս մասերը մեծ մասամբ դեռ

ապահով միճակի մեջ են, թեև կան հարավային և հյուսիսային պատերու վրա ալ քանդակվածքներ, սակայն նորոգությունը այնքան դժվար չէ:

կեկի ժամանակ, իսկական բնակիչ են եղեր այս գյուղացիք կարսի մոտ Բերդի գյուղացի, այժմ ալ գյուղյուն ունի այդ գյուղը:

Նկ. 105. Բազմաշրթ մեծ եկեղեցու գավթի հասականից

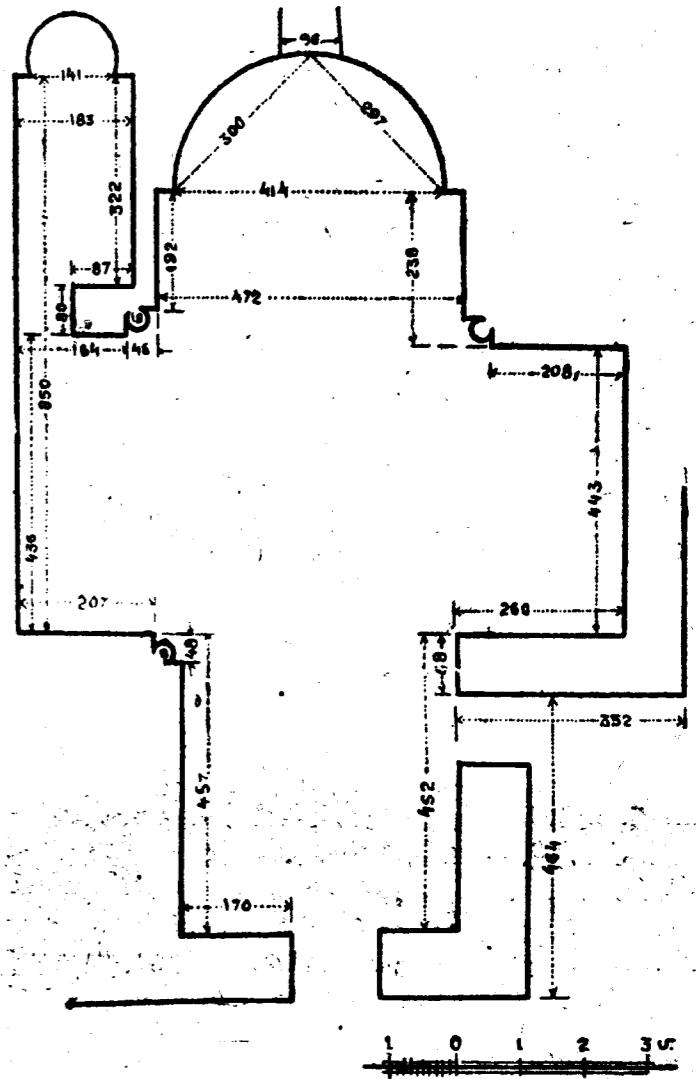
ՀԱՄՓՈՐԴԱԿԱՑ ԵՐՐՈՐԴ ԾՈՑԱՏՆՏՐ
(Արխիվի № 33)
Օ Ր Թ Ա Ք Ի Լ Ի Ս Ա
1914 հունիս 9

Օրթաքիլիսա եկեղեցվո այժմյան անունը ս. Աստվածածին. ավանդական անունը՝ Տիրանափոր: 125 տուն բնակիչ: Գաղթականության ժամանակը՝ 1830 թ. եղել են 25 տուն: Քեֆլի գյուղը բաժանված է այս գյուղին 1862-ին՝ 20-ի շախ տուն:

Եկեղեցին հնում դուռ ունեցեր է թե՛ հարավեն և թե՛ արևմուտքեն: Այժմյան դուռը նոր բացված է նորոգության ժամանակ գյուղացիներու ձեռքով: Հրդեհը մեծ վնաս պատճառեր է այս եկեղեցիին անհայտ ժամանակի մեջ, այժմ հետքեր կտեսնվին հարավային պատին վրա թե՛ ներսեն և թե՛ դրսեն: Պատերուն վրա վարդապետներու քարտաշի նշաններ կան Բ. Գ. * այս ձևերով:

ՂՈՒԻՐՁԱՆ
1914 հունիս 18

Կամերալի 70 տուն, իսկ իսկականը՝ 110 տուն: Անիական եկեղեցի իրենց շինած: Գաղթած են Պան-

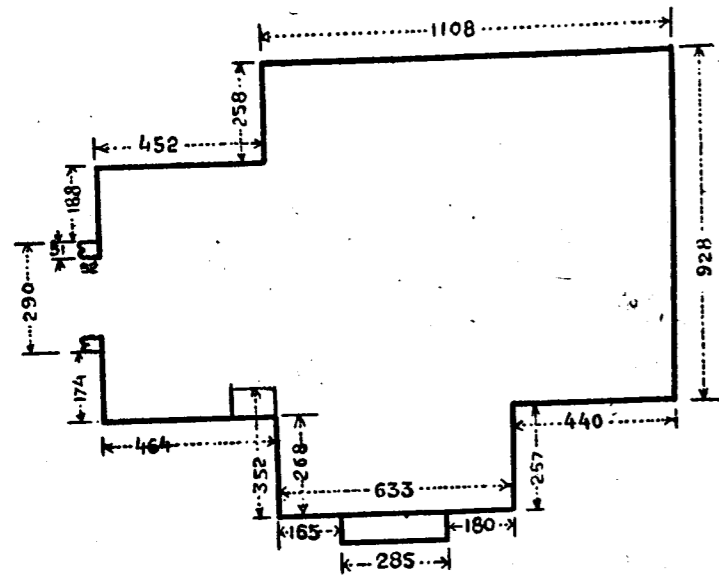

Նկ. 106. Օրթաքիլիսայի Աստվածածին եկեղեցու հասականի ներքին տեսքը

Ռուսիանի այժմյան գյուղն ըստ երևույթին հին ուղարտական ամրոցի մը մեջ է. գյուղի հարավային կողմեն կանցնի Մանթաշի ձորին շուրը, այդ կողմն երևում են բարձր քարափներու հետ միաժամանակ հրահրական, որձաքարն շինված պատերու մնացորդներ, այս պատերուն ներքևի քարափներն մեկուն վրա է փորագրված բեռնագիրը՝ քարայրի մը բերանին: Այստեղ գետի հոսանքին հետ կան ջրադաշտներ, որոնց այժմյան առունները շինված կերևին նույն իսկ ուղարտական շրջանեն (Ռուսիանից դեպի հարավ Ղալաի բերդը Մանթաշի ջրի ափին, Ռամ Ալի գյուղից թիչ վերև): Ղուլիջանի հյուսիս արևմտյան կողմը կիցա Ռուու. Գերն ըսված ձորը, որ ամենայն հավանականությամբ Հադիճի արձանագրության մեջ հիշված Ցամաֆ ձոր ըսվածն է:

Ղաարմ Ալի գյուղին կից, որ մոտավորապես մեկ և կես վերստ հեռու է Ռուլիջանեն, կա մի ջրաղաց, որուն ավանդական անունն է Դալի Դակիրթան: Այս ջրաղացը գործություն ունեցեր է նախքան այժմյան գյուղացից

տեղն հաստատվելը հին շրաղացի ավերակին վրա շիներ են նորը:
Ղուկիչանի մեջ նշանավոր երևույթ է բնցի բևե-

Ա. Պ. Ա. Ռ. Ա. Ն
Հունիս 21

Առավոտյան ճանապարհովեցա դեպի Ապարան* և այցելեցի գյուղի արևելյան կողմի բարձր հրաբխային բլուրները, ուր կան բազմաթիվ ուրարտական պատերու մնացորդներ, նաև շատ քարայրներ և ստորերկրյա անցքեր: Արևելյան կողմի ամենեն բարձր բլուրին վրա պատերը երեք կարգ շրջապատված են ինչպես Կարսի Քորոզլու բերդի վրա, սակայն այնտեղ հազիվ հետքերը մնացել են պատերուն:

Ղ. Ա. Ռ. Ա. Ն. Ո. Ռ. Ղ.
Հունիս 22-ին

Այսօր մեկնեցա դեպի Ղարանլու գյուղը. մեկ ժամեն հասա գյուղը և բարձրանալով մի կիլոմետրի շահ սարահանի վրա գտնվեցի, հասա վանքին մոտ, խիստ սիրուն փոքրիկ մատուռ մը կա հյուսիս արևմտյան կողմը: Ինքը շատ փոքր, սակայն անպայման կպատկանի 7-րդ դարուն. խիստ հետաքրքրական են քիվերը, գլմբերը ու թանկարկուտի է, իսկ քիվը լայն վերևի ճակատի մը ներքև պարզ կիսագունդերու շարք մը ունի վերևի ճակատին զուգահեռական, իսկ ներքևի քիվերուն վրա փորագրած են բոլորակներ. մատուռի անունն է Թուխ Մանուկ: Այս մատուռի մասին տեղացիք կպատմեն առասպել մը:

Ղարանլուի արևելյան կողմի ավերակ եկեղեցին կրաշաղախ պինդ մանր ու խոշոր որձաքարով է շինված:

Կամարները պայտած և չեն, սակայն ճիշտ ձվաձև, մեջը հավանորեն ծեփված է եղեր, խորանին սեղանի մասերը միայն սրբատաշ են, պատերու բարձրությունը 110-են մինչև 120 սմ: Այս վանքի անունը Մըխի վանք է, որովհետև մոտի արտի սեփականատերը Մըխե անունն ունեցեր է, իսկ հին անունը անծանոթ է:

Մ. Ո. Ղ. Ա. Ս. Ո. Ռ. Ս.
Հունիս 23

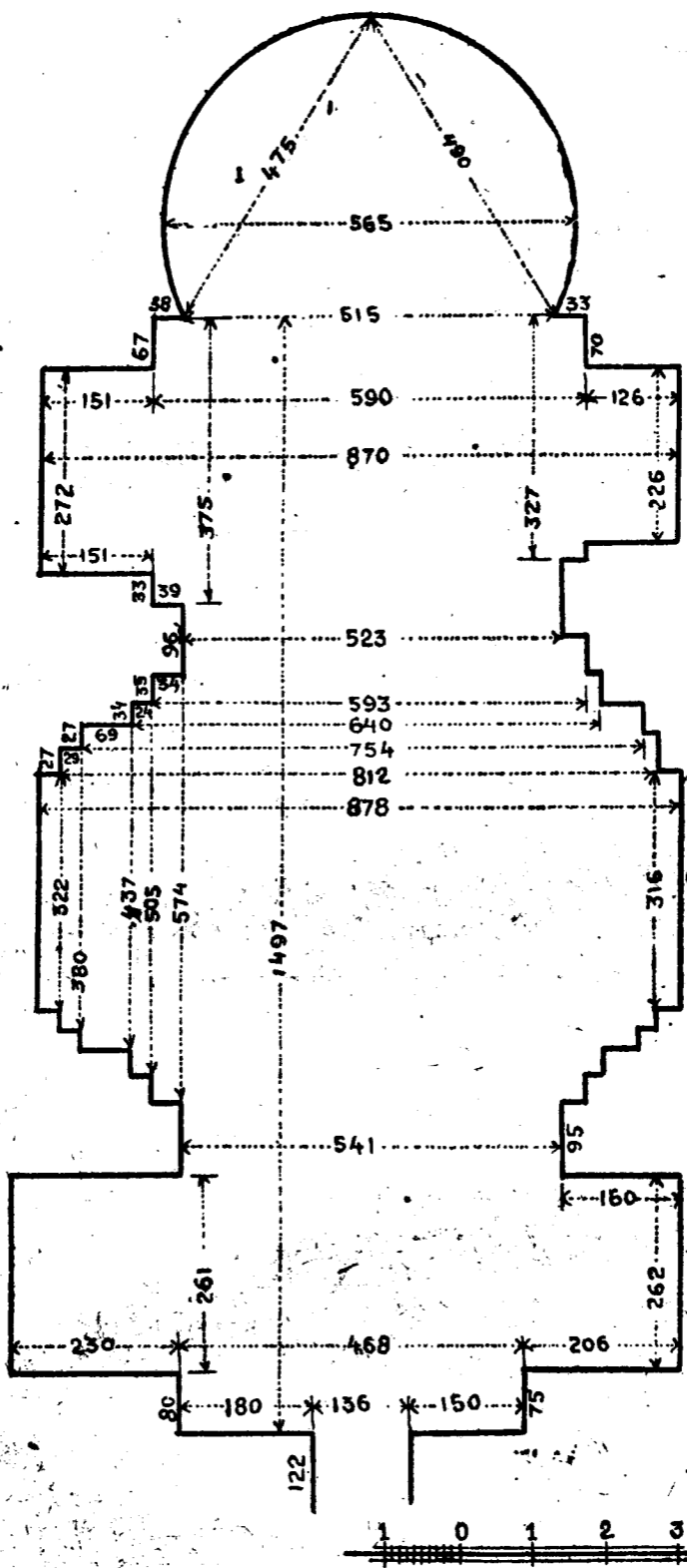
Այսօր գնացի Մոլլաղատում գյուղը, ուր շահագրգիռ գերեզմանատան միջի հնագույն մատուռի կամ վարարանի և գյուղի եկեղեցվու հատակագծերը:

Որմայրոյակներ կան երկու հատ գերեզմանատան մատուռի մոտերը, հավանաբար մատուռի արտաքին որմասյուններու խոյակներ են:

Գերեզմանատան մեջ կար հնագույն ձևի կոթողա նման մի գերեզմանաքար, առանց քանդակի, միայն նման մի գերեզմանաքար, առանց քանդակի, միայն

* Հաճի եսիլին զուրս գալու պահու նկատեցի արևելյան կողմի սուր քարքարոտ բլուրի գլխին ուրարտական պատի մը բավական երկար մնացորդ:

անկյունները կլորացված են, իսկ ավելի վերև կա նրժան մի ուրիշ գերեզմանաքար նույն ձևով տակավին կանգուն, իր խորանարդ պատվանդանին վրա ունի

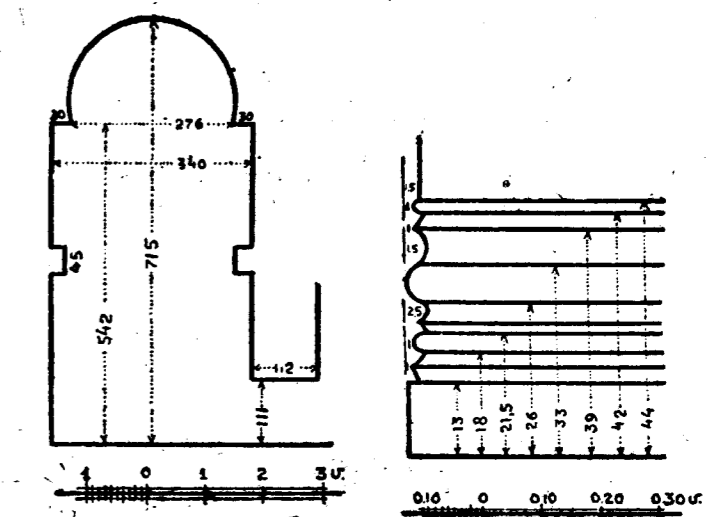

Մ. Ո. Ղ. Ա. Ս. Ո. Ռ. Ս.
Հունիս 23

կիրովածքներ, սև հրաբխային քար է և վրան քանդակված է նուրի նմանող պտուղներ ուրուն ցողունի վրա: Կան ուրիշ պատվանդաններ և մոտակա արտերու մեջ, սակայն վրայի քարերը անհայտացած են: Հետաքրքրական է այս գերեզմանի հարավ արևելյան կողմերը հը-

կայական ժայռի մը վրա փորված մի գերեզման բավական խորը. շուրջը շինված է նաև կափարիչին տեղը, սակայն կափարիչը անհայտացած է, անհայտ ժամանակ:

Այս գյուղացիք գաղթել են 1828 թվականին և հիմներ են այս գյուղը 1830 թվին: Գլխավոր եկեղեցին, որ գյուղին մեջ է, նորոգված է մեծ մասամբ, հաղիվ մնացեր են մի քանի մասեր նախնական շինություններ, միայն հրաշքով մնացել է հյուսիսային պատին վրա որպես ցցված մի որմասյան մաս իր խոյակով, որ ցույց կու-

Նկ. 199. Մոլլաղատում գերեզմանատան մատուռի հատակաձևը ներքին շահերի տեսքից
Նկ. 200. Մոլլաղատում գերեզմանատան մատուռի ներքին որմասյունների խորքի տեսքից մեկը

տա թե մի ժամանակ ունեցեր է արտաքին սրունքաբաժ, աստիճանները եթե ոչ նախնական, գեթ բավական հին են, նախնական շինքը համենայն դեպս 5-րդ դարու շինությունց պարզ հատկանիշները կլին. այժմ գմբեթ չունի, փայտով ծածկված է, բայց ի հնումն գմբեթ ունեցեր է, պատուհաններն ոչ մեկը իր նախնական վիճակին մեջ չէ, որով հետք լինել նախնական ոճը որոշելը Հյուսիսային կողմի քնավ պատուհան չէ ունեցեր: հարավային կողմիցն են ալ երաշխավորյալ շին հարազատության կողմանի:

Սյունաքարի հաստ և երկար սյուները, որոնք թափված են եղեր գետին, ճեղքելով մանր քարի վերածներ և գործածել են եկեղեցվու վերանորոգության մեջ: Գյուղի հարավային կողմը կա նաև մի ուրիշ մատուռ, հին գերեզմանատան մեջ գտնվածին մոտավոր նմանությամբ, գրեթե միևնույն շահով ունի երկու դուռ հյուսիսին և հարավին. գյուղացիներն մեկը շահագործում է այս ավերակը Թուխ Մանուկ անունով սրբատեղիի վերածելով: Գերեզմանատան փլատակ մատուռի մեջն գտնվել են կղմինդներ, որոնցից մեկ օրինակին ձևն ու չափն է այս ուրվագիծը (Նկ. 201). այս կղմին-

Նկ. 197. Օբթաբեկում Առավանդի եկեղեցու հատակաձևը արտաքին շահերը

ուղիք արձանագրություններ բազմաթիվ քարայրերը, որոնք փորված են պինդ որձաքարի մեջ, համեմատելով Անիի քարայրերուն այս տեղիները շատ ալ ընդարձակ են, ոմանք անցքի նման երկար են, ոմանք ալ լայն ու ընդարձակ փորված: Չափազանց շատ կան հեթանոսական գերեզմաններ, գյուղացիք միշտ վարուցանքի ժամանակ գտնում են գերեզմաններու հատուկ իրեղեններ, սակայն իրենց տգիտության պատճառով ոչնչացնում են շատ կարևոր հնություններ: Մի զոնիչանցի ինձ բրոնզյա գոտի տվեց:

Ա. Ռ. Վ. Ա. Ռ.
Հունիս 20

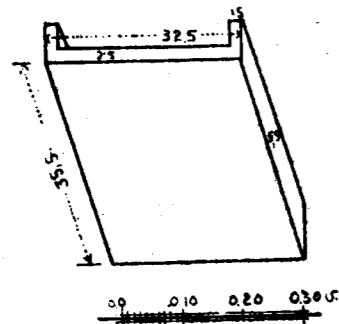
Արևիվալի գյուղը 1886 թվի կամերայնի հաշվով 113. այժմ 210—215 տուն. գյուղին մեջ կա հին ավերակ եկեղեցի և հին գերեզմանատուն, դեպի արևելք մոտակա բարձունքի մը վրա կգտնվի ուրարտական մի բերդի մնացորդ:

Այս գյուղի եկեղեցվու մեջ կա մի ձեռագիր ավետարան, որուն մեջ կան շատ մը կրոնական պատկերներ, ի միջի այլոց հետաքրքրական է մի պատկեր՝ Առաքելոց հոգեգալստյան ժողով, որուն մեջտեղը առանձին մի շրջանակի մեջ նկարված են երեք մարդ. մեկը խոզի գլուխով, զգեստավորված երբայնպես հագուստով:

Արևիվալիի և Հաճի եսիլի մեջտեղի հայ գյուղը, ուրկեց լավ կերել Արագածը, անուն է Գիողաղեբե: Հունիս 20-ին երեկոյան գնացի Հաճի եսիլի գյուղը, որն ունի հարյուր տուն, իսկ կամերայնի՝ 41 տուն, մեկ

կրճերին երկու հատ այժմ կկառնվին դյուղի եկեղեցի մեջ:

Գնթունյաց իշխանին արձանագրությունը եկեղեցվո

Նկ. 201. Մալազուտի եկեղեցու ծածկի կզմիտքների մեկ ձևը

մեջ հյուսիսային պատին արևելա-կողման դեպի սեղանին կողմի որմասյան վրա կգտնվի:

Մ Ա Ջ Ի Ք Լ Ո Ւ

1914 հուլիս 20

Ալեքսանդրոպոլիս մեկնեցա Մաշիթու, որտեղ տեսա հնագույն շատ հետաքրքրական մի եկեղեցի արտաքուստ ուղղանկյուն խաչաձև: Հյուսիսային պատին վրա կային զանազան արձանագրություններ, որոնցմե մեկը ուսուցիկ տառերով շատ զեղեցիկ քանդակված:

Ա Ր Ք Ի Կ

Հուլիս 24

Աչուր առավոտյան Հատիճեն գնացի Արթիկ տեսնելու համար միայն:

Չափազանց հետաքրքրական են երկու եկեղեցիներն ալ միանգամայն, մեծ եկեղեցին ըստ ամենայնի 7-րդ դարին, հատկություններ ունի անվիճալ, իսկ փոքրը ավելի հնագույն:

Այս երկու եկեղեցիները տեսնելու հետո գնացի նաև Լմպատա վանք կամ սբ. Ստեփանոս ըսված փոքր եկեղեցին, սա ևս անպայման 7-րդ դարուն կապականի: պանդանտիվ գոյություն չունի:

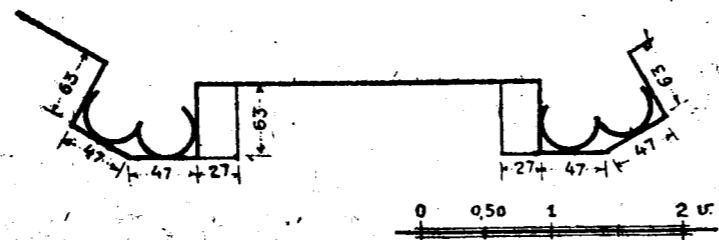
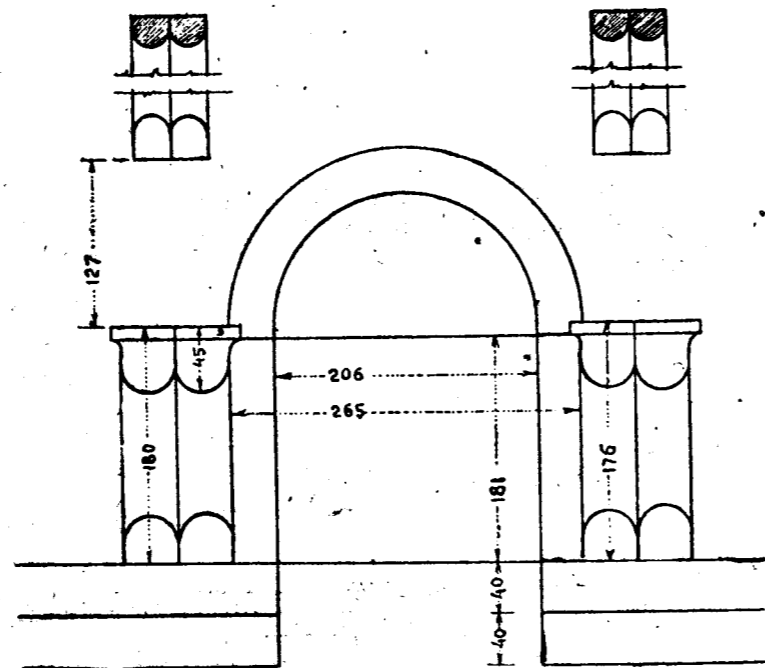
Տրոմպներով և մանրիկ աղեղներով կազմված է գմբեթին խորհիվը, բացի ուրիշ շատ մը ուշադրավ երեւոյթներն կա մի փոքր ավազան, խաչաձև փորված, միջի կողմին շատ նման Զվարթնոցի շարժական ավազանին, այս փոքրը փոխանակ քանակությամբ ուժանկյունի է և հետևապես ժամանակ հարմարեցված սեղանի ձևակաղմին որմասյան մոտ:

Ք Ա Ջ Ե Ա Յ Ի

Գավթի պատուհանները ներսին 90 սմ. են և տեսահամար բարձր, իսկ դրանց 13—15 սմ. են, հավանաբար ցրտի սաստկութեան պատճառով: Պատերու վրա

բացի թաղամթիվ արձանագրություններն, ուրիշ տեսակ զարդ չկա, քարերու անհամեմատ մաքուր տաշվածքն ու շարվածքն է գլխավոր զարդը այս գավթին մեջ:

Արևմտյան մտից դռան վրա կա ներքուստ խաչաձև, իսկ արտաքուստ բոլորակ պատուհան մը: Ընդհանուր առմամբ դատելով ոճը և ճաշակը ժԲ և ժԳ դարերու մեջ պետք է շինված ըլլա այս գավթիքը, ոչ թե

Նկ. 202. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին արևմտյան մուտքը

միաժամանակ տաճարին հետ: Գավթի ուշ շինված չինելը ապացուցի չի կարողանա, որովհետև շատ պարզ է, թե ինչպես կպցուցեր են տաճարին պատին, սակայն որչափ հետո են շինած, այդ հայտնի չէ. այս տեսակ գավթիքներու շինությունը հայոց մեջ ժԳ դարուն կը պատկանի:

Տաճարը (մեծ) մի ժամանակ ծեփած և նկարած է եղեր գմբեթով միասին, հյուսիսային պատին վրա դեռ մնացած կան նկարներու հետքեր: Գավթին տաճար մտնելու դռան երկու քովը բարձրություն մը շինված է ինչպես Հռոմոսի վանքին մեջ:

Գավթի հատակը երկու աստիճան ցած է տաճարին: Գավթի մեջ տաճարի դռան առջև երկու գրեղման կա, որ այժմ եզրինը ուժատառեղի շինած խունկ կձխեն:

Հարավային գավթի կամարները plein cintre են, երկու փոքր մատուռներու մեջ շինված փոքրիկ խորանին, ճակատը ներկված է եզրը ճերմակ և կարմիր գույներով:

Հարավային կողմի մատուռին դռան վերնասյամբ զարդարված է հունական երկար աստամնաշարով:

Ջ Ր Փ Ղ Լ Ո Ւ Ի Կ Ա Մ Ո Ւ Ր Ջ

Քարերու նշանները կիսակամարին մեջ: Վրան մեծ քարերով սալահատակված է եղեր երկու կողմեն բարձր պարապետներ:

Տ Ա Յ Լ Ա Ր

Գմբեթը իսկական եղեր է 8 անկյունի գոտիի մը վրա ներքենն աղեղիկներով միացած մեծ աղեղները, բայց հետագայի նորոգության մը ժամանակ փոխեր են և պարզ պանտանտիվ շիներ են, սակայն մեջը հարավ արևմտյան անկյունը մնացել է հին ձևով:

Նկ. 203. Արթիկի մեծ եկեղեցու արտաքին արևմտյան մուտքը

Շիրակավանի եկեղեցվո մանրանկարն է: Մյուս ավանդատներն ունին խորան, արևմուտքին դուռ ունի եղեր մի ժամանակ, որը խնամքով փակել են, գլխավոր միտքը հարավային կողմնէ, ավանդատները երկհարկանի են: Հարավային դռան վրայի պատուհանի գլխին պսակեն վեր քանդակված է երկու առյուծ՝ առջևները մանր ձագերը կամ եղնիկի նմանող քաներ: Հարավային դռան կամարին քարին վրա արևի ժամացույց: Գմբեթի քիվին շուրջը նկարված կերևա բոլորակներ:

Հ Ո Ւ Մ Ո Ս Ի Ս Ր. Գ Ե Վ Ո Ր Գ

Թեև պանտանտիվ ունի, բայց հին ձևին նման, կեղծ կամարի ձևով շինված է իրեն զարդ:

Ով հռչակատուր գու և մեծանունդ ի վկայս սուրբ Գէորգիոս օգնեա բարեխօսութեամբ Գագկայ շահայնչահի շինողի զվկայարանս զայս քոյով անուանակոչութեամբ ի քոյո յուսանեալ բարեխօսութեամբ:

Սբ. Գևորգի մեջ Անանիա Արշարունյաց եպիսկոպոսի արձանագրությունը գրված է միևնույն ծեփին վրա, որ նաև պատկերներ նկարված են: Հավանական է, որ այս լինի Բագարանի եկեղեցիին նման, ի սկզբան ատանց պատկերներու վերջապես քննելի է, թե Անանիայի օրով պատկերներ կային սբ. Գևորգի մեջ թե ոչ ոչ:

Ո Ւ Ղ Ո Ւ Ջ Լ Ո Ւ

Արևմտյան պատին վրա, դեպի հյուսիսի անկյան մոտ կա մի արձանագրված քար, ուրիշ տեղեք բերված չի: Գույնը դեղին: Արձանագրված դեղնագույն քարի մը կտոր ևս արևմտյան կողմը կա, նորոգված մասին մեջ, ֆրոնտոնին վրա կենտրոնին քիշ դեպի հարավ:

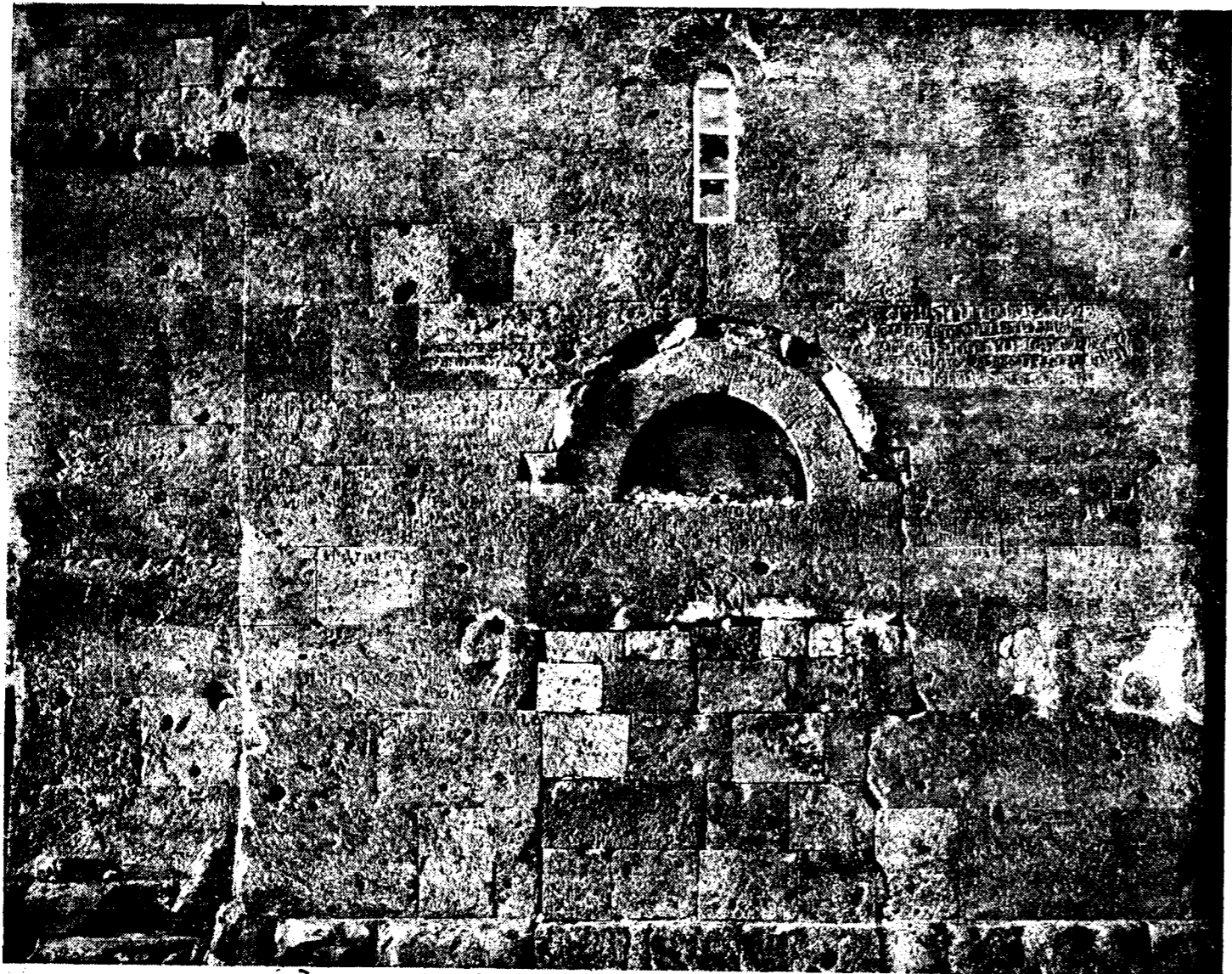
Հատկապես ուշադրության արժանի են հարավային դռան և երկու խորշերու քանդակները:

Տ Ա Մ Ճ Լ Ո Ւ

Տամճուփ եկեղեցին իր բոլոր հատկանիշներով չի կարող 13-րդ դարին ավելի հին լինել. ներքին կողմը խորանին կից և ուրիշ որմասյանց խոյակներու քանդակներն են միայն, որ հին արվեստի հիշողությամբ շինված են: Չորս անկյունի վրա չորս մատուռներ ունի, որոնց ոճը 13-րդ դարուն մեջ ընդհանրացած կերևի: Հիներուն մեջ արևմտյան կողմերը խորաններ բնավ չկան, եթե անոնց խաչաձև քանակուսի, եկեղեցիներ չեն: Ուշագրավ նորոգյուն էր ինձ համար գավթի երկու զանգակատունները՝ եռհարկ, որոնք գավթի հետ միասին շինված են. թերևս չորրորդ հարկ ալ ունեցեր են զանգակատունները. զեթ այսպես ցույց կուտա իր այժմյան մնացորդի բարձրության անհամաչափությունը: Հյուսիս արևելյան կողմին դեռ կանգուն են երեք հարկերը և վրան փրած: Յուրաքանչյուր հարկին մեջ փոքրիկ խորաններ են շինված պատարագի համար: Տաճան և մեկ խորան ունեցեր է այս եկեղեցին, զանգակատան մեջ է խորան ունեցեր է այս եկեղեցին, զանգակատան վերջին հարկի մասին չէ կարելի եզրակացնել, թե ինչ ձև ունեցած էր. և զանգակը ինչ ձևով կախեր էին: Ընդհանուր ձևը ընդհանրապես հետևողություն է բազիլիկի III ձևով եկեղեցիներու. նույնպես մի նորություն չկա գավթի շինության ձևին մեջ, նույն բանը կրկնված է այս տեղ ինչ որ Շիրակի զբոսի մեջ շինված են: Գավթի շինողը արձաններ սյուններ և ուրիշ որմասյուններ ունի չափազանց քանդակված մեծամեծ խոյակներ և խոտալակիտ քանդակված մեծամեծ խոյակներ և խորաններ, որոշ շափով իրարմե տարբեր մուլտյորներով: Սակայն պետք է խոստովանել, որ քանդակներն հռչա-

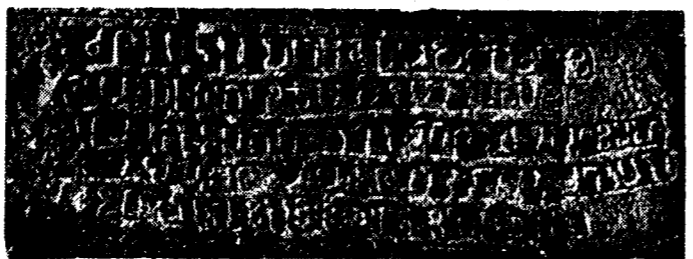
բար ինձ նյութ կար քանի մը օր զբաղվելու: Բայց այստեղի իմ աշխատութենն ավելորդ է. իսկ նյութեր զըրկել, որովհետև այնտեղ իմացա, որ դուք արդեն զրկեիք ձեր սեփական աշխատավորները: Միայն շեմ կար-

ձեր, որ ձեզ հասած լինեիք այն հետաքրքրական գերեզմանաքարերի լուսանկարները, որն այս տարի գրանցելով բերել են վանքի գավիթը: Թիվ 207 լուսանկարը կներկայացնե այդ գերեզմանաքարի Լրկու կողմերը:

Նկ. 205. Մաճիւլուի եկեղեցու հյուսիսային պատի արձանագրութիւնների խումբը

ինձ համար շատ հետաքրքրական թվեցավ մորուսավոր մանուկ Հիսուսը Մարիամի գիրկը նստած: Այս քարն իր պատվանդաններով միասին գտնված է վանքի արևելյան կողմը, մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա՝ արտերու մեջքն, ուր կան ավերակ մատուներ, զանազան խաչքանդակներ և զարդաքանդակներ, ի միջի այլոց նաև 7-րդ դարու հատուկ շափազանց խոշոր տառերով, արձանագրության կտորներ: Հաջորդ պատկերը՝ կներկայացնե Երեմիա երածշտի գերեզմանախանութը, որուն մասին հ. Ալիշանի տեղեկատուները սխալ թվական դրած են (Շիրակ, երես 163): Ոչ թե ժ է թվական, այլ Չ է (1258) թվական ունի շատ պարզ: Թիվ 208 պատկերը Ճգնավորի գերեզմանախաչն է դարձյալ հիշված Շիրակի երես 163-ի մեջ: Ինչպես կերևի այստեղ ՊՄ թվականը սխալ չէ, որովհետև ի տառն արդեն կերևի իսկ առջևի Ա գիրը հազիվ ուղղագծված:

Նկ. 206. Մաճիւլուի եկեղեցու հյուսիսային պատի ուսուցիչ գրերով արձանագրութիւնը

Թիվ 209 լուսանկարը նույնպես հ. Ալիշանի հիշատակած երջանիկ ծերունի Գրիգոր Առաջնորդի գերեզմանաքարն է: Տաճարի արևելյան պատի ֆրոնտոնի մի քիվն է թիվ 210 լուսանկարը, որուն մեջ բարձրաքանդակ տառերով արձանագրված է: Թիվ 211 հյուսիսային

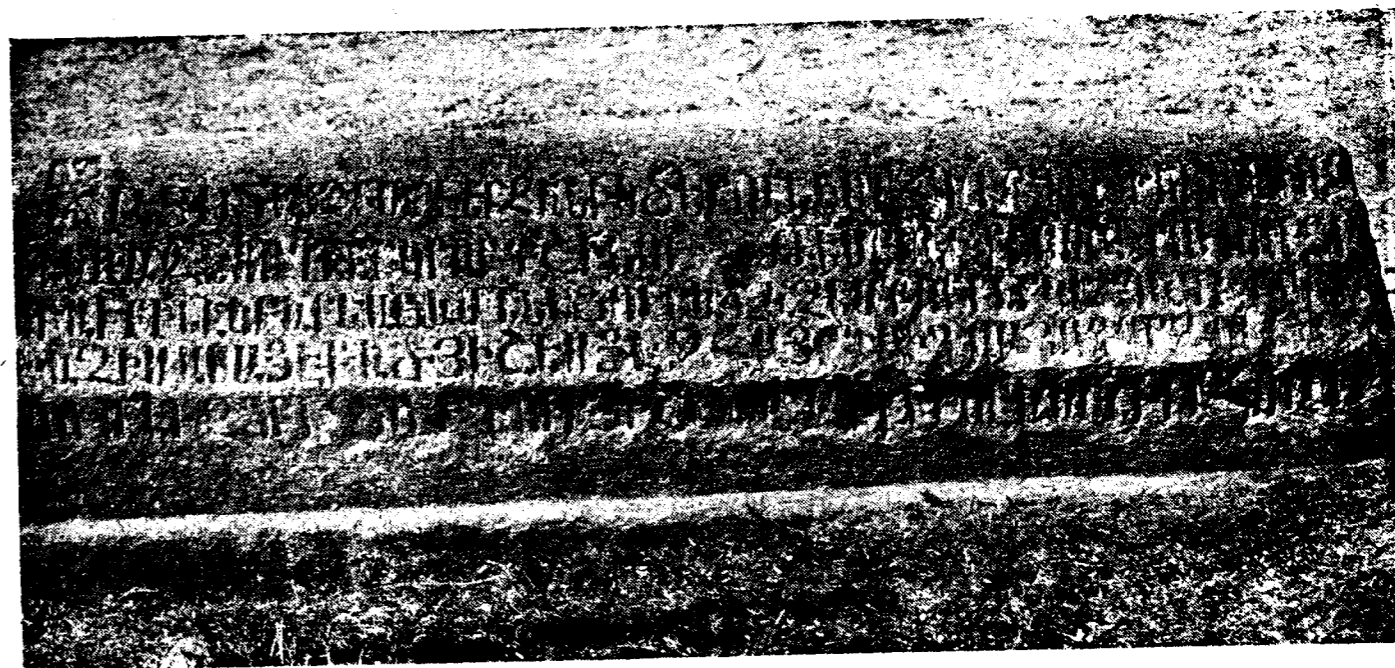
* Այդ լուսանկարը չկարողացանք գտնել, այդ պատճառով էլ տեղը բաց է մնում: Կազմող

Նկ. 207. Հառիճի քառակող կթողը (Հայաստանի Գեղական Գառմական Բանդարան)

Նկ. 208. Ճգնավորի գերեզմանախաչը Հառիճավանքում

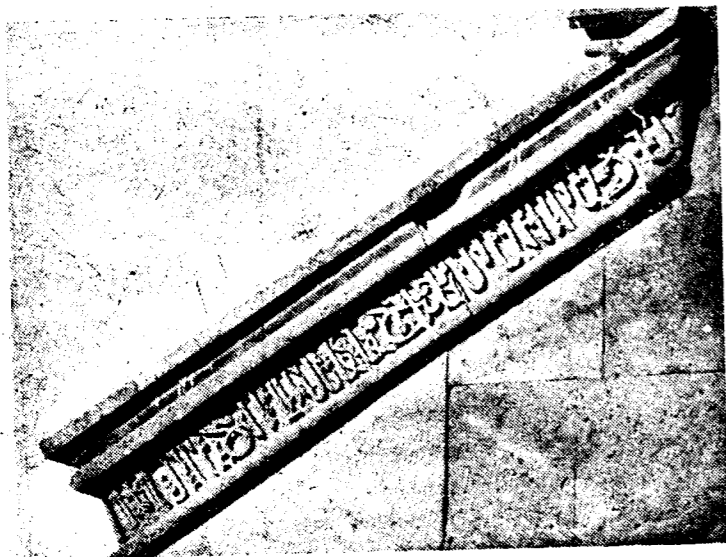

Նկ. 209. Երջանիկ ծերունու գերեզմանաքարը Հառիճավանքում

* Այդ արձանագրությունը կազմել են եկեղեցին կառուցող աշխատավորները ուսուցիչ զարդաքերով, որի բովանդակությունն է Տէր Աստուած ողորմես աշխատարաց. Ամէն. Կազմող

յին ճակատի քիվն է, որի ստորին անկյունին քանդակված է մի աղավնի: Այս լուսանկարները կղրկեմ, կարծելով որ դուք շունենաք թերևս այսքան խոշոր նկարված, ես այս երեքը թելեոպեթիվով լուսանկարեմ:

Այս տարվան համար Հառիճի աշխատանքս ընդհատելով, վերադարձա Արթիկ գյուղը, որ առավելն և որեք կիլոմետր դեպի արևմուտք կգտնվի Հառիճի վանքին: Այստեղ գտածներս արդեն անսպասելի էին ինձ համար: Երեք պատկանելի հնություններ՝ 7-րդ դարին ոչ ոչ կանգնված և ըստ մեծի մասին իրենց նախնականությունը պահած:

Նկ. 210. Հառիճավանքի առնարի արևելյան ճակատի պսակնուսուցիկ գրեթե արձանագրությունը

Նկ. 211. Հառիճավանքի առնարի հյուսիսային ճակատի քիվը

Երեք եկեղեցիներն երկուքը գյուղին մեջն են, իսկ մեկը՝ գյուղին հակառակ կողմը մեկ ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա է:

Գյուղին միջի մեծ եկեղեցին մի հույակապ շենք է,

ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև. արսիղներու որմնասյուները պսակող աղեղներու և պատուհաններու պսակներու վրա ունի նուս և խաղողի քանդակներ: Արևելյան կողմին ունի երկու խորը հետագա դարերու ոճերն բավական տարբեր: Արևմտյան ճակատին վրա կան քանի մը արձանագրություններ, որոնք հավանորեն 12—13-րդ դարերու կպատկանին: Արևելյան կողմն ալ կան մեկ երկու հատ ու կոտոր արձանագրություններ դարձյալ ուշ ժամանակի. թիվ 212 լուսանկարը մեծ եկեղեցին է հարավ արևելքեն. թիվ 213 լուսանկարը հարավային արսիղի որմասյուներն ու դանոնք պսակող նուս և խաղող քանդակված աղեղները կներկայացնեն. թիվ 214 լուսանկարը արևմտյան արսիղի որմնաղեղներն մեկն է, որուն տակ կա մի ընդարձակ արձանագրություն: ՈՂԱ թվականի: Այս արձանագրության տեղը շատ բարձր լինելով, թելեոպեթիվով լուսանկարեցի:

Գյուղի միջի փոքր եկեղեցին կգտնվի մեծ եկեղեցին 20—30 քալ դեպի արևելք. թիվ 215, 216 լուսանկարները կներկայացնեն փոքր եկեղեցին հարավ արևմուտքեն և հարավ արևելքեն: Այս եկեղեցին հետաքրքրական է արևելյան կողմին իր երկու բացօթյա արսիղներով, ինչպես Երեբունյք, Տեկոր և իր նմանները, իսկ ներքին կողմն ունի երեք արսիղ մեջտեղը մեծ, իսկ կողմնակիները՝ քիչ փոքր: Հյուսիսային փոքր արսիղին գմբեթաթարթին մեջ կան նկարներու մնացորդներ: Թիվ 217 լուսանկարը այս եկեղեցվո արևմտյան դռան վրայի արձանագրությունն է: Թիվ 218, 219 լուսանկարներ Արթիկեն մեկ ու կես կիլոմետր դեպի հարավ գտնվող եկեղեցին է հարավ արևմուտքեն (218) և հարավ արևելքեն (219) լուսանկարված: Իր ոճի բոլոր հատկություններով առանց ունե կասկածի կպատկանի հնագույն դարերուն, մինչև 7-րդ դար: Դրան գմբեթի պատվանդանը բարձր է քան կտուրները: Ներսեն գմբեթը հանգչած է տրոմպներու վրա. պատուհանները խոշոր են հակառակ իր փոքրության, իսկ զարդաքանդակները մինչև 7-րդ դար, ուրիշ հիշատակարաններու քանդակված ոճով, որոնց հնությունը փաստացի գիտենք: Արևմտյան կողմը դռան մոտ, ավելցուցք են մի փոքր մատուռ, որուն դռան վրա վերնասյամի փոխարեն դրեր են հնագույն ձևի կոթողանման մի դերեղմանաքար, ինչպես տեսանք Հառիճի մեջ. այս քարին ներքևի կողմը, որ ազատ է, կտեսնվին խաղողի և մարդու քանդակներ: Հնույմն այս վանքը ծանոթ է եղեր կմպատա Ստեփաննոս անունով, ինչպես ցույց կուտան վրայի շատ մը արձանագրություններ: Արձանագրություններն մեկը քանդակված է արևմտյան դռան անմիջապես ներս, ձախ կողմի պատին վրա, երկուսը՝ հարավ արևելյան անկյունի վրա: Այս եկեղեցվո վրայի բոլոր արձանագրությունները, որոնք գրեթե անվնաս պահված են, կփափագեի ամբողջն ալ լուսանկարել, սակայն, հակառակ փափագիս անհնար եղավ, որովհետև տեղերը շատ բարձր էին, պետք էր թելեոպեթիվ գործածել, իսկ աստիկ քամին և ամպամած երկինքը արգելք էին: Հյուսիսային կողմի երկու մեծ արձանագրություններն ալ արնգակ չէին տեսներ տարվա եղանակին պատճառով. կհուսամ առաջիկա տարին ամբողջացնել թե՛ լուսանկարներ և թե՛ շափագրական պատկաններ:

Արթիկի շուրջը գյուղացվոց պատմելով, շատ հա-

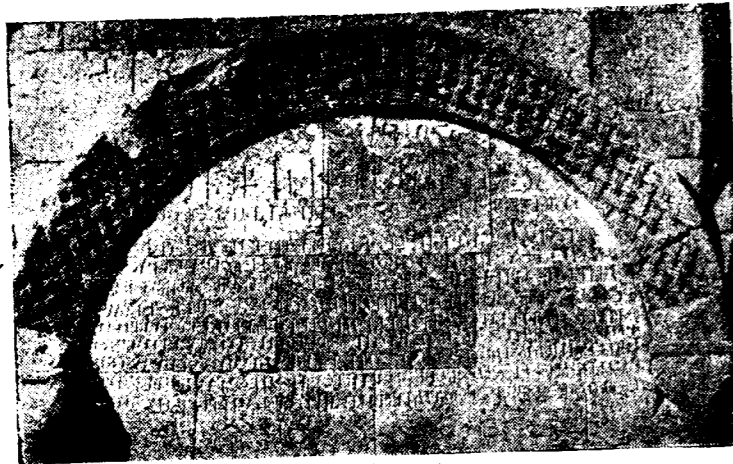
Նկ. 212. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցին հարավ արևելքից

Նկ. 213. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցու հարավային արևել քանդակազարդ ութանկամուրջները

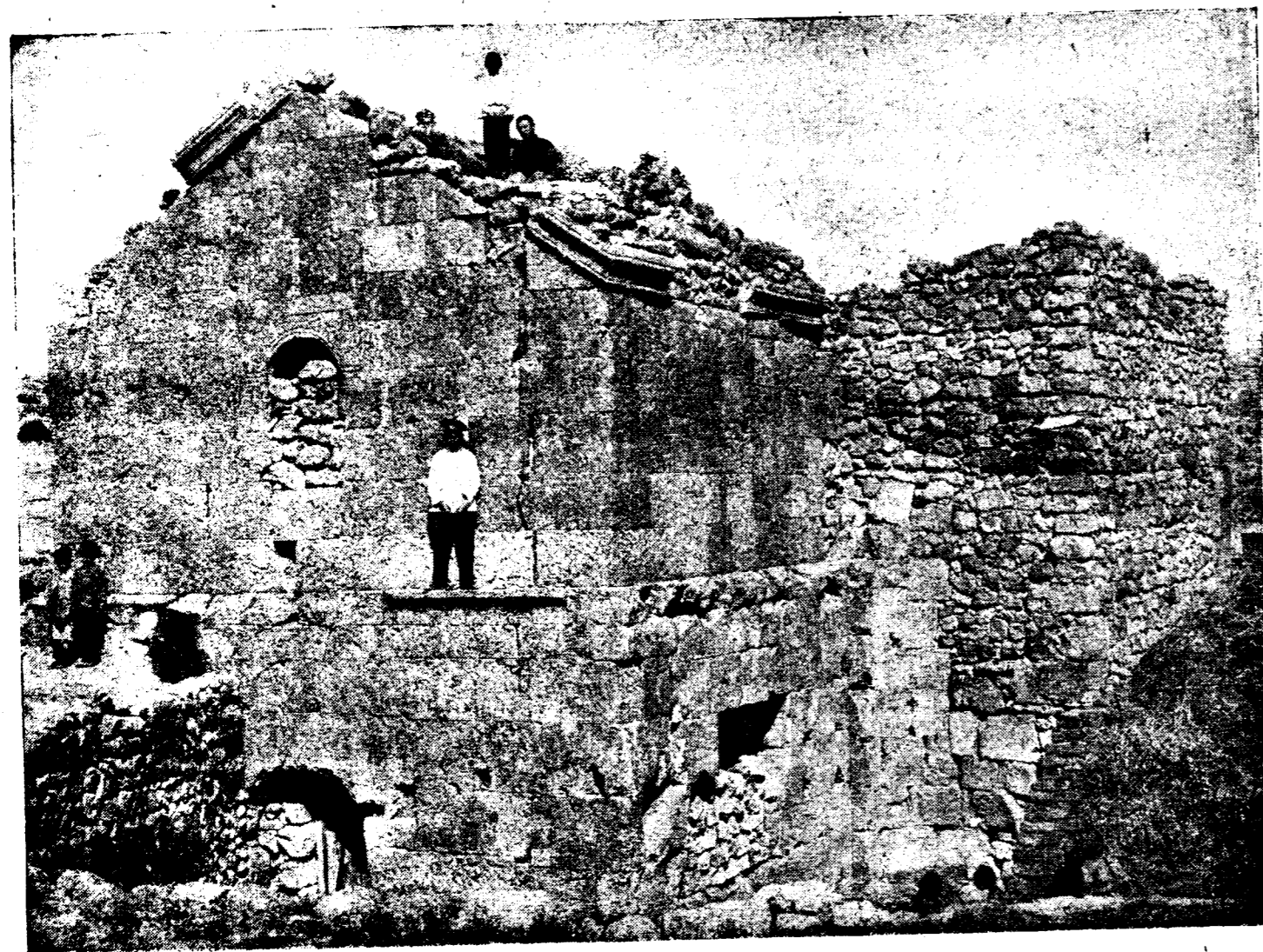
Տախ կգտնվին հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց մեջ են կգտնեն զանազան իրերի մնացորդներ, ինչպես ուլունքներ, դրամներ, կավե ամաններ և այլն և այլն. Արթիկի հին գերեզմաններին գտնված հողե ամաններին շատերը անվնաս մնացած են և դյուղացիք գործածում են իրենց տան մեջ:

Արթիկ գյուղին դեպի հարավ, մոտավորապես 8 կիլոմետր հեռավորության վրա կգտնվի Մահմուտջուկ

Նկ. 214. Արթիկի կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան արտիղը արձանագրության մեկը և նրա սակե արձանագրությունը

գյուղը. այս գյուղն ալ հարուստ է իր բազմատեսակ հնույթյուններով: Մի հնագույն եկեղեցի կա գյուղի մեջ՝ անպայման մինչև 7-րդ դար կանգնված. մի եկեղեցի գյուղի հարավ արևելյան կողմը, իսկ մյուսը՝ գյուղի հարավ արևմտյան կողմը երկու ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա: Բացի այս եկեղեցիները կան շատ հին հեթանոսական քարափոր գերեզմաններ, զրիստոնեական հին գերեզմաններ, ուրիշ մատուռներ և այլ տեսակ շինություններ մնացորդներ: Թիվ 220 լուսանկարը Մահմուտջուկ գյուղի մեջի հնագույն եկեղեցին է հյուսիսային կողմին լուսանկարված. ներքուստ և արտաքուստ խաչաձև է այս եկեղեցին. տարօրինակ կերպով անսովոր է արտաքուստ կտուրներու և գմբեթի պատշաճությունը: Գմբեթին անմիջապես ներքև, գետնահարկին վերև, արևելյան և արևմտյան կողմերուն վրա, հատկապես շինված են շորս հատ սենյակներու նմանող կամարակապ մասեր՝ ինչպես կտեսնվի թիվ 221 լուսանկարի վրա, արևմտյան կողմին առնված. ասոնցմե մեկուն մեջ կա անցք մը դեպի ցած իջնող, բայց ի՞նչ բանի կծառայեին առհասարակ՝ հայտնի չէ, պետք է մանրամասն խուզարկություն լինի: Գմբեթը հանգչած է տրոմպներու վրա, գմբեթի թմբուկին վրա, ներսեն, որ ութը կողմեր ունի, շորսին վրա պատուհաններ են, իսկ մյուս շորսին վրա շինված են հուվմանական ձևով գմբեթարդ վերջավորությամբ կիսաբլուր

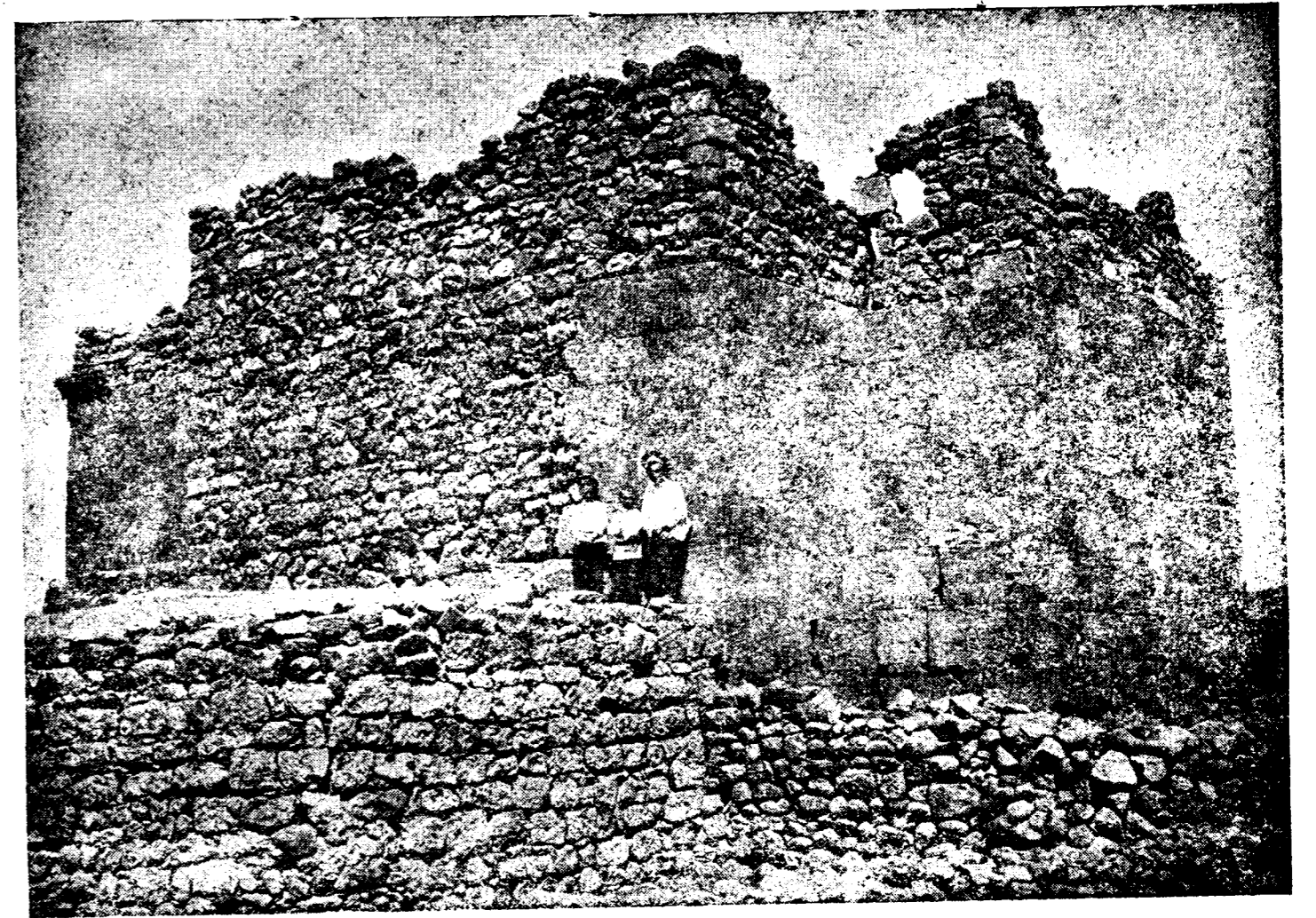

Նկ. 215. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

խորշեր: Մտից դուռը արևմտյան կողմին է, սակայն այժմ ծածկված է, որովհետև գյուղացիք այս եկեղեցին անմիջապես կից շինեցին մի ուրիշ նոր եկեղեցի, որուն սեղանին ետևը մնացել է այժմ թե՛ հին եկեղեցին դուռը և թե՛ դռան վրայի մի գեղեցիկ քանդակագործ բարձրաքանդակ պատկերը (թիվ 106 լուսանկար):

շատ դժվարությամբ կարողացա այսքանն ալ լուսանկարել, նախ տեղին նեղության պատճառով, հետո ամենևին լույս չկա, սեղանին երկու կողմերը դռներով ծածկված են, լամպերու լույսով եմ լուսանկարել:

Մահմուտջուկի հարավ-արևելյան կողմի վանքն ըստ արձանագրությանց հայտնի է Մակարավանք անունով:

Նկ. 216. Արթիկի փոքր եկեղեցին հարավ-արևելքից

Թիվ 107 լուսանկարը հարավ-արևելքին լուսանկարված է: Ինչպես կերևի այս եկեղեցին կանգնված է 10-րդ դարում. ներսի կողմը սեղանին աջ որմնայան վրա կա մի շատ եղծված արձանագրություն ՆՄ թվականին. արձանագրությունը կվերաբերի կարծյոք մի նվիրաբերության, ինչ որ անբախտ Դավիթի կողմանե: Թեև քանացի լուսանկարել այս արձանագրությունը, սակայն տեղվույն խիստ անհարմարության պատճառով շատ անհաշող դուրս եկավ. թեև ասկեց ավելի հաջող լուսանկար ալ գուցե չի լինի, չափազանց եղծված լինելուն պատճառով: Դրսի կողմին արևելյան պատին վրա, կա մի կիսատ արձանագրություն, ինչպես կերևի շինության արձանագրությունն է, սակայն դժբախտաբար արձանագրության մեկ մասը անհայտացած է: Թիվ 222 լուսանկարը արևմտյան դռան վրայի արձանագրությունն է անթվական: Արևմտյան դռան կից ունեցել է կամարակապ դավիթ հետնագույն հավելված, իսկ այժմ միայն հյուսիսային պատի մեկ մասն է մնացել:

Մահմուտջուկ գյուղի հարավ արևմտյան կողմի

վանքը որոշ անուն չունի և իր վրա հետաքրքրական ոչինչ չի ներկայացնել, բացի հյուսիսային պատին վրա եղած 13-րդ դարու եղծված արձանագրությունն մը: Ծենքերն ալ ամենայն հավանականությամբ 12—13-րդ դարերու գործ է: Այս եկեղեցվո մոտ հետաքրքրական է մի ուրիշ փլատակ, որ աշտարակի մը ձև ունի: Գյուղացվոց պատմելով այդ աշտարակը տարիներ առաջ ավելի բարձր էր եղած, քան եկեղեցին և մեջը ունեցել է բարձրանալու սանդուղ, իսկ այժմ ոչինչ չի կարելի տեսնել առանց մասնավոր պեղումի:

Այս եկեղեցվո արևմտյան կողմը, 200—300 քալլ հեռավորության վրա, գյուղացիք գտել են մի հոյակապ գերեզման, վրան խոշոր արձանագրությամբ մը ՆՄԹ թվականին: Գերեզմանը կպատկանի ինչ որ Ապլղարիպ իշխանի, թերև Անիի մեջ ծանոթ Պահլավունի Ապլղարիպն է: Գերեզմանը շինված է գաճ ու կրով խիստ հաստատուն (այժմ գյուղացիք քանդում են անխնա). տապանաքարին արևելյան կողմը, հսկա պատվանդանի վրա, կանգնված է եղեր մի խաչքար, որուն լայնությունը

նը մեկ մետր 60 սմ. է, իսկ բարձրության ըստ երե-
վոյթին կեսն աճելին կոտրած ու անհայտացած է:
Մահմուտջուկ գյուղին գնացի ըստ Չեր հանձնա-
րարության Շիրվանջուկ գյուղը, որ 3—4 կիլոմետր
հեռավորության վրա է, սակայն մի քիչ դժվարին ճա-
նապարհը, պարտավորված էի առանց կառքի գնալ:

Այս եկեղեցվո մեջ շափազանց հետաքրքրական են
ամեն մի հարամասունքը: Հատակագծի ձևը բոլորովին
տարօրինակ է միանգամայն հակառակ ուղղությամբ
սովորաբար հայոց հին եկեղեցիներուն. բացի լայնու-
թյան համեմատությամբ անհամեմատ երկարութենեն,
մի պատուհան ունի արևելյան կողմին խորանին վրա,

Նկ. 217. Աբթիկի փոքր եկեղեցու արևմտյան մուտքի հակառի արևմտագրությունը

երկու պատուհան, մի սյունով իրարմե բաժանված՝
արևմտյան կողմին վրա, հարավային կողմը, սեղանին
մոտ մի պատուհան կա եղեր բացված շատ անհաշակ
կերպով, հետո այդ պատուհանն ալ փակեր են: Հարա-
վային կողմը արևմտյան անկյունին մոտ, կա մի նեղ
պատուհան ևս, սակայն այս ամենը շատ դժվար է
հաշտեցնել շենքին ընդհանուր կազմության հետ: Շեն-
քը անպայման 5-րդ դարին պետք է մնացած լինի, եթե
ոչ ավելի հին, ներսը սեղանին կամարը միայն մնացեր
է շատ սուր շեշտված պարսաձև, որմասյուններու խա-
րխիսները և խոյակները կատարելապես նմանություն-
ներ են Տեկուրի ներքին որմասյուններուն մուկուրներուն.
այստեղ ամեն ինչ հնութուն է: Ամենն տարօրինակ
թվեցավ ինձ հիմերուն մեկ մասը, որ անտաշ որձաբա-
րով շինված է: Արձանագրությունը անընթեռնելի է,
դրսեն հարավային կողմի սեղանի մոտ պատուհանի
մեջ շարված քարերուն վրա: Հյուսիսային կողմը քանի
մը հունարեն տառեր կնշմարվին: Շենքը շրջապատող

քիվը նման է բոլոր փաստացի կերպով 7-րդ դարուն
պատկանող շենքերուն: Արևելյան և արևմտյան կողմե-
րեն տիմպան կազմված է ինչպես Տեկուրի մեջ: Վրան
ամբողջովին քարե կամարով ծածկված է եղեր, այդ
կամարածածկին պարզ հետքը մնացեր է ներսի կողմին
արևմտյան պատին վրա:
Վերադառնալով Շիրվանջուկին կրկին Մահմուտ-
ջուկ, այն տեղին ճանապարհս շարունակեցի դեպի
Սոկյուտլու և Դեռ Սոկյուտլու շհասած 5—6 կիլո-
մետր գյուղին հեռու ձորին մեջ կա մի կիսավեր եկեղե-
ցի. թիվ 112 լուսանկար, լուսանկարեցի հարավ արև-
մուտքեն: Այս եկեղեցին անկասկած 10—11-րդ դարու
շենք է և այնքան ալ ուշագրավ մի նորություն չունի իր
մեջ, բացի քանի մը արձանագրութենն, որոնք ալ մեծ
մասամբ փչացած են: Լուսանկարեցի այս եկեղեցվո
հյուսիսային դռան վրայի արձանագրությունը, որը
կկրե ՈՄԳ թվականը: Թերևս ավելի հին արձանագրու-
թյուններ են, թե՛ արևելյան ճակատին շափազանց մաշե

ված մի արձանագրությունը կեսը թափված և թե՛ արև-
մտյան դռան կից կիսակատար մի ուրիշ արձանագրու-
թյուն: Ավագ խորանին երկու կողմերը ըստ սովորա-
կանին կան երկու փոքրիկ ավանդատներ, կամ խորան-

ժողովածու) որ մոտավորապես Անիի միջնաբերդի շափ-
ընդարձակություն ունի: Հսկայական որձաքարերով
հյուսված են պատերը և շուրջը քառակուսի բուրգերով
շրջապատված են: Դուռ մը կերևի այժմ արևմտյան

Նկ. 218. Լճառավանքը հարավ-արևմուտքից

Նկ. 219. Լճառավանքը հարավ-արևելքից

ներ պատարագի հատուկ, ուշագրավ են ասոնց դուրսը
պատին վրա գրված փոքրիկ արձանագրությունը: Այս
փոքրիկ խորաններեն մեկը հատկացված է եղեր պատե-
րագմի մեջ մեռնող զինվորներու հոգվույն համար պա-
տարագելու, իսկ մյուսը՝ անտեր ու անհիշատակ մեռ-
նող մարդկանց հոգվույն համար պատարագելու:
Սոկյուտլու գյուղին մեջ ուշագրավ ոչինչ չտեսա,
արդեն ժամանակս ալ չէր ներքի խուզարկություններ
կատարելու, ուստի շարունակեցի ճանապարհս դեպի
Ադիաման գյուղը, ուր կա հավանորեն 7-րդ դարու մի
հույակալ եկեղեցի: Ներսի կողմին բոլորովին նման է
Էջմիածնի մոտիկ Հոփսիմն եկեղեցուն, իսկ դրսեն
գմբեթը Մաստարայի եկեղեցվո գմբեթին նման է, իսկ
ստորին մասերը իրեն խորշերով ավելի նմանություն
կրթերեն Թալիսի կաթողիկեսին: Թիվ 63 լուսանկարը հա-
րավ արևելքեն, թիվ 224-ը արևմուտքեն լուսանկար-
ված է:
Ադիամանի արևելյան կողմը լեռնալանջերու բար-
ձունքներուն վրա կան հնագույն բերդերու մնացորդ-
ներ, որոնցմե մեկը միայն կարողացա տեսնել ժամա-
նակիս կարճության պատճառով: Այս բերդերը բոլորը
շինված են անտաշ, առանց կրաշաղախի հսկայական
որձաքարերով. իմ այցելած բերդն է թիվ 19 լուս. (Ա.

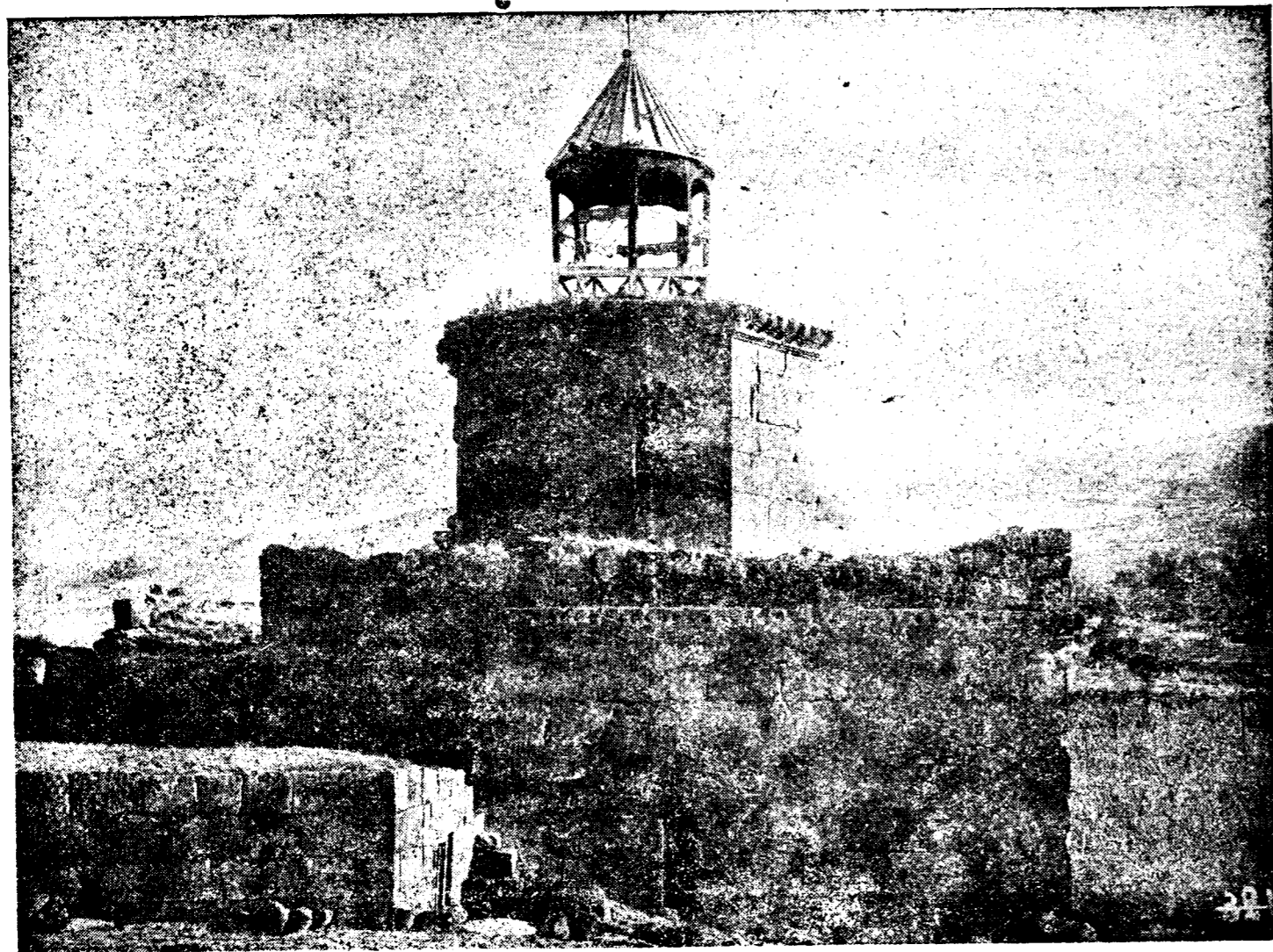
կողմին, այստեղ հնարավոր էր ճիշտ շափել պատի
հաստությունը, որ ավելի էր քան երկու ու կես մետր:
Ադիամանեն քանի մը վերստ դեպի հարավ, Մաս-
տարայի մոտիկ, կա Մազարշուկ անունով մի գյուղ,
փոքր Բուղդուտլու ասրիս ստորոտը: Այս տարվան ուղե-
րությունս վերջին կետը եղավ այս գյուղը, նյութական
միջոցներս չէին թույլ տար ասկեց ավելի առաջ գնա-
լու. ամբողջ ուղևորությունս տևեց 25 օր: Դժգոհ չմնա-
ցի վերջին անգամ այս գյուղը այցելելով. այստեղ գտա
մի շատ հնագույն փոքրիկ եկեղեցի, որուն ծածկը և
հարավային պատը փլած են. հյուսիսային պատին վրա
տակավին կան որմասյուններ և շեշտված պայտաձև ա-
ղեղներ: Գյուղացիք այս եկեղեցուն կից գերեզմանին
միջեն հավաքեր են հետաքրքրական քանդակներու
կտորներ, եկեղեցվո խորանին մեջ, որոնց մեջ, ի միջի
կոթողանման գերեզմանաքարերու բեկորներ, վրան գա-
նազանակերպ մարդկանց պատկերներ քանդակված,
այդ զարդաքանդակներու մի փոքրիկ խմբանկարն է:
Այս գյուղի մեջ եղեր է մի ուրիշ հնագույն եկեղե-
ցի, որ գյուղացիք պահելով արևելյան պատը, մնացա-
ծը վերստին նորոգեր են և շիներ են գյուղական եկեղե-
ցի: Այս եկեղեցին բացի իր հնագույն փվի ոճեն, որ

ժամանակագրական տեսակետով 7-րդ դարին այս կողմը չի կարելի անցնել, նաև վերին աստիճան հետաքրքրական է արևելյան պատուհանի ներքև, մի մեծ քարի վրա ասորերեն մի ընդարձակ արձանագրություն, բայց ափսոս որ շատ մաշված է և վարժ ու լեզվին ծանոթ գիտնականներ միայն թերևս կարողանան բառեր կորզել այդ արձանագրությունն:

Յավոք սրտի ստիպված էի այստեղ ընդհատել հե-

տաքրքրական և ինձ վերին աստիճան հաճելի ճանապարհորդությունս և առանց գիշեր մնալու վերադարձա ուղիղ Ալեքսանդրապոլ, թե՛ այս ճանապարհին վրա թերի թողածներս և թե՛ ավելի առաջ գնալով նորություններ հավաքելու քաղցր հույսս առաջիկա տարվան թողնելով:

Վերադառնալիս 8—10 օր հետո եկավ պ. Մորչի-գովսկին, անոր հետ միասին ալ 20 օրվան հապճեպ

Նկ. 220. Մանուշուկի հնագույն եկեղեցին հյուսիսային կողմից

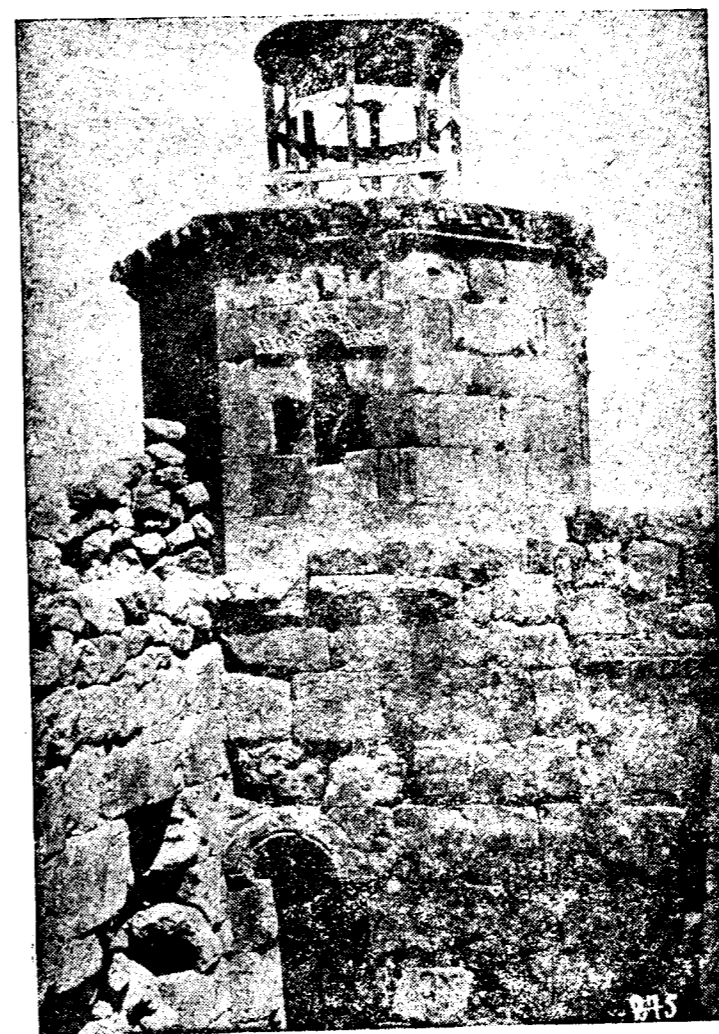
մի ճանապարհորդություն կատարեցի, առանց սակայն շաշափելի օգուտ մը տեսնելու իմ սեփական գործիս օգտին: Վերջին օրերս քանի դեռ ձյունը չէր ծածկել երկիրը, մի երկու փոքրիկ այցելություններ կատարեցի մեր քաղաքի շրջակայքը:

Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս երկաթուղու գծին հյուսիսային կողմը, քաղաքին 10—12 կիլոմետր հեռավորության վրա, կա Դարբանդ անունով մի գյուղ. լսելով որ այնտեղ հնություններ կան, զնացի տեսնելու Կանգուն կամ կիսականգուն շինություններ չկան այնտեղ. շատ կան հեթանոսական գերեզմաններ, որոնք բնականաբար զիս չպիտի հետաքրքրեին, որովհետև առանց պեղումի ոչինչ չի կարելի հասկանալ: Ես զնացի հայոց գերեզմանատունը, որ ի հնումն ալ գերեզմանատուն է եղած: Այդ գերեզմանատան մեջ գտա քանի մը հատ հին գերեզմանաքարեր, Հառիճի կոթողին նման, մի-

այն թե չափազանց մաշված, տեղե տեղ փոխադրված, այնուամենայնիվ փութացի եղած վիճակի մեջ լուսանկարել այդ քարերին երեք զանազան օրինակներ, որոնց վրա թե մարդոց և թե ուրիշ զանազան քանդակներ կան: Մինչև այժմ իմ տեսածս այս ձևի քարերը քանդակված էին միշտ քրիստոնեական խորհրդանշաններով և սրբոց պատկերներով: Դարբանդի քարերը քրիստոնեական խորհրդանշաններ չկրելին գառ, ավելի մոտ նմանություն ցույց կուտան կարծեք հեթանոսական քանդակներու: Այս քարը ամբողջ չէ, ինչպես կերևի բավական բարձր է եղեր, թե՛ գլխին. կոտրած է և թե՛ ներքևին:

Այս կարգի քարերով շատ հարուստ է Թալինի գերեզմանատունը. բազմաթիվ այս տեսակ քանդակներով քարերուն մեջ կան նաև խոզի գլուխով մարդիկ, որոնք զգեստավորված են կղերականի ձևով և գլուխին շատ

անբաժ լուսասփյուռ ունին, իսկ Դարբանդի մարդու քանդակը թեև անասունի կամ գազանի գլուխ ունի, սակայն լուսասփյուռ չունի: Ես կկարծեմ, որ Թալինի գերեզմանատան խոզի գլխով մարդիկ, թերևս կներկայացնեն Տրբատի ավանդական խոզությունը: Քարերեն մե-

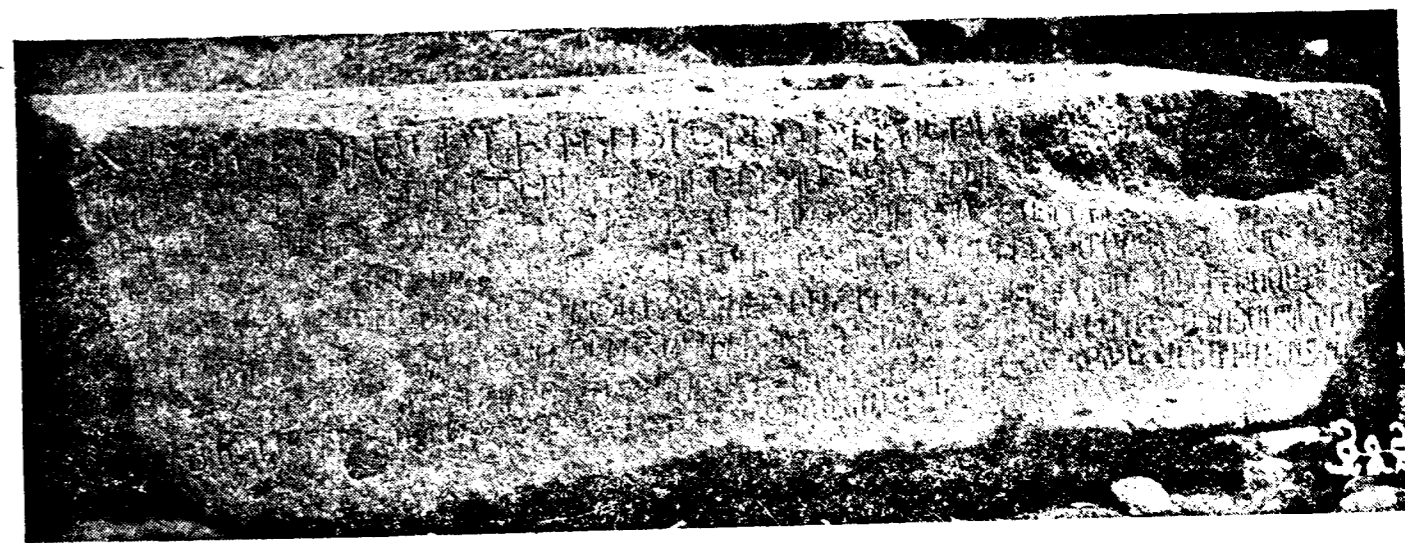
Նկ. 221. Մանուշուկի հնագույն եկեղեցին արևմտյան կողմից

կուն վրա քանդակված խոզագլուխը բացի գլխի լուսասփյուռեն, ձեռքը բռնած է նաև խաչագլուխ գավազան: Դարբանդին հետո այցելեցի մոտակա Հոռոմ գյուղը, ուր գիտեի արդեն, թե կան մի ընդարձակ տարածություն վրա հսկա որձաքար պատերով շինված ոչ միայն բերդերու և պարիսպներու մնացորդներ, այլ և անթիվ բնակությանց հիմեր, ինչպես կան մոտակա Ուփլի գյուղի մեջ ու շրջակայքը: Թեև Արագածը շատ հարուստ է այս ձևի մնացորդներով, սակայն կկարծեմ որ Հոռոմի նման այդքան պատերու և պարիսպներու հոծ բազմություն ոչ մեկ տեղ չկա: Մոտավորապես երեք քառ. վերստի վրա տարածված են խիտ կերպով այս պատերը, որոնց մեջ նույնիսկ որոշ են ճանապարհներ. ամենայն հավանականությամբ սա եղած է հնագույն շրջանի մի քաղաք:

Քանի մը լեռնացած բլուրներ գրաված է այս քաղաքատեղին, որոնց մեկուն վրա շատ որոշ է մի միջնաբերդ, որուն այժմ գյուղացիք Ուլախի անունն են տալիս՝ հավանորեն Ուլախ-Իչի տեղ: Լուսանկարեցի

Նկ. 222. Մանուշուկի հնագույն եկեղեցու արևմտյան մուտքի հակառի արձանագրությունը

Նկ. 223. Մանուշուկի մոտ գտնված 1036 թվականի գերեզմանաքարի արձանագրությունը

միջնաբերդի պատերը, ստորոտները և ուրիշ երկար պարիսպներու մասերը:

Միջնաբերդի գագաթին կա այժմ գաճ ու կրով շինված միակ շենքի մը մնացորդը և հավանորեն սա եղբր է մի եկեղեցի շատ հետաքրքրական ձևով. շուրջը երկվում են կիսաբլուրակ բրգանման մնացորդներ: Ապառաժների վրա կան անհասկանալի փորվածքներ, որոնց մեջ շատ կան քանդակված զանազան քարերու վրա Ս-

կամ Ո-ի ձևով, երբեմն քանի մը հատ իրարու թով, երբեմն ալ զատ զատ:

Այս քաղաքատեղի ընդհանուր տարածության վրա փոքր ի շատեք գաղափար տալու համար, ես լուսանկարեցի թիվ 63 լուսանկարը (Ա. ժողով. նկ. № 13—18):

Ալեքսանդրապոլ:
1913 զեկտեմբեր 18

Նկ. 324. Ազիտանի 7-րդ դարի եկեղեցու արևմտյան ճակատը

Ե

**ՀՆՈՒԹՅԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ՝**

2. Պ. Կոմիտեից ստանձնածս պարտականության համաձայն, ներկա ապրիլի 8-ին, ընկերակցությանը Կոմիտեի անդամ ներկայացուցչի՝ հետո առնելով նաև Զվարթնոցի նախկին կառավարիչ 2. Խաչիկին գծացիք Զվարթնոց:

Առաջին անգամ մտանք թանգարանը, որուն տպա-

* Այս զեկուցագիրը թորմանյանը գրել է Հայաստանում Հեղինակների Պահպանության Կոմիտեի կազմվելուց հետո, երբ Խաչիկ վարդապետը Զվարթնոցը պետք է հանձնեի Կոմիտեի կողմից նշանակված Բ. Թորմանյանին:

Կազմող

վորությունը մեզ վրա վերին աստիճան աննպաստ եղավ: Գրեթե ուշագրավ ոչինչ չէ մնացած այնտեղ, ամեն ինչ անկարգ կերպով թափված, փշրված և փոշիներու մեջ կորած են: Գոնե մինչև այսօր մնացած կարևոր բեկորներ վերջնական կորուստից փրկելու համար, անհրաժեշտ է այժմյան թանգարան անվանված խարխուղ սենյակից տեղափոխել մի ուրիշ ապահով և պատրաստված տեղ: Որովհետև գարնանային անձրևային շրջանում, կարծում եմ, որ մի քանի շաբաթների հարց է վերահաս փլուզման վտանգը: Առաստաղը խիստած ու գոգավորած, արդեն թափվում են ծեփերն ու հողերը, պատուհանների սպակիները ջարդոտված, հյուսիսային պատի ցածի հարկի մեկ մասը փլած, որու հետևանքով վերևի պատերը ճեղքոտված ու բացված են: Նախասրա-

հի տախտակամածի բոլոր գերանների ծայրերը միանգամայն փտած ու մոխրացած են, եթե այժմեկ ուշադրություն չդարձվի և հարմարավոր տեղ չպատրաստվի, կարող է պատահել, որ մի նոր փլատակի տակ ծածկվին մնացած բեկորները:

Թանգարանի շափ աննախանձելի դրության մեջ են ընդհանուր ավերակի գեղարվեստապատմական մեծարժեք բեկորները. դեռ մի տարի առաջ անեղծ պահված քանդակագործ բեկորներ և արձանագրություններ՝ այսօր միանգամայն այլանդակված դրության մեջ են, կոտորատել են Շինողի հունարեն արձանագրությունը, արտաքին որմաղեղների մեջ քանդակված նուռ ու խաղողի ամբողջական անվնաս հանված մի մասի վրայից քանդակ ու թափել են խոշոր նուռերը: Այսօրինակ ավերածություններ մի առ մի թվել ավելորդ եմ համարում, և ցավալին այն է, որ այս բոլոր վնասներին ոչ ոք ինքզինքը պատասխանատու չի համարում, որովհետև մինչև այսօր Զվարթնոցում ծառայողների պաշտոնը եղել է հսկել միմիայն հողերի տնտեսության և բերքի վրա: Խաչիկ վարդապետին տրվել է պաշտոն հողերը մշակելու, իսկ մյուս երկու պահապանների վկայականները ցույց են տալիս որ մին եղել է ջրպետ, իսկ մյուսը հանդապահ, հետևաբար ավերակները միանգամայն թողված են ճակատագրին, որուն հետևանքն է այսօրվան տխուր պատկերը: Խաչիկ վարդապետը և մյուս պահապաններն այս ավերածությունները վերագրում են որբերին, որոնք նախորդ տարին ապրում էին այնտեղ գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարելու պատճառով: Որբերի տգիտությունն ու անփորձությունը կարող էին այս շարիքները առաջ բերել, սակայն եթե ձեռնահաս մեկը լիներ այնտեղ և խստիվ զգուշացներ որբերի մոտքը ավերակների մեջ, թերևս այս վնասները չլինեին:

Իրաց այս վիճակին մեջ ինձ համար դժվար պիտի լինի Զվարթնոցի ավերակների պահպանման հսկողությունը ստանձնել, եթե 2. Պ. Կոմիտեին դրական միջոցներ ձեռք չառնե լրջորեն այդ գեղարվեստապատմական հուշարձանի բեկորները պահպանելու համար: Այս մասին Կոմիտեից պիտի խնդրեմ հետևյալ նախնական և անհետաձգելի միջոցները.

1. Պաշտոնապես պահանջել Խաչիկ վարդապետից որ ցուցակով հանձնե ինձ թանգարանը՝ բացատրելով մանրամասն յուրաքանչյուր առարկայի գտնված տեղը, ինչ վիճակի կամ դրության մեջ գտնվելը և գտնվելու ժամանակը:
2. Ձեռնարկել մի սրահի շինության, որուն մեջ հնարավոր լինի ապահով կերպով պահպանել այժմյան թանգարանի առարկաները և դուրսը մնացած կարևոր բեկորները, որոնց կորուստը անփոխարինելի կլինի:
3. Նշանակել երկու պահապան աշխատավորներ, որոնց պաշտոնը լինի բացի պահապանությունը, օժանդակել նաև թանգարանի և դրսի բեկորների դասավորման և հարմարավոր տեղեր գետնելու աշխատության:
4. Պաշտոնապես կարգադրել Զվարթնոցի շրջապատի հողի վրա աշխատողներին, առանց թույլտվու-

թյան և պահապանների ընկերակցության շնորհիվ ավերակների մեջ ժամանցի կամ զբոսանքի համար:
Բ. ԹՈՐՄԱՆՅԱՆ

Էջմիածին 1924 թ.
21 ապրիլի

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Տասնօրյա հետազոտական շրջագայության Աղճաղալա, Գեղավուզ, Աղավնատուն, Ֆրանկանց և այլ մտակալ գյուղերում 1924 թ. ապրիլ ամսի մեջ

Ապրիլ ամսի սկզբներին (1924 թ.) Վաղարշապատում լուր ստացա, որ Աղճաղալա գյուղում գյուղացիք ինքնակամ բացել են նախաքրիստոնեական գերեզմաններ և դուրս են բերել զանազան հնագիտական արժեք ունեցող իրեր: Դուրս բերված իրերը գերեզմանակերպիտներ փոխանակ պատկանյալ իշխանության հանձնելու, տարել են իրենց հետ և սեփականացրել:

Այս լուրն առիթ տվեց ինձ փոխալ Աղճաղալա և հետամուտ լինել, թե՛ գտնված իրերիցները և թե՛ հետազոտել գյուղն իր շրջականերում հնագիտական տեսակետով: 2. Ղևոնդ Ալիշան յուր «Այրարատ» աշխատության 202 էջին վրա, գրում է, որ նույն Աղճաղալա գյուղում կա մի հնագույն բերդ, որը տեսել է Ֆրանսիացի Պուլյեյ Լըկուզը 1647 թվականին և գծագրել է նույն բերդին պատկերը (տես «Այրարատ», էջ 202): Որչափ որ հետաքրքրական էին, բացված գերեզմանները, նույնչափ կարևոր էր տեսնել այդ բերդը, որի մասին մեր օրերում բնավ չէր խոսվում և գոյությունն անծանոթ էր մեզ: Ուստի կրկնակի կարևոր համարելով այցելել այս գյուղը, շտապեցի գնալ ապրիլ ամսի 9-ին:

Գյուղում և անմիջական շրջակայքում ո՛չ Ֆրանսիացի Պուլյեյ Լըկուզի ցույց տված բերդը գոյություն ունեի և ո՛չ այն նոր բացված գերեզմանները, որոնց մասին լսել էի: Գյուղում ոմանք հայտնեցին, որ հին գերեզմաններ բացվել են ոչ թե Աղճաղալա գյուղում, այլ մոտակա սահմանակից Ղըզնաուզ (ըստ Ալիշանի կենավուզ, կամ Ղըլավուզ) գյուղում. սակայն Աղճաղալայում ևս կան նույնպես հնագիտական նշանակություն ունեցող վայրեր և առաջնորդեցին ինձ այդ վայրերը:

Գյուղի հյուսիսային կողմը և գրեթե անմիջապես կից, բարձրավանդակ մի տեղի վրա գոյություն ունին նույնիսկ նախապատմական ժամանակների շինությանց մնացորդներ գրեթե հողին հավասարված և հետզհետե անհայտանալու մոտ:

Արտերը պարարտացնելու համար գյուղացիների հին ավերակներ փորելու և հողը տանելու սովորությունը չափազանց մեծ վնասներ է տալիս հնագիտական ուսումնասիրության: Տասնյակ տարիներ այս բարձրավանդակի վրա գոյություն ունեցող մի բոլորականման պատերի միջից, որ ավելի քան 75 մտ. տրամագիծ ունի, անդադար փորել և հողը կրել են արտերը, որով ոչ միայն նախապես մի մեծ բլուր կազմող հողը անհայ-

տացել է, այլև անվերջ կորել են այդ փորձանքերի ժամանակ գտնված իրեղենները: Գյուղացոց պատմելով այդ ընդարձակ շրջապարհապի մեջ գտնվել են մեծ ու փոքր խեցեղեն անոթներ, խոշոր կարասներ, ուլունքներ, բրոնզյա, երկաթյա սուրբեր, զարդեղեններ, ի միջի այլոց հատ ու կտոր մարդոց ոսկորներ: Այս ընդարձակ շրջափակը հյուսիսային կողմից գրեթե բոլորակի շրջանակ է 1,10 սանտիմետրից մինչև 2,20 սանտիմետր հաստությամբ հիմերով, իսկ հյուսիս արևելյան կողմից սկսում են ուղղաձիգ ներքին բաժանումներ ձևացնող պատեր՝ և բռնում է ամբողջ հարավային մասը պատերի գանազան շեղումներով: Բոլոր պատերը շինված են անշաղկապ որձաքարով, և գանազան մասերի հետազոտությամբ երևում է, որ այս բոլորը միաժամանակ շինված, եղեր են պարբերաբար հավելվածներ: Այս մեծ մնացորդից դեպի հյուսիս արևմուտք 20—25 քայլի վրա կա մի այլ բոլորակ մոտավորապես 10 մետր տրամագծով գրեթե նույն ուղղությամբ, փոքր ինչ դեպի արևելք, կամ հարավ արևելք կա մի ուրիշ բոլորակ 21 մետր տրամագծով: Այս երեք մեծ ու փոքր բոլորակներից դեպի արևելք կա մի ուրիշ կանոնավոր սրբատաշ քարերով կաշաղկապ շինված մի բոլորակ մոտավորապես 4,50 մ. տրամագծով և 80 սմ. պատերի հաստությունով: Անպայման այս բոլորակը, որ այժմ ևս ժողովրդական ուխտատեղի է, կապ ունի նախաքրիստոնեական մի ավանդության հետ և իբրև սրբատեղի քրիստոնեական շրջանում վերանորոգել են:

Գյուղի արևմտյան կողմը, գրեթե մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա կա մի մեծ քարքարուտ բլուր, որում գազաթին վրա թեև չեն երևում շինարարական հետքեր, բայց բլուրի ստորին փեշերի մոտ երևում են շերտապատող պարսպի անհեթեթ հաստությամբ, զուգահեռական 3,60 մ. թանձր պատեր, որոնք ձգվում են դեպի հյուսիս արևմուտք: Պարսպի ներսի կողմից բլուրի լանջերու վրա երևում են շինված շենքերի հիմեր, այս հիմերի և մեծ պարսպի միջից իբրև հասարակաց ճանապարհ բաց է թողված 2,10 մ. լայնությամբ մի անցք, ամբողջ պարսպների երկարությամբ:

Բլուրի հարավային փեշի վրա մի ժամանակ եղեր է մի մեծ քարայր-դամբարան, որի մասին բնիկ Աղճաղալացի, 75—76 տարեկան վասիլ Ավետիսյանը պատմում է, թե՛ 45—50 տարի առաջ, երբ քյուլ հանելու համար փորում էի, հանկարծ բահս դիպավ մի պատի՝ բացված պատի առջևից հողը լավ մաքրելուց հետո, երևան եկավ մի սենյակի նման տեղ, մասամբ քարափոր, պատերը ծեփված գաճով, կամ կրով: Հետո զհետ հողը մաքրելով և խորը գնալով գտա հողե ամանով լիք վեգ և մի քրեղան: Ուզում էի փորումներս շարունակել, սակայն գյուղացի թուրքեր արգելք եղան, առարկելով որ այդ տեղը կպատկանի իրենց, և նախնայաց դամբարան է համարվում թուրք հասարակության կողմից: Գյուղին կից դաշտի ճանապարհի աջ կողմին ընկած է մի մեծ բոլորակ քար 1,90 սմ. տրամագծով: Բոլորակի եզերքից, 20 սմ. ներս, 20 սմ. լայնությամբ և 20 սմ. խորությամբ կանոնավոր կերպով փորված է շտրջանակի: Ծնթաղում եմ, որ այս քարն առանց խորհրդավոր նպատակի չի շինված, շատ կարելի է, որ մի

պաշտաման հետ կապ ունի, քանի որ շտրջը լիքն են հեթանոսական շրջանի մնացորդներ:

Միանգամայն համոզված, որ Պուլեյ լըկուզի նկարած բերդը կամ մի թյուրիմացության հետևանք է և կամ գոյություն ունի մի ուրիշ տեղում և տեղի անունն էլ սխալ է գրված, ստիպված եղա հեռանալ Աղճաղալացից, հետազոտությունս առայժմ բավական համարելով:

Որովհետև աղճաղալացիք հայտնել էին, որ վերջերս գտնված են հին գերեզմաններ մոտակա Աղճաղուզ գյուղում, ճանապարհվեցի դեպի Աղճաղալայի գյուղատրոհի քարտուղարի ընկերակցությամբ: Քարտուղարը առաջնորդեց ինձ դեպի բացված գերեզմանները, որոնք գյուղի հարավային կողմին կից մի մեծ բլուրի հարավ արևմտյան կողմի վրա էին՝ բլուրից մի քանի քայլ դեպի հարավ: Գերեզմանները գտնվում էին դեպի հարավ գնացող ճանապարհի վրա, որում հողը հետզհետե մաշվելով գերեզմանի միջի առարկաները սկսել էին երևնալ, որով գյուղացիներից մի երկուսը հետաքրքրվելով, սկսել են փորել գանձ գտնելու հույսով: Նախապես իմ տեղեկությունը բացված երկու գերեզմանի մասին էր, որոնց միջից դուրս հանված էին 3 հատ խեցեղեն պոտոսկներ: Սակայն իրողությունն այն էր, որ ավելի քան 10 գերեզմաններ փորված էին այնտեղ և հողը վերստին տեղը լեցված, հետևաբար հայտնի չեղավ, թե ի՞նչ տիպի գերեզմաններ էին և ի՞նչ իրեր են երևացել մեջերս: Դիմեցի գյուղատրոհի նախագահին և պահանջեցի գտնված խեցեղենները, նախագահը ինձ վստահացրեց, որ խեցեղենները ջրով ված են Սամաղար շրջագործիկի նախագահին մեզ ջրով վելու համար: Եվ իրոք, ջրված էին երկու միջակ մեծությունը պոտոսկներ, որոնք ինձ հասնելուց հետո ուղարկել եմ Կոմիտեին, սակայն երկու հատ միայն, փոխանակ երեքի, ինչպես հայտնեցին գյուղում:

Աղճաղուզ գյուղում բացված գերեզմաններից անհամեմատ ավելի հետաքրքրական էր գտնված գերեզմանների մոտի բլուրին վրա մի հնագույն բերդի մնացորդ, որն անպայման շինված էր ուրարտական ժամանակ: Բերդը գրեթե քայքայված է ամբողջությամբ, ներքին բաժանումներ որչափ որ մնացել էին որոշ, մանրամասն չափազանցի տեղին վրա: Հյուսիսային կողմը ամբողջովին քանդված է, նմանապես արևելյան կողմը, որում հիմերը հազիվ հայտնի են, իսկ հարավային պատերից դեռ կանգուն կան 2 1/2-ից մինչև 3 մետր բարձրությամբ: Հարավային ծայրին անկյուններին վրա շինված են բրգանման քառակուսիներ, իսկ հարավային պատի վրա իբրև հենորմներ պատի հետ շինված են 3,80 մ. լայնությամբ և 50 սմ. դուրս ցցվածքներ, անշուշտ ամրության, հաստատության համար, այս վերջինս դեռ գոյություն ունի մոտ 3 մետր բարձրությամբ: Այս շենքը հին ժամանակ եղել է անշուշտ մի ցեղապետական ամրոց, կամ դղյակ, անկախ ներքին ամրոց կառուցվածքից դրսից ևս շրջապատված է եղել ամրոց, շրջափակ պարիսպով, արևելյան կողմից 5 մետր հեռավորության և արևմտյան կողմից 21 մետր հեռավորության վրա: Հյուսիսային և հարավային պարսպամասերի հետքերը կորած են: Ամրոցի, կամ դղյակի վերևի մասի մուտքը եղել է հյուսիս արևմտյան կողմից. որով-

հետև շենքը կառուցված էր մեծ ապառաժուտ բլուրի վրա և մուտքը բարձր էր, ուստի գրեթե 3—4 մետր տարածության վրա գետնից աստիճանաբար վերև բարձրացող մի լայն ճանապարհ են շինել մինչև ամրոցի դռան առջև, ճանապարհի լայնությունը եղել է ուղիղ շորս մետր, այս լայնությունից անկախ երկու կողմից, բարձրացող ճանապարհի ամրության համար շինել են 210 սմ. հաստությամբ որձաքար պատեր նույնպես շեղակի մինչև շենքն աստիճանաբար բարձրացող. այս ճանապարհով ցեղապետը, եթե ոչ կառքով, կարող էր բարձրանալ ձիով մինչև դղյակի դուռը: Հետքեր կան, որ շենքը հյուսիսային կողմից և ունեցեր է բրգանման քառակուսի մասեր, երկու անկյունների վրա, և հյուսիսային կողմի հատակն ավելի ցածր է եղած, գրեթե այժմյան գետնին հավասար, ամենայն հավանականությամբ այս կողմին վրա ևս ունեցեր է մտից դուռ: Ինձ թվում է, թե Պուլեյ լըկուզ ֆրանսիացին 280 տարի առաջ այս բերդն է, որ կանգուն տեսել է, որը տարիներ հետո ավերվել է և ավերումն այնքան վաղ ժամանակ է եղած, որ ներկա գյուղացիների մեջ. ամենից ծեր մարդիկն անգամ չեն հիշում բերդի կանգուն ժամանակը: Պուլեյ լըկուզի տեսածը բերդ լինելուն մի մեծ հավանականություն կա, այն է անկյունների բրգանման լինելը, ինչպես կերևի «Այրարատի» 202 էջի պատկերի մեջ, նույնը երևում է նաև, թե տեղին վրա և թե իմ հատակագծիս վրա: Ամենայն հավանականությամբ Պուլեյ լըկուզը բերդը գծագրել է հյուսիսային կողմից, ուր նաև տեղին վրա նշմարվում է մի դռան տեղ և անկյունի բուրգերի մեկ մասի հիմը: Ամրոցի հյուսիս արևմտյան կողմի վրա մինչև այժմ, բացի գերեզմաններից նկատվում են կրոմլեխներ, որոնց երկուսը և խոշորագույնները ամրոցի կից և հավանորեն ամրոցը շրջապատող արտաքին պարսպից ներս էին գրտոցը: Մասնավոր հետազոտության արժանի են ինչպես Աղճաղալայի, նույնպես այս գյուղի հյուսիսային կողմի դռները: Նաև մոտակա Աղավնատան սահմաններում խիստ շատ են նախաքրիստոնեական մնացորդներ և գերեզմաններ:

Աղճաղուզին խիստ մոտ և սահմանակից է Աղավնատուն գյուղը, լսելով, որ Աղավնատան մեջ ևս գտնվում են պատմական հուշարձանների մնացորդներ, այցելեցի նաև այս գյուղը, որ բավականին շահեկան եղավ այցելությունս թե՛ նախաքրիստոնեական և թե՛ քրիստոնեական շրջանի հին հուշարձանների տեսակետով: Այս գյուղում ևս, երբ դաշտը վերջանում է և սկսվում է լեռնալանջը, առաջին բարձրության լանջին վրա, գյուղին կից, կա մի հնագույն գերեզմանատուն, որը վարջին տարիներս օգտագործու էին գյուղացիք (այժմ գերեզմանատունը գյուղացիք տեղափոխած են ուրիշ տեղ): Խառն իխուռն կտեսնվին գանազան դարաշրջանների քրիստոնեական գերեզմաններ: Գերեզմանատան վերևը փոքր ինչ հարթավայր տեղի վրա կառուցված է եղել նախաքրիստոնեական շրջանի մի բերդ մեծա մեծ որձաքարի գանգվածներով, որոնք գետնից ված են միմյանց վրա առանց շաղախի: Բերդի տարածությունը փոքր է, հազիվ հասնի 22 մետր լայնության, նույնչափ ևս երկարության, սակայն ինչպես իբրև, այս կտորը եղել է միայն միջնաբերդ. հեռվից

շրջապատված է եղել մի ուրիշ պարսպով, որին հետքերը տեղ տեղ հազիվ տեսանելի են: Սակայն ինչպես երևում է քրիստոնեական շրջանում շենք լքած այս բերդը, այլ վերաշինել են և ամրացրել են կիսաբոլորակ բուրգերով, որոնցից մեկ քանին դեռ կիսակամարնա գոյություն ունին, դժբախտաբար գյուղացիք հետզհետե քանդում են քարերից օգտվելու համար: Բացի բուրգերի քանդումը կրում իրենց արտերը պարարտացնելու համար: Այս փորումների օգուտը չի սահմանափակվում գյուղացու համար միայն պարարտացման համար հող դուրս բերելու մեջ: Իրենց պատմելով գտնում են ուրիշ շատ իրեր, ղեններ, հնագույն տնային կարասիներ, գործիքներ հասնելուց դրամներ: այդ պատճառով գյուղացիք հասնելով այդ փորումների բազմաթիվները և շարունակում չեն լսում պաշտոնական արգելադրումն օգուտնեկում են իրենց ավերիչ գործը և գիտությունը տուժում է միշտ տգետ գյուղացու այսօրինակ վարմունքից:

Միջնաբերդը կառուցված բլուրին ներքև կա մի մեծ քարայր, որն անշուշտ օգտագործել են հին ժամանակ բերդը կառուցողները. նաև քրիստոնեական շրջանում բերդին տիրացող ու նորոգողները: Դուռը գտնվում է հյուսիսային կողմը՝ այժմ հողով լցված վերջին ժամանակներս: Դուռը եղել է կապույտ որձաքարից, որում կեսը կա այժմ տեղին վրա, իսկ մյուս կեսը գյուղացիք տարել են իբրև սալաքար գործածելու համար: Վերջին կեսը կա այժմ տեղին վրա, իսկ մյուս կեսը գյուղացիք տարել են իբրև սալաքար գործածելու համար: Վերջին թուրքական արշավանքների ժամանակ գյուղացիների կեսն ապաստանել է այս քարայրի մեջ և շորս օր մնացել են աննկատելի: Բերդի շրջակայքում գյուղացիներից ինքնակամ պեղում անողները գտել են նաև նախաքրիստոնեական շրջանի հնություններ՝ բրոնզյա, երկաթյա զարդեր, գործիքներ և խեցեղեն ամաններ:

Հավանաբար քրիստոնեական շրջանում բերդին տիրողները շինել են բերդի հարավային պարսպին կից մի փոքր եկեղեցի՝ բավականին ճոխ քանդակազարդությամբ: Եկեղեցիի շենքի շինելակերպը և գործադրված քանդակների ոճը ցույց են տալիս, որ շենքը շինված է 11-րդ դարուց ոչ ուշ: Սակայն երկար ժամանակ կանգնում է եկեղեցին և քարերի վատ տեսակի գուն մնացել է եկեղեցին և քարերի վատ տեսակի պատճառով հարավային պատը վտանգվել, այդ պատճառով իսկ եկեղեցիի հարավային պատին կից, մոտավորապես 8 մետր տրամագծով շինել են կիսաբոլորակ մի բուրգ, իբրև շենքի հենարան, որում շերտիվ մինչև այսօր մնացել է կանգուն: Պատերը կառուցված են կարմրագույն տուֆ քարով, թեև վերևի կամարածակը փլված է, սակայն ամեն կողմից գրեթե երկու մետրից ավելի բարձրությամբ պատերը կանգուն են: Խորանի գմբեթաձևի մեջ հատկապես հյուսված է մի կարաս՝ անշուշտ երգեցողության ժամանակ արձագանք տալու համար:

Գյուղացիք այս ավերակը վերածել են այժմ ուխտատեղիի: Խորանի կիսաբոլորակի մեջ կանգնել են վեճ քարի նմանող մի քար, և վրան դրել են 11-րդ դարու արձանագրված քարի մի բեկոր, որում վրա մոմեր կպցնելով ամբողջովին մրոտել են և անընթեռնելի դարձրել: Տեղի վրա մնացած բեկորներից կա 11-րդ դարու ոճով մի խոյակ և 13—14 դարերու հատուկ ոճով քանդակված մի պատահական շրջանակ, սրանք ևս պաշ-

տաման առարկա են եղել խորանի մեջ գետեղվելով: Եկեղեցիի հյուսիսային կողմը շինքին մոտիկ կա մի խաչի պատվանդան, որը 13-րդ դարու է: Աղավնատան բերդի հարավային կողմը, բերդը շրջապատող մեծ պարսպից դուրս կա մի մեծ խաչարձան պատվանդանավոր, պատվանդանի առջև կան տապանաքարեր, որոնց մեկն ամբողջովին արձանագրված է, սակայն ժամանակի ընթացքում քարն այնքան է մամոռոտած, որ գրերը գրեթե մամոռի ներքև անհայտանալու վրա են: նշմարվող տառերի ձևից կարելի է հետևյալն միայն, որ արձանագրությունն անպայման 14-րդ դարու գործ է:

Աղճաղալայից մինչև Աղավնատուն, գյուղերի սահմաններին անմիջապես կ'ընկնող նախաքրիստոնեական անշաղախ որձաքարով կազմված ամրոցներու պատեր, կրոնիկների մնացորդներ հաճախ տեսնելով միանգամայն համոզվեցի, որ այդ շրջանը եղել է նախաքրիստոնեական, նույնիսկ նախնադարյան շրջանի հոծ քնակչություն մի միջավայր, ուստի հարցաքննելով այդ ուղղությամբ մոտոս հավաքված գյուղացիներին, ստացած պատասխաններս խրախուսեցին ինձ գնալ և անձամբ տեսնել այն ամենն, ինչ որ գյուղացին, երբեմն չափազանցված, երբեմն այլափոխված ձևով և մեկնություններով նկարագրում էր: Հարցումներս առհասարակ հին կրոնիկների, նախապատմական դամբարանների և պաշտաման տեղերի շուրջն էր դառնում, և այս ամենին համար գրեթե հաստատական պատասխաններ էի ստանում: Ուստի վճռեցի հետևյալ առավոտ շրջագայել շերտանները և մանրամասն հետազոտել:

Հետևյալ օրը վաղ առավոտյան Աղավնատուն գյուղի և Հարամլու գյուղի սահմանին, Աղավնատուն հողի վրա տեսա մի կրոնիկ, որը բավականին բնորոշ ձևով պահված էր, թեև շրջանակի քարերից պակասում էին, այնուամենայնիվ բոլորակի չափը, ձևը և քարերի տաշվածքն ու շարվածքը հասկանալու չափ, անաղարտ մնացել էին նաև երկու հսկայական անտաշ քարերից տապանաքարեր: Այս կրոնիկն այնքան ուշադրությունս գրավեց, որ չափազանցեցի, գծագրեցի, մասամբ վերակազմելով նախնական վիճակը:

Երբեմն թուրքաբնակ, իսկ այժմ ամայի մոտակա Հարամլու գյուղը այցելելով տեսա մի շատ հնագույն ավերակ, որը բերդի նմանություն չունեցող, այնուամենայնիվ նախաքրիստոնեական մի կարևոր շինքի տպավորություն թողեց իմ վրա: Ենթադրեցի, որ այն գյուղի դիմաց, մի բլուրի վրա, շինված է միջակ մեծությամբ կիսատաշ, սևագույն կարծր քարերով, ներքին բաժանումների հետքեր չեն մնացել, եթե եղել են քանդակվելով և քարերը տարվելով անդադար անհայտացել են: Արտաքին շարքերից ևս հազիվ մնացել է մի կարգ քար: Բլուրի ստորոտն աստ անդ թափվելով են խաչքարի բեկորներ, շինքերից քանդակված հրաբխային սրբատաշ քարեր, մի հատ անընթեռնելի արձանագրություն բեկոր, որոնք ցույց են տալիս թե այստեղ, անկախ բլուրի գագաթի շինքից, եղել են կրոնական կամ աշխարհիկ շինքեր և միանգամայն անհետացել են, իրենց գոյություն պարզուրույց հազիվ մի քանի քարեր և բեկորներ թողնելով:

Հարամլուի քննությունը վերջացնելու հետո ուղղ-

վեցի դեպի արևմուտք և արևմտահյուսիս ամայի և անշաղախ վայրերը քննելու, որոնց տեղական բնակիչները ղրտ էին անվանում:

Աղավնատուն սահմանից դեպի Կոշ (հնումն Կուաշ) գյուղը հազիվ մի կրոնիկ հետազոտության վրա, սկսեցին երևալ կրոնիկներ և նախապատմական գերեզմաններ: Հետզհետե խտանում էին գերեզմանները դեպի Կոշ և դեպի Շամիրան գնալու ճանապարհին: Երկու կողմերը: Չափազանց զարմացնում էր ինձ այդ գերեզմանների գրաված վայրերի ընդարձակությունը: Մոտավորապես հրեք քառակուսի վերստ տեղի վրա տարածված էին մի քանի տեսակ նախապատմական գերեզմաններ և կրոնիկներ, որոնք ապացույց են մի ժամանակ այդ վայրերի բազմամարդություն: Գլխավորապես երեք տեսակ գերեզմաններ որոշ էին այդ ընդարձակ տարածության վրա. 1. Կրոնիկներ, որոնք թեև Աղավնատուն և Հարամլուի մեջտեղ եղածին չափ լավ պահված չէին, այնուամենայնիվ շրջապատող բոլորակ քարերի շարքերից մնացած էին որոշ չափով: 2. Փոքր հողաթմբեր առհասարակ բոլորակ ձևով վրանները որոշ չափով ծածկված մանր ու խոշոր քարերով: 3. Ավելի հետաքրքրական և ավելի հնագույն երևցան ինձ մի կարգ գերեզմանատներ, որոնք հարմարավոր քարերով շինված են արկղաձև մոտավորապես 70—80 սանտիմետր հողի խորություն մեջ և վրանները ծածկված են միակտուր անտաշ քնական սալերով: Ընդհանրապես սալերու մեծությունը հավասար են ներքևի արկղաձև կազմված գերեզմաններին: Այս տեսակ գերեզմաններ ընդհանրապես հատ հատ առանձին են մեկմեկուց 4—5 մետր հեռավորության վրա, սակայն կան այնպիսիները ևս, որ երեք կամ չորս արկղով միասին ձևացված են՝ անշուշտ յուրաքանչյուր արկղի մեջ մի մեծել թաղելու համար: Բայց այս երեք տեսակի գերեզմաններից, կան նաև տեղ տեղ մեծամեծ քարակույտերով կազմված դամբարաններ, որոնք միջին հաշվով 8—10 մետր երկարություն և երեք մետրից ոչ նվազ բարձրություն ունին: Քարակույտերի քարերն այնքան մեծ չեն, խառն են նույնիսկ մանր քարերով, իսկ մեծ քարերի ամենից խոշորները հազիվ թե անցնեն ինկայիս շինությունաց մեջ գործածված սովորական սև պատերի քարերի մեծությունը: (Այս քարակույտ դամբարաններից մոտավորապես 40 հատ համարեցի Փոքր Թալինի մոտ պաշտավայրի վրա, որոնց մեկ քանիսին երկարությունը կհասնի մինչև 15 մետրի, բայց այս մասին իր տեղում):

Այս ընդարձակ գերեզմանատունը դիտելուց հետո մտնում էր քննել հյուսիս արևմտյան կողմը մի բարձրության վրա կանգնված աշտարականման բոլորակ շինություն, որուն գլուխային Օյաղ անունն են տալիս, որպես թե դա լինի զինվորական դիտարաններ հին ժամանակ: Ի հարկե ես չէի կարող բավարարվել գյուղացիների տված բացատրություններով, հարկ համարեցի անձամբ բարձրանալ բլուրի վրա և տեսնել մոտից: Նախքան բլուրը բարձրանալս, բլուրի ստորոտին մոտ տեսա հին նախապատմական պատերի հիմեր ավելի քան մեկ ու կես մետր հաստությամբ. այս պատերը չէին նմանում ունե շինքի պատերի, անպայման կրոնական պաշտամունքի հաստով մի հիմնարկություն էր եղած: Պատերը թվով յոթը հատ 6—7 մ. միմյանցից հե-

ռու զուգահեռաբար ձգված են արևելքից արևմուտք կանոնավոր կերպով. այս պատերի գլուխները կապված չէին միմյանց ո՛չ արևելյան կողմից և ո՛չ արևմտյան կողմից, հետևաբար արևելքից դեպի արևմուտք ձգվող այս պատերին ուղղահայաց հյուսիսից հարավ պատերի հետքեր չկան: Հետևաբար պարզ է, որ ծածկութամբ շինքի պատեր չէին այս երկար զուգահեռական պատերը, որոնց երկարությունն առնվազն 40—50 մետրի կհասնի:

Մույն երկար հիմքերից մի քանի քայլ դեպի արևելք, բլուրի լանջի վրա կա մի քարակույտ, կրոնիկի նման, հայտնի չէ թե որտեղից են բերած դրած այնտեղ մի խաչքարի կտոր և ուրիշ երկու կամ երեք հատ քանդակների բեկորներ և վերածել են ուխտատեղիի: Շերտացակ գյուղացիք, իմ առաջնորդի ասելով, գոնե տասին մեկ անգամ ուխտի են գալիս այստեղ: Համենայն դեպս, հեթանոսական ժամանակից այդ տեղերը մի սրբավայրի համբավ են ունեցել և քրիստոնեության ժամանակ ևս շարունակում են հին ավանդության վրա հիմնված:

Աշտարակից թափված քարակույտերից մեծ դժվարությամբ անցնելով հաստարուն բոլորակ շինքի մոտ, որը ո՛չ դիտարան է և ո՛չ գերեզման դարաշրջանների գործ. այդ ամենահին, թիրևս նախաուրարտական, մի խորհրդավոր կառուցվածք է: Ենթեքի տարամագիծը 8,40 մետր է, բարձրությունը, մինչև շուրջը թափված քարակույտերի վրա, 4,30 մ. է, հավանականորեն մինչև հատակը կլինի 4 մետր ևս, որով այժմյան բարձրությունը կլինի ավելի, քան 8 մետր: Բայց ի հարկե սա իր նախկին իսկական բարձրությունը չէ, իր շուրջը թափված քարակույտերը ցույց են տալիս, որ շատ բարձր է եղած, հետզհետե փլչելով այսքանն է մնացել: Ինչպես դուրսն այնպես ալ ներսն են թափել մեծամեծ քարեր և խտացել են այնպես, որ հնար չեղավ ներքին տրամագիծը չափել: Արևելյան կողմից մի դուռ, կամ պատուհան ունի մեկ մետր լայնությամբ և բարձրությամբ. ամբողջությամբ շինված է անտաշ, կարծր քարերով՝ առանց շաղախի, սակայն քարերի ընտրությունը եղած լինելուն կասկած չկա, որովհետև քարերը միշտ երկարավուն և կանոնավոր հաստություն ունին որով ավելի լավ կապված են շարքերը: Այս շինքի պատերի շարվածքի մեջ նախապատմական շրջանի մի շարք պատերու մեջ դրված անհեթեթ մեծությունը զանգվածներ չկան, միայն թե մեջն ինկած են մի քանի մեծ քարեր, որոնք հավանորեն աշտարակի գագաթի վրա ծածկույթի քարերը եղած են: Ես կարծում եմ, որ այս շինքը նախապատմական ժամանակի մի սրբավայր, կամ ուխտատեղի եղած է և նույն ավանդության շարունակությունն է այս աշտարակին մոտի ուխտատեղին, որ նկարագրեցի քիչ առաջ:

Արդեն լրանում էր իմ տասնօրյա ճանապարհորդությանս ժամանակը, 9-րդ օրն Աղվանատան շրջանում անցնելուց հետո, անցա Ֆրանկանոց գյուղը: Այս գյուղի հյուսիս արևելյան կողմը, արտերի մեջ, երևում են հնագույն երկար պատերի հիմքեր, որոնք ուսումնասիրության կարող են, տարակույս չկա, որ այդ հիմքերը նախաքրիստոնեական ժամանակի անշաղախ որձաքարե պատերի մնացորդներ են, սակայն լրջորեն հետա-

զուտելու, ուսումնասիրելու համար հարկ էր տեղ տեղ փորումներ կատարել, որու մասին ես արտոնություն չունեի կոմիտեից, ուստի առայժմ փաստն արձանագրելով, թողի այդ մասի մանրամասն ուսումնասիրությունը հարմար ժամանակին:

Ֆրանկանոցի հարավ արևելյան կողմի վրա կա մի կիսավեր եկեղեցի Միմեոն կաթողիկոսի ժամանակ (1763—1780) շինած, այս եկեղեցին շինված է շատ հասարակ քարե պատերով, վաղուց անհետացել է վրայի փայտածածկը, պատերը նույնպես քանդվելու և ավերակ դառնալու վրա են: Այս եկեղեցիից դեպի հյուսիս արևմուտք կա մի գերեզմանատուն, որը շատ հին չէ, սակայն հետաքրքրական են այնտեղ գոյություն ունեցող մի շարք գերեզմանաքարեր, որոնք թե՛ կուլտուրական և թե՛ ազգագրական նշանակություն ունին այս կողմերի 16—17-րդ դարի ժողովրդական կյանքի վերաբերմամբ: Այս նշանակալից գերեզմանաքարերը առհասարակ համեմատաբար բարակ, սովորականից մի քիչ բարձր և կիսաբոլոր վերջավորությամբ կանգնված միակտուր քարեր են, փոքր ինչ հիշեցնում են հին օրորոցաձև տապանաքարերը: Այս ձևի ամեն մի տապանաքար քանդակված է իր ժամանակակից սովորության համեմատ: Տապանաքարերն մեկուկ վրա բոլորովին նախնական գծերով քանդակված է մի մարդ երկար արիալուղ հագած, ձեռքերը մեջքին դրած պար խաղացողի ձևով: Առջևը դրված է մի բաժակ, բաժակի կողքին մի գինու կուժ: Մի երկրորդ գերեզմանաքարի վրա քանդակված է մի մարդ, դարձյալ երկար արիալուղով, մեկ ձեռքը դրած մեջքին, իսկ մյուս ձեռքով՝ բռնած գինու կուժը, կուժից քիչ հեռու գինու բաժակը՝ ծրրորդ տապանաքարի վրա քանդակված են դարձյալ միևնույն տարազով ելեք հոգի, որոնց երկուքը ձեռք միևնույն տարազով ելեք հոգի, որոնց երկուքը ձեռք միևնույն դրված գինու կուժը: Այս քարին վրա բացառաբար փորագրված է երկու բոլորակի շրջանակ, մեջը տրամագծորեն խաչաձև գծված:

Այս բոլոր քարերի վրա գիր, կամ թվական չկան, բացառությամբ մեկ հատի: Այս մեկ հատին վրա փորագրված է երկու մարդ, իրենց աջ ու ձախ ձեռքերը բռնած են գինու մեծ կուժ, ձախ կողմի մարդը ձեռքը մեջքին դրած, իսկ աջ կողմինը ձեռքին գինու թասն է մեջքին դրած, իսկ աջ կողմինը ձեռքին գինու թասն է մեջքին դրած: Այս քարի վրա քանդակված է Ռեմեյ (1694) բռնած. այս քարի վրա քանդակված մեծ մասը գրեթե այսօրի թվականը: Գերեզմաններից մեծ մասը գրեթե այսօրինակ տապանաքարեր ունեն և որովհետև այս կողմերում որիշ գյուղերի գերեզմանատներում ևս տեսել եմ այս ձևի տապանաքարեր, սրանց մասին պիտի գրեմ իրենց կարգին, ինձ համար կարևոր թվեցավ տնտեսական և ազգագրական տեսակետով: Ամեն մի տապանաքարի վրա գինիի կուժերի, կամ գավաթների քանդակումը, իմ կարծիքով ցույց կուտա խաղողի ու գինիի առատ արդյունաբերությունը, ուր այժմ ևս շարունակվում է խաղողի մշակությունը: Իսկ խմելով պար խաղալու ձևերն ինձ հիշեցնում է գլխավորապես Քիֆլիսի մեջ եղած մի սովորություն: Հուղարկավորության օրը հանեցնելույն ընկերներն ու բարեկամները գնում են գերեզմանատուն, զուտնայով և ուրիշ նվազարաններով, թաղման արարողությունը կատարելուց հետո մեծ կերպով են անում և հանգուցելույն գերեզմանի շուրջ

երկար ժամանակ երգում ու լյար են խաղում: Ինչպես երևում է ունի քաղաքական, կամ տնտեսական պատճառներով այս սովորությունն ունեցող ժողովուրդը գաղթի հետևանք է այս շրջանից և նույն ձևով տապալանաբար շինելու սովորություն: Վերջ է գտել: Այս գերեզմանները քննել և արձանագրելուց հետո դարձապարշապատ:

Է. ԷՋՄԻԱՄԵՆԻՑ ԴԵՊԻ ԱՐԱԳԱԾԻ ԱՆՋԵՐԸ

Հայաստանի Հնությունների Պահպանության Կոմիտեի կազմած մի արշավախմբի կողմից:

Արշավախմբի նպատակն էր հուշարձանների ցուցակագրում և հետազոտական աշխատանքներ կատարել Արագածոտնում:

Արշավախումբը դուրս եկավ 1924 թվի օգոստոսի 3-ին:

ա. ԱՐԴԱՐ ԴԱՎԻԹ

1924 օգոստոս 3

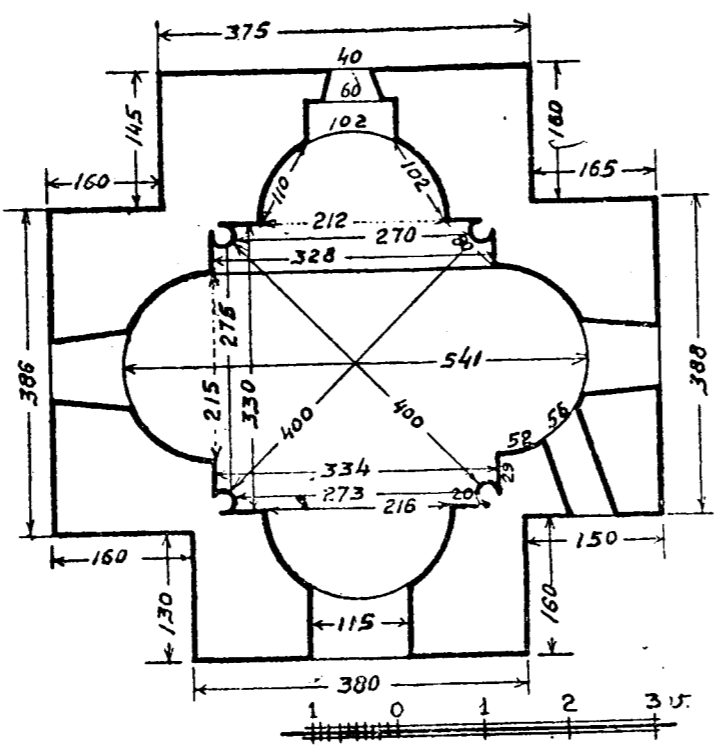
Հաջի Ղարա (Այգեջար) գյուղի և Օշականի մեջ տեղ, ճանապարհի ձախ կողմին, մի բարձր բլուրի գագաթին վրա այցելեցինք Արդար Դավիթ անվանված աշտարակաման բլուրակ մի շինության մնացորդի: Այս բլուրակ շենքը շինված է մեծամեծ սև որձաքարերի զանգվածներով՝ առանց կրաշաղախի: Թեև շատ ժողովրդական առասպելներ հյուսված են այս շենքի շուրջ, սակայն ամենայն հավանականությամբ նախատարատական մի շինություն է, նաև մի պաշտաման տեղի, նման Աղալատան և Կոշի մեջտեղ գոյություն ունեցող բլուրովին նույնանման մի մնացորդի՝ որում ջրջակա գյուղացիք Օշաղ անունն են տալիս: Արդար Դավիթ աշտարակաման շենքին մեջ դատարկ է, մի փոքր դուռ ունի հարավային կողմից, բարձրությունը նախնականը չէ, շատ է փլված երևի մասը և քարերը կոտակված են շուրջը: Այս շենքի մասին մանրամասն նկարագրություն կրկնել հարկ չեմ համարում, որովհետև ըստ ամենայնի նման է Օյուղին, որի շափագրությունը և գծագրությունը կատարել եմ և ներկայացրել սույն աշխատությանս հետ՝ 2. 2. Պ. Կոմիտեին: Այսքան միայն կավելացնեմ, որ անպայման Օյուղը և Արդար Դավիթը կանգնած են միևնույն նպատակի համար և կապ ունին ունի կրոնական պաշտաման հետ:

բ. ՕՇԱԿԱՆ

Օգոստոս 4, 1924 թիվ

1. Մանկանոց.— Այսօր այցելեցինք Մանկանոց անվանված լքված հին եկեղեցին գյուղից դուրս՝ այգիների մեջ: Չափազանց հետաքրքրական է շենքը իր 7-րդ և 10-րդ դարերի ճարտարապետական ոճի խառնուրդով: Լայն պատուհանները, տրոմպների վրա դրված գմբեթը և ուրիշ մանրամասնություններ, անվիճելի կերպով կպատկանին հայկական ճարտարապետության 7-րդ դարում ոճին, սակայն կան նաև հայոց 9-րդ և 10-րդ դարում ոճին պատկանող մասեր՝ ինչպես մտից դուռը, պատուհանների պսակման և քանդակման ձևերը: Կամայն է, որ 7-րդ դարում ավանդական ոճերու խառնուրդ:

դով 9—10-րդ դարում կանգնված է այս շենքը, և կամ մի հմուտ ճարտարապետի ձեռքով 9—10-րդ դարում կատարվել է մի նորոգություն հնագույն 7-րդ դարում մի շենքի վրա և վերին սասիճան ճարտարությամբ պատ-

Նկ. 225. Օշականի Մանկանոց եկեղեցու հատկանից

շաճեցուցեր է հին ոճը նորի հետ, որ մեկ հայացքով դժվար է դանազանել. այս պարագան լավ ստուգելու համար շատ երկար քննություն է հարկավոր, միայն թե համենայն դեպս այս շենքի կառուցումը 10-րդ դարուց այս կողմ չի կարող անցնել: Թե՛ ներքուստ, թե՛ արտաքուստ խաչաձև է եկեղեցին: Մտից դուռն արևմուտքից է, ունի նաև խիստ նեղ և ցածր դուռ՝ հարավային թևի արևմտյան ճակատին վրա: Այս փոքր դուռն սովորությունը շատ հին է. դեռ 7-րդ դարում Բագարանի մեջ Բուտ Առավելյանի շինած կաթողիկեն ունի հյուսիսային կողմին վրա: Միևնույն ավանդության հիման վրա շինված է 10-րդ դարում կառուցված Հոռոմոսի վանքի (ձորի ս. Մինաս անվանված) եկեղեցի՝ արևմտյան կողմը: Թե ի՞նչ պատճառներով էին շինվում այս փոքր դուռերը, ճշտիվ հայտնի չէ. միայն թե իմ լսելով, հին ժամանակի կղերներ այս դուռը միայն հատկացնելով ժողովուրդի մուտքին՝ ակամա խոնարհության և երկրպագության էին ստիպում առճար մտնողներին:

2. Գերեզմաններ և քանդակազարդ խաչաքեր.— Օշականի թե՛ գյուղի մեջ և թե՛ գյուղից դուրս կան մեծ ու փոքր գերեզմանատներ, այս գերեզմանատների մեջ մասնավորապես ուշագրավ են այն փոքր գերեզմանները, որոնց մեջ կգտնվին գեղաքանդակ խաչքարեր: Առհասարակ այս փոքր գերեզմանները լինում են փոքր մատուռների, կամ վանքերի շուրջ, բայց այս գերեզմանները, որոնց մոտ վանքի կամ մատուռի հետք չկա, իմ կարծիքով տոհմային գերեզմանատներ են: Այս պարագան մասնավորապես նկատելի էր Անիի ավերակները:

րի մեջ. մեծ տները կողքին հաճախ գտնվում էր նույն տան ընտանիքին հատուկ տոհմային գերեզմանատներ: Ինչպես երևում է նախկին Օշականում ևս եղել է այդ վաղեմի սովորությունը, որ գյուղի մեջ գտնվում են գերեզմանատներ առանց մոտակա մատուռի, կամ եկեղեցիի գոյության: Չափազանց կարևոր է Օշականում մի հնագիտական թանգարան ունենալ, որովհետև այս գյուղում ոչ միայն գտնվում են բազմաթիվ գեղաքանդակ խաչքարեր, այլև խոյակներ, և ուրիշ քանդակազարդ քարեր, որոնք տգետ մարդկանց ձեռքով ոչնչացվում են առանց հայ գեղարվեստի պատմության էջերը զարդարելու, այլև գտնվում են նախաքրիստոնեական ամենահին շրջանի իրեղեններ: Վերջերս գտնվել են քարյա դագաղներ և մի մեծ երկանաքար, այժմ սովորական եղող ձևերից բոլորովին տարբեր:

Սակայն այս գտնվածները բոլորն ըստ հաճույս քրժագրել են գտնողները:

3. Հին կամուրջի մեացորդ.— Քասախ գետի ձախ ափին, տակավին գոյություն ունի հնագույն կամուրջի մի ոտքի մնացորդը: Այնքան ավերված և քարերը թափված են երեսից, որ դժվար է շինության ժամանակը որոշել, սակայն մի բան պարզ է, որ այդ կամուրջը շինված է առնվազն 6—700 տարի առաջ: Ցանկալի է, որ առանձին հսկողությամբ պահպանվեն այդ մնացորդները մանրամասն ուսումնասիրության համար: Այս մասին առանձնապես հանձնարարված է գյուղական պաշտոնիության, մասնավորապես Օշականի գյուղխորհրդի և սխազահին:

4. Գարայր-մատուռ.— Օշականում, Քասախ գետի ափին, բարձրադիր ժայռերի վրա, գոյություն ունի մի քարայր: Նշաններ կան հավանականության, որ ի հնումըն, նախաքրիստոնեական շրջանին սույն քարայրը եղել է պաշտական հատուկ մի նվիրական տեղ: Հետո քրիստոնեական ժամանակ հին ավանդության հիման վրա եղել է քրիստոնեական ուխտատեղի: Ներսի պատարագի խորանը ուղիղ դեպի արևելք չէ, այլ մի կերպ հարավային կողմից քրիստոնեական խորան կազմելու ժամանակ: Քարայրին պատերի ներքին խորքաբերությունը ծածկելու համար նաև շինել են սրբատաշ քարերով պատեր տեղ-տեղ: Այս հետնագույն շարվածքները ևս ժամանակ առ ժամանակ քանդվել են ու նորոգվել, այս նորոգությունների մեջ երևում են զանազան դարաշրջանների ոճով աշխատանքներ: Դռան ձախ կողմին, վրա քանդակված է ցողունից կախված խաղողի ող-գարդ քառակուսի գերեզմանի կոթողի կտոր, որում երկու երեսներն են միայն երևում: Կոթողի մեկ ճակտին վրա քանդակված է մի ցողունից կախված խաղողի ող-կուղաներ, վերևը խորացած բոլորակի մեջ քանդակված է հավասարաթև մի խաչ: Մյուս երեսին վրա որմասյունների նմանությամբ moulure-ներ՝ պայտած և կիսաբոլորակներով միմյանց միացած: Սույն քարայր-մատուռին օշականցիք Մարիամ Աստվածածին անունն են տալիս:

5. Կիլիս գյուղի պատեր.— Մարիամ Աստվածածին մատուռից բարձր, դեպի հյուսիս արևմուտք, գտնվում են անտաշ մեծամեծ որձաքարի զանգվածներով շինված

պատեր, որին համար ավանդաբար ասում են, որ Վահան Ամատունիի ապարանքի մնացորդը լինի: Թեև հավանական չէ, որ այս կիլիսյան պատերը լինեն 5-րդ դարում, այնուամենայնիվ կարող է պատահել, որ այսպատմաբան շրջապատող մի պարսպի մնացորդը լինի: Վահան Ամատունիի ժամանակ (5-րդ դար) հրաբխային ավազաքարի սրտաբաշ քարերով շինված շինելու սովորությունը վաղուց ընդհանրացած էր, սակայն ամենայն դեպս այս ավանդությունն ալ բոլորովին անընդունելի չէ, որովհետև կան պապուցյանք ուրիշ վայրերի վրա, որ քրիստոնեական շրջանում երկար ժամանակ շարունակվել է անշաղախ որձաքար պատերի շինությունը մեծ շրջապարիսպների և բերդապարիսպների շինության ժամանակ, ինչպես Տեկղում, Բագարանում, Մշվարում: Օշականը, որ նախաքրիստոնեական ամենահին ժամանակներու մեջ բազմամարդ մի կենտրոն եղած է, որում անվիճելի ապացույց են բազմաթիվ հեթանոսական կրոնիկներ, դրամներ և այլն, անհավանական չէ, որ շինարարական վաղեմի ձևերը շարունակված լինեն քրիստոնեական սկզբնական դարերում:

6. Դովեներ.— 2. 2. Պ. Կոմիտեի քանիցս արված գեկուցումների հիման վրա Կոմիտեի վաղուց ուշագրություն էր դարձրել Օշականի նախապատմական և նախաքրիստոնեական հնությունների վրա և որոշել էր հարմար դեպքում հետազոտության ենթարկել մանրամասնաբար: Առթիվ ներկայացել էր այս արշավանքի ժամանակ, ռատի խմբովին գնացինք այն վայրերը, ուր կգտնվեին նախաքրիստոնեական բազմաթիվ գերեզմաններ, կրոնիկներ և մասնավորապես դրամներ: Այս վերջինիս Օղուզի տներ անունը կուտան օշականցիք և շրջակա գյուղացիներ՝ անշուշտ մի հին ավանդության հիման վրա:

Դյուրուս և Շանտր— այս ավանդությունը կպատմեն հետևյալ կերպով, լսելով հյուսիսային Կովկասի և ուրիշ դրամները շատ գտնված երկրներ ժողովուրդից: Իբր թե դրամներ տարածված երկրներում ապրում էր հսկաների մի ցեղ, որոնք այնքան ուժեղ էին, որ կարող էին հեշտությամբ վերցնել մեծազանգված քարեր՝ որպես թեթևաբույս մի առարկա: Այս հսկաների մոտ ապրում էր միաժամանակ թզուկների մի ցեղ, որոնց ուժից վեր էր նույնիսկ մի փոքր քար տեղից շարժել: Այս թզուկները իրենց ֆիզիկական տկարության պատճառով չէին կարող իրենց համար մի բնակարան խնդ շինել բնության պատահարներից պաշտպանվելու համար. ստապում էին ամուսն տալի և ձմռան ձյունի ու բուրբ ժամանակ բոլորովին բացօթյա: Այդ հսկաները տեսնելով իրենց շուրջը այդ փոքրիկ մարդկանց տառապանքը և խղճալով անոնց վրա, շինեցին դրամները, որպես բնակարան թզուկների համար: Ամենայն հավանականությամբ Հայաստանում ևս նույն ավանդությունը տարածված էր, որի հիման վրա Օշականում և այլ տեղերում գտնված դրամներին ճղուզի (հսկա) տներ ասունը տվել են, որպես թե հսկաների ձեռքով շինված:

Օշականի հարավ-արևելյան կողմից Քասախ գետը անցնելով պատահում ենք նախապատմական մի մեծ

անցյալի վկա բազմաթիվ գերեզմանների, կրոնականների և դոմենների: Դոմենները շատ կան այս տեղերը, սակայն մեծ մասս էր ավերված, տեղերը մաքրելով, այդպիսով վերածված: Մի քանիսը միանգամայն կիսավեր դրություն մեջ, որոնք ո՛չ չափ ու ձևի հարմարություն ունին և ո՛չ նկարելու:

Ա. դոմենը արտաքուստ երկարություն ունի 9,70 մետր և լայնություն՝ 6,40 մետր, ներքուստ դատարկության լայնությունն է 2,60 մտ, ներքին երկարությունը շափել հնարավոր չէր քարերի փլուզման և կուտակման պատճառով: Այս դոմենն է հնուան շրջապատված է եղբր առանձին շրջափակով, որուն արևելյան և հյուսիսային կողմերի հիմքերը միայն երևում են: Մյուս կողմիներն անհետացել են: Արևելյան կողմից շրջապատի հիմքը դրված է 12,80 մ. հեռավորության վրա, իսկ հյուսիսային կողմից 10,50 մ. հեռավորության վրա. այս շրջապատը և շինված է եղբր առանց շաղախի անտաշ ու ձաքարերի զանգվածներով:

Բ և Գ դոմենները ևս Ա դոմենի նման անհեթեթ մեծությամբ որձաքար զանգվածների կուտակումով ձևացված են: Բ դոմենն արտաքուստ 8 մետր երկարություն և 4,20 մ. լայնություն ունի: Ինչպես երևում է այս դոմենի երկարությունը մի քիչ ավելի եղած է, սակայն քարերը տարել են մեկ ծայրից: Ներքուստ երկարությունը 7,50 մ. է, լայնությունը 3,10 մ. դոմենին վրա իբրև ծածկ դրված քարերը 1,72-ից մինչև 1,00 մեծություն ունեն, որոնք զանազան ուղղությամբ զետեղվելով փակել են ներքևի դատարկությունը:

Գ դոմենը համեմատաբար ավելի փոքր է, քան մյուսները և քարերի շարվածքն ավելի անվանա մնացած. դրանից լայնությունը 4,70 մ. է, ներսից 1,10 մ., այս դոմենին ևս ծայրից քարեր կան տարված:

Առհասարակ դոմենները թե՛ ներքուստ և թե՛ արտաքուստ երկարավուն ձև ունին, լայնության կողմի ձախտները՝ քարերի անկանոն կուտակումով փոքր ինչ բոլորը ձև ստացած են: Պատերի քարերը նույնպես անկանոն մեծազանգված լինելով, ուղղահայաց պատ կազմված չեն, միշտ վրայի քարը մի քիչ ներքևից առաջակարգու դիմելով վերևն ավելի նեղացած է, քան ներքևի հատակը. շարվածքի այս ձևն է, որ մասամբ հնարավորություն տվել է միակտուր քարերով վրաները ծածկել: Թեևրև այս ձևի շարվածքն է, որ ապագայի մեջ սրբաատաշ քարերով կամարածածկի գաղափարն է տվել:

Բացի դոմեններից Օշականում գոյություն ունեցել են բոլորը ձևով կրոնականներ ևս, որոնց վրա ծածկված է եղել միայն մի հսկայական բոլորը ձևով քար: Կրոնականների խիստ վայրերում հաճախ կհանդիպենք այս բոլորը մեծ քարերում, որոնք իբրև ծածկույթ ծառայել են: Այս բոլորը ծածկույթ քարերի մեծությունը, որ մինչև այժմ գոյություն ունի Օշականում 2,40 մ. տրամագիծ ունի և 40 սմ. հաստություն: Բոլորը կրոնականներից գրեթե անվնաս մնացած մի օրինակ կա այժմ Ղափլի գյուղում, որի մասին պիտի գրեմ իր տեղում: Ինչպես երևում է, ի հնումն բոլորակը եղած է նաև մի սրբազան խորհրդավոր նշան, բացի կրոնականներից հողի ներքև թաղվողների գերեզմանները և շրջանակված են բոլորակ ձևով: Մեծները թաղելով՝ վրաները հսկայա-

կան տապանաքարեր զնելուց հետո, որոշ հեռավորության վրա շրջանակված են գերեզմանները, երբեմն փոքր ի շատե ձևակերպված և երբեմն ալ բոլորովին բնական վիճակի մեջ անտաշ որձաքարերի շարվածքով:

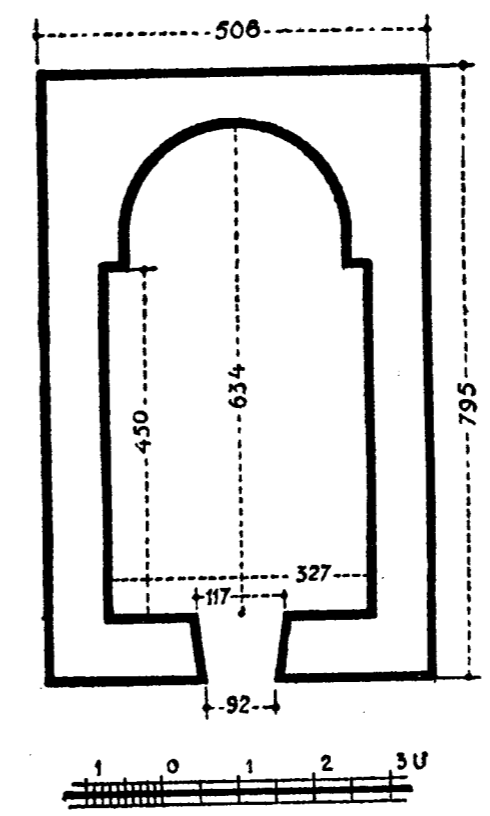
Ն. Մեծ կոնդ.— Օշականի գրեթե արևելյան կողմը կգտնվի մի սարի նման մեծ բլուր, որին ցյուղին գյուղացիք Մեծ կոնդ, կամ Դիդի կոնդ անունն են տալիս: Այս մեծ բլուրի ստորոտից սկսած մինչև գագաթը ցրված են, թե՛ քրիստոնեական, թե՛ նախաքրիստոնեական շրջանի հնություններ: Կան հին և նոր գերեզմաններ, գեղաքանդակ խաչքարեր, քարայրներ, մատուռներ և գագաթին վրա նախաքրիստոնեական շրջանի մի ամբողջ մնացորդ՝ մեջը բնակության հատուկ բաժանումներով, որոնց այժմ հիմքերը միայն մնացել են:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ այս մեծ բլուրի գագաթը, շատ հին ժամանակ շրջապատված էր կիկլոպյան քարերով շինված պարիսպով, որուն հաստությունը երկու մետրից պակաս չէ: Արևելյան կողմի վրա, շրջապատի պարսպից 25 մ. երկարությամբ մնացել են հիմքեր, հյուսիսային կողմի վրա կա ավելի քան 34 մ. շրջապարիսպի երկու մետր լայնությամբ հիմքերի մնացորդ: Արևմտյան կողմի վրա թեև կան հիմքերի մնացորդներ, սակայն շատ քարեր տարված են այս կողմի հիմնաքարերից, որի շնորհիվ հիմքերը ընդհատ-ընդհատ են երևում: Հարավ արևմտյան կողմին վրա խիստ սրուշ կերպով մնացել է պարսպի արտաքին մի քանակուսի բուրգի հիմքերը 4,80 սմ.կողմերով արտաքուստ. բայց բուրգի պատերն այնքան հաստ են, որ մեջը հազիվ մնացել է 2,60 մ. դատարկություն: Ուստի բուրգի պատերի հաստությունը հասնում է 1,10 մ.-ի: Ինչպես բլուրի զանազան կողմերում, գագաթին ևս կան արհեստական քարայրի մնացորդներ: Երջափակի հարավ-արևելյան անկյունի վրա ևս կա մի խոշոր բուրգ՝ ավելի ընդարձակ, քան հարավ արևմտյանը. բուրգի արտաքին երկարությունն է 7,25 մտ., ներքին դատարկության լայնությունն է 2,60 մտ., զուան լայնությունն է 90 սմ.: Հարավ արևմտյան կողմին վրա երևում են բնակության հատուկ բաժանումների հիմքեր, սակայն ինչպես ամբողջ շրջապատը, նույնպես ներքին բաժանումները ճշտիվ չափազերիու համար, անհրաժեշտ է մի քանի տեղերի վրա մասնակի պեղումներ կատարել և մնացորդ պատերի ընդհանուրին հետ ունեցած կապակցությունները գտնել: Ոչ միայն հնում, այլև ներկայի մեջ ժամանակակից օշականցիք իբրև քարհանք օգտագործել են այս բլուրը և շարունակ տարել են, թե՛ ուրարտական պատերի կիկլոպյան քարեր և թե՛ քրիստոնեական շրջանի մեջ շինված շենքերի սրբաատաշ քարեր: Այս ամբողջ սարը կազմված է հրաբխային կարմիր ավազաքարով, որ դուրս է գալիս ի իճի նման և փխրում, բոլորովին անընդունակ շենքի համար գործածելու իր փխրունության և խիճախառն լինելու պատճառով:

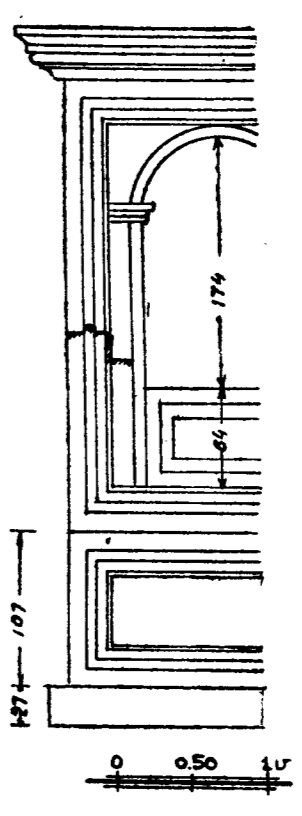
8. Փոխ Մանուկ.— Մեծ բլուրի գագաթի արևմտյան կողմը կա մի փոքր մատուռ Փոխ Մանուկ անունով, մատուռը բոլորովին նոր շինված է ներկա ժա-

մանակի օշականցիների ձեռքով, պատերը շինված են մանր, անտաշ քարերով, հավանորին հնում գոյություն

շինված կա մի փոքր մատուռ Փոխ Փոխ Մանուկ անունով: Այս մատուռը, որին շինությունը գրեթե անա-

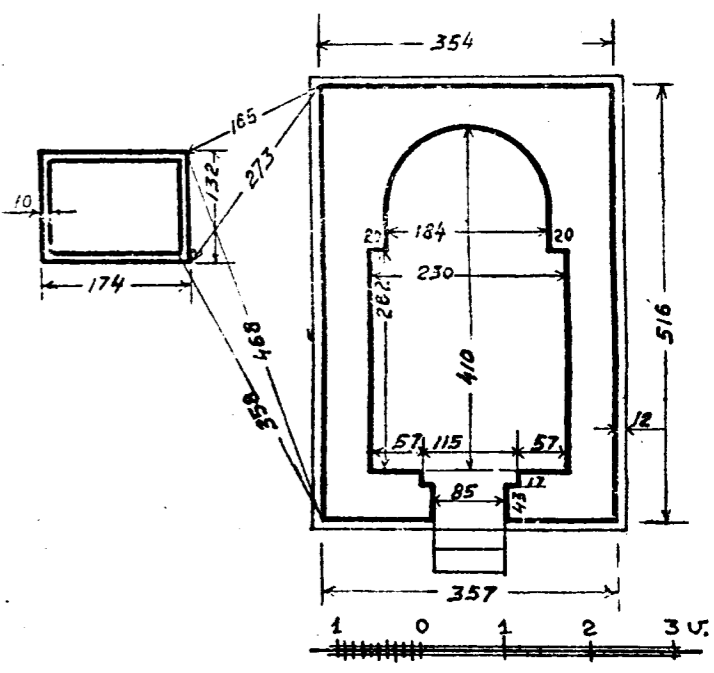
Նկ. 220. Օշականի Փոխ Մանուկ մատուռի հասակաձևը

Նկ. 227. Օշականի փոքր Փոխ Մանուկի հյուսիսային կողմի դատարկանավոր խաչքարը

ունեցող մի մատուռի հիմքերի վրա, շենքը կգտնվի ամբողջ արևմտյան պատից ներս, շուրջը երևում են հետնադուռն ժամանակի բնակությանը հատուկ շինության հիմքեր: Մատուռին մեջ իբր սրբություն դրված է 13—14-րդ դարերի հատուկ քանդակագործությամբ մի խաչքարի բեկոր: Շենքի հարավային կողմը կան առանց արձանագրության պարզ տապանաքարեր, իսկ արևելյան կողմը երևում է մեծամեծ քարերով անշաղախ շինված պատի հիմք մնացորդ՝ հյուսիսից հարավ ձգված, որն անշուշտ կպատկանի հին ամրոցին: Բլուրի արևմտյան լանջին, գագաթից մինչ ստորոտը երևում է մոտավորապես 1 1/2 մ. լայնությամբ մի ուռուցիկ գիծ, որի մասին գյուղացիների ընդհանուրին կարծիքն է, թե մի ջրմուղ է ամրոցին մեջ ջուր բարձրացնելու համար: Համենայն դեպս եթե ջրմուղ լինելը հավանական էլ չէ, այնուամենայնիվ երևույթը հետաքրքրական է, արժե, որ մի փորձնական պեղումով պարզվի իսկականը: Հարավային լանջի վրա ցրված են գերեզմանաքարեր, շարված խաչքարեր, խաչքարի պատվանդաններ, ի միջի այլոց կա մի մեծ պատվանդան, որի վրա կանգնված է եղել զույգ խաչքարեր: Խաչքարերի պատվանդանների մոտ կա մի մեծ քարայր, որ այժմ լճված է հողով ու քարով: Կան ուրիշ քարայրեր այս կողմին վրա, որոնք այժմ գյուղացիների համար ծառայում են որպես պահեստ և դարմանոց:

9. Փոխ մատուռ, կամ Փոխ Փոխ Մանուկ.— Մեծ կոնդի հարավ արևմտյան լանջի վրա, գյուղից բարձր,

Նկ. 228. Օշականի փոքր Փոխ Մանուկ մատուռի հասակաձևը

10. Գյուլլե կոնդ.— Օշականի հարավ արևելյան կողմը, մեծ բլուրից ուղիղ հարավ կգտնվի Գյուլլե կոնդ անվանված արվեստական մեծ բլուրը: Այս բլուրը կազմված է շատ հին ժամանակ իբրև հսկայական հողադարձ: Հանդիպակաց մեծ բլուրին լանջին վրա, այժմ

ևս պարզ հայտնի է այն տեղը, որտեղից փորեր են հողը և կրելով այս նոր դամբարանի տեղը կազմել են այս արվեստական մեծ բլուրը: Բլուրի ստորին մասը շրջապատել են երկու կարգ կիկլոպյան քարե պարիսպով, որոնց հիմերը դեռ կմնան տեղ տեղ: Երկանդ կալայան և եռաշիկ վարդապետ պեղել են այս բլուրը, բայց պեղման գիտական օրենքների բոլորովին հակառակ ձևով: Գյուղացի ականատեսների պատմելով, պեղումն սկսել են գագաթից և հոր փորելու նման խորացրել են, թե ի՞նչ են գտել այդ հորի մեջ հայտնի չէ, միայն թե ակնատեսների պատմելով գտնված իրերը շատ անգամ կտրատելով են հանել հորի միջից: Ի վերջ երբ տեսել են, որ այդ ձևով անկարելի է շարունակել և իրենք իրոք շատ ժամանակ են սպառել և նյութական միջոց ծախսել, հետևաբար թողել հեռացել են առանց նույնիսկ բացված հորը գոնե ժամանակավորապես ծածկելու: Կրակի, թե հազիվ թե հասել են իսկական դամբարանին, երբ թողել են աշխատանքը, սակայն նախքան դամբարանին հասնելը, ի՞նչ բաներ են գտած և ո՞ր են տարված գտնված իրերը, ինչ հայտնի չէ:

11. Փոքր Մատուռ գետեզրի ձախ կողմին ժայռի կուրծքին կամ Սուրբ Սարգսի անվան մատուռ.— Օշականի նոր կամուրջից կես կիլոմետրի շափ ցած, ուղղաձիգ բարձրացող մի ժայռի կուրծքին շինված է մի փոքր մատուռ: Ըստ տեղական ժողովրդի մատուռը ս. Սարգիս է կոչվում: Ենթե հրաբխային կարմիր և դեղնազույն սրբատաշ քարերով է շինված, դուռը արևմտյան կողմից է, կիսաբոլորակ կատարով. դռան կատարի կիսաբոլորակը պսակված է մի լայն տափակ երիզով, որուն վրա դրված է շինության թվականը: Ներսն այնքան փոքր է, որ հազիվ թե երեք շոր մարդ կարենան տեղավորվել: Մատուռը այնքան անմատչելի տեղում շինված է, որ մեծ մարդկանց համար անկարելի է բարձրանալ առանց պատշաճավոր սանդուղի, փոքր երեխաներն են, որ դարձանալի ճարպիկությամբ բարձրանում են վերև մագլցելով: Բարձրացող երեխաները հավաստում են, որ ներսը ևս կա արձանագրություն:

12. Ձեռագործ ճեղքապահ.— Ս. Սարգսից մեկ վերատաշափ ցած, Քասախ գետի ձախ ափին, խոր ձորից դեպի վերևի դաշտը բարձրանալու համար, անհայտ ժամանակ շինված է մի ձեռագործ ճանապարհ 5—6 մետր լայնությամբ: Բավական դժվարին աշխատանք տարված է այս ճանապարհի շինության համար, որովհետև երևում է, որ մեծամեծ ժայռեր փշրել են ճանապարհը հարթելու համար: Հավանորեն այս ճանապարհը ծառայում էր երթևեկության նախքան նոր կամուրջին և Օշականը Վաղարշապատին միացնող խճուղին շինվելը, որով այդ հին ճանապարհը անգործածելի եղած է:

13. Կորոզ Մորիկի, կամ Մորիկի մոր անունով կառուցված.— Օշականի մեջ և շրջակայքում գտնված հնագիտական մնացորդները հետազոտելու համար, բավական չեն մի քանի օրեր, ամեն քայլափոխի կարելի է նորություն տեսնել, սակայն քանի որ, ըստ մեր

արշավախմբի ծրագրի լավի ժամանակ չէինք կարող նվիրել Օշականին և կարճ ժամանակի մեջ շատ տեղեր ունեինք տեսնելու, հետևաբար ստիպված էինք հեռանալ, Օշականի մանրամասն հետազոտությունը ուրիշ հարմար առիթի թողելով: Սակայն այս անգամ թեև հապճեպ, այնուամենայնիվ չէր կարելի առանց քննության թողել Օշական գյուղին մեջ կանգնված այն հետաքրքրական կոթողը, որն ավանդույթներ վերագրում է Մորիկ կայսեր. գյուղացիք ասում են Մորիկի, կամ Մորիկի մոր գերեզմանը:

Օշականի կոթողը լինի նա գերեզման, կամ այլ նպատակի համար կանգնված հուշարձան, իմ կարծիքով դժվար է Մորիկի անվան հետ կապել՝ դատելով իր ճարտարապետական ոճեն, որովհետև կոթողի ճարտարապետական և քանդակագործական արվեստագործությունը, մի քիչ ավելի ուշ ժամանակի դրոշմն է ցույց տալիս, քան Մորիկի թագավորության և մահվան ժամանակը (582—602): Կոթողը բաղկացած է շորս մասից. 1. Ներքևը շուրջանակի երեք աստիճաններով բարձրացող մի հարթավայր. 2. Հարթավայրի մեջտեղը գետեզման է 1,10 մ. լայնությամբ և 92 սմ. բարձրությամբ միակտուր մի պատվանդան. 3. Պատվանդանին վրա բարձրանում է մի ութանկյունի սյուն՝ մինչև գագաթի խոյակը 3,72 մ. բարձրությամբ: 4. Սյունին վրա դրված էր կողովաձև խոյակ՝ կողովին շուրջը հյուսկեն քանդակված, ճիշտ նման Ղվարթնոցի եկեղեցու կողովաձև խոյակներին: Ղվարթնոցի շինությունը (642—652 հավանական ժամանակ) քառասունից մինչև հիսուն տարի հետո է, քան Մորիկ կայսեր մահը. հետևաբար 40—50 տարի հետո Ղվարթնոցի մեջ եղած խոյակների ճիշտ նմանը չէր կարող ավելի Օշականի խոյակներին ճիշտ նմանը և օրինակ դառնալ Ղվարթնոցի մեջ գոյություն ունենալ և օրինակ դառնալ Ղվարթնոցի կա, ճարտարապետին: Թեև պատմական ավանդություն կա, որ Մորիկ կայսրը օշականցի հայ մը է (Կիրակոս Գանուրի Մորիկի), սակայն քննադատներ սխալ են համարում Մորիկի հայ և օշականցի լինելը: Միայն թե իմ կարծիքով այս կոթողի կանգնումը պետք է որ լինի Ղվարթնոցի շինությունից հետո, սակայն ոչ ոչ քան 7-րդ դարը: Մի բան կա անվիճելի, որ սույն ձևով կոթողների կանգնումը բյուզանդական երկրների հատուկ է, այս կոթողը ևս կանգնողը անպայման բյուզանդիայի հետ քաղաքական կապ ունեցող, կամ բյուզանդական կրթություն ստացած մարդու գործ է, թեև կոթողը իր մանրամասնություն մեջ հայացած է, սակայն ընդհանուր ձևով բյուզանդական ոճին կպատկանի և իբրև հուշարձան-կոթող առայժմ միակն է Հայաստանի մեջ:

գ. ՂՐՁՂԸ ՔԱՄԻՐ (այժմ Ոսկեվազ) Օգոստոս 7

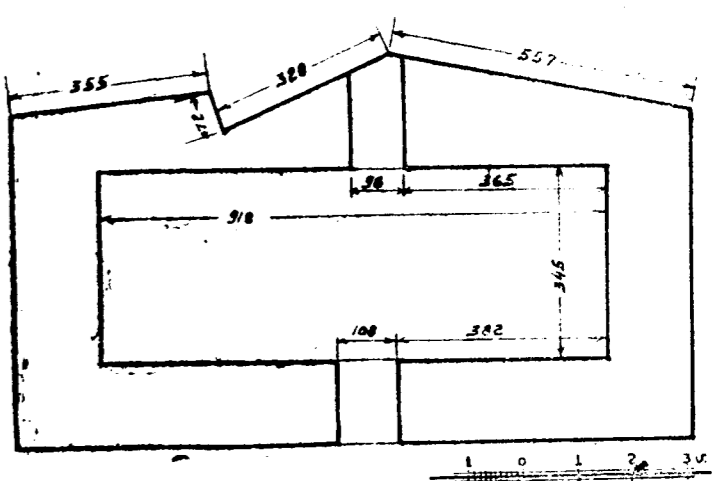
Օշականի հետ այգիներով գրեթե միացած է ՂՐՁՂԸ Քամիր գյուղը: Այս գյուղը ևս շատ հարուստ է պատմական և նախապատմական հուշարձանների մնացորդներով: Գյուղի մեջ մնացել է 7-րդ դարու մի եկեղեցիի արևելյան պատը իր երկու եռանկյունի խորշերով, մյուս պատերը գյուղացիք վերաշինելով վերածել են նոր եկեղեցիի: Քանդակագործ, կամ արձանագրված քարեր շատ կտեսնեն այս գյուղի մեջ, տների պատերի մեջ

հյուսված, կամ փողոցի անկյուններում անխնամ թողված: Գյուղից դուրս այգիների մեջ դեռ շատ կան հետաքրքրական հնություններ մնացորդներ, ինչպես կրաշաղախ պատեր, ջրի ճանապարհներ, եկեղեցիների և այլ շինությունների ավերակներ: Այգիների մեջ ուշագրավ է մի փոքր եկեղեցիի ավերակ, որ շինված է եղել չափազանց խնամքով տաշված դեղնոթակ քարերով: Սակայն մինչև հիմը քանդվել է այս եկեղեցին, քարերը թափվել են մեջը և բոլորտիքը: Հատ ու կտոր քանդակներ, սյունի խարխուլներ և մասնազորապես հատակագծի ձևը ցույց կուտան, որ այս շենքը շինված է 7-րդ դարում: Գյուղացի ծեր մարդիկ վկայում էին, որ 15—20 տարի առաջ այս փոքր եկեղեցիի պատերը կանգուն էին, անտերությունից և անխնամ մնալուց հետո հետ քանդվել է այսօրվան վիճակին հասել է: Ինչ այս տեղեկությունը տվող ծերունիներից մին, ամենայն հանդարտությամբ պատմեց իր մոտակա այգու մեջ ցույց տալով մի մեծ պատի մնացորդ, թե առաջ որչափ մեծ էր այդ պատը և ինք մեծ դժվարություններով կարողացել է այդ պատը մաքրել, այնուամենայնիվ դեռ կմնար մեկ մասը: Եկեղեցիի ավերակներից 50 քայլի շափ դեպի արևելք աստանդական թափված են գեղեցիկ սրբատաշ բեկորներ և քանդակագործ խոյակներ, որմասյունների բավականին հետաքրքրական ձևերով: Ըստ երկրաչափի այդ տեղեկությունները մի մեծ շինություն և շինություն մեջ եղել է մի մեծ սրահ զարդարված այդ գեղեցիկ որմասյուններով և խոյակներով: Որմասյունների ձևերը բոլորովին ինքնուրույն են և ուրիշ 7-րդ դարու շինությանց մեջ գոնե չի պատահած նույն ձևերը և կամ անոնց մոտ նմանությունը:

դ. ԱՂՔԱՄԻՐ

ՂՐՁՂԸ Քամիրի այգիների վերջավորության վրա, Քասախ գետի աջ ափին, բարձրաբերձ ժայռերի կատարին, ընդարձակ հարթ տարածության վրա շինված է ներկայիս Աղքամուր անվանված կիկլոպյան քարերով շինված նախաքրիստոնեական մեծ մարտը: Այս մարտը գետի կողմից պաշտպանված է ուղղաբերձ ժայռերի բնական արտաբերությամբ, մյուս կողմերն ըստ վաղմի սովորության անշաղախ որձաքարերի մեծ զանգվածներով շինված բրգավոր պարիսպներով: Ամրոցն անկանոն քառակուսի ձև ունի. 135 մտ. լայնությունն է, 155 մտ. երկարությունը: Ամրոցի դռան երկու կողմը հսկայական քառակուսի բուրգեր են շինված, որոնց վերևի մասերը փլած են, սակայն տեղ տեղ դեռ կմնան 4—5 մետր բարձրությամբ պատեր՝ թե բուրգերից և թե պարիսպից: Նշաններից երևում է, որ այս բերդը հնում և վերջերքն էլ մինչև 17-րդ դարուն ժողովրդական բնակության հատկացված է եղել, թե՛ նախնական ձևով բնակարանների հիմեր կան և թե՛ ուշ ժամանակի շենքերի մնացորդներ: Ամրոցի պարիսպներից ներս կան կրոմլեխներ, որոնք նախնական բնակիչների գերեզմաններ են, կան նաև 16—17-րդ դարերի հատուկ քրիստոնեական գերեզմաններ: Քրիստոնեական գերեզմաններն առհասարակ օրորոցաձև են, որոնց վրա քանդակված են պար խաղացող, կամ սեղանի շուրջը բոլորված գինի խմող մարդիկ՝ ձեռքներին բռնած գինու կուժը, կամ բաժակը: Այս ձևի գերեզմանաքարեր կան Յրանկանոց գյուղի մոտ, ո-

րոնց մասին գրել եմ իր կարգին. կան նաև կարգի գյուղի հին գերեզմանատան մեջ: Այս գերեզմանաքարերը խիստ բնորոշ են արվեստի և ազգագրական տեսակետով: Ըստ իս հարկ է քանդակված առանց հետաքրքրական պատկերներ վերցնել էտամբածով և լուսանկարներով: Ամրոցը շրջապատող մեծ պարսպից անկախ կան հավելված սրբատաշ քարեր, հարավային կողմին կից և կազմում են մեծ մարտի հարակից մասեր:

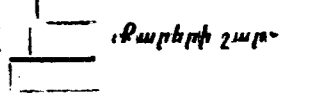

Նկ. 220. Բաթրինի մարտի ներքին հարկի հատկանք

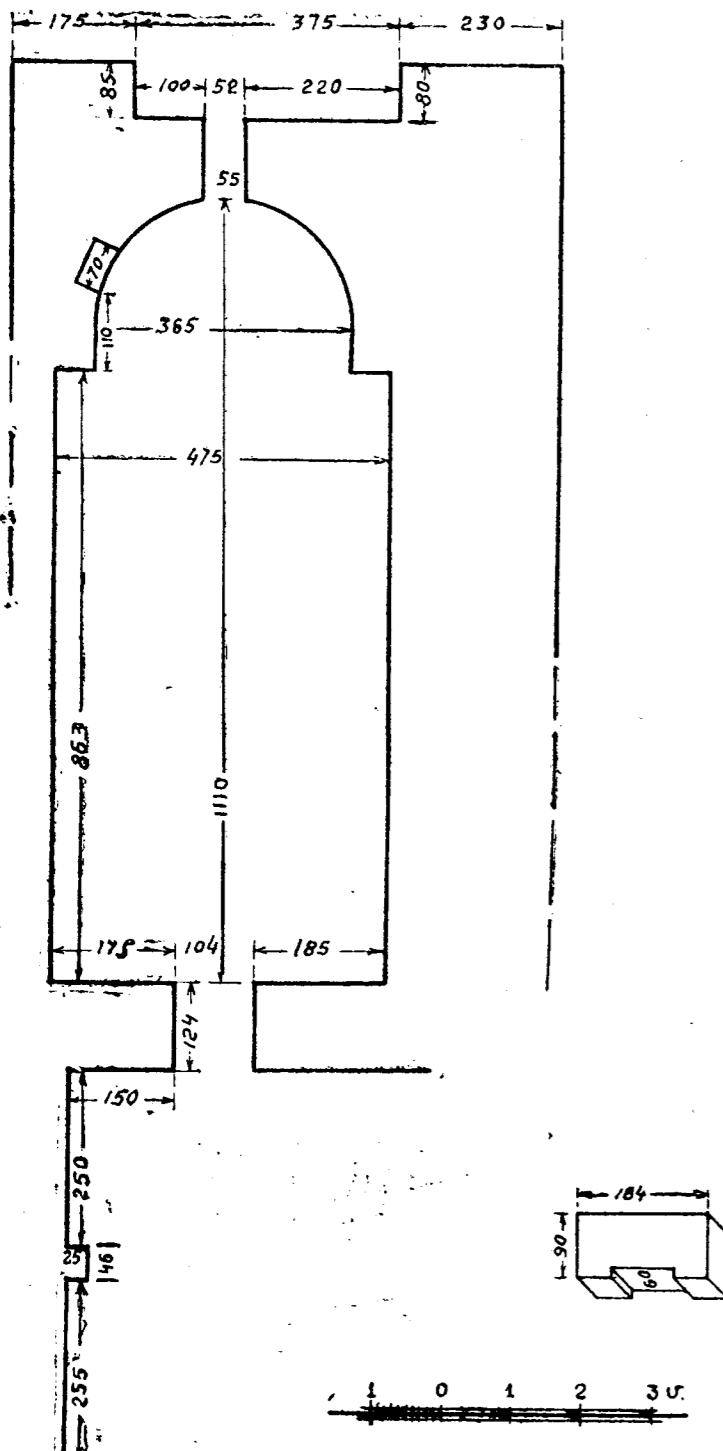
Աղքամիրից դեպի Բաթրինձ գնալու ճանապարհի վրա, այգիների եզրերին (ՂՐՁՂԸ անվանված մի խոպան տափարալում մնացել են հին կրոմլեխներ, թեև ոչ այնքան անաղարտ, ինչպես կան ուրիշ տեղերում: Թեև շատ քարեր տարել են, սակայն դարձյալ պարզ հայտնի են անոնց բոլորով, կամ ձվաձև շրջագծերը:

ե. ԲԱԹՐԻՆԶ

Բաթրինձ գյուղի բնակիչները գաղթած նորիկ հայեր են: Այս նորիկները դեռ լավ ծանոթ չեն շրջակայքի հետ և չկարողացան ունենալ ծայրագծեր սույն հնությունների մասին: Գյուղի մեջ այժմ: քիչ ավերակներով կանգուն մի շենք կա, որուն ինչ բանի ծառայելու մասին որոշ բան ասել կարելի չեղավ: Ենթե փոքր է և երկու հարկանի. ներքևի հարկը բաղկացած է միայն մի սրահից, դեմ առ դեմ երկու դռներով, իսկ վերև բարձրանալ մեզ չհաջողվեց, գիտնալու համար թե վերևը ինչ բաժանումներ ունի չենք, որովհետև շենքը սանդուղի կուտակված են, ժամանակի կարոտ էր այդ փլատակների մաքրելով ճանապարհ բանալը: Միայն թե այս շենքը ինչ նպատակի համար էլ որ շինված լինի, 14-րդ դարուց առաջ շինված չի կարող լինել, որովհետև պատերի քարերի շարվածքը 14-րդ դարում Անիում կառուցված մարտիների, կամ բերդապարիսպների շինության ոճով է, սրբատաշ քարերը ուղղահայաց կերպով միմյանց վրա չեն դրված. յուրաքանչյուր քարի ճակատը

վածքի այս ձևը ընդհանրացած է Հայաստանի մեջ, սակայն առհասարակ պատահում է 14-րդ դարու շինքերի մեջ միայն:

Նկ. 230. Ագարակի եկեղեցու և փոսակի գավթի հյուսիսային պատի հատակաձևը՝

գ. ԱԳԱՐԱԿ 7 օգոստոս

Բաթրինձ գյուղից հետո, մեր ճանապարհի վրա է Ագարակ գյուղը: Այս գյուղում կան մի քանի ավերակ շենքերի հետքեր, որոնց հիմերը միայն մնացել են, սակայն մի կիսավեր եկեղեցի կա գյուղի մեջ, որը կանգնված է 11-րդ դարում: Գավթի, որ բոլորովին փլած է, հյուսիսային պատը միայն մնացել է, շինված է 13-րդ դարում: Բուն եկեղեցին, որուն պատերը կան-

դուն են, ծածկը ամբողջովին փլած է, գմբեթ չէ ունեցեր, միայն կամարածածկ է եղած. խորանի կիսաբոլորակի մեջ կա մի արձանագրությունը Ջաքարի որդի Շահնշահի օրով գրված: Ենթադրվում է կարմրագույն հրաբխային ավազաքարով. խորանի կամարը ուղիղ կիսաբոլորակ է, կամարակիր որմասյանց խոյակները շատ պարզ են: Դուռն արևմտյան կողմից է և կառուցված է 11-րդ դարուն սովորական եղող աճած, այսինքն վերնասյամբ միակտուր մի քար է 1,84 մտ. երկարությունը, 90 սմ. բարձրությունը և 60 սմ. հաստությունը: Դրսի կողմից այս քարի չափերը տարբեր են, երկարությունը՝ 2,50 մտ. է, բարձրությունը՝ 93 սմ.: Արևելյան պատը սովորական ձևերի մեջ բացառություն կկազմե երկու անկյունների վրա ունեցած 80~85 սմ. առաջակարկառ մասերով: Առաջակարկառ մասերի հյուսիսային կողմինը 1,75 մտ. լայնությամբ ճակատ ունի, իսկ հարավային կողմինը՝ 2,30 մտ., թե ինչու համար տարբեր են այս ճակատների լայնությունը պարզել հնար չեղավ: Սեփականատեր դարձող թուրք բեկը շուրջը խճողել է, այլ և այլ անկարգ շինություններով, որով անմերձենալի է դարձել եկեղեցին: Մանրամասն հետազոտելու համար միանգամայն արգելք են այդ շինությունները:

է. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԻ ՀԻՄՔԵՐ ԵՎ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻ

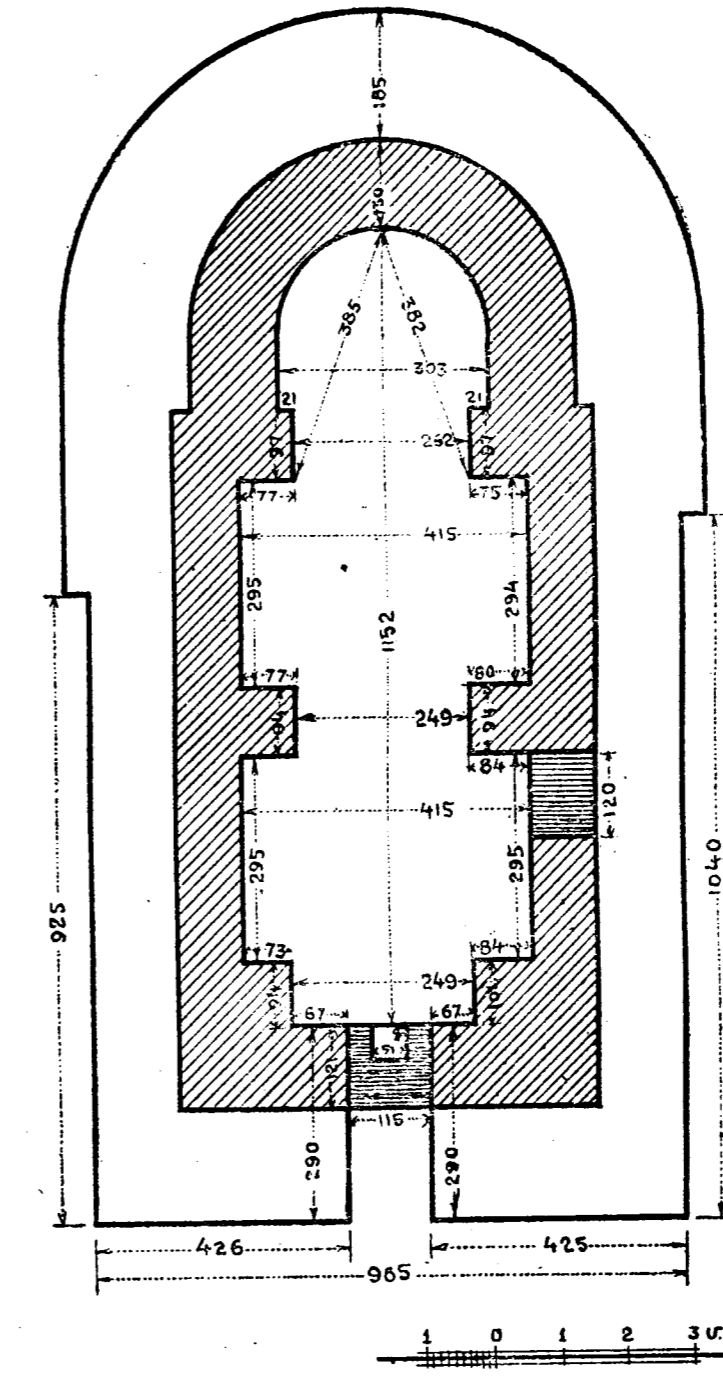
Ագարակից դեպի Փարպի տանող ճանապարհի վրա, 2 կամ 2,5 կմ. Ագարակից հեռու, ճանապարհի աջ կողմին վրա, նկատելի են ուրարտական հաստ և երկար պատերի մնացորդներ: Դաշտային տեղերի վրա այս տեսակ կիկլոպյան շինություններ առաջին անգամն է, որ ինձ պատահում է, և երևում է, որ մեծ ու կարևոր շինությունների մնացորդ են այս պատերը: Հակառակ երկար տարիների այս տեղի վրա կատարված երկրագործական աշխատանքների և քարերը մաքրելու համար եղած ջանքերի, ոչ միայն հետքերը չեն կորած, այլև տեղ-տեղ դեռ կմնան միմյանց վրա երկու շարք կիկլոպյան քարերով շինված երկար պատերի մնացորդներ: Այս հնագույն պատերից մեծ մասը կազմում է ուղղանկյուն քառակուսի մեծ շրջափակ, որուն մոտը կա մի մեծ կրոմլիխ: Ինչպես կերևի, այս կրոմլիխը հնում եղած է ուխտատեղի և անցել է քրիստոնեական շրջանին նույն կոչումով, որովհետև քրիստոնեության ժամանակ մեկ մասը վերաշինել են սրբատաշ քարերով և կրաշագանակով: Գյուղացի անցորդներ հավատարիացրին, որ այժմ ևս ուխտատեղի է, մասնավորապես կանանց համար: Ոչ միայն հայ կանայք տարվա որոշ օրերին խուռն բազմությամբ գալիս են այստեղ ուխտի, այլև թուրք կանայք: Բայց գյուղացիներ մի անուն չկարողացան տալ այս ուխտատեղիին, միայն նրանց ասելով, ի մանկութենն իրենք տեսել են այդ տեղը իբրև ուխտատեղի առանց հատկանշական անունի:

բ. ՓԱՐՊԻ 8 օգոստոսի

Փարպին մի հնագիտական թանգարան է ճարտարապետության տեսակետով. գյուղի մեջ և շրջակայ-

քում կան նախաքրիստոնեական ամենահին շրջաններից մինչև քրիստոնեական 14—15-րդ դարերի շինությունաց մնացորդներ: Ի բաց առյալ նախաքրիստոնեական բերդերն ու ամրոցները, կան նաև մի շարք հետաքրքրական քարայրեր:

1. Ամրոց-եկեղեցի. — Փարպի գյուղում շտիպանց ուշադրավ հնութուն է մի հնագույն եկեղեցի, որը հետագայում վերածված է ամրոցի: Այս հնագույն եկեղեցին փարպեցիք Միրանավոր են անվանում: Միրա-

Նկ. 231. Փարպի Միրանավոր եկեղեցու հատակաձևը

նավոր եկեղեցին անվերայ 5-րդ դարու շենք է, առանց լքվելու մինչև 15—16 դարերը գործածական եղած է շենքն իբրև եկեղեցի: Նախնական 5-րդ դարու հատկանիշներին շատ բան պահված է այս շենքում՝ հակառակ պարբերական նորոգումների: Պահվել են պատուհանների պայտածև աղեղնակապերը, պատուհանների դր-

սից և ներսից հավասար լայնությունները և խոշորությունը, խորանի ճակատը կազմող աղեղի պայտածևը, խորանի ճակատի մեծ աղեղին հանգստյան քարերին վրա քանդակված հավասարաթև խաչքանդակները՝ և նույն քարաշրջանի ոճով ձիթների տերևները: Հատակագծի նեղ ու երկար ձևը կատարյալ համեմատական նմանություն է ներկայացնում Հովհաննավաճաթի (հին եկեղեցին), Եղվարդի, Դիրաբլարի և Շիրվանձուկի 5-րդ դարու եկեղեցիների հատակագծերին: Այս ձևի եկեղեցիների շինությունը 5-րդ դարից այս կողմ բերել անհնար է: 6-րդ դարուն իսկ այդ հին ավանդական ձևը երևում է մի քանի եկեղեցիների վրա, ինչպես Երբույքը, Դվինի կաթողիկեն և այլն և այլն:

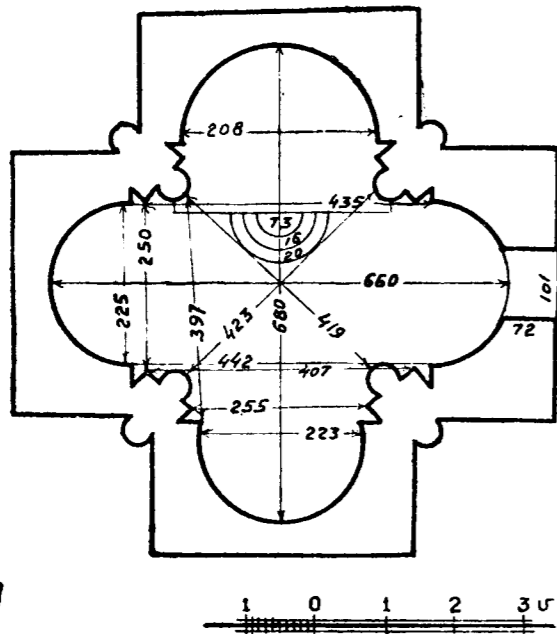
Հավանորեն հիմնական մեծ նորոգում եղել է 7-րդ դարուն: Ծածկի կամարակապը փոխվել է ամբողջովին, նմանապես որմասյունների աղեղնակապերը, որոնք երկկենտրոն բեկյալ որմաղեղներ են: Այս նորոգության ժամանակ արևմտյան դուռն վրա ևս եղել են փոփոխություններ, սակայն պահվել են 5-րդ դարուն իբրև վերնասյամ գրված քարերը՝ որոնց վրա քանդակված են հավասարաթև խաչքանդակներ: Կտուրի վրա, որ միանգամայն ավերված է, քանդակազարդ բեկորներ կան, որոնք 9-րդ և 10-րդ դարերը կհիշեցնեն, ամենայն հավանականությամբ 10-րդ դարուն այս եկեղեցիի վրա կարևոր նորոգություններ են կատարվել: Սակայն ե՞րբ են որձաքարի զանգվածներով կրկնակի պատերով գրահավորել այս եկեղեցին և վերածել բերդի. այդ հայտնի չէ. ըստ իմ կարծյաց, այդ ամրությունը պետք է շինված լինի 10-րդ դարուն, երբ արաբները զարհուրելի ավերումներ էին գործում այդ շրջանին մեջ: Գուցե Բյուրականի վրա արաբների հարձակումը և շրջանում արած կոտորածները ստիպեցին փարպեցիներին եկեղեցին իբրև բերդ ամրացնել, որպես վերջին ապաստարան: Ուրարտական ամրոցների նման որձաքարերով ամուր ապաստարաններ շինելու օրինակներ ամենևին չեն երևում հետին դարերի մեջ, և թեև այնպիսի տազնապալի օրեր ևս չեն եղել Արարատյան աշխարհի վրա, ինչպես արաբների ավերիչ արշավանքը այդ կողմերին վրա, որուն մասին երկար գրում է պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոսը:

2. Ս. Թարգմանչաց եկեղեցի. — Հայոց 7-րդ դարու շինարարական արվեստին մեջ, առանձին մի տեղ գրավելու արժանի է Փարպիում ս. Թարգմանիչ, կամ Թարգմանչաց եկեղեցի անվանված կիսավեր շենքը:

Թեև շատ քայքայված, որոշ բարձրության վրա շորս պատերն են միայն մնում, սակայն այդ վիճակին մեջ իսկ, իր ճարտարապետական համալայնություններով և ներդաշնակ դասավորություններով շնորհ մի երևույթ ունի: Շուրջը թափված խոյակներ, պսակների կտորներ և այլ քանդակազարդ բեկորներ միանգամայն ինքնուրույն են 7-րդ դարու ճարտարապետական ոճի մեջ: Արտաքուստ և ներքուստ խաչաձև է եկեղեցին. ներքին կողմը շատ հեշտ է վերակազմել իր բոլոր մասերով, սակայն դրսի կողմը խաչաձև թևերի անկյունասյուններն ինչպես էին վերջանում և ինչ մանրամասնություններ կային մինչև պսակ հասնելը, դժվար է երևակայել: Հարկավոր է շուրջը պեղել. բոլոր կարևոր քարերը իմի հա-

վաքել, որով թերևս ճշտվի արտաքին ճակատի մասերը ևս:

Բարձր մի բլուրի վրա կանգնած է այս շենքը և

Նկ. 232. Փարպի Թարգմանչաց եկեղեցու հասակաձևը

շուրջը խիտ գերեզմաններ են. անպայման մի շեն վանք է եղած այստեղ և միաբանների գերեզմաններ են հղածները՝ ինչպես ուրիշ վանքերում կան, այլպես այսքան մի շքեղ եկեղեցու շուրջ, որ բոլորովին առանձնացած է մի բարձր տեղում, շեր կարող թույլատրելի լինել հասարակաց գերեզմանատուն շինելու:

3. Ս. Գրիգոր. — Փարպի գյուղի և Թարգմանչաց եկեղեցիի մեջտեղ, ձորի մեջ շինված է մի փոքր եկեղեցի ս. Գրիգոր անունով:

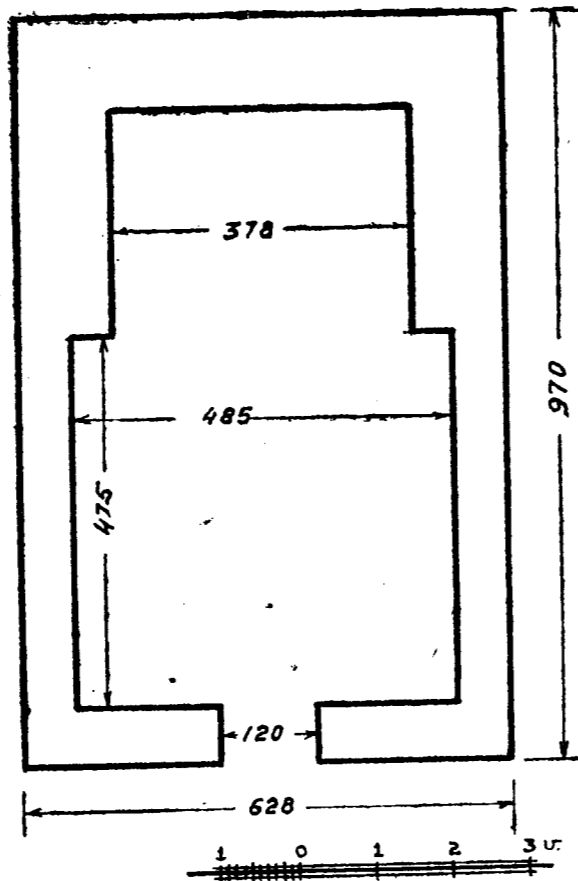
Այս եկեղեցիի շինությունն ժամանակը խիստ դժվար է որոշել, մնացել են միայն հյուսիսային և արևմտյան պարզ պատերը սրբատաշ քարերով, իսկ մնացած մասերը նորոգված են վերջին ժամանակներս անճաշակ մանր քարերով:

Ուշադրության արժանի են այս եկեղեցվո մոտ թափված բեկորները, որոնք պատկանում են 5-րդ դարու հայկական ոճին: Բեկորները ցույց են տալիս, որ այդտեղ եղել է մի բազիլիկ՝ ներքին որմասյուններով որմնասյունների խոյակների վրա քանդակված են փշալից արջմագիլներ, ձիթենի տերևներ, հավասարաթև խաչեր: Արտաքին որմնասյունների բեկորները ցույց են տալիս, որ դրանում ևս եղել են որմնասյուններ, ինչպես Թալինի, Արթիկի և ուրիշ նման եկեղեցիներ: Անշուշտ մոտակա փոքր ս. Գրիգորը շինելիս օգտվել են այս բազիլիկի քարերից. ներքին խորանի աջակողմյան անկյունի գլուխը դրված կա մի 5-րդ դարու խոյակ հավանորեն այս ավերակի քարերից վերցված:

Օգտատու 9

4. Գյավուր Ղալա. — Փարպիից հետո մեր ուղեգծին վրա էր Գյավուր Ղալա ըսված նախաուրարտական մեծ ամրոցը: Փարպիից բարձրանալով Արագածի լանջերն է

վեր հասանք այս նշանավոր ամրոցի առջև: Ներկայիս դործող ճանապարհ շումեր, տեղ-տեղ արահետներ երեւում էին, որոնք գոյացել էին լանջերում արածող ուխարհների և նախիրների ոտքերուն տակ: Մեր վերև բարձրանալու գիծը հին ճանապարհն էր, որն այժմ խիճերով և խոտերով ծածկված էր, սակայն վերին աստիճանի պարզ էր, որ մի ժամանակ 4—5 մետր լայնու-

Նկ. 233. Փարպի ս. Գրիգոր եկեղեցու հասակաձևը

Թյամբ հարթված ու կանոնավորված մի ձեռագործ ճանապարհ էր թե՛ դեպի բերդը և թե՛ բերդի հարավ արևմտյան կողմը տարածվող ընդարձակ քաղաքը բարձրանալու համար: Ձեռագործ ճանապարհը հասնում է ուղղակի բերդի հարավ արևելյան անկյունը, ուր կգտնվի բերդի գլխավոր դուռը՝ թեև ներկայիս քանդակված և քարակույտների վերածված: Անցյալում, բերդ կոչվել է ավելի մի բերդաքաղաք է եղած այս տեղն, ընդարձակ տարածության վրա ամուր կիկլոպյան քարերի պարիսպով շրջապատված: Հյուսիսային, արևմտյան կողմերը, նաև արևելյան կողմի մի մասը պարսպափակ է, իսկ մյուս կողմերը շրջապատված են անդնդախոր ձորերով: Բացի պարիսպներեն դուրսի հյուսիս արևմտյան կողմը տարածվող ընդարձակ քաղաքատեղից, պարիսպի մեջ ևս հասարակաց բնակության հատկացված է եղել: Գեոկաման առանձին բնակության հատուկ շենքերի հիմքերը և պատերի որոշ մասերն իրենց դռներով հետաքրքրական են դռների կազմությունները, մեծամեծ քարերով բարավորներ կազմելուց հետո, միակտուր մի քարով շինված է վերնասյամբ: Ինչպես նմանօրինակ մի քանի ամրոցներ, նմանապես Գյավուր Ղալան կենդանի ամրոց է եղած քրիստոնեական շրջանում, մի քանի

մնացորդներ ցույց են տալիս, որ քրիստոնեական նախնական շրջաններում միայն լքել են այս ամրոցը և քաղաքը: Երկար ժամանակ բնակելի եղած լինելու պատճառն ինձ կթվի թե, տեղի բնական ամրության հետ միասին նաև ձեռագործ ամրությունը միանալն էր: Երկու հսկայական քառակուսի բուրգերով ամրացված էր գլխավոր մուտքը. յոթ քառակուսի բուրգերով շրջապատված են հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պատերը: Պարիսպի շորրորդ բուրգին կից կա մի փոքր դուռ (անշուշտ գաղտ դուռ), որը մինչև այսօր պահված է ամբողջությամբ. հյուսիսային կողմի բուրգերը, որ մի քիչ ավելի խիտ են և բուրգերը ավելի փոքր, երևակայության իսկ սարսափ ազդող մի կազմություն ունեն. քառակուսի բուրգերի ամբողջ ճակատը և կողմերը միակտուր մի մի քարով են ծածկված, քարերի բարձրությունները իմ հասակիցս ավելի բարձր էին: Թե ինչ ուժով և հնարով են կանգնեցրել այդ ահագին ծանր զանգվածները, առայժմ մեզ համար գաղտնիք է:

Պարիսպից դուրս եղած քաղաքատեղը մի կիլոմետրից ոչ նվազ տարածություն ունի, տներից շատերի ձևերը որոշ են և պատերը կիսով չափ կանգուն: Պատերում վրա տակավին կան մոտից արտաքին դռները, որոնք մեզ զարմանք պատճառելու չափ նեղ են, այստեղ ևս վերնասյամբը միակտուր մեկ քարից են:

Ամրոցը շրջապատող ձորերին մեջ կան բազմաթիվ քարայրեր:

Բ. ԲԵՐՍԻ

Օգտատու 9

Գյավուր Ղալան հետազոտելուց հետո արշավախումբն իր ճանապարհը շարունակեց դեպի Բերսի գյուղը, վերահաս գիշերը այդ գյուղում անցնելու համար: Երեկոյան մոտ դեռ գյուղը չհասած, ճանապարհի մոտ պատահեցին մեզ երկու խոշոր դումեններ, որոնցից մեկը խիստ ավերված էր և հնար չէր որևէ շափազրություն կատարել, իսկ երկրորդը՝ գրեթե արտաքուստ ամբողջական վիճակի մեջ էր, միայն ներքինը տեսնել անհնար էր՝ մուտքի առջև թափված մեծամեծ քարերի պատճառով, որոնք մուտքը միանգամայն խափանել էին: Դումենի կողքերն էլ հող ու քար լեցնելով բարձրացած էին: Միայն հնար ելավ շափել վերևը ծածկված քարերը և արտաքուստ լայնությունն ու երկարությունը:

Երկրորդ դումենի արտաքուստ լայնությունը 2,20 մ., երկարությունը՝ 6,25 մ., մուտքի լայնությունը ներսից 1,40 մ.:

Վերևը ծածկված էր շորս միակտուր մեծ քարերով, որոնց երկուքը խիստ մեծեր էին, այդ երկուքը շափեցի.

ա. քարի երկարությունն էր՝ 1,61 մ.:

ա. քարի լայնությունը՝ 1,17 մ.:

բ. քարի երկարությունը՝ 1,61 մ.:

բ. քարի լայնությունը՝ 1,37 մ.:

Գյուղում ալինհայտնի մի հնություն չկար, հին տների մեջ միայն ուշագրավ առանձին քարեր կային:

Գյուղի հանդեպ 2—3 կիլոմետր հեռավորության վրա երևում է մի նախնադարյան բերդ՝ բարձր

սարի վրա, սակայն մեզ հնար չեղավ տեսնել հսկայական այդ բերդի մասին մեր առած զանազան հետաքրքրական տեղեկությունների:

Ժ. ՏԻՔՄԱ ՏԱՇ (Ղորու գյուղի յայլայում)

Օգտատուի 11

Փարպի եղած ժամանակնիս տեղեկություն ստացել կինք, որ Ղոթուր գյուղի յայլայում մի մեծ քար կա Տիքմա Տաշ անունով, որի անհեթեթ մեծությունը և ձևը ժողովրդական առասպելական մեկնությունների առիթ էր տվել: Մեր օրվա հետաքրքրական առարկան այդ հսկա մեծությունը քարն էր, որը լուսանկարեցինք և մանրամասներն նկարագրեցինք տեղում: Այս հետաքրքրական հսկայական քարը ևս ազատ չէր մնացել մոտակա տգետ գյուղացիների քահաճույթից, որոնք ուզեցել են կոտրելով տանել գյուղը մեռելի տապանաքար շինելու համար, որովհետև առանց կոտրելու տեղիցը շարժել անկարելի էր, իսկ եթե մեջտեղից կոտրել կարողանային պիտի լինել երկու գերեզմանաքար, փորձել են երկու հավասար կտորի վերածել, սակայն չեն հաջողվել, ինչպես կերևի ակամա կոտրել են միայն մեկ գլուխը: Կարծր որձաքարից է շինված այս կոթողը, բոլորովին նախնական ձևով տաշված, թեև քարն անընդունակ է ավելի նուրբ տաշվելու: Քարը տաշված է երկու գլուխները նեղ, իսկ մեջտեղը՝ լայն:

Քարի ամբողջ բարձրությունը նախքան մեկ գլխից կոտրվելը ունեցել է երկու մետր ինստունով սանտիմ բարձրություն: Իսկ այժմ կոտրված վիճակին մեջ մեծ կտորին բարձրությունն է 2,60 մ., ստորին գլխի լայնությունն է 45,5 սմ., վերևը կոտրված տեղի լայնությունն է 53 սմ. և նույնքան էլ հաստությունը: Մեջտեղի լայնությունն է 63 սմ., գլխից կոտրված կտորի բարձրությունը 38 սմ. և 60 սմ. հաստությամբ: Մեկ ճակատի վրա փորագրված են նախնական պաշտամունքի խորհրդանշաններ, իսկ մյուս կողմին գագաթնի քիչ ցածր տեղի վրա փորագրված են փոքր բոլորակ փոսիկներ նույնպես պաշտամունքի խորհրդանշան, ինչպես որ ուրիշ հեթանոսական պաշտամունք հատուկ տեղերու մեջ ժայռերի կամ առանձին քարերի վրա:

ժա. ՄԵՆԱՔԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐԻՆԱԿ

Օգտատու 12

Ղոթուրի յայլան թողելով մեկնել էինք Արագածի բարձունքը և այնտեղ քրդական վրանի տակ գիշերելուց հետո ճանապարհվեցինք դեպի Անթրո: Հազիվ հեռացել էինք Ղարադաղի ստորոտին վրա գտնված մեր հյուրընկալ քրդական վրաններից, երբ ճանապարհից դուրս նկատեցինք մի անսովոր մեծությունը քար, պակաս գետնի վրա: Քարին մոտ գնալով տեսանք, որ այս ևս երբեմն կանգուն մի մենաքար էր մոտավոր նմանությամբ Ղոթուրի մեջ եղող մենաքարին: Սակայն միանգամայն պարզ էր, առանց քանդակի, նաև ստորին մասը լայն էր, միայն վերևի մասն էր նեղ, վերևի նեղ մասը կվերջանար բուրգի ձևով: Քարի ամբողջ բարձրությունն էր ճիշտ երեք մետր քառասուն սմ., ստորին մասը

որ մեկ մետր, իսկ վերևը բրգաձև տաշվածքին անմիջապես տակը՝ 60 սմ.: Այս քարի հաստությունը ներքևից մինչև վերև հավասար 50 սմ. է:

Այս քարը քննելուց և շահագործելուց հետո ճանապարհին շարունակեցինք դեպի Անրեբդ:

ժք. ԱՆՐԵԲԴ ԿԱՄ ԱՄԲԵՐԴ

Օգոստոս 13

Հայաստանի ավերակ բերդերի մեջ մի առանձին տեղ կարգվե Անրեբդը և բերդ լինելը ավելի մի ընդարձակ բերդաքաղաք է, ինչպես Անին, թեև մի քիչ փոքր տարածություն քան Անին: Այս բերդն ևս Անիի նման հեթանոսական ծագում ունի: Երկու խոր ձորերից ձևացած մի եռանկյունաձև դիրք ունի, երկու ձորերի խառնուրդին կողմերը տակավին կմնան ոչ միայն ուրարտական, այլև նախաուրարտական անշաղախ որձաքար կան, այլև պարսկական մնացորդներ՝ քառակուսի լայն բուրգերով: Կարևոր կան նախնական շրջանի բնակարանների արևելա-հարավային ծայրի վրա: Երևում է, որ այժմյան ամրոցը և նրա մոտ եկեղեցին շինվելից հետո բնակչությունը լքեց է այս հարավ արևելյան մասը և խոտացրել է եկեղեցիի և ամրոցի շուրջը:

Բերդաքաղաքի մուտքը հյուսիսի կամ հյուսիս արևելյան կողմի վրա է: Ճանապարհը ձորի լանջից բարձրանալով հատկապես ձախողորմ ճանապարհով (թեև այժմյան ճանապարհի մի մասն ասում են Ներմյան այժմյան ճանապարհի մի մասն ասում են Ներմյան կաթողիկոսն է նորոգել տված, սակայն հինը շատ պարզ և որոշ է), որ կհասնի բերդի դռան առջև, այստեղ ճանապարհը կբաժանվի երկու մասի, մեկը կմտնի բերդաքաղաքի դռնից ներս, իսկ մյուսը աջ կողմից կծովի և կբարձրանա դեպի ամրոցը, որ զբաղակալված է փխտ և ամրակառուց բուրգերով: Ամրոցը երկարած է գրեթե արևելքից արևմուտք, հյուսիսային կողմը ունի երեք ամրակառուց բուրգեր, որոնք շինված են նախազաքարյան շրջանի ոճով, ինչպես երևում է շատ լուրջ վերանորոգությունը եղած է Բագրատունիների վերջին օրերում: Արևելյան և արևմտյան կողմերու վրա ևս եղբր են հաստատուն բուրգեր, սակայն այժմ փլած են և զանգվածները միայն կերկին դեպի ցած գտրված: Այս արտաքուստ անմատչելի ամրոցի նմանությունը շինված շենքը ներքուստ եղել է մի երկհարկանի մեծ դղյակ՝ բազմաթիվ սենյակներով: Հարավային ճակատը, որ բերդաքաղաքի վրա կնայի, առանց բուրգերի սրբատաշ քարերով հաստատուն շինված պատեր են: Ներքուստ արևելյան կողմի վրա երկու հարկի մեջ վեց սենյակի բաժանումներ են երևում, իսկ արևմտյան կողմի վրա եղած սենյակներն միանգամայն քանդված են: Այս կողմից երևում են միայն երկու արտաքին դռներ, որոնց մեկը կբացվի քաղաքի վրա, իսկ մյուսը ձորի վրա: Սենյակներն ունեցել են լայն և բարձր պատվանդաններ քաղաքի վրա նայող, ոմանք կիսաբոլորակ վերջավորությամբ: Արևելյան ծայրին վրա բացի այն դուռը, որ առանց բերդաքաղաք մտնելու անկախ կերպով կիջներ ձորը, եղել է նաև մի դուռ՝ քաղաքը մտնելու համար: Այս դուռը թեև այժմ փլած վիճակի մեջ է, սակայն ճանապարհը խիստ որոշ է: Շատ

հետաքրքրական է բերդի արտաքին դռան շինարարական ոճը: Բարավորների վրա ձգվող մեծ կամարաքարերը պարզ ձևով չեն շարված, այլ տաշվածքի վրա ցիցերով և կողքի քարերի մեջ ազդեցվելու համար համապատասխան փոսիկներով ազդեցված ու շարված են, որով կամարը եղած է միակուսուր: Այս ձևով շինված էր Տեկոտի տաճարի ներքին կողմը, երբ մեծ կամարների տակ ավելացրել են կրկին կամարներ: Այս կրկնակ օրինակները երևում է, որ այս ոճը 10—11 դարու ոճ է, Հայաստանում իրագործված և կատարելություն հասած է: Եթե շատ իրագործված և կատարելություն կատարվի մասնավոր պեղումներով հետազոտություն կատարվի այս դղյակ-ամրոցին մեջ, վստահ եմ, որ խիստ հետաքրքրական մասեր պիտի երևան հին հայոց շինարարական արվեստի վերաբերյալ: Նույն ձևով տաշվածք և շարվածք ունին Անիի ավագ դռան սմբատաշեն մասի կամարաքարերը:

Քաղաքի փողոցները հազիվ նկատելի են, շահագնաց ավերված և քարակույտերի վերածված լինելուն պատճառով: Նամանակների վերջին ժամանակներս շերտազալ գյուղացիներ բերդաքաղաքի մեջ ցանքեր անելու և խոտ հնձելու համար եկել են ամառները բնակելու և փլատակ բնակարաններից քարեր աստ-անդ տեղափոխելով իրենց համար բնակարաններ են շինել, այս գործողություններով կատարյալ քառսի են վերածել եկեղեցիից դեպի ամրոց եղած քաղաքամասը:

Գրեթե անփնաս մնացել է հյուսիսայ եկեղեցին մի բարձրադիր տեղի վրա, ձորի եզերքին շինված: Հավաստում էին, որ դեռ մի քանի տարի առաջ անփնաս էր եկեղեցիի հարավ արևմտյան կողմի ստորերկրյա ճանապարհը, որ կտաներ գետը, այդ ճանապարհով գետից ջուր էր բերում քաղաքի բնակչության մի մասը: Մանավանդ բնականոթին պիտի օգտագործելին այս ստորերկրյա անցքը պատերազմի և պաշարումների ժամանակ:

Եկեղեցին վերին աստիճանի ուշագրավ է թե՛ շինարարական տեսակետով և թե՛ ավանդական հատկագծային տեսակետով: Արտաքուստ ճարտարապետական տեսակետով մեծ նմանություն է բերում Վահրամ Պահլավունիի Մարմաշենի մեջ շինած եկեղեցիին՝ ի բաց առյալ հետնագույն նորոգությունների ժամանակ փոփոխված մասերը: Թեև նորոգություններն ալ այնպիսի զգալի տեղ չեն բռնում: Իսկ ներքին հատակագիծը, բացի ավագ խորանից, շորս անկյունների վրա, ութ փոքր կրկնահարկ մատուռներով կամ խորաններով կազմված է, որոնց այդ ձևը 10 և 11-րդ դարում շինված լինելը անսպասելի էր ինձ համար: Թեև նույն դարերին, լինելը անսպասելի էր ինձ համար: Թեև նույն դարերին, արևելյան խորանին երկու քովերը միահարկ կամ կրկնահարկ մատուռներով շինված եկեղեցիներ շատ կան, սակայն արևմտյան կողմի երկու անկյունների վրա մատուռներ շինված լինելը 10—11-րդ դարերում միանգամայն անսովոր էր ինձ համար, ևս առաջին անգամ էր որ կտեսնեի: Պահ մը կասկածեցի որ հետնագույն հավելվածներ լինին արևմտակողմի մատուռները, այս ուղղությամբ երկար քննեցի, սակայն ոչ մի ապացույց չգտա հետնագույն հավելվածի: Տարակույս փարատող մի հանգամանք կար, այն է շինության արձանագրության գոյությունը եկեղեցիի մեջ: Նախընթաց տարին,

երբ էջմիածնի գիտական ինստիտուտի կողմից գնացել էինք Անրեբդի հովիտը ուսումնասիրելու, այն ժամանակ Գարեգին եպիսկոպոս և Երվանդ Տեր Մինասյան առաջին անգամ կարողացան եկեղեցիի ներսը հյուսիսային պատի վրայի արձանագրությունը, որ շինողի և շինության ժամանակին կվերաբերելու: Ըստ արձանագրության այդ եկեղեցին շինողն էր Մարմաշենի եկեղեցին շինող Վահրամ Պահլավունի 11-րդ դարում: և շինողի ճաշակով բացատրվեց երկու եկեղեցիների նմանությունը, սակայն Մարմաշենի եկեղեցիին մեջ գոյություն չունին արևմտյան կողմի մատուռները: Ընդհանրապես իմ համոզումս եղած է թե եկեղեցիների հատակագծային այդ ձևը սկիզբ առած էր 13-րդ դարում: Արդ, եթե ստուգվի որ Անրեբդի եկեղեցիի հատակագծային ոճը սկսում է 11-րդ դարում, այն ժամանակ պետք է որ փոխենք մեր համոզումը այդ ձևի ծագման մասին: Եվ հիշվի, Ներսես Լամբրոնացին 12-րդ դարու կեսին բողոքում է, որ եկեղեցին հոգվո փրկության համար շահավաճառանոց դարձրին պատարագի համար բազմաթիվ մանր ծակեր շինելով, ուստի այս զանգատը ևս ապացույց է, որ 13-րդ դարուց առաջ գոյություն ունեցել է այդ երկուլթը, որով տեղի տվել է կամբրոնացիի տրտուռներին: Համենայն դեպս, ես վերջնականապես համոզված պիտի լինիմ 11-րդ դարու սկզբներին հատկագծային այս ձևը ընդունված լինելու, եթե կհանդիպեմ մի ուրիշ եկեղեցիի, որ այս ձևով շինված լինի, և շինությունը փաստացի կերպով ապացուցված լինի 11-րդ և 12-րդ դարերի մեջ կանգնված լինելուն:

Հիացման արժանի են շենքի վրա աշխատող քարտաշների և որմնահյուսների հմտությունն ու բարեխղճությունը, թե՛ ուղղահայաց և թե՛ հորիզոնական ոչ մի գիծ գրեթե չի երևում քարերի միացման տեղի վրա, շահագնաց խնամքով են շարված քարերը միմյանց մոտ: Պատերի հաստությունն է 70—72^ս սանտիմետր, այս հաստության մեջ է ներքին և արտաքին երեսների մաքուր տաշված քարերի թանձրությունը: Բայց զարմանալի է, որ երեսները շարված քարերը խիստ քիչ հաստություն ունին, կարծեք միայն ծեփի փոխարեն շարված լինին ներսի կրաշաղախ զանգվածի վրա: Այս շինելակերպով մոտավորապես 1000 տարի դիմացել են պատերն առանց ուկ վնաս պատճառելու: Վերջին դարերում է, որ անտեղությունից սկսել են երեսը շարված քարերը ուղել և թափվելու մոտալուստ վտանգ են սպառնում, եթե շուտով հարկ եղած միջոցներ ձեռք չառնվին: Ենթե ճակատին վրա, թե՛ սկզբում և թե՛ վերջին նորոգության ժամանակ գործածել են մի տեսակ սևագույն կարծր քար, հավանորեն մի մոտակա քարհանքից հանված, սակայն ինչ համեմատություն հին շինող վարպետների և հետո նորոգող վարպետների հմտության մեջ: Ենթե վերանորոգության ենթարկված է արտաքուստ ճակատի կեսից վերև մինչև պատերները, այս նորոգության ժամանակի քարերը թե՛ ծավալով փոքր են և թե՛ խնամքով չեն զետեղված միմյանց մոտ: Նորոգությունը կատարված է շենքի կեսից վերև մինչև ստորին պատից և կտուրին վրա: Գրեթե ամբողջովին հինն է և անփոփոխ: Ստորին մասի նորոգության ժամանակ ամենայն հավանականությամբ հին պատերները

ժգ. ՏԵՂԵՐ ԿԱՄ ԴԸՂԸՐ

Օգոստոս 15

Օգոստոսի 15-ի առավոտյան յուրաքանչյուր արշավախմբի անդամ սկսեց իր աշխատությունը Տեղերի հոյակապ հուշարձանի վրա: Այս հուշարձանը կանգնված է 13-րդ դարու սկզբին (1232-ին): Ենթե բաղկանում է երկու մասից, տաճարից և մի մեծ գավիթից: Տաճարը կամ եկեղեցին իր դարաշրջանի հատուկ հատկագծի ձև ունի, բացի ավագ մեծ խորանից, շորս անկյունների վրա շորս մատուռներ ունի կիսաբոլորակ խորաններով: Հոյակապորեն գմբեթավորված է, սակայն գմբեթը այսօր այնքան է խախտված, որ գոնե եղածը պահելու համար ոչ մի գործողություն չի կարելի կատարել: Վճռականապես ճակատագրական է այդ գմբեթին մոտավոր փլուզումը:

Գավիթը լավ վիճակի մեջ է, կարելի է երկար տարիներ անոր գոյությունը ապահովել: շորս հատ հաստատուն սյուների վրա կանգնված է գավիթին գմբեթը, խիստ հաստատուն են արտաքին պատերը: Արտաքին պատերի ներսի կողմից ունի որմասյուններ, որոնցից աղեղներ են ձգված կենտրոնի շորս հսկա միակուսուր սյուների վրա, որով ձևացած է մի ընդարձակ գավիթ: Այս գավիթին կտուրի վրա, արևմտյան կողմը շինել են երկու մատուռներ երկու անկյունների վրա, որոնք անփնաս մնացած են, միայն թե շարժական փայտե սանդուղով միայն կարելի է բարձրանալ վրան:

ժգ. ԳՈՅԹՈՒՆ ԿԱՄ ՂՈՅԹՈՒՆ

Տեղերում երկու օր անց արշավախմբի աշխատանքը: Օգոստոս 17 առավոտյան մեկնեցինք Տեղերից: Ճանապարհին հանդիպեցինք Ղոյթուկ անուն գյուղին, որ այժմ գաղթական հայեր էին տեղավորված, նախկին բնակիչներ այս գյուղը լքելուց հետո: Գյուղացիներ զբաղված էին շինարարությամբ, ոմանք լքած տեղերը վերանորոգում էին և ոմանք նորն էին շնու: Այս շինարարական աշխատանքների ժամանակ երևան էին եկած մի հնագույն եկեղեցիի հիմեր և մի քանի քանդակազարդ քարեր: Քանդակազարդ քարերի քանդակման ոճը պարզ ցույց էր տալիս, որ 5-րդ դարու գործ են թե՛ հատակագիծը և թե՛ գտնված քանդակազարդ քարերը: Այս գյուղում երկար աշխատելու ոչինչ չգտանք, նորեկ բնակիչներն ալ շրջակայում գտնված ուկ հուշարձանից տեղեկություն չունեին, ուստի ճանապարհին շարունակելով հասանք Ավան գյուղը:

Նկ. 234. Տեղերի լեկեղեցու և զավթի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից

Նկ. 235. Տեղերի եկեղեցու զավթի տրեմայան մուտքը

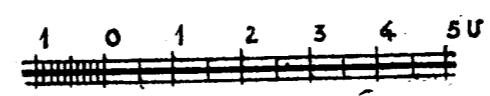
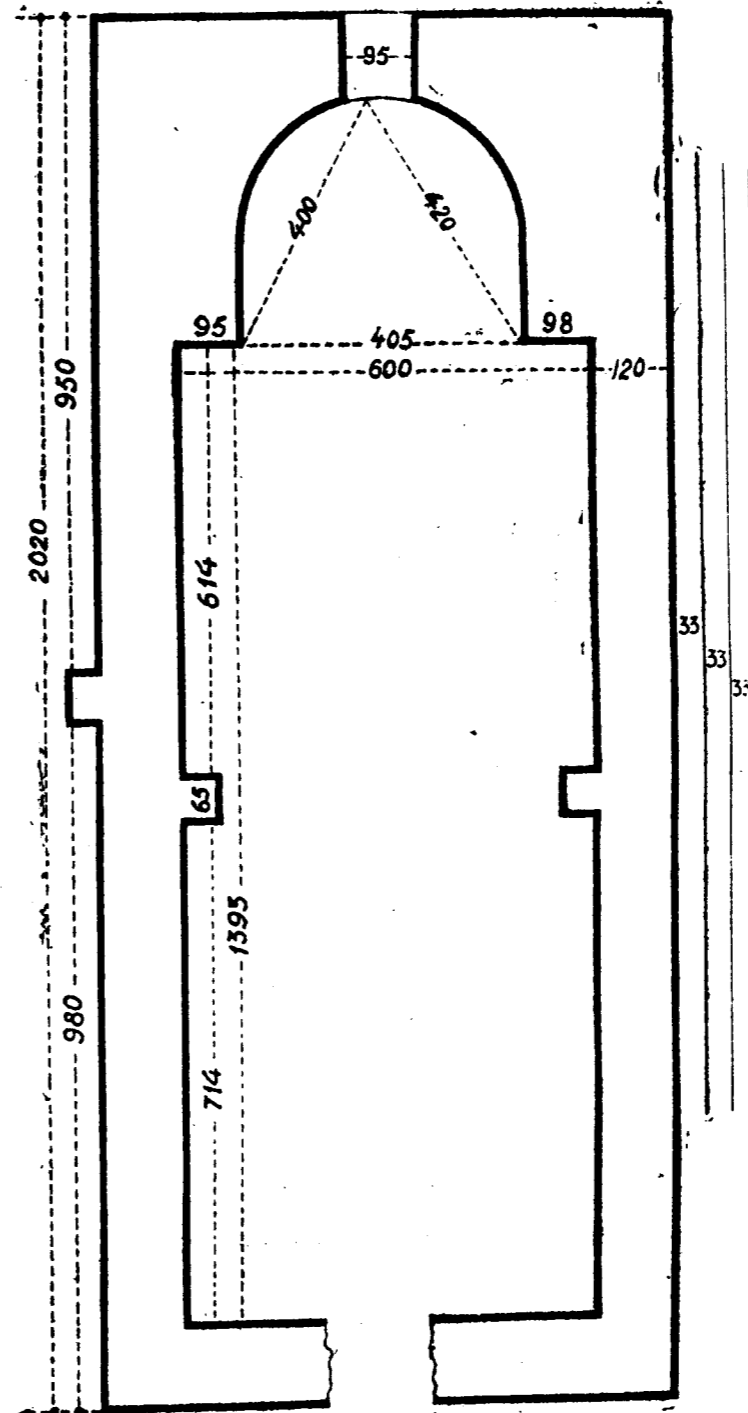

Նկ. 236. Տեղերի եկեղեցու զավթի ներքին տեսքը

Ձև. ԱՎԱՆ

Օգոստոս 17

Սույի օրն անցանք Ավան գյուղը, այս գյուղում ևս այժմ հաստատված են գաղթականները: Ինչպես երևաց քննություններից, այս գյուղը հարուստ հնագիտական վայր է, շրջականերում միշտ գտնվում են հնություններ, հաճախ պատահում են քանդակագործ քարեր,

Նկ. 237. Ավանի (Աշտարակի շրջան) 5-րդ դարի եկեղեցու հասակաձևը

գերեզմանների և նույնիսկ նախաքրիստոնեական շրջանի իրեղեններ: Շատ հին ժամանակներ իսկ բազմամարդ և

բնն է եղած այս գյուղը: Գյուղի մեջ եղած եկեղեցիի կիսավեր շենքը անվերայ պատկանում է 5-րդ դարուն: Միջակ մեծությամբ մի եկեղեցի է եղած, որում արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան պատերը գրեթե կանգուն են: Միայն հարավային պատն է, որ փլած է, սակայն այդ պատից ևս դեռ մնացած է 80—100 սմ. բարձրությամբ պատի մնացորդ: Գուրը արևմտյան կողմից է եղած, սակայն բարավորների փլած լինելու պատճառով ճիշտ չափը հայտնի չէ: Երկուսից զարաշրջանին հատուկ է հատակագծի նեղ ու երկար ձևը: Պատուհանների կիսաբլուրակ վերջավորված աղեղները պայտածն են, նույնպես պայտածն է ավագ խորանի վերևի կամար աղեղը, խորանի հատակագիծը ևս թեթև պայտածն է: Խորանին երկու կողմի որմնասյուները իրենց խոյակների վրա ունին հավասարաթև փոքր խաչեր, որոնք բլուրակի մեջ ամփոփված են հնագույն բանդակով: Հյուսիսային կողմի արտաքին երեսին վրա կա մի որմնասյուն, որ ապացույց է բացօթյա մի կամարակապի գոյության, ինչպես կան Ապարանի, Սրբորույթի, Նղվարդի և ուրիշ հնագույն եկեղեցիների վրա: Արևելյան կողմին վրա թերևս ունեն բացօթյա խորաններ, ինչպես Տեկորը, Սրբորույթը և Արթիկի 6-րդ դարու եկեղեցին, սակայն այժմ հայտնի չէ, պետք է որ մի փոքր ստուգողական պեղում լինի արևելյան կողմին վրա:

Այս կիսավեր շենքին մեջ ամենից ուշագրավն է քարովեր շենքի շինության համար գործածված շաղախը, որը փոխանակ սպիտակագույն լինելու, մուգ գորշագույն է, ճիշտ այն գույնով, ինչ գույն որ ունի ներկայիս ցեմենտը: Թեև ամբողջ շենքի մեջ տեղ տեղ երևում են սպիտակ շաղախի հետքեր, սակայն պարզ է, որ հետնագույն նորոգությունների հետևանք են:

Տեղին վրա թեև երկար քանեցի այս գորշագույն կրաշաղախը՝ հասկանալու համար թե ինչ բաղադրության արդյունք է այդ գորշ ցեմենտանման գույնը, սակայն ինձ համար ոչինչ հասկանալի չեղավ: Ուստի հետերևիս վերջինք շաղախի կոշտեր տանելու համար նրան յ տարրալուծության ենթարկելու:

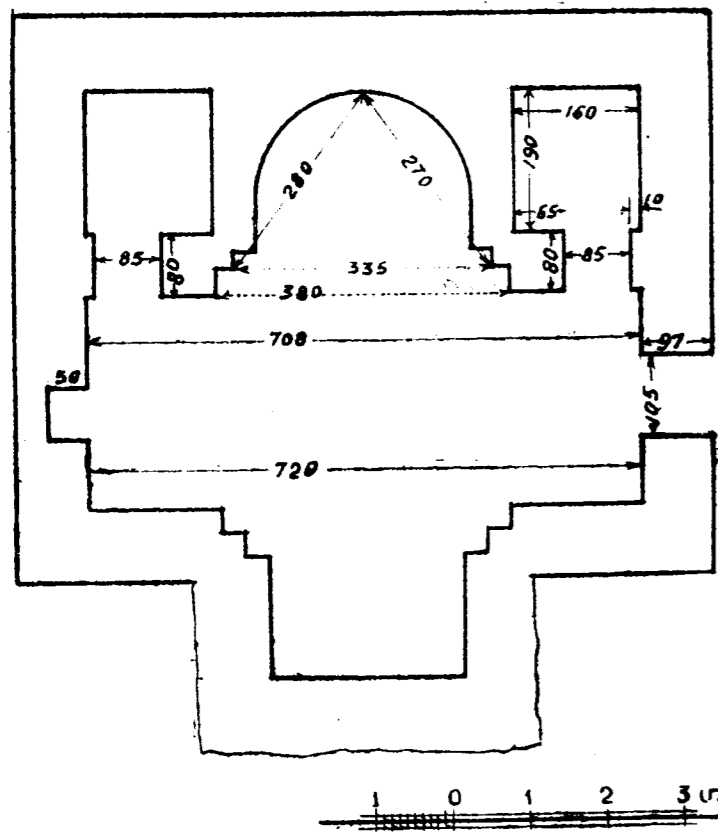
ձգ. ԿՈՒԱՆ ԿԱՄ ԿՈՇ

Օգոստոս 18

Մեր արշավանքի վերջին կետն էր պատմական Կուաշ կամ Կոշ անվանված գյուղը: Պատմական անցքերով հարուստ այս գյուղում արժեք երկար մնալ և լուրջ ու մանրակրկիտ հետազոտության ենթարկել իր շրջականերով հանդերձ: Գլխավորաբար մեր ժամանակն ի միջի այլոց չէր ներում երկար մնալ այս գյուղում, ուստի աշխատանք կատարեցինք այստեղ միայն մի օր:

Կոշի հյուսիս արևելյան կողմը երկարում է մի ձոր, որուն երկու կողմը ցրված են հնագիտական հուշարձանների ավեր և կիսավեր մնացորդները: Սույն ձորի հյուսիս-արևելյան բարձունքի վրա կա մի միջակ մեծությամբ ներքուստ խաչաձև եկեղեցի՝ կանգնված 7-րդ դարում. գմբեթը և ծածկը փլած են, իսկ պատերը տակավին կանգուն են: Զափազանց մաքուր շինարարա-

կան աշխատանք է տարված շենքի վրա, դեղնորակ- կարմրագույն և գորշագույն քարերով է շինված ամբողջ շենքը և կարելի է ասել որ խոշորագույն քարերով, սրբատաշ են շարված բոլոր պատերը: Շենք զետեղված է արևելյան կողմից խորածորի վրա, իսկ ամբողջությունը հիմնարկված է մի բարձրաբերձ ժայռի վրա: Թեև այժմ եկեղեցիի շուրջը խորզուրորդ ապառաժներ միայն երևում են և դժվարամեծենալի, բացի հարավային կողմից, սակայն այս ապառաժուտ խորզուրորդության մեջ նշմարվում են վաղեմի շինու- թյանց հիմեր և պատերի մնացորդներ, որոնք ապա- ցույց են այս տեղը մի ժամանակ շեն և բնակելի լի- նելուն: Այս տեղերը խիտ բնակչություն լինելուն ապա-

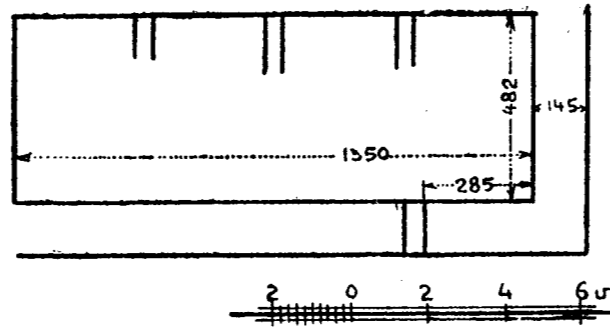

Նկ. 223. Կոշի 7-րդ դարի եկեղեցու հասակաձևը

ցույց է ոչ միայն շինությունների հիմերի գոյությունը, այլև երևում է որ եղեր է նաև խիստ կարևոր մի վայր, որ շինված կա մի մեծ ջրամբար եկեղեցիից կես կիլո- մետր դեպի հարավ: Ջրամբարը խիստ մաքուր սրբա- տաշ քարերով շինված է, պատերի թանձրությունը 1,45 մ. է, բարձրությունը մինչև վրայի կամարածածկի հանգիստը երկու մետր 82 սմ. է. ամբողջովին կամար- րածածկ է եղած ջրամբարը ներքուստ երեք ջրաղեղնե- րով. արտաքուստ չափել այս հուշարձանը փլատակնե- րի պատճառով դժվար էր, իսկ ի ներքուստ չափն է 13,5 մ. երկայնություն, իսկ 4,82 մ. լայնություն: Մի օրյա հետազոտությունով չպարզվեց, թե ո՞ր կողմից է գրայն այս ջրամբարի շուրջը, իսկ ջրերը արտաքսելու և ջրամբարը մաքրելու համար հիմքի մոտից շինված են երկու քառակուսի ծակեր, որոնք բացվելով ջրամբարի շուրջը կզատարկվեր մինչև հատակ: Այսպես ձևով մի քար տակավին տեղին վրա մնացել է, որ կծառայի

ջրամբարի ծակը խցելու համար. անշուշտ երկու կող- մեն ծակերը ծածկելու համար կային նաև նույնօրինակ ուրիշ շինված քարեր, սակայն այժմ կորած են:

Ջրամբարից դեպի ցած, նույնպես ձորի աջ կողմին, մի բարձունքի վրա, կա կարմիր քարով շինված մի մա- տուռի մնացորդ, որում մոտ կան պատվանդանավոր խաչարձաններ: Քիչ հեռու սույն մատուռից երևում է մի փոքր ավերակ, որում ինչ լինելը որոշել դժվար էր, սա- կայն այս ավերակի արևելյան կողմին կանգնված են խաչքարեր, որոնց մեկը բավականին զեղաքանդակ և խոշոր, այս խաչքարի համար գյուղացիք ավանդաբար ասում են Տիրան պապի խաչքար: Այս Տիրան պապը

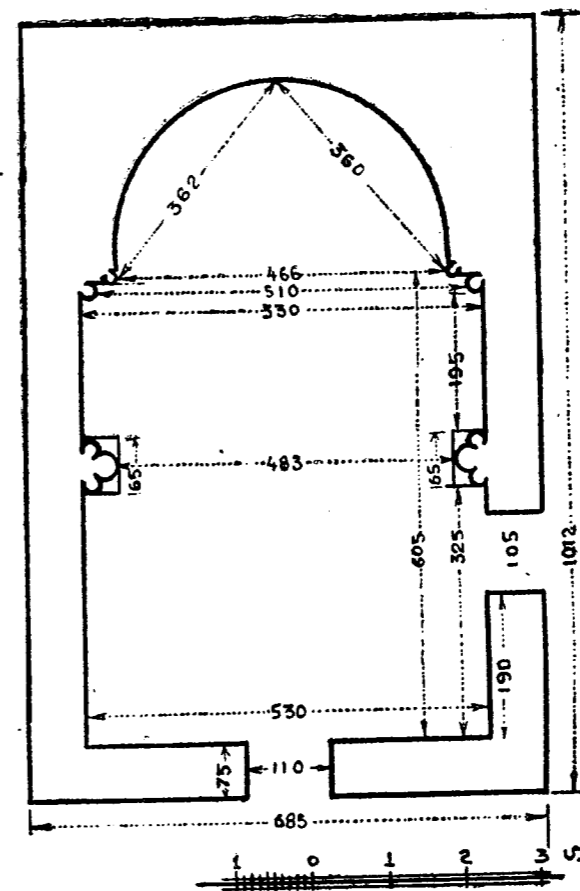
Նկ. 239. Կոշի 9-րդ դարի ջրամբարը

թերևս այն աշագույր Տիրան թագավորն է, որ մեծավ Կոռաշի (Կոշի) մեջ, սակայն խաչքարը, որ ուշ ժամա- նակի է և երբեք չի կարելի համեմատել Տիրանի ժա- մանակի զեղարվեստական ճաշակի հետ, սակայն հա- մեմանյն դեպս նույն կույր Տիրանի ավանդությունը շա- րունակում է գոյություն ունենալ տեղական ժողովրդի մեջ:

Այս բարձունքից իջնելով ցած, ձորի ձախ ափին մոտ, կա մի փոքր բազիլիկ ձևով եկեղեցի, որում ծած- կը քանդված է, իսկ պատերը կանգուն են, հարավային պատի արևելյան ծայրին կա մի վրացերեն խուցուրի տառերով արձանագրություն: Եկեղեցիի հարավային կողմը կան պատվանդանավոր քանդակազարդ խաչքա- րեր, հայտնի է, որ եկեղեցու մոտ եղել է մի զերեզ- մանատուն փոքր տարածություն, բայց նայելով խաչ- քարերի որակին, հայտնի մարդկանց գերեզմանատուն է եղած:

Այս փոքր բազիլիկ եկեղեցիի հյուսիս-արևելյան կողմը կրթարձրանա մի մեծ քարքարուտ բլուր. բլուրի գագաթին անառիկ դիրքով շինված է մի բերդ գանա- զան մասերից բաղկացած: Այս ամբողջ կամ բերդը բնդհանուր նորոգության և փոփոխության է ենթարկ- ված 13-րդ կամ 14-րդ դարում: Վերջին նորոգությունը եղած է գեղեցիկ կարմրագույն քարերով, սակայն տեղ տեղ դեռ երևում են պատեր և պատերի մասեր, որոնց գոյությունը շատ հին է իղած, ավելի հին, քան 10-րդ դարը, և այս հին մասերին քարերը ո՛չ միայն տարբեր գույնով են համեմատելով նորագույն նորոգության քա- րերին, այլև շարվածքն ու քարերի չափերը բոլորովին տարբեր են: Հին շարվածքի քարերը մի քիչ սպիտակա- վուն են և առհասարակ դեպի քարձրությունը շարված քարերը չափազանց մաքուր և ճարտարորեն շարված են միմյանց մոտ, որ ներկա արհեստավորների նախան-

ձը կարող է շարժել, բայց այս հիները մեծ մասամբ մաշված և քարերի անկյունները մասնավորապես փշա- ցած են: Ի շարս մի քանի հետաքրքրական ամրոցների ինչպես Տիգրիսի, Մաղասբերդի և նմանների, արժե ունենալ չափազորված այս բերդի հատակագիծը, որը թերևս, ինչպես ասել եմ Անթրոպի ամրոցի համար, լի- նելով բերդ կամ ամրոց, միաժամանակ եղել է նաև դղյակ:

Նկ. 240. Կոշի բազիլիկ եկեղեցու հասակաձևը

Ինչպես Փարպիում, Թաքիայում, Բերսիում, Ախցի ձորերում, այստեղ ևս կան հետաքրքրական քարայրեր, որոնց մեկ քանիսին վրա տակավին գոյություն ունին միակուր քարից դռների փեղկեր: Առհասարակ քար- այրերի մեջերը և մոտերը գոյություն ունին տաքարներ և հնձանի հետքեր:

Կոշից դեպի Աղվանատուն գնալու ճանապարհին, Կոշից քիչ հեռու կա մի գեղեցիկ պատվանդանավոր խաչքար, որը թեև ճանապարհից դուրս, այնուամենայ- նիվ չվրիպեցավ մեր ուշադրությունից:

ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

1924 թ. սեպտեմբերի 4-ից դեպի Շիրակ և Արա- ցած լեռան հյուսիս-արևմտյան լանջերում կատա- րած շրջագայության:

ա. ՄԱՐՄԱՇՆ

1924 սեպտեմբեր 4-ին էջմիածնից մեկնեցի դե- պի Կոռաշի (Լենինական) հնագիտական տեղեկագիր և ցուցակագրություն կատարելու համար: Պաշտոնա-

կան և այլ կարևոր գործերով մնացի Կոռաշիում և սեպտեմբեր 9-ին ուղևորվեցի դեպի Մարմաշեն: Դեռ Հասած Մարմաշեն, ճանապարհից շեղվելով, այցելեցի մոտերը գտնված բևեռաղիր արձանագրության վայրը: Բևեռաղիրը անաղարտ պահված էր տեղին վրա, բայց շրջապատը անխնամ միջակի մեջ էր: Սկզբում բևեռա- գիրը, որ փորված է եղել մի բարձր մեծ ժայռի վրա, շրջապատված է եղել բնական և արվեստական շրջա- պատով, որով առանձնացած էր: Միայն մի նեղ մուտ- քով հնարավոր է եղել մտնել շրջափակին մեջ: Իբրև շրջափակ ծառայող բնական ժայռերը դեռ իրենց տե- ղում կմնան, իսկ արվեստական կերպով հարավ-արև- ելյան կողմին վրա շինված կիկլոպյան քարերով պա- տին միայն հետքն է մնացել հողին երեսը: Բևեռա- գիրը փորագրված ժայռն դեպի հարավ շարունակու- թյան վրա, ինչպես նախաքրիստոնեական բնակչությանց ուրիշ վայրերի մեջ, փորագրված են նույն խորհրդա- վոր բոլորակ փոսիկները, որոնց ամենից մեծը 10 սմ. տրամագիծ ունի, իսկ մյուսները անհավասար մեծու- թյամբ ավելի մանր են:

Բևեռագրից հետո գնացի, նախապես ուրարտական, իսկ հետո Վահրամ Պահլավունիի անվան վերագրված ամրոցի ավերակները տեսնելու: Բևեռագրից գրեթե հա- րյուր հիսուն քայլ հեռավորության վրա կգտնվի այս բերդը և շրջապատող վայրերի վրա խիստ որոշ կեր- պով կտեսնվի նախաքրիստոնեական շրջանի մարդկա- յին ձեռագործ աշխատանքի հետքեր, ինչպես մեծամեծ քարերով շինված փլատակ պատեր, խոտոշներ, գերեզ- մանների նմանող հողային կույտներ՝ քարերով խառնը- ված: Այսօրվան Մարմաշեն տանող ճանապարհը մոտիկ է անցնում այս բերդին և շատ որոշ է դեպի բերդը տանող ճանապարհը: Բերդի հարավ արևելյան կողմը հատկապես հարթված է ի հնում և թերևս այս կողմը եղել են ծառաստաններ և պարտեզներ: Բերդի մուտքը գրեթե հարավային կողմի վրա կգտնվի, դրան երկու կողմը շինված է եղել հսկայական բուրգեր՝ կիսաքո- լորակ ձևով, որոնց այժմ փլատակներն ու հիմերը կե- րևան: Վահրամաշեն այս բերդի համար վերջերքում գործածվել են հրաբխային կարմիր և դեղնորակ քա- րեր, սրբատաշ և չափավոր մեծությամբ: Բերդը նեղ ու երկար ձև ունի՝ հարավից դեպի հյուսիս երկարած. մե- ջը ամբողջովին բնակության համար շենքեր են շինված, ջր ամբողջովին բնակության համար շենքեր են: Եթե որոնց այժմ հիմերը միայն որոշակի մնացել են. եթե մի փոքր մաքրվի փլատակներից և կուտակված հող ու ավազներից, հնարավոր է կազմել ամբողջ բերդի հա- տակագիծը մեջի շինություններով միասին: Ուրիշ կող- մերի վրա, բացի գլխավոր մեծ մուտքից, դուռ ունեցե՞ր է թե ոչ հայտնի չէ, քննություն եթե կատարվի թերևս հայտնի լինի:

Նկ. 241. Մարմաշենի կաթողիկէ եկեղեցին հարավ-արեւմուտքից

Մասամբ իւստիանէ էին մուտքը, սակայն երեսուն էին մուտքի շինութեան համար երկու կողմի վրա կանգնված քարերը և կանգնված քարերի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարերը: Բայց այժմ, ինչպես կերևի, հեղեղատի մշտապես հոսումից բոլորովին փակված է մուտքի բերանը և տեղը հազիվ թէ հայտնի է: Նախկին սյուրբան ժամանակի գլուղացի ձերեր հավաստում էին, որ

Նկ. 242. Մարմաշենի 7-րդ դարի ավերակ եկեղեցին հյուսիսային բարձր բլուրի վրա

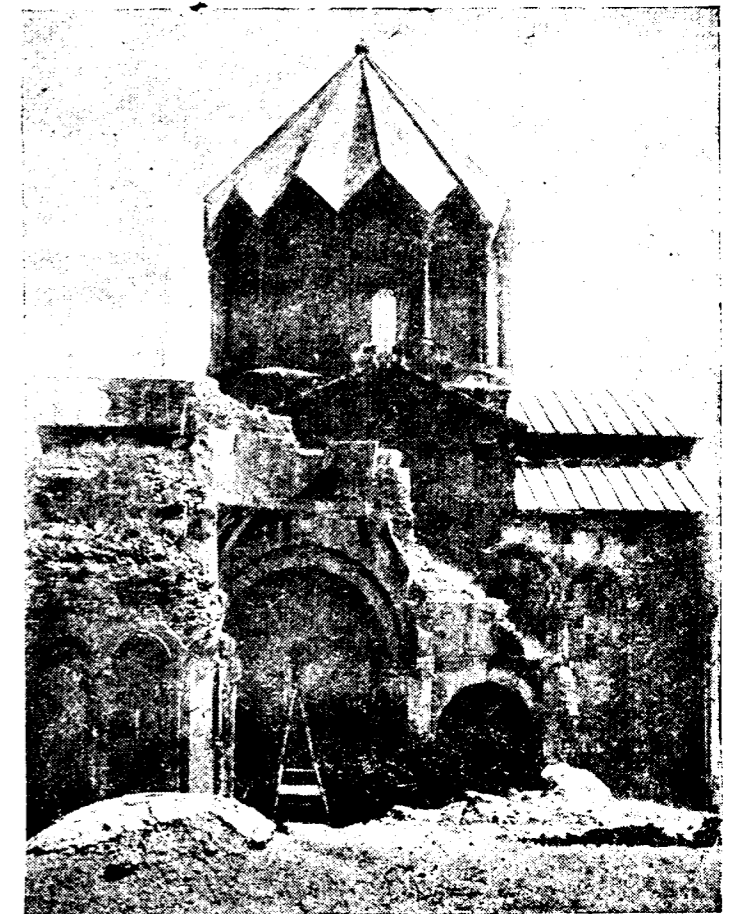
այդ մուտքի հեղեղատի մուտքը ևս կա եղբր մի ավելի բնդարձակ բեկուազիր արձանագրութիւն, սակայն անհայտացել էր դեռ այն ժամանակ, և չգիտեին թէ ուր մնաց և ի՞նչ եղավ:

Բերդը քննելուց հետո, սկսեցի իջնել զառիվայրը, շարունակելով ճանապարհս դեպի գլուղ, որուն կից են հոշակավոր Մարմաշենի շքեղ և զեղարվեստական հուշարձանները:

Ջառիվայրի վերեց արդեն կերևա մոտակա գլուղի ծայրին հոյակապ հուշարձանների շարքը, որոնց մեջ բարձր և շքեղ գմբեթով գրեթե անարատ մնացած է Վահրամ Պահլավունիի կանգնած հոյակապ կաթողիկեն: Բացի Վահրամաշեն կաթողիկէի անմիջապես մոտը

կանգնված զեղեցիկ շէնքերից. դձպի հյուսիս, կես կիլոմետրի վրա, կա մի 7-րդ դարու եկեղեցու ավերակ, որի հյուսիսային կողմն է միայն կանգուն մնացած (նկար 242):

Մարմաշեն գլուղը, որ այժմ Ռանդա անուն ունի, ամբողջովին շինված է մի բնդարձակ հնագիտական վայրի վրա: Տներ շինելու համար ամեն անգամ հողը փորելու գտնվում են արձանագրութեանց բեկորներ, զեղարանցակ շէնքի մասեր և բազմաթիվ հին շէնքերի հիմքեր: Սույն հուշարձանների գլուղից հարավ գրեթե մեկ կիլոմետրի վրա կա մի ուրիշ գլուղ, զարձակ միևնույն Ռանդա անունով, որը ոչ միայն բրիտանական շէն նուշարձանների մնացորդներ ունի իր մեջ և անմիջապես շքեղալայնքում, այլև շքեղապատված է նախարրի տանեական շատ հին մնացորդներով: Այս գլուղի

Նկ. 243. Մարմաշենի Վահրամաշեն և ավերակ եկեղեցիները

վերևը, արևելյան կողմի բարձունքի վրա է, որ կգտնվի ժայռի վրա փորագրված ծանոթ բեկուազիր արձանագրութիւնը: Գլուղացի ձերերի պատմելով այս գլուղից են տարեր Վահրամաշեն կաթողիկեն կանգնված գլուղը Վահրամի և իր կնոջ Սովիայի տապանաքարերը: Պատմական այս արժեքավոր աստղանաքարերը մնում են Վահրամաշեն կաթողիկէի արևելյան կողմի հին գերեզմանատան մեջ, բոլորովին անխնամ, փշայման և կորստյան ենթակա միճակի մեջ, և արդեն ինչպես կերևի լուսանկարներից, կոտորատվել և մաշվել են թե՛ բնութեան ազդեցության և թե՛ տգետ մարդկանց անհոգության պատճառով:

Վահրամի կանգնած կաթողիկէն թի՛ ներքուստ և թի՛ արտաքուստ գրեթէ անվնաս մնացած է, բացի հարավ արևելյան անկյունի ճեղքվածքից, որ առաջացել է

Նկ. 244. Մարմաշենի Վահրամաշեն եկեղեցու հյուսիսային կողմի ներքին տեսքը

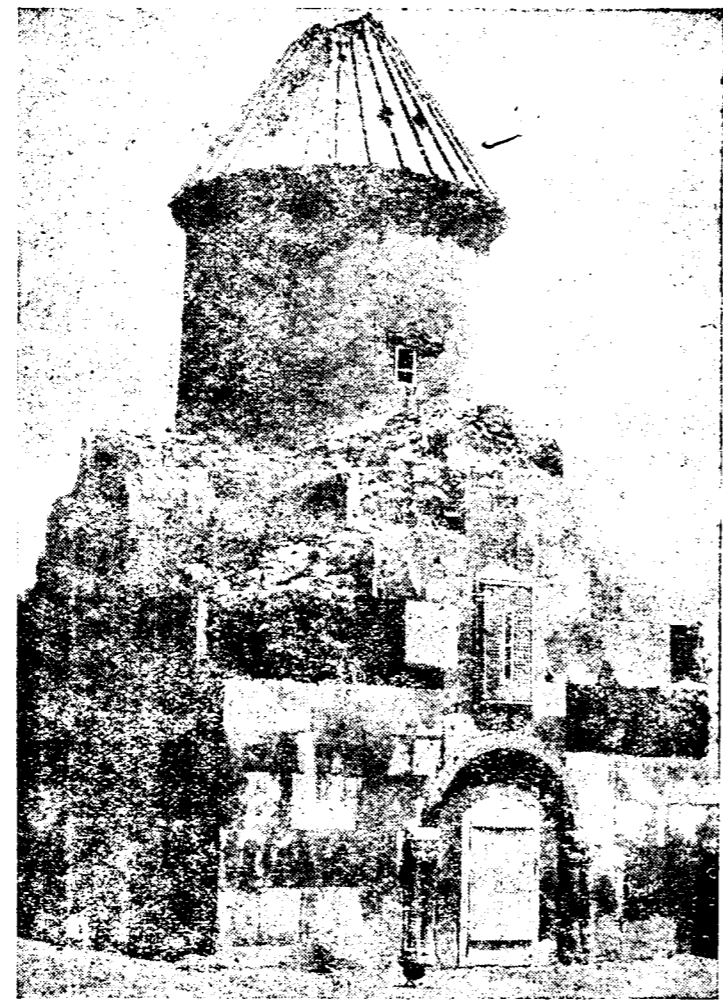
պակի մոտից: Շինված է կարմրագույն քարերով գեղեցիկ և սրբատաշ. հարավային պատի վրա ունի շինության մեծ արձանագրություն. ըստ այդ արձանագրության հիմնարկված է 986 թվականին և վերջացած է 1029 թվականին, մոտավորապես 43 տարվան մեջ: Ինչպես կերևի, շինությունը պարբերաբար ընդհատված է եղել, որ այդքան ուշ վերջացել է, եթե ոչ այդքան երկար տևելու չափ մեծ չէ շինքը (նկար 243):

Վահրամաշեն կաթողիկէի հյուսիսային կողմը գրեթէ մեկ և կես մետր հեռավորության վրա կանգնված է եղել մի ուրիշ գողտրիկ շինք՝ ավելի հնագույն, քան Վահրամաշեն կաթողիկէն, որուն արևմտյան մասը և գմբեթը ամբողջովին փլած է (նկար 244): Սակայն իր գեղեցիկ ոճով և շինարարական ճարտարությամբ և մաքրությամբ գրեթէ պակաս չէ քան Վահրամաշեն կաթողիկէն:

Վահրամաշեն կաթողիկէի հարավային կողմը 10—15 քայլի վրա, շինված է մի ուրիշ փոքր մատուռ, որը դատելով իր դասն և գմբեթի ոճից, պետք է որ շինված լինի 11-րդ դարու մեջ, նույնպես խնամուտ շինարարությամբ և գեղեցիկ սրբատաշ քարերով (նկար 245): Սույն փոքրիկ շինքը ստորին մասի արտաքին երեսի քարերը քանդված են եղել մի ժամանակ, բայց այնքան սանդղապուցիք նորոգել են մասամբ:

Վահրամաշեն կաթողիկէն արդեն վաղուց չափազրած էի, այս անգամ չափազրեցի և հատակագծեցի փոքր մատուռը, որ վերածել եմ ժամանակավոր թանգարանի, թեև այնտեղ եղած գեղարվեստական բեկորների համար շատ փոքր է: Հարմար կլինեին Վահրամաշեն մեծ կաթողիկէն վերածել թանգարանի, ուր այժմ ծիսական արարողություններ չեն կատարվում և վերին աստիճան անխնամ թողված է: Իմ այցելության ժամանակ գյուղխորհրդի նախագահը բացակա էր, օգնակա-

նին խնդրեցի պահպանել թի՛ շինքերը և թի՛ նրանց շուրջ թափված պատմական արժեք ունեցող բեկորները:

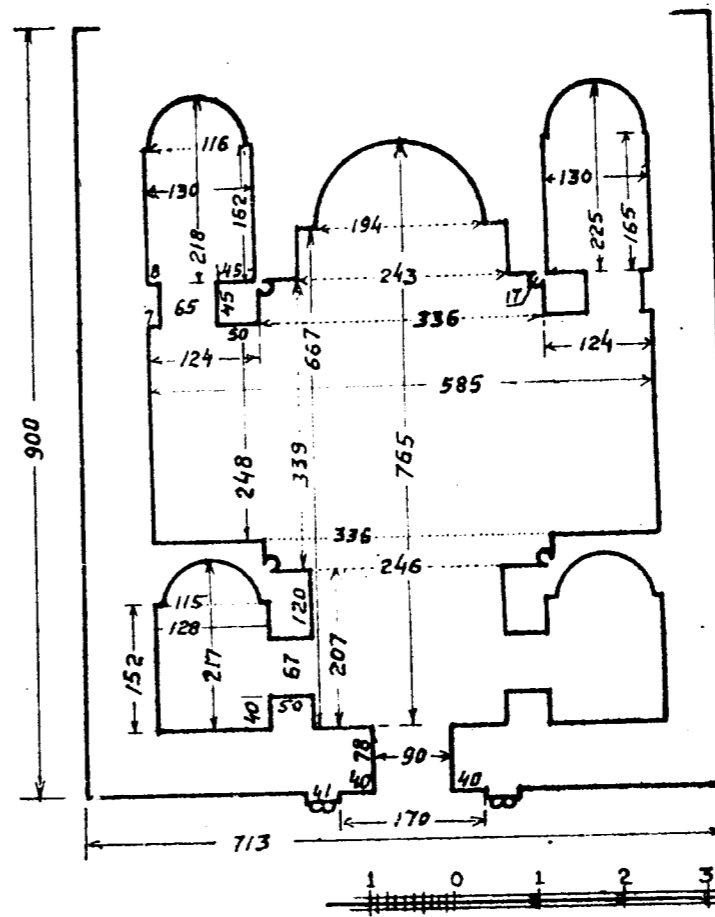
Նկ. 245. Մարմաշենի փոքր եկեղեցին (Վահրամաշեն եկեղեցու հարավային կողմում)

Շատ երկար կլինի Մարմաշենի շրջանում եղած բոլոր հնությունները հիշատակել, միայն պիտի բավականանամ հիշատակելով մի շատ կարևոր մնացորդ, որ ըստ ամենայնի ուշադրության արժանի է: Սկսած Բագրատունի շրջանից, թերևս ավելի հին ժամանակներից, Ախուրյան գետի վրա գոյություն ունեցել են բազմաթիվ կամուրջներ, որոնք մեծավ մասամբ երկհարկանի են եղած՝ ինչպես Անիի, Չրփլուրի, Ղեղաճի կամուրջները, նույն ձևով կա մի կամուրջի ավերակ նա Մարմաշենի Վահրամաշեն կաթողիկէից դեպի հարավ (Վարի Ղանլիճ գյուղի մոտ), այս կամուրջը ևս եղել է երկհարկանի, ինչպես կերևի ավերակի լուսանկարին մեջ. կամուրջի աջ ոտքը միայն մնացել է մասամբ, իսկ ձախ ոտքը հեղեղները սրբել են միանգամայն:

Այս կամուրջը հիշատակված է Վահրամաշեն կաթողիկէի հյուսիսային կողմի մեծ արձանագրության մեջ, եկեղեցիի նորոգության վերաբերյալ: Այս արձանագրությունն է կհետևի, որ այս կամուրջը վաղուց գոյություն ուներ և թերևս Բագրատունիների օրով շինված էր, այժմ իսկ իր ավերակ վիճակին մեջ երևում է թի որչափ մեծ և հոյակապ է եղած այս կամուրջը:

Վահրամաշեն կաթողիկէն և անմիջապես մերձակա

եկեղեցիները և վանական հաստատությունները շրջապատված են եղել ընդարձակ պարսպով, եկեղեցիների արևմտյան կողմը, գետեզերքի վրա, տակավին գոյություն ունի այդ ընդարձակ պարսպի արևմտյան մասը, մաքուր սրբատաշ քարերով շինված, շինվածակերպը ցույց է տալիս, որ այդ պարսպը շինված է 11-րդ դարուց ոչ ուշ: Պարսպի միայն գետեզերքի մասն է մնացել, մնացած մասերը միանգամայն անհայտացել

Նկ. 246. Մարմաշենի փոքր եկեղեցու հատակաձևը

են զանազան նոր շինությունների պատճառով: Նույնիսկ այս շրջափակին մեջ երևում են այլ և այլ հին շինվածների հիմքեր՝ նույնիսկ եկեղեցիի հատակագծերին նմանող մնացորդներ և մի մեծ բլրորակ շինության հիմքերը:

Գյուղից դեպի հարավ 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա, կա մի ամբողջական գյուղի մնացորդ, որի փլատակների մեջ երևում է մի գեղեցիկ քանդակազարդ մատուռի ավերակ, ձիթհանքեր և ուրիշ հետազոտության արժանի մնացորդներ: Երեսուցից է եղած այս մատուռը՝ հետևելով մեզը թափված գեղաշքանդակներից: Գյուղացիք պատմում էին, որ մի քանի տարի առաջ գրեթէ կանգուն է եղած այս մատուռը, սակայն զինվորական ամառանոց (բալիկոն) շինելու ժամանակ քանդել են այս մատուռը զինվորականների և քարերը տարել են շինությանց մեջ գործածելու համար: Այս գյուղին կից կա նաև մի գերեզմանատուն արձանագրված քարերով և հաստատուն ժայռերից ձևակերպված տապանաքարերով. հաստատուն ժայռերի վրա փորագրված են խաչեր և արձանագրու-

թյուններ: Այս մնացորդները ցույց են տալիս, որ դեռեզերքի վրա Մարմաշենի մոտիկ մի շին գյուղ է եղել այս տեղը և ամենայն հավանականությամբ Վահրամաշեն կաթողիկէի հյուսիսային կողմի արձանագրության մեջ հիշված Տիրաշեն գյուղը: Գետի երկու եզերքին վրա դեռ մինչև այժմ երևում են հին քաղաքների և ձիթհանքերի մնացորդներ այս գյուղին հասուկ:

բ. ՂԱՓՈՒԻ

Կուճայրից սեպտեմբերի 10-ին մեկնեցի դեպի Ղափուլի գյուղը, որ դանդում է Կուճայրի (Լենինական) շրջանում: Երրորդ անգամն էր որ այցելում էի այս նախնադարյան և ուրարտական հնություններով հարուստ գյուղը: Նախորդ այցելություններս փոքր ինչ սահմանափակ եղած էին, այս անգամ հնար եղածին չափ ավելի ընդարձակ սահմանի մեջ կատարեցի հետազոտություններս:

Գյուղի մեջ կա մի ավերակ բերդ, որուն գյուղացիք Ուլա անունն են տալիս: Այս բերդը շինված է սրբատաշ քարերով և նայելով շինելակերպին 12—13-րդ դարերու գործ է և ոչ ավելի հին, սակայն հայտնի է, որ հիմքից նոր չէ շինված այս բերդը:

Շատ հին ժամանակ, թերևս նախնադարյան շրջանում այդ միևնույն տեղին վրա եղել է բավականին ընդարձակ մի ամրոց՝ կիկլոպյան հսկա քարերով անշաղխա շարված հսկա պատերով: Նույնիսկ ունեցել է քառակուսի բուրգեր արտաքուստ, սակայն ժամանակի ընթացքում ավերվել է: Սակայն վերջին դարերում տեղին բարձրադիր ամրությունը և հարմարությունը բերդի համար, ստորին շարքերը թողելով նախնական վիճակին մեջ վրան շարել են հրաբխային սրբատաշ քարերով բարձր պատեր, նույնիսկ պահել են նախնական բուրգը՝ վրան սրբատաշ քարերով պատ շարելով:

Հետագայում նոր բերդը կանգնել են հին նախնադարյան ամրոցի մեկ մասին վրա. և բերդին շուրջը թափված քարերը այնքան հսկայական մեծություն ունեցել են, որ ոչ միայն վերջին բերդի շինության ժամանակ տեղնուտեղը թողել են առանց մաքրելու և տեղափոխելու, այլև մինչև այսօր իսկ մնում են հսկայական որձաքարի զանգվածներ՝ ոմանք հին պատերի տեղին միմյանց վրա դրված և ոմանք անկարգ կերպով գլորված զանազան կողմեր:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը, գրեթէ գյուղին կից, երևում են նախնադարյան ժամանակի մի քաղաքի կամ ընդարձակ գյուղի բնակարանների մնացորդներ բավականին խիտ, բայց սաստիկ ավերված ու քայքայված: Հազիվ մի քանի տեղերում երևում են երկու կամ ավելի մետր բարձրությամբ պատերի մնացորդներ, որոնք ևս հետզհետե քայքայվելու և անհայտանալու վրա են: Ինչպես երևում են հետքերից, վերջին 12—13 դարերին նորոգ շինված բերդի ժամանակ մարդկային բնակություն է եղել հնագույն քաղաքի կամ գյուղի մեջ, որոնք հավանորեն ընդհանրապես օգտվել են հնագույն պատերից՝ իրենց բնակարանների համար: Այս տեղի վրա ժողովրդի վերջին բնակու-

թան ապացույց է ավերակների կենտրոնի վրա գտնու-
ված մի մատուռի մնացորդը, որ թեև մինչև հիմքը
կործանված է, սակայն կան մեջը քանդակազարդ
քարեր, որոնց ոճը բացարձակապես 13-րդ դարաշրջա-
նին կպատկանի: Ըստ գյուղացիների տեղեկության,
այս ավերակների մոտերքը հաճախ գտնվում են երկու
տեսակի գերեզմաններ. մեկ տեսակը քրիստոնեական
սովորական գերեզմաններ են, իսկ մյուս տեսակը՝
քարե սալերով արկղաձև շինվածներ, որոնց մեջ
գտնվում են կմախքներ և կճուճներ: Բացի մոխրալից
կամ հողալից կճուճներից, զանազան տեսակ մեծ ու
փոքր ուլունքներ, բրոնզյա ապարանջաններ և ուրիշ
բրոնզյա իրեր են կատարվում այդ գերեզմանների
մեջ: Սալաքարերով շինված գերեզմաններից ջուկ, կան
միակուսի քարից փորված մարդաչափ մեծությամբ
դազաղներ, որոնց վրաները դարձյալ ծածկված են սա-
լաքարերով: Դազաղին մեջ գտնվում են հաճախ ուլունք-
ներ, բրոնզյա ապարանջաններ և մանր կճուճներ: Այս
գյուղի շրջանում գտնվում են մարդաչափ մեծությամբ
կարասներ, որպես դազաղ գործածված: Կարասները
թաղված են նախապես մեծամեծ սալերով արկղաձև
պատրաստված տեղի մեջ և վրան հողով ծածկված,
կարասների մեջ միմիայն մարդկային ոսկորներ են
գտնվում: Նույնիսկ այս տարի գտնվել են առաջի ավե-
լի քարափոր դազաղներ և կարասներ, սակայն ինձ ան-
ձամբ չհաջողվեց տեսնել տեղին վրա նրանց դասավոր-
ությունը: Քարե դազաղները տեղերից հանելով տարել
են դրել գյուղացիք իրենց գոմերի դռանը՝ անասուննե-
րին ջուր խմեցնելու համար: Իսկ գյուղացիների ասելով,
կարասներն արդեն մինչև հողից հանելը փշրել են և
կտորները ոչնչացրել: Ի դեպ, պետք է ավելացնեմ, որ
գյուղացիներից մեկը՝ նախորդ անգամ գնալուս, բերավ
ազաթ քարի վրա փորագրված մի քառակուսի կնիք ինձ
անհասկանալի նշանագրեր փորագրված վրան, բայց
այնպիսի առասպելական գին ուզեց, որ ինձ համար
անհնար եղավ նույն հետաքրքրական կնիքը գնել: այս
անգամ թեև հետաքրքրվեցի, բայց այլևս այդ մարդը
չգտա գյուղում և տեղ գիտցող չեղավ:

Հետզհետե ճանապարհս շարունակելով դեպի հա-
րով արևմուտք, տեսա մի շատ հետաքրքրական աղ-
բուր, ջուրը դուրս է գալիս գետնի միջից երկու տարբեր
տեղերով: Զուրը դուրս գալու տեղից սկսում է անտառ
սև քարերից երկու զուգահեռական շարքեր ուղիղ գծով
դեպի նախնադարյան քաղաքի ավերակները, ան-
շուշտ նախնական ձևով առանց խողովակի շինված է
ջրի ճանապարհը և ջուրը բերված է նախնադարյան
ավերակներից 3—4 կիլոմետր հեռավորության վրա
գտնված լճներից: Տարակույս չկա, որ ավերակ քաղա-
քի ջրերն ևս գալիս էին այս ճանապարհով: Առաջանա-
լով աղբյուրից դեպի հյուսիս արևելք կրկին երևում է
հողի երեսին ամրոցանման պատերի հիմքերու մնա-
ցորդներ, ավելի քան երկու և կես մետր լայնությամբ:
Այս պարսպաման մնացորդներից դեպի արևելք գտնու-
վում է Ծահ-Քափա (Արքայաբուր) կոչված արվեստա-
կան մեծ բլուրը: Այս բլուրը գտնվում է միանգամայն
տափարակ դաշտի վրա, ունի նեղ ու երկար ձև: Բլուրի
բարձրությունը կհասնի գրեթե 8 մետրի: Բլուրի վրան
միանգամայն հնագույն մաքրված և արտի է վերածված

նեղակայն: Երկայնությունը ուղղված է արևելքից արև-
մուտք: Վերևի կողմից շրջապատված է եղել հաստ պա-
րիսպով մոտավորապես 2,70 մ. հաստությամբ: Բլուրի
երկարությունը գազաթի վրայից 122 մ. է, լայնությու-
նը 47—48 մետր: Պարիսպների համար գործածված են
առանց բացառության մեծազանգված որձաքարեր, ա-
ռանց շաղախի, և իսկական հիմքերը գտնվում են թեր-
ևս բլուրի ութ մետր բարձրությունից ցած դաշտի հողե-
րի վրա: Կանչերը թեքված են դեպի դուրս և վրաները
երևում են, բացի շրջապատող պարսպից, շառավիղաձև
պատեր՝ դեպի ցած նույնպես անտառ որձաքարերով:
Շրջապատող պարսպի մեջ տեղ տեղ երևում են շինու-
թյանց հետքեր, որոնց ինչ տեսակ շինություններ և ինչ
ժամանակի լինելը ստուգելու համար որոշ չափով պեղ-
ման կկարողանան: Արևելյան ծայրին վրա երևում են ան-
հեթեթ մեծություններ որձաքար ծայրեր, որոնք բնական
ծայրի տպավորություն են թողնում, սակայն նույն
մեծությամբ ծայրեր տեղափոխելու և ուզած տեղերը
զետեղելու օրինակներ շատ են տվել նախնադարյան
շրջանի մարդիկ: Հավանական է կարծում, որ բլուրի
ամբողջ երկարությամբ նախ՝ մեծամեծ ծայրերով կազ-
մած են բարձրությունը և հետո վրան հող լցրած: Արև-
մուտյան ծայրին բացված էր մի փոքր ծակ, որում մեջ
մտցնում էին երկար գավազաններ կամ ձուլեր, սակայն
մինչև հաստակ չէին հասնում: Թերևս բլուրի ներքև գտնու-
վում են առանձին բաժանումներ գերեզմանների կամ
դամբարանի համար: Առանց այդ դիտավորության միտք
չէր ունենալ այս մեծ բլուրը միզվելու: Բլուրի շրջա-
պարսպին դուրս հայտնի է հյուսիսային կողմի վրա,
իսկ ուրիշ կողմերում դուրս ունեցել է թե՛ ոչ, առայժմ
տեղի վրա հայտնի չէ:

Հետևյալ օրը (սեպտեմբեր 11) գյուղից երեք կիլո-
մետրի շափ դեպի հարավ, այցելեցի այն տարը, որում
գյուղացիք Բերդ անունն են տալիս: Նախորդ տարիների
այցելություններիս ժամանակ թեև լսել էի այս բերդի
մասին, սակայն անձամբ չէի գնացել մինչև գազաթ:
Դաշտային մասը անցնելուց հետո, երբ մոտենում ենք
սարալանջին, այստեղից արդեն հայտնի է Բերդ բարձ-
րանալու հին ճանապարհը, մոտավորապես հինգ մետր
լայնությամբ, իր ժամանակին շատ լավ հարթված և ե-
զերքները քարերով պահպանված է եղել մինչև գազաթ
բարձրանալով հարավային մեծ դռան առջև հասնելու:
Հարավային դուռն այժմ քայքայված է, սակայն տեղը
հայտնի է երկու բուրգերու միջև, այժմ ևս ուրիշ տեղից
բերդի մեջ մտնելու անցք չկա հարավային կողմից, բա-
ցի այդ փլատակ դուռը: Բերդին միջի տարածությունը
բավական ընդարձակ է, կան մի շարք շինությունաց
հետքեր, կրոմեխներ՝ շատ նման նախնական տիպե-
րին, այս կրոմեխներն մեկը լուսանկարիցի կողքին
ընկած մի հաստ մենաքարով միասին: Այս մենաքարին
մի կողմը հասա է, իսկ մյուս կողմը՝ քարակ, այս բա-
րակ կողմից քարը կտրած է, որով երկարություն
նախկին չափը մնում է անորոշ. մոտավորապես քա-
ռակուսի է մենաքարը անհավասար կողմերով: լայն կող-
մը 53 սմ. է, իսկ նեղ կողմը՝ 39 սմ., քարի երկարու-
թյունն է 1,73 մ. մինչև կտրած գլուխը: Այս բերդի շի-
նությունը իր շինվածակերպով անմրեպ ժամանակակից
է Ադիամանի մոտակա բարձունքների վրա շինված վա-

րի Բերդին և Ղըրխ Դակիրմանի մոտի մեծ բերդին: Այս
շինությունաց ոճը նախապատմական երկրորդ շրջանի
բերդաշինության ոճն է, քարերը անտառ, բայց համե-
մատաբար փոքր են, և ունին նորիզոնական լարածիզ
ուղղությամբ շարքեր միմյանց վրա: Հարավային և
արևելյան կողմերը, որոնք փոքր ի շատե մատչելի են,
ամրացված են քառակուսի բուրգերով: Հարավային
կողմը ունի հինգ բուրգ, իսկ արևելյան կողմը՝ չորս
կողմից փորված փոխվել է մի քարակուսի, որով
հայտնի չի լինում թե ի՞նչ մեծություն և չափ ունեն:
Բերդի մեջը տեղ տեղ, մասնավորապես ընկած մենա-
քարի մոտերը, զանազան քարերի վրա փորագրված են
5 սմ. տրամագծից մինչև 12 սմ. տրամագիծ ունեցող
կլոր փոսիկներ, ինչպես որ տեսանք Մարմաշենի բեկ-
նագրի մոտի ժալուի վրա (նաև Աղցում մի ամբողջ մեծ
ժալուի ճակատին փորագրված են այս խորհրդավոր բու-
րգակ փոսիկները): Բերդի շրջապատից դուրս ևս դա-
նազան քարերի վրա կան այս բուրգակ փոսիկներից և
ասոնցմեծ ոմանց տրամագիծը կհասնի 20—25 սմ.:

Բերդից դեպի արևմուտք կա մի ուրիշ բարձրու-
թյուն, գրեթե բերդի հավասար բարձրությամբ, որում ա-
մենաբարձր կետին վրա կա անտառ մեծ քարերով շար-
ված մի բուրգակ, որում գյուղացիք միտուս անունն են
տալիս: Այս մնացորդի նախնական վիճակը չէ մնա-
ցած, պարբերաբար ավերումների պատճառով: Վեր-
ջին ժամանակները, Թերևս չին մի ավանդության հի-
ման վրա, բրիտանական մատուռի են վերածել: Շին-
վածքները հետազոտյն կարկատաններով թեև այ-
լայլված, սակայն երևում է, որ նախապես եղած է մի
դուռն 0,2ակնում և այլ տեղերում գտնված դուռնե-
ների նման, նախնական ժամանակի վրայի ծածկույթ
մեծ սալաքարերն ընկած են մեջը և այսօր ևս կիրկին
հատակին վրա կիսով չափ թաղված հողին մեջ:

գ. ՍՈՆԳՈՒՐՈՒ
Սեպտեմբեր 11

Սեպտեմբեր 11-ին, երեկոյան մոտ, Ղափըլուից
Նեռացա և ուղևորվեցի դեպի մոտակա Սոնգուրու
գյուղը: Այս գյուղի մեջ հնությունաց հետքեր չեն երևում,
սակայն գյուղի կողքին գտնված ձորի մյուս ափին
գյուղացիք շինել են փոքր շինություններ, որպես ուխ-
տատեղի կամ մատուռներ՝ հետևելով անշուշտ հին ա-
վանդություններին: Մատուռներ կանգնված հողամասը,
որ այժմ գյուղական գերեզմանատուն է, եղել է նաև ի
հնումն գերեզմանատուն: Հին գերեզմանատան տապա-
նաքարերի մեծ մասը թաղված են հողի տակ՝ հազիվ
նշմարելի է նրանց ուն մասը: Այժմյան գյուղացիք ի-
րենց ննջեցյալի վրա քար ձգելու համար, օգտվում են
հին տապանաքարերից: Բացի հին տապանաքարերից
ներկա գյուղացիք իրեն տապանաքար գործածել են
10—11-րդ դարու գեղաբանական խաչքարերի բեկորներ,
խաբիսխներ, խոյակներ և ուրիշ շինությունաց սրբատաշ
քարեր: Այս քանդակագործական և ճարտարապետա-
կան գեղեցիկ բեկորները ցույց են տալիս, որ ի հնումն
այս տեղերում եղել է խիտ բնակչություն, նաև եկեղե-
ցի: Ճարտարապետական մնացորդ խոյակները շատ

նման են խճուղիի սբ. Սարգիս եկեղեցիի ներքին սրմ-
նասյունների խոյակներին, որ նմանապես 10—11 դա-
րերու շինել է և քանդակագործության այդ ոճը հետա-
գայում գրեթե փոխված և մոտացված է, տեղի տալով
նորագույն ձևերի: Գյուղի պաշտոնական անձանց
խնդրեցի, որ իրեն մատուս շինված շենքերից մեկը
հատկացնեն թանգարանի կամ գեղարվեստական բե-
կորների հատուկ ժամանակավոր պահեստի: Մասնավոր-
ապես հանձնարարեցի, որ հնար եղածին չափ շուտով
վերցնեն և պահպանեն մի մեծ խաչքարի կտոր, որ
գործածել են իբրև տապանաքար, որուն նման ճոխ և
ճարտար փորվածք ունեցող և իր առանձնահատուկ ու-
ճով, գրեթե ևս առաջին անգամն էի տեսնում 10—
11-րդ դարերի քանդակագործության մեջ:

դ. ՀՈՒՈՍ

Երկրորդ անգամն էր, որ այցելեցի Հոուս գյուղը,
սեպտեմբեր 12-ին գյուղի շրջակայքի նախնադարյան
ավերակներն ու ամրոցները հետազոտելու համար:
Գյուղը ներկայիս շինված է մի շարք բարձր բլուրների
ստորոտին, իսկ բարձրը, բլուրների վրա, գտնվում է
նախնադարյան մի մեծ քաղաքի և ամրոցների ավերակ-
ներ, որոնք հոռուցիկները անվանում են Ղալախի:

Սոնգուրուից դեպի Հոուս տանող ճանապարհը գետ
Հոուս շրջանում, կես կիլոմետր մնալով, սկսում են երև-
նալ ճանապարհի աջ և ձախ կողմերի վրա կրոմեխներ,
որոնք թեև ճանապարհին անցուղաբաժ անուս սալերի,
մարդկանց և անասունների ոտատակ տրորվել ու մաշ-
վել են, այնուամենայնիվ դեռ բոլորովին չեն կորած
հետքերը: Այստեղ ևս չափեցի երկու անսովոր մեծու-
թյամբ կրոմեխներ, որոնց մեկուն տրամագիծն է 7 մ.
50 սմ., մյուսինը՝ 5 մ. 20 սմ.: Այս կետից սկսած մի
ճանապարհ ձախ կողմից բարձրանում է դեպի բլրագա-
ղաթները, իսկ աջ կողմեն երկար տարիներ ի վեր
մշակել և արտերի ու բանջարանոցների են վերածել,
որով կորավեր են բոլոր հնությունաց հետքերը: Այս ար-
տերը ու բանջարանոցները մոտավորապես մեկ մետր
ցած են ճանապարհից, որում պատճառ շատ պարզ է,
տարիների ընթացքում շարունակ մաքրել են այդ կող-
մի վրա գտնված նախնադարյան շրջանի պատերի
մնացորդներ, գերեզմաններ և այլն, որով հողը այդ-
քան ցածրացել է մեջը գտնված քարերը մաքրելու հե-
տևանքով:

Այս անգամ Հոուս այցելությունս խիստ տխուր
տպավորություն թողեց իմ վրա. 1911 թվականին այ-
ցելությանս ժամանակ, ինչ որ տեսել և լուսանկարել էի
ավերակներից, կիլոպյան պարիսպներից, ոչ մեկը
նույն վիճակի մեջ չէր մնացած: Գյուղացիք անդապար
բանդում են պատերն ու գերեզմանները և քարերը տա-
նում են գյուղ իրենց այժմյան պետքերու համար: Մի
քանի պարսպամասեր գրեթե բոլորովին անհայտացել
են, իսկ մնացածներն ևս անհետանալու և այլափոխվե-
լու վրա են: Եթե վաղորդք առջևը շառնվի այս ավերա-
ծություն, շուտով կկորչին պատմական կարևոր հուշար-
ձանների հազվագյուտ նմուշներ:

Հոուս գյուղի մոտի նախնադարյան քաղաքը

(այժմ Ղալախի) շինված է եղել գյուղին կից բարձր բլուրի վրա, որում նիստը սկսում է նույնիսկ գյուղից և զառիվեր թեք բարձրանալով հասնում է գագաթին: Գագաթը շատ ընդարձակ է, թեև խորդուբորդ, ունի իր ընդարձակ տարածության մեջ բլրակներ, փոսեր, զառիվայրեր և հարթ մակերևույթով մասեր, սակայն այս անհավասար մակերևույթով ընդարձակ տարածության վրա մի ժամանակ խտացած է եղել բնակիչների մի հոծ բազմություն: Գրեթե ազատ տեղ չէ մնացած, բնակարանների հիմերը միմյանց այնքան մոտիկ են, որ տեղ տեղ հազիվ մեկ կամ երկու մետր տեղ մնացած է փողոցների լայնության համար: Թեև տեղ տեղ մինչև 5 մետր լայնության փողոցներ ևս կան, բայց այս լայն փողոցները խիստ կարճ են և խառնվում են նեղ փողոցների հետ: Բնակարանների խտությունը սկսվում է շուտով գյուղի մոտից և շարունակվում է մինչև գագաթ. այս բլրի գագաթը բարձրացող բնակարանների խտության մեջ երևում են նաև ձեռագործ ստորերկրյա ալյուր, որոնց մոտքերը այժմ խափանված են: Բլուրի բարձրության վրա ընդարձակ քաղաքը ամբողջովին շրջապատված է եղել մեծազանգված որձաքար պարիսպներով արևանց շարախի: Իսկ քաղաքին մեջը, զանազան պարիսպներով քաժանված է քաղաքամասերի, որոնց պատերը նույնպես շինված են որձաքարի մեծամեծ զանգվածներով:

Արտաքին շրջապատի պարիսպները ունեցել են հսկա քառակուսի բուրգեր, բուրգովին նախնական ձևով շարված, գրեթե քարերի կուտակումներ են քան թե շարք, ամենայն հավանականությամբ այս բուրգերը բրազիլիական առաջին շրջանին կպատկանին, որովհետև հետազայում շինված բուրգեր շատ կան, որոնք ավելի կանոնավոր շարքի են ենթարկված: Ընդարձակ քաղաքը պարիսպից դուրս շրջապատված է միմյանցից բարձր ու ցածր մեծամեծ բլուրներով: Այս քաղաքատեղի դիրքը կարծես հատկապես ընտրված է ամբողջական համար. արևելքից և հարավից կիսալուսնաձև կլորապատեին քաղաքը մեծամեծ բլուրները, իսկ մյուս կողմերի վրա քաղաքատեղը ինքը բարձր դիրքի վրա էր և գրեթե անմատչելի այն ժամանակ: Այս բլուրներին ամենաբարձրը հարավային կողմի բլուրն էր, շրջապատված վիթխարի կիլիկյան պատերով, իսկ մյուս բլուրները, թեև համեմատաբար ցած քան այս հարավային բլուրը՝ սակայն բլուրն էլ շրջապատված են հաստակառույց պարիսպներով և խիստ շատ ուսումնասիրելի շինություններով:

Գյուղի արևելյան կողմին անմիջապես կից բլուրի գագաթին, որ շրջապատված է առանձին պարիսպով, մեջտեղի հարթության վրա կա մի շատ հետաքրքրական շինության մնացորդ: Ամեն անգամ այցելությանս միջոցին երկար կանգ եմ առել այստեղ հասկանալու համար, թե ինչ շենքի մնացորդ է, սակայն վերջնականապես այն եզրակացության եմ եկել, որ առանց մասնավոր պեղումների անհնար է որոշել այս տարօրինակ շենքի հատկանիշը, որը թեև շինված է նախնադարյան շենքերի բուրգովին նման կառուցմամբ, սակայն ձևով միանգամայն եզակի հատկություններ ունի:

Շենքը գրավում է պարիսպով շրջապատված մասի մեջտեղը և հետաքրքրական է մի քանի տեսակետներով:

Որովհետև Լատակագիծը շրջապատված է կիսաբլուրակ աբսիդներով և բուրգաձև կամ վարդաձև է (տրամագիծը շափել հնար չէ, որովհետև մեծ մասամբ թաղված է հողի մեջ): Պատերը շարված են նախնական ձևի կիլիկյան քարերով, արտաքուստ առանց նկատելի լինելու, ներքին երեսների վրա երևում է կրաշաղախ. կիսաբլուրակ աբսիդներու թիվը անորոշ է, թեև մինչև ութ հատը երևում են, բայց ամբողջը քանի հատ լինելը մասնավոր պեղումով միայն հայտնի կլինի: Աբսիդների արևելյան կողմինը մի քիչ ավելի մեծ է երևում, քան մյուսները, սակայն այս երևույթը կարծեմ փաստ չի կարող լինել, որ մի քրիստոնեական շինություն համարենք. գուցե հողի տակ եղածների մեջ ևս կան տարբեր մեծություններ. արևմտյան կողմը գրեթե ամբողջովին հողի տակ է տակավին: Շենքը ավելի աշտարակի տպավորություն է թողնում քան մի ուրիշ նպատակի համար շինված շենքի:

Սույն հետաքրքրական հատակագիծը պարունակող պարսպապատի մասի արևելյան կողմը, պարիսպից դուրս երևում է մի ընդարձակ հրապարակ, այս հրապարակին մի մասի գետինը երևում է մեծամեծ քարերով սալած, և ամենևին շինությանց հետքեր չկան հրապարակին վրա միայն կան մեծամեծ ժայռեր, ոմանք բնական և ոմանք շարժական, որոնց վրա փորագրված են խորհրդավոր նշանագրեր այս ձևերով ԱՅՈՅ յուրաքանչյուր փորագրված նշանագրին երկրորդումը կհասնի մինչև հիսուն սմ., իսկ խորությունը՝ 4—5 սմ., նույնքան լայնությունով: Սույն հրապարակին կից դեպի հարավ արևելյան կողմը կան մի քանի հատ անհեթեթ մեծություններ քարեր, որոնց վրա երևում են բուրգովին նախնական ձևով տաշվածքի հետքեր. շատ պարզ երևում է, որ այդ անհեթեթ մեծությունները քարի զանգվածները շինված են իբրև խարիսխ սյուների, որովհետև վրաները շատ որոշ են սյուների բուրգովին հանգիստները. ինչպես երևում է, ինչպես ուրիշ տեղեր, նույնպես այստեղ ևս ազատ չէ մնացած շրջակա գյուղացիների ավերումներից: Հայտնի քան է որ այստեղ եղել է մի մեծ հասարակական շինություն, առջևը հրապարակով, սակայն այդ շենքի փլատակի քարերը ամբողջովին անհետացած ձև, եթե դիպվածով մնացել են հսկայական խարիսխներ, պատճառն այն է, որ տեղերից շարժել անհնարին է առանց ջարդելու. իսկ ջարդելն էլ որոշ դժվարությունների հետ է կապված:

Սալահատակված հրապարակի արևելյան կողմը և անհեթեթ մեծությամբ խարիսխների հյուսիսային կողմը կա մի ձորանման խորություն, որը հասնում է զանգվածով ձևով մինչև դաշտ: Քննությունը ցույց տվեց, որ այս ձորանման տեղը մասամբ արվեստական է: Ժամանակին քաղաքի դիրքին համեմատ այդ տեղից շինել են մի ձեռագործ ճանապարհ, և այդ ճանապարհի ծայրը դաշտին մոտ եղել է քաղաքի դուրը: Անշուշտ այդ ընդարձակ քաղաքը մի դռնով չէր քաղաքանախար, սակայն ուրիշ տեղերի վրա դռների հայտնի նշաններ չկան:

Հրապարակից և խորհրդավոր շենքի հիմունքը պարունակող բլուրից առաջանալով դեպի հարավ կհասնի դիպե՞մ մի ուրիշ պարիսպի, որը եղել է մի առանձին քաղաքամաս: Այս քաղաքամասից ևս դարձյալ ուղիղ

դեպի հարավ առաջանալով կգտնենք մի հարթավայր, որուն արևմտյան կողմը դարձյալ քաղաքամաս է՝ քիչ առաջ գրածս հնագույն մեծ ամրոցի ստորոտին շուրջը փակված, իսկ արևելյան մասին վրա բավական ընդարձակ տարածությամբ մի գերեզմանատուն է՝ կրոմլեխներով խտացած: Այս կրոմլեխներից է, որ պ. Բագրատ Խալաթյանը բացել է երեսուն հատի շափ, ըստ հոռոմցիներու վկայության, բավական շատ առարկաներ հանել է, սակայն ո՞ր կամ ո՞ր թանգարանը տարել է հանածները, ինձ հայտնի չէ: Այս ընդարձակ գերեզմանատունը երկարավուն ձև ունի: Խալաթյանի փորած տեղերին քիչ էլ առաջանալով դեպի հարավ կհասնենք քաղաքի ամենաբարձր տեղին, այս բարձրությունից այլևս կսկսի ցած իջնել ճանապարհը երկու կողմին խտացած կրոմլեխներով և կհասնի այն ճանապարհին, որ կտանի դեպի Սոնգուրդի, որուն մասին գրեցի հոգվածիս սկիզբը: Պետք է նկատել, որ այս գաղտնիքին կամ լանջին վրա եղող կրոմլեխները, որոշ շափով տարբեր են քաղաքին անմիջապես կից եղող կրոմլեխներից, այս գերեզմանների շուրջը սովորական ձևով բուրգակ անտաշ քարեր շարվել են հետո, մեջտեղը հող լեցվելով, ուտոցիկ կերպով քարձրացած են և այդ բարձրության վրա՝ շրջապատի քարերից համեմատաբար փոքր քարեր լեցնելով ծածկած են ներքևը լեցված հողը:

Հոռոմի նախնադարյան ավերակ քաղաքը թիրև միակն է, որ իր մեջ հնագույն քաղաքակրթության ամեն մի նմուշ պահած լինելի գատ, քաղաքատեղը տակավին այնպիսի վիճակի մեջ է, որուն հատակագիծը կարելի է հանել աննշան վրիպումներով: Այսօր էլ դեռ պարզ են լայն ու նեղ փողոցները, հրապարակները, մեծ և փոքր շենքերը, մասնավանդ հասարակաց բնակությունաց հատուկ տների բաժանումները՝ իրենց մի քանի հարամասունքներով: Թեև ես պաշտոնապես պատվիրեցի այլևս դարարեցնել ավերումները և խրատել ժողովուրդին, որ այլևս զգուշանան վնասել պատմական և գիտական մեծ արժեք ներկայացնող ավերակներին, սակայն իմ պատվերը այնքան էլ մեծ ազդեցություն ունենալուն մասին վստահ չեմ: Իմ կարծիքով վերին իշխանությունն է, որ վճռական միջոցների պետք է դիմե և միանգամայն արգելի այնտեղ պեղումներ կատարել, քարեր տանելը և վար ու ցանք անելը: Գյուղացիներին ոմանք ամենայն սառնարտությունը պատմում էին, թե իրենց գութանը ինչը է դուրս բերում այդ ավերակի մեջ, բայց դժբախտաբար տասնյակ տարիներ ի վեր գյուղացու գութանի միջոցով հայտնագործված իրեղեններ միանգամայն կորել են և պատմագիտությունը ոչնչով չէ օգտվել այդ թանկագին գյուտերից:

Ե. ԱՐՄՈՒՏԼՈՒ

Սեպտեմբեր 13

Արմուտու գյուղի ծայրին նշմարեցի գյուղացիների ձեռքով շինված մատուռանման մի շինություն, որուն գլուղացիք Թուֆա-Մանուկ անունն են տալիս, այս շրջափակի իբրև մատուռ շինել են այժմյան գյուղացիք՝ օգտվելով այնտեղից գտնված քրիստոնեական հին հուշարձանների բեկորներից:

Հավաքել են մեջը 10—11-րդ դարերու հատուկ քանդակագարդ քարեր, խոյակներ, պսակների բեկորներ, նույնպես նույն դարաշրջանների հատուկ խաչքարերի բեկորներ, նաև կա մի մեծ պատվանդան հավանորեն 7-րդ դարու, որուն վրա կանգնված է եղել քառակուսի մի կոթող: Այս ամենը հարմար նյութեր են եղել քահանաների համար, միսմիտ հավատացյալ ժողովրդին շահագործելու: Այս երևույթը միշտ պատահում է խուզարկու շրջիկին գրեթե բոլոր հայ գյուղերում, և զարմանալի կերպով ամեն տեղ միևնույն Թուֆա Մանուկ անունով: Գյուղի մեջ ինձ շահագրգռող ուրիշ ոչինչ չգտա, ինչքան որ հարցաքննեցի գյուղացիներին հնագիտական մնացորդների մասին, երբեք գրավան պատասխան չստացա: Ճանապարհս շարունակելու պահուն նկատեցի գյուղին գրեթե կից մի բարձր բլուրի վրա ձեռագործ պատերու մնացորդներ: Այս բլուրի գագաթին վրա եղել է նախնադարյան մի մեծ ամրոց, որուն շրջապարիսպի հիմերը միայն երևում են այժմ: Ինչպես ամեն տեղ, նույնպես էլ այստեղ քաղաքով տարիներ շրջակա գյուղացիք օգտվել են այս ամրոցի պարիսպի քարերից, և հիմա մնացել են միայն հիմնաքարերը և ամրոցին շրջապատը որոշող սահմանը: Ճանապարհս շարունակեցի դեպի Մահմուտճուք գյուղ, ուր եղել եմ արդեն մի քանի անգամ, հնություններով հարուստ այս գյուղը:

Գ. ՄԱՆՄՈՒՏԸ ՈՒ Բ

Արագածի շուրջը ընդարձակ շրջաններ կան, որոնք ամբողջովին հնագիտական թանգարաններ են. ամեն մի քայլափոխի կգտնվին նախաքրիստոնեական հին Ժամանակներից սկսած մինչև քրիստոնեական 14—15-րդ դարաշրջանների հույակապ և ուշագրավ հուշարձաններ: Այսպես է Մահմուտճուք գյուղը յուր հեռավոր և մոտավոր շրջաններով: Սկսած Արմավալից, Վառիճուր և Արթիկից մինչև Ադիաման, Մաստարա և Մազարճուք գյուղերը եղած հնագիտական մնացորդների հետազոտությունն ու ուսումնասիրությունը սովոր հատորներ կարող են լեցնել: Այս ընդարձակ շրջանին գրեթե կենտրոնին մոտ կգտնվի այժմյան Մահմուտճուք գյուղը, ուր գյուղի անմիջական շրջակայքում կարելի է առանց մանրակրկիտ հետազոտության տեսնել նախնադարյան ժամանակներից սկսած մինչև քրիստոնեության 12—13-րդ դարերի հուշարձաններ՝ կանգուն. կիսավեր և ավերակ վիճակի մեջ, որոնց գոնե կան եղածները ճարտարապետական և գեղարվեստական տեսակետով հիացում կպատճառեն: Իսկ ավերվածները և անթիվ գերեզմանները թե՛ քրիստոնեական և թե՛ նախաքրիստոնեական շրջանների, ցույց կտան. թե այս տեղերը ո՞չ միայն անթիվ բազմություն է եղած, այլև շինարարական մեծագործություններ են կատարված:

Գյուղի մեջ չափավոր մեծությամբ կա մի 7-րդ դարու գողտրիկ եկեղեցի, որը հետզհետե ավերվելու վրա է: Այս եկեղեցին 7-րդ դարու եկեղեցիներին ամենին ավելի համաչափ և ներդաշնակ կազմություն ունի. կտուրին վրա գմբեթի երկու կողմերում ունի սենյակահամար, հատկապես շինված խորշի՝ կամարակապ, ու

րոնք փոքրիկ մասսաներու հասկումներն ընդհանրապես չեն ընկած են մի այլ նպատակի համար, որն առաջին գույնակը դժվար է: Գմբեթի միայն կոնաձև մասն ընկած է, որուն տեղ գյուղացիները շինել են մի փայտեղեն զանգակատուն: Կտուրները միանգամայն քանդված են, եթե ժամանակին չապահովվի՝ կարող է շատ շուտով կամարներն էլ ներքից քանդվին և գմբեթին հետ միասին կործանվի: Ներսից և դրսից թեև պատերը հաստատուն են, սակայն երեսների բարերը սկսել են քանդվել, մանավանդ հարավային կողմը վտանգված է: Արտաքին բարերը բավականին խոշոր ծավալով սրբատաշ են՝ վարդագույն և կարմրորակ դուլնով: Հյուսիսային պատին վրա տեղ-տեղ արաբերեն գրեր են գրված, ինչպես կերևի մի ժամանակ այս տեղն էլ մտեր է արաբների իշխանության տակ: Ուրովհետև այս եկեղեցին փոքր էր, գյուղի բազմացած հասարակության չէր կարող բավարարել, ուստի արևմտյան կողմին շինել են վերջերս մի ընդարձակ եկեղեցի, որով ոչ միայն փակվել է արևմտյան դուռը, նաև ծածկվել է արևմտյան դռան վրայի մեծ ու գեղեցիկ քանդակագործությունը: Քանակը ներկայացնում է Մարիամը Հիսուսը գրկած, և մի մարդ առջև արտաթում է, թերևս եկեղեցին շինողը: Երևում են ուրիշ քանդակներ ևս, սակայն ժամանակի ընթացքում մաշվել և կորցրել են իրենց ձևն ու կազմությունը: Նորոգության հետքեր գրեթե չեն երևում թե՛ ներսը, թե՛ դուռը, սակայն ոչ մի տեղ արձանագրություն չգտա. գուցե արևմտյան կողմը եղել է, սակայն նորագույն եկեղեցիի շինությանը ծածկվել է: Նորագույն եկեղեցին շինելու ժամանակ զանազան հին դարերու հատուկ քանդակագործ քարեր հավաքել են և շարել բեմի ճակատին:

Գյուղին անմիջապես կից, արևելյան կողմը, կան գերեզմանատներ զանազան տիպերի և զանազան ժամանակների: Մեկ մասը շատ խոր հնություն կենսականացնեն, գետնի միասյուղաղ ապարածը փորելով դազադանման փոսեր են պատրաստած զանազան ուղղությամբ. ոնե արևելագրություն գոյություն չէ ունեցեր այն ժամանակ, ամեն ուղղությամբ թաղեր են իրենց մեռելները: Այս ժայռափոր գերեզմանների մեջ կան թե՛ մեծերի համար և թե՛ մանուկների համար փորվածներ: Սույն նախաքրիստոնեական գերեզմանների գրեթե կից է գյուղի նոր գերեզմանատունը՝ բավական երկար տարածության վրա դեպի հյուսիս: Մակայն այս գերեզմանատունը ևս բոլորովին նոր չէ. այնտեղ կան մինչև 12—13-րդ դարու տապանաքարեր՝ վրաները մամուլապատ և եղծված արձանագրություններով:

Այս գերեզմանատների արևելյան կողմը բարձրաբերձ բլուրի ստորոտին նորերս շինել են գյուղի դպրոցը, հիմքերը փորելիս դուրս են եկել այլ տիպի գերեզմանների՝ նախաքրիստոնեական շրջանի, այս գերեզմանները շինված են արկղաձև սալաքարերով և այս ձևով, որոնց մեջ բացի կմախքներից ուրիշ բան չեն գտնվել, բայց այս տիպի գերեզմանների հետ խառն են քարաշեն դազադներ և ընդարձակ տարա-

Այս գերեզմանները անշուշտ կափարիչներ ունեցել են, սակայն միակողման անհետացած են և ներկայիս վրաները բաց կման:

ժուլյան վրա շրջապատում են հիշածս բարձրաբերձ բլուրը: Այս բարափոր դազադներից այնքան շատ են գտնվել և հանվել այս տեղերից այս տարի, որ շատերն իրենց տան դուռը անասունները ջրելու համար իբրև գուռ գետեղելի դատ, երեսուն և հինգ հատ ևս տարել են իրենց շալլալը, նույնպես անասուններ ջրելու ջրի գուռ շինելու համար:

Գյուղի հարավ արևմտյան կողմը, մոտավորապես 3 կիլոմետր հեռավորության վրա, կամ մի այլ գեղեցիկ, շափավոր մեծությունը եկեղեցի, հավանորեն 11-րդ դարու, որը հետզհետե քայքայվելու վրա է. վրան ունի մի քանի կիսահղձ արձանագրություններ, որոնք ինձ չհաջողվեց կարդալ. թերևս այդ արձանագրությունաց մեջ գտնվելու շինողի անունը: Եկեղեցվու հյուսիս արևելյան կողմը մի փլատակ կա, որուն ինչ լինելը գրեթե անորոշ է, սակայն նայելով իր դիրքին և շափին, մի աշտարակի է նմանում, թերևս մի զանգակատուն եղած լինի կանգնված եկեղեցուց 20—25 քսլլ հեռավորության վրա:

Այս եկեղեցվու արևմտյան կողմը մոտավորապես 200-ից 300 քսլլ հեռավորության վրա կգտնվի մի հույակապ գերեզմանի փլատակը՝ գեղաքանդակ հսկա խաչքարով և մի երկար արձանագրությամբ՝ միակտուր քարի վրա: Խաչքարին կեսը կտրած և անհայտացած է, իսկ արձանագրության մեկ մասը վնասված է, այնուամենայնիվ բավականին տառերը մաքուր պահված և արձանագրությունը ընթերցելի է:

Ըստ այս մեծ արձանագրության, այս հույակապ խաչքարձանը կանգնողն է ոմն Հայր Մարգիս ի հիշատակ մի Ապղարիպ իշխանի հիշատակին ՆՁԾ (1036) թվականին: Անշուշտ այս Ապղարիպ Անիի Փրկիչ եկեղեցին շինող Պահլավունի Գրիգոր իշխանի որդի Ապղարիպ իշխանն է, որ այս կողմերում ունեցել է իր բնակությունը, կալվածները և կառուցել է եկեղեցիներ (ըստ մեծ արձանագրության): Թերևս մոտակա եկեղեցին ևս այս Ապղարիպի շինածն է: Նախորդ այցելության ժամանակ լուսանկարել եմ այս գերեզմանի մեծ արձանագրությունը և խաչքարը: Վերջին այցելության ժամանակ, այդ արձանագրությունը հայտնաբերող արտատերը մեռած էր, սակայն այս անգամ հանգուցյալի Արտաշ անունով եղբոր որդին պատմեց, որ մի օր արտը ջրելիս, հանկարծ խաչքարձանի փլատակների մոտ մի ծակ է բացվել և արտը ջրելու համար վազող առվի առատ ջուրը թափվելով այդ ծակին ներս, անհայտանում էր երկար ժամեր. վերջապես, ճարահատված առվի ընթացքը փոխել են, որով հնար եղել է արտը ջրել: Այս պատմությունը ինձ ենթադրել է տալիս, որ անպատճառ կա մի ստորերկրյա դամբարան հաստատուն շինված, որ այդ ջրերը գնում էին դամբարանի մեջ: Գետնի տակ կամարակապ հարթելու համար: Գետնի տակ վորությունը շատ հին էր և մենք բազմաթիվ օրինակներ ունինք այս տիպի դամբարանների և հիշյալ Արտաշի ասելով տեսել են կամարակապի նշանները: Չափազանց կարևոր է այդ անտերություն մատնված կարևոր արձանագրությունը ապահովել և մի փոքր պեղումով ստուգել ստորերկրյա դամբարանի գոյությունը, թերևս ավելի կարևոր հայտնություններ կլինին այդ մասնակի պեղումով: Զմուռանամ բսիլու, որ այս

անգամ այցելությանս տեսա, որ Ապղարիպի արձանագրությունը սկսեր էր մամուռել, եթե այսպես գնա կամ ամբողջովին կմամուռի և անընթեռնելի կլինի, և կամ գյուղացիք կջարդեն և կգործածեն իրենց շենքերի մեջ:

Այս գյուղում, խուզարկությանս պահուն, գյուղացիներն մեկը հայտնեց, որ իրենց դարձանագրի պատին մեջ մի արձանագրություն կա հյուսված: Գնացի անձամբ տեսա արձանագրությունը: Խիստ մեծատառ մի արձանագրության բեկոր է և դրված է կտուրի տակ իբրև պատվանդան սյունի: Հնար չկար բարե տեղից հանելու հեշտությամբ առանց կտուրին վնասելու, ուստի այդ վիճակին մեջ թողի միայն խնդրելով, որ անաղարտ պահեն:

Մահմուտձուքի հարավակողմը երկու կիլոմետր հեռավորության վրա բարձր տեղում գտնվում են գյուղի ջրաղացները: Այս ջրաղացների դիմաց կա մի եկեղեցի բավականին վնասված, մի ժամանակ ունեցեր է արևմտյան կողմին վրա մի գավիթ, որուն հյուսիսային պատն է միայն մնացել, մնացած մասերը ամբողջովին քանդված են: Այս եկեղեցին 11-րդ դարու սկզբին է կանգնված Մակարավանք անունով և շեն է եղած գրեթե մինչև 19-րդ դարու սկզբը: Վրան ունի ամբողջ և թերի արձանագրություններ, ներսը խորանի աջ կողմի որմասյան վերևը ևս կա մի արձանագրություն մասամբ եղծված. ամբողջովին անաղարտ մնացել է արևմտյան դռան վրայի արձանագրությունը:

Եկեղեցու արևմտյան կողմը մի քանի քայլի վրա կա մի խոր ձոր, ձորին մեջ կա մի փոքր մատուռ և ուրիշ շինություն մնացորդներ: Երբ Մակարավանքը վրտանգվել է, մի քանի տարի առաջ վանահայրը բնակել է ձորի մեջ գտնված վանքում և ուխտավորներ կընդունեց եղբոր այդ մատուռի մեջ հանուն Մակարավանքի: Այժմ այդ մատուռը ևս ամայի է:

Է. Շ Ի Ր Վ Ա Ն Ճ Ո Ւ Ք
Սեպտեմբեր 14

Երբվանձուք գյուղը հազիվ թե երկու կիլոմետր հեռավորություն ունենա Մահմուտձուք գյուղից, և կարծեք շարունակություն է Մահմուտձուքի նախապատմական շրջանին գոյություն ունեցող բազմամարդ ու շեն երկրին: Մահմուտձուքից դեպի Երբվանձուք հետքահետե բարձրանում է ճանապարհը քարքարուտ և ապարածուտ ժայռերով լի սարը, որ կողմը որ նայիք անապաման կտեսնեք կիկլոպյան պատերու մնացորդներ՝ զանազան բլրացած բարձրությունների վրա: Կան տեղեր, ուր որոշ են մարդկային ձեռքի աշխատանքը՝ քարքարուտ տեղերի վրա ճանապարհների բաց անելու և գետնից որոշ լայնություն հարթելու համար: Գետնի գետնի վրա ճանապարհին կամ քիչ ավելի վերև հիմնված է Երբվանձուք գյուղը: Գյուղին մեջ ուշագրավ մի հնություն չի երևում, երկարատև բնակչության շինարար աշխատանքի պատճառով հնությունների ամեն հետք կորել է, մնացել է միայն մի եկեղեցի: Երբվանձուքի եկեղեցին 5-րդ դարուց այս կողմ բերել հնար չէ՝ իր ունեցած ճարտարապետական հատկանիշներով: Հատակագծի նեղ և անհամեմատ երկար ձևը հայոց

նախնական եկեղեցիները: Խառնությունն ունի, խորանի կամարաղեղը կատարյալ պայտաձև է, ներքին որմասյունների խարխսները բոլորովին նման քանդակագործություն ունին, ինչպես ուրիշ փաստացի 5-րդ դարուն պատկանող խարխսներին: Եկեղեցու վրան ծածկված է եղել քարեղեն կամարով, որուն հետքը մնացել է ներսի կողմից արևմտյան պատի վրա: Բացի 7-րդ դարու նորագույն վերագրելի մի քանի մասերից, ունի նաև այնպիսի հատկանիշներ, որոնք այս շենքը ավելի հեռու կտանին քան 5-րդ դարը: Կարելի է բնել որ շենքը սկզբից պատուհան չէ ունեցեր: Արևելյան խորանին մեկ պատուհան ունի անձաշակ կերպով բացված, այն էլ այժմ փակված է, արևմտյան կողմի պատուհանը գույգ է եղած, մեջտեղին մեկ սյունով բաժանված, ինչպես որ կա Երբուտքի եկեղեցիին արևմտյան կողմը: Հարավային կողմը միայն մեկ պատուհան ունի, որի հետո բացված լինելը շատ որոշ է, բայց հետո այդ պատուհանը ևս փակել են: Վերջապես այս շենքի հարամասունքները շատ դժվար է ներդաշնակորեն պատշաճեցնել ընդհանուր կերպով կառուցման ճաշակին: Մանավանդ որ ամենն կարևորն է, շենքի հիմքը գրված է նախնադարյան շրջանին մեջ գոյություն ունեցող որմնադրական ոճով: Մեծազանգված սև որձաքարերով դրված է շենքի հիմքը, որը այժմ ևս երևում է: Հյուսիսային պատին վրա երևում են մի քանի հունարեն տառեր, իսկ հարավային կողմը՝ մի հայերեն հետնագույն արձանագրություն կա մի քարի վրա, որով փակել են հետին ժամանակ այդ պատուհանը: Վերջապես այս եկեղեցվու հիմքը եթե նախաքրիստոնեական ծագում չունի, այնուամենայնիվ անվազն 5-րդ դարու շենք է:

Եկեղեցու վրա կատարած քննությունս ավարտելուց հետո գնացի գյուղից դուրս նախապատմական հնություններ տեսնելու, որոնց մասին նախապես տեղեկություն ստացել էի: Գյուղիստորհի քարտուպարը ամենայն սիրալիրությամբ ուղեկցեց ինձ ցույց տալու համար պետք եղած վայրերը: Գյուղից մոտավորապես մեկ ու կես կիլոմետր դեպի արևմուտք հեռանալուց հետո հասանք մի հսկայական բլուրի կամ ավելի ճիշտ մի սարի, որուն գյուղացիք անվանում են Վարի Բերդ: Տարօրինակ տպավորություն գործեց վրաս այս գրեթե արվեստական սարը. օգտվելով սարի դիրքից, մարդկային հսկայական աշխատանք էր գործ դրված այս սարի շուրջը, սարը երկայնաձև դիրք ունի, ստորտը լայնանիստ, իսկ գագաթը համեմատաբար նեղ. այս սարալանջին վրա անօրինակ մեծությամբ որձաքարերով շորս կարգ պարիսպներ են շինել մինչև գագաթը, ինչպես Հաջի Խալիլի ամրոցին մեջ. կանոնավոր շարքեր գոյություն չունին, անհավասար վիթխարի մեծությունով քարեր միմյանց վրա կուտակվելով ձևացած են պարիսպները, յուրաքանչյուր պարսպամեջ, որոնք 8—10 մետր լայնություն ունին միանգամայն հարթված են, այնպես որ մի քիչ հեռվից ամբողջ սարը մի եզրագծով կանխապես ընդհատվում է, այդ պատճառով այն կողմը միայն մի պարիսպ շրջապատված է գագաթի շուրջը և մի երկ-

լորդը՝ մի քանի մետր ցածից: Իսկ հարավային և արևելյան կողմերը շորս շարք են, և այս կողմերիցն է, որ սարը ամբողջովին մի հիանալի երևույթ է ստանում: Արևմտյան կողմից, որ կցված է ուրիշ մի լեռնամասի, այն կողմից ունի մի մտից դուռ, և մի մտից դուռ էլ հարավային կողմից, վերելքի ուղորպատույն ճանապարհը որոշ է տակավին պարսպամեջերի վրայով: Պարսպամեջերը այնպես հարթ հորիզոնական երկվույթ ունին, որ այժմյան գյուղացիք ամենայն հեշտությամբ վար ու ցանք են անում այնտեղ: Գազաթը միանգամայն ժայռուտ է և երևում է, որ շանք ի գործ դրել են ժայռերը փշրելու և հարթ մակերևույթ առաջ բերելու համար: շինությունց հետքեր ամենևին չկան, բացի արևելյան կողմի մի փոքր սենյականման տեղի հատակագծից: Այս պարագան ինձ ենթադրել է տալիս, որ կամ դեռ բոլորովին չէր վերջացած այս հսկայական թուրքի շինությունը և կամ գազաթը հատուկ էր միմիայն կրոնական արարողությունների, ու շինությունների համար կարիք չէր զգացվել: այս վերջինս ինձ հավանական կթվի նախնադարյան շրջանի մարդկանց հավատալիքները և բացօթյա սարերի գլխին կատարված կրոնական արարողությունները ի նկատի ունենալով: Համենայն դեպս այս տեղը արժանի է մանրազնին հետազոտության բնորոշելու և նմաններից զանազանելու համար:

Վարի բերդից դեպի հարավ մոտավորապես մի կիլոմետր հեռավորության վրա կգտնվի մի ուրիշ պարսպապատ սար, որուն գյուղացիք Վերի Բերդ անունը կուտան: Վերի Բերդի շուրջը և մեջը գյուղացիք մաքրել են, միայն արևելյան կողմի վրա մնացել է մի պարսպամաս կիլոպայան քարերով, իսկ գազաթը, որ հռապատիկ ընդարձակ է քան Վարի Բերդը, բոլորովին մաքրված է քարերից և վերածված արտի: Գազաթի շրջապատի հին պարիսպները անհետանալուց հետո, հավանորեն նոր արտատերը յուր ցանքսերը անասուններից պաշտպանելու համար, ամբողջովին շրջապատել է մանր քարերով 70—80 սանտիմետր բարձրությամբ:

Բ Ա Շ Գ Յ Ո Ւ Ղ

Սեպտեմբեր 16

Մահմուտճուբից ճանապարհվեցի դեպի Բաշգյուղ: ճանապարհի վրա այցելեցի Արթիկ գյուղը և աչքն անցնելով այս գյուղի մեջ գտնված 5-րդ և 7-րդ դարու հուշարձանները, երեկոյան մոտ հասա Բաշգյուղ: Այսօր (սեպտեմբերի 16-ին) շրջեցի Բաշգյուղի շրջակայքը: այստեղ կանգուն կամ կիսականգուն հուշարձաններ չկան, սակայն ի հնումն այս տեղերու վրա հոծ բազմություն որ եղել է, կասկած չեն թողնում նախաքրիստոնեական գերեզմանները, որոնք տարածված են գյուղից դուրս արտերի և զրուսանների մեջ: Ընդհանրապես շատ են գտնվում սալաքարերով արկղաձև շինած գերեզմաններ: Իսկ գյուղից բավական հեռու, դեպի հյուսիս և հյուսիս արևելք, երևում են բազմաթիվ հին քրիստոնեական գերեզմաններ, որոնք այժմ վերածվում են արտի և քարերը տարվում են շինությունների համար: Տապանաքարերը առհասարակ 13—14-րդ դարերի գերեզմանների տիպն ունին, գտա մի քար էլ ար-

ձանագրված: Նշանավոր կարելի է համարել գյուղի հյուսիս արևելյան կողմը ձորի մեջ ընդարձակ բնական քարայրը, որը հետզհետե քանդվելու վրա է: վերևի շերտերից մեծամեծ քարեր թափվել են հատակի վրա և արգելում են մեջը ման գալ: Քարայրի բերանը ազատ է և կարելի է մտնել ներս մի քանի քայլ և տեսնել խորությունն ու ընդարձակությունը, իսկ մանրամասն ուսումնասիրել այս քարայրը որոշ դժվարությունների հետ է կապված և երկար ժամանակի կարոտ է:

Բ Ղ Ը Բ Ե Դ Ա Կ Ի Բ Մ Ա Ն

Սեպտեմբեր 17

Այսօր, առավոտյան հեռանալով Բաշգյուղից հասա Ուլըխ Դակիրման գյուղը: Կես օրին մոտ էր, երբ փոքր ինչ հանգստացել էի ճանապարհորդության հոգնությունից, շրջեցի գյուղի անմիջական շուրջը գտնվող վայրերը, որ կգտնվեին քրիստոնեական հնագույն շրջանի մնացորդներ: Գյուղի արևելյան կողմը մի բարձրադիր տեղում, գյուղացիք շինել են մի եկեղեցի երկարավուն ձևով, հասարակ պատերով և փայտաշեն ծածկով:

Ինչպես երևում է, այս եկեղեցին շինել են շատ վաղ ժամանակ միևնույն տեղի վրա գոյություն ունեցող մի եկեղեցիի տեղ, որուն մի քանի բնորոշ հետքերը միայն մնացել են: Եկեղեցիի արևելյան կողմը կա մի ընդարձակ հին գերեզմանատուն, որուն մեջ բացի հնագույն ձևի տապանաքարերից, մեռելների շատերին վրա իբրև տապանաքար դրված են հնագույն մի բազիլիկ եկեղեցիի շենքի բեկորներ: Մի գերեզմանի վրա դրված է մի սյունի բեկոր, մի ուրիշի վրա՝ մի լայն ներքին որմասյան խոյակ վրան 5-րդ դարու ոճով քանդակված հավասարաթև խաչեր բոլորակ շրջանակի մեջ առնված, մի քանի տեղ՝ նույնպես ներքին որմասյան մեծ խոյակներ, որոնց ոմանց վրա քանդակված են ձիթենիի տերևներ, ոմանց վրա արջմագիլներ՝ 7-րդ դարու ոճով, կան նաև առանց քանդակի բազմաթիվ սրբատաշ քարեր, որոնք վաղեմի կանգուն մի մեծ շինության գոյությունը կապացուցանեն: Այս բեկորներու հետ միասին ընդարձակ հին գերեզմանատունը ցույց կուտա, որ շատ հին ժամանակ խիտ բնակչությունով, եթե ոչ քաղաքի գեթ մի մեծ բնակավայր էր: Նորաշեն եկեղեցիին մտից դուրս կողքը, իբրև բարավոր, կանգնեցրել են 7-րդ դարու հատուկ քառակուսի մի կոթող, որուն երեսներին վրա քանդակված են բարձրաքանդակ պատկերներ: Սակայն, նկատելի է մի բան, որ այս շրջանում գրեթե չի տեսնվում 11-րդ և 12-րդ կամ ավելի ուշ ժամանակի հուշարձանների մնացորդներ կամ բեկորներ, բացի մի խաչքարից, որուն մասին կգրեմ իր տեղում:

Բարձրանալով հետզհետե դեպի հարավ, նախապատմական մեծ քաղաքի սահմանին վրա, գյուղացիների ձեռքով շինված է մի փոքր մատուռանման շենք, որի անունը դրել են Քուխ Մանուկ, ինչպես բոլոր հայաքանակ գյուղերում, ուր շինված են այդպիսի փոքր մատուռներ, գրեթե առանց բացառության: Քուխ Մանուկ անունն ունին: Շատ եմ հետաքրքրվել հասկանալու համար թե ի՞նչ է նշանակում Քուխ Մանուկ և ո՞վ է այս

Քուխ Մանուկը, ոչ ոք չէ կարողացած ինձ բավարարություն տալ, ինչպես երևում է կա մի ավանդական նշանակություն, գուցե հեթանոսական շրջանից մնացած մի պաշտամունքի առարկա՝ ոգի կամ սրբություն, որ անցնելով քրիստոնեություն, սրբագործվել է և շարունակել պաշտամունքը, ինչպես կան ուրիշ հեթանոսական պաշտամունքներ մինչև այսօր առանց լիովին գիտնալու անոնց ծագումը և նշանակությունը: Այս Քուխ Մանուկի մատուռին մեջ դրված են մի 7-րդ դարու քառակուսի կոթող և մի խաչքար: Քառակուսի կոթողին շորս կողմը քանդակված են զանազան բարձրաքանդակ պատկերներ՝ բավականին ճարտար և գեղեցիկ, սակայն տեղի գյուղացիք վրան վառած մոմեր կպցնելով, ձեթի ճրագներ առջև վառելով այնպես մրոտեր և ապականել են, որ նույնիսկ գուցե մաքրելը եթե ոչ անկարելի, գոնե շատ դժվար լինի առանց գեղեցիկ քանդակագործության վնասելու: Իսկ գալով կոթողի մոտ կանգնեցրած խաչքարին, այնպիսի սովորականից տարբեր և ուշագրավ քանդակ ունի, որուն ոճը և քանդակագործական ճարտարությունը չէ կարելի համեմատել խաչքարի կանգնելը սովորություն եղած դարաշրջանների խաչքարերուն: Բազմաթիվ ապացույցներով գիտենք, որ մեծ ու փոքր քարե տախտակների վրա գեղազարդ խաչքարեր քանդակելով և խորանարդ պատվանդանի վրա կանգնեցնելու սովորությունը 10-րդ դարից այն կողմ չանցներ, և առհասարակ այն բոլոր խաչքարերը, որոնք 10-րդ դարից մինչև 15-րդ դար կանգնված են, մի ընդհանուր հատկանիշ ունին, հորիզոնական թևերը ավելի կարճ քան թևերից վերև եղած մասը, իսկ թևերից ցած եղած մասը, թևերի վերև եղած մասի մինչև մեկ և կեսը կամ երկու անգամից քիչ պակաս: Ներքևները ունին Ահուրամազդայի թևերի նման թևեր, որոնք փոխանակ հորիզոնաձև ձգվելու, ժողովրդ բարձրանում են դեպի վերև: Խաչքարերի այս նշանը 10-րդ, 11-րդ և 12-րդ դարերին քանդակվելու այնպիսի մի ձև ունի, որ մարդ անկարելի է, որ համանմանություն չտեսնի հին ասորական և սասանական խորհրդանշանների ձևին: Սկսած 12-րդ դարու կեսից այս թևերի ավանդական քանդակագործության ձևերը թեև փոխված են, սակայն ուրվագիծը միշտ պահված է բոլորովին ճոխ քանդակներով զարդարված, առանց փետրազարդ թևեր լինելը բնորոշելու: Ուլըխ Դակիրմանի խաչքարը բոլորովին տարբեր է մի քանի դար հայոց մեջ սովորություն և նույնիսկ անհրաժեշտ պահանջ եղող ձևերից և համաչափություններից: Քանդակագործության ոճը հին է, ներքևի թևերը չունի, քանդակված է միայն շրջանակը և ինքը խաչը՝ միայն գեղեցիկ վարդաձևերով խառն քանդակներով: Խաչի բոլոր թևերը ունին խիստ ներդաշնակ մի նրբություն: Վերջապես ես չկարողացա որոշել սույն եզակի խաչքարի քանդակման ժամանակը:

Քուխ Մանուկի հարավ արևելքից քիչ բարձրանալով դեպի սարը, սկսվում են անհիշատակ ժամանակի բնակության հիմքեր՝ մեծամեծ որձաքարերով առանց շաղախի դրված, այս տեղից մինչև բերդի ստորոտը, որուն վրա շինված է նախնադարյան մեծ ամրոցը, մոտավորապես մեկ կիլոմետր հեռավորություն ունի:

Բարձրանալու ճանապարհի աջ կողմը, մինչև բերդակիր սարի ստորոտը, կաման դեռ նախնադարյան շրջանի բնակարանների որոշ հիմքերը, իսկ ձախ կողմը՝ ժրաջան և շարքազ գյուղացիք հետզհետե մաքրում են քարերից և վերածում արտերի, այնպես որ հազիվ թե մի քանի տեղ նշմարելի են բնակությանց հիմքեր այս կողմերի վրա: Սակայն այս կողմին վրա կա մի ուրիշ հետաքրքրական մնացորդ, որը արժանի է ուշագրության: Ծանապարհին ձախ կողմը կա մի հեղեղատ կամ ձորանման մի տեղ, որ անվիճելի է մի ժամանակ մեծ քանակությամբ ջրի հոսանքը: Այժմ այդ ջուրը չկա, շատ վերևից այդ հեղեղատից հոսող ջուրն իր ճանապարհը փոխելով անցնում է աջ կողմից՝ և գյուղի միջից: Ավանդաբար գիտեն գյուղացիք, որ բերդի ճանապարհի ձախ կողմի հեղեղատը երբ ջրառատ էր, այնտեղ կային բազմաթիվ ջրաղացներ և ցույց են տալիս այն տեղերը, ուր գետեղված էին մեծ քարե նավերը, որոնք վերջերս ծառայել են գյուղացիների կարիքներին: Ըստ գյուղացի բանիմաց ծեղերի, այս գյուղը (Ուլըխ Դակիրման (քառասուն ջրաղաց) անունը ստացել է այդ հեղեղատի վրա գտնված բազմաթիվ ջրաղացների պատճառով: Սա հետաքրքրվեցի այս վտակի աղբյուրով, ուղեցի մինչև ավանդաբար քարձրանալ և տեսնել տեղիտեղը, թեև մոտ էր, որովհետև Արագածի գագաթի հյուսիս արևմտյան բարձունքի ներքևից էր դուրս գալիս, սակայն (լափրջիում ստացած հիվանդությունս հետզհետե ծանրանալով ծոնկներս կթոտում էին, այնուամենայնիվ բավականին բարձրացա դեպի վերև ջրաղացների հեղեղատի ուղղությամբ, նաև տեսա այն ճյուղավորումները, որոնց մեկը գալիս է այս գյուղի մեջ շինված հնագույն ժամանակի արվեստական լճերը լցնելու, և մյուսը գնում էր անհայտ ուղղությամբ և հավանորեն ըստ իմ կարծյաց դեպի Հաճի Խալիլ, որու մասին պիտի փսսում իր կարգին:

Նսկայական սարի գլխին շինված մեծ ամրոցը մարդկային արտակարգ ուժի և շարատանջ աշխատության մեջ ունեցած տոկոսություն մի պերճախոս ապացույց է: Այն բերդակիր մեծ սարը արևելքից, հյուսիսից և հարավից շրջապատված է եղել շորս կարգ կիլոպայան քարերով, անշաղախ շինված պարիսպներով: հյուսիս արևելյան սարալանջերուն վրա նույնիսկ մի հինգերորդ պարիսպի հետքերը կան ստորոտի մոտ: Արևմտյան կողմը կգտնվի խոր ձորը, որտեղից կհոսի այժմ վտակը և սարալանջը այնքան թեք է, որ չի կարելի չզարմանալ թե այդ թեքության վրա ի՞նչպես կարողացան շինել գրեթե շորս կարգ պարիսպ: Հարավային և մասամբ արևելյան կողմը տակավին մոտավորապես երկու մետր բարձրությամբ պատերը կանգուն կմնան: Այս պարիսպի պատերը շատ մոտ են միմյանց և հավանորեն բավականին բարձր են եղած քան մյուսները, որովհետև բերդին միակ մատչելի կողմն էր այս մասը: Այս երեք ամրակառույց պարիսպներ արտաքին երկուքին դռները քանդակված են, որով չափելը անհնար է, սակայն ներքին պարիսպին դուրս բացվածքը շորս է կես մետր լայնությամբ ունի, և դուրս երկու կողմը պարիսպը 2,80 մ. լայնություն կամ թանձրություն ունի: Այս ներքին պարիսպի դռնից ներս մտնե-

յով կանոնով գրեթե ամբողջությամբ միջնաբերդի քաղաքաձև տարածությունը, որուն երկայնությունը ավելի է քան 400 մետր, իսկ լայնությունը՝ քիչ պակաս: Միջնաբերդի ընդարձակ տարածությունը ծածկված է վտղեմի բնակարանների հիմքերով: Բոլոր հիմքերը զբաղված են ժամանակակից սովորություն համաձայն, առանց շաղախի, սեագույն որձաքարով: Ներքին տարածության գրեթե կեսին վրա երևում են մի մեծ շենքի հիմքերը՝ բազմաթիվ բաժանումներով, որուն տեսքը ցույց կուտա թե այս շենքը անպայման իշխանական կամ ցեղապետական մի բնակարան էր և մյուս շրջապատող շենքերից ավելի խնամքով շինված: Այս շենքից քիչ հեռու դեպի արևմուտք կա մի ստորերկրյա շենք կամ բազար, որուն մուտքը այժմ փրկվածներով խափանված է: Այստեղ ընդհանուր առմամբ պարիսպներն և պատերը շինված են մի քիչ ավելի փոքր քարերով քան Հռոմի և այլ տեղերի նախապատմական ամրոցների պատերը, և որոշ շափով լարածիզ ուղղություն ունին և քարերի շարքերը կանոնավոր միմյանց վրա են: Երևում է, որ այս բերդին վրա ուրարտական շրջանում մեծ շափով նորոգություններ և հավելումներ եղել են:

Բերդից հյուսիս արևելք կատնվի մի մեծ արվեստական լիճ, որու շուրջը պատնեշավորված է մեծամեծ անտաշ քարերով և մինչև այսօր դեռ կամա գրեթե անվնաս: Թեև այժմ հոտոզ ջուր չկա, սակայն հավաստում են, որ երբեմն հորը անձրևների ջրերը լեցվում են այս լճի մեջ և ջուրը երկար ժամանակ մնում է և օգտվում են ջրից սարում արածող անասունները: Ավելի ցածր, գրեթե գյուղի ուղիղ արևելյան կողմը, կա մի ուրիշ արվեստական լիճ, որուն թե ջուրը գալիս է մի մասնավոր առվով և գրեթե ամբողջ տարին ջուր կա մեջը: Այս արվեստական լճի ջրից օգտվում են այս գյուղի բոլոր նախիրները, և պետք է ասել որ գյուղացիք ևս հոգածու են միշտ այս լճի մասին, միշտ նորոգում և կարկատում են մշտնջենապես լճում ջուր պահելու և անասունները ջրելու համար:

ժ. Հ Ա Ճ Ի Խ Ա Լ Ի Լ

Սեպտեմբեր 18

Ղըրխ Դակիրման գյուղի հետախուզություններից հետո անցա մոտակա Հաճի Խալիլ գյուղը, այցելեցի երկրորդ անգամ նախնադարյան հնագույն մեծ ամրոցը, որուն մասին գրել եմ գիտական ինստիտուտի «Բանբեր»-ի մեջ, սակայն այստեղ ևս ավելորդ չեմ համարում մի քանի խոսք ասել և լրացուցիչ տեղեկություններ տալ:

Նախքան ամրոց բարձրանալը, ընդարձակ տարածության վրա կտեսնվին հասարակ ժողովրդի բնակարանների հիմքեր և ամրոցը շինված բարձր սարի շուրջը: Բացի բնակարանների հիմքերից նաև տեղ տեղ երևում են քաղաքի փողոցները: Ուրիշ նախնադարյան ամրոցների նման, այս ամրոցը ևս սարի լանջին վրա շրջապատված է տեղ տեղ երեք և տեղ տեղ չորս

լար պարիսպներով: Պարիսպները շինված են բոլորովին նախնական ձևով, այսինքն այն ժամանակ, երբ ոչ գործիք ունեին քարերը տաշելով փոքր ի շատե կանոնավոր ձև տալու համար և ոչ էլ դիտելի ուղիղ գծի վրա մի պատ կազմելու քարերը կանոնավոր շարքերով միմյանց վրա դնելու արհեստը: Այստեղ ևս հակառակն էր, որոնք պարիսպ ըսվելի ավելի վերելք խափանող արգելափակեր էին. ո՛չ հորիզոնական շարք ունին քարերը և ո՛չ լարածիզ ուղղություն: Ամրոց բարձրանալու ճանապարհը արևելյան կողմի վրա է, սարի ստորոտեն սկսելով ճանապարհը շեղակի կբարձրանա և կհասնի դազաթին մոտ հյուսիսային կողմը: Դառն տեղը միանգամայն որոշ է, միայն քանդված են բարավորները: Բերդի միջի տարածությունը թեև փոքր է, սակայն մեծ մասը շինություններով խտացած է երևում: Միայն հարավային ծայրին վրա երևում է, որ դեռ բոլորովին չէ մաքրված ժայռերից և առանց շինության մնացել է այդ բերդամասը: Հարավային կողմն էլ պարիսպի վրա երևում է մի տեղ, որ դառն նմանություն է բերում, այդ դռնից դուրս պարսպամեջի ուղղությունը տանում է դեպի արևմտյան լանջը, ուր քայքայումները շատ են և խոհական դրոշմներն անորոշ: Ինչպես ուրիշ տեղերում, «Բանբեր»-ում կարծիք հայտնել եմ, թե Ղըրխ Դակիրմանի մեծ ամրոցը շինվել է հետո, այստեղ լքվեր է թե՛ ամրոցը և թե՛ շրջակա բնակավայրերը: Այս անգամվա այցելությունս միջոցին ավելի հաստատվեց կարծիքս: Երբ գյուղացիներից ոմանց առաջնորդությամբ բարձրացա մոտակա փոքր ամրոցներն այստեղի արվեստական լիճը տեսնելու, նկատեցի, որ խիստ մոտ է այստեղից դեպի Ղըրխ Դակիրման և մարդկային ձեռքի աշխատանքների մնացորդներ հաճախ պատահում է այդ ճանապարհի վրա: Արվեստական լիճը, որ մինչև այժմ կա և ջրով լիքն է, ջրի առվի ուղղությունը գնում է դեպի Ղըրխ Դակիրմանից վերև Արագած սարի ստորոտները: Մեծ ամրոցը կիսաբոլոր է և հեռվից շրջապատող բլուրների գագաթները ևս շրջապատված են նույնպես նախնական ձևով մի մի պարիսպով: Վերևից շատ որոշակի երևում է, որ քաղաքը շրջապատված է եղել արևելքից և հարավից փոքր ամրոցներով: Արևմտյան կողմից մի ձոր կա, որուն ծայրին է եղեր մի դուռ, նախապես քաղաք մտնելու համար պետք էր մտնվեր այդ դռնից և առաջանալ քաղաք և հետո քաղաքից անցնելով պիտի մոտենային մեծ ամրոցի վերելքին: Չորի դռնից մտնելուց և որոշ շափով առաջանալուց հետո, աջ կողմին վրա, կա մի պարսպապատ բլուր, որը ամենայն հավանականությամբ քաղաքի մուտքն էր պաշտպանում:

Հաճի Խալիլի հյուսիսային կողմի սարին ետևի կողմը չորս հատ քարայրեր կան, որոնք ուսումնասիրություն կարող են բնական քարայրեր են, սակայն մեջերը երևում է նաև մարդկային ձեռագործ աշխատանք. մի ժամանակ ապրել են մարդիկ այս քարայրերին մեջ. ներկայիս միանգամայն լքված է, միայն երբեմն իբրև ոչխարների ապաստանարան է ծառայում:

Սեպտեմբեր 19

Սեպտեմբեր 19-ին մեկնեցի Հաճի Խալիլից դեպի Մեհկեր եղտիարնակ գյուղը. ճանապարհին Հաճի Խալիլի և Մեհկերի արանքը հարթ դաշտավայրի վրա մի անրտատեղի մեջ երևում է մի գծի վրա շարված տասը հատ կրամեխներ, որոնց քարերը թեև տարված են մեծ մասամբ, սակայն դիրքերն ու ձևերը տակավին որոշ են: Եթե այսպես, առանց հսկողություն թողնելի, ինչպես եղել է մինչև այժմ, ամբողջովին պիտի անհայտանան՝ մաշվելով գյուղացու գոմեջի տակ: Հաճի Խալիլ գյուղին այս կրամեխների մոտ լինելեն կարելի է հետևել, որ այս գերեզմանները կպատկանին այնտեղի նախապատմական քաղաքին: Ուղեկիցներին տված տեղեկություններին նայելով, այս տեղերում միշտ գտնվում են նախապատմական շրջանի իրեղեններ՝ մասնավորապես դերեզմանների հատուկ, ինչպես ուլունքներ, կծուներ, բրոնզյա ապարանջաններ:

Մեհկեր գյուղի մեջ կարևոր հնագիտական հետքեր չկան, ուստի առանց երկար կանգ առնելու, ճանապարհը շարունակեցի դեպի Ղունդախասազ: Այս ճանապարհին, մինչև Ղունդախասազ գյուղը հասնելը աջ կողմի վրա մշակված արտեր են, իսկ ձախ կողմի վրա անվերջ քարքարուտ բլուրներ են և կարծեք շարունակությունն են Հաճի Խալիլի բլուրների շղթային և անոր ստորին փեշերի բլուրներն են: Բլուրների արանքում, Քոր Բուլաղի սահմանին մեջ, կան երեք հատ անսովոր մեծությունով կրամեխներ, որոնք գրեթե շատ քիչ շափով ավերման ենթարկվել են: Այս կրամեխները հետևյալ չափերն ունին՝

1. Կրամեխ. 9,60 մետր տրամագիծ. անտաշ քարով կազմված, շրջանակի մեջ ձգված են չորս հակալակ անտաշ որձաքարեր, որոնց մեկուն երկարությունն է 2,00 մ., իսկ լայնությունը 80 սմ., թանձրությունը 60—65 սմ.:

2. Կրամեխ. տրամագիծը՝ 7,20 մ., մեջը ձգված անտաշ քարի մեկուն երկարությունն է 2,00 մ., լայնությունը 1,00 և հաստությունը 70 սմ.։ Մյուս քարին երկարությունը՝ 1,95 մ., լայնությունը՝ 40 սմ. և հաստությունը՝ 70 սմ.։ Մյուսներն ևս համեմատաբար նույն չափերին են: Ըստ գյուղացի եղտիների, այս կրամեխների ներքև դատարկություն կա, որուն մեջ իրենք որպես թե մի ժամանակ մտնում էլիս էին: Այս կրամեխներից քիչ հեռու, մի արտի մեջ, որ պատկանում է Հըսսո Բուլաղ անունով մեկին, կան երեք մեծ կրամեխներ՝ գրեթե նախորդ նկարագրածի չափերով, սակայն այս վերջիններին մոտակա կորուստը հավանական է, որովհետև արտի տեղը շարունակ մաքրում է արտի քարերը մշակման դյուրություն համար:

Այս կրամեխները գրեթե շրջապատված են քարքարուտ սարերով, որոնց մեջ տեղ տեղ երևում են մարդկային ձեռագործ աշխատանքի մնացորդներ: Այս բլուրներին դուրս գալով ճանապարհի եզրքը, դաշտային մասի վրա դարձյալ խտացած երևում են մեծամեծ շափերի հասնող տրամագծով կրամեխներ: Ասոնց մեջ կան մինչև 10,50 մետր տրամագծով կրամեխներ:

նույնպես մեջը ձգված միակտոր քարերը, թերև իբրև տապանաքար, նույնպես անսովոր մեծություն ունին: Մինչև Ղունդախասազ գյուղ հասնելը, արտերի մեջ միշտ կտեսնվին այս դերեզմանները յրգված, որոնք հետզհետե կորչելու վրա են:

Ղունդախասազ: Ղունդախասազ գյուղը գտնվում է քարքարուտ մի երկարավուն սարի հարավային ստորոտում, որուն վրա տեղ տեղ երևում են հնագույն մարդկային ձեռագործ աշխատանքի հետքեր: Ինչպես երևում է, գյուղատեղը ևս հնագույն մի բնակավայր է եղած, որուն վրա շինել են նոր մարդիկ այս նոր գյուղը, այդ հին ժամանակից դյուղին մեջ տակավին գյուղացու ունի ուրարտական շրջանի պատի կտոր, որուն վիթխարի քարերը հնար չէ եղել տեղափոխել և թողել են նախկին վիճակին մեջ:

Գյուղի հյուսիսային արևելյան ծայրում մոխրագույն տաշած քարերով մի մատուռ կա, որը թեև ո՛չ թվական ունի և ո՛չ արձանագրություն, սակայն համեմալն դեպս, իր շինվածակերպին և ճարտարապետական ոճին հայտնի է, որ 15-րդ դարին այն կողմ չի կարող լինել անոր շինությունը: Հարավային կողմի վրա գերեզմանների կան, որոնց տապանաքարերի ոճը ավելի վաղ քան 15-րդ դար լինելը հավանական է թվում ինձ: Հարավային տապանաքարերին մեկուն վրա առանց արձանագրության գարդարված է մանվածո քանդակներով:

Ճարճարխ (ըստ Զաքարիա պատմիչի՝ Ճարճակես): Այս գյուղին մեջ այժմ բնակվում են եզտի քուրդեր և սակավաթիվ գաղթական հայեր. գրեթե բոլոր գյուղացիք պատմում են այս գյուղի շրջանում հաճախ գտնված նախաքրիստոնեական գերեզմանների և ուրիշ իրեղենների մասին, սակայն ես ոչինչ չտեսա, բացի մի քանի մեծ կարասներից մի գյուղացու տան մեջ, որոնք վերջերս հանված էին հողի տակից, սակայն այդ կարասները ինձ չերևացին այնքան խոր հնություն ունեցող, առ առավելն 200 տարվան կարասներ պիտի լինեին:

Այս գյուղում առայժմ ամենակարևոր հնությունն է 5-րդ դարու մի եկեղեցիի ավերակ, որու հյուսիսային և արևելյան պատերը կանգուն են: Խորանի կամար աղեղները և որմասյանց աղեղները շեշտված պայտաձև են դարաշրջանի ոճին հաստով. շենքը շինված է գորշագույն հրաբխային սրբատաշ քարերով:

Գյուղի արևելյան կողմը երկուք ու կես կիլոմետր հեռավորության վրա, հրաբխային քարքարուտ սարերի ստորոտին, մի հեղեղատային տեղի վրա, կան նախնադարյան կրամեխներ, որոնք թե՛ հեղեղատների և թե՛ երկրագործական աշխատանքների պատճառով թեև քայքայվելու և անհայտանալու վիճակի մեջ են, այնուամենայնիվ տակավին ուշ չէ այդ կրամեխներից օգտվելու համար, եթե թեթև պեղումներ կատարվին և պարունակած իրեղենները հավաքվին ու պահվին հնագիտական թանգարանների մեջ:

Ղուրխ Բողազ: Այս գյուղում ևս հնագիտական ամեն մի հետք չենված է, միայն վաղեմի շինության ապացույց են, որ հնագույն գերեզմանատներ և տապանաքարեր կան գյուղին մոտիկ: Այդ հին գերեզմանատունն այժմ ևս դերեզմանատուն է գյուղաբնակ եզտի-

ներին: Այս գերեզմանատան մեջ պաշտամունքի առարկա է դարձել 7-րդ դարու մի քառակուսի կոթողի պատվանդան. այս պատվանդանի վրա խիստ նախնական ձևով քանդակված է մի առյուծ, որը բռնում է պատվանդանին երեք կողմը: Առյուծ փորագրված պատվանդաններից կան այլ օրինակներ, մեկը Հառիճի վանքում, մի ուրիշը Խաչաքիլիսա գյուղում: Ինչպես կերպի, եղել է մի ժամանակ, որ սովորություն է եղել այս քանդակը Հառիճի վանքում եղածի քանդակները շատ պարզ են և ներկայացնում է Դանիել մարդարեն առյուծների գուրին մեջ, առյուծները լիզում են Դանիելի ոտները: Այս գյուղից դեպի Մելիք Քենդ գնալու ճանապարհին ևս կա մի անտաշ կոպիտ քար, որը նույնպես եզտինների պաշտամունքի առարկա է եղած. քարին անվանում են Կեվրե Նեվե. իսկ ինչ ավանդության հիման վրա այդ քարին պաշտում են, ոչ ոք չկարողացավ բացատրել ինձ:

ժբ. Մ Ի Բ Ա Ք

Սեպտեմբեր 20

Այսօր առավոտյան ուղևորվեցի Միրաք եզտիաբնակ գյուղը, որը ճանապարհիս վրա էր Ապարանով Վաղարշապատ դառնալու համար: Դեռ գյուղը չմտած կան քարքարոտ բլուրների մի շղթա շրջապատված հյուսիսային և արևելյան կողմերի վրա, այս քարքարոտների մեջ կան որձաքարով առանց շաղախի շինված պատեր, որոնք հատուկ են նախաքրիստոնեական հին դարերին:

Գյուղ իջնելու զառիվայրին վրա կա մի փոքր հնագույն եկեղեցիի ավերակ, որուն արևելյան խորանի մի մասը կա և քիչ բարձրությամբ կողմնակի պատերը: Մեջը թափված ճարտարապետական բեկորները ցույց են տալիս, որ այս եկեղեցին կանգնված է 5—6-րդ դարերում: Քանդակված հավասարաթև խաչերի քանդակներ կան, որոնք միայն 5-րդ դարու հատուկ են, իսկ պճղակավոր և ատամնաշարերով պսակի բեկորներ կան, որոնք հատուկ են 6-րդ դարուն կամ առ առավել 5-րդ դարու վերջերին միայն: Այս գյուղում այլևս նշանակելի ոչինչ չգտա և ճանապարհս շարունակեցի մինչև Վաղարշապատի մոտ Հաճի Վարա գյուղը:

ժգ. Հ Ա Ճ Ի Ղ Ա Բ Ա

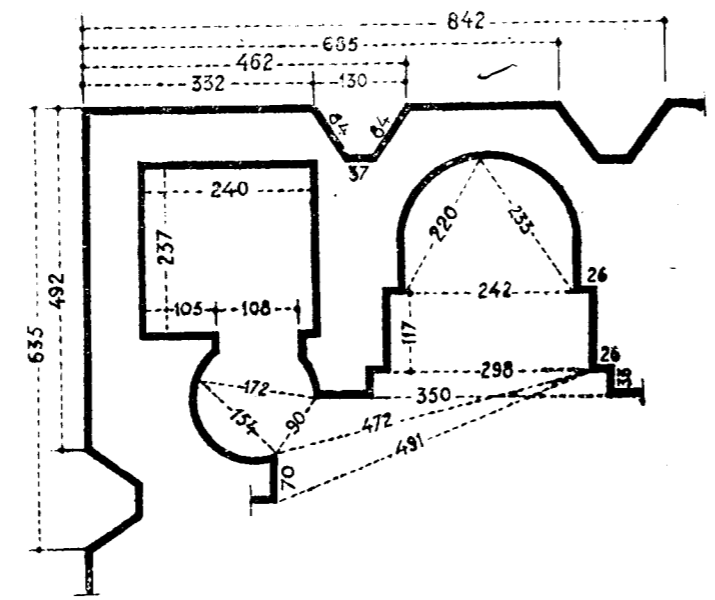
Սեպտեմբեր 21

Այսօր (սեպտեմբեր 21) ամբողջ օրը ճանապարհորդությամբ անցուցի, իսկ հետևյալ օրերը (սեպտեմբեր 22 և 23) անցրի այս գյուղում, որովհետև այս շրջանում շատ կան հետաքրքրական նյութեր ուսումնասիրելու:

Նախապես գնացի գյուղի արևելյան կողմում գտնված կիսավեր եկեղեցին, որուն արևելյան կողմը մինչև գմբեթի թմբուկի պսակը դեռ կանգուն է: (Վերջերս այս գմբեթը ամբողջովին ընկել է): Հատակագիծը չափազրեցի, որչափ որ գոյություն ունի, սա շատ նման է հատակագծով էշմիածնի մոտի Հոփիսիմի վանքին, ամենայն հավանականությամբ այս ևս 7-րդ դարու շինություն է: Մեքրոպ եպիսկոպոս Սմբատյանը

Թարգմանչաց վանքի անունը կուտա եպիս այս ավերակին, բայց ինչ ապացույցների վրա հիմնված, ինձ հայտնի չէ:

Եկեղեցու ավերակի քննությունը վերջացնելուց հետո, անցա գյուղի հյուսիսային կողմը գտնված սարի

Նկ. 267. Քարգմանչաց եկեղեցու հատակագիծը

ետևը, որուն գագաթին և լանջերին վրա, մինչև Քասախ գետի ափը. նախապատմական խիտ հնություններ և գերեզմաններ են:

Աղավառան մոտ Օյուղ անվանված նախնադարյան աշտարակի, Օշականի ճանապարհի վրա գտնված Արդար Դավիթ անուն նախնադարյան աշտարակի նման երկու աշտարակի մնացորդներ կան այս ավերակների և կրոմլեխների մեջ: Կան անհասկանալի պատերի մնացորդներ՝ անշաղախ որձաքարերով շինված:

Բազմաթիվ կրոմլեխներն այստեղ երեք տեսակ են, որոնց երկու տեսակը անջատված են մի պատով և պատի արևելյան կողմը կգտնվին: Այս պատը ձգված է գետեզերքից դեպի հարավ, իր մեջ առնելով աշտարակների մնացորդ փլատակները:

1-ին տեսակ կրոմլեխները անտաշ կոպիտ քարերով շրջապատված են բոլորակ ձևով: Բոլորակ շրջանակներին մեջ լեցված են համեմատաբար փոքր անտաշ քարերով և այնքան են բարձրացած այս լիցքերը, որ ձևացեր են բուրգեր: Այս բուրգերի քարերն են, որ մոտակա գյուղացիք տանում էին իրենց շենքերի համար, որով կորչում է գերեզմանի նախնական ձևը:

2-րդ տեսակը նույնպես անտաշ կոպիտ քարերով շինված շրջանակներ են, որոնց մեջ փոխանակ քարեր լեցնելով բուրգեր ձևացնելու, հսկայական սալաքարեր են ձգված՝ երբեմն մեկ հատ և երբեմն երկու հատ:

3-րդ տեսակը կգտնվին միջնորմից դեպի արևմուտք, որը շատ ընդարձակ է և կարծեք կապ ունի Աղավառան և Օյուղի մոտ եղող բազմաթիվ կրոմլեխների հետ և կամ անոր մի մասն է՝ Քասախ գետով անջատված: Այս կրոմլեխները նույնպես թեև անտաշ քարերով բոլորակ շրջանակված են, սակայն բոլորակի մեջ ոչ քարակույտեր կան և ոչ ալ սալաքարեր, այլ

մեջտեղը շինված է կրկին մի բոլորակ շրջանակ՝ փոքր տրամագծով: Այս հանցամանքի վրա իմ ուշադրությունս հրավիրեց գիտնական Մեշչանինովը, երբ ուրիշ մի առիթով միասին գնացել էինք այս նախապատմական վայրերը տեսնելու: Այս երեք տեսակի կրոմլեխների գոյությունը թերևս ապացույց է, որ այդ գերեզմանների մեջ թաղված են տարբեր ցեղի կամ տարբեր դավանանքի պատկանող մեռյալներ: Անկախ գերեզմանները բաժանող պատից, աշտարակներ և բուրգեր պարունակող մասի արևելյան կողմից, մի հնագույն անշաղախ պատ ևս քաշված է հյուսիսից դեպի հարավ, որուն երբեմն թեև ընդհատված, շարունակությունը գրեթե հասնում է դեպի Վաղարշապատի ալբիները Մոլլադուրտուն գյուղի արևելյան կողմից անցնելով: Գերեզմանների և աշտարակների մասից դեպի հարավ, հիշածս երկար պատի կողքին, կան դամբարաններ, որոնք կազմված են քարակույտերով, ինչպես կան Շամիրանի ճանապարհի աջ և ձախ կողմում, նաև Սարդարապատի գծով Փոքր Թալին գնալու ճանապարհի վրա: Երկար պատի անմիջապես արևմտյան կողմն է Հաճի Վարայի քարհանքը, որ նույնպես շրջապատված է նախապատմական գերեզմաններով: Քարհանքերի մեջ աշխատող բանվորները գտել էին մի քանի խեցեղեն ամաններ գերեզմանների հատուկ, որոնք այժմ հանձնված են ՀՀՊ Կոմիտեին:

Սեպտեմբերի 24-ին վերադարձա Վաղարշապատ:

ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊՈՒ ԹԱԼԻՆ

ՀՀՊ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՄԲ

1926 թ. հոկտեմբերի 7-ին էշմիածնից ճանապարհվեցի դեպի Թալին: Դեռ Թալինի զառիվների ներքև չհասած, լեռնալանջերու փեղերու տակ, դաշտավայրի վրա, 6—7 կիլոմետր տարածության վրա, շարված էին հսկայական տոմսուս -ներ միմյանցից երբեմն հեռու մինչև 100—150 մետր հեռավորության վերա և երբեմն իրար շատ մոտիկ: Ասոնք ամբողջովին քարակույտեր էին, ինչպես որ կան Աղվանատնից դեպի Շամիրան գնալու ճանապարհի վրա և ավելի մեծ քան այս վերջինները: Բոլորը միօրինակ երկարած են գրեթե հյուսիսից հարավ: Թեև չկարողացա ճշտիվ համարել, այնուամենայնիվ քառասուն հատից պակաս չէին:

Հոկտեմբեր 8

Այս առավոտ մինչ կառապանս հիվանդագին վիճակի մեջ զբաղված էր քարքարոտ ճանապարհների մեջ կառքի ստացած շարվածները մի քիչ կարկատելու, ինքս տանտիրոջս ընկերակցությունը գնացի բերդի մեջը տեսնելու: Նախքան բերդը մտնելս անցա ճանապարհի վրա եղող, թուրքաց գերեզմանատան մեջ, գմբեթավոր շիրիմը տեսնելու, որն արդեն քայքայվելու վրա է: Վրան ոչ մի արձանագրություն չկա, հայտնի չէ թե ումն է: Շրջապատ գերեզմանատան մեջ կան թուրքերեն արձանագրված քարեր և ոչխարներու ձև տրված գերեզմանաքարեր, խիստ կոպիտ կերպով շինված, կա-

յին տեղ տեղ տապանաքարեր, որոնք բերված էին հայկական գերեզմանատներից, բայց ո՞ր տեղերից, հայտնի չէ:

Նախընթաց 1913 թվականին այնքան էլ մանրամասն չէի շրջած բերդին մեջ արյունաբորու թուրքերի դաժան նախվածքներից խուսափելու համար, գնացել էի միայն դղյակը և մոտերը եղած մնացորդները տեսնելու: Այս անգամ համեմատաբար ավելի մասն եկա, որովհետև կային այնպիսի մարդիկ ինձ շրջապատողների մեջ, որոնք չափազանց հետաքրքրություն էին ցույց տալիս և նորանոր տեղեկություններ էին տալիս ինձ, հետևաբար կարողանում էի նույնիսկ մտնել տներու և ընտանիքներու մեջ, քարեր կամ արձանագրություններ փնտրելու համար:

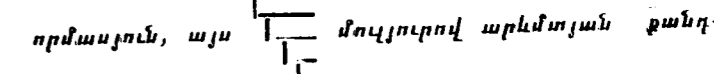
Դղյակին վրա մեծ փոփոխություն չկար, միայն թե բուրգերն երկուբը, որ առաջ ճաքած էին, մեկին ճեղքվածքը ավելի շատացել էր և մոտուրտ փրուզման վտանգ էր ներկայացնում: Դղյակին ներսը որ առաջ ծառայում էր իբրև շտեմարան թուրք բեկին, այժմ ևս հայ գյուղացիք գործածում են միևնույն նպատակով: Իմ կարծիքով այս դղյակը ևս պետք է ազատել գյուղացիների քմահաճույքեն, պետք է դատարկել և մաքրել տալ և ծառայեցնել ժամանակավորապես իբրև թանգարան: Դղյակի մոտից դուրս հանդիպակաց, դեռ 1913 թվականին, կար շրջապարիսպի ավերակ դուռը, որուն կամարի ստորին աղեղը միայն մնացած էր, այժմ ևս նույն վիճակին մեջ է:

Դղյակի մոտից դուրս վրա կա մի ընդարձակ արձանագրություն ՉՊԶ (1307) թվականին գրված:

Դղյակը շրջապատված է կրկին պարիսպներով, թեև մինչ հողին հավասար փլած են, սակայն քարերու տաշվածքեն և շինելու կերպեն հայտնի է, որ ժամանակակից է դղյակին: Պարիսպի թափված քարերի վրա կան քարտաշ վարպետների նշաններ, որոնք սովորական են նաև նույն դարերուն Անիի մեջ շինված շենքերու քարերին վրա:

Դղյակը անմիջապես շրջապատող պարիսպին մեջ կա մի եկեղեցվո ավերակ, որն ինչպես կերևի, հատուկ էր դղյակի բնակիչներուն: Այս եկեղեցվո հյուսիսային պատին կից պարիսպի բուրգին վրա, կա մի փոքր արձանագրություն այսպես, «Ջողաննես» քարգործս յիշեցեք ի ՔՄ»:

Դղյակը անմիջապես շրջապատող երկու պարիսպների մեջ կա նաև ուրիշ մի փոքր եկեղեցի, որուն արևմտյան մասին վրա փլած է, իսկ արևելյան մասը—խորանը կանգուն է: Բավական խնամքով շինված է այս եկեղեցին. խորանին անմիջապես կից ունի երկու հարթ

որմասյուն, այս մտվյուրով արևմտյան քանդված մասին վրա ծածկված է եղեզներով. գյուղացիների մեկն այս եկեղեցին բնակսարանի է վերածել: Դուռը հարավային կողմեն է. նույն կողմին վրա կա նաև մի փոքր պատուհան: Դուրս և պատուհանին վրա քանդակված պսակները, որոնք շատ սուր սրակամար են, ցույց կուտան, որ վերջին ժամանակներ շինված են,

Քերտ 14-15 դարերու մէջ: Ներսիս և զրոյց արձանա- գրութեան հետք չի երևում: Հարավային և արևմտային կողմերը, դուրսը խիտ տապանաքարեր են առանց ար- ձանագրութեան: Մի ուրիշ եկեղեցի, որը տեսնել է Շահ- խաթունյան (էջ 55) և ինչպես կերևի նրանից օգտվել է Տ. Ղ. Ալիշան (Այրարատ, էջ 141), որուն վրա եզեր է հետևյալ արձանագրութեան կտորը «ՆԿԷ Թուականիս (1018) ես Մարիամ որ ետու զիմ դիրքս ի սուրբ Սար- գիսս.....» այս եկեղեցիի ոչ հետքը գտա և ոչ արձա- նագրութեան բեկորներ գտին թափած. ինձ կթվի թե, ինչպես շատ մասեր, այնպես ալ այս ավերակը և ար- ձանագրութեանը ոչնչացել են: Եթե արձանագրութեան բեկորներ գտնուի թափած լինեին, գյուղի մեջ գտնվող մի քանի հետաքրքրվող անձինք անպատճառ տեսած կլինեին, որովհետև իմ շրջագայութեանս ժամանակ ինձ շրջապատեցին մի քանի հետաքրքիր և բանիմաց մարդիկ և տեղեկութիւններ կուտային գյուղի մեջ կամ շրջակայքում գտնված հնութիւններու և բեկորներու մասին, որոնց մեկը, Քերիմ Գասպարյան, մատնանշում էր ինձ գերեզմանների, խաչքարերի և այլ ուշագրավ մնացորդների տեղերը. դժբախտաբար նրանց ինձ ցույց տված հետավոր տեղերը ես գնալու հնարավորութիւն չունիի, միայն արտագրեցի վերապահութեամբ՝ իր մոտ գտնված մի արձանագրութիւն, որ հետևյալն է «Ի յա- լերտան Գոշայ Ամիր որդի էլիզպարին գերի տարան Արագպտուում»: Թե ո՞րչափ ճիշտ կարդացված է այս արձանագրութիւնը, ցույց կուտա սպագան: Հայր Ա- իշանի ցույց տված թուրքերին արձանագրութիւնը չեմ տեսած, որը իրեն կարծիքով գրված պետք է լինի 1583 թվականին, Փարճատ փաշայի ձեռքով (Այրարատ, էջ 149): Բայց ես հավանական եմ համարում, որ Փար- ճատ փաշայի շինածը պետք է որ լինի արտաքին եր- ռորդ պարիսպը:

Բուրդուկին դրսի պարիսպը, որով շրջապատվում է գյուղը, հայտնի է, որ նոր շինված պարիսպ է, շինված է հասարակ քարերով և կարելի է ասել, միանգամայն անարվեստ: Ըստ Շահխաթունյանի, այս պարիսպը շի- նել տվել է 1812 թվականին Հյուսիսի խան Սարգսր, շինելով նաև պետական պետքերու հատուկ ուրիշ շինու- թիւններ, ամբարանոցներ և այլն և այլն, և շինտեղ զրել է մի պաշտոնյա Բեկ անունով, իբրև բերդապահ կամ կառավարիչ: (Շահխաթունյան, ք., էջ 55):

Ուռաաց տիրապետութեան սկզբի տարիներում Կարսի բնակիչներից, 50 ընտանիքի շափ, բնակութիւն հաստատել են այստեղ, սակայն քիչ հետո բուրդուկին լքել ու գնացել են ուրիշ տեղեր, այնպես որ Շահխա- թունյանի ժամանակ միանգամայն ամայի է եղած: Ինչ- պես կերևի, վերջին ժամանակ այնտեղ բնակութիւն հաստատող թուրքերը բուրդուկին նոր բնակիչներ էին, ուռաաց տիրապետութեան ժամանակ՝ կարսեցի հայերի մեջ տեղը լքելի հետո:

Արտաքին երրորդ պարսպի մեջ, արևելյան կողմը, 1913 թվականի ճանապարհորդութեանս ժամանակ, ան- ձամբ տեսա մի ավերակ քարակույտ, և այդ քարա- կույտի մեջ երևում էր մի ստորերկրյա անցքի մուտքը, այս անգամ իզուր փնտրեցի այդ ավերակի քարակույ- տը և մուտքը: Միանգամայն անհետացել էր. ինչպես

կերևի, նախորդ թուրք բնակչութեան սրով ոչնչացված էր:

Տեղի նոր բնակիչները, հետաքրքրական մեզ հա- մար, նորութիւններ շատ են պատմում, ցույց են տա- լիս զանազան հետու կամ մոտ տեղերում հետաքրքրա- կան հնացորդներ. պետք է որ հատկապես ժամանակ որոշվի, հնութիւններով հարուստ այդ վայրը, ընդար- ձակորեն հետազոտվի, մի քիչ ավելի երկար ժամանա- կով:

Փոքր Թալինը թողելիս առաջ, զնացի նաև շտապ կերպով թուրքերի ժամանակ Ղարավանք կոչված 7-րդ դարու եկեղեցին, որ նույն վիճակին մեջ էր, ինչպես տեսել էի 1913 թվականին:

• Այսօր կես օրը քիչ օնց, թողի Փոքր Թալին և ու- ղերովեցի դեպի Մեծ (կ. մ շին) Թալին: Ծանապարհի կեսին վրա հանդիպեցի այն մեծ իջևանը, որուն ավե- րակները այսօր անգամ սքանչացում կպատճառեն այ- ցելուին:

Իջևանը բաղկացած է երեք ընդարձակ մասերից. ամեն մի մասի կամ բաժանման մեջ, կան մեծ հրա- պարակներ, որոնց շուրջը շարված են կամարակապ սենյակներ, որոնք այժմ փլած են և քարակույտերու վերածված, միայն մնացել են կամարակապերի հետքե- րը, և սենյակների շայնութեան շափերը: Արտաքին պա- տերի հյուսիսային և հարավային պատերն ունին երե- քական բուրգեր, որոնց երկուքը շինված են երկու ծայ- րերում վրա, անկյուններում, և մյուսը՝ մեջտեղի վրա: Բուրդուկ պատերն առանց բացառութեան շինված են կրա- շաղախով և սրբատաշ միջակ մեծութեամբ քարերով. միջին բաժանման մեջ, այժմ ևս որոշ են, որ եղել են քսանից ավելի սենյակներ: Շատ դուրին կլինի այս կարևոր և մեծածավալ իջևանի հատակագիծը հանել, նույնիսկ ամբողջովին վերակազմել քանի դեռ բուր- րովին չէ ոչնչացած. բավական է, որ մի քանի օր մշակ- ներ աշխատին, և փլատակներու տակ ծածկված հիմերն ու պատերն երևան կրեն: Այս իջևանը քանդել և այս վիճակին են հասցրել Փոքր և Մեծ Թալինի բնակիչնե- րը, որոնք իբր քարահանք գործածել են այս ավերակը, և շարունակ կրել են սրբատաշ քարերն իրենց պետքե- րուն գործածելու համար: (Ինչպես երևում է շինելա- կերպից, այս իջևանը 14-15 դարերու գործ պետք է լինի):

Հօղեմբեր 9

1914 թվականին, եկեղեցվո՝ արևելյան կողմի ըն- դարձակ բակին մեջ հավաքել էի զանազան տեսակ կո- թողած քանդակազարդ տապանաքարեր և պատվան- դաններ, նաև երեք հատ հնագույն տապանաքարեր, վրաս արձանագրութիւններով: Մինչև երեկո, ուշ ժա- մանակ, այս հավաքված քարերը բանվորներ փոխադրե- ցին եկեղեցվո մեջը և ժամանակավորապես առայժմ դասավորեցի, հետագային ըստ արժանավույն կանոնա- վոր թանգարանի վերածելու համար, երբ արդեն հնա- րավոր կլինի կատարել հարկ եղած փոքրիկ նորոգու- թիւնները: Ներքը դարսված քարերից տասն և հինգը 5-7-րդ դարու քառակուսի կոթողներ են. շուրս երես- ներու վրա հետաքրքրական պատկերներ քանդակված,

որոնց երեքին վրա, քանդակները կներկայացնեն իու- զագուրու մարդիկ, իսկ մյուս մասերում վրա, կրոնական պատկերներ և զարդաքանդակներ: Նրեու հատ գեղա- քանդակ խաչքարի կտորներ և երեք հատ վրաները ար- ձանագրված տապանաքարեր:

Տապանաքարերից մեկը, որ բերել եմ մեծ եկեղե- ցիի հյուսիսային կողմը՝ կես կիլոմետր հեռավորու- թյան վրա գտնվող Կյուզկի Թեփե անվանված սարի ետևը գտնվող ձորի մեջեն, ունի 9ԻԳ (875 թ.) հայկա- կան թվականը և կվերաբերի մի նահատակի: Նրկորդ տապանաքարը, որ նույն տեղից է բերված, թվական չունի և մասամբ եղծված է, արձանագրութիւնը պատ- կանում է ոմն Դանիել որդույ Կարբեցի: Նրորդը, որ ամենայն հավանականութեամբ, նախքան 10-րդ դարու մի տապանաքար է և կեսը կտորած ու կորած, տաշված և վրայի կիսաբուրդակ մասի վրա տրված է հետևյալ արձանագրութեան մասը: **ՅԻՋԵՍ ՏՐ Ա ՆԹԹԱՆԱԼԱ ՉԵՐՈՆ ՏԻ**

Բանվորների հանգստան ժամերից օգուտ քաղե- լով, զնացի գյուղի մեջ (հայրը) Մեսրոպ և (որդին) Հմայակ Մեխիթյաններուն տունը, տեսնելու համար այն կարասը՝ որուն մասին տեղեկութիւն էին տվել նախօ- րոք Կոմիտեին: Կարասին մեջ լեցուցել էին կտավատ և տան մի անկյունում գետեղել. քննելով տեսա, որ մի ճեղքվածք ունի վերևից դեպի ներքև: Նայելով ձևին և չափին, նաև կավի բաղադրութեան, հազիվ թե լինի 17-18-րդ դարերու մի գործ: Կարասը գտնվել է պար- տեզում քանդակարտի փորելիս. բարձրութիւնը, մո- տավորապես 80 սմ. է, այժմ եթե Կոմիտեին հարմար կտեսնե թանգարան փոխադրել, պաշտոնապես պետք է գրել Կոմիտեի ներկայացուցչին և Մեխիթյանները պատ- րաստ են Կոմիտեի կարգադրութեան հնազանդելու:

Մինչև երեկոյան արևի մտնելը, բանվորները հա- զիվ կարողացան բուրդ քարերը փոխադրել ներս, որով- հետև քարերի մի քանի հատը շատ խոշոր էին, և մի- անգամայն զգուշութիւն կպահանջեին վրայի քանդակ- ները շինաստիւնը համար: Միայն մի հատ քար, որ կո- թողի պատվանդան է եղած, մնաց դուրսը դրան մոտ, որովհետև հետնագույնս, չոր քարով կոպիտ կերպով իբրև նախաքավիթ շինված մասին դունին ներս մտցնել անհնար եղավ, նաև քանդակելու վտանգ է սպառնում:

Դեռ 1913 թվականին, այս թանգարանի վերածված եկեղեցիի հատակագիծը և լուսանկարները հանել եմ, որոնք այժմ Կոմիտեի սեփականութիւն են. նաև այժմ՝ եկեղեցվո մեջ գետեղված բուրդ քարերի լուսանկարնե- րը, ուստի այս անգամ ավելորդ էի համարել կրկին լուսանկարել, բայց որովհետև հնագիտական դիտողու- թիւններս ու հուշագրերս կորած էին և նոր մանրա- մասն հուշագրեր կազմելու հնարավորութիւն չունեի, ժամանակիս կարճութեան պատճառով՝ բավականացա միայն պատերի վրա քարտաշ վարպետների քարերի վրա դրած նշանները հավաքելով, որ հետևյալներն են.

Ձ Ք Ս Ո Ւ Մ Ա Ք Վ: A այս նշանը փորագրված է բուրդ կամարաքարերի և արտաքին Նիշի կաղամակի տափակ որմասյանցիտակների վրա: Այս սճով և կամ ավելի

ճիշտը՝ այս նշանների շատ նման նշաններ կան Աղիա- մանի, Բյուրականի մոտ ձորի միջի ավերակ եկեղեցիի, Հաճի Ղարայի ավերակ եկեղեցվո պատերու քարերուն վրա. այս պարագան ինձ ենթադրել կուտա, որ այս բու- լոր եկեղեցիները միաժամանակ շինված են և մասնա- վորապես կան վարպետներ անոնց մեջ, որ այս բուրդ շենքերի մեջ՝ իրենց աշխատանքի բաժինն ունեցած են և իրենց նշանները ամեն տեղ միօրինակ դրած են:

Անմխիթար է մեծ կաթողիկեի դրութիւնը. հետըզ- հետե քանդակելու վրա է. կան մասեր որ ճակատագրա- պես դատապարտված են քանդակելու, այդ մասերն աս- պահովելու ոչ մի հնար չկա, իսկ այն մասերը, որոնք կարող են քանդակից ազատվել, նրանց վրա էլ մեծա- մեծ ծախքեր են հարկավոր, որ այժմ հնարավոր չէ: Մի- այն թե կարևոր է, ըստ իս, մեջը բուրդովին մաքրել թափված բեկորներից և ուրիշ ապականութիւններից և այս տեղն էլ վերածել մի առժամանակ թանգարանի, անոր մեջ տեղավորելով այդ շրջանում աստանդական ցրված գեղարվեստական քանդակներ և շինութեանց գեղաքանդակ մասեր:

Առայժմ քանի Թալինում թանգարան կազմելու սկիզբն է, և բարեբախտաբար ներսե՛հ Կամսարականի շինած եկեղեցին գրեթե անվնաս մնացել է, որն այժմ վերածվեց թանգարանի. ուստի անհրաժեշտ են մի քանի կարևոր աշխատանքներ այս շենքի շուրջը՝ հիթ Կոմի- տեին կհամաձայնի:

Նախ և առաջ, փութով պետք է ծածկել դմբեթի թմբուկին վերևի մասի ծածկը, որ առաջ եկել է կոնա- ձև մասի քանդակելու: Այդ ծածկը թեև մի ժամանակ փաշտով և հողով ծածկված է եղել, այնուամենայնիվ 1920 թվականին Թալինում ժամանակավորապես բնա- կութիւնը նաստատող զինվորները քանդել են և վառել են ծածկի փայտերը: Նմանապես շուտով արևմտյան կողմը ֆրոնտոնի ներքև բացված մի ծածկը, որ առաջ է եկել ներսե՛հ Կամսարականի արձանագրութեան միջին քարի վար ընկնելին: Ուստի կամ պետք է փնտրել և գտնել այդ արձանագրութեան ընկած մասը և տեղը դնել, և կամ մի ուրիշ քարով փակել և կրաշաղախով ամրացնել: Եթե այդ մասը բաց մնա, անպայման ձմեռ- վան ձյունն ու անձրևները կթափվին ներս: Եթե այս երկու կարևոր մասերու նորոգութիւնով շենքը ապա- չովվի, կարելի է հաստատապես վստահ լինել, որ այս շենքը շատ երկար ժամանակ անվնաս կմնա բնութեան ամեն մի պատահարների հանդեպ:

Կմնա մի ուրիշ անտեղութիւն, որ առաջ եկել է դուրազիների ձեռքով և շատ հեշտութեամբ կարելի է այդ անտեղութիւնը շեղաբացնել: Մի ժամանակ, երբ այս եկեղեցին իբրև եկեղեցի կամ ուխտատեղի գործա- ծական է եղել, հարավային դրան առջև շինել են նա- խազավթի նման մի բան բուրդովին շուր և կոշտ ու կո- պիտ քարերով, որուն լայնութիւնն է առանց պատերի հաստութեան 2,45, իսկ երկարութիւնը՝ նույնպես ա- ռանց պատերի հաստութեան՝ 4,00 մետր: Այս կտորը միանգամայն անտեղի կերպով շինված է. մանավանդ որ վրայի ծածկն ևս փլված է և փայտերը վատել են:

նույնպես 1920 թվականին Քալիֆոնիա պետական զինվոր-
ները:

Հստիս, պետք է որ այս մասը միանգամայն
քանդվի և վերցվի, ներքևը որ հողը ևս բարձրացել է,
բերել և թափել, հարկ է ջրերու ընթացք տալու համար,
որով շենքը շորս կողմից միանգամայն կապահովվի
անձրևներից և ձյուններից առաջացած խոնավություննե-
րից:

Բացի վերև հիշված անհրաժեշտ նորոգումներից,
անհրաժեշտ է, վարչական միջոցով կատարել հետևյալ
կարգադրությունները շենքի ապահովության համար:
Հողաբաժանության ժամանակ, մինչև եկեղեցվո պա-
տերուն տակ տրվեր են իբրև վարելահող. այդ հողերը
մշտապես վարվելով և ցանված արտերը ջրվելով, ան-
վրեպ վնասում են հիմքերուն հյուսիսային և հարավա-
յին կողմից: Հետևաբար պետք է այդ հողերը հատկաց-
նել թանգարանին, որոշ քանակությամբ և վերածել ան-
մշակ հրապարակի թանգարանին շուրջը: Իսկ արևելյան
կողմին, Արմենակ Գրիգորյան անուն մեկուն տվեր են,
իբրև կալատեղ, մի ընդարձակ տեղ, որ անվրեպ հող է
հնումն եկեղեցվո հատուկ շինություններու տեղ: Կալի
այժմյան տերը, անցյալները փորելով այս հողի մի
մասը, ներքևը դուրս է եկել մաքուր սալահատակված.
սալահատակի քարերը, այնքան մաքուր և անվնաս մնա-
ցած են եղել, որ օրինակ Գրիգորյանը քանդել և տարել է
ուրիշ տեղ գործածելու: Այս կալատեղը ևս պետք է ազա-
տել մասնավոր բաժանություններից և հատկացնել թանգա-
րանին: Արևմտյան կողմը ևս, մի քանի քայլի վրա, կա մի
ուրիշ ավերակ, որուն անմիջապես կից դարձյալ արտ է
և քարեր ու բեկորներ արտատիրոջ բաժանությանն ևն-
թակա, ուստի այս կողմից ևս, արտերը որոշ շահով
պիտի հեռացնել և թանգարանը թողնել շառանձնացած
զրջապատող մի հրապարակի վրա, որն այն ժամանակ
կատանա թանգարանի վայելուչ դիրք: Կալի տերը հե-
տըզհետե իր կալը ընդարձակելու համար, գրեթե փո-
րելով հասել է եկեղեցու արևելյան պատին: Ուստի այս
ինքնակամ ավերումներից ազատվելու համար, պետք է
միանգամայն հեռացնել շրջակա հողատերերը և այդ
հողերի փոխարեն տալ ուրիշ տեղից:

Մեծ կաթողիկեն, որուն այժմյան, փլվածքները ա-
ռաջ են եկել 1840 թվականին Մասիսի մեծ երկրաշար-
ժի ժամանակ, որուն հարավ արևմտյան պատի առջև
25 բեռնամբարձ եզներ մնացել են փլատակների տակ,
այժմ թեև նույն վիճակի մեջ կգտնվի, այնուամենայ-
նիվ որոշ մասեր ավելի խարխլած և փլուզման ենթա-
կա են: Մի քանի փոքր մասեր արդեն այս գարնան
փլեր են:

Թանգարան եկեղեցվո արևելյան կողմը, որ կից է
ճանապարհին, հանդիպ կալատեղին, ցարդ կմնան հին
շինության մեծ բեկորներ. առ այժմ հայտնի չէ թե ի՞նչ
շինության ավերակ է այդ տեղը, բայց ամենայն հա-
վանականությամբ, կամ երկու եկեղեցիներու այդքան

մոտիկ կամ եկեղեցական իշխանության պատկանող մի
շինություն էր և կամ իշխանական բնակարան:

Եթե երկու օր ևս հնար լիներ ինձ մնալ Քալիֆոնիա,
խիստ օգտակար պիտի լիներ, որովհետև թե՛ շատ նո-
րություններ պիտի լինեին արձանագրելու և թե՛ բե-
կորներ պիտի հավաքեի: Սակայն կառապանիս խիստ
լուրջ հիվանդության պատճառով, ստիպված եղա ժամ
առաջ հեռանալ Քալիֆոնից:

Հոկտեմբեր 10

Այսօր առավոտյան, վերստին այցելելով թանգա-
րան, գերեզմանատուն և կիսավեր մեծ կաթողիկեն,
ներկայացուցչի և գյուղխորհրդի ընկերակցությամբ,
տվի իմ վերջին հրահանգներս և խնդրեցի, որ հոգաժու-
լինին և սպասեն Կոմիտեի պաշտոնական կարգադրու-
թյուններին:

Վարպետների ցերեկվա հանգստյան դադարից
օգտվելով, գնացի մեծ Կաթողիկեի հյուսիսային կողմի
մեկ կամ մեկ և կես կիլոմետր հեռավորության վրա
գտնվող Կյուլեբկ Քեֆե անվանված սարը, որ մի
ժամանակ եղել է ուրարտական բերդ և բերդաբազա:
Մեջը կան հին բնակության մնացորդներ և բերդի ժա-
մանակակից գերեզմաններ, որոնք տեսել էի 1913 թվա-
կանին: Այժմ այնտեղ ամեն ինչ միայն կարոտ է ման-
րազնին հետազոտության և ուսումնասիրության:

Մի քանի պատմական ծանոթություններ

1. Մեծ Կաթողիկեի ներքին հարավ արևելյան սյու-
նի վրա եղած արձանագրության թվականն է ՄԼԲ
(783):

2. Բ դարուն Քալիֆոնի անունը ծանոթ էր Պտղոմեոս
աշխարհագրին— Քալիֆոն անունով, «Այրարատ», էջ
137:

3. Դիոսկորոս կաթողիկոսի օրով եղած արձանա-
գրության թվականն է ՆՁԹ (1040):

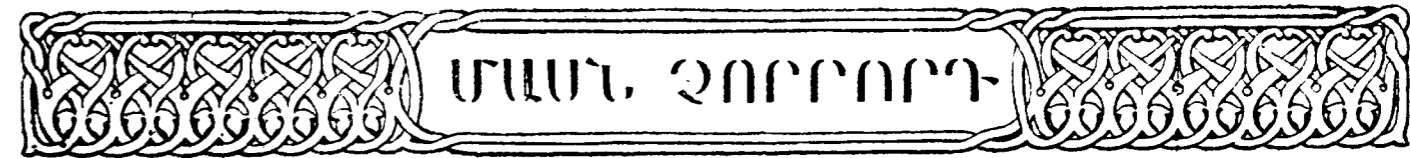
4. Է դարուն, ինչպես կերևի, Կամսարականների
սեփականություն էր և ներսեհ կրեակեր Քալիֆոնիա: (Ա-
նանիա Շիրակացի):

5. Արաբացիների Քալիֆոնում արած կոտորածն ու
կողոպտուրը 774 թվին: Այս կոտորածի ժամանակ
սպանվել են 700 հոգի և գերվել են 1200 հոգի («Այրա-
րատ», էջ 139):

6. ԹԺ և ԺԱ դարերուն Բագրատունիների իշխա-
նության տակ եղած է Քալիֆոնը:

7. Սրկրորդ անգամ Քալիֆոնում կոտորած եղել է
Նլտկուզ Ամիրայի ձեռքով՝ 1161—1162 թվականին. այս
անգամ ևս, բազմաթիվ արք, կանայք և մանկտիք կո-
տորվել են:

8. Սրբորդ անգամ, Սուլթան Սելիմ 1514 թվակա-
նին Պարսից դեմ ունեցած պատերազմից հաղթական
դառնալու պահուն, մեծ կոտորած է կատարել Քալի-
ֆոնում:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐ
ԵՎ ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
ՈՒ ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Ա Ն Ի Ի Պ Ե Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Ը

ՆՁՄԱԳՆԵՐ ԱՆԻԻՑ

1905 թ. հունիսի 16-ին

անոնավոր կերպով առաջ կերթան պրոֆեսոր Մառի պեղումները: Շատ բան պարզված է: Զվարթնոցի նմանութամբ, Գաղիկի շինած եկեղեցին ըլլալուն մասին ոչ մի կասկած չմնաց: Կիսով չափ դուրս եկավ արտաքին բոլորակ պատը ներսն և դուրսն սրունազարդ, սյուները կիրեն քանդակազարդ կամարներ, բայց ոչ Զվարթնոցի նման նուր և խաղողի քանդակներով, այլ անեցվոց իրենց սիրած ոճով, մանվածո քանդակներով զարդարված են կամարները: Ներսի խաչաձևի մեծ սյուները խոյակներով սկսեցին երևալ բոլորովին անաղարտ մնացած. ընդհանուր գծերն այս խոյակներուն նույնպես բոլորովին նման են Զվարթնոցի խոյակներուն, միայն քանդակներու թեթև տարբերություններ կան. չորս մետրն ավելի կանգուն, թե՛ դուրսի պատերը և թե՛ ներսի սյուները: Առայժմ շատ բան մնացած կերևի և հուսալի է, որ դյուրութեամբ կարելի ըլլա վերակազմել:

Պ. Մառ անհամբեր կսպաս արձանագրություններ դուրս դալուն, որ մինչև այսօր դեռ չեն երևացեր, սակայն հուսալի չէ, որ դուրս գան կարևոր արձանագրություններ, քանի որ բավական բարձր պատեր թե՛ կանգուն կան և թե՛ պատերի խոշոր կտորներ պատկած են հողին վրա:

Պ. Մառ վերին աստիճան ուրախ է և գոհ այս կողմերը գտնված հեթանոսական հնություններու մասին, զորս շատ մեծ գյուտ և նորություն կհամարի պատմության համար: Պարիսպնե դուրս թուրքի գյուղին մեջ, թուրքերը սկսեր են բանալ շատ մը գերեզմաններ, և մեջն դուրս բերել են զանազան հեթանոսական առարկաներ. խնցեղեններ, ապարանջաններ, ոսկեղեն զարդերու բեկորներ: Պ. Մառ գնեց Անիի թանգարանի համար: Պ. Մառ բոլորը անձամբ այցելեց այդ գերեզման-

ներու տեղը, և մտադիր է այս տարի հարմար առթիվ բանալ այդ գերեզմաններն ալ:
Ամսույս 12-ին, կիրակի օրը, պ. Մառ, Անիի կաթողիկե Մայր եկեղեցվո մեջ հոգեհանգիստ կատարելով ավազ հանգուցյալ Եղյանի հիշատակին: Ներկա էին բավական բազմություն գյուղացիներն. շատ զարմանալի է, որ այս տարի տակավին մինչև այսօր քաղաք-

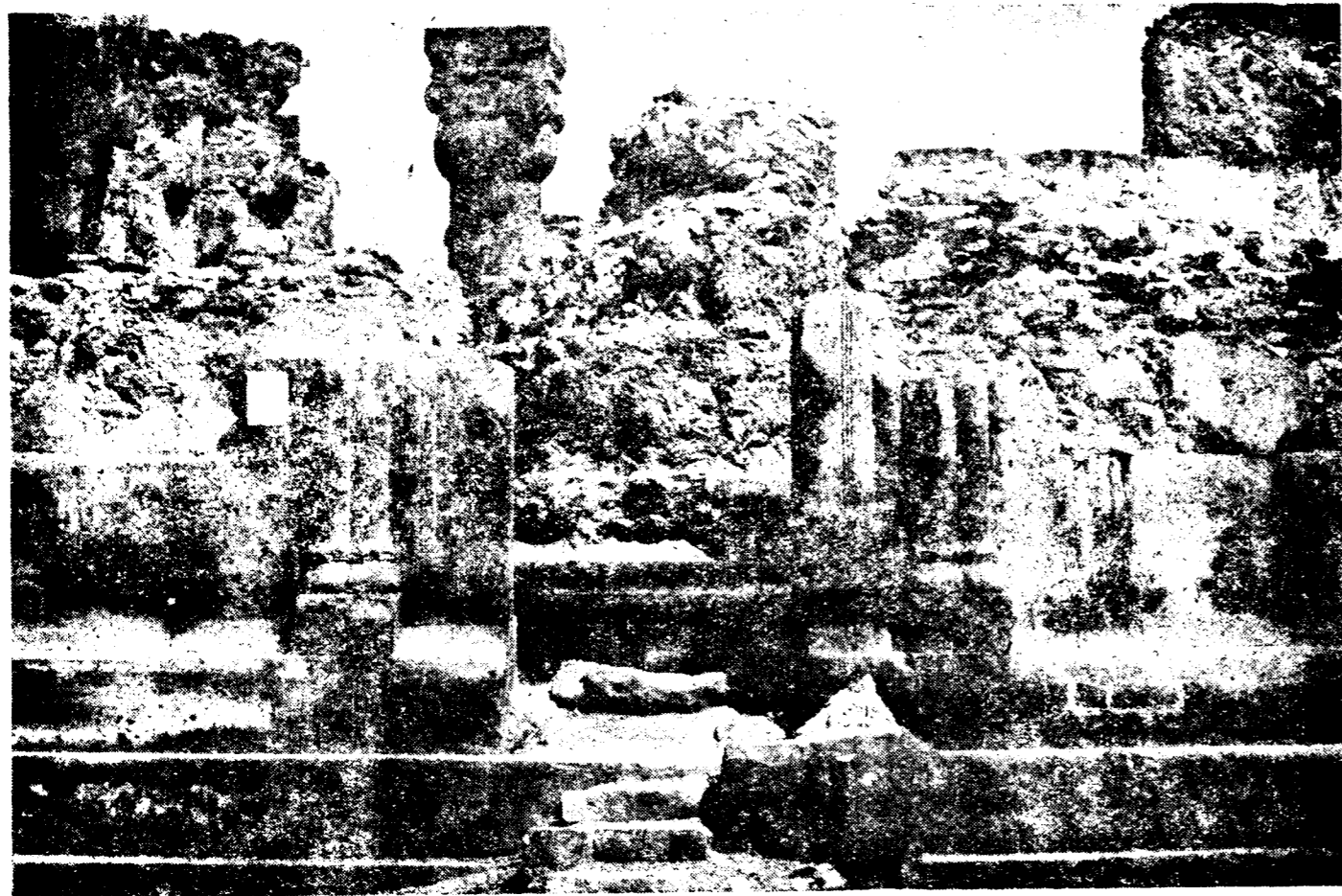

Նկ. 248. Անիի Գաղիկյան բոլորակ եկեղեցու արտաքին բնագծա-զարդ աղեղները
ներե եկող ոչ մի այցելուի երես չտեսանք: Հոգեհանգրատի արարողությունն հետո պ. Մառ քահանաներն և դպրաց դասը վարձատրել են գատ, կարևոր գումար մ' ալ բաժանեց աղքատներուն:

Քաղաքացի այցելուներու փոխարեն այս տարի ուինք տարբեր տեսակ այցելուներու մեծ բազմություն մը, շրջակա բոլոր գյուղացիներն ամեն ազգե խառն: Ասոնք հիվանդներ են, որ կուզան տիկին Մատին մոտ, որ կատարյալ անձնվիրությունը կ'ըզա անոնց ամեն բժշկական կարիքները. դեղ ու դարման կրամանն անխնա. իսկ ինչ որ իր կարողությունն վեր է, նախնական

դարմաններն հետո խորհուրդ կուտա բժշկի դիմել: Բավականին գոհ մնացած են հիվանդները, և այդ պատճառով ալ գրեթե սկսեր են ամեն կողմն շարան շարան գալ և վալրկյան մը հանգիստ շեն տար տիկին Մատին: Իսկ նա անտրտունը կտանի ամեն անհանգըստություն:

«Մշակ», 1905 թ., հունիս 18

Նկ. 249 Անիի Գաղաշին բուրբակ եկեղեցու մուտքերից մեկը

Հունիսի 24-ին

Օրըստօրն հետաքրքրական դառնալ սկսեր են պեղումները: Այս շաբթու ալ ունեցանք կարևոր նորություններ: Արտաքին կամարներն զարդաքանդակ պատուհաններն և մեծ խոյակներն զատ բացվեցան եկեղեցիին հարավային և արևմտյան դռները: Արևմտյան դռնն այժմեն փոխարինեց ըլլալիք բոլոր ապագա զոհողությունները այս պեղման համար. դուռ մը, որուն նմանը մինչև այսօր չէ տեսնված ուրիշ հնություններու մեջ:

Շատ քիչ կրացատրեն Աստղիկի «տարփատենչ տեսողաց» կամ «աքանչատես տեսչեամբ» տողերը: Մարդակամա կապչի, տեսնելով բիրտ ապառաժին մարդկային ձեռքի տակ այսչափ կենդանություն ստանալը: Կարծես բնությունն ինքնին ստեղծեր է այն զմայլելի ներդաշնակությունը իջարու խառնված նրբին քանդակները, որոնցմով զարդարված էին դրան ձակատը, քարի վրա քանդակ ըսելեն ավելի, կարելի է ասեղնագործություն անվանել, այնպիսի բարակ, մանր գիծեր կան

չորված, հյուսված, որոնք մեկ նայվածքով անկարելի է տեսնել:

Ի տես այս շքնաղ բեկորներուն մեկ կողմանն կուրախանար հարգելի գիտնական պ. Մառ, որ վերջապես ազատվեցան հողին տակեն այս արվեստի գեղանի նմուշները, սակայն մյուս կողմանն կտխրեր, այժմեն փչանալ ժամանակի ընթացքին մեջ, ինչպես որ փչացեր են ասոնց նման շատ բաներ: Ցավելով ըսավ, որ «եթե ուրիշ ազգերու սեփականություն ըլլային այս հազվագյուտ գանձերը, անոնք բյուրեղյա ծածկույթի տակ կպահեսին»: Շատ խորհեցավ, որ եթե հնար է վերստին կանգնել տա տեղին վրա, նորոգել տալով փչացած մասերը, սակայն ի նկատի ունենալով ասոր պատճառելիք մեծամեծ ծախքերը և երկար ժամանակի կորուստը, ետ կեցավ այդ խորհուրդն ատայժմ: Արդեն եկեղեցիին պեղման գործն ըստ ինքրան այնչափ մեծ է, որ հազիվ թե մինչև իր մեկնելու ժամանակ կարողանա ամբողջացնել. հետևաբար նյութական միջոցներն զատ ժամանակի անհարմարություն ալ կա:

Պ. Մառ շարաշար դբաղված է իր գործով, ո՛չ միայն գիտնականի լուրջ դերը կկատարե գործին գլուխը, այլ նաև, հսկողի, գործավորապետի և շատ անգամ գործավորի ալ գործ կկատարի: Առավոտ կանուխ դուրս կուզա բնակարանն և կերթա գործին գլուխը արհամարհելով օրվան մերթ անձրևն ու քամին, մերթ շոգն ու փոշին, իսկ վերադարձին անկարելի է դանազանել պինճն իր հողաթաթախ կերպարանքով, այնտեղ աշխատող բանվորներն: Բայց նա դարձին ուրախ ու զվարթ է, և մոռացած բոլոր կրած նեղությունները, կըլլած փոշիները, երբ ձեռքին մեջ ունի քանի մը կտոր նորագյուտ առարկաներ իր սիրելի Անիի թանգարանը հոխացնելու համար: Կիրակի օրն ալ հանգիստ չունի: Ամբողջ օրը կանցնե թանգարանին մեջ, կնկարագրե, կարձանագրե, գտած առարկաներն իր ձեռքով կմաքրե, և իրենց պատշաճ տեղերը կշարե: Ասոնց վրա ավելացուցեր իրբեմն ալ հետաքրքիր այցելուներու անվերջ

հարցումներուն տված երկար պատմական ու գրական բացատրությունները, այն ատեն կարելի է հասկանալ թե պ. Մառը հաց ուտելու ժամանակ երբ կզտնե:

Հարավային դուռը թեև ոչ այնքան ճոխ, ինչպես արևմտյան դուռը, սակայն կարելի է ըսել արևմտյան դռան մանրանկարն է, նույն ձևով նույն քանդակներով գրեթե զարդարված է, դեռ չէ երևացեր հյուսիսային դուռը և կամ մյուս դռները, եթե Ձվարթնոցի նման անոնք հինգ հատ էին:

Եկեղեցիի արևմտյան դռան հյուսիս-արևմտյան կողմը հազիվ 5—6 մետր հեռու եկեղեցիի պատեն դիվանով դուրս եկավ. քարեղեն վեցթևյա աստղաձև մոզաիկներով զարդարված դուռ մը. թեև ամբողջ ճակատն ընկած ու շախշախված էր, սակայն բարեբախտաբար շատ քիչ վնասված էին այդ նրբաքանդակ աստղերը և անոնց լրացուցիչ տարրանկյունի փոքրիկ մասերը: Մեծ քանակությամբ հավաքել տվավ պ. Մառ

Նկ. 250, Անիի Գաղաշին բուրբակ եկեղեցու քանդակազարդ բեկորներ

այս բեկորներն և փոխադրել տվավ անմիջապես թանգարան, վախճալով, որ մի գուցե անչափ երկար ժամանակ հողին տակ անարատ մնալեն հետո գոհ չերթան հետաքրքիր անցողաբաժ ընողներու վայրենի քահանայքին:

Տակաւին արձանագրություն չգտնվեցավ, սակայն, այս դռան ճակատը զարդարող վեցթևյա աստղերն մեկուն յուրաքանչյուր ծայրերուն վրա, քանդակներու մեջ, բարձրաքանդակ գրված էին մեյմեկ գիր, որ կկարդացվին Ս ա թ գ ի ս անունը: Դռան արվեստին համեմատաբար եկեղեցին նոր ըլլալեն, պ. Մառ կհետևեցնե, թե սա գուցե լինի Անիի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսի անունը, ինչպես նաև շենքին եկեղեցիի շատ մոտ ըլլալեն կհետևեցնե անոր առաջնորդարան մը ըլլալը:

Կոսի անունը, ինչպես նաև շենքին եկեղեցիի շատ մոտ ըլլալեն կհետևեցնե անոր առաջնորդարան մը ըլլալը:

Տարօրինակ երևույթ մը ալ բացվեցավ դռներուն առջևները. Ձվարթնոցի նման շորս մեծ մայր-սյուներին զատ, ուղիղ դռներուն դիմաց երևան եկան նմանապես նույն մեծությամբ հաստահողույս մայր սյուներու մնացորդներ, որոնք ոչ միայն անսպասելի էին, այլ նաև ակամա մտածել կուտան, թե ինչու ուղղակի դռան դիմաց հազիվ տունեն մեկ մետր ներս հաստատված են: Թեև այժմեն չէ կարելի ոչինչ վճռել, մոտ ժամանակի մեջ պիտի պարզվի, մական այժմեն կարելի է եթեթաղիլ. որ այս եկեղեցու շինող ճարտարապետը կամ շու-

նեցավ Ձվարթնոցը շինող ճարտարապետի խիզախ հանդգնությունը նույն ձևով գմբեթը կազմելու համար և դիմեց օժանդակ մայր սյուններու, և կամ նույն ձևով շինելի հետո վերահաս վտանգի մը առջև առնելու համար հետո շինվեցան այս մեծ մայր սյունները, շուտով կպարզվի:

«Մշակ», 1905 թ., հունիս 30

Օգոստոս 1

Մայիսի 31-ին մեկնեցանք դեպի Անի պրոֆեսոր Մառի հետ, որ Պետերբուրգեն եկած էր իր ընտանիքով: Հունիս երկուսին գործի սկսեցինք այստեղ: Երեք տարի առաջ պ. Վրույր կարծիք հայտնած էր պալատեն դեպի հարավ արևելք գտնվող մեծ բլուրի մասին թե թերևս Գագիկի Ձվարթնոց եկեղեցիի նմանությամբ շինած եկեղեցին այդ ավերակին տակն ըլլա, որովհետև անոր վրա կնշմարվին Ձվարթնոցի մեծ սյուններու խոյակներուն նմանող խոյակներ: Պրոֆեսոր Մառն ալ հետաքրքրվեցավ ատով, և այս տարի ուղեց այդ տեղն ալ բանալ և 60—70 գործավորով սկսեց աշխատել: Պ. Վրույրին կարծիքը իրականության փոխվեցավ: Ծիշտ նույն ձևով նույն մանրամասնություններով սկսեց դուրս գալ հսկա եկեղեցին, որ ավելի մեծ է քան Մայր եկեղեցին: Ենթե դրան զարդարված է եղել շուրջանակի զույգ սյուններով և վրաները գեղեցիկ քանդակազարդ կամարներով, ու այս կամարներուն մեջ պատուհաններ, կամարներն վեր դարձյալ կը որ պատուհաններ՝ մանվածո ամենանորոգ քանդակներով շրջանակված: Մեծ սյուններու խոյակները նման են Ձվարթնոցի խոյակներուն: Բացվեցան հարավային և արևմտյան դռները,

սակայն, աչք պետք է տեսնելու արևմտյան դուռը, մարդ կը վարի կմնա, և չի կարող արտասուքը զսպել այդ հիանալի և կախարդիչ կերտվածքին առջև, այնպես գեղեցիկ և նուրբ, միանգամայն այնպիսի վայելուչ պատշաճությամբ քանդակված է դռան ճակատը՝ որ կարծես մարդկային ձեռք չէ դպեր, և բնությունն է որ ստեղծեր է: Երևակայեցեք, որ ես գրեթե անհնար կը տեսնեմ նույնությամբ ընդօրինակել, եթե չափերս բնական մեծությամբ չբռնեմ: այնքան մանր մունր հյուսվածքներ և զարդախաչեր կան քանդակված՝ քարերուն վրա: Պրոֆեսոր Մառ երբ առաջին անգամ տեսավ չկարողացավ յուր գայրութը զսպել, և ցավելով ըսավ որ. «եթե այս տեսակ թանկագին բեկորներ ունենալիս, ապակիի մեջ կառնեին և կպահեսին. հայտնի է, որ հայերը, ինչպես ասոր նման ուրիշ շատ բաներ, նույնպես այս թանկագին գանձն ալ պիտի փշացնեն»: Այդպես ալ պիտի ըլլա. ինչ կարելի է ընել, և ով պիտի ընի: Կրկնայան ուժ պետք է այդ դռան ահագին քարերը փոխադրելու համար: Մնաց որ, ահագին ծախքի ալ դուռ է: Դռան վերնասյամի քարը միակտուր հրակա մե, ամբողջ բռնված՝ զանազան քանդակներով: նմանապես այսպես հսկա քարերով են կողքերը, վերը դրված մասերը, նույնպես և պատերուն քարերը:

«Առաքել», 1905 թ., սեպտեմբեր 9. № 117

1907 թիվ

Անցյալ տարվա պեղումներից հետո մինչև հիմա նորություններ չկային հաղորդելիք հիմա ալ նույնն է գրեթե, — մեծ դահլիճը, բաղնիքը և մտից արևմտյան պլանվոր դուռը, միայն թե ավելի մանրամասն պարզ-

Նկ. 251. Անիի պեղածո բնակելի շենքերը Յապրուզներ

վեցան: Դահլիճին երկայնությունը մոտ 20 մետր է, բացի անկյուններեն, երկայնության կողմերուն վրա 4-ական շքեղ որմասյուններով, որոնց վրային կամարներ ձգված են զանազան կողմեր: Բաղնիքին մեկ մասն էլ դուրս եկած բոլորովին անշատ և անկախ մյուսեն, առանձին դռնով և առանձին նախազավթով, որ ենթադրել կուտա, թե մեկը արանց և մյուսը կանանց հատուկ էր, ըստ հարեմական դրուժյան, թեև մեկ վառարանով տաքացեր են երկուսն ալ:

Պալատի արևմտյան մտից դուռը մոտ 3 մ. լայնություն ունի, մնացեր է բարավորներու ստորին մասը միայն քանդակված հայոց մեջ ամենահին՝ գրեթե 5-րդ դարու քանդակներով:

Սկսված է պեղում կարուց դռան առջև, մեկ երկու շաբաթեն բոլորովին կբացվի այդ դուռը, որը ծածկված էր փլատակներու տակ. այդ տեղեն կսպասվի նորություններ:

Երկու օր է վեր նամակս գրված էր. բերող ըլլալուն պատճառով մնաց, ուստի այս երկու օրվան մեջ պարզվող նորություններն իմացնեմ: Պալատի հյուսիս արևելյան կողմը բացվեցավ մի ուրիշ մեծ դահլիճ սյունազարդ բաղնիք ձևով, հանդիպակաց արևմտյան կողմինն քիչ փոքր: Հյուսիսային անկյունը երևաց մի ուրիշ սրահ, բոլորովին համալսարան նույնպես արևմտյան կողմինին: Արվեստագործական առարկաներ չերևցան, եղածներն ալ հատուկտոր, սակայն այդ փշրված վիճակին մեջ ուշադրություն հրավիրող շատ գեղեցիկ նմուշներ կան. գտնվեցան մի արծաթյա մատանի, որուն աղը թափանցիկ ճեղքակ քար մ' է, բավական խոշոր և վրան գրված է երկու տող խիստ մաքուր արաբերեն, բայց կարծեմ անընթեռնելի մնաց առայժմ: Այսօր սկսեցին արտաքին կողմերն ալ մաքրել, ուր կհուսացվի թափած ըլլալ ճարտարապետական զարդաքանդակներ և արձանագրություններ. ըլլալուն անպատճառ կզբնմ: «Ախուրյան», 1907 թ., № 44.

Երկու շաբաթեն կարելի է լիովին բացվի պալատին ներսի կողմերն իր բոլոր բաժանմունքներով, քանի մը սենյակներ միայն մնացած են մաքրելու: Այժմ պալատը ոչ միայն պարզ է իր վիթխարի հաստակազծով, այլև մեղեք դուրս եկած բոլոր առարկաներով, որոնք պարզ կապացուցանեն, թե այնտեղ մի ժամանակ ապրեր են սովորական շատ մեծ և ճաշակավոր մարդիկ: Ամեն մի կտոր, որ շափ որ փշացած և այլանդակված լինեն, դարձյալ իրենց վրա կկրեն գեղեցկության և շքեղության կնիքը: Խեցեղեններու բազմաթիվ բեկորներ, ամենը զանազան տեսակի, հիանալի կերպով գունավորված, զարդարված և երբեմն մաքուր ոսկեգոծված, որոնց նմանը հազիվ պատահել էին ուրիշ տեղեր:

Ճարտարապետական բեկորներու մեջ շատ ուշագրավ են գաճե ձուլված բարձրաքանդակ զարդերը, որոնցմով պալատի կանգուն ժամանակ ծածկված են հեղեր սրահներու պատերն ու առաստաղները: Այս դարանկարներն մեկ մասը 5—6 մ. լայնությամբ քանդակազարդ ժապավեններ են, որոնք հյուսված են եղել արաբական ձևերով, որոնց զանազան ուղղությանց վրա ճյուղավորվելն գոյացած քառակուսի, եռանկյուն կամ

տարանկյուն մասերուն վրա քանդակված են նույնպես բարձրաքանդակ և սիրուն գծերով կենդանիներու և թռչուններու պատկերներ: Գաճե զարդարանքներուն մեկ մասին ֆունը կապույտ գույնով ներկված է, թերևս ամենուն ալ վրա կային գույներ, բայց փշացած են այժմ:

Սենյակներուն ոմանց ալ առաստաղները զարդարված են եղեր գեղանկար որոնմաններով: Սրահի մը մեջ են բացի փոքր կտորների գտնվեցան մեկ արշինի շափ երկայնությամբ տախտակ մը, որուն վրա գրեթե ամբողջ պահված են զարդաքանդակներու գույները, հակառակ տախտակին բոլորովին փտած ըլլալուն՝ նկարը կենդանիացնե բացի ոլորուն տերևների զանազան ծաղիկներ:

Գտնվեցավ մի մատանի՝ առանց քարի, ակին վրա փորագրված է թռչուն մը: Գծվար է ամբողջովին նկարագրել վերջին երկու շաբթվան պեղումներու արդյունավորությունը, այնպես որ հիմա արդեն թանգարանի մեջ տեղ չէ մնացած առարկաները դասավորելու, եթե այսպես շարունակվեն պեղումները և հետազոտությունները, գալ տարի անհրաժեշտ պետք է մի նոր թանգարան ունենալ, թեև հարգելի պրոֆեսոր Մառ այժմյան թանգարանին շուրջը մաքրել կուտա, շատ մը դուրսը մնացած ճարտարապետական զարդաքանդակներ և խաչարձաններ դուրսը գետեղելու համար, բայց սա բավական չէ: «Ախուրյան», 1907 թ., № 45.

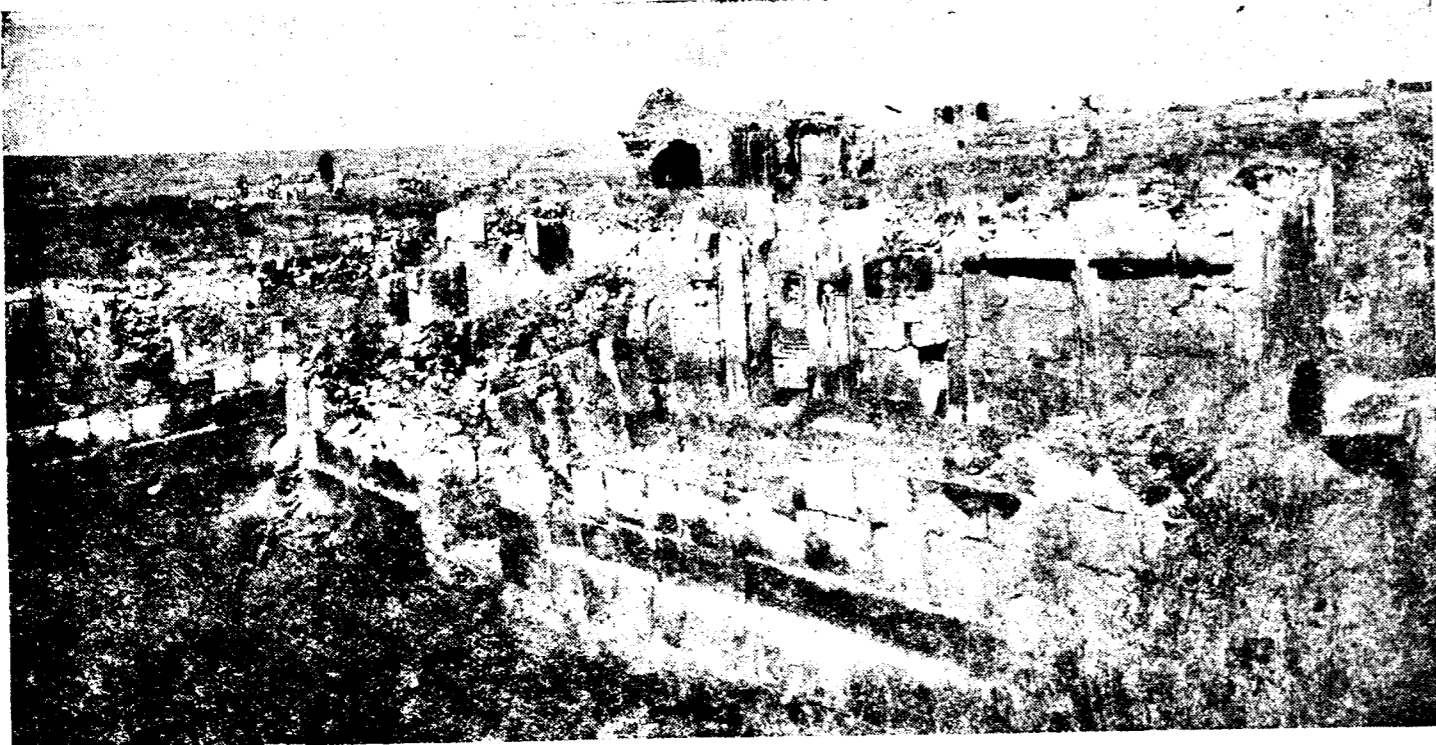
Թիֆլիսի Ազգագրական ընկերությունը մտադրված է շինել Անիի կամուրջը, հյուրատունը և մի թանգարան, ուստի այս գործերուն ուսումնասիրության համար երկու շաբաթ առաջ եկավ պ. Ծ. Լալայանը և դիմեց իմ խորհուրդներու ալ, հայտարարելով, որ ունի հինգ հազար ռուբլի պատրաստի դրամ և կուզեն ծախսել Անիի բարեզարդության և հնությունց պահպանությանց համար:

Ես խորհուրդ չտվի այժմեն ծախսել հազարներ կամուրջի մը համար, որը ոչ մի ակնկալված նյութական և բարոյական օգուտներ չպիտի տա, նույնպես և թանգարան և հյուրատուն միաժամանակ շինելու համար՝ տասնյակ հազարներու պետք կա. 5000 ռուբլու ողորմելի գումարով (թեև հետևյալ օրը իմացանք, որ ոչ թե 5000 ռուբլի այլ 500 է եղել), այդ բոլոր բաները իրագործել անհնար էր: Հետևաբար ես առաջարկեցի, որ Ազգ. ընկերությունը փոխանակ ահագին գումարներ ծախսելու, ծրագիրներ հղատալով կես ճամփուն մնալու, լավ կըլլա, որ օգտվին Հոռոմոս վանքին ընդարձակ սրահներեն և այնտեղի վաղուց քանդակված մի կամուրջեն, նույնպես նաև առայժմ այնտեղ գտնվող 10—15 սենյակներն: Նախ որ այդ կամուրջը ամենեն շատ 1500 ռուբլիով վերականգնելով, ճանապարհը կըլուրանա այցելուներու համար, երկրորդ՝ այնտեղի յոթը զանազան դարերու ճարտարապետական և գեղարվեստական շքեղ նմուշները կպահպանվին և կնորոգվին նույն սրահները, թանգարանի վերածելով թեթև ծախքերով, երրորդ՝ այցելուները լիովին կօգտվին այն տեղի բնություններեն առայժմ, մինչև մի մեծ և ընդարձակ հյուրատուն շինվիլը:

Այս առաջարկս խիստ հարմար և գործնական

դրամ պ. և. Լալայանը և խնդրեց ինձման անձամբ ընկերակցել իրեն դեպի Հոտոմոսի մասըրը տեղում վրա իմ ցուցումները տալու համար: Ես սիրով ընդունեցի, որովհետև ինձի մեծ ուրախություն պատճառեց որ տա-

րիներն ի վեր երազած խորհուրդներս իրականության կմտնեցան: այն էլ պահել Հոտոմոսի վանքի գիտական և պատմական անձնան հարստությունները: Հետևյալ առավոտը կանոխ կտորով մեկնեցինք

Նկ. 258 Անիի փլուծ միտարի մաս Մառի պեղած եկեղեցի

դեպի Հոտոմոսի վանքը, այնտեղ ցույց տվի ամեն բան, որով ավելի ուրախություն զգաց պ. Լալայանը և մտադրվեցավ ամեն շանք ի գործ դնել այն ծրագրին հաջողության: Ողջավանքի գյուղացիք լսելով կամուրջի շինության լուրը, իրենք ալ ինքնակամ խոստացան հարյուր մշակ և քսան սալ ձրի տալ օժանդակելու համար այս օգտակար գործին: Երբ վերագրվածք Անի, պ. Լալայանց դիմեց պրոֆ. Մառին և հայտնեց այս խորհուրդները, անոր ալ կարծիքն իմանալու համար. նա ևս համակրեցավ լիովին և խոստացավ նույն իսկ բարոյապես օգնել կրցածին շափ:

Լալայանց մեծամեծ հույսերով և շափազանց ոգեվորված մեկնեցավ այս տեղեն, հավատալով որ ի մոտո սկսեցի շինությանց ալ ձեռնարկել:

«Ախուրյան», 1907 թ. № 46.

18-ին հուլիսի

Անցյալ շաբթու գրեցի, որ սրահի մի մեջեն գտնվեցան գեղանկար գարդարված տախտակի կտորներ: Նույն սրահին մեջ, որը կգտնվի պալատին հարավ-արևմտյան և միջնաբերդի գագաթի կիսակախուցան հնագույն եկեղեցիի ուղիղ արևմտյան կողմը, սալատակին տակ նշմարվեցավ, դեռ երկու շաբաթ առաջ, աղյուսով կամարակապված ստորերկրյա շինության մը հետքերը: Հակառակ Անիի մեջ աղյուսի տարօրինակ և հետաքրքրական երևույթին, պ. Մառ շտապեց անմիջապես բանալու այդ մասը՝ նախքան անոր վրան և շուրջը խուզարկու պեղումներ կատարելը, և հիշալի նույն կա-

մարի և վրայի սալատակի մեջտեղը պահված էին գրեթե նույնչափ հետաքրքրական բաներ, որոնք կարող էին փշանալ բրիչի անզղուղ հարվածներու տակ: Կամարեն հազիվ կես մետր բարձրության վրա հայտնվեցան ջրաբաշխ խողովակներու ճյուղավորումներ ոմանք երկաթե, ոմանք մաքուր կավե պատրաստված, իրարմի տարբեր տրամագծերով: Այս փողովակները հատուկ էին պալատի զանազան մասերուն վրա գտնվող աղբյուրներուն ջուր մատակարարելու, որովհետև մեկ սուկե սանտիմեն, մինչև երեք սանտիմ տրամագիծ ունին անցքերը: Եստ ավելի մեծ խողովակներ երեցան ուրիշ տեղեր, մասնավորապես բաղնիքին մոտերը. բայց դեռ հայտնի չէ թե ինչ կապ ունին այս տեղի հետ, որովհետև այլևս կասկած չմնաց որ այս աղյուսաշեն ստորերկրյա կամարակապը ամրոցի ջրամբարն էր: Պեղումները շարունակվելով մեկ մասին վրա մինչև հատակը տեսնվեցավ, որ պատերը և հատակն ալ շինված էին աղյուսով և խնամքով ծեփված կրով, ավազով հատակն ալ միասին: Աղյուսներուն խողոր քառակուսի տափակ ձևը և շարվածքը խիստ հնության կատարյալ դրոշմը կկրեն, գուցե Կամարականներու ժամանակեն է մնացած: Դեռ կշարունակվի ջրամբարի պեղումը, երբ վերջանա կարելի է որ գտնվի նաև այն ճանապարհը, ուրկեց կուգար ջուրն այնտեղ լեցվելու համար: Առայժմ մի տարօրինակ երևույթ կա ջրամբարին մեջ, մեկ մասին վրա հատակեն մեկ մետր դեպի վեր, բոլորակ հորի նմանող տակեն աղյուսով և վրայեն քարով հյուսված բարձրություն մը ցցված է, ոչինչ ենթադրել չէ կարելի մինչև լավ մը մաքրվելու:

Արտաքուստ շրջապատի վրա դեռ լուրջ պեղումներ չեն սկսված, հազիվ թե կարելի ըլլա երկու շաբաթ հետո լեռնակուտակ թափված քարերն ու բեկորները մաքրել. խումբ մը գործավորներ զբաղված են միայն քարերը և բեկորները տեղափոխելու: Այս քարակույտերուն մեջ սկսեր են գտնվել հետզհետե անվազն 15 սմ. մեծությամբ խոշոր տառերով հունարեն արձանագրության մը բեկորները, որոնք ըստ երևույթին շարված են եղեր շինության դրսի ճակատին, ամբողջ երկայնության վրա թե՛ արևելյան և թե՛ հյուսիսային կողմեն: Արձանագրության դեռ հազիվ սկզբի մասերն են ձեռք անցած, որոնց մեջ կարգաց հարգելի պրոֆեսորն ինքնակալ. հաղթակալ. և այլն և այլն, անկապ բառերը և մի տառը, որմե կհետևեն թե պետք է լինի Կոստանդին Մոնոմախոսի ներկայացուցիչներու կողմանե գրված, Անիի գրավելին հետո: Արդեն շինությունով և քարերի տեսակներով շատ տարբեր է այն պատը, որուն վրային թափեր է այս արձանագրությունը, հետնագույն հավելված մը կկազմե իսկական պալատի շինության կցված. անկասկած Բագրատունի թագավորաց անկումեն հետո հույն կառավարիչներ այս գեղատեսիլ բարձրության վրա հաստատեցին իրենց բնակությունը և նորոպեցին հավելվածներով իրենց ճաշակին համաձայն:

Պրոֆեսոր Մառ մտադիր է առաջիկա շաբթուն մեջ, մի օր զբաղվել Անի գյուղին մեջ գտնվող հեթանոսական դերձաններու պեղումներով, որոնց մեկ մասը արդեն բավականին հարուստ նյութ ընծայեց Անիի թանգարանին:

«Ախուրյան», 1907 թ., հուլիս 19. № 47

24-ին հուլիսի

Ամրոցի ջրամբարի պեղումները շարունակվելով անցյալ շաբթու, ամբողջ ծավալը հասեր էր 3 մետր լայնության, 7 մետր երկարության և 5 մետր խորության. թեև տարօրինակ էին անոր փոքր ծավալը և հարավային պատին վրա երկցող սրածայր կամարակապ երկու դռնակները, որոնք մինչև իսկ կասկածելի կդարձնեին ջրամբար իսկ լինելն, բայց հետո այդ կասկածը լիովին փարատեցավ, երբ պեղման շարունակությամբ պարզվեցավ, որ հարավային պատը պարզ միջնորմ մ'էր ջրամբարի ամբողջության մեջ: Երևույթունը շարունակված էր դեպի հարավ և կար բաժանում մը ևս նույնանման ծավալով, նույնպես աղյուսաշեն, կամարակապ, առկեց անդին դեռ երրորդ մը կա թե ոչ, առայժմ հայտնի չէ, միայն թե այժմ պարզ է, որ շինության հաստությունը և տեղանությունը ի նկա-

Նկ. 259 Ավերակ եկեղեցու պեղումներ Անիում

տի ունենալով բաժանված էր փոքր մասերու, և առանձին կամարակապված, իսկ դռները անհրաժեշտ պահանջ էին մաքրելու ժամանակ մեկեն մյուսը անցնելու համար. ջրամբարի բուն մուտքը կգտնվի բարձր,

կամարի կորուսության տակ. գալով մեջը շինված հորին, շատ հետնագույն ժամանակի անխնամ հավելված մ'է, նույն բանը կրկնված է հարավային բաժանման արևելյան կողմը ջրամբարի պատին դրսի երեսին

կցված, որ կհաղորդակցի նեղ խողովականման անցքում մը անդր հետ: Հետ երևույթին այս հորերը շինված էին այն ժամանակ, երբ ամրոցին մեջ կրեակեին հասարակ դասի մարդիկ. որ թեև ջուրը դրանք գալով կլցվեր ջրամբարին մեջ. սակայն արդեն ավրված ու փչացած էին ջրաբաշխ խողովակները, ուստի դուրսով և խնայողական միջոցներով այդ ջուրն օգտվելու համար, հավանական էր որ շինեցին կողբերուն վրա նույն հորերը և հողորդակցության մեջ դնելով ջրամբարի հետ բարձրին, ջուրը կբաշխեր հորերուն բերանին, այս կերպով նաև միանգամայն ազատ կամար ջրամբարին ջուրը պատահական ապականություններն:

Ինչպես կերևի հարգելի պրոֆեսորը ժամանակին և գլխավորաբար նյութականի սղություն պատճառով գեթ այս տարի չսխտի կրնա հետախուզել այս մասն իր բոլոր մանրամասնություններով, թեև բատինքյան խիստ կարևոր է գիտենալ թե ինչ ճամփաներով կմտներ ջուրը ամրոցին մեջ և ինչ կերպով կբաժանվեր զանազան կողմեր, քանի աղբյուրներ կգտնվեին ամրոցի մեջ և որ կետերու վրա: Անցյալ շաբթվան պեղումներու մեջ աչքի ընկնող երևույթներն մեկն ալ ամրոցին արևմտյան դռան բացուցան է, որ կգտնվի Մաղկոցաձորին բոլորովին կից: Այս դուրը երկու երեք տարի առաջ նկատված էր արդեն, բայց հարգելի պրոֆեսորը հարմար առիթի կապակեր բանալու համար: Այս մասն ալ սպասված են ավելի արդյունք տված, ո՛չ միայն բարավորներուն խարխսները, ինչպես կկարծվեր, այլև բարավորներն իսկ կխոսով շափ կանգուն են տեղին վրա. բարավորներուն վրա քանդակված են լայն ժայռակներ տեղ տեղ ոլորվելով և անցնելով մեկզմեկու մեջ՝ կրկին շարունակված են դեպի վեր, կամարը կամ վերնասյամը ընկած է թեև, բայց գտնվեցան քարերու մեջն բարձրաքանդակ առյուծ մը բավական խոշոր և արաբերեն արձանագրություններ, որոնք գեթ տեղված են եղել դրան վերևը: Առյուծը թեև մաքուր պահված է, բայց համեմատելով ավագ դռան առյուծին, սա անձաշակ շինված է. արաբերեն արձանագրությունը որ երկու քարի վրա է առայժմ, մեկը բոլորովին փշացած է գրեթե, հազիվ տեղ տեղ նշմարելի են տառերը, մյուս կտորը լավ պահված է և շատ նման Եպուսայիդի Մզկիթի վրա թողած արձանագրության տառերու սճին: Պրոֆեսորը դեռ ժամանակ չունեցավ կարդալու, հետևաբար առայժմ անհայտ է թե ինչ ժամանակի կպատկանի և ով է գրողը:

Վերջին կիրակի օրվան Անի գյուղի մեջ կատարված հեթանոսական գերեզմաններու պեղումները բացի շահեկանությունն, ուներ խիստ հետաքրքրական երևույթ, այստեղ պրոֆեսորի աշխատակից-ուսանողներն ալ բաճ ու բրիչ ձեռքերնին, ցրված ընդարձակ կաշիքու մեջ, իրենց հատուկ մշակների խմբով եռանդուն կերպով կաշխատեն կասկածելի տեղերը փորելով, իսկ ինքը հակառակ սաստիկ փշոլ քամիին և խեղճ փոշին շարունակ մեկին մյուս կվազեր ղեկավարելու համար, որ մի գուցե անգուշ հարվածներ տան իրենց անփորձությունով: Դժբախտաբար հակառակ ամբողջ օրվան եռանդուն աշխատության պատահեցան շորս գերեզման միայն, որոնք նախապես պրպտված ու թալանված չլու-

լային: Բայց դարձյալ մխիթարական էր, որ բոլորովին ապարդյուն չանցավ:

Չորս գերեզմաններն երկուքը մեծ էին և երկուքը փոքր. մեծերը՝ որոնք ուղղված էին արևելքին արևմուտք, մոտավորապես ունեին մեկ մետրեն քիչ ավելի երկայնություն և վաթսուն սմ. լայնություն, որոնց առաջինին մեջին դուրս եկավ բացի տասնևհինգ ավելի աճյունով և այրած ոսկրներով լեցուն զանազան մեծություն և ձևերով կավե ամաններ, նաև 50 սմ. երկայնությամբ երկաթե սուր մը բոլորովին ժանգոտած ու փտած, բայց կոթին վրա տակավին նշմարելի էին փայտե ելախակալին մնացորդները: Երկրորդին մեջն նույնպես դուրս եկան կավե ամաններ. աճյունով լեցված, թվով պակաս քան նախորդը, և մի երկաթի կտոր, որը դանակի նմանություն ուներ. փոքր գերեզմանները ուղղված էին հյուսիսեն հարավ, կպարտճակեին մի քանի հատ միայն հողի ամաններ:

Պրոֆեսորը գտնված իրեղենները նույն օրը թանգարան փոխադրելին հետո, հետևյալ օրը գերեզմաններն մեկուն քարերն ալ փոխադրել տվավ և թանգարանին մեջ հարմար տեղի մը վրա նույն գերեզմանը վերակազմելով, մեջն գտնվածներն ալ դասավորեց ճիշտ այնպես ինչպես որ եղեր էր իր բուն տեղին վրա, որպեսզի այցելուներուն ճշգրիտ գաղափարը ներկայացնեն հեթանոսական գերեզմանները:

«Ախուրյան», 1907 թ., հուլիս 24, № 49.

1908 թիվ

Ճակատագրապես մշտնջենական տխուր ամայության դատապարտված Անին, նախընթաց 3—4 տարիներու նման, այս տարի ալ կրկին գործույթ ու կենդանի շրջանի մը մեջ մտավ. ըստ ամենայնի շեն քաղաքի մը տպավորություն կը թողու մեր փոքրիկ գաղթականության վրա. թեև ֆիզիկական զրկանքներ խիստ շատ կան, սակայն կազմված գիտնական և մասնագիտական ընկերային շրջանի եռանդուն գործունեությունը և օր ըստ օրն ակնախտիչ նորություններու հայտնաբերությունները մոռացնելով ամեն զրկանք՝ անխառն բերկրությամբ կհամակեն մեր փոքրիկ հասարակությունը:

Հունիսի 3-ին ձեռնարկվեցավ պեղման նախնական գործողությունց 40—50 մշակներով, հետևյալ շաբթուն անոնց թիվը արդեն հարյուրի մոտ էր: Երկու երեք տարիներ ի վեր բնության աղետներն տառապող հուսահատ գյուղացի մշակները, ուրախ զվարթ աղաղակներով բաճ ու բրիչը շալակած կվազեն իրենց նախընթաց տարիներու սիրելի ու հարգելի պրոֆեսորի գործին. այն պրոֆեսորի, որ առատորեն պիտի տար իրենց սփոփանք ու մխիթարություն. ինչ որ չէին ստացած անձրևի կաթիլներն, պիտի ստանային քրտինքի կաթիլներով: Բարեսիրտ ու վեհանձն պրոֆեսորի ներկայությունն ու գեղարված, մշակներու ցրված խումբերը երկու երեք շաբթվան մեջ պատառ պատառ ըրին միջնաբերդ կոչված բլրին ընդարձակածավալ լանջերը, առանց խնայելու անոր ծաղկալից ու կանաչազարդ պատմուճանին, որը գարունը ծածկել էր դարավոր ցավերու ու

տառապանքներու աղեկեղ հիշատակաց ցավագին տպավորությունները մեղմելու համար: Ուրիշ բան կփրկուրին այնտեղ ավելի գեղեցիկ, ավելի վեսմ բան ծաղիկն ու մարգարիտներ, ամեն բրիչ հարվածի սրտատրոփ կհետևեին մշակներ և անոնց դիտուն վերև սաստիկ քամիին ու փոշին դեմ անվեհեր կուրծք տվող բարեխիղճ գիտնականը: Արդյաք ինչ նոր բան դուրս պիտի գար, որ մշակը ձոնելով իր պրոֆեսորին իրական հաճույք պատճառեր անոր, և փոխարեն ստանար զվարթ ու գոհունակ դեմքով տրված նվերը, թեև ամեն մշակի չէ միճակված գյուտեր ըրած ըլլալու հպարտ բավականությունը, սակայն իրենց պրոֆեսորը շաբաթ երկու անգամ հավասարապես կվարձատրե, բացի նորություններ ներկայացնողներն, նաև բարեխիղճ աշխատողները բացառիկ նվերներով:

Այս տարի ալ անսպասելի կերպով արդյունավետ եղան մեծահարթ գիտնական պ. Մառի պեղումները, և վերին աստիճանի շահեկան ու հետաքրքրական նորություններով լեցուցին մեր փոքրիկ թանգարանը:

Ամեն բան գրել, ամեն բան նկարագրել գրեթե անհնար է, սրտանց հետաքրքրվողներու համար, անձամբ տեսնել և իրենց սեփական աչքերով վայելելի զատ, ոչինչ հնար չկա: Ես հազիվ կարող եմ աղոտ կերպով նկարագրել քանի մը գլխավոր առարկաներ, որոնք ըստ ինքյան նշանավոր գյուտեր կարող են համարվել:

Միջնաբերդի պալատի արևմտյան մուտքի դռան առջև փորվելով, մոտ 4 մետր խորության վրա գտնվեցավ պալատի նախկին հիմքը, որ ամենայն հավանականությամբ կամսարականներու հիմնարկածն էր, այս հիմքը, որ որձաքարի հսկա կտորներով շինված է, կվերաբերի մի միայն պալատի հյուսիսային բաժնին, որով կարելի է ենթադրել թե, կամսարականներն հետո, Բագրատունիք ավելցուցեց են, այժմյան պասսաժին հարավային կողմը երեցած ընդարձակ մասը: Այստեղի պեղման միջոցին գտնվեցավ բյուզանդական գոգավոր ոսկե դրամ մը հնագույն տիպի:

Ամրոցի հյուսիս արևմտյան դռան պեղումը վերըստին շարունակվեցավ անցյալ տարվան ընդհատված տեղին, այստեղ ոչ միայն գտնվեցավ հին կամսարականաց ժամանակի դրամ մնացորդները, այլև անոր ժամանակակից խոշոր որձաքարերով հյուսված ամրոցի պարսպի շաբթը, որ երկնցած է մինչև պալատի արևմտյան ճակատը. որուն կցված կերկին այժմ քառակուսի բուրգեր՝ բոլորովին տարբեր շինվածանյութերով և շինվածքի կերպով, որոնք կզանազանվին մինչև այժմ տեսնվածներն: Այս բուրգերու շինությունց կերպը կհիշեցնեն Աղջկաբերդի հսկա ժայռը, Ախուրյանի կողմեն շրջապատող պարիսպները, որոնց մնացորդները դեռ այժմ կան իբրև վկա Անիի մեջ տասնևհինգ դար առաջ գոյություն ունեցող քաղաքակրթության:

Պալատի ուղիչ հյուսիսային կողմը միջնաբերդի լանջի միջին բարձրության վրա գտնվեց մի հնագույն շիրիմ, որուն խաչի պատվանդանը շուրջանակի արձանագրված է. թեև թվականը մաշված, բայց թե հիշված անունները և թե փորագրված ոճը կցուցանեն, որ այդ շիրիմը կանգնված է 11-րդ դարին ոչ ուր: Շիրիմը կվերաբերի Ապուղամարի որդի վաղամեծիկ Գայլի և նրա կողակից Մենիկի: Պ. Մառ զամյամբ կգրվատե այս

արձանագրության լեզվի գեղարվեստականությունը: Այս գերեզմանին կից կա մի մատուռի ավերակ և:

Անցյալ տարի պալատի հյուսիս արևելյան կողմը բացվեցավ ընդարձակ սրահ մը, որուն պատերը ու առաստաղները զարդարված էին գաճե ձուլված արաբիկ զարդարանքներով, որոնցմե մնացած բեկորները թանգարանի գլխավոր զարդերն են մեկն եղան: Այս տարի նույն սրահին անմիջապես կից ճակատը դեպի արևելք իջնող սյունազարդ դահլիճի պեղման շարունակությամբ մեր թանգարանը օժտվեցավ ոչ միայն գերազանցորեն գեղարվեստական իրերու ճոխ բազմազանությամբ, այլև մեր առջև պարզվեցան նույն պալատին մեջ ապրողներու արտակարգ հարստության, շուայության և փափկաձաշակ վայելչասիրության անվիճելի փաստեր:

Այստեղ միայն գաճը չէ որ դահլիճը գեղազարդող արվեստագետին տաղանդն ու ճարտարությունը արտացոլեցնելու միջոց եղած է, այլև գրչի ու դանակի առջև հաճախ ըմբոստանալու տրամադիր վայրի կաղնիներ ու մայրի փայտերն ալ հնազանդվելով գեղարվեստի քմահաճույթներուն, այնպիսի զգլխիչ վայելչությամբ հագվել են, որոնց արտադրողին առջև այսօրվան մեր քաղաքակրթյալ Եվրոպայի արվեստագետներն ալ, հարգանքով խոնարհվելու կստիպվին: Մարդ կվարանի պահ մը և պատրանք կկարծե յուր տեսածները, միթե կարելի էր, որ տասը դար առաջ անընդհատ գազանաբարո բարբարոսներու սրածուխյան և թալաններու ենթարկված Շիրակի դժբախտ փոքրիկ ժողովուրդը, այսպիսի հրաշալիքներ ստեղծելու շափ զարգանալու վրա կարենար մտածել: Բայց փաստերն անհերքելի են, կատարյալ հերոս ժողովուրդի մը թողած հիշատակներուն առջև կգտնվինք: Ժողովուրդ մը, որ ոչ միայն արյան զնով արտաքին բազմատեսակ թշնամիներու դեմ իր գոյությունը պահպանելու շանալեն զատ, ներքին խաղաղության և տգիտության դեմ ալ դյուցազնաբար կռվել, և դյուցազնաբար ալ մեռեր է իր ուժերին գերիվեր անհավասար կռվի մեջ: Այս տխուր իրողությանց առջև, անկարելի է ակամա շտառով, թե արդյոք մենք այս անգուղակական ժողովուրդի հարազատ սերունդներն ենք, և միթե մենք անոնց գործերով պարծենալու իրավունք ունինք առանց մերն ալ անոնց քով դնելու:

Խոսքերը բավական չեն այդ բարոյապես հսկա ժողովուրդի արտադրությունները ներբողելու համար: Մտնենք պահ մը թանգարան և մանրազնին աչքով դիտենք այն առարկաները, որոնք դուրս եկած են մի միայն սյունազարդ դահլիճի փլատակներուն տակեն, այլա՞ծ, փտած, ժանգոտած և բոլորովին փչանալու մոտեցած միճակի մը մեջ:

Ապակե դարաններուն մեկուն մեջ, խնամքով դասավորված են այն բազմաթիվ ծեփի կտորները, որոնց վրա վառ գույներով նկարված են ծառեր, ծաղիկներ, թռչուններ և ճարտար գծերով մարդկանց պատկերներ: Անոնց մեջ կա 5—6 սմ. մեծությամբ մարդու մը դեմք, թեև հազիվ գծերն են մնացած, բայց այնպիսի արտահայտիչ, որուն տիրական գոռոզ նայվածքի առջև մարդ աչքերը ակամա կիռնարհեցնեն: Ուրիշ կտորի մը վրա կտեսնվի մարդու մը բազուկը, որուն վրա կա իշխանական բազկակապ, ուստի կարելի է հետևեցնել, թե այդ

պատերու վրա նկարված դեմքերը կպատկանեն թափափորներուն և իշխանազուններուն:

Պատերեն վեր առաստաղները, ճակատները և սյուները կպսոթ կաշայտ կամարները զարդարված են եղբոր բազմապիսի նյութերով: Գաճե ձուլված գորդաքանդակներն իրենց կարևոր տեղն ունեցեց են այս դահլիճի մեջ ալ. բազմաթիվ մեծ ու փոքր վարդաձևներ, ոմանք ուռուցիկ և ոմանք գոգավոր թերթերով, դասավորված են եղբոր երկրաչափական մանվածոներն գոյացած զանազան ձևի մեծ ու փոքր խորշերու մեջ և փայտյա հատակի վրա երկաթի գամով գամված:

Բացի հինգն մինչև ութ տերևանի վարդաձևերն կան բովանդակ թանդակազարդ կիսագունդեր, որոնք ուռուցիկ կերպով կկախվին առաստաղի մակերևույթեն վար, և ինչ որ ուշագրավ է, ասոնց մեծ մասը, թերևս ամենն ալ մաքուր ոսկով պատված են եղել, հակառակ երկար դարեր խոնավ հողին տակ մնալուն, դեռ շատ մը կտորներու վրա կփախվան թանձր ոսկեզօծման զորեղ հետքերը: Որպեսզի պատկերը կատարյալ ըլլա, երևակայեցեք, ասոնց հետ վառնված նույնպէս ձուլված տերևազարդ մանվածոներ, անասնոց, վայրի գազաններու և թռչուններու պատկերներ, այն ատեն կարելի է ըմբռնել, թե ի՞նչ արտակարգ շքեղութուն կտիրեր այս դահլիճին մեջ:

Մտնանք պահ մը ուրիշ ապակե դարանի մեջ դրված ամբողջ անկերպարան զանգվածի մը, որուն վրա տեղ տեղ անաղարտ մնացած զարդաքանդակներու վիճակներն ու շքեղութունը պարզապէս կապշեցնեն. սա ոչ քար է և ոչ ալ գաճ. հասարակ կաշնի փայտի կտոր, որ սահմանված էր դահլիճի քարն սյուները միացնելու: Որչափ որ ամբացած են կամարի կիսաբլորակ զանազան գծերը, սակայն յուրաքանչյուր կամարամեջի իռանկյունի մասերուն մեջ մեզ ծանոթ 13-րդ դարու ոճով վորագրված ոստերու շնորհալի ուրորումներուն խառնված թռչուններու և կենդանիներու հետքերը դեռ պարզ կերևան: Այսօր մենք բարեբախտութիւնով տնինք այդ կամարամեջերուն գոնե մեկ հատը մասամբ անաղարտ տեսնել այնպիսի ճարտարութեամբ և նրբութեամբ փորագրված, որպիսին դեռ ոչ մի տեղ չենք տեսած: Ոստերին հրապուրիչ ձևովները, տերևներուն ու ծաղիկներուն արտաքո վարդի փափկութեամբ, տեսողները միանգամայն կզարդարին հիանալի հին Հռոմին ու Բյուզանդիոնին, Արաբիային ու Սպանիային վրա: Մի ուրիշ գերան, որուն երկարութունը հինգ մետրն ավելի է, ամբողջ նկարազարդված է երկրաչափական զարդերով ու տեղ տեղ ոսկեզօծված գծերով, անշուշտ այս ալ մեկ մասը կկազմեր շքեղ առաստաղին: Դահլիճին վրա ծածկված է եղբոր հաստ գերաններով, որոնց մնացորդներն մեկուն տրամագիծը 55 սմ. կհասնի:

Բազմաթիվ են այս դահլիճին մեջ գտնված գունազեղ նկարներով ոսկեզօծ գծերով ճոխ ամաններու կտորներ, և ուրիշ զանազան մետաղա առարկաներ, որոնք հետզհետ կփոխադրվին թանգարան, կզասավորվին և կցուցակագրվին պ. Մառի օգնական աշխատակիցներու կողմանի: Ես կնկարագրեմ մի սուր, որ հարգելի գիտնական պ. Մառի կարծիքով այս կողմերու ամենահին օրինակ է: Սուրին երկարութունը 95 սմ. է,

խոնավութունը՝ 6 սմ. վերին ի վար ուղիղ մեկ լայնութեան վրա հաղիվ վարի ծայրը քիչ մը նեղցած, պատյանը փտած և խառնվելով սուրի երկաթի ժանգիտ հետ կպած է բոլորովին այնպէս, որ անհնար է դուրս քաշել առանց մեկին կամ մյուսին վնասելու: Բնակարարը հայտնի չէ, թե սուրը քանդակազարդված էր թե ոչ, բայց հայտնի հետքեր կան, որ պատյանը բավական ճոխ զարդարանք ունեցեր է վրան. նկատելի են մետաղյա ժապավեններու թողած ակոսներ, որ փաթթված է եղել պատյանին շուրջը տեղ տեղ ուղիղ հորիզոնական և տեղ տեղ ալ շեղակի ուրորումներով, երախակալը գրեթե շունի սովորաբար ընդունված խաչաձևը, իսկ վերի ծայրը վերջացած է շափավոր գունդով մը, վարի ծայրը ազուցված է եղբոր մետաղյա կարճ պատյան մը, որուն անկյունները հազիվ նշմարելի կերպով կլորացած են:

Այժմ անցնինք քիչ մ'ալ ուրիշ տեղերու տված արդուներուն, որոնք ոչ նվազ հետաքրքրական են քան սյունազարդ դահլիճը:

Բլուրի հյուսիսային լանջի վրա մի սենյակի պատի մեջ որպէս խաթիլ հյաւանդ գտնվեցան երկու հատ 6 մետր երկարութեամբ փայտեր, որոնց յուրաքանչյուրին մեկ ծայրը փորագրված է տարբեր տեսակի քանդակներով. այս փայտերը, որոնք կարող են մրցել արվեստի տեսակետով սյունազարդ սրահի փորագրութեան հետ, անպայման կվերաբերեն 10—11-րդ դարու արվեստագիտութեան, երկուքն ալ փորագրված են երկրաչափական զարդաքանդակներով խիստ խոր և մաքուր, միայն մեկուն մեջ խառնված են բաց տերևներ համաչափորեն դասավորված երկրաչափական ձևերու հետ խառն: Մյուսը գրեթե բոլորովին նման է մայր եկեղեցիի արևմտյան ճակատի հարավակողման պատուհանի շրջանակին և կամ արևելյան կողմի խորշի կամարին քանդակներուն: Գեղարվեստի վերջին վերածնութեան շրջանի մարդիկ անպետք համարելով այդ հնացած օրինակները, հյուսեր են նույնիսկ պալատի կից սենյակներու պատերուն մեջ և տեղը նոր ոճով և նոր արվեստով քանդակեր են:

Անցյալ տարի գտնված հունարեն արձանագրութեան մասերն այս տարի ալ գտնվեցան կտորներ, որոնց մեկուն վրա էր 1058 թվականը, բայց դեռ չէ ամբողջացած, փնտրվելու վրա է մյուս մասերը: Պատի մը տակ գտնվեցավ մի տեղի վրա լեցված 500-ի ավելի զանազան տեսակի երկաթյա նետեր, որ անշուշտ տանտերը փրկե պաշար պահած էր սենյակին մեջ: Գտնվեցավ շատ հետաքրքրական ձևով թանգարան մը, սև թանաքը մեջը շորացած և տակավին փայլուն:

Հնդհատեղով առայժմ պալատի պեղումներու մասը անցնինք քիչ մ'ալ ուրիշ տեղերու վրա եղած մասնավոր պեղումներու և խուզարկութիւններու արդուներուն:

Միջնաբերդի պեղումներու հետ միաժամանակ սկսվեցավ քաղաքին հյուսիսային կողմը, քաղկեդոնական եկեղեցիին քիչ դեպի հարավ, շատ հետաքրքրական մնացորդի մը պեղումներ, որ դեռ նախորդ տարին նշմարված էր. այս շինութիւնը խիստ հետաքրքրական է նախ, եթե ոչ նախաբարատունի, գոնե Բագրատունյաց սկզբնական շրջանի պատկանելուն, երկրորդ, շի-

նութեան ոճն այսքան տարօրինակ է, որ մինչև այժմ անոր ինչ նպատակի համար շինված ըլլալուն մասին ոչ մի գաղափար չկազմվեցավ: Իրարմե համաչափ հեռավորութեան վրա, շորս հաստահողոյս պատվանդաններ կանգնված են ամենահին օրինակի պատկերով շրջապատված վերի կողմին, հետքեր կան որ այս պատվանդաններուն վրա կանգնված են եղբոր սյուներ: Հետագա ժամանակի մեջ, հավանաբար նույնպէս Բագրատունիներու օրով, օգտվելով այս վիթխարի պատվանդաններու ներկայութենէն, անոնց շորս կողմերն ավելցնելով կիսաբլորակ պատեր, կազմել են մի խաչաձև փոքրիկ մատու: Մեջն գտնվեցան գեղաքանդակ խաչքարեր առհասարակ 11—12-րդ դարերու ճաշակով. հարավային դռան առջև կային գեղեզմաններ, արևելյան կողմը սենյակի մը մեջ գտնվեցան հինգ զանազան մեծութեամբ գինիի խոշոր կարասներ, որոնց անկուն մեջ կար գինիի փոքրիկ փարշ մը բոլորովին անվնաս. այս կարասներն երկուքը միայն անվնաս հանվելով փոխադրվեցան թանգարան: Բացի զանազան մեծ ու փոքր առարկաներն այստեղ գտնվեցավ մի պղնձյա շափավոր մեծութեամբ աման, որուն ներքև ամբողջացած են երեք պղնձյա ոտքեր, արտաքին շուրթերը եզերված են փոքրիկ կիսաբլորակ ատամներով, որոնց յուրաքանչյուրին վրա փորագրված են զանազան տեսակի վարդիկներ, մեջտեղը կա մի կենդանիի նկար, որուն ինչ ըլլալը ճշտիվ որոշել դժվար եղավ ժանգոտութիւնն մասամբ մաշված ըլլալուն պատճառով:

Արևմտահայ բժ. Պալաքյան զանգերու ուսումնասիրութեան համար, պրոֆ. Մառի արտոնութեամբ, Հոնկոնգ Տիգրանի քարափոր դամբարանի մեջ փորեց մի գերեզման, ուրկեց դուրս եկավ 4—5 տարեկան փոքրիկ աղջկան մը զագաղը: Աղջկան մարմինը բոլորովին փտած էր, սակայն, բարեբախտաբար, գրեթե անփոտ մնացած էր զգեպտը. մարմնույն վրա հագած էր խիստ նուրբ թույլ շապիկ, որուն հազիվ հետքերը մնացեր են, իսկ վրային հագած շապիկը, որուն երկարութիւնը, ինչպէս կերևի, ծածկերն ավելի վար իջած է, բոլորովին անփոտ մնացած է: Գուցէ սպիտակ, կերպար մաքուր մետաքս, թեկն բերանը և ուրիշ զանազան եզերքներ ասեղնագործված են այտուցիկ ատամնաշար ձևերով. թեկնի եզերքները ասեղնագործված է նաև ոսկեթել ծաղկանկարներով. բազումներուն վրա կարված են երկու մատ լայնութեամբ իշխանական տոհմի հատուկ բազկակապեր ամբողջովին մետաքսով և ոսկեթելով ասեղնագործված, Անիի մեջ հաճախ քարերու վրա քանդակված մանվածոներու ձևերով: Մարմնույն վրային մեջքին շնորհալի հանգուցով մը կապված էր մետաքսյա բարակ շալ մը:

Դագաղը հանվելն մեկ օր հետո, Գարեգին վարդապետ Հովսեփյան, որ այստեղ կգտնվեր վերջին տարիներու պեղման արդյունքը ուսումնասիրելու համար, կմտնե դագաղը հանված քարայրը և կգտնե մի շորի կտոր, որ անուշադրութեամբ նետված էր մեկ կողմ դագաղը հանելու ժամանակ. լվացվելն հետո երևաց, որ ցանցակերպ հյուսված ասեղնագործ ծածկոց և կամ մի ուրիշ բան էր, որուն վրա խիտ ասեղնագործված էին երկու վագրեր կանգնած դեմ դիմաց, մեկը մեծ և մյուսը՝ փոքր. մեծին պուխր փոքրին կոնակեն քիչ,

բարձր, իսկ փոքրին դուլար՝ մեծին կուրծքին վրա. վագրերներու մարմնույն վրայի խատուտիկ գծերն ու բիծերը երկու գույնի մետաքսով և ոսկեթելերով բանված են: Գաղով նկարին գեղեցկութեան և բնականութեան, նկարագրութենէն ավելի բանաստեղծական ներբողներու արժանի է անոր հեղինակը. այդ փոքրիկ պատկերին վրա ոչ մի կետ մոռացված չէ անոնց ջիղերն, հորվածներն և բոլոր կազմական հատվածներն: Ամեն ինչ բնական, ամեն ինչ նուրբ ու ճարտար նկարչական ճաշակով, բոլորովին անկախ մեզ ծանոթ ոճերէ, հեռու բոլորովին պարսկական, բյուզանդական շաբլոններէ, զոտ տեղական ճաշակի արտադրութիւն կենդանացնեն. ահա փաստ մը ևս փշրելու համար այն ընդհանուր կարծիքը, թե հին հայերը, ըստ ամենայնի, ենթարկված են եղել բյուզանդական ազդեցության կամ անոնց ընդօրինակողները եղած են և կամ ուղղակի անոնց արվեստագործութեան արդյունքով պճնազարդեր են ինքնզինքնին, բնակարանները և այլ ամեն ինչ:

Մոտ երեք շաբաթ է, կփորվի մզկիթի (այժմայն թանգարան) առջևն դեպի Միջնաբերդ տանող ճանապարհը, որուն ծայրը կսկսվի ավազ դռնէն. այնտեղն շարունակվելով կուգա կհասնի մինչև կործանած աշտարակին տակը և անկեց ալ շեղվելով կհասնի մզկիթ ու հետո մինչև Միջնաբերդ, այս գծին վրա կգտնվի այժմս պեղվող այն մեծ ապարանքները, որոնց դռան առջևն գտնվեցավ Զաքարե սպասարարի սիմպուլ մարդատու սփինք սը: Մզկիթի առջև ճանապարհը բավական լայն է, երկու կողմին վրա կբացվին հետզհետ տներու դռներ: Աշտի պարփսպին այստեղի եղած դռան հետքը գետին կողմն միայն հայտնի է, դիմացի կողմը անհետացած էր:

Մզկիթի արտաքին դռան ալ գրեթե բոլորովին քանդակ է, հազիվ կան բարավորները բնորոշող հետքեր. սակայն միջնաբերդի կից արևելյան կողմն գտնվեցավ մի դուռ, որուն քանդակազարդ շքեղ բարավորներն ու շրջականները ոչինչով պակաս չեն մնար Առաքելոց եկեղեցիի գավթին քանդակազարդ ճակատեն, նույնքան գեղեցիկ և նույնքան ճոխ: Այստեղն ոչ միայն հանվեցան բոլորովին անաղարտ, մեզ ծանոթ էպոստալիտ Պեհաղու խանի արձանագրութիւնը, այլ և ուրիշ արաբերեն արձանագրութեանց կտորներ. գտնվեցավ կտոր մը հայերեն արձանագրութիւն, որուն վրա մնացեր է միայն ի թագաւորութեան հազ (կայ) բառերը:

Նախընթաց շաբաթ օր սկսվեցավ Զաքարե սպասարարի հատուկ կարծված ապարանքի պեղումը. հյուսիսային կողմի դահլիճը այժմ բաց է կիսով շափ. հայտնվեցան բոլոր շքեղ որմասյունները և անոնց մեջ տեղերը գտնված անհավասար շափերով փոքր ու մեծ սենյակներ, որոնք 1817 թվին անգլիացի ճանապարհորդ Քեր-Բորթը կանգուն տեսած է և նկարագրած է մասամբ: Ինչպէս կերևի, մոտ ժամանակներս կանգուն մնացած ըլլալուն պատճառով, միշտ թալանված է, հազիվ թե պատահի տնական և այլ տնտեսական պետքերու հատուկ առարկաներ, սակայն անթիվ ու անհամար են ճարտարապետական շքեղ քանդակազարդ դռների, առաստաղներու, գմբեթներու մնացորդներ, որոնց նկարագրութիւնը կուտամ հաջորդ անգամին:

Արխոլոյան, 1908 թ., № 49, 51, 53.

Հուլիսի 9-ին

Նտապում եմ հաղորդել այն նորագույն արդյունքները՝ որ հայտնվեցան այս տարվա պեղումներից: Միջնաբերդի հյուսիսային լանջը բարձրից մինչև ստորոտ բացվեց. և մի հնագույն գերեզման գտնվեց արձանագրությամբ: Պալատի արևմտյան դռան առաջից գտնվեց գոգավոր մի հին բյուզանդական ոսկի դրամ: Նույն պալատի բազիլիկ սրահի տակից դուրս եկան բազմատեսակ գաճե ձուլված զարդարանքներ և գեղարվեստով փորագրված փայտի քանդակներ: Գտնվեց մի սուր 95 սանտիմետր երկար. և 6 սմ. լայն, կրախակալի ծայրը վերջանում է մի գնդով, պատյանը և երկաթը փտած են: Գտնվեցան նաև բազմաթիվ որմանկարներ, որոնց ծեփի վրա կան ճարտարորեն գծված մարդոց դուրսններ, թռչուններ և ծաղիկներ: Դարձյալ նույն տեղից մի կըտավի քսակ՝ 55 հատ պղնձյա դրամներով, մի թանաքաման՝ թանաքը մեջը շորացած: Տիգրան Հոնենցի քարափոր դամբարանում գտնվեց 5—6 տարեկան մի աղջկա փտած դիակը, բայց հագուստը գրեթե անփուտ մնացած. հագած է մի սպիտակ մետաքսե շապիկ, մե-

տաքսե թուղով մեջքեն կապված. թևերին կարված են ոսկեթել բանված իշխանական սուճի բազկակապեր: Այդ դագաղի մոտից գտնվեց ցանցակերպ ասեղնագործված մի կտոր, որի վրա ոսկի թելերով և մետաքսով բանված է ամենագեղեցիկ և խիստ բնական գծերով մի գույզ վագր. մեկը մեծ և մյուսը փոքր: Զարթոն սպասալարի պալատի պեղումները դեռ չեն սկսված: Դարձյալ պալատից գտնվեց երկու կտոր փայտ՝ 6 մետր երկարությամբ և 20 սմ. լայնությամբ, ամբողջապես շքեղ կերպով քանդակված: Ընսնապարհը մզկիթի մոտ հարթելու համար վերցվեց գետնից Աբուսայիդ Բեհաստուր խանի հրովարտակարծանագրությունը, որ փորագրված էր արևմտյան պատի վրա և կործանված էր 1897 թ.: Նրա մոտից գտնվեցին ուրիշ մի քանի շքեղ արաբական քաղակներ և արձանագրություն, մեկն էլ հայերեն արձանագրության կտոր, որից մնում են «ի թագաւորութեան Գապայ» — բառերը: Օրերումս կձեռնարկվի նոր ընդարձակ թանգարանի շինություն:

«Հուշարար», 1908 թ., № 6—7.

ուշանում են միշտ ետևի մասը ուղղահայաց կերպով, կտրելով, այս ձևով փորվելով հետզհետե երևան են դալիս բոլորովին պարզ կերպով հողի և ավազի մի քանի շերտեր միմյանց հաջորդող և ընդհանրապես հորիզոնական ձևով, միայն թե տեղ-տեղ շերտերը հաստանում և բարականում են: Մամոնտի ոսկորները դուրս եկած ավազնոցների շերտերը հետևյալ կերպով դասավորված են (վերևից հաշված).

- 1-ին շերտ՝ սևագույն հող, ավելի քան 1,20 մ. հաստությամբ:
2-րդ շերտ՝ խճախառն գորշ ավազ, ավելի քան 1,0 մ. հաստությամբ:
3-րդ շերտ՝ կավային կարծրացած հող մետրից քիչ պակաս հաստությամբ:
4-րդ շերտ՝ շիկագույն բարակ ավազ, սույն շերտին մեջ կա տեղ-տեղ մուրի նման սև ավազի մի կամ երկու սմ. բարակ շերտ:
5-րդ շերտ՝ կավային շերտ անհավասար բարձրությամբ:

6-րդ շերտ՝ շիկագույն նուրբ ավազ մոտ 1,5 մ. թանձրությամբ: Բոլորովին ներքևի, 6-րդ շերտի մեջ կգտնվեն մամոնտի ոսկորները, այս խորությունից մինչև վերևի հողի շերտին երեսը գրեթե 7 մետր է բարձրությունը: Բացի իմ հավաքած ոսկորները, բանվորների պատմելով, փորողները գտել են ուրիշ շատ ոսկորներ, սակայն անգիտակցաբար փշրել և խառնել են հողի և ավազի հետ: Առաջին ավազնոցի մեջ երևացել է մի երկար ոսկր (ըստ բանվորների նկարագրության՝ ողնաշար), որը թեև ընդհատ ընդհատ, սակայն մեկ գծի վրա էին կտորները, ինձ ցույց տված տեղի երկայնությունը չափեցի՝ ավելի քան վեց մետր է: Տեղական իշխանության միջոցով ևս արգելք է դրված ոսկորներ գտնված ավազահանքերի մեջ աշխատության, մինչև որ հնարավոր կլինի Կոմիտեի ուսումնասիրության համար մասնագետներ ուղարկել:

Էջմածին 11 նոյեմբերի 1927 թ.

ՄԱՄՈՆՏԻ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐԻ ԳՅՈՒՏԵՐ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՄՈՏ

ա. ՀՍԽՀ ՀՆՈՒԹՅԱՆՑ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Մամոնտի ժանիքի մասին Ձեր հարցին շտապում եմ պատասխանել: Ներկա տարվա սեպտեմբերի 5-ին, հնագիտական ճանապարհորդության ժամանակ, երբ հասա Լենինական, դիմեցի Գավգործկոմ պաշտոնական հանձնարարական խնդրելու, շրջանում կատարելիք ճանապարհորդության ժամանակ տեղական իշխանություններից դյուրություն և աջակցություն գտնելու համար: Սիրով և շտապով կատարվեց խնդիրս. միևնույն ժամանակ ցույց տվին ինձ մի բրածոյի կտոր, որում ինչ լինելուն մասին անորոշ կարծիք ունեին իրենք: Ես ճանաչեցի և հայտնեցի, որ նույն բրածոն մի մամոնտի ժանիքի կտորն էր և երրորդ օրինակն էր այս վերջինը Լենինականի շրջանում գտնվածների. (նախորդ երկու օրինակները գտել էր հանգուցյալ Հակոբ Կարենյանցը, որոնց մասերը գտնվում են այժմ Պետական թանգարանում): Իհարկե ինքս խիստ հետաքրքրված հարցրի թե ո՞ր գյուղում և ո՞ր կետում գտնվել էր այս կտորը և ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնված են սույն հետաքրքրական առարկայի պահպանության համար: Ինձ պատասխանեցին, որ բրածոյի բեկորը բերողն իրենց հայտնի է, սակայն տեղն իրենք էլ չգիտեն, որովհետև բերողը չէ ուզեցել հայտնել, միայն նյութական աջակցություն է խնդրել, ամբողջ բրածոն անվնաս հանելու և փոխադրելու համար: Այժմ ինձ մնում էր դիտողություն անել, որ խոհեմություն չի լինիր անփորձ մարդոց ձեռքով բրածոներ հանելու փափուկ և խիստ զգուշություն պահանջող գործը, ուստի խորհուրդ տվի, որ անպայման նախապես իմանան իսկական տեղը և հսկողու-

թյան ներքև առնեն, իսկ եթե բեկորը բերողը չուզենա հայտնել, պետք է դիմել օրինական միջոցների և պարտավորեցնել ցույց տալ տեղը: Իսկ բրածո հանելու համար պետք է հայտնել պատշաճավոր հիմնարկության: Էջմածին 26 դեկտեմբերի, 1924 թ.

բ. ՊՀԳ ԿՈՄԻՏԵԻ ԿԱՐԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ ՀԱՅՏՆԱՔԵՐՈՎԱՍ ՄԱՄՈՆՏԻ ՈՍԿՈՐՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆ ՏԵՂԱՓՈՒՅԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԳՈՐԾՈՒՂՄԱՆՍ ԵՆՎԵԿԱԳԻՐԸ

Ներկա 1927 թվի հոկտեմբերի 28-ին մեկնեցի Լենինական, անակնկալ կերպով, Լենինականի ավազահանքի մեջ գտնված մամոնտի ոսկորները հավաքելով Սրևան տեղափոխելու և ոսկորները գտնված տեղերը հետազոտելու համար: Լենինականի շրջանում ավազահանքի շատ կան, սակայն մամոնտի քարացած ոսկորներ գտնված են քաղաքի հարավային կողմը 2—3 կիլոմետր հեռավորության վրա, Կազաչի պոստ անվանված նախկին զորանոցի գտնված բարձունքի շուրջը փորված ավազահանքի մեջ՝ շրտ զանազան կետերու վրա, որոնք միմյանցից հեռու են 50-ից մինչև 150 մետր: Ոսկորները գտնված են բարձունքի այն կետի շուրջը, ուր կանգնված է մի էլեկտրական տրանսֆորմատոր և մի փոքր հուշարձան: Ուստի տեղեկագրիս մեջ առայժմ քանի որ քարտեզ չունինք տեղերը բնորոշելու. ես նշանակում եմ ցուցակիս մեջ 1. 2. 3. ... ավազնոց անունով: Ավազնոցները փորվում են առհասարակ փոքր տարածություն վրա ընդարձակ և հեռու միմյանցից: Դարեվանդի ստորին մասից փորումն սկսելով հետզհետե ա-

ա. ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ (Զվարթնոցի մոտ բացված հեռույունների մասին)

Զվարթնոցի սահմաններին մի քիչ տարափա, Չորան Քյարայի ճանապարհի մոտ, մի արտի մեջ գտնվել են հին շենքերի մնացորդներ: Արտը գտնվում է ավելի մոտ Գայանեի վանքին, Չորան Քյարայի ճանապարհի կողքին և հազիվ կես կիլոմետր հեռու Զվարթնոցի համար որոշված սահմանից: Գտնվածը մի հնձան է քառակուսի, մեկ մետր 80 սմ. կողմերով, նախապես արդեն կիսավեր, այժմ էլ փորփրելով բոլորովին քայքայվել է, բայց բարբախտաբար քիչ մասն են փորել: Մնացած մասերը փորելն արգելեցի, թեև մեծ բան չեմ հուսար գտնել բացի հնձանի մանրամասնություններին, արդեն հրևում է, որ նախապես այդ ավերակը մի փոքր բլրակի տակ էր ամփոփված, սակայն տեղը և շրջակա ուրիշ մնացորդներ ցույց են տալիս, որ մի ժամանակ այդ տեղերը ներկայից տարբեր մի եռուն կյանք է եղել և թերևս նոր պայտույց հին վաղարշապատի շատ մոտ լինելուն: Սույն հնձանից դեպի արևելք (դեպի Զվարթնոց) նկատեցի մի արհեստական բլուր, հարցրի ընկերիս նրա մասին, ուղղվելով դեպի բլուրը, պատմեց հետևյալը: Մի օր արտի պարարտացման համար հող փորելիս կը գտնե մի պատ, ինքզի համարձակվիր ձեռք տալ, տեղեկություն կուտա վանքի՝ այն ժամանակվան դիպլոմավոր վարդապետներից մեկին (կրիմյանի օրով է պատահած):* Իմանալով իրողությունը վարդապետներ և վարժապետներ, ճեմարանական աշակերտները հավաք-

վելով և բահ ու բրդով զինվելով կգնան կսկսեն անկարգ կերպով բլուրի գլխից քանդել: Բանից դուրս կուտա, որ եղել է բլուրի տակ մի շենք արևելյան կողմից մի դռնով, վրան կամարակապ, հաստատուն գաճ ու կիր շաղախով շինված. դեռ այն ժամանակ անշուրջ պեղիչներ վրայի կամարը ծակել էին: Այժմ կամարը ամբողջովին փլած է: Պատերը որոշ չափով մնում են, շենքը քառակուսի է. մոտավորապես 6 մետր կողմերով, կամարակապ դուռը 90 սանտիմետր լայնություն ունի, բարձրությունը թաղված է հողի ներքև. պատերից և կամարից քանդված քարերը տարված են և տարվում են հետզհետե, ինչպես նաև բլուրի հողը կրում են արտերը պարարտացնելու համար: Թե ինչ շենք է այս, թերևս պարզեն պեղումները, համենայն դեպի կապ ունի ստաբ քայլ հեռու գտնվող մի աղյուս թրծելու փուղին հետ: Չափազանց հետաքրքրական և հատուկ մասնագիտական քննության արժանի գոտա այս աղյուսի փուղի մնացորդը: 5 մետր տրամագծով բոլորակ շինված շենք է, բայց մինչ հողին հավասար քանդված. կենտրոնին վրա մեկ մետր խորանարդի չափ կանոնավորապես դարձված աղյուսների կույտը մնում է գրեթե անաղարտ: Աղյուսները քառակուսի են 17-ն մինչև 20 սմ. լայնությամբ և 5 սմ. հաստությամբ. ինչ ժամանակ են դարձվել այդ աղյուսները փուղին մեջ, ի՞նչպես մնացել են մինչև այսօր, այդ այնքան զարմանալի չէ, որովհետև ինչպես մոտի շենքը, նույնպես և այս փուղը մնացել են հողի տակ, վանական-ճեմարանականների խոսքն է որ միաժամանակ բացել են նաև այս բլուրը: Բայց բացվել են ի վեր մինչև այսօր ինչո՞ւ չեն տարել այդ աղյուսները, և՛հա այդ է զարմանալին: Փորձեցեք վերցնել մեկ հատ այդ կույտի վրայից, դուք ապշած կմնաք տեսնելով, որ այդ մոտա-

* Հեղինակն ակնարկում է Սեբրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին, որն այնտեղ գլխավոր էր 1893 թվին: Կազմող

վորապես մեկ խորանարդ մետրի չափ կանոնավոր շարքերով միմյանց վրա զանազան ձևերով դարձված կույտը դարձել է ապառաժ քարից ավելի կարծր, մի դանդաված:

Այս կողմերու համար ինչքան ինձ հայտնի է, դարձրով անծանոթ է եփած աղյուսի գործածությունը: Բոլոր հին հիշատակարանները շինված են քարով: Արդյոք հավանական չէ՞ կարծել, որ Ջվարթնոց եկեղեցվո մեջ գործածված աղյուսներն ու կղմինդները եփված լինին նույնիսկ այս փուտին, մեջ:

Էջմիածին
16 հունիս 1924 թ.

բ. ՊԶՊ ԿՈՄԻՏԵՆ

Այսօր ժամը 12-ին ինձ լուր հասցրին, որ Ջվարթնոցի սահմանում Ջանգուի առուի նորոգության համար սկսել են հող փորել, որի ժամանակ բանվորները գտել

Նկ. 254. Ջվարթնոցի շրջանում բացված կավի զազալ

են մի կավի զազալ: Բանվորներից մեկը, ծերունի Մանուկ Ավետիսյանը, աշխատում է փորելը դարձրելով նրա պահի դա ինձ խոսքն, սակայն մինչև գալ ինձ ի-

մացնելը և իմ հասնելը նրանք շարունակել են փորել, և անզուգուրովյամբ թե դազաղին խուփն են փշրել և թե մեկ պտուկը կտորել են:

Դազաղի ձևը մոտավորապես այստեղ գծածին նըման է. 1,85 մետր երկարություն ունի, գլխի կողմը 45 սմ., իսկ ոտների կողմը 15 սմ.: Տարօրինակ կերպով դազաղը ուղղված է արևելքից արևմուտք, սակայն անսովոր կերպով գլուխն արևելյան կողմն է: Կավի հաստությունը հազիվ հասնի 2 սմ., իսկ խորությունն՝ առավել 20 սմ.: Կավյա խուփը ծածկել են նաև մալաքաբերով: Այս դազաղը հազիվ հետու է քառասուն քաչ հունարեն արձանագրության գտնված տեղից: Ինչպես երևում է, այս դազաղը մենակ չէ, կան թերևս ուրիշներ ևս:

Ես արգելեցի աշխատանքը, կտորված խուփի կտորները դազաղին մեջ լեցնել տալի, սալաքարերով կրկին ծածկելով, ժամանակավորապես հողով ծածկել տալի:

Նրևույթը ըստ ինքյան շատ հետաքրքրական է, ես պիտի սպասեմ շուտափույթ կոմիտեի և որ ավելին է, նախագահի կարգադրության, այդ վիճակին մեջ երկար թողել կարելի չէ, թեև դազաղը տեղից շարժված չէ:

Չմոռանամ ասելու, որ դազաղի մեջ մնացած է միայն մի դանգ, հողի մեջն է դրա երեք հատ ատամներ:

Էջմիածին,
9 հունիս, 1926 թ.

գ. ՊԶՊ ԿՈՄԻՏԵՆ

Դեպի Այդր լիճ տարվող էլեկտրական թելերու համար մի սահմանում փորում էին խոր հորեր՝ սյուներ տնկելու համար: Այդ հորերից մեկում, որում լայնությունն ու երկայնությունն է (յուրաքանչյուր կողմը) 2,30 մ., խորությունն է 1,76: Հորի բացվածքը ճշտիվ համապատասխան է երկրի շրջա կողմերուն, հյուսիսային կողմին վրա հանկարծ, 85 սմ. խորության վրա երևացեր է մի կարաս: Անմիջապես ինձ լուր հասցրին մերիները, որոնք հսկում էին այդ գործերուն վրա: Կսելուս պես գնացի, բայց այստեղ էլ մինչև հասա բանվորներ արդեն կարասը հողից հաներ էին: Մեջը լիքն է եղեր հողով մինչև բերանը, բայց հողի հետ խառն գտել են մի քանի մարդկային ատամներ:

Կարասի բարձրությունն է 58 սմ., բերանի տրամագիծը 23 սմ., փորի տրամագիծը՝ 49--50 սմ., ներքևի մասը՝ 15 սմ., ունի երկու ունկ, երկու կողմի վրա և մի երիզ բոլորված կեսից վերև: Ներքևն ամբողջովին ծակ է: Կարասը ուրիշ կտորվածք չունի. ինչպես երևում է ներկված էլ է եղել: Տարա և պահեցե՛ք Ջվարթնոցում: Սակայն ինչ որ հետաքրքրական է, այն է, որ այս բառակուսի հորին հարսով արևելյան անկյունում 1,42 սմ. խորության վրա երևում են մեծ քարերու ծայրեր, որոնք ինձ են թաղարել են տալիս մի փլատակ շենքի քարեր: Ընդհանուր կողմին վրա կա մի բլուր, ամենայն հավանականությամբ այդ բլուրի տակ թաղված կա շենքի փլատակ, որուն քարերեն պիտի լինեն այդ երևացածները:

Էջմիածին
9 հունիս 1926 թ.

դ. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՅԳԵՌՈՐՄԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՅՐԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱՄ ՓՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ամեն օր դիտում եմ փորումները: Մինչև օրս հազիվ 70--80 սմ. խորության փորված է, և ուշադրության արժանի մի բան դուրս եկած չէ բացի երկու կտոր սալաքարերից, որոնք գրեթե նման են կավի դազաղի վրա ծածկված սալաքարերին:

Փորվածքի արևելյան կողմը, ուղիղ ճանապարհի և

Նկ. 255. Հեփթիմեի մաս դամբարանների պեղումներ 1930 թվին

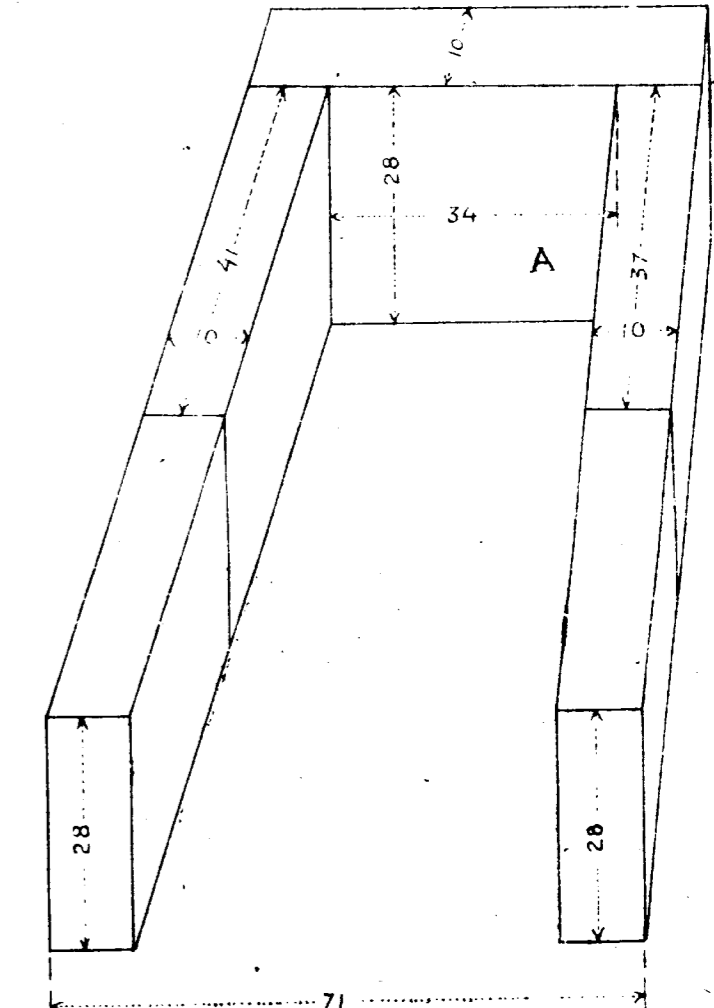
հիմնվելիք շենքի միջև, բացվել են տարօրինակ ձևով երկու գերեզմանների ծայրերը, ինչպես կերևին (պատկ. 256) A և B կետերի ներքևները:

Գերեզմանների գտնված կողմը (արևելյան կողմ) հողը ամբողջովին մի տարօրինակ լիցք է, ամբողջ շերտը մինչև այսօր բացված խորության վրա լիցքը կազմված է ավազախառն գետերու մեջ գտնվող հղկված և մասամբ կլորացած խիճերով, որոնց մեծությունը գրեթե հավիթի չափ, քիչ ավելի մեծ կամ փոքր. ուստի այս շերտը այնքան անհաստատ էր, որ հետզհետե ինքնին փլուզում էր: Տեսա որ այսպես ինքնին փլուզվում, անակնկալ կերպով պիտի թափվին առանց գերեզմանների բնույթը որոշելու, ստիպված եղա վերևից բարակ շերտեր վերցնելով մինչև գերեզմանին, հասնել. այնուամենայնիվ դարձյալ առջևն մի մաս փլուզվ. մնաց մի-

այն վերջին մասը: Վերևի խիճն ու ավազը մաքրելուց հետո, պարզվեց, որ գերեզմանը շինված է դազաղաձև մի արկղ, կողքերին դրված անթուրծ աղյուսներ. աղյուսների երկայնությունը 37-ից մինչև 42 սմ., իսկ բարձրությունը՝ առ առավել 10 սմ., ինչպես կտեսնինք շափաղրված գծագրության մեջ A նը-

Նկ. 256. Այգեգործական ընկերության (Հեփթիմեի մաս) փորումների ժամանակ հայտարարած դամբարանների դիրքը շանակված: Աղյուսների բարձրությունը կամ արկղի խորությունը 38 սմ. է: Արկղը արևելյան կողմից նեղ է, մեջը դուր գատարկություն, 34 սմ. լայնություն ունի. իսկ գնալով դեպի արևմուտք լայնանում է և հասնում 50 սանտիմետրի: A Գերեզմանի վրա անշարժ մնա-

Նկ. 257. Այգեգործական ընկերության (Հեփթիմեի մաս) փորումների ժամանակ հայտարարած A դամբարանի շափերը

յամ քարերի շափը նշանակված է, իսկ առջևի քարերի վրա, որ բացի բարձրությունից երկարության չափ չէ նշանակված, պատճառն այն է, որ ինքնին փլվելով փշրված են արկղը ձևացնող կողերի անթուրծ աղյուսաները, կտորների վրա հագիվ հնարավոր եղավ բարձրություն և հաստություն չափելու:

Գերեզմանի հատակին, բացի մի քանի փտած ուկորներից ուրիշ ոչ մի առարկա չգտնվեց: Գտնված ուկորները միմյանց նոսրերի մասերի և սրունքի մասերն էին. սրանից հայտնի եղավ, որ մեռելը թաղված էր արևմուտքից դեպի արևելք: Գերեզմանին կեսին հետքը չերևաց, որով անհայտ մնացին կողերը, գլուխը և այլ մասերը: Սրանից ևս հետևեցնում են, որ մի ժամանակ այս գերեզմանները պարպուղի են և վրայի կափարիչ սալաքարերը օգտագործվել են ուրիշ հետնագույն մեռելների համար:

Բ գերեզմանից հագաղված արկղի երկու կողմի երկու քարերն առանց տեղից շարժվելու. արևելյան մասում արկղը փակող քար չկար, իսկ արևմտյան մասում Ա գերեզմանի նման արկղը ձևացնող աղյուսները կորած էին: Մնացորդ մասի մեջ, ինչպես երևում է Բ լուսանկարին մեջ կան միայն սրունքների ոսկորները և ոտի մատերի ոսկորները բոլորովին փտած: Գերեզմանին մեջ ոչ մի օտար առարկա չգտնվեց: Ա և Բ գերեզմանները մեկ գծի գրա միմյանցից հեռու են 5,1 մետր, միայն Բ գերեզմանը մի քիչ բարձր է: Արկղները դրված են մի ավազի շերտի վրա ինչպես կտեսնվի իմ շափագրության մեջ: Ավազի հորիզոնական շերտը հավասար բարձրություն չունի, 30 սանտիմիտր մինչև 80 սմ թանձր տեղեր կան, իսկ այս ավազի շերտից ցած նույն ավազախառն լիցքն է, ինչպես վերևն էր: Մինչև այժմ արևելյան կողմից փորված են 3,20 մետր մոտավորապես, չի վերջանում ավազախառն խիճերի լիցքը. իսկ հյուսիսային կողմը ամբողջ փորվածքի երկարություն, 50-ից մինչև 80 սմ. ամենավերևի խճախառն շերտից ցած, միմյանց խտացած մաքուր ավազ է և խիստ անհաստատ, հետզհետե փլշում է, և մեջերը ոչինչ չի երևում: Հարավային և արևմտյան կողմերը խիստ կարծր բնական հող է, միատեսակ շերտեր են և երբեք սպասելի էլ չէ, որ մեջը մի բան գտնվի: Այնուամենայնիվ պիտի հսկեմ մինչև վերջ:

Էջմիածին
սեպտեմբեր 1927

Ե. ՊԶ ԿՈՄԻՏԵԻ ՈՐՈՇՈՒՄՈՎ 1928 թվի ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 23-ԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 9-Ը ԶՎԱՐՔՆՈՅԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱՄ ՊԵՆՏԵՆՆԵՐԻ ՏԵՆԿԱԳԻՐԸ:

Երևանից դեպի Վազարշապատ հասող Զանգու գետի առվից մի ճյուղ Զվարթնոցի հնագիտական սահմանի հյուսիսային եզրերից ծովելով մտնում է հնագիտական սահմանի մեջ և բավական երկար հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք հոսելուց հետո դարձյալ ծովում է հարավարևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք և հետո դանազան ուղղություններ ստանալով գնում է մինչև Ալիբեկու գյուղը:
Առվի այս հարավ արևելքից դեպի հյուսիս արև

մուտք հասող մասի վրա, երկարատև ոտակից գոյացել էր մի հեղեղատ և ջրի մեծ մասը գնում էր առվից դուրս՝ հյուսիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք: Առվի պատարտակից գոյացած հեղեղատը մոտավորապես երկու մետր լայնություն ուներ, իսկ մշտահոս ջուրը հատակը հետզհետե քերելով խորացրել էր մինչև 35—40 սմ: Որովհետև այս պատվածքը մնաս էր տալիս մայր առվին և մեծ քանակությամբ ջուր անօգուտ կորչում էր, այս անտեղություն առջևն առնելու համար Զրային վարչությունը 1927 թ. բանվորներ էր ուղարկել պատվածքին դեմ հողաթուր կազմելու համար: Վարչությունից ուղարկված բանվորներն առվի պատվածքը լեցնելու համար, որտեղ որ կավային հող կար փորել և տարել էին լեցնելու պատվածքին մեջ: Ահա այդ աշխատանքների ժամանակ, առուից 35—40 մետր հեռավորության վրա, հեղեղատի աջ եզրերին, երևան է գալիս մի խեցեղեն դազաղ: Առուի շրջակայքում հող փորելու և փոխադրելու աշխատանքները դադարեցնելու համար, Զրային ընկերության պաշտոնապես հայտնելուց հետո, անմիջապես տեղեկություն տրվեց Երևան, ՊԶ Կոմիտեին: Կոմիտեն, անմիջապես իր ներկայացուցիչներն ուղարկեց դազաղը գտնված հողամասը կանոնավորապես պեղելու, և շրջակայքը ուսումնասիրելու համար: Այս միջոցին խեցեղեն դազաղը չափազորվելուց և լուսանկարվելուց հետո, դրվեց էջմիածնի հնագիտական թանգարանը:

Սակայն, որովհետև դազաղը հանված ժամանակ նկատվել էին նաև ուրիշ կետեր մոտիկ հողամասերի մեջ, որոնք ցույց էին տալիս նույնանման գերեզմաններ գտնվելու հավանականություն, ուստի Զրային վարչության հասուցի դիմումներ կատարվեցին, որպեսզի ընդմիջ ազատեն այդ մասը ողողումներից, որով փշանում էին հողի տակ գտնված պատմական արժեքները:

Պետք է խոստովանել, որ Զրային ընկերությունը հեղեղատը ամրացնելու համար բավական աշխատանք կատարել են հետո, երբ անօգուտ եղավ, առվին ուղղությունը փոխել տվեց, որով ընդմիջ ազատվեց այդ ողողումներից:

Նախապես հանված դազաղը շատ խոր հնության հատկանիշներ ցույց տվեց և գրեթե առաջին օրինակը թվեցավ հնագիտության մեջ իր ձևով, ուստի Կոմիտեն որոշեց, որ որչափ կարելի է, շուտով պեղվի այդ հողամասը և կորուստից ու փշացումից ազատվեն այնտեղ եմթադրյալ պատմական և գիտական արժեքները: Կոմիտեի այդ որոշման իրագործումը ինձ հանձնարարված լինելով, 1928 թվի սեպտեմբերի 23-ին ես սկսեցի աշխատանք այդ ուղղությամբ:

Նախապատրաստական աշխատանքը կատարելուց հետո սեպտեմբեր 26-ին ձեռնարկեցի պեղման:

Թեև ծածկված հնագույն գերեզմանների հայտնի նշաններ ցույց տվող հողամասը գտնվում էր հեղեղատի աջ կողմը՝ Զանգուի առուից դեպի հարավ արևմուտք, սակայն ես սկսեցի պեղել հեղեղատի ձախ եզրից, որպեսզի, ըստ պեղման կանոնի, հեռվից մոտենամ դեպի նպատակակետ՝ լավ քննելու համար շրջապատը, հողային շերտերը, և որ ավելին է, հեղեղատն ևս կտակաժեղի էր և հարկ է քննել ներքև, որովհետև

1927 թվին գտնված դազաղը հանված էր նույն իսկ հեղեղատի աջ ափին:

Ննթադրության մեջ սխալված չէի, հեղեղատը ավազներից մաքրելու և խորացնելու աշխատանքի երկրորդ օրն իսկ, նախորդ տարվան գտնված գերեզմանի օրինակով, երևաց դազաղի վրա ծածկված մեծամեծ սալաքարերի շարքը: Այլևս կասկած չկար, որ գտնված էր առաջին գերեզմանը, միայն հարկ էր զգուշությամբ մոտենալ և մանրամասն քննել գերեզմանի դիրքն ու կազմությունը: Առանց մեծ սալաքարերը տեղից շարժելու, սկսեցի մաքրել տալ քարերի շուրջը և խորացնել՝ լիովին համոզվելու համար, նախ իսկապես մի հնադարյան գերեզման լինելուն, հետո պարզել նրա ձևը և արևելադրությունը: Այս գործողության շնորհիվ, շուտով հայտնի եղավ, որ իսկապես, հայտնագործվածը մի հնադարյան գերեզման էր հյուսիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք դրված և սալաքարերի ներքև երևում էր խեցեղեն դազաղի շրթունքի մի մասը և դազաղի խեցեղեն կափարիչներից մեկ հատին ծայրը:

Գերեզմանը ծածկող սալաքարերի շուրջը մաքրելուց հետո, վերցնել տվի քարերը և զգուշությամբ բանալ տվի դազաղը:

Դազաղը, հատկապես շինված խեցեղեն թրծված 2 սմ. հաստությամբ տախտակներով ծածկվելուց հետո, մոտավորապես 15—20 սմ. հաստությամբ ավազախառն հող լեցվելուց հետո, վրան շարված էին անտաշ սալաքարեր: Դազաղի վրա իբրև ծածկույթ դրված խեցեղեն թրծու շրտ տախտակների միայն երկու հատը կային, մյուս երկուքը անհայտացած էին: Տեղում մնացած կափարիչներից մեկին մեկ եզրերն ընկած էր դազաղին մեջ, իսկ մյուսը, որ գլխի կողմն էր, հաստատուն և անվնաս մնացած էր տեղի վրա:

Դազաղի վրա ոչ մի նշանագիր գոյություն չունեց, իսկ կափարիչների վրա խազված էին Մ այս նշանը, որոնք հավանորեն բրուտի նշաններն էին: Միայն դազաղի շրթունքները շինված էին կոկիկ մուլտրներով և եզերված էին կիսաբոլորակի նմանող մանր ցցուն վարդերով, որոնք հավանորեն դազաղը տակավին չթրծված, բրուտի մատերի եզրերի վրա սեղմումով ձևացած էին շուրջանակի: Դազաղին մեջ դատարկելով տեսա, որ ոչ կմայր կար և ոչ ուրիշ առարկաներ, մինչև բերանը լեցված էր ավազախառն հողով: Այս երևույթը կարծեմ տվեց ինձ, որ շատ վաղ ժամանակ, այս գերեզմանը փորված և գուցե կողոպտված էր:

Խեցեղեն դազաղի երկարությունն էր 1,75 մտ., գլխի կողմի լայնությունն էր՝ 47 սմ., ոտների կողմը՝ 35 սմ., իսկ խորությունը՝ 28 սմ., ոտների կողմը, հատակի մոտ դազաղն ուներ մի ծակ մեկ սանտիմետր տրամագծով:

Սույն առաջին գերեզմանը մաքրելուց հետո, աշխատեցի դազաղը անվնաս հանել, սակայն հնար չեղավ, թե՛ հնավայրից և թե՛ հեղեղատից ծածկ խոնավությունից այնքան խիստ էր, որ տեղից շարժելու մի քանի կտոր բաժանվեց. այնուամենայնիվ կտորները զգուշությամբ կառքով փոխադրեցի էջմիածնի հնագիտական թանգարանը:

Առաջին գերեզմանից փոքր ինչ հարավ արևմուտք, մոտ երկու մետր հեռավորության վրա, երևում էր մի

ուրիշ գերեզմանի վրա ծածկված սալաքարի մի ծայրը. այս մասի վրա ևս շարունակեցի պեղումը. հողը մաքրելուց հետո ամբողջապես երևաց Մ 2 գերեզմանը երեք անտաշ մեծ քարերով ծածկված, որուն ամբողջ երկարությունն էր 2,40 մետր: Ուստի փորումները շարունակելով, քարերի շուրջ հողը մաքրելուց և մեծ քարերը հեռացնելուց հետո, որչափ որ խորացնել տվի, խեցեղեն դազաղի հետքը չերևաց:

Այս գերեզմանում թեև խեցեղեն դազաղ գոյություն չունեց, այնուամենայնիվ որոշվեց որ, մեռելը թաղված էր գրեթե արևելքից արևմուտք: Գլխի կողմը մնացել էր գանգի մի մասը, որը բացվելու պես փոշիացավ, ուրիշ կմայրների հետքեր գրեթե չերևացին, գտնվեցին միայն երեք հատ սեղանատամ և մի քանի ատամների փշրանքներ: Թեև խեցեղեն դազաղ չերևաց, սակայն շատ հավանական նշաններ երևացին, որ մեռելը դրված էր փայտե դազաղի մեջ և դազաղը դամված էր երկաթի գամերով. որովհետև գերեզմանի եզրերների ամբողջ երկարությամբ գտնվեցին 25—26 հատ երկաթի գամերի նմանող կարճ և ժանգոտած փշրանքներ, որոնց վրա, ըստ երևույթին դեռ կպած կային փայտի փտած հետքերը: Գերեզմանի հողը քիչ ավազախառն սև գույն ուներ ամբողջովին և նուրբ փոշիացած:

Այս Մ Մ 1 և 2 գերեզմանները, որոնք անակնկալ կերպով բացվեցին, 8,40 մետր երկարությամբ և 2 մտ. լայնությամբ հեղեղատի տակ արտաքին մակերևույթից 90—95 սմ. խորությամբ մեջ էին. եթե ենթադրենք, որ նախապես հեղեղատի շուրջը քերած էր մոտավորապես 30—35 սմ. հաստությամբ մի հողի շերտ վերևից, ուրեմն այստեղ մեռելները թաղված էին 1,20—1,30 մ. խորությամբ մեջ:

Այս 8,40 մտ. երկարությամբ, 2 մտ. լայնությամբ երկար փոսը գրեթե մի մետր խորության վրա կազմում էր հետևյալ շերտերից:

Ավազի անմիջապես ներքև 18 սմ. հաստությամբ կավային հող:

Կավային հողի ներքև 20 սմ. հաստությամբ սևագույն բարակ ավազի շերտ:

Ավազի շերտի տակ անհավասար չափով մոտավորապես 28-ից մինչև 32 սմ. հաստությամբ կավային ընկան կարծր հող:

Բնական հողի ներքև 15—20 սմ. հաստությամբ շիկագույն ավազի շերտ:

Ավազի շերտի տակ կավային կարծր հող. որուն մեջ դրված էին դազաղները:

Թերևս այս ավազուտ հեղեղատին մեջ կային նաև ուրիշ հետաքրքրական գերեզմաններ (ինչպես հետո հաստատվեց), սակայն, որպեսզի գործը չընդհատվի և շուտով հասնենք մեր ծրագրած հողամասին, սկսեցի փորել տալ դեպի հյուսիս սկսելով Մ 2 գերեզմանի կողմից: Այստեղ աշխատավորներս երկու մասի բաժանելով, երկու կետի վրա առաջ էի տանում պեղումները: Վերին շերտին վրա 30—40 սմ. խորությամբ մեջ երևաց մի կարասի փշրված բերան: Ամեն հնարավոր միջոց գործ դրի, որ գեթ այդ կարասը, եթե ոչ ամբողջ, գոնե վերակազմելու հնարավոր վիճակի մեջ հողից հանեմ. սակայն, անկարելի եղավ միջի հողը դատարկելու ար-

զին ինքնին փշրվում էր: Մեջը ոչինչ չգտնվեց, բացի հողից: Կճուճը հողից չհանած բոս հնարավորության չափազանցիկ և թողի իր տեղում վերստին հողով ծածկելով: Կճուճի շափերը հետևյալներն են. բերանի տրամագիծն է 16 սմ., փորի տրամագիծը՝ 40 սմ., իսկ բարձրությունը 48 սմ.:

Կճուճը գտնված տեղից առաջ տանելով պեղումը, գրեթե մոտավորապես նույն շերտի մեջ (40—60 սմ. խորության վրա) երևացին միմյանց կպած զույգ գերեզմաններ. գլխի կողմերը թեև միմյանց կպած էին, սակայն ուղղությունները միանգամայն տարբեր: № 3 գերեզմանը ուղղված էր արևելահյուսիսից դեպի արևմտահարավ, իսկ № 4 գերեզմանը ուղղված էր դեպի հյուսիս, փոքր ինչ դեպի արևմուտք շեղումով: Խեցեղենի դազադներին աճելի բարձր շերտի վրա այս № 3 և 4 գերեզմանների գոյությունը բնականաբար ինձ ենթադրեց, որ այս երկու գերեզմանները ժամանակակից շին խեցեղեն դազադներին և աճելի ու ժամանակի թաղվածներ են:

Նախապես բաց արի № 3 գերեզմանը՝ վրան ծածկված մեծ քարերը վերցնելով, որոնք շատ նման էին կավեղեն դազադի վրա ծածկված մեծ սալաքարերին, թե՛ տեսակով և թե՛ ձևով: Մեծ քարերի տակ, փոխանակ դազադ գտնելու, մեծ սալաքարերով շինված մի արկղ էր կազմված մոտավորապես 90 սմ. խորությամբ: Արկղը ձևացուցեր էին գլխի և ոտի կողմերին մեկական սալաքարերով, աջ և ձախ կողմեր երեք և չորս անհավասար լայնությամբ սալաքարերով: Արկղի միջի կողմից երկարությունն է 1,93 մտ., իսկ լայնությունը՝ 63 սմ.: Որովհետև շուգեցի այս արկղը քանդել, սկսեցի զգուշությամբ շերտ առ շերտ միջի հողը դուրս հանել: Արկղի մեջ հաստակից մինչև բերանը ավազախառն հող լեցված էր: Սակայն հակառակ իմ մանրակրկիտ խուզարկության արկղի միջից ոչ մի առարկա չգտնվեց, բացի մուժ կանաչազույն մի շիշի կտորի և մի կաղինի մեծությամբ կապտազույն ուլունքի: Կային նաև մի երկաթյա սլաքի մաս և մի քանի հատ կլորացած պեմզայի կտորներ: Արկղի մեջ լեցված ավազախառն հողի մեջ չէր երևում նաև կմախքի աճունացած բարակ փոշին, որ նախորդ գերեզմանների մեջ հայտնի էին իրենց սևագույն նուրբ փոշիով: Սույն գերեզմանը մինչև ներքևը քննելուց հետո, հողը կրկին լեցնել տվի տեղը և իրեն սալաքարերը շարել տվի վրան. ամբողջ գերեզմանը վերստին հողով ծածկեցի, այնպես որ, այսօր իսկ կարելի է տեսնել անվթար վիճակի մեջ:

№ 3 գերեզմանին կից № 4 գերեզմանը վրան ծածկույթ ունեն անհավասար երկարությամբ և լայնությամբ անտաշ մեծ սալաքարեր և անկանոն շարված: Ծածկույթի քարերը վերցնելուց հետո ներքևը ոչ քարաշեն արկղ գտա, ոչ կմախքներ և ոչ ուրիշ առարկաներ:

Մինչ քան վորսերիս մի մասը բաց էին անում № 3 և 4 գերեզմանները, մյուս բանվորներս բաց արին № 5-րդ և 6-րդ գերեզմանները, որոնք կգտնվեին քիչ դեպի հյուսիս արևելք, աճելի մոտ Զանգուփ առուին: № 5 գերեզմանը ուղղված էր հարավից դեպի հյուսիս. վրան ծածկված էր չորս անտաշ երկարավուն քարերով: Ծածկույթի քարերը հեռացնելուց հետո, երբ հողերից մո-

քորվեց և փորվեց, մեջը ոչինչ չգտնվեց, ոչ կմախք գոյություն ունեն արևմտի և ոչ էլ ուրիշ իրեր: Ուստի ձեռնարկեցի № 6 գերեզմանի բացմանը, որը կգտնվեր № 5 գերեզմանից քիչ դեպի հյուսիս:

Արտաքին երևույթով № 6 գերեզմանը կգտնվեր միևնույն հողաշերտին վրա, ինչպես № 5 գերեզմանը, (40—60 սմ. խորության մեջ), ինչպես № 3 և 4 գերեզմանները, միայն թաղման ուղղությունը տարբեր էր, գրեթե նման էր № 3 գերեզմանի ուղղության, այսինքն արևելքից դեպի արևմուտք: Նմանապես թաղման ձևը գրեթե նման էր № 3 գերեզմանին: Վրան ծածկված անհավասար մեծությամբ երկարավուն անտաշ քարերը հեռացնելուց հետո, երբ հեռացվեց նաև 15—20 սմ. հաստությամբ հողաշերտը, երևաց որ այս գերեզմանը ևս շինված էր մեծադիր բարակ սալերով արկղաձև. և անկախ վերև ծածկված անտաշ քարերից, առանձնապես արկղը ևս փակված էր 90-ից մինչև 115 սմ. երկարությամբ, 45-ից մինչև 78 սմ. լայնությամբ սալաքարերով: Այսպես խնամքով շինված այս գերեզմանը ինձ հույս տվեց, որ անձեռնմխելի մնացած է և անտեղի կգտնվի գեթ հնագիտական հետաքրքրական առարկաներ: Սակայն այստեղ ևս հույսս պարսպ եղավ. երեսից մինչև հաստակը շերտ առ շերտ խնամքով խուզարկելուց հետո, ոչինչ չգտնվեց, բացի մի քանի ոսկրի փշրանքներից և կլորացած մանր պեմզայի կտորներից:

Ինչպես քիչ առաջ գրեցի, որ այս չորս գերեզմանները և կճուճը դուրս կգան այժմյան հողի մակերևույթից 48-ից մինչև 60 սմ. խորության մեջ, սակայն ի նկատի ունենալով առվի պատռվածքը ծածկելու համար այս մասից հանված, 15-ից 20 սմ. հաստությամբ հողը, նաև տեղի փոքր ինչ զառիվայր լինելուն պատճառով անձրևների մաշկեղևը, պետք է որ ի սկզբան այս գերեզմանները լինեին առնվազն 80 սմ. մինչև 1 մետր խորության մեջ. որեմն, աճելի բարձր շերտի մեջ քան № 1 և 2 գերեզմանները, որոնց խորությունը կհասնեին առնվազն 1,30 սմ.:

Առուի պատռվածքի մոտ, ձախ ափի վրա, վաղուց երևում էր հողի մեջ թաղված մի քարի ծայրը, որը շատ նման էր մյուս գերեզմանների վրա ծածկված քարերին: Ուստի 6-րդ գերեզմանից հետո ձեռնարկեցի արևմտի պեղման, որ իսկապես դուրս եկավ № 7 գերեզմանը: Սովորական սալաքարերը հավաքելուց հետո, դուրս եկավ № 2 կավե դազադը: Սակայն № 7 գերեզմանի այս № 2 կավե դազադը շատ վնասված էր. վրայից մշտապես հոսող ջրի խոնավությունը շափազանց խիմեցրել էր, այնպես որ ամենայն զգուշությամբ անգամ շուրջը փորելիս թափվում էին կտորներ: Առաջին դազադի նման վրան ևս չունեն թրժուն կավից կափարիչներ, անտարակույս հին ժամանակ այս գերեզմանը ևս կողոպուտի ենթարկված էր, որովհետև կափարիչի կտորներ երևում էին դազադից բավական հեռու՝ հողերի մեջ խառնված: Դազադի մեջ, բացի մասամբ ավազախառն հողից, ոչինչ չկար, սակայն դազադի շափը և արվեստագործությունն այնքան նման էր № 1 դազադին, որ, հավանորեն միևնույն բրուտ վարպետի գործն էին: Նույնիսկ գոյություն ունեն ոտի կողմի փոքրիկ ծակը:

№ 2 դազադը (թեև կտրտված) հանելով էջմիած-

նի թանգարանը ուղարկելուց հետո, ձեռնարկեցի հեղեղատի աջ ափին վրա դազադի գոյության նշաններ ցույց տվող մի տեղի պեղման, որ նախորդ տարին կոմիտեի ներկայացուցիչները հավաքել էին ոսկրների փշրանքներ և կափարիչի կտորներ: Թեև ճիշտ միևնույն տեղում չգտնվեց դազադ, այլ մեկ և կես մետր դեպի հարավ, այնուամենայնիվ 50—60 սմ. խորությունից դուրս եկան դազադը վերևից ծածկող մեծ քարերը:

Այս № 3 դազադը գրեթե նույն ճակատագիրն էր ունեցել ինչ որ № 2 դազադը: Հեղեղատից անդադար հոսող ջրերի խոնավությունը խորապես ազդել էր: Դազադի վերին երեսը ծածկող մեծ քարերը դուրս եկան 50-ից 60 սմ. խորության վրա. դազադի խեցեղեն կափարիչներն ևս ամբողջ չէին, ինչպես նկատվում էր, այս դազադը ևս ազատ չէր մնացել գերեզմանակերպիտների խուզարկությունից: Դազադի շինության արվեստը նույնն էր ինչ որ նախորդներին. եզերքը շուրջանակի մուլտուրազարդ, մուլտուրներից ցցուն կերպով եզերված էին փոքրիկ կիսաբոլորակներ, որոնք դեռ կազմ թաց եղած ժամանակ ձևացված էին երկու մասուների սեղմումով: Թեև ամբողջ հնար շեղավ հանել հողից, այնուամենայնիվ աճելի արդյունավոր եղավ քան մյուս իր նախորդները: Թեև աննշան քանակությամբ, այնուամենայնիվ գտնվեցին հատուկտոր այնպիսի առարկաներ, որոնք պարզեցին թե թաղվողի սեռը և թե անոր տնտեսական բարեկեցիկ վիճակը: Անպայման մի կնոջ գերեզման էր այս № 8 գերեզմանը, որ դազադի կարգով 3-րդն էր: Դիակը բնականաբար աճյունացած էր, ոսկրների բնավ հետք չկար, սակայն մոտավորապես կուրծքի տեղից գտնվեցին գոնավոր և սպիտակ մեծ ու փոքր ուլունքներ: Ուլունքներից երկուքը մեծակ էին՝ բուրեղանման և կարմրագույն, ձևով երկար և բազմադիմի հղկված ձև ունեին. հանգուցյալին կուրծքը զարդարված էին քարերով:

Կային նաև միմյանցից մեծ ու փոքր մարգարտանման, ծածկված ուլունքներ, մի հատ 5—6 միլիմետր երկարությամբ ծածկված տափակ ուլունք գտնվեց, որուն մի երեսին վրա կար 3 սույն նշանը, իսկ մյուս երեսին վրա խազված էին գծեր միմյանց վրա հակառակ ուղղությամբ: Դարձյալ դազադի մեջտեղի մասում գտնվեց մատանիի նմանող ժանգաղաբլիմ մի բեկոր, որուն վրա կարծեք այժմ ևս երևում էին հազգված մանր ուլունքներ: Թեև մեծ ակներ կային կենտրոնում, սակայն այժմ ոչինչ չի երևում: Մարդու մնացորդներից գտնվեցին միայն երկու հատ սեղանադամներ: Դազադը ուղղված էր հյուսիս արևելքից դեպի հարավ արևմուտք, այսինքն գլխի կողմը հյուսիս արևելք, իսկ ոտների կողմը՝ հարավ արևմուտք: Դազադի մեջի կողմը, գլխի լայն կողմից մինչև մեջտեղ, գրեթե կե. որ, սեացած մի գույն ունեն, կարծեք մրոտած լինեի. ոտի կողմը հաստակի մոտ, ըստ սովորականի կար մի ծակ՝ մոտավորապես մեկ և կես սմ. մեծությամբ կամ տրամագծով:

4-րդ գերեզմանի ծայրին, գրեթե նրա ուղղությամբ, երևում էր կավեղեն դազադը ծածկող քարերի ծայրը, ուստի վերջին անգամ լինելով ուղեցի բաց անել այս գերեզմանը ևս և վերջացնել աշխատանքս: Ուստի երբ 8-րդ գերեզմանի 3-րդ դազադը ուղարկեցի էջմիածնի

թանգարանը, ձեռնարկեցի այս 9-րդ գերեզմանի պեղման:

Այս 9-րդ գերեզմանի վրա ծածկված սալաքարերը աճելի խորն էին քան 3-րդ և 4-րդ գերեզմանների հատակը (մոտավորապես նախորդ կավեղեն դազադների հավասար խորության վրա), հետևաբար վերևն սուսանց դազադի գտնված գերեզմաններից տարբեր շերտի տակ:

Սկզբից, դազադի շրջապատն ամբողջ երևում էր, հույս ունեի, որ այս 9-րդ գերեզմանի 4-րդ դազադը կարողանամ առանց կտրտելու անվնաս հանել: Ուստի, նախ սկսեցի շերտ առ շերտ երեսի հողը հանել և մեջը խուզարկել: Բայց զարմանալի էր, որ վրան ծածկված խեցեղեն թրժուն կափարիչներն ամբողջ չկային, եղածներին էլ մի մի եզերքն ընկած էին դազադի մեջ: Բայց, որ աճելի տարօրինակ թվեց ինձ, այն է, որ դազադի հատակի միջին մասը ևս պակաս էր, և այդ հատակի բաց մնացած տեղին համապատասխանող շափով կտոր բնավ գոյություն չունեի: Թե ինչ պատճառով այդ վիճակին էր ենթարկված, այդ մասին մի հարակացույթյան չկարողացա գալ: Դազադին մեջ ոչ մի իրեղեն գոյություն չունեի, միայն գլխի կողմը, դիակի թերևս թիակի մի ոսկր էր կպած մնացել դազադի հաստակին: Առանց պոկելու այդ կպած ոսկրը, աշխատեցի ամբողջ հանել հողից այս 4-րդ դազադը, սակայն ցավոք սրբոտի, այս ևս հազիվ երեք կտորով փոխադրել տվի մինչև կառք, և ուղարկեցի էջմիածնի թանգարան: Նշանակելի պարագա էր դազադի գլխի կողմից ներքին մասի մրոտվածի նման սեացած լինելը: Ոտների կողմը, հատակի մոտ մեկ և կես սմ. տրամագծով գոյություն ունեն մի ծակ:

Այս 9-րդ գերեզմանի 4-րդ դազադը, որ ըստ արվեստագործության ձևով նման, սակայն իր շափերով տարբեր էր մյուս երեք դազադներից. նա հետևյալ շափերն ունեի.

- 1,70 մ. երկարություն՝ միջի կողմից:
- 0,43 մ. լայնություն՝ գլխի կողմից:
- 0,22 մ. լայնություն՝ ոտի կողմից:
- 0,26 մ. խորություն:
- 0,03 մ. հաստություն:
- 50 X 40 սմ ամբողջ մնացած մի հատ խեցեղեն կափարիչ շափը:

Այստեղ վերջացնելով աշխատանքս, դազադն ուղարկեցի էջմիածնի թանգարանը, իսկ մյուս ստարկաները կենդակացնեմ կոմիտեին:

Սույն պեղումների շնորհիվ, առանց կանխահաս ենթադրություններ անելու տեղի և դիրքի մասին, հետևյալ տպավորություններ կարձանագրեմ այստեղ:

1. Իմ պեղած ինչ գերեզմանով չի սահմանափակվում այս գերեզմանատունը, դեռ շատ կան ուրիշ գերեզմաններ հեղեղատի աջ և ձախ կողմերում բնորոշ ձակ հարթ տարածության վրա:
2. Բոլոր գերեզմաններն անձեռնմխելի չեն մնացած. ինչպես երևում է, շատ հին ժամանակ բացված և կողոպտված են:
3. Վերևի և ներքևի շերտերում մեջ թաղվածներ թեև տարբեր ժամանակի են, սակայն ոչ շատ հեռու:

միմյանցից, որովհետև վերևի ծածկույթները միևնույն տեսակի քարերով և միևնույն ոճով են:

4. Նկատի ունենալով 2-րդ գերեզմանին անդադար կամ փայտյա դագաղ լինելու հանգամանքը, կարծում եմ, որ կավի դագաղը հանգուցյալին տնտեսական բարեկեցիկ վիճակին հետ կապ ունի, գուցե ամեն դասակարգի համար մատչելի չէին թրծված խեցեղեն դագաղները:

գ. ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ ՍՍՀՄԱՆԻՆ ՄԵՋ 1929 ԹՎԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵԿԱԾ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Այս նոր գերեզմանը գտնվում է անցյալ տարվա իմ պեղումներից արևելք մոտավորապես 150 մետրի վրա:

ՀԱՃԻ-ՂԱՐԱՅԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Մի շատ կարևոր նորություն:

Վերջին ճանապարհորդություններն ավարտվածի հանդիպեցա Հաջի Ղարա գյուղը նախապատմական գերեզմանները անգամ մը ևս մանրամասն քննելու համար, այդ միջոցին ինձ լուր տվին, որ գյուղի մոտակա քարահանքին մեջ քարի 2—3 մետր շերտի տակից գտնվել են խեցեղեն անոթներ, անմիջապես գնացի քարահանքը, բայց արդեն ուշ էր, խեցեղենները բոլորովին ջարդվել էին և գտնված տեղին վրա քարի մանրուքների մի ահագին կույտ էին կազմել, որ ինձ համար անհնար էր այդ մեծ քարակույտը հեռացնել և ներքևը քննության ենթարկել: Ուստի բավականացա նույն քարահանքի ավանդների հորոգելով, որ ուրիշ անգամ պատահելիս, առանց ձեռք տալու և իրեղենները տեղից շարժելու մեզ իմացնեն և տեղին վրա աշխատանքները դադարեցնեն:

Մի քանի օր առաջ կրկին պատահել է նույն բա-

և շատ մոտ է հունարեն արձանագրությունը գտնված տեղին: Մեր պահակ Ասատուր Հովհաննիսյանը գյուղ գնալիս տեսել էր, որ այստեղից դեպի Վարձաղյար գնացող տրակտորների գոթանը հանել էր ծածկույթի մի մեծ քարը, որտեղ և պեղում կատարվեց և հանվեց մի կավի դագաղ: Այս դագաղը չափազանց հետաքրքրական է այն տեսակետով, որ իմ անցյալ տարվա հանած դագաղներից բոլորովին տարբեր է իր ձևով:

Էջմիածին

17 ապրիլ 1929

րահանքին մեջ նույնօրինակ մի դեպք (1910 թվականին ևս գտնվեց նույն տեղը եկեղեցվո շինության համար քար կտրելիս): սակայն փոխանակ իրենց եղած պատվերը հիշելու, խեցեղեն ամաններից երկուքը, որ անվնաս հանել են, բաժանել են իրենց մեջ. իսկ մյուս կոտրվածները թապել:

Ինչպես կտեսնեք, չափազանց կարևոր մի հարց է թե երկրաբանական և թե պատմական տեսակետով այս ավելի քան երեք մետր հաստությամբ քարի շերտի ներքևից այն խեցեղենների գտնվելը (1910 թվականին գտնվել են մանր ու խոշոր ամաններ ևս), ուստի հարցը ներկայացրեք Ալեքսանդր Իվանիչի (Թամանյան) ուշադրության, և ինչ փութանակի կարգադրություն որ կանի անմիջապես հաղորդեցեք մեզ, որպեսզի հարկ եղածը անենք: Իմ կարծիքով, այստեղ թե երկրաբանական թե հնագիտական լուրջ քննություն է հարկավոր:

Էջմիածին

5 նոյեմբեր 1924

ԳԵՂԱՐԴԱԶՈՐԻ ՄԵՋ ԿԱՏԱՐԱԾՍ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Ներկա տարվա հոկտեմբեր ամսի մեջ էր, որ Կոչ-տուրայի Պատմության Ինստիտուտն ինձ հրավիրեց մասնակցելու և ղեկավարելու պեղումներն այն հողաթմբի վրա, որը Գեղարդաձորի լեռնալանջին վրա նախապես Ինստիտուտը ստուգողական պեղում էր կատարել:

Երևանից մեկնեցինք հոկտեմբերի 20-ին և պեղման գործողություններն սկսեցինք 22-ին:

Պեղման վայրն այնպիսի մի թեք զառիվայրի վրա էր, որ նույնիսկ առողջ մարդու համար գլխապտույտ էր առաջացնում: Նախապես թեք զարևանդը, որի վրա

* Արտատպում ենք Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտի հրատարակած «Նյութեր հին Հայաստանի պատմության» ժողովածուից, Երևան, 1935 թ., փոքրիկ կրճատումով:

առաջ չգնալ և կարծել, որ սա մի կարևոր շինություն է, որ անակնկալ փրկումով փլատակների տակ պահած կլինի հնադարյան կուլտուրական մնացորդներ: Իհարկե փլատակը նկատվում է, բայց հին դարաշրջանների ընդհանրացած սովորության մի եկեղեցի, որուն մեջ բացի եկեղեցիի հատուկ պիտույթներից, ենթադրվում էր ձեռագրերի մի հավաքածու, որ ամենակարևորը և ամենացանկալին էր:

Նկ. 258 Գեղարդաձորի պեղման վայրի ընդհանուր տեսարանը

Ձանազան հույսերով և ենթադրություններով սկսեցինք պեղումներն այդ դժվարին ափսոսանքից մեջ: Ընկ. Տարագրողը կոչված էր պեղումներից հետզհետե դուրս եկած ճարտարապետական մասերը չափազանց և գծագրելու:

Փլատակների հարավային ծայրից, ուր տեսնվել էր բացված ծակը, առաջ տարվեցին պեղումները դեպի հյուսիս: Այս ձևով ոչ միայն հարավային ճակատը, այլև արևելքն ու արևմուտքը ենթարկվեցին մասնակի պեղման:

Հարավային ճակատում ամբողջովին դուրս եկան երկու որմնակամարներ և մի երրորդ որմնակամարի սկիզբը, որուն մնացած մասերը քանդված էին: Երկու որմնակամարների մեջ տեղավորված էր մի գեղեցիկ խորշ, որուն վերևի մասին կիսազմբեթի ձև էր տրված

և ստալակտիտ քանդակված. իսկ կիսազմբեթի ստորին մասում, կենտրոնից ցած, նույնպես մի ստալակտիտ գոտիով ճոխադարձված էր:

Արևմտյան ճակատի վրա մնացել էր մի որմնակամար, որը փոխանակ շենքի հատակադիր հետ ուղղանկյուն կազմելու, ավելի լայն էր քան 90 սանտիմ: Անշուշտ այդ անկանոնությունը առաջ եկել է փորված քարայրի քարերի քնական անկանոնություններից: Հավանական է, որ այդ մասում փորված քարայրն ընդունակ չէր մաքուր սրբատաշ որմնակամարներ քանդակելու ինչպես մյուսները, հետևաբար մի քիչ առաջ են ծռել պատը՝ քանդակելու ավելի հաստատուն ծայր գտնելու համար: Արևմտյան կողմի այս որմնակամարի շարունակությունը փլատակների ներքև չափազանցված է. միայն գոյություն ունեցող որմնակամարի վերջում գտնվեց մի որմնակից անկյունավոր սյուն, որ ըստ ինքյան շենքի ամբողջության մասին մի հատկանշական երևույթ պետք է լինի, այսինքն քարայրի գեղարվեստական լինելուն մի ապացույց, եթե իհարկե պեղումները շարունակվին, և իսկապես այդ մասում մի կանոնավոր որմնասյուն երբեք աննպատակ չէր կարող լինել, բացի շենքի ներքին ճոխազարդության ապացույց լինելուց: Այս գեղեցիկ որմնասյուն հանդիպակաց արևելյան պատը եթե գոյություն ունենար, ի հարկե ավելի շուտ պիտի պարզվեր արևմտյան մասի վրա գոյություն ունեցող որմնասյուն նպատակը. սակայն դժբախտաբար, արևելյան պատը ամբողջությամբ չափազանցվել է, հազիվ 15—20 սանտ. բարձրության հետք թողնելով հատակի մեկ մասին վրա:

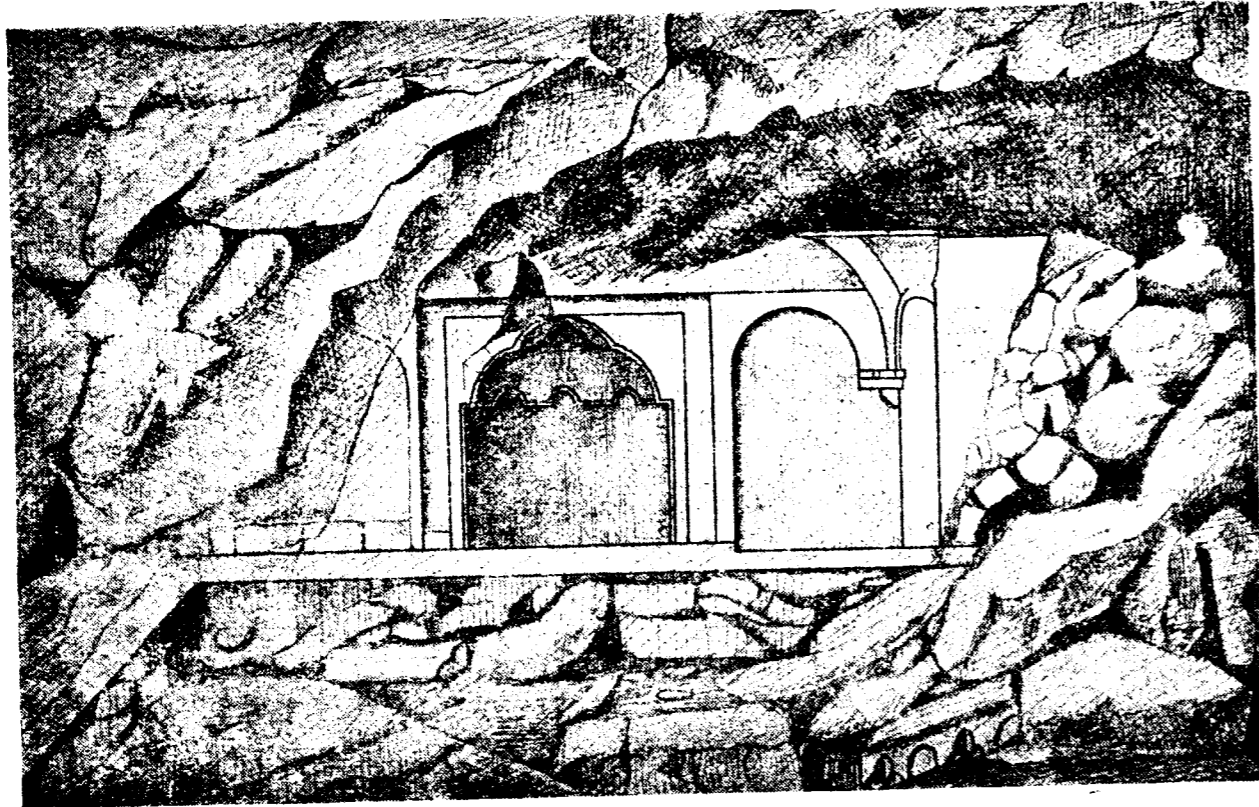
Քարայր-շենքի բարձրությունը համարյա ճիշտ չափվում է: Հատակից մինչև առաստաղ 5 մետր բարձրություն ունի: Առայժմ թափված քարերից երևում է, որ առաստաղը եղել է հարթ հորիզոնական, միայն արևմտյան որմնասյուն գոյությունը կասկած է տալիս, որ թերևս ունեցել է նաև զմբեթ և վերևից ևս լույս, բայց այս մասին խոսել առայժմ վաղաժամ եմ համարում, որովհետև պեղման շարունակությունը միայն կարող է հերթել կամ հաստատել այս կարծիքը:

Ինչպես առաստաղը, նույնպես հատակը հորիզոնական մաքուր հղկված է, այս մաքրությունը երևում է հատակի վրա, երբ մաքրում են մեծ ու փոքր թեկորները: Արևմտյան կողմը 6—7 մետր տեղ գրեթե մաքրված է, իսկ արևելյան կողմն ավելի քան տասն և հինգ մետր տեղ առաջ տարված է պեղումը, բայց դեռ չէ գտնված հյուսիսային պատը: Այսպես երկու թևով դեպի հյուսիս պեղումն առաջ տանելու պատճառը սրահին մեջ ընկած հսկայական զանգվածներն են, սրանց մասին քիչ հետո պիտի խոսեմ: Ուստի առայժմ կարող ենք պատկերացնել, որ մեր պեղած վայրը 5 մետր բարձրությամբ, 9 մետր լայնությամբ, և ավելի քան 15 մետր երկարությամբ մի մեծ սրահ է՝ փորված ժայռի մեջ:

Եթե այս մեծ սրահը միանգամից փլած և ավերակը հողի ներքև ծածկված լիներ, այն ատեն, բնականաբար, փլատակների տակ պիտի գտնվեին այն ժամանակվա կուլտուրայի արտադրություններ՝ այսինքն պիտույթներ, կարասիքներ և որ ամենակարևորն է՝ ձեռագրեր: Բայց դժբախտաբար միանգամից փլած չէ: Առ-

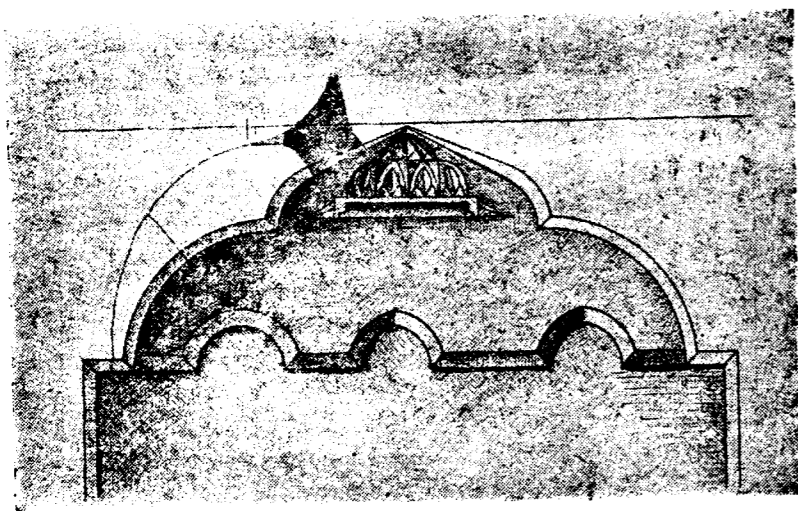
չի արևելյան մասը շատ վաղ ժամանակ փլել է, սակայն ծածկույթը երկար ժամանակ մնացել է անփաս:

Որմնակամարների տակի աստիճանը ծակել են և

Նկ. 259. Գեղարզաձորում պեղված շենքի հարավային պատի զույգ խորշերը

ցույց է ու միայն ներքևի աստիճանին վրա ձի կապելու համար բացված ծակը, այլև փլատակների մեջ գտնված երկաթյա նետի ծայրը և ուրիշ մի հին առարկա: Փլատակների մեջ գտնված երկու գանգերը եւ համարում եմ վերջին ժամանակների ոճերի արդյունք, որով-

Նկ. 260. Գեղարզաձորում պեղված շենքի հարավային պատի խորշը

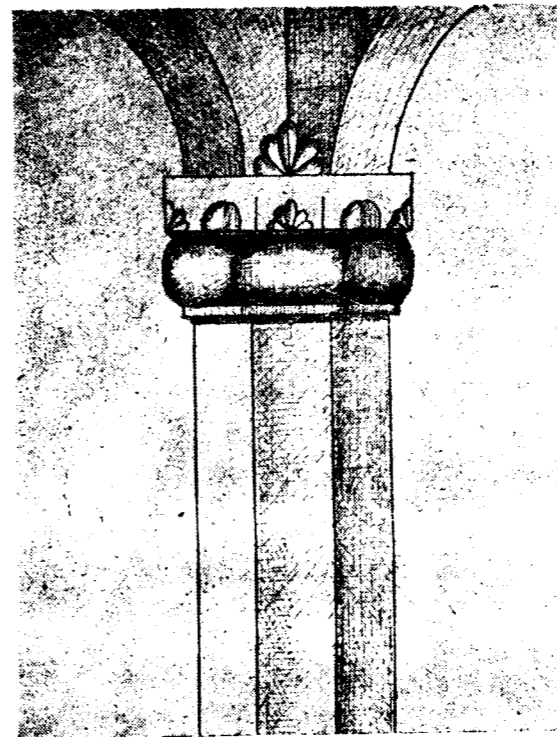
հետև թե՛ բեկորների վերին շերտին մեջ թաղված էին և թե՛ բացի գանգից ուրիշ ոսկորներ չգտնվեցին: Այժմ անհրաժեշտ է գտնված շենքի ճարտարապետական արժեքի մասին խոսել: Շենքը բնավ կրոնա-

այնտեղ ձի են կապել, ինչպես արև են Անիում՝ մայր եկեղեցիի և այլ հուշարձանների մեջ: Բայց թեև մեղնից շատ ժամանակ առաջ, նախկին փուլումից երկար տարիներ հետո առաստաղը եւ փուլ գալուսն ապա-

կան հատկանիշ չունի, բայց նկատի ունենալով, որ ամբողջ ձորը վանական վարչության իրավասության տակ էր, բնականաբար այս մեծ սրահը եւ կրոնական իշխանության ներքո աշխարհիկ շենք էր՝ ինչպես Հոռոմոսի վանքի մատենադարանը, որը շափազանց մեծ նմանություն է բերում այս նորագյուտ շենքին. նաև նմանները կան Հաղպատում, Սանահնում և ուրիշ տեղեր: Բայց այս աստիճան խնամքով շինված շինությունը, Հոռոմոսի վանքից հետո, միայն այս քարափոր սրահն է: Անշուշտ որոշ նպատակի համար փորված է այս սրահը. թե ինչի՞ համար, առայժմ հարցական է, ևսկայն մի բան պարզ է, որ այս քարափորը սովորական շենքերից բարձր կանգնած և բարձրագույն մի նպատակի համար շինված է, լինի մատենադարան, ժողովարան և կամ հին առումով մի տաճար (սրահ), ուր կկատարվեին մեծամեծ խրախճանություններ իշխանների կամ վանահայրերի հովանավորության տակ: Ինչպես երևում է մաքրված մասի մեջ վերին աստիճան խնամք տարված է շինության. ոչ միայն ժայռի մեջ փորագրված են աղեղներ, որմնակամարներ, խորշեր, այլ նաև ճոխազարդված են ժամանակակից ոճի ստալակտիտներով: (Տես նկ. 259—262):

Շինության ժամանակ զարմանալի կերպով մաքուր հղկված են բոլոր որմնակամարները, խորշերը, որմնասյուները և վերջապես ամբողջ քարայրը առաստաղով և հատակով: Վանքին կից կան ուրիշ քարափորներ, որոնք իսկապես մեծ զարմանք են պատճառում տեսնող արվեստագետին և շատ իրավամբ ճարտարա-

պետական պլանի գործոցներ են լամարվում, սակայն այս նոր պեղված քարափորը մաքրության և կանոնավորության կողմանե կարգի վանքի ուրիշ քարափորների հետ: Նույնիսկ մինչև այժմ Գեղարզա վանքին մեջ գյուղություն ունեցող քարափոր հուշարձաններին մեջ կան այնպիսի մասեր, որոնք չեն հավասարեր նոր պեղված քարայրին կանոնավորության և մաքրության: Հնկ. Տարագրողը շափազանցով և գծագրելով հիացած էր տիրող համաշխարհային վրա, որ նույնիսկ մի սանտիմիտր տարբերություն չունենի զանազան որմնակամար-

Նկ. 261. Գեղարզաձորում պեղված շենքի որմնասյուներից մեկը

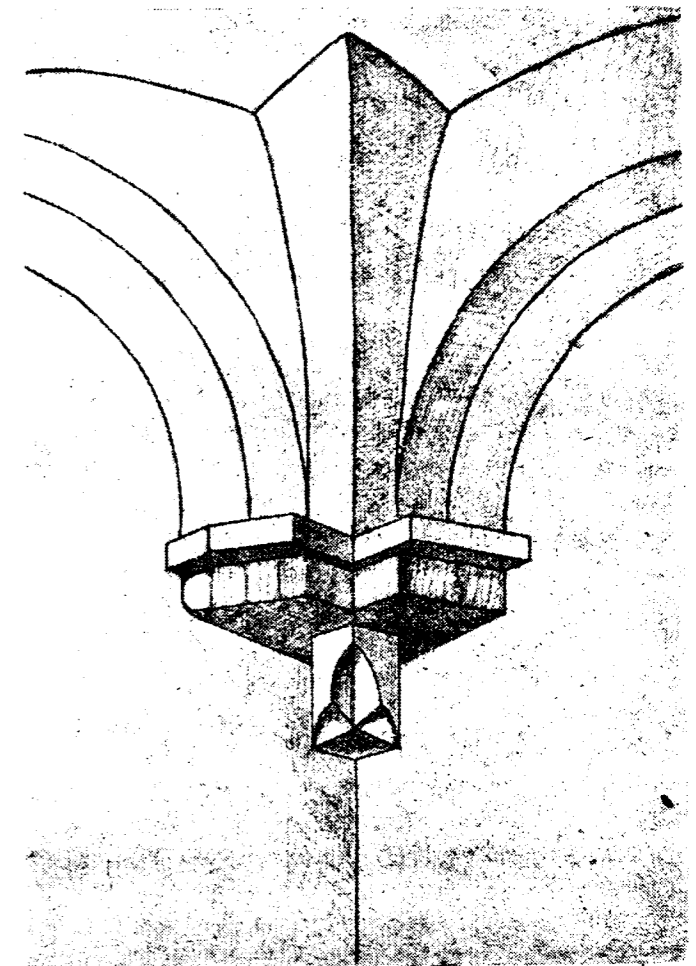
ներ, որոնց մեջ միջինակություն և համաշխարհային կազմանքներ: Ուրեմն այս բոլորը կուգան վկայելու, որ ոչ միայն քարայրի մեջ աշխատող քարտաշ վարպետները կատարելապես որակյալ էին, այլև այդ քարտաշ վարպետները աշխատել են մի հմուտ և բարեխիղճ ճարտարապետի հսկողության ներքո:

Փորված քարայր-սրահի շքեղության անվերջ նշան է նաև ներկվածքը, որ քարաբեկորների վրա երևում են տակավին. մասնավորապես ստալակտիտ քանդակները, որոնք կարմիր և դեղին գույներով ներկված են եղել:

Շենքի երկարությունը շտապ որոշելու համար անհրաժեշտ համարվեց արևելյան ճակատի որոշ լայնությունը դեպի հյուսիս առաջ տանել պեղումները, բայց անցավ 15 մետր երկարություն և տակավին չբրևան սրահի հյուսիսային պատի սահմանը, սակայն այդ մասում երևան եկան որմնակամարների, որմնասյուների ստալակտիտ բեկորներ, որոնք նույնպես հղկված էին: Այս մասին մեջ գտնված քանդակազարդ բեկորներն ապացուցանում են, որ ինչպես հարավային կողմի, նույնպես հյուսիսային և այլ ճակատներ զարդարված էին ոչ միայն որմնակամարներով և ներկված ստալակտիտներով, այլև հանդիպակաց հարավային կողմի նման քանդակազարդ խորշերով:

Հակառակ մեր ջանքերին, որ գտնե սրահի հյուսիսային պատը գտնենք, մեզ Հաջողվեց պեղումները շարունակել, որովհետև ոչ միայն մեզ շրջապատող սարերը անակնկալ կերպով մշուշապատվեցին, այլ և տեղացույ մշտատե ձյունը և անձրևը բոլորովին արգելք էին նպատակահարմար աշխատանքի, ուստի ըստիպված էինք աշխատության դադար տալ, շարունակությունն ապագային թողելով:

Թե ինչ վիճակի մեջ ընդհատեցինք պեղումները, երկու խոսքով բացատրեմ: Բացի ձյունից և անձրևից, սոսկալի դժվարություններ եղան մեր առջև: Ի բաց առջալ այն մեծազանգված ժայռի բեկորները, որ թափված էին բուն շենքի մեջ, երկու մեծ և ահռելի բեկորներ եւ բնկած էին սրահի հատակին վրա, որոնց յուրաքանչյուրը 25—30 խոր. մետր ծավալ ունենին: Այդ

Նկ. 262. Գեղարզաձորում պեղված շենքի որմնասյուներից մեկը

բեկորները միայն սեպով կարելի էր փշրել ու թափել դուրս: Թեև հետերնիս դինամիտ տարած էինք, այնուամենայնիվ այդ վայրում խիստ վտանգավար էր դինամիտ պայթեցնելը, որովհետև ուրիշ ճեղքվածք ու առաջակարկառ ժայռեր կարող էին պոկ գալ և մեծ վտանգ առաջացնել նույնիսկ բանվորների մեջ: Ուստի երբ մեծամեծ բեկորները մաքրում էինք, որպեսզի սկսենք սեպերի գործողության՝ հսկա ժայռերի փշրման համար, ահա բնությունն ստիպեց մեզ դադար տալ աշխատանքին: Քարափոր սրահի ժամանակն է 13-րդ դարը՝ Պոռոշ իշխանի օրով, որ նոր տերն էր թե՛ վանքին և

ին ամբողջ ճորին: Արևմտյան պատերն վրա գեղեցիկ տառերով գոյություն է ունեցել 6 տող արձանագրություն, որուն երեք տողը շնչված է մեզ անհայտ պատճառով, իսկ մնացյալ 3 տողին մեջ գրված է հետևյալը. «Ի տերութեան բարեպաշտ իշխանին Պոռշա եւ Մլր- (տ)ի: անեալ ի սուրբ ուխտիս ետուա. այսքանը ամփոփված է երեք տողի մեջ, իսկ մնացյալ երեք տողը քերված ու շնչված է:»

Եզրակացություն.— Պեղված վայրում գոյություն ունեցել է մի մեծ սրահ, որուն նմանները թեև զանազան տեղերում տեսնված են քար ու կրով սրբատաշ շինված, բայց այսքան մեծ սրահ ամբողջովին քարափոր, առաջին անգամն է երևում Գեղարդաձորին մեջ:

Արվեստագործության մաքրության տեսակետով ըստ ամենայնի կատարյալ է մանավանդ ներքին համաչափությունների նկատմամբ: Թեև փլուզումներով շատ քայքայված է քարափոր սրահը, սակայն ամենակարևոր նյութերն մեկը պետք է որ լինի ճարտարապետության, և գեղարվեստի պատմության մեջ:

2

[ԶՎԱՐՔՆՈՑՈՒՄ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ]

ՊԶՊ ԿՈՄԻՏԵՆ Զեկուցում

Զվարթնոց եկեղեցու ավերակները և նրա շուրջը եղող ամբողջ հնագիտական սահմանները ՊԶՊ Կոմիտեն իր անմիջական հսկողության տակ առած լինելով, նախորդ նիստում (1925 հունվար 4) հանձնարարեց ինձ, ավերակների խնամքով պահպանության համար, հարկ եղած անմիջական կարիքները քննելով զեկուցել Կոմիտեին:

Այժմ ներկայացնում եմ ժողովի քննության իմ կողմանից հարմար դատված անմիջական անհետաձգելի կարիքները:

Զվարթնոցի ավերակներն իրենց գեղարվեստապատմական բարձր արժեքի համապատասխան հոգածությունից մինչև այսօր զուրկ մնացած լինելով, օր ըստ օրն ոչնչանալու վրա են:

Բացի անխնամ և անպատասպար մնալուց, հուշարձանի արժեքը գիտականորեն ըմբռնելու անընդունակ հսկիչներու ձեռքին տակ (Խաչիկ վրդ.) ավելի ևս ապականվել են, նրա անմիջական շուրջը տգեղ և անընդամասկ շինությունների խտացումով:

Այժմ, մնացորդ պատերի վերևներից և կողքերից անձրևի ջրերը ծծվելով, առաջանում են ճեղքվածքներ, փոշիանում է կրաշաղախը և դուրս են պրծնում քարերը: Վերջերս փլավ արևելյան կողմի հնձաններից մեկուն հյուսիսային պատը: Հնձաններու հատակները մաքուր կրաշաղախով ծծվված էին պեղման ժամանակ, այժմ մաքուր հատակի ծծիների փշրանքները միայն կտեսնվին: Փլչելու անմիջական վտանգի տակ են տաճարի կենտրոնին վրա շինված բոլորակ ավազանին հյուսիս-արևմտյան մասը և սեղանի մնացորդը: Նույնպես մոտալուտ ավերման ենթակա են տաճարն արևմտյան կողմից շրջապատող և ներկայիս պահպան-

Քրիստոնեական շրջանի Այրի վանքի պատմությունն ըստ մեր հայ մատենագրության, մինչև 4-րդ դարը կհասցնենք: Սակայն Գեղարդաձորի բազմաթիվ այրերին մեջ թե՛ բնական և թե՛ ձեռագործ այրեր շատ կան, ուստի անհրաժեշտ է այդ ձորը հետազոտության ենթարկել նաև նախաքրիստոնեական շրջանների տեսակետով և զբիլ մանրամասն ուսումնասիրություն, որը մեր գրականության մեջ գոյություն չունի:

Այրի վանքի ձորը և քարայրերը կապ պետք է ունենան նախաքրիստոնեական պաշտամունքների հետ, ինչպես Բազնայրը իր քարայրերով և աշտարակաձև մնացորդով, ինչպես Բագարանն իր քարայրերով, Աղավնատուն գյուղը, Հաջի Ղարաջի գերեզմանատան զույգ աշտարակների և «Արդար Դավիթ» անվանված աշտարակի մնացորդները:

Անպայման քննության առնել ձորի հանդիպակաց լանջին վրա գտնված ստորերկրյա սանդուխը, որը թեև ևս չեմ տեսել, այնուամենայնիվ վերջերս շատ է խոսվում այդ մասին ժողովուրդի մեջ:

նրի բնակարանի վերածված բուրգերը և ուրիշ որմնամասեր: Բացօթյա բոլոր գեղաքանդակ քարեր, անձրևի և արեգակի ազդեցության տակ ոչ միայն հալվում ու մաշվում են, այլև մեծ մասամբ նրանց վրայի գեղարվեստական քանդակագործությունները թանձր մամուտով ծածկվում են:

Վաղորդ ցուցակագրած թանգարանի իրեղենների մեծ մասն անհայտացած լինելին զատ, այսօրվա մնացած մասը նույնպես անխնամ թափված է միմյանց վրա, առանց մի հարմար շենքում դասավորելու և ցուցակագրելու: Անգիտակից հսկողների անուշադրության պատճառով բացօթյա թողված անգնահատելի հիշատակարան բեռագիրը մի քանի տեղ քարով ծծվելով փշացված են նշանագրի:

Այսօրինակ ավերումներ և կորուստներ շատ կարելի է ցույց տալ, սակայն ես առանց ավելի երկար ծանրանալու այս հանգամանքի վրա, պիտի հայտնեմ իմ կարծիքով հարմար դատված անմիջական միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են նպատակահարմար կերպով հուշարձանի պահպանության:

1. Նշանակել փոքր ի շատե գիտակից և աշակերտ հսկիչ, որ ոչ միայն հսկե ավերակների պահպանության, հսկե նաև պահպանների և աշխատավոր բանվորների գործունեության վրա: Պարտ ու պատշաճ ընդունելություն ցույց տալով բազմաթիվ այցելուներին առաջնորդե և որոշ շահով ծանոթացնե ավերակների անցյալի և ներկայի հետ:

2. Առաջիկա գարնան սկզբին անմիջապես հատկացնել բանվոր վարպետ և պատրաստել շինվածանյութ, խախտված մասերն ամրացնելու համար. ծծիկ պատերի այն բոլոր մասերը, որոնք ընդունակ են դարձել անձրևի ջրերը ծծելու:

3. Մշտապես ավերակների մոտ բնակվող պահպանների համար անմիջապես բնակարան ավերակներ-

րից նստ շինել երկու սենյակից և մի խոհանոցից բաղկացած շինություն, որպեսզի ազատվին հնագիտական մեծ արժեք ունեցող այն մասերը, որոնց մեջ ներկայիս բնակվելով պահակները սաստիկ վնասում են: Պահակների բնակարանների կից պետք է անպայման երկու բաժանումներից բաղկացած մի պատասպարան նրանց տնտեսական պիտույքների համար՝ ինչպես գոմ, փայտանոց, մթերանոց և այլն և այլն:

4. Ամբողջովին վերացնել ավերակների շուրջը կուտակված հողերը և աղբերը, որոնք գոյացել են պեղումներից և ուրիշ զանազան պատճառներից: Հիմնահատակ վերացնել անհրաժեշտ է Խաչիկ վարդապետի շինած բնակարանները, որոնք այժմ վեր են ածվել ավերակների, և մաքրելով խեղճական հնագիտական ավերակների շուրջը, վերածել մաքուր հարթավայրի շուրջանակի որոշ լայնության վրա:

5. Կանոնավորել անձրևի ջրերի և ոռոգման առուների հոսանքները, որոնց պատճառած մշտական խոնավությունը վնասակար ազդեցություն է ունենում ոչ միայն հողից դուրս եղածներին, այլև հողի տակ եղածներին:

6. Կառուցել մի թանգարան թե՛ մինչև այժմ հավաքված և թե՛ այսուհետև հավաքվելիք թանգարանային իրերը դասավորելու համար: Թանգարանին հարակից հարկ է պատասպարված սրահներ կամ բացօթյա ծածկույթներ պատրաստել, ճարտարապետական գեղարվեստական մեծածավալ գեղաքանդակ քարերը գետեղելու և անձրևի ու արևի ավերիչ ազդեցությունից ազատելու համար:

ՀՄԻՆ ԼՈՒՍԹՈՂԿՈՍ ԸՆԿ: ՄՈՒՎՅԱՆԻՆ

Զեկուցում բանգարանում հայ ճարտարապետության բաժին կազմելու մասին

Ձեր հանձնարարությունը ներկայացնում եմ իմ կողմից հետևյալ նկատումները հայ ճարտարապետության թանգարան կազմելու մասին:

Ի նկատի ունենալով, որ վերջին 25—30 տարիների ընթացքում պատմական հայ ճարտարապետությունը և նրա ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրական նյութ է եղած ինչպես հայ, ուսև և նույնիսկ եվրոպացի մեծ գիտնականների և գեղարվեստագետների համար, այդ իսկ պատճառով, թանգարանում անհրաժեշտ է կազմակերպել հայ ճարտարապետության և գեղարվեստի բաժին, որի համար շահագրանց առատ նյութ կա Հայաստանում:

Հայ ճարտարապետությունը ուսումնասիրող մեծ գիտնականներ մի պատկառելի գրականություն են լույս ընծայած, որոնցից մի քանիսն իրենց աշխատության մեջ խոստովանում են ոչ միայն հայ ճարտարապետության բարձրագույն կատարելության հասած լինելը, այլև այդ գարգացման ժամանակակից ժողովուրդի բարձրագույն քաղաքակրթության հասած լինելը: Նույնիսկ նրանցից ոմանք վճռականապես եզրակացնում

7. Թանգարանի կից, կարևոր եմ նամարում շինել պատշաճավոր մեծությամբ երկու սենյակներ, որոնց մեկը լինի մշտական հսկող պաշտոնյայի բնակության հատուկ, իսկ մյուսը հուշարձանի ուսումնասիրության համար թե՛ Կոմիտեի կողմից և թե՛ դրսից եկող գիտական և դրական աշխատանքներ կատարելու հատուկ:

8. Միջոցներ տրվին թանգարանի շինության ձեռնարկված դեպքում, լիակատար ցուցակագրություն կատարելու թե՛ թանգարանային իրերի և թե՛ ճարտարապետական գեղաքանդակ բեկորների:

9. Պատրաստվին ընդհանուր հնագիտական շրջանի և մասնավորապես ավերակների հատակագծերը, շահագրությունները, ձեռագիր և լուսանկար պատկերները, բոլոր գեղարվեստական և գիտական արժեք ունեցող բեկորների համար:

10. Վճռական որոշում կայացնել բեռագիր արձանագրության մասին, մինչև թանգարանի շինությունը թողել տեղում թե՛ փոխադրել ժամանակավորապես էջմիածնի թանգարանը. տեղում թողվելու դեպքում արդյոք հարկ չէ՞ առանձնապես մի ծածկույթի մեջ պահպանել:

11. Ի նկատի ունենալով զանազան հանգամանքներ, ձուլել բեռագիր արձանագրությունից մի քանի օրինակներ, և այդ ընդօրինակություններից տալ էջմիածնի և Երևանի թանգարանի մեջ պահվելու համար:

17 հունվար
1925 թ.

Է

են, որ առանց պատմական հայ ճարտարապետության և գեղարվեստի ուսումնասիրության, գրեթե հնար չէ հասկանալ ուրիշ երկրների պատմական գեղարվեստի առեղծվածային մասերը կամ որոշել նրանց ծագումն ու փոխանցման ճանապարհները: Որովհետև հայ ճարտարապետության սկիզբը մեր թվականին շատ առաջ է, զարգացման բարձր աստիճանի հասնում է 7-րդ դարուն և նույն կատարելությամբ շարունակվում մինչև 14—15-րդ դարերը: Ուստի կատարելության հասած նախնական դարերի մեջ դեռ արևմուտքում շարունակվում էր հնարարյան մեծ գեղարվեստի անկումը:

Ավելորդ չեմ համարում այստեղ հիշատակել այն ականավոր գիտնականներից մի քանիսի անունները, որոնք հոյակապ մեծ ու փոքր երկասիրություններ լույս են ընծայել հայ գեղարվեստի շուրջը և տակավին շարունակում են: Ինչպես ի հետմն Մար Տեքսիե, Տյուպուա դե Մոնպերե, Կոդակով, Գրիմմ, Ն. Մառ,

* Զվարթնոցում շինված է արդեն մի փոքրիկ թանգարան, հողերի մեծ մասը և Խաչիկ վարդապետի ավերակների մեջ շինած շենքերի մեծ մասը քանդված են, բեկորները կարգի են բերված 1936—1937 թ. թ. ընթացքում:

Կազմող

Մարտի 1909 թվականի Պախման, Լեման, Հատույան, Սպարտան, Երուզի, Ե. Տիլ և այլն:

Այս գիտնական արվեստագետները ոչ միայն քննել են հայ ճարտարապետության և գեղարվեստի ոճերը և աշխատել են գտնել նրանց փոխանցման ճանապարհները, այլև ուշադրության են առել հին հայերի շինարարական կանոնները, որոնք իրենց մեջ պարունակում են ձևերի և շինելակերպերի բազմատեսակ հարստություն:

Ուրեմն թանգարանն իր մեջ բովանդակելու է ամեն տեսակի ճարտարապետական գեղարվեստական և շինարարական բազմակողմանի նյութեր, որոնք բնորոշ հատկանիշը կկազմեն պատմական հայ արվեստին:

Հայոց ճարտարապետությունը չի սահմանափակվում տաճարներով: Գոյություն ունին դեռ ներկայիս բազմաթիվ աշխարհիկ շենքեր, ինչպես բերդեր, ամրոցներ, քաղաքապարիսպներ, պալատներ, դղյակներ, հյուրանոցներ, ջրանցքներ, կամուրջներ, ձեռագործ ճանապարհներ և այլն և այլն, որոնք անխտիր հավաքվելու են թանգարանի մեջ նկարված և մանրամասն շափագրված:

Վերոգրյալ շարքին մեջ չպիտի մոռանալ նաև հին հայերի ընտանեկան բնակարանների վերին աստիճան հետաքրքրական ձևերն ու շինելակերպերը, որոնք թեև մեծ քաղաքների մեջ գրեթե անհետացել են, սակայն դարձրել ի վեր շարունակվելով տակավին պահպել են գյուղական շենքերի մեջ: Կարող է պատահել, որ շուտով անհետանան մեր գյուղերից այս հետաքրքրական և ուսանելի ձևերը: Ուստի այդ ոճերը և շինվածակերպերը վերջնական կորուստից փրկելու համար, պետք է շուտափույթ հավաքել սույն կարգի նյութերը և առանձին մի բաժին կազմել մյուս նյութերի շարքում:

Ահա այս տեսակետներից մոտենալով հարցին, թանգարանի ճարտարապետական բաժինը պետք է կազմել հետևյալ կերպով:

1. Բաժինը պիտի ունենա ընդարձակ սրահներ, որոնց մեջ հնարավոր լինի զետեղել հայկական ճարտարապետության հատուկ բազմակողմանի նյութեր, լինին այդ նյութերը գծագրական, շափագրական, նրկարչական, քանդակագործական և լուսանկարչական:

2. Բաժնի մեջ առաջին և ընդարձակ տեղը պետք է տալ զուտ ճարտարապետական նկարներին և գծագրություններին, որոնք շափագրված և գծագրված են հմուտ ճարտարապետների ձեռքով՝ իսկական հուշարձանների վրայից և վերջացրած մաքուր աշխատություններին. երկրորդ բաժինը պետք է կազմեն միայն շափագրություններ և սևագրություններ, որոնք թեև մանրամասն շափագրված են, տեղին վրա, սակայն վերջնականապես մաքուր նկարված չեն, ուստի թերի աշխատությունները մասնագիտորեն վերջացնելուց հետո պետք է փոխադրել առաջին բաժին: Երրորդ բաժնում պետք է զետեղվեն այն նկարները, որոնք կարող նկարիչների ձեռքով նկարված են ուղղակի հուշարձանների վրա:

3. Վերոգրյալ բաժիններ պետք է նաև պահպանել հուշարձանների քանդակագործ աշխատանքներին՝ իսկականներին և իսկականից հավատարմորեն բնագործնակվածներին: Հինգերորդ բաժինը պետք է հատկացվի հուշարձանների լուսանկարներին, նեղատիպներին և էստամբաններին:

3. Վերոգրյալ բաժիններից անկախ թանգարանի սրահները պիտի ունենան մի մատենադարան, ուր պիտի հավաքվեն այն բոլոր հայ և օտար լեզվով գրված հատորները, որոնք բովանդակում են տեսություններ և ուսումնասիրություններ հայ ճարտարապետության մասին:

4. Թանգարանի համար պետք է նշանակվի մասնագետներից բաղկացած մի հանձնաժողով, որը մշտապես խորհրդածություններ վարի գործը՝ թանգարանի իր նպատակին ծառայեցնելու և իր կոչման բարձրությունը մեջ պահելու համար:

5. Թանգարանի համար պետք է նշանակել մի վարիչ, ճարտարապետներ և օգնական գծագրիչներ: Վարիչը լինելով նաև հանձնաժողովի անդամ, բացի ներքին ղեկավարությունից, պարտավոր լինի ամբողջացնել կիսատ մնացած կամ հում նյութերը:

6. Թանգարանի վարիչի պարտականությունն է միշտ հավաքել նորանոր նյութեր և ձեռագրել նորանոր նյութերով, հանձնաժողովի խորհրդակցությամբ:

7. Թանգարանի վարչությունը պետք է պարտավոր լինի, թանգարանից օգտվելու համար դիմող մասնագետներին ըստ ամենայնի բավարարություն տալ, տրամադրելով նրանց ամեն տեսակի նյութեր սովետական, հայ ճարտարապետության վերելքի աշխատանքներին նպաստած լինելու համար:

8. Ցանկալի է, որ սովետական իշխանության օրով հայ ճարտարապետության ոճով կառուցված շենքերի նկարներ կամ լուսանկարներ հավաքվին և պահվին թանգարանում՝ հանձնաժողովի քննությամբ հարմար համարվելու դեպքում:

9. Թանգարանի կազմակերպման սկզբնական շրջանին մեջ աշխատել անմիջապես ձեռք բերելու և թանգարանին սեփականություն դարձնելու համար այն բոլոր նյութերը, որոնք գտնվում են թե՛ պետական հիմնարկություններում և թե՛ մասնավոր անհատների մոտ, որոնք կբաղկան հետևյալներից.

- Ա. Մաքուր գծված նկարված պատկերներ:
- Բ. Ընդուն շափագրված գծագրություններ:
- Գ. Լուսանկարներ:
- Դ. Լուսանկարչական սևագրակներ:
- Ե. Լուսանկարների հավաքածու ալբոմներ:
- Զ. Էստամբաններ:
- Է. Ձանազան հուշարձաններից ձուլածո մոդելներ:
- Ը. Գունավոր նկարներ:

* Ձեկուցագրի պատճեն, որից տպագրում ենք, չունի թվական և ամիս-ամսաթիվ:

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ԱՐԺ. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐՂԱՊԵՏԻՆ*

Ներկա 1909 տարվա «Արարատ» ամսագրի հունվար ամսաթիվի մեջ, պատասխանելով հարգելի գիտնական պրոֆ. Մատի «Շարք Անվո» № 2 գրքույկի միջոցով ձեզ ուղղված հարցումին, համոզում կհայտնեմ որ պրոֆ. Մատ, մեքենաբար ենթարկվելով արտաքին ազդեցություններու, փսիսուքներու, և որ ավելին է իմ հեղինակությունս համար, Ձեզ վիրավորեի է: Որպես թե պրոֆ. Մատ այնքան միամիտ և դյուրահավատ մարդ է, որ առանց որևէ գործնական փապտերու ընդունակ է մեղադրանքներ թափելու ուրիշներու վրա:

Ձեր շոշափած խնդիրներուն մի առ մի պատասխանել անառջ, հարկ կտեսնեմ շատ համառոտ կերպով պատմել մի իրողություն, որուն միակ վկան դուք եք և ձեր վկայությունները մասամբ հրատարակված է «Ազգագրական հանդեսի» 1907, 16 գրքի մեջ:

1906 թվականի աշնան, հոկտեմբեր ամսու մեջ, Անիին դարձիս, երբ դնացի էջմիածին դարձանվելու, նույն ատեն եկավ նաև ճարտարապետ ա. Տեր-Սարգսյանն ալ: Ի սկզբան նա, ծանոթ չլըլալով այդ ճարտարապետին հետ, ձեր միջոցով իմացա, որ նա ևս եկած է Ղվարթնոցով զբաղվելու և թե նա չի ընդունում իմ կարծիքները Ղվարթնոցի վերակազմության մասին:

Քանի մը օր հետո, երբ ես հանգուցյալ Հաջիի սենյակը կգտնվեի, եկավ ձեր ծառան զիս կանչեց՝ «Վարպետ, հայր սուրբը քեզ կանչում է» ըսելով: Շտապեցի անմիջապես գալ, և ձեր սենյակին մեջ դրա նաև ճարտարապետ պ. Տեր-Սարգսյանին, որուն հետ զիս ծանոթացնելու փութացի:

Ընդհանրապես սովորական դարձած քանի մը քաղաքավարական խոսակցությունների հետ երկուք մեկանց շուրջանց նաև Ղվարթնոցի կազմության մասին իմ կարծիքս հարցնելու, որն արդեն ըստ իմ հայացողության՝ ամբողջովին վերակազմեր էի նույն տարվան գարնան մեջ: Բայց որովհետև այդ վերակազմության պատկերները ինչիկ վարդապետը ամիսներ առաջ միասին տարած էր Ռուսաստան, ստիպված եղա բերանացի բացատրել որչափ որ հնար էր:

Երբ պարզեցի տեսություններս, հենվելով իմ գրտած փաստերու վրա, թե ինչպես արտաքին պատերու զուգահեռական ուղղությամբ ձգված էին ութ աղեղներ, որոնց մեկ մեկ ծայրերը հանգչած էին մուլթերու ետև գտնված արծվեքանդակ կրող սյուներու խոյակների վրա, և մյուս ծայրերն իրենց հենակետ ունեցած էին միջին կիսաբոլորակ թևերու մեջտեղի երկու սյուները, որով հնարավոր եղեր էր արտաքին պատերու զուգահեռական կլորությունը խարխիս մը ստեղծել ներքին խաչաձևի և արտաքին պատերու միջև գտնված շրջանակի միջոցը ծածկելու սահմանված կամարին համար և այսպիսով նաև մի կախյալ հարկ կազմված էր բոլորովին անկախ մուլթերու վրա հանգչող գմբեթին:

* Այս նամակը որոշ կրճատումներով արտատպում ենք «Մշակ» րոպերի 1909 թվականի 52-60 համարներից:

Հազիվ վերջացած էր բացատրությունս, պ. Տեր-Սարգսյան շտապեց նախապես ձեզ հայտնած կարծիքը ինձի ալ կրկնելու, թե միանգամայն գիտությունս անհամապատասխան է տված բացատրությունս և մինչև իսկ անկարելի: Սակայն երբ ես պնդեցի իմ համոզմանս վրա, պ. Տեր-Սարգսյան ավելի սուր շեշտերով պատասխանեց ինձ հետևյալ խոսքերով: «Ինձի նայեցեք, պարոն, ես Պետերբուրգ եմ ուսել, արտասահման եմ հղել, գիտությունը չի ընդունի, այդպես բան չի կարող լինել»:

Եւս խոսքին մեջ՝ անմիջապես զգացի այն սուր հեգնություններու և արհամարհանքների արմատը, որ հետզհետե մեծանալով պիտի փոխվեր երկար ժամանակ կրած կարգ մը ստորացուցիչ պատմություններու: Պարոն, Ռուսի ես ալ վիրավորված պատասխանեցի. «Պարոն, վրաս ալ չուրոտ տեսնելով զիս շաղապան մի կարծեք, թերևս ես ալ ունենամ ձեզ պես պարծենալու առիթներ: Բայց պահ մը ենթադրեմք, թե ես ոչ ուսում ստացած եմ և ոչ ալ արտասահման տեսած: Երբ տեղին վրա գոյություն ունին իրական փաստեր և ըսածներս ապացուցանող որոշ բեկորներ, ինչպես կարող եմ ձեր ուղածին պես մտածել: Ես ալ ձեզ նման գուցե չհավատայի, եթե երկար ատեն Ղվարթնոցի ավերակները ուսումնասիրելուս առաջ մեկը պատմեի ինձի այս տարբերակ իրողությունը, ես ոչ թե ենթադրության, այլ իրողության առջև ստիպված եմ խոնարհիլ»:

Այս միջոցին դուք տեսնելով մեր սուր վեճի կերպարանք ստանալու խոսակցությունը, միջամտեցի ըսելով. «Նղբայր, ինչու եք միմյանց վիրավորում. լավ չէ՞ որ շուտով մի կառք կանչենք, գնանք Ղվարթնոց, այնտեղ ցույց տվեք ձեր փաստերը»:

Այդպես ալ եղավ. հրամայեցիք, կառքը եկավ, և չորս հոգի (գժբախտաբար չեմ հիշեր թե ով էր մեր շորրորդ ընկերը) գնացինք Ղվարթնոցի ավերակները: Երբ տեղ ձեր ներկայության նախ ցույց տվի պ. Տեր-Սարգսյանի անկարելի համարած կոր աղեղներու մնացորդները:

Պերճախոս իրականության առջև պ. Տեր-Սարգսյան ոչ միայն զարմացմամբ ընդունեց այս հետաքրքրական իրողությունը, այլ և վաղածանոթ բարեկամի մը նման թեև մտած խնդրեց ինձի ցույց տալ իրեն այն բոլոր մասերը, որոնք ավերակի վերակազմության լրացուցիչները կկազմեն: Ես սիրով կատարեցի անոր անկեղծ ցանկությունը ոչ միայն նույն օրը, այլ և հետևյալ օրն ալ, ցույց տալով բոլոր կարևոր բեկորներն ու քարերը և անոնց պատկանած տեղերը, որչափ որ կարողացած էի ճշտել գարնան չորս ամսվան հետազոտությանս միջոցին:

Չմոռանամ ըսելու, որ պ. Տեր-Սարգսյան լիովին ընդունելով ներքին հարկերու վերաբերյալ բոլոր ցուցմունքներս՝ միայն անհամաձայն մնաց ինձ հետ գրեթե կազմության մասին:

Այս պատմության ճշտությունը գրեթե կետ առ կետ հաստատություն կուտար, երբ «Ազգագրական

հանդես» 1907 թ. 16 գրքի 132-րդ երեսի վրա, իմաստով իմ վկայության վրա, կնկարագրեք մանրամասնորեն Ձվարթնոցի կանգուն վիճակը: Ես չեմ կարծեր, որ պ. Տեր-Սարգսյանն այլ, իբրև պատվազգաց մարդ, զիջանի այլ կերպ պատմելու այս իրողությունները:

Ուրեմն հիմա հայտնի է, որ դեռ պ. Տեր-Սարգսյան Ձվարթնոցի ավերակները չտեսած, ես արդեն հատակագծի և առաջին հարկի բոլոր մասերն ամբողջացնելով անվիճելի կերպով կազմել էի:

Արդ, երբ դուք կգրեք թե «Ճարտարապետ Տեր-Սարգսյանը պատրաստեց բուն եկեղեցու մանրագին հատակագիծը» («Ազգագրական հանդես» 1907 թ. 15 գիրք, էրես 90), ով որ ըլլա ընթերցող այդ տեղերուն՝ ուրիշ կերպ չէ կարող հասկնալ, բայց եթե այդ աշխատության բոլոր մանրամասնությունը պ. Քրիստափոր Տեր-Սարգսյանին նվիրված, քանի որ բարեխղճորեն բացատրված և զանազանված չէ յուրաքանչյուրիս կողմանե եղած աշխատանքին տեսակները, ուստի բնական է, որ այդ անորոշ դրվածքը տեղի տար թյուրիմացություններու և ծնունդ՝ ծանոթ հարցումին:

Հիմա ի հարկե պարզ կտեսնեք, թե պրոֆ. Մառի հարցման գլխավոր շեշտը կկայանա ոչ թե համալսարանական ճարտարապետի մը հատակագիծ կազմելու կարողության կամ անկարողության վրա, այլ Ձեր «մանրագին» բառին վրա, որուն միմիայն իմ արդար սեփականությունս ըլլալուն բացի ձեզմե՝ ուրիշ շատ վկաներ ալ կան:

Ինչպես ինձմե առաջ աշխատողներու, նույնպես ալ պ. Տեր-Սարգսյանի կազմած հատակագծի արտաքին բոլորակ պատը սև շրջանակ մը միայն կներկայացնէր վրան՝ բացված դռներով և ներքին բարակ որմնասյուներով: 1904 թվականին մարտ ամիսին մինչև հունիսի վերջը իմ աշխատանքի գլխավոր մասերեն մեկն եղավ՝ առաջին անգամ դասավորել արտաքին որմնասյուները և պատուհանները, որոնց ճիշտ դասավորության համոզվիլ ուզողները թող տեսնեն Անիի քաղաքին ս. Գրիգոր և Ձվարթնոցի իսկական պատկեր Բանայի եկեղեցիին:

Ուստի, երբ պ. Տեր-Սարգսյանի հետ գնացինք Ձվարթնոց, ձեր ներկայության ցույց տվի նաև սյուններուն և պատուհաններուն դասավորությունները, որն ընդունելի համարելով, նույն ճարտարապետին կողմանե, ավելցվեցան ձեզ համար նորոգ կազմված հատակագիծին վրա, ինչպես ութ կոր կամարներու շրջագիծը ներկայացնող բոլորակները արծվեքանդակ կլոր սյուներու վրային անցած:

Այլևս կանկած չի մնար կարծեմ պ. Տեր-Սարգսյանի ինձմե օգտված ըլլալուն և «մանրագին» բառին իմ աշխատության վերաբերելուն, ուստի ավելի ուշիդ կըլլար, որ փոխանակ գրելու «երբեմն խոսակցելով նրա հետ գուցե սրա մտքերից ընդունել կամ յուրացրել է» («Արարատ», 1909 թ. հունվար, էրես 66), գրեիք առանց «գուցե»-ի: Իսկ գալով «յուրացրել» բառին, ձեզի կվերադարձնեմ, անոր պարզապես գրգռիչ իմաստ պարունակելու համար, որովհետև մինչև այսօր պ. Տեր-Սարգսյան, պաշտոնական շրջանակի մեջ, կամ մամուլի միջոցով փաստացի կերպով, դեռ ձեռնաձուխ չէ եղած իմ սեփականություններուս, ձեր գրվածքներն

նու միայն նրա պարակի վրա և անոնց մեջ շփոթված մեկին կամ մյուսին իրավունքները:

Ուրեմն եզրակացությունը պարզ է, որ ես եմ մանրագին հատակագիծը պատրաստողը և Տեր-Սարգսյան ինձմե ընդօրինակող եղած է տեղին վրա անհետացած մասերու, նաև բացի հատակագիծն առաջին հարկի ամբողջ բարձրության մեջ: Իսկ ինչ կվերաբերի գմբեթի կազմության մասին ինձմե տարբեր կարծիք ունենալուն, ցանկալի էր, որ մինչև այսօր իր կարծիքը հրատարակի վրա դրված ըլլար և ենթարկվեր կարող մասնադեմոնստրացիոն անաչառ քննադատության:

«Ենթադրյալ գաղտնիքների մեջ ինչ մասնակցություն կարող էի և պետք ունենալի, խոսքերնիդ անարդար խուսափում մը ցույց կուտա, ընդհակառակը դուք իրավամբ պետք է պարծենաք, որ եթե օր մը Ձվարթնոց եկեղեցվու վերակազմության խնդիրն իր ցանկալի լուծումը ստանա, այն ալ ձեր ջանքերուն պիտի պարտինք, որովհետև միայն դուք եք ի սկզբան այդ խնդիրը հուզող, անոր մասին վիճող և զանազան կարող ճարտարապետներու քննության ենթարկողը. կհավատամ նաև որ մինչև վերջը պիտի տանիք. ինչու ուրեմն խույս տալ այդ արդար փառասիրությունին: Միայն կցավիմ, որ համախ պատահեր եմ էջմիածին, երբ դուք կարող ճարտարապետներու ընկերակցությունը գնացել եք Ձվարթնոցն ուսումնասիրելու և չեք բարեհաճեր զիս ալ անոնց մեջ տեսնել կարծիքներու փոխանակության համար, և կամ գոնե այդ գործին վրա իբրև ամենին շատ աշխատող մարդ ուսումնասիրությանց դյուրություն տալու համար: Զգիտեմ իմ «վարպետի» աստիճանս էր արգելք թե՛ մի ուրիշ ավելի զորեղ պատճառ այդ պատվին զրկվելուս, ձեզ միայն հայտնի է:

Կամա թե ակամա կրկնակի սխալեցաք այն ատեն, երբ ձեր ներկայացրած հատակագիծը՝ ճարտարապետ պ. Տեր-Սարգսյանի անվան հետ կապելով հանդերձ բացի ուրիշ անկանոնություններ, փոխանակ հինգ դաս՝ երեք դռնով հրատարակ հանեցիք, որուն մասին պ. Տեր-Սարգսյան, իբրև համալսարանական ճարտարապետ, իրավունք ուներ բողոքելու, քանի որ համալսարանական արվեստագետի մը անունով եղած գործը «ճեմարանի աշակերտի մը» գործն ավելի ստորին աստիճանի վրա կմնար: Գոնե ծանոթություն ալ չավելցուցիք այդ մասին արվեստագետին պատիվը խնայած ըլլալու համար: Ոչ միայն այդ բանը չըրիք, այլ և չորս տարի հետո նույն աններելի վարմունքը կրկնեցիք՝ «Ազգագրական հանդեսի» մեջ տպելով միևնույն հատակագիծը աննշմարելի կերպով քերթված պակաս դռների տեղերը:

Ոչ ոք պատասխանատու չէ կարծեմ ձեր դժբախտ կլիշեի գլխին անցած արկածալից պատմություններուն, և ոչ ոք ալ մեղավոր չէ ձեր անճշտություններուն համար ձեզ քննադատելով. փաստը վերին աստիճան տգեղ և աններելի է գիտնականի մը պատվուն: Արդարանալու համար բավական չէր մեղքը Պետրբուրգի ճարտարապետ պ. Թամանյանի վիզը փաթաթելը. ենթադրեմք, որ պ. Թամանյան, իբրև մարդ սխալեցավ և մոռացավ երկու դռները, մի՞թե ներելի էր ձեզ՝ ըսել թե «խուսափել էր իմ ուշադրությունից»: Պ. Թամանյան

եթե մի սխալ հատակագիծ տվավ, իր դիմաց ուներ անհատ մը միայն. իսկ ինչ եղավ ձեր գիտակցության՝ որ չքննեցիք մանրամասն կերպով, քանի որ դուք այդ սխալը պիտի ներկայացնեիք ամբողջ գիտնական աշխարհին և պիտի հավերժացնեիք պատմության մեջ: Ընդունեմք, որ իբրև մարդ դուք ալ սխալեցաք 1904 թվականին. չէ՞ր կարելի արդյոք նորը պատրաստել տալ 1907 թվին «Ազգագրական հանդեսի» համար, փոխանակ կլիշեին վրա քերթելու:

Բավական չէ մարդու մը համար ամեն մասնագիտության մեջ հմտություն ունեցած ըլլալու նախանձելի ճշտումը, պետք է քիչ մ'ալ մշակված ըլլա այն մասնագիտության մեջ, որուն մասին մեկը ցույց տալ կուզե իր հմտությունը: Ահա այս իրավացի պատճառով է որ շփոթություններու և հակասությունների մեջ կը պլորվիք, երբ ձեր մասնագիտությունն դուրս ալ քննադատության մեջ կմտնեք: Արդար չէ արդյոք այստեղ հիշել «կողակալարն մինչ ցկոռիկ» առածը:

Ճարտարապետական գծերու և անոնց պաշտոններուն մասին ձեր բողոքովին անտեղյակ ըլլալն է որ մտքերնուդ մեջ կարող մը երևակայական սխալներ ըստեղծեք եք իմ հատակագծիս վրա, և ձեր ներկայացված անհամեմատ առավելություններով օժտված:

Երբ ես արվեստով ճարտարապետ ըլլալով, իմ կազմած հատակագիծը քննադատության ենթարկվի աստվածաբան վարդապետի մը կողմանե, որչափ ավելի կասկածելի պետք է որ համարվի աստվածաբան վարդապետի մը ներկայացված ճարտարապետական հատակագիծը, որուն սխալները կրկնված են բացի Ձվարթնոցին, նաև ուրիշ հատակագծերու մեջ ալ: «Էջմիածին» և հայոց հնագույն եկեղեցիներ» 11 էրեսի վրա Ձեր ներկայացված էջմիածնի հատակագիծը եթե բաղդարատեք իսկականին հետ, անմիջապես կհամոզվիք սաստիկ ճշմարտության: Այդ հատակագծին վրա, որ տեղին է առաջ եկած, ներքին կողմեն, հյուսիս և հարավ կողմի արսիղներն մինչև արևելյան ավանդատուններ եղած միջոցին մեկ մետրն ավելի երկանությունը քան հակառակ կողմը, մինչդեռ իրականության մեջ ընդհակառակը, ձեր հատակագծի վրա երկայն կողմ մասերը քանի մը սանտիմով ալ ավելի կարճ են քան արսիղներն մինչև արևմտյան պատը գտնված երկարությունը: Ավելորդ համարելով ուրիշ մասերու վրա խոսիլ առայժմ, կվերադառնամ նյութին: Պատասխանատվության ամեն տեսակ ծանրություններ հանձն առնելով, վստահ կերպով հրատարակավ կհայտարարեմ, թե իմ Ձվարթնոցի հատակագիծս միանգամայն ճիշտ է և իրականին լիովին համապատասխան, և պատրաստ եմ Ձեր իսկ ընտրած մասնագետներու ներկայության փորձի ենթարկել երբ կկամենաք:

Այն սխալները, որոնք ցույց կտրվին իմ հատակագծիս վրա ձեր կողմանե, խժքժանք ավելի նշանակություն չունին: («Արարատ», 1909 թ., հունվար, էրես 69):

ա) Եկեղեցու շուրջ բոլոր տարածված աստիճանները բուն եկեղեցվու մասը չեն կազմեր. ամեն ոք ազատ է զանոնք ներկայացնել կամ ոչ: Արդարև ներկայացնելով առավելություն մը տրված կհամարվի, բայց

չներկայացնելով ալ եկեղեցվու հատակագիծն իր ամբողջությունեն ոչինչ չի կորսնցնելու:

բ) Գլխավոր սեղանի աջ կողմի մասանց գզրոցը չենք կամ շինության մաս չէ. «գզրոց» անունը բավական է ապացուցանելու, որ նա կահ-կարասիքի արժեք միայն ունի:

գ) Սեղանից դեպի ներքե իջնող երկու աստիճանները բողոքովին ճիշտ են, տարաբախտաբար դուք եք սխալված և չեք կարողացած հասկնալ որ այդ՝ եկեղեցիի նախկին սեղանն է, որուն մասին խոսքի եք «Ազգագրական հանդեսի» 16 գիրք 137 էրեսի վրա. յուրաքանչյուր կողմի գույք սանդուղիներուն մեկը վար իջնելու կծառայե, և մյուսը սեղան բարձրանալու: 1904 թվականին ես նույն ձևը մասնավորապես գծեք եմ նաև Պետրբուրգի Հնագիտական կայս. մասնաժողովի համար և, որը զրկվեցավ խաչիկ վարդապետի ձեռքով:

դ) Պիլաստրների—եկեղեցու ներսից, հատակում շուրջ բոլոր տարածված մայթ անվանածնիդ մայթ չէ, այլ մի ուրիշ նշանակություն ունեցող գիծ, որն ըստ ինքյան շատ հետաքրքրական երևույթ է հայ ճարտարապետության մեջ, ինչպես նաև ձեր քիչ մը վարը, «երկրորդ շրջագիծ միացնում են բոլոր սյուները» ըսածը, որ գրեթե նույնն է ձեր մայթ անվանածին հետ: Ես նպատակավոր կերպով լուծության տված էի այս մասերուն վրա բացատրություն տալ՝ առանձին հոդվածով խոսելու համար, բայց եթե կփափազիք մասնագիտական ժողովի մը առջև պատրաստ եմ, բացատրելու այդ ձեզ համար անհասկանալի գծերուն նշանակությունը:

«Չունի արևելյան բառանկյունի շինության արտաքին կողմի երեք աստիճանները» ըսածնիդ ալ դարձյալ արդյունք է ձեր անուշադրության. եթե անգամ մը ես երթաք տեղին վրա մասնավորապես քննելու համար, պիտի տեսնեք, որ ունի այդ երեք աստիճանները:

Իսկ գալով ամենազլխավոր հարցին, ձեր հատակագծի առավելություններուն և անոր իմ հատակագծես ունեցած կարծեցյալ տարբերություններուն, զարմանքնիդ շատ բնական պիտի ըլլար, եթե դուք կարողանայիք բացատրել ինձի ձեր ցույց տված առավելություններուն իրականին մեջ ինչ ներկայացնելը:

Գմբեթի մասին խոսած ատեննիդ «կրկնակի քառակուսի գիծ» ըսելով ինչ ըսել ուզեք եք և ի՞նչ եք հասկըցել այդ քառակուսի գծերին: Իմ հատակագծես զանազանվող այդ քառակուսի գծերուն դեպի սյունազարդ թևերուն կողմը եղած (ձեր հատակագծի մեջ) երրորդ սուր գծին իրականին մեջ գոյություն չի՞նչ ապացույց ունիք: Ես պարզապես կմերժեմ այդ գծի գոյությունը:

Ինչու համար ձեր շուրջ բոլոր աստիճանները եկեղեցին ամեն կողմեն շրջապատած են, քանի որ իրականության մեջ՝ սկսյալ արևմտյան դռնեն ամբողջ հարավային կողմը՝ բնավ գոյություն չունին: Ինչ ապացույց գոնե ի հնումն անոր գոյության, երբ դուք պատմության միջոցով ալ գիտեք թե «եկեղեցուց առաջ ներսեր հիմք ձգեց» կաթորիկոսարանին («Ազգագրական հանդես», 1907 թ., 15 գիրք, էրես 105), և աստիճաններու ընդհատումն ալ առաջ եկած է կաթորիկոսական

շինութեանց տաճարին անմիջապէս մոտը գտնուելուն պատճառով («Ազգագրական հանդես», 1907 թ., գիրք 16, երես 152, հատակագիծ կաթողիկոսական տան):

Ինչու համար եկեղեցիին այդ շուրջ բոլոր աստիճաններուն կեդրոնին վրա չէ ձեր բուն եկեղեցիի հատակագիծը, այլ եկեղեցիի և շուրջ բոլոր աստիճաններուն միջոցը՝ արևելյան կողմէն լայն է և արևմտյան կողմէն նեղ, մինչդեռ իրականութեան մեջ կեդրոնին վրա է եկեղեցիին:

Որպէսզի ձեր ըրածին նման իմ քննադատութիւնս ալ խժժանքի արժեքը շատանա, ես կ'իտեղում շատ մը ուրիշ մանր մունր իրականին համապատասխան գծեր և անձկանոք կսպասեմ ձեր նախաձեռնութեամբ կազմվելիք մասնագիտական ժողովի մը, որուն առջև պատրաստ եմ ապացուցանելու իմ աշխատութեանց ճշտութիւնը, բարեխղճութիւնը և ձեր հատակագծի մեջ եղած բազմաթիւ մանրամասնութեանց սխալները:

Արդո՞ք որչափ արդար է ձեր բողոքը, կենսագրականի միջոցով պրոֆ. Մառի ձեզ ուղղած մեղադրանքին համար, որուն դեմ պաշտպանվիլ փորձելով էջմիածնի ամբողջ միաբանութենէն օգնութիւն կաղաղակեք:

Պրոֆ. Մառի մեղադրանքն իմ արդար բողոքիս արձագանքն է, որ շատ անախորժ հնչեր է ձեր ականջին: Այդ բողոքը բխած է այն երգեմանի ստորացուցիչ արհամարհանքէն, որուն դառնութիւնը երկար ատեն ճաշակեցի էջմիածնի պարիսպներուն մեջ:

Երբեք թույլ չեմ տար ինձի զիս ճարտարապետ անվանելու պատիւը բռնի պահանջել այն մարդոցմէն, որոնք ոչ կճանչնան զիս և ոչ ալ տեսած են մասնագիտութեանս վերաբերյալ օրինական փաստաթղթեր: Բայց մի վկայալ մագիստրոսի ալ՝ երբեք չէի ներեր, որ այդքան ոտնակոխ ըներ պատմավոր վկայականի մը արժանապատմութիւնը, որուն ստացման համար ամեն մարդ ձեզ նման երկար տարիներ՝ գիշեր ցերեկ կործար կմաշեցնէ գրասեղանի առջև, և ես իմ վկայականով կարծեմ դեռ ոչ մի անպատմութիւն չեմ տես իմ անձիս և թե՛ իմ պատկանած հասարակութեան:

Կ. Պոլսո գեղարվեստից ճեմարանի վկայականս դուք անձամբ կարդացիք եք ձեզ ընկերացող երեք վարդապետներու հետ 1904 թվականին գարնան սկիզբը, Ձվարթնոց աշխատելու գնալիս առաջ, երբ այցելեցիք հյուրաստուն աշխատանքներս տեսնելու համար: Եվ որովհետև բնագրի թյուրքերին լեզուն ձեզ անծանոթ էր, ես միասին ներկայացուցի Բուզարիո մայրաքաղաք Սոֆիայի մեջ կատարված պաշտոնական թարգմանութիւնը, որ տեղի ունեցած էր 1899 թվականին և վավերացված, ինձ իրավունք տրվելով ընդհանուր Բուզարիո մեջ ազատ գործելու, և այդ պաշտոնական արտոնութիւնս հրատարակվեցավ բուլղար կառավարութեան սեփական օրգան «Տրմալիսի վեստիկի» 1900 թվականի հունվար ամսի առաջին պրակին մեջ, ուրկեց արտատրված են նաև տեղական քանի մի թերթեր:

Ձեզ ընկերացող երեք վարդապետներն էին՝ Խաչիկ վրո, Կորյուն վրո, և մի ուրիշ երիտասարդ վարդապետ, որուն անունը դժբախտաբար մոռցած եմ, սակայն որչափ որ կ'հիշեմ, ինքը քնիկ վանեցի էր և նույն տարին մեկնած արտասահման կաթողիկոսի հովանափորութեան տակ կատարելագործվելու:

Տարաբախտաբար, այսքան ապացույց տեսնելով քովես մեկնելից հետո, չվարանեցար ձեռքս գտնված բոլոր աշխատանքիս մասին ալ կասկածելու՝ հավանական համարելով որ ես ուրիշ արվեստագետներու ձեռքի աշխատութիւնները սեփականած եմ կամ տիրացած անոնց որևէ թագուն նպատակով:

Ի լրումն ամենեցուն, երբ ավելորդ ըլլալով ձեր կողմանէ վարպետ տիտղոսով ալ կ'մկրտվիմ, միթե իրավունք չունիմ դառնապէս վշտանալու և բողոքելու նվաստացուցիչ ընդհանրացման մը դեմ:

Ըսեք ինդրեմ, միթե ձեզ հաճելի կ'թվեր և լուր կ'մնայիք՝ երբ տեսնեիք, որ մի բարձրագույն կրթութիւն ստացած մարդ, արհամարհելով ձեր իրական արժանիքը վավերացնող մագիստրոսի պատմավոր վկայականը, ձեզ տիրացու անվաներ:

Նույնպէս նաև թույլ չեմ տար ինքզինքիս հենվելով վկայականի մը գոյութեան, պահանջել որ ամենագետ համարվիմ. քով լիցի, ես գիտեմ շատ համեստ արժանավորութեանս իսկական չափը, սակայն իրավունք ունիմ գոնէ տարրական քաղաքավարութիւն մը սպասելու ձեզմէ իբրև կրթված մարդ և ականատես պաշտոնական փաստաթղթերու:

Թե որու հեղինակութեամբ էջմիածնի մեջ ճակտիս դրոշմեցավ այդ «վարպետ» պատմանունը, ինձմի ավելի լավ գիտեք, որ միակ աղբյուրը դուք եք:

Հայտնի է, որ էջմիածին ոտք կոխած օրերս երկու վարդապետի հետ միայն ծանոթացաւ: Խաչիկ վարդապետին իր Ձվարթնոցի ավերակներուն միջոցով և ձեզ՝ ի պատիւ պրոֆ. Մեյի տրված ճաշով, որուն անարժանաբար ներկա գտնվելու պատիւն ունեցաւ: Եվ այդ ծանոթութեան սահմանափակ շրջանը տեկց գրեթե մինչև Ձվարթնոցի մեջ ավելի քան մի ամիս աշխատելու հետ:

Խաչիկ վարդապետ գործերս տեսած օրեն այնքան հրապուրված և Ձվարթնոցի վերակազմութեան հուշով հափշտակված էր, որ եթե ոչ անկեղծութեամբ, գոնէ մարդահաճութեան համար, եթե գիտնար ավելի գերագույն նշանակութիւն ունեցող մի բառ քան ճարտարապետ բառը, սիրով պիտի շտաշեր իմ անվան, գեթ առ ժամանակ զիս խրախուսելու և քաջալերելու համար. և ես ի սկզբանէ շատ պատվաբեր վարձունք տեսած եմ Խաչիկ վարդապետի կողմանէ:

Բայց Խաչիկ վարդապետ, միանգամայն զուրկ ձեր ստացած բարձրագույն կրթութենէն և ամեն բանի մեջ ունեցած խոր հմտութենէն, բնականաբար չկարողացավ ըմբռնել իմ արվեստիս մեջ ունեցած հմտութեանս չափը, մտքն անգամ պիտի չանցներ, իմ «վարպետի» արժանիք միայն ունենալու և պիտի մնար ընդմիջախաբով՝ եթե վրա չհասնէր ձեզ նման ներհուն և խորաթափանց մի անձնավորութիւն, ընկած մոլորութենէն զայն դուրս բերելու համար:

Արդարև հազիվ 15--20 օր անցած, ոչ միայն Խաչիկ վարդապետ, այլ և ձեր միջոցով ինձի ծանոթացող ամեն ոք, մեծ և փոքր, սկսեցին ձեզ նման անխտիր «վարպետ» անվանել զիս:

* Այս կասկածը չեմ կարող ընդհանրացնել և կամ մասնավորել որևէ մեկուն վրա, ինձի հաղորդած է Խաչիկ վրո, անոր կ'ընդամ ճշտել թե այս յորս վարդապետներն որուն կ'վերաբերի ալ կարծիքը:

Իսկապէս շնորհակալ եմ և միանգամայն երախտապարտ, որ ձեր հանձնարարականով ծանոթացուցիք զիս մեծանուն գիտնական պրոֆ. Մառի հետ, որուն հովանավորութեան տակ՝ խաղաղ ու ապահով կատարեցի ոչ միայն ինձի, այլ և համայն գիտական աշխարհի համար շահեկան մի մեծ գործ:

Շատ ուրախ եմ, որ պ. Բասմաջյանի դատն ալ ձեզ նման արժանավոր պաշտպանի հովանավորութիւնը կ'վայելի, բայց ցանկալի էր, որ ինքը հրապարակ գար այդ խնդրով ինձ համար ևս շահեկան ձեր ակնարկած հարցերուն վրա լուրս սիւսելու: Ես դեռ 1905 թվականին առաջարկեի եմ հրապարակ իշնել կամ իր կողմանէ փոխանորդներ ընտրելով, սակայն նա իրեն հատուկ պատճառներով լռել է:

Մի հորվածով էջմիածինը, դժոխք անվանելուն պատճառով պ. Բասմաջյանի երեսը երկար տարիներ անարգ թուրքով ձեփելէ հետո, երբ անցյալ տարի սիրալիք գրկախանութեամբ զիրար շերմապէս համբուրեցիք, իմ նամակներս պ. Բասմաջյանը ձեզ ցույց տալէ հետո ինչու այնքան բարի շնորհով, որ ձեզ հանձնարարական մը ալ տար, որպէսզի ինձ մոտ գալով իր գրած նամակներն ալ անգամ մը աչքե անցնեիք, որոնց մեջ դուք շատ հակառակ նորութիւններ պիտի տեսնեիք: Դարձով պատրաստ եմ ցույց տալու զանոնք ամեն անոնց, որոնք բացարձակ հրաման կրեին ինձ Բասմաջյանի ստորագրութեամբ, այլապէս չեմ զիջանիր անարգ կիրքերն առաջնորդված, բարեկամական նամակներ, որոնք սրբութիւններ են գիտակից մարդկանց համար, անխտիր թափել ամեն մարդու առջև, առանց ի նկատի ունենալու անկից ծագելիք խղճի և պատվոսահի պատասխանատվութիւնները:

Դուք չեք կարող այնքան անկեղծ ու ճշմարիտ բարեկամ եղած ըլլաք պ. Բասմաջյանին, որչափ ես էի մի ժամանակ, երկրպագու «անոր ստացած ուսումնականի հոշակին» ուղափ, որ ես եմ մինչև այսօր, թեև նա շատ անարժան և վիրավորական կերպով վարվեցավ ինձ հետ: Ես Բասմաջյանի այն բարեկամն եմ, որ Կ. Պոլսո մեջ բանտարկված ժամանակ գլուխս կախաղանի վրտանդի ենթարկված՝ ոչ միայն սղատեցի զինքը մշտնջենական արտորի վտանգէն, այլ և փրկեցի իր հետ ուրիշներու ալ անարգաբար ոտնակոխ ըլլալու վտանգէն ենթարկված պատիւը: Եվ ի վերջո, երբ իր ձեռնարկած գործին օգտակար ըլլալու համար՝ Կովկասի ճանապարհորդութեան ընկերացա առանց ունէ փոխարինութեան, բարեկամական սիրույս և հարգանքիս ապացուցըն էր որ տվի:

Եվ որովհետև ձեր պ. Բասմաջյանի անունով անորոշ գրվածքը կարող է հասարակութեան մտքին մեջ խոշոր երևակայութիւններու առիթ տալ, ուստի քանի մը խոսքով ալ կուզեմ այդ ճանապարհորդութեան համառոտ պատմութիւնը մեջ բերել:

Նախապէս գոյութիւն ունեցող որոշման մը համաձայն եկա Կովկաս պ. Բասմաջյանի համար Անիի մեջ աշխատելու միայն շորս ամիս ժամանակով, պայմանով, որ նա պիտի վճարեր իմ երթևեկարժիս ճանապարհածախսը և պիտի հոգար սնունդս:

Արդեն մեր Անի գնալին առաջ, էջմիածնի մեջ պարզվեցավ, որ պ. Բասմաջյանի տրամաբորութեան

տակ գտնված գումարը շատ քիչ էր շորս ամիս առաջարկած գիտական նպատակով աշխատելու համար, այդ պատճառով ալ, նոտանձնապէս պ. Բասմաջյանի խորհուրդով, դիմեցի հանգուցյալ կաթողիկոսին և խնդրեցի, որ մի քիչ աջակցութիւն ցույց տա այս օգտաշատ աշխատութեան նյութապէս օգնելով պ. Բասմաջյանին:

Կաթողիկոսը շատ սիրալիք կերպով խոստացավ օգնել և շուտափուլ Վարդապետի հարկ եղածը:

Մեր էջմիածնէն դեպի Անի մեկնելու պահուն վեհարանէն հանձնվեցավ մեզի գոց նամակ մը՝ ուղղված Անիի վանահայր Միքայել վարդապետին, հայտարարելով որ մեզ համար հարկ եղածը գրված է նամակին մեջ: Բայց ի՞նչ զարմանք, երբ Անի հասանք, Մառի ստպարակին պես՝ նապաստակի տեղ կատու դուրս եկավ: Ոչ մի օգնութեան խոսք ըլլալին զատ, հազիվ իրեն համար պատառ մը հաց ճարող Միքայել վարդապետին կ'սնդրեին այդ նամակով, որ մեզի օգնէ: Այդ նամակն ալ մինչև այսօր իբրև հազվագոյնտ հանձնարարական էջմիածնի վեհարանի՝ պահված կ'մնա Միքայել վարդապետի քով:

Բնական էր, որ այս անեղծվածը լուծելու կաշխատեիք, գիտնալու համար թե ի՞նչ հրաշքով փոխված էր նամակի բովանդակութիւնը: Հարկ համարված տեղեր անմիջապէս գրվեցան նամակներ, և ստույգ աղբյուրներն տեղեկացանք, որ այսօրվան՝ Բասմաջյանի դիմաց հարգանքի դիմակով ծածկվող մեկ քանի սրբասուն միաբաններ հարմար առիթը գտնելին զայն պատճելու, զիրենք զժողովի միաբան անվանած ըլլալուն համար, և բուն թափով բողոքելով արդիւր էին այդ նպատար:

Թե որքան էին այդ լուրի աղբյուրները, և Բասմաջյանի դեմ գտնվող ախոյան վարդապետները, այդ կ'թողում իրեն պ. Բասմաջյանին, որովհետև ինձ հետ բնավ կապ չունին:

Անիի մեջ աշխատանքի սկսելէ հետ երբ պարզվեցավ, որ այդ աշխատանքը տարիներու գործ է, ոչ թե ամիսներու, մանավանդ պ. Բասմաջյանի ունեցած նեղ միջոցներով սաստիկ դժվար, ուստի երկար խորհրդակցելէ հետո, պ. Բասմաջյանը խոստացավ ինձի միջոցներ ճարել գործը շարունակելու համար:

Դեռ Անիին չմեկնած, պատահաբար, ձեր ակնարկած Քիֆլիսի վաճառականը եկավ Անի և խոստացավ Բասմաջյանի մեկնելէն հետո ամեն ամիս 30 ուրլի վճարել ինձի: Բայց որովհետև 30 ուրլին շատ անշնան գումար էր այդ բազմապահանջ գործին համար, տասնևհինգ ուրլիին ավելի ամեն ամիս միմիայն ծառայի և մշակներու վարձքը կ'վճարվեր, հետևաբար հարկ էր ուրիշ աղբյուրներ ևս ունենալ: Պ. Բասմաջյան մեծ հուշար ուներ, որ Ալեքսանդրապոլ և Քիֆլիս գնալուն, իրեն կ'հաջողվի նոր աղբյուրներ ճարել: Նաև պատրաստելու էր առանձին գումար մը ևս առաջիկա ձմեռային շորերու և այլ անհրաժեշտ պիտույթներու համար:

Մեկնեցավ պ. Բասմաջյան Ալեքսանդրապոլի վրայով Քիֆլիս. ինչ ըրավ այդ անցած տեղերուն մեջ՝ ինձ հայտնի չէ, միայն Քիֆլիսն մեկնելուն պահուն ինձ գրած է նամակ մը, որով կ'հայտնէր. թե նոր աղբյուր

չէ կարողացած գտնելու, բայց ձմեռային հոգսերու համար խումբ մը երիտասարդներ շատ շուտով պիտի խրկեն հասցեիս պետք եղած գումարը:

Բասմաջյանը վաղուց հասեր էր Փարիզ, ես երկու ամիս ևս Անիի մեջ աշխատանք շարունակելու հետո, խոստացվածներն ոչինչ չստանալով, Անիի մեջ պարտքեր ալ թողած գնացի Քիֆլիս, որպեսզի թե՛ 30 ուրբի առկա ամսականներս ստանամ և թե՛ գտնեմ խումբ մը երիտասարդները, որոնց մասին գրված էր ինձ: Ամսականներս ստացա, սակայն այդ երիտասարդաց խումբին մեկ հատ ալ դեռ չեմ տեսած մինչև այսօր:

Ասկեց հետո, այլևս սկսավ մեր անընդհատ թրդ-թակցությունը պ. Բասմաջյանի հետ. իմ կողմանն գանգատ, անոր կողմանն խոստում. ցուրտն ողորդով, կարևոր պիտույքներն զրկվելով, ծանոթներու հյուրասիրության ապաստանած՝ ձմեռը անցուցի, և դեռ հույս չկար լրացուցիչ գումարի՝ դարձանային աշխատանքներս վերստին սկսելու համար:

Ապագայի խոստումներով քաջալերված՝ մարտ ամսո մեջ դարձյալ ուղևորվեցա Անի, աշխատանքս շարունակելու համար: Այս ուղևորութենես հետո թե՛ ինչ տխուր ու շարաշուք պատահարներ գլխիս թափվեցան, ես անոնց մասին կրեմ առայժմ և որոնք ամենն վեր-

ջինին մի տխուր հետևանքն է այսօրվան մի վերին աստիճան զգվելի մեր բանակովը:

Սգոստոս ամսվա մեջ Քիֆլիսի վաճառականն նամակ մը ստացա, որով ինձ կհայտնեի, թե այլևս բավական կհամարի մինչև հուլիս վճարած 30 ուրբի ամսականը, հետևաբար իր վրա հույս չդնեմ:

Ուրեմն, սկսյալ սեպտեմբեր ամիսին մինչև հուլիսի վերջը, ընդամենը տասն և մեկ ամիս (ոչ թե տարուց ավելի) ստացեր եմ ամսական երեսուն ուրբիով (330) երեք հարյուր երեսուն ուրբի գումար մը. եթե այս գումարին զեղչներ բացառիկ պետքերու համար Աբովյանի վճարված մոտ վաթսուս ուրբի գումարը, որուն՝ Աբովյանցի ստորագրությամբ ֆաբրիկը հանձնեցի Քիֆլիսեցի վաճառականին, մնաց 270 ուրբի զուտ գումար ամբողջ տասն և մեկ ամսվան համար: Այս գումարն զատ ուրիշ ոչինչ չեմ ստացած բացի վերոհիշյալ աղայի հին շորերն, որ վեհանձնաբար բարեհաճեր էր խրկել, զիս ցնցոտիներես ազատելու համար, և ես այդ շորերը Բասմաջյանի գործին հաջողության աղբյուրն համար էջմիածնի մեջ բաժանեցի գաղթական աղքատներուն:

Այս ստացած գումարիս փոխարեն, նույն տարին խրկեցի հինգ օրինակ կատարելագործված նկարներ, որոնք գրեթե այն տարվան բոլոր աշխատությունս էին:

«Մշակ», 1909. № 52, 53, 54, 57, 58, 60.

ՌԱԶԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔ*

Առաջին անգամ 1903 թվականին, էջմիածին այցելության միջոցին, լսեցի խաչիկ վարդապետի ղեկավարությամբ կատարվող Զվարթնոց եկեղեցիի հոյակապ ավերակների պեղումների մասին: Բնական էր, որ հետաքրքրությունս մեծ լիներ և փութացի տեսնելու այդ հուշարձանի պեղումները, որուն մասին մեծամեծ գովեստներ էին շաղյուղ տեսնողները:

Սրբ այցելեցի, իսկապես ի տես այդ ավերակում երևացող ինքնատիպ հատակագծին և դուրս եկած արքանշեխի քանդակազարդ բեկորներին, ինքս ևս հիացմամբ գրավվելով, վճռականապես որոշեցի, որ հարմար առիթ ստեղծեմ այդ մեծ հուշարձանի ուսումնասիրությանը գրադվելու:

Հետևյալ 1904 թ. տարին, հանգամանքներ այնպես դասավորվեցին, որ մի առ ժամանակ էջմիածին մնալու հարկ եղավ. ուստի մեկ կողմանն խաչիկ վարդապետի հրավիրանք, մյուս կողմից խորհրդան կաթն-դիկոսի և գիտնական միաբան Գալուստ Տեր Մկրտչյանի խրախուսանք գնացի Զվարթնոց շենքի վերակազմությանը և ուսումնասիրությանը գրադվելու համար, և այնտեղ մնացի շորս ամիս:

Այս շորս ամիսները բավական շեղան ինձ համար հաջողությամբ գործ ավարտելու համար հետևյալ պատճառներով: Նախ, որ պեղումները չէին ամբողջացած. տաճարի մեջ ամբողջովին մաքրված էր, սակայն

դուրսը ամբողջովին կմնար առանց պեղման: Երկրորդ, որ կատարված պեղումները միանգամայն անպատկահամար և պարզապես հակագիտական կերպով կատարված էին:

Անվիճելի օրենք է, որ պեղման ժամանակ, երբ խնդիրը այսպիսի մեծ և հոյակապ հուշարձանի վրա է, պետք է որ պեղումները կատարվին մի ճարտարապետի հսկողության ներքո, որպեսզի ճարտարապետը հնար ունենա մեծագանգված բեկորների ընկած տեղը, դիրքը ի նկատի առնելու և նրանց կարևոր մասերը չափազանցի և զծագրելու: Այս չափազանցությունները և զծագրություններն են, որ ճարտարապետին սեղանին վրա պիտի դուրսացնեն վերակազմության պատասխանատու գործը: Գուցե խաչիկ վարդապետի մտքից անգամ չէր անցած մի ճարտարապետ հրավիրել, և իրեն սովորական եղող շղագրի ոգևորությամբ, տաճարին մեջը օր առաջ մաքրելու համար, մեջը թափված քարերն ու շաղախի փշրանքները դուրս թափելուց հետո մնացած մեծագանգված փուլքերը, որոնք պիտի բնորոշեին շենքին ներքին կազմությունը և զմբեթի մանրամասն ձևն ու նկարագիրը, վառողով պայթեցրել և փոշիի վերածել էր, որովհետև այդ գանգվածները անհնար է եղել բրջով կամ լինգով մանրացնել: Ահա այս իսկ պատճառով է, որ այդ հոյակապ տաճարին ներքին կազմությունը. թեև բավական ճշտված է շենքից դուրս թափված մեծ բեկորների միջոցով, սակայն ուրիշ ճարտարապետական մանրամասնություններ ընդմիջտ կորած են հուշարձանի պատմության համար:

Գրեթե երկու ամիս տևեց մինչև շենքին հատակա-

գիծը կազմելու՝ ստեղծված քառաչյին դրոթյան պատճառով, այն ևս ոչ բոլորովին կատարյալ, իսկ շենքի ձևը կամ կառուցվածքը որոշել անհնար եղավ: Ինչպես երևում էր, խաչիկ վարդապետ վերջ ի վերջո, նախքան իմ այնտեղ գնալս, ինքն ևս զգացեր էր ոչ միայն հատակագծի ճշտիվ չափազորության, այլև վերակազմության կարևորությունը. ուստի հրավիրել էր անփորձ ուսանողներ և գծագրիչներ, իր հասկացողությամբ, որոշ ենթադրությունների վրա հիմնված, ներշնչել էր այս կամ այն ձևը տալ շենքին, որոնք ոչ միայն թերի էին, այլև հիմնովին սխալ:

Ամբողջական վերակազմության համար հուսահատական էր դրոթյունը. հույսս մնացել էր արտաքին պեղումների վրա, ուստի առաջարկեցի դրսի մասերը պեղել իմ ներկայությամբ, որով թերևս կարելի լիներ դրական ապացույցներ գտնել շենքի ընդհանուր կազմության մասին: Նամանավանդ որ, ինչպես շենքի մեջը, այնպես էլ դուրսը ընկած էին մեծագանգված բեկորներ, որոնց վառողով պայթեցնելու ժամանակը նոր էր հասել՝ ըստ պեղման ղեկավարի: Պետք է ասել, որ խաչիկ վարդապետ սիրով ընդունեց առաջարկս պեղման ձևերակելու մասին և խոստացավ դուրսն ընկած մեծ բեկորները ևս պահել ընդմիջտ, իբրև հաստատուն ապացույցներ վերակազմության, որովհետև նույն բեկորների վրա դեռ այսօր ևս կարելի է տեսնել ներքին կազմության խիստ բնորոշ հետքեր:

Մեծ չափով արդարացան հույսերս: Ենթաց դուրս ընկած մեծ բեկորների վրա գտա, գմբեթակիր սյուների մեջ եղած բաժանումները, երկրորդ հարկին իբրև խորիս ծառայող բոլորակ պատը և այս խորիսները կրող առաքատները: Իսկ իմ ներկայությամբ արտաքին պեղումների ժամանակ կարգավ դուրս եկան ամբողջ ձևկատներ, սյուների, պատուհանների, որմաղեղների և այլ զանազան մանրամասնություններ, որոնց մանրամասն չափազորությունները ո՛չ միայն ճշտեցին արտաքին երեսների ճիշտ կազմությունը, այլև գրեթե անվիճելի կերպով տվին բարձրության չափերը, որով հնար եղավ կազմել ամբողջ վերակազմությունը: Վերակազմությանս ճշտության իբրև ապացույց, տարիներ հետո, երևան եկան պր. Ն. Մառի ջանքերով, Անիի գագիկաշեն ս. Գրիգորի և Բանայի եկեղեցիները:

Հետևաբար, եթե պատահաբար ես վրա չհասնեի, և ըստ կանոնի չհետևեի չուրաքանչյուր բեկորի ընկած տեղին, դիրքին և չափերին և մնար խաչիկ վարդապետի հասկացողության և ամեն ինչ ոչնչացնելու ուղղությամբ առաջ տարվեին մնացած պեղումները, պարզապես պետք է միանգամայն կորած լինեի Զվարթնոցի ընդհանուր կառուցվածքն ու ներքին և արտաքին ձևվերը:

Արտաքին կողմից, վստահ եմ որ անթերի վերակազմված է Զվարթնոցը, սակայն ի ներքուստ կան

այնպիսի կորուստներ, որոնք միանգամայն անդառնալի են:

Օրինակի համար ըստ դարաշրջանի ոճերու գմբեթի նիստը պակտանտիվների վրա էր թե՛ տրոմբների վրա, ինչ բնորոշ կազմություն ունեի գմբեթի գդակը և ուրիշ ինչ մանրամասնություններ կային արտաքուստ այդքան շքեղ տաճարի մեջ՝ ներքին կողմից դարաշրջանի ճաշակը և ոճը արտահայտող:

Միմիայն բոլորակ տաճարը չէ, որ այս այլանդակության մատնված է իր ներքին կողմից. այլև Զվարթնոցի շինարարական պատմության համար անդարձ կորած են հարավային կողմից ընդարձակ շինությունների կառուցվածքը, նրանց ծածկի ձևերը, լուսամուտների դասավորությունները և ուրիշ բազմաթիվ մանրամասնություններ, որոնք այլևս անհնարին են որևէ կերպով վերակազմել և գաղափար կազմել ժամանակակից շինարարական ոճերի վրա: Մասնավանդ այդ շինություններից երկու մասեր, որոնք վերին աստիճան հետաքրքրական են մեր այսօրվան շինարարական արվեստի տեսակետով իսկ: Այս մասերն մեկն է այն բաժինը, որուն մասին խաչիկ վարդապետ երկար գա-սախոսություններ է կարդում այցելուներին անհեթեթ կերպով, համարելով հայոց հին կրակապաշտական տաճար լինելու՝ առանց դրական ապացույցների. երկրորդը՝ կաթոլիկոսական մեծ դահլիճը, որուն կազմությունը գեղարվեստի և ճարտարապետության և պատմության համար անգնահատելի պիտի լինեին: Այժմ այս բոլոր շենքերից անհետացել են շինարարական ապացույցներ և քարեր, իսկ տեղում մնացած մասերը լրկ հատակագծի միայն արժեք ունին:

Միայն Զվարթնոցը չէ, որ խաչիկ վարդապետի բրջի տակ կորցրել է իր բոլոր ցանկալի առանձնահատկություններն ի վնաս գեղարվեստի պատմության կան նաև ուրիշ տեղեր, որոնք ավերված ու ոչնչացած են անկարգ և անգիտակից փորումների պատճառով: Միևնույն ձևով պեղվել է Գառնին, Դվինը, Եղվադը և ուրիշ կարևոր վայրեր:

Գառնիի մասին ցանկալի էր, որ պր. Ն. Մառ իր հեղինակավոր խոսքն ասեր այնտեղ կատարված ավերումների մասին. Զվարթնոցի մասին Չ. Ստրչիգովսկիի արտահայտությունը բավական է թե՛ իր երկհատոր մեծ գրքին մեջ և թե՛ 1913 թվին կենդանուր գնանլիս այնտեղի գիտնականների շրջանում: Իսկ գայով 6-րդ դարու Եղվադի հոյակապ տաճարին, ոչինչ չէ մնացած այնտեղ բացի հատակագծից: Որովհետև պեղելուց հետո եղած քարերն ևս թողած ձակատարքին ամեն տեղ և խաղաղ սրտով հեռանում է պեղած վայրերից. և այդպիսով պեղման վայրը շրջակա բնակչության համար ծառայում է իբրև շինության քարերի մի շտեմարան, և ամեն ոք տանում է իր գոմն ու մարագները շինելու համար:

Ավելի քան քառասուն տարիներ ի վեր խաչիկ

* Այս կարևոր փաստաթուղթը սպագրում են շնորհակցության Կոմիտեի գործերից, որտեղ թվագրված է մտ. 655, 1927 թ., ապրիլի 20: Կազմող

վարդապետ մեծ համբավ է վայելում իբրև պեղումներ
անող: Բայց մինչև այսօր ոչ ոք չէ տեսել նրա պեղման
օրագրությունները, տեղեկագրերը, և կամ գտնել մի
փոքր ուսումնասիրություն: Իր սելդած բաղմամբով վայ-
րերեն ի՞նչ թանգարանային առարկաներ է հանել, ո-
րոնք արժեքավոր լինին, ինչե՞ր էին նրանք և ո՞ւր են

պահած, այդ միայն ինքը գիտե: Իսկ Էջմիածնի թան-
գարանում երբեմն երևում էին պահարաններ, որոնց
վրա դրված էր. «Ճողովածու հաշիկ վարդապետի»,
բայց դրանք ևս խապառ զուրկ էին գիտական արժե-
քից, որովհետև պեղման մասին շունեին որևէ փաստա-
կան տեղեկություն:

ՅՈՒՅԱԿՆԵՐ

ԵՎ

ՅԱՆԿԵՐ

Յ Ո Ւ Ց Ա Կ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՄԵՋ ՁԵՏԵՂՎԱԾ ԿԱՐԴՆԵՐԻ

1. Հնազույն կրոնական տաճարների հատակաձևեր:
2. Սողոմոնի տաճարի հատակաձևն ըստ սուրբ գրքի:
3. Նախաբրիտոնական բազիլիկներու հատակաձևեր:
4. Վանա բերդի ընդհանուր տեսարան:
5. Վանա բերդի ուրարտական աստիճանները և վիմափոր շենքի մուտքը:
6. Տիգրանակերտի պարսպների մնացորդներն ըստ Լեման Հատուկի:
7. Գոմի օդա գյուղական տան մեջ:
8. Գլխատան ծածկը գյուղական տան մեջ:
9. Անիի կամուրջի ավերակներն Ախուրյան գետի վրա:
10. Քալինի իջևանատան ներքին մասերից:
11. Քալինի իջևանատան մուտքի ճակատակալ բարի մի մասը:
12. Մորիկ կայսեր մոր վերադրվող սյունն Օշականում:
13. Գվինում գտնված 7-րդ դարի խոյակներ:
14. Կոթող Հովհաննավանքի բակում:
15. Էջմիածնի վանքի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արև-մուտքից:
16. Էջմիածնի տաճարի գմբեթը:
17. Էջմիածնի զանգակատան հարավային երեսը:
18. Էջմիածնի տաճարի հարավային արևոցը, որի վրա փլված է զանգակատունը:
19. Տեկորի տաճարի հյուսիսային պատի արևմտյան կեսը:
20. Տեկորի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի մուտքը և նորոթվանույշ թագուհու արձանազուրությունը:
21. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավ արևմուտքից ծածկի կործանումից հետո:
22. Տեկորի տաճարի արևելյան արսիդի ներքին տեսքը ծածկի կործանումից հետո:
23. Տեկորի տաճարի արևմտյան պատի վերին մասերը:
24. Մերուլքի տաճարի հարավային պատի կենտրոնական մասը:
25. Մերուլքի տաճարի հյուսիս արևելյան մասի ներքին տեսարանը:
26. Մերուլքի տաճարի քանդակազարդ խոյակ:
27. Հոփսիմեի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս արևմուտքից:
28. Հոփսիմեի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավից:
29. Հոփսիմեի տաճարի գմբեթը ներսից:
30. Հոփսիմեի տաճարի արևմտյան ճակատի բարձրադիր պատուհանի քանդակազարդ պսակը:
31. Չվարթնոցի տաճարի վերակազմության ճակատի երկրորդ ձևն ըստ Քորամանյանի կատարած կտրվածքի:
32. Չվարթնոցի տաճարի արևելքից արևմուտք կտրվածքը:
33. Չվարթնոցի առաջին հարկաբաժնի քանդակազարդ գոտի:
34. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկաբաժնի քանդակազարդ դուռու բեկոր:
35. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի ֆրոնտոնի քանդակները:
36. Չվարթնոցի տաճարի մուտքի ֆրոնտոնի քանդակները:
37. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին դույզ որմասյունների խոյակի շափերը:
38. Չվարթնոցի տաճարի առաջին հարկաբաժնի որմնասյու-ների գլխի մուլյուրներ:
39. Չվարթնոցի տաճարի գմբեթի օդակը ներսից:
40. Չվարթնոցի տաճարի հյուսիս արևելյան մուլթի ստորին անկյան մուլյուրներ:
41. Չվարթնոցի հարավ արևելյան մուլթի ստորին մուլյուրնե-րը (գետնեն 102 սմ. բարձր):
42. Չվարթնոցի տաճարի ներքին արծվանիշ խոյակի ճակա-տը և մակաբողակը:
43. Չվարթնոցի տաճարի ներքին արծվանիշ խոյակը կողքից և հետևից:
44. Չվարթնոցի տաճարի սեղանի և դզրոցի ավերակները:
45. Չվարթնոցի տաճարի ներքին խաչաձևի սյունաշարքերի խարխուլ:
46. Չվարթնոցի տաճարի արծվիտյակ և կողովածե խոյակ:
47. Չվարթնոցի տաճարի հարավային մուտքի դույզ որմնա-սյուններ:
48. Չվարթնոցի տաճարի արտաքին պատի ներսի երեսի որմ-նասյունի խարխուլ:
49. Չվարթնոցի տաճարի վերին հարկի արտաքին որմնաղեղ-ների բեկորներ:
50. Չվարթնոցի տաճարի որմնաղեղի մուլյուրներ (հավանորեն վերին հարկին պատկանող):
51. Չվարթնոցի տաճարի երեսի խաչաձևի սյունազարդի ներ-քին ճակատի սյունակամարների մուլյուրները:
52. Չվարթնոցի տաճարի վերին հարկաբաժնին պատկանող արտաքին որմնաղեղ:
53. Չվարթնոցի տաճարի խաչաձևի միջին տաճար նայող պատուհանի շրջանակի մուլյուրները:
54. Չվարթնոցի տաճարի պսակի ճակատի քանդակ:
55. Չվարթնոցի տաճարի պսակի ստորնահայաց մասի կողո-վաքանդակը:
56. Չվարթնոցի տաճարի հարավային մուտքի կողքի վարպե-տի բարձրաքանդակը:
57. Չվարթնոցի հարավային կողմի շինութայնց խմբի հատա-կաձևը:
58. Չվարթնոցի արևմտյան կողմի աջակողմյան շինություն-ների մի մասի հատակաձևը:
59. Անվո հյուսիսային պարսպների արևմտյան մասը ներ-սից:
60. Անվո զաբարաշին զույգ բուրգերը Գլխոտում:
61. Ագարակի 7-րդ դարի խաչաձև եկեղեցին և 5-րդ դարու միանեֆ բազիլիկի ավերակները:
62. Ագարակի 5-րդ և 7-րդ դարու եկեղեցիների հատակա-ձևերը:
63. Աղիամանի եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևել-քից:
64. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի մուտքը:
65. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի հատա-կաձևը և կտրվածքը:
66. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի բարձրա-քանդակները:
67. Աղցի՝ Արշակունյաց ստորերկրյա դամբարանի բարձրա-քանդակները:
68. Ամբերդի հյուսիս-արևմտյան պարսպների ավերակները:
69. Ամբերդի եկեղեցին հարավ-արևմուտքից:

- 70. Ամբերդի կենդեցու հարավային մուտքը
- 71. Գեղարդավանքի վիճակագրական տաճարի բանդակազարդերը
- 72. Աշտարակի կամուրջը
- 73. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկը կենդեցին հյուսիս-արևելքից
- 74. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկը կենդեցու հարավային ճակատը
- 75. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկը կենդեցու արևմտյան մուտքի ճակատի բանդակազարդերը
- 76. Ապարանի (Քասախի) բազիլիկը կենդեցու հարավային փակված մուտքի ճակատի բանդակազարդերը
- 77. Ապարանից ու Գրիգոր կենդեցու արևելյան լուսամուտի պատկեր և արձանագրությունը
- 78. Աստվածընկալի՝ Քուրդ Իշխանի շինած կենդեցու և ժամատան ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից
- 79. Աստվածընկալի՝ Քուրդ Իշխանի կառուցած կենդեցու զավթի արևելյան մասի ներքին տեսքը
- 80. Ավանի կենդեցու արևմտյան ճակատը 1939 թ. վերանորոգությունից հետո
- 81. Արթիկի 5-րդ դարի կենդեցին հյուսիս-արևմուտքից
- 82. Քաղարանի կենդեցու ընդհանուր տեսքը հարավից
- 83. Քաղարանի բերդի ավերակները
- 84. Քաղալիքի երեք եկեղեցիների խումբը հարավ-արևմուտքից
- 85. Բարձրաբաշ սր. Գրիգոր կենդեցու արևելյան արտաքին պատը
- 86. Բյուրականի սր. Հովհաննես կենդեցին հարավ-արևելքից
- 87. Գնիի բերդապարիսպների ավերակները
- 88. Բջնիի կենդեցու արևելյան ճակատը
- 89. Նովարդի 6-րդ դարի բազիլիկը կենդեցու ավերակների՝ ներքին տեսքն արևմտյան կողմից
- 90. Նովարդի 14-րդ դարի եռանկյան կենդեցին հարավ արևմուտքից
- 91. Չովոնու 7-րդ դարի կենդեցին հյուսիս-արևելքից
- 92. Քալինի կաթողիկեի կենտրոնական թևի արևմտյան տեսքը ներքից
- 93. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պատերը
- 94. Նոթա վանքի ընդհանուր տեսքը հարավից
- 95. Նոր-Վիրապի կենդեցին հյուսիս-արևելքից
- 96. Կեչաուտի ս. Դերգոր կենդեցու և գավթի ընդհանուր տեսքը հարավից
- 97. Կեչաուտի ս. Նան և կաթողիկե կենդեցիներն արևմուտքից
- 98. Կեչաուտի ս. Գրիգոր կենդեցու արևելյան տեսքը ներքից
- 99. Կեչաուտի ս. Գրիգորի գավթի ընդհանուր տեսքը
- 100. Կարանու գյուղի 7-րդ դարի ավերակ կենդեցին
- 101. Կարսի բերդի պարիսպները (բանդակած 1878 թ.)
- 102. Կարսի բերդի պարիսպները (բանդակած 1878 թ.)
- 103. Հատիկավանքի՝ Չարսի և Իվան Իշխանների շինած կենդեցին հյուսիս-արևելքից
- 104. Հատիկավանքի՝ Չարսի և Իվան Իշխանների շինած կենդեցու օձյակը
- 105. Մուղնու ս. Գևորգ կենդեցին
- 106. Մանուկզուղի 5-րդ դարի կենդեցու արևմտյան մուտքի ճակատի Տիրամոր բարձրաբանդակազարդերը
- 107. Մանուկզուղի Մախարազանը կոշտ կենդեցին հարավ-արևելյան կողմից
- 108. Մաճիսուխի 7-րդ դարի կենդեցին հյուսիս-արևելքից
- 109. Մաքրավանքը հարավ-արևմուտքից
- 110. Մոսվանի կենդեցու արևմտյան ավերակ գավթից
- 111. Շիրվանշահի կենդեցու ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից
- 112. Սասնազրույթի 11-րդ դարի կենդեցին հարավ-արևմուտքից
- 113. Օրթաբլիտայի 7-րդ դարի կենդեցին հարավ-արևմուտքից
- 114. Ալամի հյուսիս-արևմտյան արտիկի քառակուսի մասի քիվը

- 115. Ալամի հյուսիսային արտիկի մեկ մասի քիվը
- 116. Ալամի հարավային և արևելյան արտիկների քիվը
- 117. Ալամի պատուհաններից մեկի պատկեր
- 118. Ալամի ներքին սրահայտների խոյակը
- 119. Ալամի տաճարի հատակաձևը
- 120. Ալամի տաճարի գմբեթի հիմքը
- 121. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից բանդակազարդ (վերարտադրություն)
- 122. Տեկորի տաճարի հյուսիսային կողմի արևելյան մասի տեսքն արտաքին
- 123. Տեկորի տաճարի ընդհանուր տեսքը հարավային կողմից բանդակազարդ հետո
- 124. Տեկորի մի տապանաբարի հյուսիսային ճակատի նկարը
- 125. Տեկորի գերեզմանատան 964 թ. խաչարձանը
- 126. Նովարդի կաթողիկեի մեջ դրված շարժական ավազանի վրայի խաչը
- 127. Նովարդի փոքր կենդեցու մեջ դրված տապանաքարերից մեկը
- 128. Նովարդում՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի արևելյան անջատող ներքին որմնապատների խոյակ և խորհուրդ
- 129. Նովարդում՝ Գրիգոր Մամիկոնյանի շինած տաճարի մուտքի փոքր մատուցի հատակաձևը (արտաքին չափերը)
- 130. Նովարդի՝ 5-րդ դարի կենդեցու փշտակների մեջ զբաղեցրած քարի վրայի բանդակազարդերը
- 131. Գվինի կաթողիկեի հատակաձևի ներքին չափերը
- 132. Գվինում դրված խոյակը
- 133. Աղիամանի քառակող կոթողի չափերը
- 134. Աղիամանի կենդեցու-հատակազորի արտաքին չափերը
- 135. Աղիամանի տաճարի բարձր վարպետների նշանները
- 136. Աղիամանի տաճարի արևմտյան խորհրդի միջի սյուները
- 137. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Ա քառակող կոթողի շրջան երեսները
- 138. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի ա և բ երեսները
- 139. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Բ քառակող կոթողի պատվանդանի գ և զ երեսները
- 140. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Գ քառակող կոթողի շրջան երեսները
- 141. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Դ քառակող կոթողի շրջան երեսները
- 142. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Զ քառակող կոթողի շրջան երեսները
- 143. Քալինի կաթողիկեի գերեզմանատան Է քառակող կոթողի շրջան երեսները
- 144. Քալինի փոքր, Ներսիս Կամսարականի շինած կենդեցու հատակազորի ներքին չափերը
- 145. Քալինի կաթողիկե կենդեցու հատակազորի հյուսիսային կեսի ներքին չափերը
- 146. Քալինի կաթողիկե կենդեցու հյուսիսային պատի հատակազորի արտաքին չափերը
- 147. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Ա պատուհանի պատկերը (արևմուտքից հաշված)
- 148. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Բ պատուհանի պատկերը (արևմուտքից հաշված)
- 149. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Գ պատուհանի պատկերը (արևմուտքից հաշված)
- 150. Քալինի կաթողիկեի հյուսիսային ճակատի Դ պատուհանի պատկերը (արևմուտքից հաշված)
- 151. Ներքին Քալինի գյուղի մուտքի փոքր կենդեցու ավերակները
- 152. Ներքին Քալինի բերդի հյուսիսային կողմի արտաքին պարիսպները
- 153. Ներքին Քալինի միջնաբերդի պարիսպները
- 154. Քալինի իջևանատան ընդհանուր հատակաձևը
- 155. Քալինի՝ Ներսիս Կամսարականի շինած փոքր կենդեցու վրայի վարպետների նշանները
- 156. Լճատավանքի հարավային պատի լուսամուտի պատկերը
- 157. Շիրվանշահի կենդեցու ներքին սրահայտային և խորհուրդ

- 158. Մարմաշենի մեծ կենդեցու հատակազորի հյուսիսային կեսի ներքին չափերը
- 159. Մարմաշենի մեծ կենդեցու բեմի խորհրդից մեկի մասնաբաժանությունը
- 160. Արալի բերդի հատակազորը
- 161. Անիի հյուսիսային պարիսպների արևելյան անկյունը
- 162. Անիի հյուսիսային պարիսպները ավագ դասն ունենալու
- 163. Անիի վիճակագրական կենդեցու հատակաձևը
- 164. Անիի վիճակագրական կենդեցու արևելյան մասը
- 165. Սյունազարդ բարձր Անիում
- 166. Անիի բնակելի այլերից մեկը
- 167. Արտաքինի ճորը Անիի տակ
- 168. Անիի Կոստանց անապատը
- 169. Մրենի տաճարի արևմտյան մուտքի բարձրաբանդակազարդերը
- 170. Մրենի տաճարի հյուսիսային մուտքի բարձրաբանդակազարդերը
- 171. Մրենի տաճարի արևելյան պատի կողմնակի պատուհանների պատկեր բանդակազարդերը
- 172. Մրենի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի պատկերը
- 173. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելակողմի պատուհանի պատկերը
- 174. Մրենի տաճարի հյուսիսային ճակատի միջին բարձր պատուհանի պատկերը
- 175. Քաղարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հյուսիսային պատուհանի մուլյուրները
- 176. Քաղարանի տաճարի արևելյան ճակատի հյուսիսակողմյան պատուհանի մուլյուրները
- 177. Քաղարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևմտյան պատուհանի մուլյուրները
- 178. Քաղարանի տաճարի հյուսիսային ճակատի արևելյան պատուհանի մուլյուրները
- 179. Քաղարանի տաճարի արևմտյան ճակատի վերին մասը
- 180. Քաղարանի տաճարի հարավային միջին մեծ պատուհանի պատկերը
- 181. Քաղարանի տաճարի գմբեթակիր կամարները
- 182. Քաղարանի տաճարի հարավային պատի պատուհաններից մեկի պատկերը
- 183. Քաղարանի տաճարի արևմտյան ճակատի հարավակողմյան պատուհանի պատկեր բանդակազարդերը
- 184. Քաղարանի տաճարի բլուր մեծ կամարների հանգստի ձևը
- 185. Քաղարանի տաճարի արևմտյան պատի հյուսիս-արևմտյան մեծ սյան փոքր կամարի հանգստը
- 186. Քաղարանի տաճարի հարավ-արևելյան մեծ սյան փոքր կամարի հանգստը հարավային պատի վրա
- 187. Քաղարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանգստը
- 188. Քաղարանի տաճարի հյուսիսային պատի վրա արևելյան սյան փոքր կամարի հանգստի տարբերությունը Ա մասի վրա
- 189. Քաղարանի տաճարի արևմտյան կողմի մեծ սյունների համանման խոյակների ձևը
- 190. Քաղարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի արևմտյան ճակատը
- 191. Քաղարանի տաճարի հյուսիս-արևելյան մեծ սյան խոյակի մյուս ճակատները
- 192. Քաղարանի տաճարի հարավային խորանի հատակաձևը
- 193. Քաղարանի տաճարի հյուսիսային խորանի հատակաձևը
- 194. Քաղարանի մեծ կենդեցու գավթի ներքին տեսքը
- 195. Քաղարանի մեծ կենդեցու գավթի հատակաձևը
- 196. Օրթաբլիտայի Աստվածածին կենդեցու հատակաձևի ներքին չափերը
- 197. Օրթաբլիտայի Աստվածածին կենդեցու հատակաձևի արտաքին չափերը
- 198. Մուլադասումի կենդեցու հատակաձևի ներքին չափերը
- 199. Մուլադասումի գերեզմանատան մատուցի հատակաձևի ներքին չափերը
- 200. Մուլադասումի գերեզմանատան մատուցի ներքին որմնապատների խորհուրդներից մեկը
- 201. Մուլադասումի կենդեցու ծածկի կղմինգրների մեկ ձևը

- 202. Արթիկի մեծ կենդեցու արտաքին արևմտյան մուտքը
- 203. Արթիկի մեծ կենդեցու արտաքին որմնակամարները
- 204. Աստվածընկալի կենդեցու հարավակողմյան փոքր կենդեցու հատակաձևի ներքին չափերը
- 205. Մաճիսուխի կենդեցու հյուսիսային պատի ուսուցիկ դուրբի ներքին խումբը
- 206. Մաճիսուխի կենդեցու հյուսիսային պատի ուսուցիկ դուրբով արձանագրությունը
- 207. Հատիկի քառակող կոթողը (Հայաստանի Պետական թանգարան)
- 208. Ընդհանուր գերեզմանախաչը Հատիկում
- 209. Երանդիկ ծերունու գերեզմանաքարը Հատիկում
- 210. Հատիկի տաճարի արևելյան ճակատի պատկեր ուսուցիկ դուրբով արձանագրությունը
- 211. Հատիկի տաճարի հյուսիսային ճակատի քիվը
- 212. Արթիկի կաթողիկե կենդեցին հարավ-արևելքից
- 213. Արթիկի կաթողիկե կենդեցու հարավային արտիկի բանդակազարդ որմնակամարները
- 214. Արթիկի կաթողիկե կենդեցու արևմտյան արտիկի որմնազդերից մեկը և նրա տակի արձանագրությունը
- 215. Արթիկի փոքր կենդեցին հարավ-արևմուտքից
- 216. Արթիկի փոքր կենդեցին հարավ-արևելքից
- 217. Արթիկի փոքր կենդեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը
- 218. Լճատավանքը հարավ-արևմուտքից
- 219. Լճատավանքը հարավ-արևելքից
- 220. Մանուկզուղի հնագույն կենդեցին հյուսիսային կողմից
- 221. Մանուկզուղի հնագույն կենդեցին արևմտյան կողմից
- 222. Մանուկզուղի հնագույն կենդեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը
- 223. Մանուկզուղի մոտ գտնված 1036 թվականի գերեզմանաքարի արձանագրությունը
- 224. Աղիամանի 7-րդ դարի կենդեցու արևմտյան ճակատը
- 225. Օշականի Մանկանոց կենդեցու հատակաձևը
- 226. Օշականի Քույր Մանուկ մատուցի հատակաձևը
- 227. Օշականի փոքր Քույր Մանուկի հյուսիսային կողմի պատվանդանաբար խաչքարը
- 228. Օշականի փոքր Քույր Մանուկ մատուցի հատակաձևը
- 229. Քաթիկի մուտքի ներքին հարկի հատակաձևը
- 230. Աղարակի կենդեցու և վրաստակ գավթի հյուսիսային պատի հատակաձևը
- 231. Փարպիկի Միրանավոր կենդեցու հատակաձևը
- 232. Փարպիկի Քարվանսաղ կենդեցու հատակաձևը
- 233. Փարպիկի ս. Գրիգոր կենդեցու հատակաձևը
- 234. Տեղերի կենդեցու և գավթի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից
- 235. Տեղերի կենդեցու գավթի արևմտյան մուտքը
- 236. Տեղերի կենդեցու գավթի ներքին տեսքը
- 237. Ավանի (Աշտարակի շրջան) 5-րդ դարի կենդեցու հատակաձևը
- 238. Կոշի 7-րդ դարի կենդեցու հատակաձևը
- 239. Կոշի ջրամբարի հատակաձևը
- 240. Կոշի բազիլիկը կենդեցու հատակաձևը
- 241. Մարմաշենի կաթողիկե կենդեցին հարավ-արևմուտքից
- 242. Մարմաշենի 7-րդ դարի ավերակ կենդեցին հյուսիսային բարձր բլուրի վրա
- 243. Մարմաշենի վահանաձևի և ավերակ կենդեցիները
- 244. Մարմաշենի վահանաձևի տաճարի հյուսիսային կողմի կենդեցու ներքին տեսքը
- 245. Մարմաշենի փոքր կենդեցին (վահանաձևի կենդեցու հարավային կողմում)
- 246. Մարմաշենի փոքր կենդեցու հատակաձևը
- 247. Քարվանսաղ կենդեցու հատակաձևը
- 248. Անիի գագկաշեն բլուրակի կենդեցու արտաքին բանդակազարդ աղյուները
- 249. Անիի գագկաշեն բլուրակի կենդեցու մուտքներից մեկը
- 250. Անիի գագկաշեն բլուրակի կենդեցու բանդակազարդ բերդերը
- 251. Անիի պեղած բնակելի շենքերի մնացորդները
- 252. Անիի փլած մինարեթի մոտ Մառի պեղած կենդեցին

253. Ավերակ եկեղեցու պեղումներ Անիում:
 254. Զվարթնոցի շրջանում բացված կավե դազազ:
 255. Հոփսիմեի մոտ դամբարանների պեղումներ 1930 թվին:
 256. Այգեկործական ընկերության (Հոփսիմեի մոտ) փորումների ժամանակ հայտարարված դամբարանների դիրքը:
 257. Այգեկործական ընկերության (Հոփսիմեի մոտ) փորումների ժամանակ հայտարարված Ա դամբարանի շափերը:

258. Գեղարդաձորի պեղման վայրի ընդհանուր տեսարանը:
 259. Գեղարդաձորում պեղված շենքի հարավային պատի դույզ խորշերը:
 260. Գեղարդաձորում պեղված շենքի հարավային պատի խորշը:
 261. Գեղարդաձորում պեղված շենքի որմասյուններից մեկը:
 262. Գեղարդաձորում պեղված շենքի որմասյունների աղեղ:

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ.

1. Планы древнейших храмов.
2. План храма Соломона по Библии.
3. Планы до христианских базилик.
4. Общий вид Ванской крепости.
5. Ванская скала. Урартские ступени и вход в пещеру.
6. Остатки городских стен Тигранакерта по Леману-Гаупту.
7. Крестьянское жилое помещение соединенное с хлевом.
8. Шатровое покрытие сельского дома.
9. Развалины Анийского моста.
10. Внутренние стены Талинской гостиницы.
11. Резной орнамент фронтона Талинской гостиницы.
12. Надгробный столб в Ошакане, приписываемый матери византийского императора Маврикия.
13. Капители VII века, найденные в Двине.
14. Надгробная стела в Ованнаванке.
15. Общий вид Эчмиадзинского монастыря с северо-запада.
16. Купол Эчмиадзинского собора.
17. Западная сторона колокольни Эчмиадзинского собора.
18. Южная абсида Эчмиадзинского собора.
19. Западная часть северного фасада Текорского храма.
20. Надпись царицы Хосровануш над восточным входом северного фасада Текорского храма.
21. Общий вид Текорского храма с юго-запада после разрушения покрытия.
22. Внутренний вид главной абсиды Текорского храма.
23. Деталь западной стены Текорского храма.
24. Деталь южного фасада Еревуйкской базилики.
25. Внутренний вид Еревуйкской базилики.
26. Капитель Еревуйкской базилики.
27. Общий вид церкви Рипсимэ с северо-запада.
28. Общий вид церкви Рипсимэ с юга.
29. Купол церкви Рипсимэ с внутренней стороны.
30. Бровка окна западного фасада церкви Рипсимэ.
31. Второй вариант реконструкции фасада Звартноца, сделанный по разрезу.
32. Разрез Звартноца.
33. Деталь орнаментированного пояса первого яруса Звартноца.
34. Обломок орнаментированного пояса первого яруса Звартноца.
35. Рельеф над входом Звартноца.
36. Деталь рельефа над входом Звартноца.
37. Схема капители наружных парных полуколонн.
38. Деталь архивольты наружной декоративной аркады первого яруса Звартноца.
39. Профиль основания кольца барабана купола Звартноца с внутренней стороны.
40. Мулюры нижнего угла северо-восточного пилона Звартноца.
41. Нижние мулюры юго-восточного пилона Звартноца.
42. Передняя часть и план капители с орлом Звартноцкого храма.
43. Вид капители с орлом сбоку и сзади Звартноцкого храма.
44. Алтарь и кафедра для проповеди в Звартноце.
45. База колонн внутренней колоннады Звартноца.
46. Части развалин Звартноца (капители).
47. Парные полуколонны южного входа Звартноца.
48. База внутренней колоннады первого яруса Звартноца.
49. Орнамент наружных арок верхнего яруса Звартноца.
50. Профиль внутренней отделки Звартноца (обмерено по обломку).
51. Профиль отделки арок внутренней аркады.
52. Профиль детали верхней аркады Звартноца.
53. Профиль обрамления окон первого яруса с внутренней стороны.
54. Орнамент лобовой части карниза Звартноца.
55. Пикетный орнамент скоса карниза Звартноца.
56. Фигура мастера-строителя в антривольте первого яруса Звартноца.
57. План южной группы светских построек Звартноца.
58. План западных светских построек Звартноца.
59. Развалины северной части городских стен Ани.
60. Башни городских стен, сооруженные Захарием.
61. Церковь VII века в Агараке.
62. Планы церквей V и VII веков в Агараке.
63. Общий вид церкви в Адиамане с юго-востока.
64. Вход подземной гробницы в Ахце.
65. План и разрез подземной гробницы в Ахце.
66. Рельефы подземной гробницы в Ахце.
67. Рельефы подземной гробницы в Ахце.
68. Развалины северо-западных стен замка Амберд.
69. Общий вид Амбердской церкви с юго-запада.
70. Южный вход Амбердской церкви.
71. Декоративные рельефы пещерного храма в Гегарде.
72. Аштаракский мост.
73. Казахская базиличная церковь с северо-востока.
74. Казахская базиличная церковь с юга.
75. Орнаменты над западным входом Казахской базиличной церкви.
76. Орнаменты над южным входом Казахской базиличной церкви.
77. Бровка окна и надпись над окном церкви Апугамренц в Ани.
78. Общий вид церкви в Аствацынкале.
79. Внутренний вид восточной части притвора в Аствацынкале.

80. Западный фасад церкви в Аване после частичной реставрации 1939 года.
81. Общий вид церкви V века в Артике.
82. Южный фасад Багаранской церкви.
83. Развалины Багаранской крепости.
84. Общий вид монастыря в Багнайре.
85. Восточный фасад церкви св. Григория, в селе Туманян.
86. Церковь св. Ованнес в Бюракане. Вид с юго-запада.
87. Развалины крепостных стен в Бджни.
88. Внутренний фасад церкви в Бджни.
89. Внутренний вид развалин базилики VI в. в Егварде.
90. Часовня XIV в. в Егварде. Вид с юго-запада.
91. Церковь VII в. в селе Зовуни. Вид с северо-востока.
92. Внутренний вид среднего нефа собора в Верхнем Талине.
93. Стены вышгорода в Нижнем Талине.
94. Общий вид монастыря Хотаванк.
95. Церковь Хор-Вирап с северо-востока.
96. Общий вид церкви св. Григория с притвором в Кечаруке (Цахкадзор).
97. Кафедральный собор и церковь св. Ншан в Кечаруке (Цахкадзор).
98. Восточная абсида церкви св. Григория в Кечаруке (Цахкадзор).
99. Внутренний вид притвора церкви св. Григория в Кечаруке (Цахкадзор).
100. Развалины церкви VII в. в Каранлухе.
101. Крепостные стены Карса.
102. Крепостные стены Карса.
103. Общий вид церкви с северо-востока в Ариче.
104. Княжеская ложа в Аричской церкви.
105. Церковь св. Георгия в сел. Мугни.
106. Рельеф богородицы в церкви V в. в Пемзашене (Магмуджук).
107. Общий вид церкви Макараванк с юго-востока в Пемзашене (Магмуджук).
108. Церковь VII в. в селе Нор Кянк (Мачитли).
109. Общий вид церкви Макараванк с юго-запада.
110. Развалины западного притвора церкви в селе Мравян (Тамджирлу).
111. Общий вид церкви в Ширванджухе с северо-запада.
112. Церковь X в. Сарнахпюре (Согютлу) с юго-запада.
113. Церковь VII в. в селе Маисян (Ортакилиса), с юго-запада.
114. Карниз одной части северной абсиды церкви в Аламе.
115. Карниз другой части северной абсиды церкви в Аламе.
116. Карниз южной и восточной абсид церкви в Аламе.
117. Бровка окна церкви в Аламе.
118. Капитель внутренних полуколонн церкви в Аламе.
119. Внутренний контур плана церкви в Аламе.
120. Основание купола церкви в Аламе.
121. Общий вид Текорского храма с северо-запада, до разрушения покрытия (репродукция).
122. Ниша в западной стене северного придела Текорского храма.
123. Общий вид Текорского храма с юга после его разрушения.
124. Рисунки на надгробном камне в Текоре.
125. Крестный камень 964 года на кладбище Текорского храма.
126. Крест на купели в базиличной церкви в Егварде.
127. Надгробная плита у часовни в Егварде.
128. Капитель и база полуколонн церкви Григория Мамиконяна в Егварде.
129. План малой часовни при церкви Григория Мамиконяна в Егварде.
130. Рельеф, найденный в развалинах церкви V в. в Егварде.
131. Внутренний контур и обмер плана Двинского собора.
132. Капитель, найденная в Двине.
133. Размеры стелы из Адиамана.
134. Наружный контур и обмеры плана церкви в Адиамане.
135. Знаки мастеров-каменщиков на камнях стен церкви в Адиамане.
136. План западной ниши церкви в Адиамане.
137. Четыре стороны стелы № 1 на кладбище Талинского собора.
138. Две стороны основания стелы № 2 на кладбище Талинского собора.
139. Остальные две стороны основания стелы № 2 на кладбище Талинского собора.
140. Четыре стороны стелы № 3 на кладбище Талинского собора.
141. Четыре стороны стелы № 4 на кладбище Талинского собора.
142. Четыре стороны стелы № 6 на кладбище Талинского собора.
143. Четыре стороны стелы № 7 на кладбище Талинского собора.
144. Внутренний обмер плана церкви Нерсе Камсаракана в Верхнем Талине.
145. Внутренний обмер плана северной половины Талинского собора.
146. Наружный обмер плана северной стены Талинского собора.
147. Орнамент бровки первого окна на северном фасаде Талинского собора.
148. Бровка второго окна северного фасада Талинского собора.
149. Бровка третьего окна северного фасада Талинского собора.
150. Орнамент бровки четвертого окна северного фасада Талинского собора.
151. Развалины церкви VII в. около Нижнего Талина.
152. Крепостные стены замка в Нижнем Талине.
153. Крепостные стены вышгорода в Нижнем Талине.
154. Схематический план Талинской гостиницы.
155. Знаки мастеров-каменщиков на камнях стен церкви Камсаракана в Верхнем Талине.
156. Окно южной стены Амбатаванка.
157. База и капитель внутренних полуколонн церкви в Ширванджухе.
158. Внутренний обмер плана северной половины большой церкви в Мармашене.
159. Детали ниш главной абсиды большой церкви в Мармашене.
160. Схематический план замка в Аралихе.
161. Северные городские стены Ани.
162. Северные городские стены Ани у главного входа.
163. План пещерной церкви в Ани.
164. Внутренний вид пещерной церкви в Ани.
165. Пещерное помещение с колоннами в Ани.
166. Пещерное жилище в Ани.
167. Ущелье р. Ахурян у Ани.
168. Девичий монастырь в Ани.
169. Рельефы над западным входом церкви в Мрене.
170. Рельефы над северным входом церкви в Мрене.
171. Рельеф на бровке восточного окна церкви в Мрене.
172. Бровка северного окна западного фасада церкви в Мрене.
173. Бровка восточного окна северного фасада церкви в Мрене.
174. Бровка среднего верхнего окна северного фасада церкви в Мрене.
175. Профиль отделки северного окна западного фасада церкви в Багаране.
176. Профиль отделки северного окна западного фасада церкви в Багаране.
177. Профиль отделки западного окна северного фасада церкви в Багаране.
178. Профиль отделки восточного окна северного фасада церкви в Багаране.
179. Верхняя часть западного фасада церкви в Багаране.
180. Бровка большого среднего окна южного фасада церкви в Багаране.
181. Опорные арки купола в церкви в Багаране.
182. Бровка окна на южной стене церкви в Багаране.
183. Орнамент бровки южного окна северного фасада церкви в Багаране.
184. Профиль капители внутренних пилонов церкви в Багаране.
185. Профиль капители северозападного пилонна церкви в Багаране.
- 186—193. Детали церкви в Багаране.
194. Притвор (жаматун) большой церкви в Багнайре.
195. План притвора (жаматуна) большой церкви в Багнайре.
196. Внутренний обмер плана церкви св. Богородицы в сел. Маисян (Ортакилиса).
197. Наружный обмер плана церкви св. Богородицы в сел. Маисян (Ортакилиса).
198. Внутренний обмер плана церкви в сел. Зовуни (Молла Касум).
199. Внутренний обмер плана часовни на кладбище сел. Зовуни.
200. Профиль базы внутренних полуколонн часовни на кладбище сел. Зовуни.
201. Форма кровельной черепицы церкви в сел. Зовуни.
202. Западный вход большой церкви в Артике.
203. Южная абсида большой церкви в Артике.
204. Внутренний обмер плана южной малой церкви в Аствацинкале.
205. Надписи на южной стене церкви в сел. Нор-Кянк (Мачитли).
206. Надпись выпуклыми буквами на южной стене церкви в сел. Нор-Кянк.
207. Стела из Арича (Гос. Исторический Музей Армении).
208. Надгробный крестный камень Чикнавоора в Ариче.
209. Надгробная надпись «старика Ерчаник» в Ариче.
210. Надпись выпуклыми буквами на карнизе восточного фасада церкви в Ариче.
211. Карниз северного фасада церкви в Ариче.
212. Кафедральный собор в Артике. Вид с юго-востока.
213. Декоративное убранство южной абсиды кафедрального собора в Артике.
214. Надпись на стене западной абсиды кафедрального собора в Артике.
214. Надпись на стене западной абсиды кафедрального собора в Артике.
215. Малая церковь в Артике. Вид с юго-запада.
216. Малая церковь в Артике. Вид с юго-востока.
217. Надпись над западным входом малой церкви в Артике.
218. Общий вид церкви Амбатаванк с юго-запада.
219. Общий вид церкви Амбатаванк с юго-востока.
220. Церковь V в. в Махмуджук. Вид с севера.
221. Церковь V в. в Махмуджук. Вид с запада.
222. Надпись над западными входом церкви в Махмуджук.
223. Надгробная надпись 1036 года в сел. Махмуджук.
224. Западный фасад церкви VII века в Адиамане.
225. План церкви Манканок в сел. Ошакан.
226. План часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
227. Крестный камень у малой часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
228. План малой часовни Тух-Манук в сел. Ошакан.
229. План первого этажа замка в Батринче.
230. План церкви и северной стены жаматуна в сел. Агарак.
231. План церкви Циранавор в сел. Парпи.
232. План церкви Таргманчац в сел. Парпи.
233. План церкви св. Григория в сел. Парпи.
234. Общий вид церкви с притвором в Тегере, с юго-востока.
235. Западный вход притвора церкви в Тегере.
236. Внутренний вид притвора церкви в Тегере.
237. План церкви V в. в Аване (Аштаракский район).
238. План церкви VII в. в сел. Кош.
239. План бассейна в сел. Кош.
240. План базиличной церкви в сел. Кош.
241. Кафедральный собор в Мармашене. Вид с юго-запада.
242. Развалины церкви VII в. в сел. Мармашен.
243. Кафедральный собор и развалины другой церкви в Мармашене.
244. Развалины церкви северной стороны кафедрального собора в сел. Мармашен.
245. Малая церковь в сел. Мармашен.
246. План малой церкви в сел. Мармашен.
247. План церкви Таргманчац.
248. Орнаментированные камни из церкви Гагика в Ани.
249. Развалины церкви Гагика в Ани.
250. Обломки орнаментированных камней церкви Гагика в Ани.
251. Раскопанные жилищные постройки в Ани.
252. Раскопанная церковь у обвалившегося минарета в Ани.
253. Раскопанные развалины церкви в Ани.
254. Глиняный гроб из раскопок в Вагаршапате.
255. Раскопки могильников у церкви Рипсимэ в 1930 году.
256. Расположение могил у церкви Рипсимэ.
257. Обмер могилы у церкви Рипсимэ.
258. Общий вид раскопок пещерных помещений в ущелье Гегард.
259. Ниши в южной стене пещерного помещения в ущелье Гегард.
260. Верх ниши в южной стене пещерного помещения в ущелье Гегард.
261. Одна из полуколонн пещерного помещения в ущелье Гегард.
262. Антрвольт декоративных арок пещерного помещения в ущелье Гегард.

ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ա. Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա

Աբաս (Քաղաքատների) թագավոր 126, 133
 Աբաս (Քաղաքատների) սպարապետ 133
 Աբովյանց 288
 Աբուսալիդ Քաջասուր խան 264, 268
 Ագաթանգեղոս (պատմագիր) 44, 45
 Աղբախու, կայսր 19
 Աղբաբեկ 127
 Ախրամանդր (Մակեդոնացի, աշխարհակալ) 41, 97, 99
 Ալիշան Ղ. 26, 47, 66, 108, 112, 129, 141, 153, 204, 215, 252
 Ալիսալան 49
 Ահարոն 15
 Ահուրամազդա 98—100, 247
 Աղպուղա 130, 170
 Ամիր (Էլիզավարի որդի) 252
 Ամմոն, աստված 12, 15
 Անահիտ 99
 Անանիա եպիսկոպոս (Արշարունյաց) 161—162, 201
 Անանիա Նարեկացի 105, 106
 Անանիա Շիրակացի 254
 Անաստաս Ակոնեցի, կաթողիկոս 81, 112
 Անթեմիոս Քրալացի (ճարտարագետ) 42, 43
 Անկիթել Տյուբերոն 101, 102, 106
 Առոտ (Ա) Քաղաքատների 133
 Առոտ (Գ. Քաղաքատների, Ողորմած) հայոց թագավոր 43, 142, 170
 Ապիս (աստված) 115
 Ապլղարիկ (Պահլավունի իշխան) 136, 209, 244, 245
 Ապոռոն 13
 Ապուլամբ 265
 Առաքել Գավրիթեցի (պատմագիր) 62, 63
 Առողիկ (պատմագիր), տե՛ս Ստեփաննոս Ասողիկ
 Ասուրբանիկալ 99
 Աս(ս)ուր (աստված) 96, 98, 100, 105
 Աստղիկ (դիցուհի) 258
 Ավետիսյան Մանուկ 270
 Ավետիսյան Վասիլ 216
 Արամազդ 98
 Արգիշտի 138
 Արշակունիներ (Արշակունիք) 37, 38, 40, 148
 Արտաշ 244
 Արտաշես Ա. թագավոր 28
 Արտավազդ, թագավոր 34
 Արտաքսերքես 99
 Ափրիկանոս Աղեքսանդրացի 18
 Արեմեյաններ 95

Բ

Բազրատ արքեպիսկոպոս 63
 Բազրատների Գագիկ Ա. տե՛ս Գագիկ Ա.
 Բազրատունիներ (Քաղաքատնիք) 30, 35, 66, 68, 69, 106, 107, 109, 110, 114, 119, 123, 142, 148, 149, 150, 152—154, 183, 230, 238, 254, 263, 265—267
 Բալդրուշայտիս (ժյուռժիս) 36, 38, 40
 Բասմաճյան (Քասմաճյան) կ(արապետ) 46, 287, 288
 Բարսեղ կայսր 77 (տե՛ս նաև Վասիլ) Բ և Լ 97
 Բեկ (քերականագետ) 252
 Բուրդա 96
 Բուտ Առավելյան (իշխան) 123

Գ

Գագիկ Ա. (Արծրունի թագավոր) 34
 Գագիկ Ա. թագավոր (Քաղաքատների, Շահնշահ) 30, 42, 47, 89, 142, 161, 201, 267, 268
 Գալլ, որդի Ապուլամբի 265
 Գասպարյան Լ. (ճարտարագետ) 82
 Գասպարյան Քերիմ 258
 Գարեգին եպիսկոպոս, տե՛ս Հովսեփյան Գարեգին
 Գևորգ 161
 Գևորգ (2-րդ, կարենցի) կաթողիկոս 84, 88
 Գևորգ (4-րդ) կաթողիկոս 64, 66, 143
 Գևորգ Քեղա իշխան 135
 (ս.) Գևորգ (Գեորգիոս) 118, 201
 Գեղատուրք մեղավոր 157
 Գեթունի իշխան 128, 200
 Գրիգոր 112
 Գրիգոր ասաջնորդ (Հառիճավանքի) 204
 Գրիգոր Եղիշատ 148
 Գրիգորիկ 155
 Գրիգոր Լուսավորիչ 44, 45, 84, 131
 Գրիգոր Մագիստրոս (Պահլավունի) 125, 132, 135, 142, 155
 Գրիգոր Մամիկոնյան 121, 158
 Գրիգոր Պահլավունի (իշխան) 244
 Գրիգոր (Մարտիրոս) 157
 Գրիգորյան Արմենակ 254
 Գրիմ, 281

Դ

Դադյան եաշիկ ծ. վարդապետ 85, 92, 94, 105, 106, 127, 142, 156, 157, 159, 202, 214, 215, 224, 280, 281, 283, 285, 286, 288—290

Դանիել (մարգարե) 142, 250
 Դանիել (ոմն) 252
 Դավթյան Սիրսկան 163
 Դավթ 209
 Դավթ Գնթունի 128
 Դավթ մարգարե 16, 22
 Դավթ վարդապետ 138
 Դարեհ 99, 100
 Դիեի Շ. (Diehl Charles) 25, 39, 262
 Դիելաֆոյ (Dieulafoy) 101
 Դիոկղետիանոս (կայսր) 41
 Դիոկղետոս կաթողիկոս 254
 Դյուբուա (դե Մոմպերե) 221, 281
 Դոմեոտիանոս 17

Ե

Եզյան 257
 Եզր կաթողիկոս 125
 Ելտուղ Ամիրա 254
 Եղիազար կաթողիկոս 62, 63, 125
 Եղիշե (պատմագիր) 33, 102, 105
 Երեմիա երամիշտ 204
 Երջանիկ Սերունի 205
 Երվանդ (հայոց թագավոր) 128

Զ

Զարարի (Ամիր սպասալար) 49, 50, 133, 140, 161, 226, 267, 268
 Զարարիա պատմիչ (Քանաքեռցի) 249
 Զարարյան տոհմ 130
 Զևս (աստված) 12, 13, 21
 Զրազաշտ (Ջորոասոր) 95, 96, 98, 99, 104

Է

Էլիզավար 252
 Էուզոբս 99

Ք

Քաթող 155
 Քամանյան Ալեքսանդր Իվանիչ 63, 64, 66, 276, 284
 Քեղոզորոս իմաստապետ 18
 Քովմա Արծրունի, պատմագիր 28, 34, 84, 88
 Քորամանյան Ք(որոս) 43, 46, 69, 78, 82, 88, 108, 203, 214, 215

Ի

Իսիդոր (Իզիտոր) Միլետացի 42, 43
 Իվանե (Աթարակ) 170

Անիի Լուսավորիչ կենդանի 50, 106, 161, 161—186, 202
Անիի կաթողիկոս (Մայր եկեղեցի) 25, 42, 48, 93, 106, 112, 178, 186, 195, 257, 260
Անիի կամուրջ 34, 35, 181, 183, 185—187, 238, 261
Անիի Կարուց դուռ 107, 178, 179, 261
Անիի Կեղան Կեմալ (գեանուղի) 181, 184
Անիի Կուսանաց վանք (անապատ) 183, 185—187
Անիի Հոնենցի գերեզման 184
Անիի Հովիտ եկեղեցի 48, 49, 81, 88, 106, 177, 178, 179 (տե՛ս նաև Նախընտան ժամբ)

Անիի Մայր եկեղեցի, տե՛ս Անիի Կաթողիկոս
Անիի Մանուկի մզկիթ 186, 187, 267
Անիի Միջնաբերդ 183, 184, 187, 211, 267
Անիի Միջնաբերդի պալատ 49
Անիի պարխապներ 49, 50, 106, 107, 114, 180, 185, 187, 267
Անիի պեղածո բնակելի շենքեր 260
Անիի վիճակագրի կենդանի 182
Անիի փլած միջնաբերդ 262
Անիի Փրկիչ (Ամենափրկիչ) եկեղեցի 49, 50, 161, 175, 183, 186, 187, 244
Աշենակ 116
Աշտարակ (գյուղ) 116
Աշտարակի Միրանավոր (բազիլիկ) եկեղեցի 117, 157, 162,
Աշտարակի կամուրջ 116
Աշտարակի շրջան 121, 124, 127, 140
Ապարան 38, 117, 132, 136, 198, 250
Ապարանի եկեղեցի 117, 118, 148, 157, 162, 233 (տե՛ս նաև Քասախի եկեղեցի)
Ապարանի շրջան 119, 125, 128, 134, 138, 139
Առաջավոր Ասիա 41
Ա ս ի ա 7, 38, 79
Ասորա-Քաղզխ 39, 81, 95—98
Ասորեստան 24, 48, 96, 98, 99, 101, 104
Ասորիք 20, 46
(ս.) Աստվածածին եկեղեցի, տե՛ս Գոշավանքի Աստվածածին
(ս.) Աստվածածին Նեղուսի (եկեղեցի) 120
Աստվածընկալ (գյուղ) 119, 120, 202, 203
Աստվածընկալի եկեղեցի 119, 120, 202
Ավան (գյուղ, Աշտարակի շրջան) 231, 233
Ավանի (Աշտարակի շրջան) եկեղեցի 233
Ավանի (Կոտայքի շրջան) եկեղեցի 75, 89, 119, 121
Ավանի Միրանավոր եկեղեցի, տե՛ս Ավանի (Կոտայքի շրջան) եկեղեցի
Ավանի (ս.) Հովհաննես մատուռ 161
Ատրպատան 99, 104
Ատրպատական 96, 99
Արարիա 77, 266
Արագած (լեռ) 43, 110—112, 117, 120, 128, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 148, 198, 213, 220, 228, 231, 235, 243, 247, 248
Արագածի շրջան 203
Արագածոտն գավառ 112, 120, 124, 129, 220
Արագի (գյուղ) 176
Արագպուրուն 252
Արալի բերդ 176
Արայի գյուղ 119
Արայի լեռ 125, 127, 132
Արարատ (լեռ) 31, 32, 55, 110

Արարատյան աշխարհ 24, 227
Արարատյան դաշտ 50, 83
Արարս (գետ) 34, 104, 128
Արզնիա (բաղաբ, բերդաբաղաբ, բերդ) 36, 119
Արզար Գավիթ (բուրգակ շինություն) 220, 250, 280
Արևելյան կայսրություն (Բյուզանդիա) 20
Արևելք 12
Արևմուտք 12, 32, 33
Արևմտյան Ասիա 38
Արզական (գյուղ) 119
Արզականի եկեղեցի 120
Արթիկ (գյուղ) 56, 120, 134, 136, 200, 206, 208, 243, 246
Արթիկի եկեղեցի (փոքր, 5-րդ դար) 122, 127, 168, 208, 210
Արթիկի կաթողիկոս (մեծ) եկեղեցի 121, 171, 200, 201, 207, 208, 228, 233
Արթիկի շրջան 132—134, 143
Արխալի (գյուղ) 198, 243
Արմավիր (բաղաբ, մալրաբաղաբ) 29, 46, 120
Արմուտուր (գյուղ, այժմ՝ Տուֆաշեն) 243
Արմուտուրի (Տուֆաշենի) թուփ Մանուկ 243
Արուհ (Քալիչ) գյուղ 120
Արուհի Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանք 121
Արուհի եկեղեցի (տաճար) 77, 121
Արտամետ (բաղաբ) 28
Արտաշավան (գյուղ, հնում՝ Բյանջալան) 121
Արտաշատ (բաղաբ) 28, 29, 46, 159
Արտաշատ (գյուղ, այժմ՝ Վերին Արտաշատ) 127
Արտավասիկ (վայր) 125
Արցախ 126, 131

Ռերսի (Փերսի), գյուղ 229, 235
Րյուզանդական կայսրություն 20, 43, 44, 46
Րյուզանդիա (Րյուզանդիոն) 24, 25, 29, 30, 41, 43, 44, 46, 77, 89, 106, 224, 266
Րյուրական (գյուղ) 112, 124, 227, 253
Րյուրականի ս. Հովհաննես եկեղեցի 124
Րուզարիա 286
Րուսական (գյուղ) 125
Րուզուլու (Պուզուլու) սար 175, 211
Րջնի (գյուղ) 112, 125, 140, 141
Րջնի ս. Աստվածածին եկեղեցի 125, 126
Րջնի բերդապարտապներ 125
Րջնի գետակ 119
Րբիտանական երկիր 8

Րոն (գետ) 36
Րոսիա 12
Րուս Անիո (Կարսում) 133
Րպրիվանք կամ դպրավանք (գյուղ) 126
Րվին (բաղաբ) 29, 46, 55, 62, 63, 84, 85, 88, 127, 159, 160, 179, 181, 289
Րվինի ավերակներ 127
Րվինի Կաթողիկոս (ս. Գրիգոր եկեղեցի) 127, 159, 227
Րվինի միջնաբերդ 127
Րվինի (ս.) Սարգիս եկեղեցի 81

Սանջուկ 12
Սգիպոս 9, 10, 12—15, 22, 24, 36, 48, 56, 69, 97, 101
Սգրեկ, տե՛ս Ագարակ
Սղվարդ (գյուղ) 35, 127, 156, 158, 203, 221, 289
Սղվարդի Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած տաճար 158, 159
Սղվարդի եկեղեցի (5-րդ դար) 159, 227
Սղվարդի եկեղեցի (կաթողիկոս, 6-րդ դար) 127, 156, 157, 233
Սղվարդի եռանակ, փոքր եկեղեցի, զանգակատուն 127, 128, 157, 158
Սպուսայրի մզկիթ 264
Սվրոպա 7, 20, 32, 33, 36, 38, 41, 78—80, 265
Սրագավոր 36
Սրախան 79
Սրախանի եկեղեցի 75
Սրբույզի տաճար (եկեղեցի, բազիլիկ) 29, 66, 72, 73, 77, 89, 114, 127, 157, 206, 227, 233, 245
Սրևան 119, 127, 132, 159, 268, 272, 276
Սրիզու 98
Սրիզուրդ Կոնդ, տե՛ս Գյուլի Կոնդ
Սրուաղեմ 16—18
Սրվանդաշատ (բաղաբ) 128
(ս.) Սրբորդուխան տաճար, տե՛ս Տեկորի տաճար
Սփրատ (գետ) 7, 97, 110

Ս Ծ
Սաղկան 129, 130, 136, 170, 171, 218, 251, 252
Սաղկանի 36, 129—130, 163, 164, 167, 170, 171, 251—254
Սաղկանի բերդ 172
Սաղկանի իշանատուն 35, 36, 173
Սաղկանի կաթողիկոս (եկեղեցի, մեծ եկեղեցի, ս. Աստվածածին) 48, 77, 121, 128, 130, 163, 169—171, 211, 228, 254
Սաղկանի կաթողիկոսի դերեզմանատուն 164—166, 168, 169, 212, 213
Սաղկանի միջնաբերդ 130, 173
Սաղկանի շրջան 116, 129, 150, 139
Սաղկանի փոքր ավերակ եկեղեցի 172 (տե՛ս նաև Գարավանք)
Սաղկանի փոքր եկեղեցի (Ներսէս Կամսարականի շինած) 169, 173, 253
Սաղկանի (գյուղ) 36, 120
Սաղկանյարի եկեղեցի 93
Սարգանջաց վանք (եկեղեցի) 75, 250
Սարթա (գետ) 131
Սարթա (գյուղ) 235
Սերբ 10
Սերբի Ամենի տաճար 97
Սերբի 212, 219, 287, 288 (տե՛ս նաև Տրփ-դիս)
Սիֆիլիս Ազգագրական Նկարչություն 251
Սիմանյան գյուղ (Ալավերդու շրջան) 124
Սումանյան գյուղի բարձրաբաշ ս. Գրիգոր եկեղեցի 124
Սունիս 30

Հայրենասիր (Նրևանի) Պետական Պատմական 222, 239, 241, 247
Քանդարան 74, 85, 108, 117, 126, 128, 134, 268, 280
Հայաստանի Ներքին գործերի Պաշտպանության Կոմիտեի 76, 129, 214-216, 219-221, 251, 253, 268, 270-272, 280, 288
Հաջի (Հաջի) Խալի (այժմ՝ Մարդասիրտ), գյուղ 134, 198, 245, 247-249
Հաջի Խալի (ս.) Լուսավորիչ կենտրոնի 198
Հաջի Ղարա (այժմ՝ Այգեղաշատ), գյուղ 142, 220, 250, 251, 253, 280
Հատին (Ափշաղ), գյուղ 134, 142, 197, 200, 203, 265, 206, 211, 212, 243
Հատինավան (Հատինի վանք) 206, 250
Հատինավանի կենտրոնի (տաճար) 135-137, 206
Հավուց Քաս (ամայի գյուղ) 135
Հավուց Քասի Ամենափրկիչ կենտրոնի 135
Հարամու (գյուղ) 218
Հերատու 13
Հին Քալին, տե՛ս Քալին (Վերին)
Հյուսիսային Կովկաս 221
Հնգկատան 43, 79, 96, 97, 101-106
Հնությանց Պաշտպանության Կոմիտեի, տե՛ս Հայաստանի Հնությանց Պաշտպանության Կոմիտեի
Հողեվանի կենտրոնի, տե՛ս Սասնաղբյուրի կենտրոնի
Հոկտեմբերյան շրջան 120, 130
Հոնիա 12, 48
Հոտու (գյուղ) 135, 213, 241, 243, 248
Հոտուսի (ս.) Գևորգ կենտրոնի 161, 201
Հոտուսի (ս.) Հովանան տաճար (կենտրոն) 47, 49
Հոտուսի (ս.) Միսա կենտրոնի 47, 49, 161, 162, 220
Հոտուսի վանք 10, 49, 133, 161, 181, 184, 185, 200, 202, 261, 262, 278
Հոտուսի վանքի մատենադարան 278
Հովհաննավանք 55, 133, 135, 138, 227
Հունաստան 12-14, 17, 18, 22, 32, 45
Հուսիսային (կենտրոն), վանք, վկայարան, տաճար) 25, 47, 62, 63, 74-76, 85, 158, 162, 191, 211, 250, 271
Հոտ (Հոտով) 20, 22, 29, 45, 46, 266
Հոտի պանթեոն 13
ՀՍՍՌ Լուսավորության Ժողովրդական Կոմիտեի 37, 76
Հրազդան (գետ) 119, 125, 132, 138, 140, 141

Ղ

Ղալախի (բերդ, ամրոց) 135, 163, 197, 213, 241, 242
Ղանիչա, տե՛ս Մարմաշեն
Ղանիչա ներքին, տե՛ս Վարի Ղանիչա
Ղաղավանքի կենտրոնի, տե՛ս Եղվարդի Գրագոր Մամիկոնյանի կառուցած տաճար
Ղաղավանքի (այժմ՝ Գետափի) գյուղ 197
Ղարազաղ 229
Ղարանուղ (գյուղ) 198
Ղարանուղի Քույր Մանուկ (մատուռ) 198
Ղարանուղի Մրբեի վանք 198
Ղարապուլախի (այժմ՝ Երևանափ), գյուղ 203
Ղարապուլախի 136, 252 տե՛ս նաև Քալինի (Ներքին) մոտ փոքր կենտրոնի
Ղարաբաղ (գյուղ) 136, 202
Ղարս, տե՛ս Կարս
Ղափի (այժմ՝ Գոմանագյուղ) 133, 135, 213,

Մեղիա 98, 99, 104
Մեղիք Քենյ (այժմ՝ Մեղիք գյուղ) 250
Մեծ Քալին, տե՛ս Քալին Վերին
Մեծ Կոնյ (գյուղ) 222
Մեծփիս 97
Մերձավոր Արևելք 127
Միջին գյուղ (բարձրագույն դասընթացի Քաղաքներում) 194
Միջառ (գյուղ) 250
Մոլլադուրուն (այժմ՝ Եսուճյան), գյուղ 251
Մոլլադուրուն (այժմ՝ Զովունի), գյուղ 163, 198, 199, 203
Մոլլադուրունի գերեզմանատան մատուռ 199
Մոլլադուրունի կենտրոնի 89, 157, 199, 200
Մոլլադուրունի Քույր Մանուկ մատուռ 199
Մորիկի մոտ գերեզմանի Օշականում 224
Մուղնի կենտրոնի 138
Մուշ 89
Մուսլյան գյուղ (Տամուզ) 139, 201
Մուսլյան գյուղի կենտրոնի 139, 140, 201
Մրեն 36, 194, 195
Մրենի կենտրոնի (կաթողիկե, տաճար) 47, 48, 77, 89, 121, 128, 187-191, 193

Յ

Յարճա (լեռ) 148

Ն

Նախիչի, տե՛ս Անիի (ս.) Գրիգոր Լուսավորիչ Նախիչու ժամ 106, 177 (տե՛ս նաև Անիի Հովիտի կենտրոնի)
Նաբչի Թուստեմ 100, 101
Նեկիա 19
Նեկոմեդիա 36
Նեխլե 25, 100
Նոր Քալին, տե՛ս Քալին Ներքին
Նոր Քաղաք, տե՛ս Վաղարշապատ

Շ

Շահ Քափա (Արթուրյան) 134, 240
Շահրիար (գյուղ) 171
Շաղվերտ (գետ) 137
Շամախի 105
Շամիրան (Շամիրամ) 121, 218, 251
Շենեկ, տե՛ս Մազաբուկ
Շիրակ 30, 34-36, 43, 52, 79, 110, 120, 161, 235, 265
Շիրակալա (այժմ՝ Վարդենուտ) 119
Շիրակավան 114, 119
Շիրակավանի կենտրոնի 201
Շիրակի Քաղաքավորություն 43, 44, 110
Շիրակի շրջան 201
Շիրվանշուր (Շիրվանեռակ), գյուղ 139, 210, 245
Շիրվանշուրի կենտրոնի 28, 37, 40, 139, 141, 157, 174, 175, 203, 227

Շ ո

Ոլիմպիա 14, 32
Ոսկեվազ (գյուղ) 140, 142
Ոսկեվազի ուրարտական ամրոց 140
Ուղուզու 201
Ուշի (գյուղ) 140
Ուշի կենտրոնի 140
Ուլիսի կենտրոնի 176
Ուտ 98
Ուրմիա (լեռ) 90
Ուրուկ 98

Չ

Չրրիլու (գյուղ) 35, 138, 140
Չրրիլուի կամուրջ 140, 201, 238
Չիսաստան 96
Չորան Քարա (գյուղ) 269

Պ

Պաղեստին 15, 17, 36
Պատմական Քանդարան, տե՛ս Հայաստանի (Նրևանի) Պետական Պատմական Քանդարան
Պարթևներ 13
Պարթևական նահանգ 104
Պարոնաց պալատ, տե՛ս Անիի իշխանական պալատ
Պարսկաստան 20, 30-32, 46, 48, 62, 77, 96, 99, 101, 104, 161
Պ (հունական) Պ (ատմական) թանգարան, տե՛ս Հայաստանի (Նրևանի) Պետական Պատմական Քանդարան
Պետերբուրգ (Մանկա Պետերբուրգ) 84, 203, 260, 283, 284
Պետերբուրգի Գիտությունների Կայսերական Կադեմիայի 127
Պետերբուրգի Հնագիտական Կայսերական Մասնաժողով 285
Պերսեպոլիս 48, 99, 101
Պոլիս, տե՛ս Կոստանդնուպոլիս
Պոմպի 7, 14, 85
Պուզուլու, տե՛ս Բուզուլու
Պուշկինի կենտրոնի 48

Ջ

Ջուղա (Հին) 104
Ջուղայի խաչքարեր 40
Ջրափի, տե՛ս Չրրիլու (գյուղ)

Ռ

Ռաբա 99
Ռեզամալ (գյուղ) 126, 140
Ռեզամալի կիսավեր կենտրոնի 140
Ռուսաստան 36, 283

Ս

Սասնաղբյուրի պալատը Անիում 34 (տե՛ս նաև Անիի իշխանական պալատ)
Սասնաղբյուրի պալատը Մրենում 34
Սաղմոսավանք 140
Սամաղար (գյուղ) 216
Սանահին 278
Սանթրոն 7, 8
Սանկա Պետերբուրգ, տե՛ս Պետերբուրգ
Սասնաղբյուր (Սոգյուղու), գյուղ 140, 162, 210, 211
Սասնաղբյուրի (Սոգյուղուի) կենտրոնի 140, 141
(ս.) Սարգսի մատուռ, տե՛ս Օշականի փոքր մատուռ
(ս.) Սարգսի վկայարան, տե՛ս Տեղերի տաճար
Սարգա 99
Սարգարապատ (այժմ՝ Հոկտեմբերյան) 163, 251
Սելվյանց շրջան 77
Սելվինթ 13

Սեկեր (Սանդյան), գյուղ 249
Սեղյուղի, տե՛ս Սասնաղբյուր
Սե ծով 36, 38
Սևանա (լիճ, ծով) 52, 142
Սյունական նահանգ 89
Սիրեթ 37
Սիրիա 38, 40, 47
Սիցիլիա 13
Սկանդինավիա 7, 8, 36
Սյունիք 110
Սյուրիա 30, 77
Սյուլակ (գյուղ) 141
Սյուլակ գյուղի (ս.) Աստվածածին կենտրոնի 141
Սողոմոնի տաճար 16
Սոնգուրու (այժմ՝ Հայրենյաց), գյուղ 241, 243
Սորբոնի Համալսարան 25, 36, 37, 46
Սուրբանի 101-104
Սուրբանիի աթաղանք 103, 104
(ս.) Սոփիա, տե՛ս Ալա Սոփիա
Սոփիա (քաղաք) 286
Սպանիա 30, 266
Սպոտա լիճ, տե՛ս Ուրմիա լիճ
ՍՍՏՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալ 127
(ս.) Ստեփաննոս, տե՛ս Լմպատավանք

Վ

Վահրամյան 9, 31, 97, 101
Վաղար (գյուղ) 142
Վաղարի ս. Աստվածածին կենտրոնի 142
Վաղարի ս. Գրիգոր կենտրոնի 142, 203, 221, 224, 225, 250
Վասաղի կենտրոնի 148, 162 (տե՛ս նաև Ապարանի կենտրոնի)
Վասաղի կամուրջ 117, 221
Վեֆլի գյուղ 197
Վոր Բողազ 249
Վուստ գավառ 126
(ս.) Քրիստափոր 170
Վահրամյանի բերդ, տե՛ս Մարմաշենի բերդ
Վաղարապատ (Կայսերական, Նոր-Քաղաք) 25, 29, 44, 45, 63, 74, 83-85, 88, 215, 220, 224, 250, 251, 269, 272
Վան 27
Վանա բերդ 26, 27
Վանա լիճ (ծովակ) 25, 28
Վանանյ 110
Վասպուրական 34, 46, 110
Վարի Բերդ 245, 246
Վարի Ղանիչա (այժմ՝ Վահրամյանի), գյուղ 238
Վարմազիար (այժմ՝ Արևշատ), գյուղ 85, 276
Վենետիկ 79, 102
Վերի Բերդ 246
Վիեննայի Համալսարան 78, 79
Վոլգա (գետ) 36
Վրաստան 38, 39

Տ

Տամուզ, տե՛ս Մուսլյան
Տայար 181
Տալարի կաթողիկե 201
Տալոս (լեռ) 104
Տարոն 169
Տափալ Մայրի 141
Տելու 13, 14
Տեղեր (գյուղ) 28, 30, 37, 40, 66, 71, 131, 141, 147, 155, 156, 222
Տեղերի գերեզմանատան խաչքար 156
Տեղերի տաճար, կենտրոնի 29, 47, 48, 65-71, 111, 114, 124, 128, 141, 148, 149, 151, 153-157, 162, 174, 175, 180, 193, 203, 206, 210, 230, 233
Տեղերի տապանաբար 155
Տեղեր (գյուղ) 231
Տեղերի տաճար, կենտրոնի 231, 232
Տիգրիսի գլխավ 114, 235
Տիգրիսի քաղաք 28

Տիրանավոր, տե՛ս Օրթաբլիխայի ս. Աստվածածին կենտրոնի
Տիրաշեն (գյուղ) 239
Տյուրուս 16
Տրապանոսի թագավորի 22
Տրապանոսի բերդ 159 (տե՛ս նաև Գառնի)
Տրապանոսի թաղ (տե՛ս Գառնի)
Տրավաղա 7, 8, 12
Տիգրիս (այժմ՝ Քրիստի) 84 (տե՛ս նաև Քրիստի)
Տամար Ձոր 197
Փարիզ 25, 31, 36, 46, 288
Փարոս (Խաչքարիսա) գյուղ 142
Փարոսի կենտրոնի 142
Փարպի գյուղ 226-229, 235
Փարպի ս. Գրիգոր կենտրոնի 228
Փարպի Քաղաքի շրջանի կենտրոնի 227, 228
Փարպի Միտոսավոր կենտրոնի 227
Փյունիկ 12, 15
Փոքր Ասիա 12, 18, 20, 25, 36, 46, 77
Փաղղա 9, 31, 97, 101
Փաղարի (գյուղ) 142
Փաղարի ս. Աստվածածին կենտրոնի 142
Փասաղ (Քասախ), գետ 88, 117, 140, 203, 221, 224, 225, 250
Փասաղի կենտրոնի 148, 162 (տե՛ս նաև Ապարանի կենտրոնի)
Քասաղի կամուրջ 117, 221
Քեֆլի գյուղ 197
Քոր Բողազ 249
Քուստ գավառ 126
(ս.) Քրիստափոր 170
Օձունի տաճար 89
Օյուղ 218, 220, 250
Օշական (գյուղ) 54, 55, 137, 140, 142, 220-222, 224, 241, 250
Օշականի Գյուլի Կոնյ (բլուր) 223
Օշականի կենտրոնի 143
Օշականի Քույր Մանուկ մատուռ 222, 223
Օշականի Չեղարծ ճանապարհ 224
Օշականի Մանկանոց (ս. Սիոն) կենտրոնի 137, 143, 220
Օշականի Փոքր Քույր Մանուկ մատուռ 223
Օշականի Փոքր (ս. Սարգսի) մատուռ 224
Օշականի բարախ-մատուռ 221
Օվկիանիա 8
Օրդակու (Հնում Պորտակ, այժմ Լճաշեն), գյուղ 143
Օրդակուի ս. Հովհաննես կենտրոնի 143
Օրթաբլիխայի (այժմ Մախիան), գյուղ 143, 197
Օրթաբլիխայի ս. Աստվածածին կենտրոնի, գյուղ 143, 197, 198
Ֆ

Կազմը, անվանաբերները, բնագրի
գլխագարդերն ու վերջնագարդերը
նարտարագետ Լ. ՍԱԴՈՑԱՆԻ

Տեխ. խմբագիր Մ. ԿԱՓՈՒՆՅԱՆ

Սրբագրիչ Ս. ՇԱՀԱՉՅԱՆ

Հանձնված է տպագրության 14/XI 1947 թ., ստորագրված է տպագրության 26/II 1948 թ.
ՎՃ. 00000. Պատվեր 803, հրատ. № 478, տիրած 3000, 20 1/2 տպ. մասուլ, մեկ
մամ 98,400 տպ. նիշ.

Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ազգային համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան 104

ԳԻՆԸ 35 ՌՈՒՐԼԻ